

ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL DE ISTORIE “NICOLAE IORGA”

STUDII ȘI MATERIALE
DE
ISTORIE MEDIE
VOL. XXVI, 2008

S U M A R

ELITES ET RESEAUX COMMERCIAUX

BENOÎT JOUDIOU (Toulouse), La fortune et le pouvoir: le modèle byzantin de l'enrichissement	11
BERNARD DOUMERC (Toulouse), <i>Intellegentie pecuniae querendo</i> , l'enrichissement du patriciat vénitien au quinzième siècle	37
GHEORGHE LAZĂR, «De la boutique à la terre». Les marchands «grecs» et leurs stratégies d'insertion sociale (Valachie, XVII ^e siècle)	51

PUTERE SECULARĂ – PUTERE SPIRITUALĂ

VIOLETA BARBU, Dreptul de protectorat al puterii seculare asupra misionarilor și comunităților catolice din țările române în secolul al XVII-lea (II)	69
MARIANA LAZĂR, Contextul închinării mănăstirii Mărgineni la Muntele Sinai	91

CORVINEȘTII: ISTORIE ȘI ISTORIOGRAFIE

IOAN-AUREL POP, Numele din familia regelui Matia Corvinul – de la izvoarele de epocă la istoriografia contemporană	111
RADU LUPESCU, Istoriografia română și maghiară referitoare la Ioan de Hunedoara (I)	139

SECOLUL XV: MĂRTURII DOCUMENTARE

PETRONEL ZAHARIUC, Patru documente inedite din secolul al XV-lea privitoare la istoria Țării Românești	163
ALEXANDRU SIMON, Chilia și Cetatea Albă în vara anului 1484. Noi documente din arhivele italiene	177

VARIA

MATEI CAZACU (Paris), Niko de Frastani ou Nica de Corcova: un Épirote au service des princes de Valachie (c. 1560 - 1618)	197
ILEANA CĂZAN, “Moștenirea” lui Mihai Viteazul: datoriile Habsburgilor față de Nicolae Pătrașcu	211
ȘTEFAN ANDREESCU, Octavio Sapiencia: un cleric sicilian la Istanbul și pe Marea Neagră la începutul secolului al XVII-lea	235
TÚDOS S. KINGA, „Trăiau după legi și reguli distincte”: datinile de moștenire ale secuilor	249
LAURENTIU RĂDVAN, Note cu privire la terminologia urbană medievală din Moldova (termenul <i>miasto</i>)	271

DISCUȚII

DAN IOAN MUREȘAN (Paris), Bizanț fără Bizanț? Un bilanț	285
ADDENDA ET CORRIGENDA	325

RECENZII ȘI NOTIȚE BIBLIOGRAFICE	357
--	-----

Documente feudale privind istoria orașului București și a satelor învecinate, aflate în colecția Muzeului Municipiului București, realizat de Ionel Ioniță, Maria Grigoruță, Elena Marcu, Speranța Diaconescu, Dragoș Cotizo Dolea, Edit. Muzeul Municipiului București, București, 2006, 129 p.; Florin Marinescu, Ρομανικά έγγραφα του Αγίου Όρους. Αρχείο Ιεράς Μονής Ιβιρον (Documente românești de la Sfântul Munte. Arhiva Sfintei Mănăstiri Iviron), vol. I, 563 p., vol. II, 672 p., Atena, 2007; Manuscrise din

Biblioteca Sfântului Sinod al Bisericii Ortodoxe Române, coord. Arhimandrit Policarp Chițulescu, Edit. Basilica, București, 2008, 180 p.; OLIMPIA MITRIC, *Manuscrise românești din Moldova. Catalog*, vol. II, Edit. Junimea, Iași, 2007, 456 p. + 30 il.; LIANA TUGEARU, *Miniatura și ornamentul manuscriselor din colecția de artă medievală românească a Muzeului Național de Artă al României*, vol. II, Simetria, București, 2006, 417 p.; *Însemnări de pe manuscrise și cărți vechi din Țara Moldovei*, ed. I. Caproșu și E. Chiaburu, vol. I (1429-1750), Casa Editorială Demiurg, Iași, 2008, 665 p.; *Русская и украинская дипломатия в международных отношениях в Европе середины XVII в. (Russian and Ukrainian Diplomacy in the European International Relations in the Middle of the XVII-th Century)*, red. M. С. Мейер, Л. Е. Семенова, Б. Н. Флоря, И. Шварц, „Гуманитарий”, Москва, 2007, 579 p.; ANGELINA DASKALOVA, MARIA RAIKOVA, *Gramoti na bălgarskite țare* (Documente ale țarilor bulgari), Akademično izdatelstvo „Marin Drinov”, Sofia, 2005, 447 p. + 8 facsimile; NICOLAE IORGA, *Scrieri alese. Cuvântări și comunicări rostite la Academia Română*. Partea I, ediție îngrijită de dr. Dorina N. Rusu, Edit. Academiei Române, București, 2007, LX + 750 p. (Cărți de căpătâi, IV); ȘERBAN PAPACOSTEA, VIRGIL CIOCÎLTAN, *Marea Neagră răspântie a drumurilor intercontinentale (1204-1453)*, Ovidius University Press, Constanța, 2007, 360 p. + 2 h.; S. P. KARPOV, *Istoriia Trapezundskoi Imperii*, Edit. Aleteiia, Sankt Petersburg, 2007, 590 p. + numeroase ilustrații, hărți și un arbore genealogic în afară de text; PETRONEL ZAHARIUC, *De la Iași la Muntele Athos. Studii și documente de istorie a Bisericii*, Edit. Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2008, 300 p.; LIVIU PILAT, *Între Roma și Bizanț. Societate și putere în Moldova (sec. XIV - XVI)*, Edit. Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2008, 603 p. + 15 pl.; VLAD SOFRONIE, *Evoluția atitudinilor antibizantine în Occident: secolele XI – XII*, Edit. Universității Lucian Blaga, Sibiu, 2005, 92 p.; VICTOR SPINEI, *The Cuman Bishopric. Genesis and Evolution*, în vol. *The other Europe in the Middle Ages. Avars, Bulgars, Kazars and Cumans*, edited by Florin Curta with the assistance of Roman Kovalev, Leiden-Boston, 2008, p. 413-456 (East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450-1450, general editor Florin Curta, volume 2); SORIN IFTIMI, *Cercetări privitoare la istoria bisericilor ieșene. Monumente, ctitori, mentalități*, Trinitas, Iași, 2008, 306 p. + XVI pl. color; *Le Patriarcat oecuménique de Constantinople aux XIVe - XVIe siècles: rupture et continuité* (Actes du colloque international, Rome, 5-6-7 décembre 2005), Centre d'études byzantines, néo-helléniques et sud-est européennes, École des Hautes Études en Sciences Sociales, Paris, 2007, 480 p. (Dossiers byzantins – 7); SANDRA ORIGONE, *Giovanni V Paleologo e i Genovesi*, în culegerea de

studii: *Intorno al Sacro Volto. Genova, Bisanzio e il Mediterraneo (secoli XI-XIV)*, a cura di Anna Rosa Calderoni Masetti, Colette Dufour Bozzo, Gerhard Wolf, Venezia, 2007, p. 105 – 115; *Les cultes de saints souverains et des saints guerriers et l'idéologie du pouvoir en Europe centrale et orientale*, Actes du colloque international 17 janvier 2004, New Europe College, Bucarest, volume coordonné par Ivan Biliarsky et Radu G. Păun, București, 2007, 334 p.; *Kirchenbücher sprechen lassen. Catastifele bisericesti vorbesc. Die Ordnung des kirchlichen Lebens in Weidenbach. Rânduiala vieții bisericesti din Ghimbav*, (Miscellanea ecclesiastica. Veröffentlichung des Zentralarchivs der Evangelischen Kirche A.B. in Rumänien. Band II), ed. de Liliana Maria Popa și Wolfram G. Theilemann, 150 p. + 21 il.; Edith Szegedi, *Konfessionsbildung und Konfessionalisierung im städtischen Kontext. Eine Fallstudie am Beispiel von Kronstadt in Siebenbürgen (ca. 1550-1680)*, în „Berichte und Beiträge des Geisteswissenschaftlichen Zentrums Geschichte und Kultur Ostmitteleuropas an der Universität Leipzig, 2006, Heft 2, Konfessionelle Formierungsprozesse im Frühneuzeitlichen Ostmitteleuropa, Vorträge und Studien, hrsg. von Jörg Deventer, Leipzig, 2006, p. 126-296.; *Histoire des Hommes de Dieu dans l'Islam et le christianisme*, sous la direction de Dominique Iogna-Prat et Gilles Veinstein, Flammarion, Paris, 2003, 298 p.; FLORIN MOLDOVAN, *Originea și evoluția instituției jurătorilor la români*, Edit. Texte, Dej, 2007, 310 p.; ANTONIETTA MORETTI, *Da Feudo a Baliaggio. La comunità delle Pievi della Val Lugano nel XV e XVI secolo*, Bulzoni Editore, Roma, 2006, 476 p.; MARIA PAKUCS-WILLCOCKS, *Sibiu-Hermannstadt. Oriental Trade in Sixteenth Century Transylvania*, Böhlau Verlag Köln Weimar, Wien, 2007, 219 p.; FRÉDÉRIC HITZEL, *Artisans et commerçants du Grand Turc*, Les Belles Lettres, [Paris], 2007, 360 p.; LAURENȚIU RĂDVAN (editor), *Orașul din spațiul românesc între Orient și Occident. Tranziția de la medievalitate la modernitate*, Edit. Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2007, 362 p.; TUDOR SĂLĂGEAN, *Un voievod al Transilvaniei: Ladislau Kán (1294-1315)*, Edit. Argonaut, Cluj-Napoca, 2007, 227 p.; *Social Behaviour and Family Strategies in the Balkans (16th - 20th Centuries). Comportements sociaux et stratégies familiales dans les Balkans (XVIe-XXe siècles)*. Actes du colloque international 9-10 juin 2006, New Europe College Bucarest, volume coordonné par Ionela Băluță, Constanța Vintilă-Ghițulescu, Mihai-Răzvan Ungureanu, București, 2008, 544 p.; ALESSANDRO STELLA, *Amours et désamours à Cadix, au XVIIe et XVIIIe siècles*, PUM (Le temps du genre), Toulouse, 2008, 215 p.; MARION TRÉVISI, *Au cœur de la parenté. Oncles et tantes dans la France des Lumières*, préface de Jean-Pierre Bardet, PUPS, Paris, 2008, 576 p.; MICHEL BERTRAND (éd.), *Pouvoirs de la famille, familles de*

pouvoir, CNRS - Université de Toulouse - Le Mirail (Collection «Méridiennes»), 2005, 904 p.; CLAUDIU NEAGOE, *Muzică și societate în Țara Românească și Moldova (1550-1830)*, Muzeul Brăilei, Edit. Istros, Brăila, 2008, 234 p.; SILVIU ANDRIEȘ-TABAC, *Introducere în heraldică. Noțiuni generale și întregiri la armorialul teritorial românesc*, Edit. Universității din București, București, 2008, 172 p.; DRAGOȘ MOLDOVANU, *Toponimia Moldovei în cartografia europeană veche (cca. 1395-1789)*, în seria *Tezaurul toponimic al României. Moldova*. Volumul 1. Partea a 4-a, Edit. Universității “Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2005. Studiu monografic de 171 p. și un repertoriu de 313 p.; ALEXANDRU UNGUREANU, IONEL BOANFĂ, *Toponomastică*, Sedcom Libris, Iași, 2006, 211 p.; ALEXANDRU MAREȘ, *Scrierea tainică la români*, Academia Română, Fundația Națională pentru Știință și Artă, București, 2007, 230 p.; *Vocația istoriei. Prinos profesorului Șerban Papacostea*, vol. îngrijit de Ovidiu Cristea și Gheorghe Lazăr, Muzeul Brăilei, Edit. Istros, Brăila, 2008, 735 p.; *Enjeux politiques, économiques et militaires en mer Noire (XIVe-XXIe siècles). Études à la mémoire de Mihail Guboglu*, sous la direction de Faruk Bilici, Ionel Căndea, Anca Popescu, Musée de Braïla, Édit. Istros, Braïla, 2007, 763 p.; EDITH SZEGEDI, *Tradiție și inovație în istoriografia săsească între baroc și iluminism*, Casa Cărții de Știință, Cluj-Napoca, 2006, 351 p.; DĂNUȚ DOBOȘ (coord.), PETRONEL ZAHARIUC, LUCIA CIREȘ, DANIELA BUTNARU, *Adjudei. Șase veacuri de prezență catolică pe valea Siretului*, Sapienția, Iași, 398 p.; LUDMILA BACUMENCO, *Ținutul Orheiului în secolele XV-XVI*. Cuvânt înainte de Victor Spinei, Edit. Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2006, 358 p. + 30 pl.; *Revista română de istorie a cărții*, I, 2004, nr. 1, 144 p.; II, 2005, nr. 2, 240 p.

BULETIN BIBLIOGRAFIC	461
CĂRȚI SOSITE LA REDACȚIE	467

IN MEMORIAM

Geo Pistarino (1917 - 2008), (<i>Șerban Papacostea, Ștefan Andreescu</i>).....	469
Jakó Zsigmont (1916 – 2008), (<i>Violeta Barbu, Tüdös S. Kinga</i>)	473
ABREVIERI	475

ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL DE ISTORIE “NICOLAE IORGA”

STUDII ȘI MATERIALE
DE
ISTORIE MEDIE
VOL. XXVI, 2008

SOMMAIRE

ELITES ET RESEAUX COMMERCIAUX

BENOÎT JOUDIOU (Toulouse), La fortune et le pouvoir: le modèle byzantin de l'enrichissement	11
BERNARD DOUMERC (Toulouse), <i>Intellegentie pecuniae querendo</i> , l'enrichissement du patriciat vénitien au quinzième siècle	37
GHEORGHE LAZĂR, «De la boutique à la terre». Les marchands «grecs» et leurs stratégies d'insertion sociale (Valachie, XVII ^e siècle)	51

POUVOIR SÉCULIER – POUVOIR SPIRITUEL

VIOLETA BARBU, Le droit de protectorat exercé par le pouvoir séculaire sur les missionnaires et les communautés catholiques dans les Pays Roumains au XVII ^e siècle (II)	69
MARIANA LAZAR, Le contexte de la dédicace du Monastère de Mărgineni au Mont Sinaï	91

LA FAMILLE HUNYADI: HISTOIRE ET HISTORIOGRAPHIE

IOAN-AUREL POP, Les noms dans la famille du Roi Matthias Corvin: à partir des sources de l'époque et jusqu'à l'historiographie contemporaine ..	111
RADU LUPESCU, Jean Hunyadi dans les historiographies roumaine et hongroise (I)	139

XVe SIÈCLE: TEMOIGNAGES DOCUMENTAIRES

PETRONEL ZAHARIUC, Quatre documents inédits du XV ^e siècle concernant l'histoire de Valachie	163
ALEXANDRU SIMON, Chilia et Cetatea Albă pendant l'été de l'année 1484. De nouveaux documents des archives italiennes	177

VARIA

MATEI CAZACU (Paris), Niko de Frastani ou Nica de Corcova: un Épirote au service des princes de Valachie (c. 1560 – 1618)	197
ILEANA CĂZAN, Les dettes de la Maison de Habsbourg envers les princes roumains	211
ȘTEFAN ANDREESCU, Octavio Sapiencia: un clerc sicilien à Istanbul et en Mer Noire au début du XVII ^e siècle	235
TÜDŐS S.KINGA, «Ils vivaient d'après des lois et des règles strictes»: les coutumes d'héritage chez les Szeklers	249
LAURENȚIU RĂDVAN, Notes sur la terminologie urbaine médiévale en Moldavie (le terme <i>miasto</i>)	271

DISCUSSIONS

DAN IOAN MUREȘAN (Paris), Byzance sans Byzance ? Un bilan	285
ADDENDA ET CORRIGENDA	325
COMPTE-RENDUS ET NOTES BIBLIOGRAPHIQUES	357
BULLETIN BIBLIOGRAPHIQUE	461
LIVRES ARRIVÉS À LA REDACTION	467
IN MEMORIAM	469
ABREVIATIONS	475

ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL DE ISTORIE “NICOLAE IORGA”

STUDII ȘI MATERIALE
DE
ISTORIE MEDIE
VOL. XXVI, 2008

CONTENTS

ELITES AND COMMERCIAL NETWORKS

BENOÎT JOUDIOU (Toulouse), The fortune and the power: the Byzantine way of enrichment	11
BERNARD DOUMERC (Toulouse), <i>Intellegentie pecuniae querendo</i> , the enrichment of Venitian patriciate in the 15 th century.....	37
GHEORGHE LAZĂR, «De la boutique à la terre». The «Greeks» and their strategies of social insertion (the 17 th century Wallachia).....	51

SECULAR POWER –SPIRITUAL POWER

VIOLETA BARBU, The Protectorate Right Exercised by the Lay Power on Catholic Missionaries and Catholic Communities in the 17 th century Romanian Principalities (II).....	69
MARIANA LAZAR, The Particular Circumstances of the Dedication of the Mărgineni Monastery to Mount Sinai.....	91

THE HUNYADI FAMILY: HISTORY AND HISTORIOGRAPHY

IOAN-AUREL POP, Names in the Family of King Matthias Corvinus: from Contemporary Sources to Present Historiography.....	111
RADU LUPESCU, John Hunyadi in the Romanian and Hungarian Historiography (I).....	139

THE 15TH CENTURY: NEW EVIDENCE FROM ARCHIVES

PETRONEL ZAHARIUC, Four Unpublished Documents of the 15 th Century Concerning the History of Wallachia.....	163
ALEXANDRU SIMON, Naples, Milan and the Moldavian Question in the Summer of 1484: new Documents	177

VARIA

MATEI CAZACU (Paris), Niko of Frastani or Nica of Corcova: an Epirote in the Service of Wallachian Princes (cca 1560-1618).....	197
ILEANA CĂZAN, Michael the Brave's Legacy: the Debts Owed by the Habsburgs to Nicolae Pătraşcu.....	211
ŞTEFAN ANDREESCU, Octavio Sapiencia: a Sicilian Clergyman in Istanbul and on the Black Sea at the Beginning of the 17 th Century.....	235
TÜDŐS S. KINGA, "They Lived by Particular Laws And Rules": Inheritance Customs of the Szeklers.....	249
LAURENŢIU RĂDVAN, Notes Concerning the Medieval Urban Terminology in Moldavia (the Term <i>Miasto</i>).....	271

DISCUSSIONS

DAN IOAN MUREŞAN (Paris), Byzantium without Byzantium? A Survey	285
ADDENDA ET CORRIGENDA.....	325
BOOK REVIEWS.....	357
BIBLIOGRAPHICAL BULLLETIN.....	461
BOOKS RECEIVED.....	467
IN MEMORIAM.....	469
ABBREVIATIONS.....	475

ELITES ET RÉSEAUX COMMERCIAUX

LA FORTUNE ET LE POUVOIR: LE MODÈLE BYZANTIN DE L'ENRICHISSEMENT*

BENOÎT JOUDIOU (Toulouse)

Évoquer l'enrichissement à Byzance semble inviter à énoncer des lieux communs. L'image de l'Empire d'Orient est associée à celle de sa grande richesse, du moins jusqu'au XIIe siècle. Il suffit de songer à la puissance du *nomisma*, le vieux sou d'or, notre «besant», qui domina les échanges en Méditerranée jusqu'au XIIIe siècle. Dans une étude ancienne, Lopez parlait de la monnaie byzantine comme du «dollar» du Moyen Âge¹. Nous songeons aussi aux témoignages des contemporains: les splendeurs de la Ville, décrites par Benjamin de Tudèle, qui présente les habitants comme des princes. Ou les récits des voyageurs arabes, des croisés mêmes, sur la richesse de Constantinople.

Sans doute néanmoins, y aurait-il lieu de distinguer entre plusieurs périodes. La croissance est amorcée dès le début du IXe siècle, à l'issue d'une période difficile, un «Dark Age»². Elle se poursuit au cours des siècles suivants, prenant même plus d'ampleur aux XIe-XIIe siècles³. Mais

---

* Communication soutenue à l'Institut d'Histoire „N. Iorga” (Bucarest), le 2 octobre 2008, dans le cadre du projet commun de recherche, déroulé entre l'Institut Iorga et l'Université Toulouse II- Le Mirail, *Elites, échanges et réseaux commerciaux de l'Adriatique à la Mer Noire, XVe- XVIIIe siècle*.

¹ Robert S. Lopez, «The Dollar of the Middle Ages», *Journal of Economic History*, XI, New-York, 1951, pp. 209-234; voir aussi dans *Byzantium and the world around it: economic and institutional relations*, Londres, 1978.

² *The Dark centuries of Byzantium, 7th-9th*, Eleonora Kountoura-Galake (ed.), Athènes, 2001.

³ Pour la périodisation, voir la mise au point d'Angeliki Laiou, «The Byzantine Economy: An Overview», dans *The Economic History of Byzantium. From the Seventh*

l'économie byzantine est alors dans une dynamique de croissance commune à l'espace méditerranéen. Les événements politiques ne ruinent pas l'Empire. La Romanie assure la prospérité du commerce vénitien, puis génois, au XIIIe siècle ainsi qu'au XIVe, alors qu'ont disparu les derniers établissements latins au Proche-Orient. Et ce mouvement de plusieurs siècles se poursuit jusqu'au milieu du XIVe siècle probablement: avant que la conquête ottomane ne vienne accélérer la dislocation du vieil empire, la croissance économique et démographique semble se poursuivre, dans une moindre mesure. Mais quelles que soient ces variations, dans la longue durée, la richesse demeure associée en partie à l'empereur, à son entourage et aux grandes familles byzantines.

La richesse peut être mesurée par plusieurs indices. La croissance économique de l'économie byzantine, mise en avant au cours des dernières années tant par les travaux de J. Lefort sur les rendements agricoles⁴ que par des études anglo-saxonnes⁵, est un facteur d'enrichissement, quelle que soit l'évolution des structures économiques et sociales: le poids relatif de la petite propriété paysanne libre ou au contraire, de la grand propriété de l'Etat, de l'Église ou de l'aristocratie, le degré d'intervention de l'État⁶ – par l'intermédiaire de la monnaie, de la fiscalité et dans une moindre mesure des règlements – et la participation des étrangers au mouvement général.

L'enrichissement forme un concept particulier. Nous le distinguerons de la croissance comme du simple constat de la richesse. Nous nous concentrerons ici moins sur une présentation exhaustive des différentes formes d'enrichissement à Byzance que sur la confrontation entre l'enrichissement, facteur de mutations sociales rapides – surtout à l'échelle des individus – et l'idéal de stabilité qui anime une société profondément chrétienne. Le poids des interventions impériales et la pénétration des étrangers sont ici des facteurs décisifs.

---

through the Fifteenth Century (EHB), sous la direction d'Angeliki Laiou, Dumbarton Oaks Center, 2002, vol. 3, pp. 1145-1164.

⁴ Jacques Lefort «The Rural Economy, Seventh-Twelfth Centuries», *EHB*, *op. cit.*, vol. 1, p. 231-309.

⁵ Voir en particulier, outre les différentes contributions de l'EHB, les études de A. Harvey: «The middle Byzantine economy: growth or stagnation?», *Byzantine and Modern Studies*, 19, 1995, p. 243-261. Idem, *Economic Expansion of the Byzantine empire, 900-1200*, Cambridge University Press, 2004.

⁶ Voir l'étude fondamentale de Nicolas Oikonomidès, «The Role of the Byzantine State in the Economy», *EHB*, vol. 3, p. 973-1058.

1) La fortune par le service de l'empereur et de l'État

La production de richesses dans l'Empire byzantin s'inscrit dans les cadres traditionnels d'une économie médiévale. La production agricole et l'élevage assurent pendant des siècles la prospérité des campagnes byzantines et sont aussi, grâce aux prélèvements fiscaux, le support de l'économie monétaire byzantine. En dépit des vicissitudes historiques du Haut-Moyen Âge byzantin, marqué aussi par un net recul des échanges commerciaux et de la monnaie de cuivre, le sou d'or, le *nomisma*, continue à être émis à Constantinople. Le retour au prélèvement de l'impôt foncier en or, au moins à partir de la seconde moitié du VIIIe siècle⁷, accompagne ainsi le sursaut militaire de l'Empire sous les Isauriens, avec la défense de l'Asie Mineure puis, à partir de la fin du IXe siècle, assure le succès de la reconquête des Macédoniens.

Ces rappels sont nécessaires pour préciser d'emblée la relation entre la persistance de la monnaie d'or, l'efficacité du système fiscal byzantin et, d'autre part, le fonctionnement de l'appareil administratif et militaire. C'est dans ce cadre là que nous pouvons parler de l'enrichissement individuel comme relevant principalement d'un modèle lié à la forte prégnance du pouvoir impérial.

Nous ne nous attarderons pas sur l'enrichissement acquis dans le cadre de l'économie domaniale, par des familles qui ne parvinrent pas toujours à s'intégrer durablement aux élites byzantines et donc à pérenniser leur fortune, comme par exemple Philarète d'Amnia, le riche propriétaire qui se dépouille peu à peu de ses biens et marie sa fille à l'empereur à la fin du VIIIe siècle⁸. Les exemples connus, dès les VIIIe-IXe siècles, demeurent rares cependant. Nous pouvons relever aussi l'exemple de la riche aristocrate Daniélis, dans le Péloponnèse, qui cède

---

⁷ Sur la monnaie byzantine, la mise au point, récente, de Cécile Morrisson, «Byzantine Money: Its Production and Circulation», *EHB*, vol. 3, p. 909-966. Voir aussi, idem, «Monnaie et finances dans l'Empire byzantin, X^e-XIVe», *Hommes et richesses dans l'Empire byzantin*, t. II, VIIIe-XVe siècle, éd. V. Kravari, J. Lefort, C. Morrisson, Paris, 1991, p. 291-315.

⁸ *The Life of ST Philaretos the Merciful written by his Grandson Nicetas*, éd. L. Ryden, Acta Universitatis Upsaliensis, 8, Uppsala, 2002. Et une traduction française, plus ancienne: M.H. Fourmy et M. Leroy, «La Vie de S. Philarète», *Byzantion*, 9, 1934, pp. 85-170. Voir aussi l'étude de Marie-France Auzépy, «De Philarète, de sa famille, et de certains monastères de Constantinople», *Les Saints et leur sanctuaire à Byzance: textes, images et documents*, éd. Catherine Jolivet-Lévy, Michel Kaplan, Jean-Pierre Sodini, [Byzantina Sorbonensia 11], Paris, 1993, pp.117-135.

ses biens à Basile I^{er}⁹. De la même manière, la croissance économique a pu aussi enrichir une partie de la paysannerie, une mince couche de paysans aisés qui prend parfois l'ascendant sur le reste de la population villageoise¹⁰. Enfin, d'une manière générale, les signes d'une amélioration du cadre matériel sont perceptibles, tant dans les campagnes qu'à Constantinople. Ce sont là cependant des généralités, liées à la croissance globale du monde byzantin jusqu'au milieu du XIVe siècle. Dès lors, le thème de l'enrichissement perd ici sa spécificité.

Cependant, l'enrichissement individuel à Byzance est longtemps lié à l'appareil aulique, politique et administratif qui entoure l'empereur à Constantinople. De fait, notre perception de la richesse du monde byzantin, tout comme celle des contemporains, témoigne encore de cette forte prégnance de l'empereur dans les processus d'enrichissement.

L'empereur est d'abord le personnage le plus riche de l'Empire. L'est-il avant son accession au trône ? Ce n'est pas une généralité. Si l'on ne s'intéresse qu'aux successions non dynastiques, les seules qui seraient pertinentes ici, nous rencontrons des situations contrastées. Un Basile Ier, le fondateur de la dynastie macédonienne, avait un profil d'homme nouveau. En revanche, certains empereurs du XIe siècle qui appartiennent aux grandes familles aristocratiques peuvent compter sur la richesse accumulée depuis quelques générations (les Commènes ou les Doukai). Une fois parvenu sur le trône – ou lorsque l'on succède à un membre de la dynastie -, l'empereur s'enrichit. Il dispose d'abord de la fortune impériale, constituée de domaines qui connaissent une expansion entre le Xe et le XIIe siècle. L'empereur reçoit une part importante des butins de guerre: songeons par exemple à l'immense trésor accumulé par Basile II à la fin de son règne, si l'on en croit Michel Psellos¹¹. L'empereur reçoit aussi le tribut de princes étrangers. Et naturellement, les services auliques et

---

⁹ Michel Kaplan, «L'aristocratie byzantine et sa fortune», *Byzance. Villes et campagnes*, Picard, Paris, 2006, pp. 184-186 et pp. 200-203. B. Koutava-Delivoria B., «Qui était Daniélis?», *Byzantion*, 71, 2001, p. 98-109

¹⁰ Une étude de la population villageoise et de sa richesse, dans Michel Kaplan, *Les hommes et la terre à Byzance du VIe au XIe siècle*, Publications de la Sorbonne, 1992.

¹¹ Michel Psellos, *Chronographie*, Livre I, éd. E. Renauld, vol. 1, Les Belles Lettres, Paris, 1967, p. 19.

administratifs qui sont à son service bénéficient d'une partie des ressources fiscales¹².

L'enrichissement de l'empereur fait pendant à la prospérité de l'empire. La majesté impériale s'incarne naturellement dans le luxe et le faste déployé à l'occasion des grandes cérémonies auliques. L'empereur fait bénéficier de sa richesse en tout premier lieu ses proches. Mais cette richesse doit aussi se traduire par la capacité de l'empereur à enrichir qui il veut. Car d'un empereur enrichi, on attend en retour plus de libéralités. Lui, l'Élu de Dieu, peut faire bénéficier de sa grâce qui il veut. Ce thème récurrent dans l'idéologie impériale se manifeste tant dans les actes souverains que dans des cérémonies. A la vertu antique de la philanthropie royale, s'ajoute la bienfaisance divine: l'empereur fait bénéficier ses fidèles de la grâce divine.

Cette manne impériale profite tout d'abord à l'entourage: les serviteurs et les dignitaires qui le servent. En dépit de la ritualisation des dons et des cadeaux impériaux, nous voyons bien la permanence de ce thème de l'enrichissement possible par la faveur impériale. Car les dignités et fonctions ne sont pas seulement des titres: ils rapportent de l'argent à leurs bénéficiaires.

Les voies prises par cette forme d'enrichissement à Byzance sont bien connues. Jusqu'au XIe siècle, la forme principale de cet enrichissement fut, sous la forme de sommes de pièces d'or, associées ou non à des objets précieux (en particulier des vêtements de soie fabriqués dans les ateliers impériaux), la *roga*. Celle-ci était bien une forme de rémunération pour les dignités et les fonctions. A chaque titre correspondait une certaine somme d'argent¹³. Mais la fiction de la grâce arbitraire apparaît encore dans le lien personnel établi entre l'empereur et les plus hauts dignitaires au moment de la cérémonie de remise des *rogai*. L'empereur remettait en personne la somme constituée de *nomismata* à ses plus hauts dignitaires, qui se présentaient un par un devant lui. Les dignitaires subalternes recevaient ensuite leur *roga* de la part d'un autre dignitaire. L'enrichissement prend ici une forme matérielle: Liutprand de

---

¹² Nicolas Oikonomidès, «The Role of the Byzantine State». Une tentative d'évaluation du budget impérial dans Michael Hendy, *Studies in the Byzantine Monetary Economy, c. 300-1450*, Cambridge University Press, 1985, pp. 173-242.

¹³ Paul Lemerle, «"Roga" et rente d'Etat aux Xe-XIe siècles», *REB*, 25, 1967, pp. 77-100, rééd., *Le monde de Byzance, histoire et institutions*, Variorum Reprints, Londres 1978.

Crémone, qui fut l'un des témoins de cette remise des *rogai* en 950, décrit la table sur laquelle étaient entreposés les sommes d'or destinés à être distribuées¹⁴. A diverses occasions, lors des banquets et des fêtes organisées au palais, l'empereur offrait en outre des cadeaux de marque, en particulier de somptueux vêtements de soie.

Cette forme matérielle ne fut sans doute jamais totalement abandonnée dans l'Empire même si les sources manquent pour les derniers siècles. Le système des *rogai*, sapé par l'explosion du nombre de dignités dans la seconde moitié du XIe siècle, tant comme effet de la politique des empereurs que par l'extension de la vénalité des titres, montre ses limites lors de la crise financière des années 1071-1081.

L'enrichissement se manifestait aussi par des privilèges accordés par l'empereur. On distingue les donations de terres, prélevées sur le domaine public, en usufruit complet (*dôreiai*), les attributions de revenus fiscaux, les remises totales d'impôts ou les privilèges fiscaux partiels¹⁵. Ces privilèges étaient accordés en priorité aux monastères, mais un certain nombre de grands dignitaires en bénéficièrent. Au cours des IXe-XIIe siècles, on relève ainsi un certain nombre de bénéficiaires. Le domestique Grégoire Pakourianos, chef de l'armée d'Occident, fait dans son testament (1083) la liste des privilèges que la place essentielle qu'il occupait lui a permis d'obtenir auprès de divers souverains, de Constantin X à Alexis Comnène¹⁶. Précisons qu'à une tout autre échelle, ce système de la donation était naturellement reproduit par les grands propriétaires, en faveur des monastères, ou bien de leurs propres serviteurs. À partir de la seconde moitié du XIe siècle, les premiers bénéficiaires furent, outre des monastères, de puissants laïcs, y compris parents de l'empereur¹⁷.

C'est également sous les Comnènes, en particulier, selon Nicéas Chôniates, sous Manuel Ier, que se développa le système de la *pronoia* qui devait demeurer, jusqu'au XVe siècle, l'une des principales formes de

¹⁴ Liutprand de Crémone, *Ambassades à Byzance*, trad. J. Schnapp, éd. S. Lerou, Toulouse, 2004, pp. 40-42.

¹⁵ Une synthèse de ces dispositifs dans Nicolas Oikonomidès *Fiscalité et Exemption fiscale à Byzance (IXe-XIe siècles)*, Athènes, 1996.

¹⁶ Paul Gautier, «Le typikon du sébaste Grégoire Pakourianos», *REB*, 42, 1984, pp. 5-145. Paul Lemerle, «Le typikon de Grégoire Pakourianos (déc. 1083)», *Cinq études sur le XIe siècle byzantin*, CNRS, Paris, 1977, pp. 249-312. Jean-Claude Cheynet, «Fortune et puissance de l'aristocratie (Xe-XIIIe siècles)», dans *Hommes et richesses*, pp. 199-213.

¹⁷ Nicolas Oikonomidès, *Fiscalité et Exemption*, pp. 188-195.

rémunération pour le service de l'Etat et en particulier le service militaire¹⁸.

Qui sont les bénéficiaires des largesses impériales ? L'ensemble des serviteurs, dignitaires et fonctionnaires de la cour, ainsi que les fondations monastiques. Il peut s'agir donc de serviteurs cantonnés à des tâches auliques, mais bénéficiant de la proximité de l'empereur. Dès lors, l'enrichissement s'explique par cette proximité. C'est le cas en particulier de certains ennuques qui disposent, jusqu'à la fin du XIIe siècle, de carrières réservées dans le service de l'empereur et de l'impératrice. Certains d'entre eux font carrière rapidement. Une carrière fulgurante qui leur ouvre l'accès à l'influence sur les affaires du gouvernement, des possibilités d'intervention auprès de leur clan et un enrichissement prodigieux. On connaît les exemples significatifs de Basile le Parakoimomène au Xe siècle ainsi que de Niképhoritzès un siècle plus tard¹⁹. Cet enrichissement est tant le résultat des faveurs impériales que de la capacité à obtenir des décisions gouvernementales favorables à ses intérêts. Niképhoritzès avait obtenu la concession de l'entrepôt de Raideostos, et avait imposé son monopole sur les autres échelles de la Thrace²⁰.

L'empereur pouvait promouvoir qui il souhaitait, en étant le seul juge des mérites qu'il convenait de rétribuer. C'est ainsi que certains intellectuels durent aussi leur enrichissement à la protection de l'empereur: que l'on songe ici à la fortune de Michel Attaleiatès rappelée dans sa *diataxis* de 1077²¹. Ou encore de Michel Psellos, qui avait reçu le titre de «Consul des Philosophes».

L'empereur peut aussi choisir d'enrichir un prince étranger pour le faire entrer dans sa clientèle. Nous ne parlerons pas ici des cadeaux diplomatiques ou des titres – avec leurs *rogai* – offerts à des princes barbares. Cela nous éloignerait de notre sujet. Mais en revanche, il faut

---

¹⁸ *Ibid.*, p. 223-224. Paul Lemerle, *The Agrarian History of Byzantium, from the Origins to the Twelfth Century: The Sources and the Problems*, Galway, 1979, pp. 222-241. Voir aussi Nicolas Oikonomidès, «The Role of the Byzantine State», pp. 1042-1048.

¹⁹ Jean-Claude Cheynet, «Fortune et puissance», donne quelques exemples.

²⁰ Gheorghe I. Bratianu, *Études byzantines d'histoire économique et sociale*, Paris, 1938, pp. 141-157.

²¹ Paul Gautier, «La Diataxis de Michel Attaliate», *REB*, 39, 1981, pp. 5-143. Paul Lemerle, «La diataxis de Michel Attaliate (mars 1077)», *Cinq études*, CNRS, pp. 65-112.

souligner l'importance de l'enrichissement, ou de sa promesse, comme un moyen traditionnel d'acheter la soumission d'un «barbare», qui est par sa nature même attiré par l'or. Anne Comnène se moque ainsi de l'attitude de Bohémond en 1096, qui feint de s'offusquer des largesses que le *basileus* voulait lui accorder, avant de céder à l'éclat de l'or²².

Il reste une question à examiner. Dans quelle mesure ces largesses et privilèges enrichissent-ils vraiment? Que savons-nous de l'enrichissement obtenu par ce biais?

On dispose de quelques indices chiffrés. Le rendement des *rogai* pour les dignités achetées, étudié par Paul Lemerle, serait de 2,7 à environ 3,5%; mais le paiement d'une somme supplémentaire permettait d'obtenir un ajout à la *roga* de départ et de porter le total à un rendement de 9,72%²³. Certaines carrières étaient particulièrement lucratives: au premier rang on trouve ainsi des carrières militaires. Les stratèges d'Asie Mineure en particulier²⁴. L'ascension des grandes familles d'Asie Mineure (Les Phokades, les Maleinoi, les Skléroi), qui un temps disputèrent le pouvoir aux empereurs de la dynastie macédonienne s'explique d'abord, paradoxalement, par les largesses dont ils bénéficièrent de la part de l'État, en occupant les postes clés de l'administration dans les régions dont ils étaient originaires. Outre le montant de leur *rogai*, ils profitèrent aussi du butin lié à leurs opérations militaires. Et ils achetèrent enfin de grands domaines, en dépit de la législation impériale qui tenta jusqu'au début du XIe siècle de protéger la petite propriété. C'est en combinant fortune, commandements militaires, patronage local (avec parfois de nombreux hommes de main), constitution d'un puissant réseau, enracinement par le biais de fondations religieuses, que les grandes familles sont devenues si

---

²² Anne Comnène, *Alexiade*, éd. B. Leib, Paris, 1967, Livre X (XI, 5-7), pp. 232-234: «Quant ce fut fait, le basileus choisit une salle de son palais et fit étaler sur le sol des richesses de toutes sortes: vêtements, monnaie d'or et d'argent, objets de moindre valeur; il avait tellement rempli la pièce qu'il était impossible d'y faire un pas, parce qu'on était bloqué par l'encombrement de ces choses. Au fonctionnaire chargé de montrer ces richesses à Bohémond, l'empereur avait recommandé d'ouvrir subitement les portes toutes grandes. La vue de ces trésors éblouit le visiteur, qui s'écria: "Si je possédais tant de richesses, je serais depuis longtemps seigneur de bien des pays." "Tout cela aujourd'hui, répartit l'autre, est à toi, par la grâce du basileus"».

²³ Paul Lemerle, «"Roga" et rente d'Etat».

²⁴ Des exemples de roga dans Nicolas Oikonomidès, «Title and income at the Byzantine court», dans H. Maguire (éd.), *Byzantine Court Culture from 829 to 1204*, Dumbarton Oaks, 1997, pp. 199-215.

puissantes, jusqu'à l'époque de Basile II. D'autres carrières étaient aussi profitables, notamment celles qui avaient trait au fisc.

Comme dans le cas des grands commandants civils et militaires, il faut aussi songer que l'influence obtenue grâce à la fonction permettait en réalité – malgré les rares risques encourus en cas de dénonciation des abus par les administrés – d'obtenir davantage et de s'enrichir plus vite.

Ces renoncements de l'État, qui délègue un certains nombres de revenus fiscaux, apparaissent aussi sous les Comnènes et se poursuivent avec la *pronoia*. On sait que celle-ci ne fut jamais à proprement parler un fief et qu'elle demeura en théorie à Byzance – contrairement au cas de la Serbie par exemple – une concession viagère et révocable²⁵. Mais à partir du milieu du XIVe siècle, alors que les caisses impériales se vident et que la monnaie s'effondre définitivement, la *pronoia* devient la principale rémunération des grands officiers de l'État. Cela pouvait aller, comme on le voit dans le cas de Gemitos Pléthon en Morée, jusqu'à la concession de droits régaliens, dont le prélèvement des amendes. Dans un argyrobulle du despote de Morée Théodore Paléologue (1427) on reconnaît à Gémistos le droit de percevoir les impôts comme «droit du seigneur». De plus, Pléthon pourra «tenir» et «gouverner» le district²⁶.

2) L'État et l'encadrement de la fortune.

L'enrichissement par le service de l'État a donc été à Byzance le paradigme même de l'enrichissement des élites, celles qui réunissaient entre leurs mains richesse et influence. C'est la forme d'enrichissement la plus ancienne, bien avant l'essor des échanges commerciaux à partir des XIe-XIIe siècles et celle qui fut à l'origine des plus grandes fortunes.

On notera que dans les dernières décennies de l'Empire, ce sont encore les serviteurs de l'État qui cumulent les grandes fortunes: Théodore Metochites²⁷, Le grand duc Notaras²⁸. Que les sources de

---

²⁵ Sur la *pronoia* des XIIIe-XVe siècles: Georges Ostrogorski, *Pour l'histoire de la féodalité byzantine*, Bruxelles, 1951. Voir aussi, plus récemment, Evelyne Patlagean, *Un Moyen Âge grec, Byzance XIe-XVe siècle*, Paris, 2007, pp. 358-364.

²⁶ Georges Ostrogorski, *Pour l'histoire*, pp. 180-186.

²⁷ E. de Vries Van Der Velden, *Théodore Métochite: Une réévaluation*, Amsterdam, 1987.

²⁸ Voir l'étude récente, avec la bibliographie antérieure, de Thierry Ganchou, «Le rachat des Notaras après la chute de Constantinople ou les relations «étrangères» de l'élite byzantine au XVe siècle», dans *Migrations et diasporas méditerranéennes (X^e-*

revenus se soient diversifiés, des grands domaines à la *pronoia* et au affaires avec les étrangers, ne change pas fondamentalement l'origine de leur fortune.

Mais paradoxalement, c'est cette forme d'enrichissement qui était aussi la plus fragile. Ce que l'empereur a donné, ne peut-il point le reprendre ?

Les nominations aux différentes fonctions relèvent de la volonté impériale. Cela est le principe de base, mais la pratique fait apparaître plus de nuances. Ainsi, la nomination aux titres «par la parole», c'est-à-dire aux principales fonctions relève de l'empereur, tout comme les fonctions auliques. Les dignités par «titre» (*dia brabeiou*) varient aussi, mais il faut distinguer les hautes dignités réservées à l'entourage impérial et qui changent donc de titulaire avec le basileus et celles, de rang inférieur, qui échappent à ces changements. De ce point de vue, il y a avait aussi à Byzance une sorte de «*cursus honorum*» permettant d'espérer obtenir, d'un empereur à l'autre, un titre supérieur, qu'il s'agisse d'une fonction ou d'une dignité, car les deux étaient en réalité associés.

A priori, donc, les carrières dépendent de l'empereur, mais dans la pratique, il est rare de craindre un total revers de fortune, à moins bien sûr, de s'être révolté contre l'empereur ou d'avoir été partisan de ses adversaires. Dans ce cas, l'empereur peut confisquer tous les biens de celui qui est convaincu de trahison. Le désaveu politique est donc associé à un revers de la fortune économique. Cela touche de manière quasi systématique les prétendants au trône impérial, qui échappent parfois, mais rarement, à la mort. Mais les confiscations pouvaient aussi atteindre tout son lignage²⁹. De ce point de vue, les cas sont certainement plus rares. Retenons le cas des grandes familles microasiatiques associées aux rébellions du début des empereurs Basile II et Constantin VIII entre 976 et 989: en particulier les Phokas et les Maléïnoi. Mais les confiscations intervinrent en plusieurs étapes. De même, les fortunes rapidement acquises,

Un autre aspect doit être pris en compte. L'État pouvait chercher à limiter un enrichissement trop important qui aurait rendu certaines familles trop menaçantes. Les sources se font ici plus rares. Nous

---

XVIe siècles), sous la direction de Michel Balard et Alain Ducellier, Paris, 2002, en particulier les pp. 158-167.

²⁹ Jean-Claude Cheynet, «La fortune de l'aristocratie»; voir aussi, idem, *Pouvoir et contestations à Byzance (963-1210)*, [Byzantina Sorbonensia 9], Paris, 1990.

rencontrons rarement en effet le cas d'un empereur qui aurait réagi à l'enrichissement trop rapide d'un de ses sujets. On sait seulement, par Skylitzès, que Basile II fut étonné de l'accueil que lui réserva Eustathe Maléinos dans ses domaines en Asie Mineure. Il y avait, dit-on, de quoi nourrir l'armée impériale. Sans doute l'empereur aura-t-il compris là à quel point il devait craindre les grandes familles puisque le chroniqueur suggère un lien entre cette richesse excessive et le durcissement de la législation contre les puissants³⁰. Mais dans le système de gouvernement des Comnènes et des dynasties suivantes qui leur sont apparentées, les grandes familles s'enrichissent désormais grâce à la proximité de l'empereur qui se comporte comme un chef de clan, distribuant les bienfaits et les éventuelles sanctions.

La législation ne dit rien de l'enrichissement en tant que tel, en dehors de domaines très particuliers sur lesquels nous allons nous arrêter. Nous reviendrons plus bas sur la question générale de l'enrichissement et sa validité dans une société chrétienne. Mais y a-t-il du moins une législation propre à l'enrichissement des puissants? De ceux qui bénéficient en priorité des largesses impériales et peuvent, par leurs abus, s'en approcher? Les abus eux-même sont condamnés. Byzance demeure dans l'esprit une société égalitariste: les puissants ne peuvent abuser des faibles. L'idéologie impériale avance l'idée d'un empereur justicier, accomplissant la volonté de Dieu parmi les chrétiens. Et les dénonciations ne manquent pas, contre ceux qui sont en particulier tentés d'utiliser une fonction publique pour s'enrichir. Kekaumenos, un officier byzantin du XIe siècle, écrit dans son *Strategikon* qu'il est dangereux d'accepter une fonction fiscale, car on est vite confronté aux plaintes des contribuables³¹.

Ces accusations sont vives également au Xe siècle, lorsque des communautés paysannes encore libres accusent les puissants d'empiéter

---

³⁰ Jean Skylitzès, *Empereurs de Constantinople*, éd. Bernard Flusin et Jean-Claude Cheynet, Lethielleux, Paris, 2003, p. 284: «Alors qu'il traversait la Cappadoce, le magistre Eustathe Maléinos le reçut dans ses domaines avec toute son armée et lui dispensa sans compter, à lui et à ses troupes, tout ce dont il avait besoin. L'empereur, faisant mine d'approuver et de louer le magistre, l'emmena avec lui dans la Ville reine d'où il ne le laissa plus partir. Il lui dispensait libéralement ce dont il avait besoin, mais il le tenait comme un fauve qu'on élève dans un enclos, et cela jusqu'au jour où il atteignit le terme de sa vie. Après sa mort, il confisqua tout ce qu'il possédait. L'empereur promulgua une loi qui empêchait les puissants d'accroître massivement leurs domaines».

³¹ Kekaumenos, *Raccomandazioni e consigli di un galantuomo*, éd. Maria Dora Spadaro, Alessandria, 1998, pp. 138-141.

sur leurs domaines. Car la législation macédonienne du Xe siècle contre les grands domaines concerne aussi l'enrichissement.

Cela ne constitue pas, bien sur, l'essentiel. Mais dans la Novelle de Romain Lécapène, de 934, on donne une définition des puissants qui englobe la puissance déjà acquise et la capacité à faire pression, à influencer les faibles³². L'Etat cherche surtout à protéger des structures – les *chôria* – qui étaient devenues, depuis le VIIIe siècle, l'assise fiscale de l'Empire. Mais il ne parvient ni à endiguer les progrès de la grande propriété, ni à empêcher la fuite des paysans les plus exposés et la soumission des villages aux puissants. L'enrichissement n'est pas cependant au premier plan des préoccupations impériales. Cela ne semble plus évident que lorsque l'on mesure, dans la Novelle de Basile II de 996, avec l'exemple de Philokalès, paysan enrichi devenu un «puissant» que la fortune vite acquise – donc aux dépens des plus humbles, doit être brisée par la volonté impériale³³. C'est parce que Philokalès, un humble sujet, s'est enrichi trop vite, qu'on le renvoie finalement à son état.

La situation des fortunes vite acquises n'est donc pas stable. Et les revers de fortune, provoqués par l'empereur, bien que très rares, sont toujours possibles. Pour favoriser leur fortune, ainsi que sa pérennité, et la défendre quand elle est menacée, les familles les plus riches adoptent plusieurs stratégies de consolidation.

La première source d'enrichissement est le service de l'État: les grandes familles tentent donc de s'approcher de l'empereur, pour tenter d'obtenir des privilèges ou des nominations. Le meilleur moyen de l'obtenir est d'entrer dans la famille impériale. Jusqu'au XIe siècle, les empereurs épousent des femmes issues de l'aristocratie en majorité. Les stratégies matrimoniales consistent aussi à chercher à se rapprocher des familles qui elles même, constituaient la principale clientèle de l'empereur³⁴.

Sans aller jusqu'à ces liens, les propriétaires de grands domaines tentaient d'obtenir davantage de privilèges de la part de l'empereur. Il peut s'agir de l'obtention d'exceptions fiscales, accompagnées ou non par des immunités, ou la simple confirmation des privilèges antérieurs. Mais

---

³² E. Mc Geer, *The Land Legislation of the Macedonian emperors. Translation and commentary*, Toronto, 2000. Paul Lemerle, *The Agrarian history*, pp. 94-98.

³³ *Ibidem*, p. 104-105.

³⁴ Plusieurs exemples dans Evelyne Patlagean, *Un Moyen Âge grec*, pp. 83-162.

aucune terre était assurée de ne pas être confisquée, en cas de conflit avec l'empereur.

Une autre solution consistait aussi à fonder un monastère. En effet, les terres religieuses sont normalement inaccessibles et protégées par l'Etat. La donation d'une terre à l'Église retranchait donc, normalement, celle-ci de la propriété du donataire. Mais les choses sont plus complexes. Les grands monastères impériaux, ou les fondations auxquelles leurs fondateurs ont accordé l'indépendance (*l'autodespoteia*) sont certes des établissements autonomes. Mais ce n'est pas le cas des monastères qui demeurent encore sous la dépendance de celui-ci, ou de sa famille. Dans le cas du monastère fondé par Michel Attaliates dans les années 1070, il apparaît clairement, dans le *typikon* intégré dans la *diataxis*, que des liens demeurent avec l'héritier de celui-ci. Si la gestion du monastère demeure autonome, et que les dépenses sont prévues pour le fonctionnement de l'établissement et ses missions de prière et d'assistance aux pauvres, les surplus, une fois retranchée une partie conservée en cas de coup dur, reviennent à celui-ci³⁵. La possession du monastère permet alors de pérenniser une partie de sa fortune, tout en préparant son salut et celle de son lignage, car plusieurs de ces fondations ont un caractère clairement familial³⁶.

Les stratégies des lignages recourent partiellement la question de l'enrichissement. Mais il est évident que les alliances entre lignages constituent une stratégie pour accroître l'influence et la richesse du lignage. De telles alliances consolidèrent la puissance de véritables clans: celui qui unissait les Phocas et les Maléinoi, au Xe siècle, ou celui qui associa les Doukai aux Comnènes. Il s'agissait aussi, nous l'avons dit, de se rapprocher de l'empereur. L'aristocratie poursuivait d'autres buts, comme le renforcement de son implantation locale, par un réseau de relations croisées, ou bien les tentatives pour éviter la dislocation de la propriété au moment d'une succession par exemple³⁷. Ces alliances matrimoniales, qui ne sont connues que très partiellement dans la

---

³⁵ Paul Lemerle, «La diataxis de Michel Attaliates».

³⁶ Michel Kaplan, «Les monastères et le siècle à Byzance: les investissements des laïques au XIe siècle», *Cahiers de civilisation médiévale*, 27, 1984, pp. 73-83. Voir aussi: K. Smyrlis, «The Management of Monastic Estates: The Evidence of the Typika», *Dumbarton Oaks Papers*, 56, 2002, pp. 245-261.

³⁷ Joëlle Beaucamp, Gilbert Dagron (dir.), *La transmission du patrimoine, Byzance et l'aire méditerranéenne*, Paris, 1998.

paysannerie, et guère avant le XIVe siècle, se heurtent aux définitions strictes des liens de parenté et d'affinités que l'Eglise impose de plus en plus à l'Etat et à la société³⁸.

En revanche, si les plus grandes fortunes de l'Empire sont acquises grâce aux liens avec l'empereur, il faut aborder les autres dynamiques qui permettent d'accroître celle-ci. L'accroissement de la valeur des propriétés agricoles est évidemment essentiel. Celui-ci est d'abord quantitatif. L'aristocratie bénéficiant des fonctions a cherché à investir sa richesse dans la terre, qui, sans assurer un revenu plus important que l'exercice des fonctions, offrait au moins un revenu régulier. À partir des IXe-Xe siècles, et jusqu'à la fin de l'Empire, l'aristocratie exerce des pressions pour l'accroissement de ses domaines. C'est pour l'essentiel entre le Xe et le XIe siècle que la majeure partie des *chôria*, encore constituées de communautés de paysans libres, a perdu son indépendance, au profit de l'État, des monastères ou de grands propriétaires laïques. L'historiographie récente, s'appuyant en partie sur les archives disponibles, mais qui sont très localisées, essentiellement parce qu'elles concernent la Macédoine orientale, met l'accent sur le fait que les changements des structures agraires n'ont pas affecté les structures de production (la petite exploitation paysanne) ni la croissance générale de l'économie byzantine. Au contraire même, ce sont les plus grands domaines de l'aristocratie et des monastères qui à partir du XIe siècle dégagent des surplus et investissent davantage dans le commerce³⁹.

L'État nous l'avons vu n'a pas mené une politique cohérente dans la longue durée. La législation macédonienne fut une tentative de sauver les *chôria*, mais dès le règne de Basile II, l'État conservait désormais les terres clématiques, celles qui ont été abandonnées et récupérées par le fisc à l'issue d'un terme de trente années. L'extension du domaine public offrait aux empereurs la possibilité d'accroître la fortune des grandes fondations impériales mais aussi d'enrichir les fidèles. C'est ainsi que les revenus de certains domaines publics (*episkepseis*) sont confiés à des serviteurs de l'État⁴⁰. Cependant, l'Etat a conservé les plus grands

---

³⁸ Voir l'étude fondamentale d'Angeliki Laiou, *Mariage, amour et parenté à Byzance au XIe-XIIIe siècles*, Paris, 1992.

³⁹ Alan Harvey, *Economic expansion*; ce point de vue est la thèse de l'auteur, réitérée à plusieurs reprises (p.160, ou dans la conclusion par exemple).

⁴⁰ Jean-Claude Cheynet, «*Épiskeptitai* et autres gestionnaires des biens publics (d'après les sceaus de l'IFEB)», *Studies in Byzantine Sigillography*, 7, 2002, pp. 87-117.

domaines dont il détache temporairement des fragments pour la *pronoia*. De même, l'Etat développa, jusqu'à la fin du XIe siècle, la *charistikè*⁴¹. Si l'objectif était bien l'entretien de fondation monastique, les critiques d'une partie de l'Église montrent que la préoccupation première, nous allons y venir, était l'enrichissement. Cela est l'un des arguments employés par Jean l'Oxite dans sa charge contre la *charistikè*, adressée à Alexis Comnène dans les années 1090⁴².

A partir du XIIe siècle, la pression s'exerce pour obtenir la concession de terres publiques sous la forme de *pronoia*. Celles-ci demeurent d'une ampleur encore limitées. Mais à partir du XIVe siècle, alors que se multiplient les épisodes de guerre civile et les conquêtes étrangères, le manque de terre pousse finalement les empereurs à multiplier les confiscations, y compris aux dépens des monastères, pour continuer à s'assurer le soutien de l'aristocratie divisée⁴³.

L'enrichissement est lié aussi, naturellement, aux progrès qualitatifs. Nous n'insisterons pas ici sur les mentions d'investissements bien connus. Ils relèvent, plus que d'une volonté d'accumulation, du simple souci de la bonne gestion du domaine, sans pour autant permettre une amélioration globale des techniques de production auxquelles le monde byzantin a été étranger⁴⁴. Mais l'essentiel, dans notre perspective, est le changement qui s'opère à partir des Xe-XIe siècles. L'historiographie a mis l'accent, surtout pour le XIe siècle, sur le début d'une période de *take-off* de l'économie byzantine, liée à l'expansion commerciale et au rôle croissant des marchands étrangers. Mais cet essor fut largement partagé par les Byzantins eux-mêmes et son moteur fut les grands domaines (*oikoi*): l'aristocratie et même les monastères. Cela tient à plusieurs

---

⁴¹ Hélène Ahrweiler, «Charisticariat et autres formes d'attribution de fondations pieuses aux Xe-XIe siècles», dans *Etude sur les structures administratives et sociales de Byzance*, London, Variorum Reprints, 1971. Paul Lemerle, «Un aspect du rôle des monastères à Byzance: les monastères donnés à des laïcs: les charistocaires», *Académie des Belles Lettres, Compte rendus*, 1967, pp. 9-28

⁴² P. Gautier, «Le réquisitoire du patriarche Jean d'Antioche contre le charisticariat», *REB*, 33, 1975, pp. 77-132.

⁴³ Georges Ostrogorski, *Pour l'histoire, passim*.

⁴⁴ Michel Kaplan, *Les hommes et la terre*; sur la question des rendements, voir aussi le point de vue de Jacques Lefort, «L'économie rurale à Byzance (VIIe-XIIe siècle)», *Société rurale et histoire du paysage à Byzance*, Paris, 2006, pp. 395-478. Pour la période tardive, Angeliki Laiou, «The Agrarian Economy, Thirteenth-Fifteenth Centuries», *EHB*, vol. 1, pp. 312-375.

facteurs. Le changement d'échelle de la propriété tout d'abord: s'il existait bien au cours des siècles précédents quelques cas connus de grands domaines, ceux-ci deviennent plus vastes et beaucoup plus nombreux à partir du Xe siècle. Les autres facteurs sont le retour à la sécurité dans l'Empire et sur ses routes commerciales, ainsi la croissance tant de la demande que de l'offre. La monétarisation accompagne également l'essor commercial. Le grand domaine aristocratique, géré dans sa globalité (*l'oikos*) présente donc l'aspect de plus en plus d'une économie domaniale, mais ouverte sur l'extérieur.

L'aristocratie, qui continue à vivre en ville, possède ses propres flottilles privées, transporte ses surplus, dispose de ses entrepôts, en particulier à Constantinople⁴⁵. Elle assure une distribution de produits qui rémunère une vaste clientèle, mais permet aussi de dégager des surplus sur le marché. La plupart des boutiques-ateliers de Constantinople sont à cette même époque, ne l'oublions pas, la propriété de l'aristocratie ou de l'Eglise. La location de boutiques à Constantinople rapporte, d'après une source fragmentaire du Xe siècle étudiée par N. Oikonomidès, environ 5% à son propriétaire: certainement plus que les revenus de la terre⁴⁶. La logique commerciale de l'oikos aristocratique se heurte bientôt, nous allons y venir, à la problématique de l'enrichissement par le commerce et de l'implication de l'aristocratie dans les affaires.

Dans le même temps, les grands monastères écoulent aussi leurs surplus. Les monastères de l'Athos obtiennent des privilèges pour leurs flottilles, qui transportent les produits entre les différents établissements monastiques et leurs métoques⁴⁷; le cas de Lavra est le mieux documenté. Ils disposent en effet d'établissements de taille réduite, totalement dépendants, mais constitués en domaines de production. Ils possèdent des maisons et des boutiques dans les grandes villes, à Constantinople ou à

---

⁴⁵ Paul Magdalino, «The Byzantine Aristocratic oikos», dans Michael Angold (éd.), *The Byzantine Aristocracy, IX to XIII Centuries*, Oxford, 1984, pp. 92-111. Voir aussi la synthèse de Gilbert Dagron sur l'économie urbaine: «The Urban Economy, Seventh-Twelfth Centuries», *EHB*, vol. 1, pp. 393-461.

⁴⁶ Nicolas Oikonomidès, «Quelques boutiques de Constantinople au Xe s.: prix, loyers, imposition (*Cod. Patmiacus 171*)», *Byzantium from the Ninth Century to the Fourth Crusade, Studies, Texts, Monuments*, Variorum Reprints, London, 1992, pp. 345-356.

⁴⁷ Kostis Smylis, *La fortune des grands monastères byzantins (fin du Xe siècle-milieu du XIVe siècle)*, 2006, pp. 219-244 en particulier sur la gestion des surplus (transport, commerce et affectation).

Thessalonique. Mais eux aussi sont confrontés à la problématique de l'enrichissement, illicite pour le clergé.

3) *La vision de l'enrichissement et ses limites*

Les sources byzantines ne révèlent pas une prise en compte globale de l'enrichissement. Elles parlent souvent de tout autre chose: de la richesse et de la vanité du monde, des excès des puissants sur les faibles. Bien sûr, cet idéal est connu. Il s'agit tant de la pauvreté que de la prééminence accordée au travail manuel. Un travail nécessaire, qui n'asservit pas l'homme à la terre, mais lui permet de jouir de la nature pour ses seuls besoins: c'est là le discours de l'autarcie nécessaire, commune tant à des auteurs ecclésiastiques comme Nil de Rossano qu'à Kekaumenos au XIe siècle, qui accordait la priorité aux *autourgia*, les revenus issus d'activités nécessitant peu de soin⁴⁸.

L'argent est donc vu avec suspicion, dès qu'il s'accumule. Il est l'arme du Diable, il provoque l'avidité, la folie. Cela est un *topos* de la littérature byzantine, religieuse ou laïque. Son maniement devrait être évité, tout comme l'usage de la violence. De ce point de vue, ce sont d'abord les clercs, tout particulièrement, qui doivent *a priori* s'abstenir du maniement de l'argent.

L'idéal de pauvreté continue à être idéalisé, même il ne s'impose qu'aux clercs. La méfiance envers l'argent et les péchés qui y sont associés, entrent en contradiction avec une société qui, du moins dans sa tranche supérieure, a toujours connu richesse et argent. Et cette richesse, là est le paradoxe, est aussi le signe d'une prospérité voulue par Dieu. L'empereur en particulier, l'Élu de Dieu, se doit d'être riche pour manifester sa philanthropie⁴⁹. Mais pour ceux qui se sont enrichis, l'Eglise offre des *psychika*, des oeuvres de salut, et des donations. La recherche du salut de l'âme, par toutes les couches de la société, certainement, mais en particulier par ceux qui s'étaient le plus enrichis, de l'empereur à l'aristocratie, avait donc comme corollaire les donations et la prière. Dans

---

⁴⁸ Sur l'idéologie et la conception de l'enrichissement à Byzance, nous suivrons principalement l'étude d'Angeliki Laiou, «Economic Thought and Ideology», *EHB*, t. 3, pp. 1123-1144. Idem, «God and Mammon: Credit, Trade, Profit and the Canonists», Nicolas Oikonomidès (éd.), *Byzantium in the 12th Century: Canon Law, State and Society*, Athènes, 1991, pp. 261-300. Sur l'autarcie, voir aussi Michel Kaplan, *Les hommes et la terre*, p. 256, p. 493.

⁴⁹ Sur la philanthropie dans la société byzantine, en dernier lieu: D. Constantelos, *Byzantine Philanthropy and social welfare*, New Brunswick, 1968

les *typika*, des sommes d'argent sont prévues non seulement pour l'entretien de la fondation, mais aussi pour les prières qui seront dites en commémoration des défunts et les sommes qui seront versées à cette occasion pour l'aumône⁵⁰. Ce discours de l'Église s'inscrit en réalité dans la continuité de la tradition antique. Si le profit n'est pas nié, le don (d'Aristote aux auteurs chrétiens) doit être la contrepartie du bénéfice réalisé dans l'échange; la vaine accumulation empêche la saine redistribution ou l'excès de consommation⁵¹. L'évergétisme avait de fait aussi une fonction sociale: la tradition patristique développe le thème de l'aumône provenant de l'accumulation, comme un investissement céleste. Le remède à l'accumulation est donc la distribution charitable aux pauvres.

Il y a donc un espace à Byzance entre la condamnation de l'enrichissement et l'appréciation du travail. L'autarcie est un discours du travail nécessaire, mais sans perspective d'enrichissement au-delà de ses besoins. De la même manière, l'idéal de pauvreté entre en contradiction avec le sens du commerce, qui n'est pas en soi, et pour tous, réprouvé à Byzance. Le marchand n'a pas pour autant une bonne image, mais principalement parce qu'il peut transgresser plusieurs limites que s'impose la société byzantine: la concentration excessive d'argent, l'accumulation aux dépens des autres – car l'argent est supposé ici mal gagné .

Le commerce n'est sans doute pas une activité noble. Mais ce n'est pas le l'activité du commerce proprement dite, et cela est paradoxal, qui est remise en cause. Byzance a un discours limité – par son occurrence dans les sources –, mais néanmoins constant, sur la valeur du travail: celui de la terre est le plus noble, mais le commerce n'est pas négligé. Le plus grand théologien byzantin du XIe siècle, Syméon le Nouveau Théologien, qui représentait le courant hésychaste de l'Église byzantine, soulignait qu'au fond, le marchand prend des risques et en recueille les fruits, comme on le fait avec la foi. Les risques sont autant physiques que moraux. Il fait donc une analogie entre le souci des choses spirituelles et l'image du bon marchand ; celui-ci prend des risques et est récompensé par le profit (souffrances du voyage...)⁵². Cela ne fait pas du théologien

---

⁵⁰ À titre d'exemple, on se reportera à la diataxis de Michel Attaleiate. Paul Lemerle, «La diataxis de Michel Attaliate».

⁵¹ Angeliki Laiou, «Economy Thought», p. 1123-1124.

⁵² *Ibidem*, p. 1130. L'extrait se trouve dans Syméon le Nouveau Théologien, *Traité théologiques et éthiques*, éd. Jean Darrouzès, Paris, 1967, 2, no. 12, p. 386.

mystique un défenseur du commerce: car c'est bien d'une analogie qu'il s'agit ici. Mais ce n'est pas l'activité elle-même qui pose problème, mais bien davantage, le maniement et l'accumulation de l'argent et donc l'enrichissement.

Il est bien naturel qu'à Byzance comme dans les autres sociétés chrétiennes médiévales, le maniement des prêts d'argent et surtout l'intérêt soient réprochés. Lorsque celui-ci est excessif et assimilé à l'usure, il s'apparente à l'avidité et est donc condamné, de manière constante, par l'Église⁵³. Les lois impériales, à partir du Code de Justinien, encadrèrent donc le crédit, pour en limiter l'intérêt⁵⁴. Mais il est symptomatique qu'à plusieurs reprises, des empereurs soudain pris d'un élan mystique aient prétendu proscrire le prêt à intérêt. Basile Ier prit cette initiative, qui fut limitée et vidée de sa substance par son fils et successeur Léon VI. Romain Lécapène paie toutes les dettes contractées à CTP (136 000 pièces d'or) et brûle les reconnaissances de dettes.

Mais en réalité, l'enrichissement par l'argent est encadré par la loi en fonction de l'appartenance à une classe sociale⁵⁵. On retrouve là la grande crainte des Byzantins: que ceux qui disposent déjà de la fortune (les *illustres* du Code de Justinien) ne puissent pas être ceux qui s'enrichiront par le prêt d'argent. Le puissant ne saurait écraser le faible. Cette vision du prêt à intérêt aboutit donc à ségréger la société de manière durable: aux *illustres*, les activités nobles, l'enrichissement par le service de l'empereur et les biens légitimement acquis. Le taux d'intérêt est limité à 4%. À l'autre extrémité de l'échelle, les marchands et armateurs, autorisés à pratiquer des taux plus importants (jusqu'à 12% pour le prêt maritime). Mais s'il y a donc une réserve envers cette forme d'enrichissement pour l'aristocratie, cela revient aussi à distinguer entre des activités «nobles» et celles qui demeurent, au fond, douteuses. A n'en point douter, ceux qui pratiquent le prêt d'argent sont donc, eux-aussi, douteux.

Les restrictions avancées ici ne furent pas des obstacles, car la société byzantine connut un système de prêt, rendu nécessaire en

---

⁵³ Sur ce point et sur la notion de «juste valeur», Angeliki Laiou, «Economy Thought», pp. 1131-1132.

⁵⁴ Une synthèse récente, avec mise au point bibliographique: Demetrios Gofas, *EHB*, vol. 3, pp. 1095-1104.

⁵⁵ Eleutheria Papagianni, «Byzantine Legislation on Economic Activity Relative to Social Class», *EHB*, vol. 3, pp. 1084-1093.

particulier au moment où l'activité commerciale s'accrut au Xe siècle. Mais elles furent suffisantes pour empêcher le développement d'un vrai système bancaire, laissant ainsi la place, *in fine*, aux Italiens. Car le maniement de l'argent attire aussi l'attention de l'État. L'État qui veille jalousement à l'interdiction de l'exportation de monnaie d'or, ou surveille, à Constantinople, l'activité des *argyropratai* comme on le voit dans le *Livre de l'Éparque* (début X^e)⁵⁶. Ceux qui font de l'argent un commerce existent bien pourtant sous les Comnènes. Un certain Kalomodios avait prêté de l'argent à l'empereur. Lorsque l'on tente de l'arrêter pour des investigations, ses partisans provoquent un mouvement de rue et l'on doit renoncer⁵⁷. Mais la situation change sous les Paléologues. Lorsqu'il s'agit d'emprunter de l'argent en gageant les bijoux de la couronne impériale, la régente Anne de Savoie, au milieu du XIVe siècle, se tourne vers les Italiens⁵⁸.

La même ambiguïté subsiste au sujet du commerce. Il ne fait aucun doute que l'aristocratie ne peut pas pratiquer le commerce, pour les mêmes raisons que l'enrichissement par le prêt est proscrit. Certes, elle le fait pourtant. Les surplus de *oikos* aristocratique, comme ceux des monastères sont régulièrement revendus, par les hommes de main de l'aristocratie. Cela concerne tant les produits agricoles que certains produits manufacturés, comme les soieries dont les ateliers privés commencent à prospérer, dès le XIe siècle, rendant en partie caduques les sévères restrictions du commerce de la soie prévue dans le *Livre de l'Éparque*. L'aristocratie tentait aussi d'organiser des foires sur ses propres domaines, ce que limite Basile II dans l'une de ses Nouvelles⁵⁹. Les

---

⁵⁶ Le *Livre du Préfet*, éd. J. Nicole et introduction d'Ivan Dujcev, Londres, Variorum Reprints, 1971, p. 144-145. Un commentaire dans Gilbert Dagron, «The Urban Economy, Seventh-Twelfth Centuries», *EHB*, vol. 2, pp. 432-435 sur les activités des changeurs. Sur le *Livre du Préfet*, voir aussi la dernière édition, *Das Eparchenbuch Leons des Weisen Einführung, Edition, Übersetzung und Indices*, by Johannes Koder, Corpus fontium historiae Byzantinae, Series Vindobonensis. Vol 33, (Vienna: Verlag der Osterreichischen Akademie der Wissenschaften, 1991).

⁵⁷ *Ibidem*, p. 438. Angeliki Laiou, «Exchange and Trade, Seventh-Twelfth Centuries», *EHB*, vol. 2, p. 750.

⁵⁸ Paul Hetherington, «The Jewels from the Crown: Symbol and substance in the later byzantine imperial regalia», *BZ*, 96, 2003, 1, pp. 157-168.

⁵⁹ Eleutheria Papagianni, «Byzantine Legislation», pp. 1088-1090. Angeliki Laiou, «Händler und Kaufleute auf dem Jahrmarkt», dans G. Prinzing, D. Simon (éd.), *Fest und Alltag in Byzanz*, Munich, 1990, pp. 53-70; traduction française dans Olivier

aristocrates achètent des boutiques à Constantinople, qu'ils louent. Ils investissent aussi dans les sociétés qui naissent, associant un armateur et un marchand. La grande souplesse de ces contrats permet par exemple d'investir des parts, ce qui facilitait l'implication de l'aristocratie. Mais si l'activité elle-même, nécessairement confiée à des subalternes, intéresse l'aristocratie, on aucun cas l'enrichissement qui en résulte ne peut être source de prestige. La ségrégation sociale opère, du moins jusqu'aux Commènes, entre le monde du commerce et celui de l'aristocratie. L'empereur Théophile, dans un épisode très célèbre, réprimanda sévèrement l'impératrice Theodora devant le Sénat et fit saisir son navire, parce qu'elle risquait de faire passer l'empereur des Romains pour un vulgaire nauclère⁶⁰.

Ces restrictions reculent cependant sous les Paléologues, mais à une période où la majeure partie des hommes d'affaire est étrangère⁶¹.

La méfiance envers le monde de l'argent touche aussi les marchands. Ceux-ci constituent cependant un monde relativement absent des sources conservées⁶², à l'exception des marchands étrangers dont les déplacements dans l'Empire sont réglementés. La relative rareté des sources est aggravée par la polarisation constantinopolitaine. Le marchand provincial, d'ailleurs considéré comme étranger à Constantinople, apparaît peu dans les sources⁶³. Le *Livre de l'Éparque* offre cependant une vision partielle, mais assez précise, de différents métiers à Constantinople. Il s'agit le plus souvent d'artisans-boutiquiers et de vendeurs de produits alimentaires. L'enrichissement est ici limité par les règles régissant le profit, en particulier pour les produits alimentaires, ainsi que par la segmentation de certaines activités sensibles – comme la soie, le produit qui fait l'objet du plus grand nombre de chapitre - en plusieurs métiers. Les restrictions relevaient du même principe de

---

Delouis, *Le monde byzantin, du milieu du VIIIe siècle à 1204: économie et société*, Paris, 2006.

⁶⁰ Sur cet épisode et la place de l'aristocratie dans le commerce: Gilbert Dagron, «The Urban Economy», pp. 416-417.

⁶¹ Sur l'évolution des milieux d'affaire: Nicolas Oikonomidès, *Hommes d'affaires grecs et latins à Constantinople, XIIIe-XVe siècle*, Montreal, Paris, 1979; Klaud-Peter Matschke, «Commerce, Trade, Markets, and Money: Thirteenth-Fifteenth Centuries», *EHB*, vol. 2, pp. 771-806.

⁶² Angeliki Laiou, «Exchange and Trade», pp. 728-730, 749-754.

⁶³ Nicolas Oikonomidès, «Le marchand byzantin des provinces (IXe-XIe siècles)», *Settimane di Studi sull'alto Medioevo*, 41, Spoleto, 1994, pp. 633-660.

protection des faibles: l'enrichissement des marchands de la ville (boulangers, marchands de poisson salé) ne devait pas s'effectuer aux dépens des plus humbles. Le prix était donc fixé par un accord entre les marchands, compte tenu du prix des matières premières utilisées et sous le contrôle de l'administration de l'évêque⁶⁴. Toutefois, il y a peu d'informations sur le devenir de ses règlements après le XIe siècle.

La figure du marchand grec qui commerce à l'étranger n'est guère mieux connue avant les XIIIe-XIVe siècle quand, paradoxalement, les Grecs ont été supplantés par les étrangers dans le grand commerce. Mais l'enrichissement des marchands grecs n'est guère connu, sinon par des indications indirectes. Et l'aristocratie y avait certainement quelque intérêt. En 1192, c'est l'un des membres les plus illustres de l'aristocratie, Alexis Ange, qui est intercepté avec une grande fortune sur un navire vénitien⁶⁵. Au milieu du XIe siècle, sous Constantin Monomaque, des marchands accèdent ainsi au Sénat, ce qui signifie qu'ils ont acheté des dignités ouvrant l'accès au rang sénatorial⁶⁶. Mais cela provoque la réaction par exemple de Michel Psellos qui s'offusque de cette offense à l'ordre traditionnel à cause des «la tourbe de l'agora»⁶⁷. À la fin du XIe siècle, Alexis Comnène est même obligé de réaffirmer la distinction entre les sénateurs issus des familles de dignitaires et ceux qui ne portent qu'un titre acquis par des moyens vénaux⁶⁸. L'enrichissement par les marchands n'ouvre pas l'accès aux élites politiques de l'Empire.

Mais à partir du XIIe siècle, c'est le marchand étranger qui polarise le plus une image négative de l'enrichissement. En accordant des privilèges aux villes italiennes, et notamment les plus importants, à cette époque, à Venise (1082) l'Empire organise de fait la présence permanente de marchands italiens dans sa capitale. Il organise aussi la juxtaposition – pour l'instant sous la forme d'une collaboration – entre marchands italiens privilégiés par des exemptions de taxes, totales ou partielles, et les marchands grecs qui ne bénéficient pas des mêmes avantages.

---

⁶⁴ Gilbert Dagron, «The Urban Economy», *passim*. Voir les différents métiers.

⁶⁵ Angeliki Laiou, «Exchange and Trade», p. 750.

⁶⁶ Gilbert Dagron, «Urban Economy», p. 415-416.

⁶⁷ Michel Psellos, *Chronographie*, éd. É. Renauld, vol. 1, Paris, Les Belles Lettres, 1967, p. 132.

⁶⁸ Gilbert Dagron, «Urban Economy», p. 416. Eleutheria Papagianni, «Byzantine Legislation», pp. 1091-1092.

Dans la littérature byzantine du XIIe siècle, le Vénitien a cette image de marchand, intéressé par ses seuls intérêts, prompt à trahir l'Empire, mais que l'on peut acheter⁶⁹. L'enrichissement est peu évoquée, mais il ne fait pas de doute qu'il fait partie des rancœurs qui s'accumulent à Constantinople. En 1171, Manuel Comnène frappe d'ailleurs Venise en remettant en cause ses privilèges et ses moyens financiers. C'est, de ce point de vue, une forme de confiscation de la fortune, qui s'appliquerait aussi à un dignitaire félon.

Avec le traité de Nymphée, Michel VIII inaugure une série de traités visant à accorder à nouveau des privilèges aux Italiens, en tentant d'opposer, selon leurs dispositions envers l'Empire, Gênes à Venise. Mais si la seconde moitié du XIIIe siècle et le XIVe siècle voient le développement du commerce en Romanie, de l'Égée à la Mer Noire, ce sont les Italiens qui en sont les premiers propriétaires, établissant un réseau de comptoirs et de cités sans le contrôle de l'Empire et soumettant de fait le ravitaillement de Constantinople à leur commerce⁷⁰.

Au début du XIVe, le patriarche Athanase de Constantinople vitupère les Latins, qui contribuent, avec les autres spéculateurs à affamer le peuple de la ville⁷¹. Ils seraient responsables de la pénurie et de l'augmentation des prix. En réalité, c'est la première fois que la ville connaît une telle disette, provoquée en partie par le pillage de la Thrace par la compagnie catalane des Almugavars. L'Italien honni n'est donc plus seulement celui qui s'enrichit grâce à des privilèges injustes, mais aussi celui qui s'enrichit aux dépens des faibles. L'image du marchand se heurte là au discours traditionnel de l'Église byzantine.

---

⁶⁹ Sur l'image des Occidentaux à Byzance, et en particulier des Italiens: Angeliki Laiou, «L'interprétation byzantine de l'expansion occidentale (XIe-XIIe siècles)», dans Michel Balard et Alain Ducellier (éd.), *Le partage du monde, Échanges et colonisation dans la Méditerranée médiévale*, Paris, 1998, p. 163-179.

⁷⁰ N. Oikonomidès, *Hommes d'affaires, passim*. Klaud-Peter Matschke, «Commerce, Trade», *passim*. En dernier lieu, la bibliographie sur l'expansion italienne: Michel Balard, *La Romanie génoise (XIIe-début du XVe siècle)*, 2 vol., Rome, 1978. F. Thiriet, *La Romanie vénitienne au Moyen Âge. Le développement et l'exploitation du domaine colonial vénitien (XIIIe-XVe s.)*, Paris, 1975. David Jacoby, *Commercial Exchanges across the Mediterranean, Byzantium, the Crusader Levant, Egypt and Italy*, Aldershot, Variorum Reprints, 2005.

⁷¹ Rodolphe Guiland, «La correspondance inédite d'Athanase, patriarche de Constantinople (1289-1293; 1304-1310)», dans *Études byzantines*, Paris, 1959, en part. les pp. 75-78.

Les marchands grecs, qui profitent eux aussi, pourtant, du commerce avec les Italiens, auquel ils participent, réclament cependant des privilèges comparables aux Italiens, que Jean VI leur accorde finalement au milieu du siècle, mais en vain⁷².

4) *En guise de conclusion: un modèle transposable dans les Pays roumains ?*

Nous limiterons ces quelques remarques à la période comprise entre le XIVe siècle et le XVIe siècle, les XVIIe-XVIIIe siècle ayant fait l'objet d'études plus récentes⁷³. D'autre part, nous nous heurtons au manque de sources, en particulier pour les sources internes. La littérature politique et historique n'évoque la richesse qu'avec les *topoi* habituels, que l'on rencontre également dans les sources byzantines: la vanité de l'accumulation de richesse et la condamnation de l'avidité.

On sait pourtant, par des sources externes en particulier, ce que les Principautés roumaines doivent, à l'origine même de leur expansion dès le XIVe siècle, à l'essor du commerce et à l'ouverture de nouvelles routes commerciales⁷⁴. Ces routes furent sans doute de grandes sources de revenus pour les premiers voïévodes, explication que l'historiographie a depuis longtemps avancé pour la somme d'argent que Basarab, «le voïevode transalpin félon», était prêt à offrir en dédommagement au roi Charles-Robert lorsque celui-ci envahit la Valachie en 1330⁷⁵.

Mais en réalité, en ce qui concerne les premiers siècles de l'histoire des Principautés, il semble difficile de faire une histoire de l'enrichissement et en particulier de celui qui était d'origine commerciale, sans relever à quel point celui-ci était lié au pouvoir princier. La mention des premiers marchands valaques ou moldaves dans les sources les plus anciennes se rapporte souvent à la protection qu'ils recherchent auprès de

⁷² Nicolas Oikonomidès, *Hommes d'affaires*, p. 47, p. 119.

⁷³ Sur les marchands voir l'étude et la recension bibliographique de Gheorghe Lazăr, *Les marchands en Valachie, XVIIe-XVIIIe siècles*, Bucarest, 2006.

⁷⁴ Șerban Papacostea, «Începuturile politicii comerciale a Țării Românești și Moldovei (secolele XIV-XVI). Drum și stat», dans *Geneza statului în Evul mediu românesc, Studii critice*, Cluj-Napoca, 1988, pp. 151-204. Idem, «Un tournant de la politique génoise en Mer Noire au XIVe siècle: l'ouverture des routes continentales en direction de l'Europe Centrale», dans *Oriente e Occidente tra Medioevo et età moderna, Studi in onore di Geo Pitarino*, II, Genova, 1997, pp. 939-947.

⁷⁵ Octavian Iliescu, «Despre natura juridică și valoarea despăgubirilor oferite de Basarab Voievod regelui Carol Robert (1330)», *SMIM*, V, 1962, pp. 133-150.

leur prince; ou réciproquement, en particulier dans la correspondance avec les cités de Transylvanie, il s'agit des garanties offertes par les princes concernant les tarifs douaniers et la liberté de circulation.

La forme la plus visible de l'enrichissement dans les sources internes semble être, comme à Byzance, liée au prince, qui concentre lui aussi la richesse et distribue les largesses à ses sujets et en particulier, aux boyards qui lui sont fidèles. Mais la récompense du service du prince prend forme exclusive, à cette époque, de privilèges et de donations. C'est au XVIIe siècle que les sources attestent l'usage de gratifier les principaux dignitaires de vêtements précieux.

Le prince fait le bien de ses sujets, des faibles, mais aussi de ses soldats. Cela est tant un *topos*, que la manifestation d'une pratique attendue et plus ou moins ritualisée, par exemple dans les banquets et récompenses offertes par Etienne le Grand à ses fidèles et à ses soldats. L'enrichissement tient donc en partie à la «*mila*» du prince. Les concessions sont dès lors accordées à ce titre, qu'il s'agisse de donations ou de privilèges fiscaux et d'immunités, accordés en priorité aux monastères.

Mais contrairement à Byzance, les Principautés ne semblent pas avoir connu un domaine princier – publique – de la même importance. Celui-ci fluctue en revanche dans des proportions considérables, car les confiscations et changements de propriétaires des domaines sont fréquemment mentionnés⁷⁶. Le prince conserve donc le pouvoir de faire en partie la fortune de ses fidèles, mais en réalité, en puisant souvent dans les domaines confisqués des boyards félons. Il est symptomatique que cette prééminence du pouvoir princier, qui s'affirme tant dans les confiscations que les confirmations, dans une société où les domaines ne sont pas des concessions publiques, mais des biens patrimoniaux, soit finalement qualifiée d'arbitraire par les boyards, à partir du XVIIe siècle, selon une vision plus conforme à un État nobiliaire.

La rareté des sources, l'absence d'un important domaine public – mais l'existence d'un domaine princier fluctuant –, l'évolution contrariée des échanges commerciaux par les guerres puis la domination ottomane constituent des différences avec le modèle byzantin de l'enrichissement.

---

⁷⁶ Ion Donat, *Domeniul domnesc în Țara Românească (sec. XIV-XVI)*, Bucarest, 1996.

**INTELLEGENSIE PECUNIAE QUERENDO,
L'ENRICHISSEMENT DU PATRICIAT VÉNITIEN AU
QUINZIÈME SIÈCLE***

BERNARD DOUMERC (Toulouse)

En écrivant son testament, en 1456 auprès de la lagune, Francesco Querini demanda à ses fils de faire en sorte d'accroître la fortune de la famille, chose bien naturelle pour le membre d'une oligarchie devenue ploutocratique. Un exemple bien caractéristique d'une entreprise familiale engagée dans l'exploitation des galères marchandes, élément bien représentatif des préoccupations financières d'une partie de l'aristocratie vénitienne. En effet, dans les années 1440-1500, puissance navale de la république de Venise était indiscutable: sa flotte marchande imposante procurait gloire et richesse à la cité¹. Depuis 1339 le Grand Conseil déclarait que la prospérité de la cité dépendait du bien-être et de la fortune des citoyens: en premier lieu, le commerce maritime était là pour y pourvoir². Cela faisait suite à la création de la première *muda*, le convoi de galères marchandes, à destination de la Roumanie et de la mer Noire en 1332³. Pour répondre à la forte croissance de la demande du secteur

---

* Communication soutenue à l'Institut d'Histoire „N. Iorga” (Bucarest), le 2 octobre 2008, dans le cadre du projet commun de recherche, déroulé entre l'Institut Iorga et l'Université Toulouse II - Le Mirail, *Elites, échanges et réseaux commerciaux de l'Adriatique à la Mer Noire, XVe-XVIIIe siècle*.

¹ Cette étude est une synthèse de travaux remis à jour: B. Doumerc, D. Stockly, «L'évolution du capitalisme marchand à Venise: le financement des galères da mercato à la fin du XVe siècle», *Annales, HSS*, 1 (1995), pp. 133-158. B. Doumerc, C. Judde de Larivière, «Le rôle du patriciat dans la gestion des galères marchandes à Venise au début du seizième siècle», *Studi Veneziani*, n.s., XXXVI (1998), pp. 57-84.

² G. Luzzato, *Storia economica di Venezia del XI al XVI secolo*, Venise, 1961, p. 144 et *idem* «Sindicavi e cartelli nel commercio veneziano nei secoli XIII e XIV», *Rivista di Storia economica*, I (1930), pp. 62-66.

³ D. Stockly, «Les protagonistes de la navigation vénitienne d'État en mer Noire (XIIIe-XVe siècles)», *Thesaurismata*, 1993, pp. 81-90.

maritime et pour consolider les acquis de la révolution des transports, les patriciens gérant la richesse nationale engageaient le débat de fond.

En effet, pendant les vingt premières années du *Trecento*, se déroulait une phase de maturation visant à donner la priorité à la navigation de ligne, une initiative d'une grande originalité qui allait devenir, au fil du temps, un atout maître de l'hégémonie en Méditerranée⁴. Cet objectif atteint, l'aristocratie dirigeante chercha un système de gestion performant. En effet, si le commerce maritime était prospère, il restait fragile face aux terribles aléas de conjoncture: en cas de conflit de grande ampleur ou brefs sursauts d'une violence extrême, face à la menace sournoise et récurrente de la piraterie endémique agissant en toute impunité, tout cet ensemble risquait l'anéantissement. Dans toute la ville de Venise et dans les îlots de la lagune, dans les innombrables entrepôts, les boutiques, les échoppes d'artisans, les banques et à bord de leurs navires, des hommes poursuivaient la fortune mais ils le faisaient sans plan d'ensemble, sans véritable cohésion. Au milieu du XIVe siècle, compte tenu de la conjoncture, une nécessaire transformation se fit sentir et les patriciens conçurent un projet ambitieux pour contourner les difficultés majeures de l'exploitation de la flotte marchande⁵. Certains armateurs découragés par les fréquents revers de fortune dus aux risques de mer envisageaient parfois un destin politique dans les affaires de l'État et un nombre plus restreint encore, joua les premiers rôles dans le secteur du commerce maritime international⁶.

À la fin du quinzième siècle, trente clans, correspondant à 60% des nobles membres du Grand conseil de la cité, comptabilisaient plus de trente membres actifs dans l'assemblée et il y avait dix-neuf grandes maisons de plus de quarante représentants; à eux seuls ils constituaient 45% du nombre des patriciens actifs dans les assemblées, Grand conseil et sénat réunis. C'est donc grâce au support de ces réseaux familiaux que les entrepreneurs pouvaient réussir à s'imposer. Par le passé, quelques travaux ont tenté avec succès de reconstituer ces liens familiaux reliant

---

⁴ A. Tenenti et C. Vivanti, «Le film d'un grand système de navigation: les galères marchandes vénitiennes (XVe-XVIe siècles)», *Annales ESC*, 16, 1961, p. 83.

⁵ A. Scialoga, *Le galee grosse della Repubblica veneta, Saggi di storia del diritto marittimo*, Rome, 1951, p. 249 et G. Mandich, «Forme associative e misure anticoncorrenziali nel commercio marittimo veneziano del secolo XV», *Rivista della Societa*, VI, 1961, p. 476.

⁶ R. Finlay, *Politics in Renaissance Venice*, New Brunswick, 1980, p. 115.

des acteurs économiques mais il faudrait désormais élargir le champ d'investigation⁷.

Parmi les documents conservés à l'*Archivio di Stato* de Venise, il y a deux précieux car trop rares registres détaillant les listes des membres des sociétés financières composées pour financer l'exploitation des galères marchandes. Ces listes sont capitales pour l'histoire économique, elles le sont encore plus pour la sociologie historique. En effet, il est possible à partir de ces informations de sortir de l'ombre les liens familiaux qui unissent ces partenaires économiques et financiers⁸.

Ce que les historiens ont appelé parfois «le parti de la mer» pour affirmer certaines volontés de conserver la primauté des échanges maritimes au moment où tous les regards se tournaient vers les possessions territoriales de Terre ferme est encore aujourd'hui très difficile à cerner. Il faudrait en effet définir les questions posées par l'étude de la classe dominante, puisque politique et économie sont indissociables, et tout particulièrement celle d'un groupe de plus en plus restreint à la fin du quinzième siècle et au début du siècle suivant, celui des patrons des galères marchandes et des investisseurs dans les sociétés d'exploitation de ces navires. Certes, l'approche d'une oligarchie dirigeante ne peut se limiter à l'étude d'un milieu clos mais grâce à la reconstitution des lignages, de leur généalogie et des alliances matrimoniales, la présentation de ces individus met le chercheur sur la voie des destins collectifs. Reste un écueil redoutable, celui de l'identification certaine des personnages authentiques. Dans la Venise médiévale, les homonymes étaient nombreux, les fils bâtards omniprésents dans le quotidien mais pourtant absents des registres officiels. Pour une même génération dans les années 1498-1500 nous avons identifié plus de vingt personnes nommées Marco Contarini!

Pour reconstituer ces lignages, des éléments existent mais ils sont souvent erronés ou incomplets en particulier en ce qui concerne

---

⁷ F. C. Lane, *Venetian bankers*, dans *Venice and History*, Baltimore, 1969, pp. 69-86. Voir aussi G. Luzzatto, «Les activités économiques du patriciat vénitien du Xème au XIVème siècle», *Annales ESC*, 1, 1937, pp. 25-37, et J.C. Hocquet, «Capitalisme marchand et classe marchande à Venise au temps de la Renaissance», *Annales ESC*, 24, 1979, pp. 279-304.

⁸ Venise, Archivio di Stato, par la suite A.S.V., Avogaria di Comun, Prove di età per patroni di galere ed altre cariche, AC 177, 179. C. Judde de Larivière, *Naviguer, commercer, gouverner. Économie maritime et pouvoirs à Venise (XVe-XVIe siècle)*, Londres-Leiden, 2008, p. 67.

l'identification des filles qui n'existaient pas avant qu'elles ne fussent mariées⁹. À cette époque, le mode de désignation à Venise reste flou au sujet des femmes puisque la référence au père ou à l'époux suffit à les caractériser, les textes parlent d'une fille de Giovanni Moro, ou de l'épouse de Marco Contarini. Il faut consulter des sources archivistiques hétéroclites pour approcher la réalité, pourtant dans cette société la place des femmes est déterminante pour les stratégies matrimoniales comme nous le verrons par la suite. L'identification sûre des patrons de galères et des investisseurs qui financent les expéditions commerciales est donc difficile, plus difficile encore est la mise à jour des relations familiales existant entre eux. Par bonheur, le nombre de nobles appartenant à ce groupe se réduit considérablement: entre 1496 et 1500 il y avait soixante-treize patrons de galères marchandes et deux cents investisseurs. Parmi les patrons, trente-trois acceptaient la location d'une galère marchande à deux reprises, un trois fois et un autre quatre fois. L'étude précise devient possible et riche d'enseignements.

Ce groupe restreint, menacé par les événements conjoncturels devait envisager sa survie en se repliant sur lui-même, farouchement engagé dans la défense de privilèges dénoncés par de nombreux patriciens s'étant détournés du commerce maritime. En toute logique, les liens étroits devaient se renforcer au moyen d'une stratégie accomplie pour aborder le marché du mariage. L'objet d'un travail de grande ampleur mené depuis quelque temps est donc de donner une structure concrète au «parti de la mer» à Venise à la fin du XVe siècle en partant du système apparent, les listes des investisseurs et des patrons de galère jusqu'au système réel, celui des parentèles et des alliances familiales¹⁰. Pour l'ensemble de la période couverte par la documentation, soit 1496-1526 il n'y a que quatre-vingt-quinze patrons de galère, soit seulement vingt-deux de plus en vingt-six ans, cela permet de dégager l'esprit de corps qui les unit, la fidélité qui associe les parentèles élargies et les clientèles, partenaires silencieux de telles entreprises et aussi de saisir la stratégie de reproduction des modèles puisque la phase de concentration est achevée

---

⁹ Marco Barbaro, *I patrizi veneti* et Alessandro Capellari, *Il campidoglio veneto*, ouvrages anciens, utiles mais à revoir. Marino Sanudo, *I diarii*, 58 volumes, 2e éd., Bologne, 1989.

¹⁰ B. Doumerc, «Le galere da mercato», *Storia di Venezia*, tome thématique, Il Mare, dir. A. Tenenti et U. Tucci, Rome, Istituto della Enciclopedia Italiana, 1991, pp. 353-395.

après l'élimination des éléments indésirables. Seules s'expriment les rivalités et les luttes d'intérêt pour garder la primauté.

Les patrons de galères, nous le savons, activaient leur réseau familial pour optimiser le volume des investissements et des bénéfiques. L'objectif était de renforcer une position dominante au sein de la société de gestion. Cette tendance au repli sur soi-même émerge au delà des considérations économiques. Le 31 août 1506, une loi exigea la déclaration de baptême des fils patriciens nés dans la cité. Un peu plus tard, c'est la déclaration de naissance qui fut rendue obligatoire pendant un délai de huit jours pour faire état «du jour de naissance, de la légitimité du mariage, du nom et de la condition de la mère»¹¹. C'est la première étape avant la rédaction du *Livre des naissances*, ceci visant à compléter les renseignements portés dans le *Livre d'or* de la noblesse vénitienne. Toutes ces mesures ne cherchaient pas à empêcher les naissances illégitimes mais à réglementer l'accès aux postes rémunérateurs des offices gouvernementaux. Le très influent chroniqueur Marino Sanudo avoue être le père de deux filles illégitimes nées de deux lits différents et le doge Andrea Gritti lui-même abritait dans sa maison l'unique fils reconnu et ses quatre demi-frères nés à Constantinople d'une concubine grecque¹². Tout cela était le quotidien mais les autorités veillaient à ce que les jeunes patriciens de plein droit gardent intacts les privilèges dus au prestige de leur naissance. Les bâtards ne pouvaient devenir patrons de galère ni actionnaires dans les sociétés de financement.

À Venise la conscience du groupe s'affichait par l'entremise des chroniqueurs et l'aide de la documentation privée reste précieuse même si elle est difficile d'accès. Est-il besoin de rappeler la vigilance avec laquelle les grandes familles géraient les échanges matrimoniaux¹³? Si on cherche à évaluer le poids de ces alliances il est indispensable d'obtenir une description d'un réseau complexe d'alliances entre les clans rivaux: ceux des familles anciennes, nouvelles et récentes (soit *vecchie*, *nuove* et *nuovissime*) au sein de l'aristocratie. Les stratégies matrimoniales à long terme, projetées pour les petits enfants afin d'étendre une assise financière et politique visaient à conforter une oligarchie de plus en plus endogène.

---

¹¹ Sanudo, *Diarii*, 6, c. 406.

¹² P. Molmenti, *La storia di Venezia nella vita privata*, rééd. 1981, tome II, p. 320.

¹³ D. Queller, *Il patriziato veneziano*, Rome, 1986 et R. Finlay, «The Venetian Republic as a Gerontocracy», *The Journal of Medieval and Renaissance Studies*, 8 (1978), pp. 157-178.

Parfois, dans le contexte qui nous intéresse ici, l'éloignement du réseau familial intervint après la recherche de partenaires financiers mais en règle générale cette relation s'établit avant et la concrétisation dans une opération financière de grande envergure et s'opèrait après un mariage puisque ce rite social impliquait la possession d'un capital de relations de parenté patiemment établies et transmissibles aux générations suivantes.

Il faut cependant prendre garde. Souvent on a présenté un patriciat vénitien uni et solidaire pourtant ce serait une erreur de persévérer dans cette optique pour la fin du Moyen Âge tant les tensions étaient fortes à l'intérieur du groupe nobiliaire. Des études réputées ont bien montré le danger¹⁴.

Les sources font état de ces divergences d'intérêt au sein d'une famille «quand surgissent de très nombreux litiges entre les frères»¹⁵. Il faut donc éviter de parler des Contarini, des Malipiero ou des Marcello mais de bien localiser les rameaux nombreux de ces *case* et pousser l'enquête au plus profond¹⁶. Comment justifier autrement la réaction de Giovanni Antonio Minio refusant la baisse des salaires imposée aux employés communaux pendant la guerre veneto turque de 1499-1501 et condamnant «cette injustice qui prive les nobles pauvres de leur seule subsistance»¹⁷. Une condamnation à l'exil lui fit payer cette outrecuidance, mettant en évidence les disparités criantes entre les membres fortunés du Grand Conseil et leurs collègues plus malchanceux.

Nous voudrions mettre l'accent, à la lumière de quelques exemples, sur la complexité de ce travail visant non seulement à étudier les possibilités de financement de ces expéditions commerciales mais aussi à mettre en évidence les liens familiaux unissant ces acteurs économiques. Voici tout d'abord le cas de la liste des parsonniers d'une galère dite *al trafego* qui part pendant l'année 1500.

La *muda al trafego* est la création la plus tardive des lignes régulières de navigation ouverte par le sénat vénitien. Après 1462, une fois par an, deux ou trois galères quittant la lagune se dirigent vers Tunis

---

¹⁴ E. Crouzet-Pavan, «*Sopra le acque salse*», *Espace pouvoir et société à Venise à la fin du Moyen Âge*, 2 vol., Rome, 1992, 1, p. 73.

¹⁵ Sanudo, 4, c. 137.

¹⁶ S. Chojnacki, «*In search of the venetian patriciate*», *Renaissance Venice*, J.R. Hale éd., Londres, 1973, pp. 47-90; idem, *Marriage legislation and patrician society in fifteenth century Venice*, dans *Law, custom and the social fabric in Medieval Europe*, B. Bachrach-D. Nicolas eds, Kalamazoo, 1990.

¹⁷ Sanudo, 4, c. 201.

et la Tripolitaine puis partent vers l'Égypte et la Syrie. À plusieurs reprises pendant le dernier tiers du XVe siècle, ces galères effectuent deux voyages, le premier sur le trajet évoqué plus haut, le second visant à repartir vers l'Afrique du Nord au départ du Levant au lieu de rejoindre Venise, pour satisfaire la demande des marchands musulmans. Entre 1495 et 1526 sur les dix galères affectées à cette ligne, les Marcello dirigèrent six galères, il s'agit bien d'une spécialisation de quelques marchands dans ce secteur d'activité.

Rappelons la procédure: des associations temporaires sont créées pour rassembler le capital nécessaire pour financer l'expédition commerciale. Souvent la somme indispensable est importante, près de 10.000 ducats (35 kg d'or). La société d'exploitation de la galère devient la garantie du patron de galère, celui qui prend en charge l'embarcation, après l'obtention de la location de l'embarcation appartenant à la Commune à la suite d'une séance de mise aux enchères au plus offrant¹⁸.

Très souvent les sociétaires, les parsonniers, sont des proches du patron, les frères, les oncles et les pères jouant un rôle essentiel mais au besoin ce groupe est élargi aux cousins. Il faut garder présent à l'esprit le fait que la société de galère a pour objectif de contrôler deux opérations complémentaires: celle de l'investisseur financier avant le départ de l'expédition puis celle du bon déroulement des transactions commerciales pendant le voyage, l'idéal pour les opérateurs étant d'être majoritaires au sein de la société de gestion pour imposer leur point de vue à chaque étape du processus, mais comme le coût d'exploitation des galères dépasse souvent les ressources de nombreuses familles, il est alors nécessaire d'ouvrir le cercle des partenaires. C'est alors que les relations privilégiées entre les familles prennent tout leur sens. Qui sont les frères Andrea, Pietro et Alvise Marcello dont nous allons parler ? Ils sont issus du rameau de San Tomà, surnommé Marcello *dei Leoni* à cause des lions de pierre qui ornent l'entrée du palais familial situé sur le Grand Canal non loin du Rialto, près du palais des Pisani, des Barbarigo et des Garzoni, autres familles prestigieuses engagées dans le commerce maritime international. Les Marcello *dei leoni* gardent quelques contacts avec les Marcello de Santa Marina, après la promotion de Nicolo, doge éphémère en 1473 et 1474 n'ayant qu'une seule fille entrée dans les ordres ne pourra profiter de sa position pour asseoir l'assise de sa

---

¹⁸ B. Doumerc, «La crise structurelle de la marine vénitienne au XVe siècle», *Annales ESC*, 3 (1985), pp. 605-623.

clientèle par l'entremise de sa parentèle. Dans les montages financiers les affaires conduites par les membres du rameau *dei leoni* n'ont aucun rapport avec le troisième rameau dit *dei cani*, installé à San Trovaso.

Les Marcello, famille illustre de la nouvelle noblesse, agrégée au patriciat entre le Xe et le XIIIe siècles font partie de l'élite de la cité et parent leurs armoiries de l'or et de l'azur chers aux lignages les plus prestigieux¹⁹. De nombreux membres de la *Cà* ont fait fortune dans l'art de la marchandise et c'est tout naturellement que nous retrouvons la *fraterna* de Andrea, Pietro et Alvisé Marcello de Giacomo de San Tomà aux premiers rôles. La liste des parsonniers de cette galère *al trafego* présente les participants de la société d'exploitation: la lecture est aisée mais il ne faudrait pas s'arrêter au premier constat. En cherchant si un lien familial unit les Marcello de San Tomà et les Tron on peut trouver la volonté de contrôler tous les échelons de ce qu'il faut appeler une situation de monopole. Peu à peu un regroupement exclusivement recentré autour des membres de la famille se renforce: selon F. Lane la *fraterna* est une unité automatique parce que ce partenariat se fait sans aucun contrat formel et écrit²⁰. Au milieu du quinzième siècle environ 36% des patrons des galères de Romanie présentent des garants qui sont des proches parents, pères et frères, tendance qui se renforce par la suite de façon inexorable. Par exemple en 1521, les trois frères Falier imposent leur choix en investissant dans la totalité des carats d'une galère. Cette complicité obtenue sans contrat n'a pu éclore que par le regroupement et la forte solidarité du lignage. Par la suite il devint nécessaire d'agrandir le cercle des relations par l'entremise d'un mariage.

Le rameau de la *Cà* Tron dont il est question ici est celui de San Polo d'où est issu Nicolo riche marchand devenu doge en 1471 juste avant Nicolo Marcello de Santa Marina. Nous savons qu'Alvisé Marcello, patron de cette galère *al trafego* demanda à être remplacé par Silvestro Tron, il fallait donc qu'une étroite relation unisse ces deux hommes compte tenu des enjeux économiques²¹. Tout s'éclaire après avoir établi la reconstitution succincte de la généalogie: les listes des parsonniers des

---

¹⁹ A. Zorzi et P. Marton, *Les palais vénitiens*, Paris, 1989, p. 34.

²⁰ F.C. Lane, «Family partnerships and joint ventures in the venetian republic», *Journal of Economic History*, 4 (1944), pp.178-196.

²¹ B. Doumerc et D. Stockly, «L'évolution du capitalisme marchand à Venise: le financement des galères *da mercato* à la fin du XVème siècle», *Annales HSS*, 1, 1995, pp. 133-157.

autres galères *al trafego* montrant une collaboration systématique entre ces deux rameaux entre 1496 et 1500 qui se concrétise au sein d'une relation familiale constituée après le mariage d'Elisabeta Tron de Vittorio et de Giacomo Marcello de Pietro.

Le deuxième exemple demande un travail plus complexe. La lecture du registre de l'*Avogaria* laisse apparaître une convergence d'intérêt entre les Balbi et les Polani avec l'apparition de deux banquiers influents, Bernardo Balbi et Andrea Garzoni. Nous sommes au début du XVIe siècle à une époque où la navigation de ligne et l'exploitation des galères marchandes sont en nette régression. La concentration de cette activité entre les mains de quelques financiers établit avec certitude l'importance de la participation de la famille élargie au delà de la *fraterna* du noyau originel. Dans le cas de l'exploitation des galères en direction d'Alexandrie, la complémentarité de l'action entre la *fraterna* de Nicolo et Eustachio Balbi de Zaccaria avec celle de Pietro et Vincenzo Polani de Giacomo est évidente.

Financement et patronage d'une ou plusieurs galères du même convoi sont la règle: par exemple en 1523 et 1524, Pietro Polani, est paronnier à lui seul d'une galère (capitaine de la *muda* d'Alexandrie) dirigée par son proche parent Eustachio Balbi (patron d'une galère d'Alexandrie). La stratégie matrimoniale mise au point par Eustachio Balbi de Bernardo dans les années 1450 trouve son accomplissement plus tard mais avec quelle efficacité ! De plus un de ses garçons épouse une fille d'Andrea Garzoni, banquier riche et influent dans le secteur du commerce maritime. A eux seuls, les Balbi et les Polani réduisent la concurrence à sa plus simple expression et continuent à accumuler les revenus issus de l'exploitation commerciale des grandes galères marchandes. En ce qui concerne le voyage d'Alexandrie en 1526, une galère est louée aux enchères par Nicolo Balbi au nom de Pietro Polani²². En fait la lecture attentive des informations contenues dans le registre de l'*Avogaria* met en évidence la nature de l'association réalisée: Nicolo Balbi sera bien le titulaire de la galère, celui qui effectuera le voyage, mais le financement est rassemblé en totalité, soit 24 carats, par Pietro Polani. En 1523 la tactique identique avait porté ses fruits: pendant la séance de mise aux enchères, Eustachio Balbi se déclare preneur au nom de Pietro Polani et en effet, le résultat du montage financier indique bien

---

²² A.S.V., senato, *Incanti*, 2, fol. 6 et A.C., 179, fol. 220.

que Pietro Polani finance à hauteur de 23 carats et que le patron de galère est bien Eustachio Balbi²³. Pour sa part, Eustachio Balbi, peut-être en difficulté financière à ce moment, n'investit plus en son nom, mais il renouvelle sa participation quand il prend une galère d'Alexandrie en 1525 au nom de Vettor Garzoni, sans doute le plus dynamique des armateurs vénitiens à cette époque. Autrement dit quand un Balbi commande une galère, c'est un Polani qui finance l'expédition (1523, 1524, 1526). Quelque temps plus tard Nicolo Balbi choisit une association avec Vettor Garzoni de Marino, cousin de sa tante, l'épouse d'Andrea Balbi, pour les voyages d'Alexandrie en 1528 et 1529, Nicolo est alors patron de la galère financée par ses associés. Cependant pour le voyage de 1522 nous retrouvons, pour le financement d'une galère, les associés suivants: Vittorio Garzoni de Marino avec 10 carats, Francesco Erizzo de Filippo pour 8 carats dont la sœur a épousé Alvise Garzoni le frère du patron et enfin Pietro Polani de Giacomo déjà cité avec 6 carats. Le lien par mariage entre les Garzoni, les Polani et les Erizzo est le support de cette association efficace dans la gestion des affaires des parsonniers.

Il est donc possible de mettre en évidence l'importance directe des retombées économiques d'une alliance matrimoniale, à l'aide de deux cas significatifs. Le premier met en relation les Pesaro de San Benedetto et les Priuli de Santo Stefano. Ils concentrent leur capital pour assurer le financement d'une galère en partance vers les Flandres et l'Angleterre. En réalité, l'argent déclaré appartenir à Francesco Contarini, le patron de la galère, est financé par la famille Priuli, les Contarini apportant leur expérience de la navigation dans cette zone et les contacts établis depuis longtemps par les commerçants qui fréquentaient cette région avec assiduité au point d'en retirer le surnom de Contarini *da Londra*. Le patron de galère ne recevrait rien d'autre de la répartition des bénéfices qu'une somme forfaitaire de deux cents ducats pour toute rétribution de sa participation au montage financier²⁴. Les maîtres du jeu sont bien les Pesaro et les Priuli en particulier la *fraterna* Priuli, mais un événement vient renforcer les intérêts de ces deux familles, un mariage.

Ce type d'association circonstancielle entre membres de parentèles nouvellement formées devint fréquent au début du seizième siècle, au

---

²³ Sanudo, 34, c. 251-277, et *A.C.*, 179, fol. 201.

²⁴ U. Tucci, «*Costi e ricavi di una galere veneziana*», dans *Mercanti, navi, monete, nel cinquecento veneziano*, Turin, 1981, p. 183.

moment où les non nobles, jusque-là admis dans les sociétés de galères, n'apparaissent plus. Si on prend en compte l'association créée pour le financement d'une galère de Flandres nous constatons le poids de ces nouveaux comportements:

Liste des parsonniers d'une galère de Flandres en 1504:

<u>Patron:</u>	Francesco Contarini	
<u>Garant:</u>	Giovanni Priuli	
<u>Parsoniers:</u>	Daniele et Giovanni Contarini	4 carats
	Alvise, Bernardo et Giovanni Priuli	4 carats
	Alvise Priuli et Pietro Pesaro	8 carats
	Nicolo Pesaro	8 carats

La reconstitution de la généalogie révèle le lien privilégié qui unit les financiers majoritaires: Pietro Pesaro fils de Nicolo épouse une fille d'Alvise Priuli en 1502, celle-ci étant veuve d'Andrea Pesaro un frère de Pietro. La *fraterna* Priuli achète 4 carats, puis Alvise en son nom associé à son gendre renforce sa participation, quant au père de Pietro Pesaro il assure une grosse part du financement sans appui extérieur.

Autre cas envisagé dans ce contexte, celui des sociétaires concernés par le financement d'une galère en partance pour Alexandrie.

Liste des parsonniers d'une galère d'Alexandrie en 1519:

<u>Patron:</u>	Francesco Zeno	
<u>Garants:</u>	Andrea Basadonna	
	Alvise Zeno	
<u>Parsoniers:</u>	Francesco Zeno	6 carats
	Alvise Zeno	6 carats
	Andrea Basadonna	6 carats
	Nicolo Basadonna	6 carats

La reconstitution succincte de la généalogie se décompose de la façon suivante: une fille d'Andrea Basadonna épouse en 1510 Francesco Zeno d'Alvise. Le père et le fils de la *Cà Zeno*, soit Alvise et Francesco, achètent 12 carats et le beau-père du patron associé à un de ses frères, Andrea et Nicolo, complètent à leur tour le financement à parts égales.

Dernier exemple, celui de l'apparition dans le cercle étroit des nobles spécialisés dans l'exploitation des galères marchandes, de

nouveaux venus profitant des retombées positives d'une alliance matrimoniale tout à fait profitable et peut être inespérée. Parmi les sociétaires de cette galère, les membres de la famille Caotorta surgissent pour la première et la dernière fois des registres de l'*Avogaria*, il ne fait alors aucun doute que le mariage de l'un d'entre eux est le facteur décisif entraînant leur participation.

Liste des parsoniers d'une galère de Beyrouth en 1495:

<u>Patron:</u>	Marco Caotorta	
<u>Garants:</u>	Vito Caotorta	
	Agostino Soranzo	
<u>Parsoniers:</u>	Marco Contarini et frères	1 carat
	Juliano Gradenigo	1 carat
	Andrea Contarini	1 carat
	Alvise Pisani et frères	1 carat
	Agostino Soranzo	12 carats
	Marco Caotorta	8 carats

En cherchant à rétablir un lien supposé entre ces personnages, il est aisé de comprendre ce qui unit les deux parsonniers majoritaires: Marco Caotorta, le fils de Vito épouse en 1488 Vicenza Soranzo, une fille d'Agostino Soranzo. La famille Caotorta alla Madonna dell'Orto, qui n'avait pas accès à ce secteur d'activité à cause de la modestie de sa fortune, se retrouve au premier rang, mais à une seule occasion, grâce à une alliance matrimoniale avec la prestigieuse famille Soranzo.

Le chroniqueur Marino Sanudo décrit à plusieurs reprises les combinaisons et les tentatives des patrons de galère mises au point pour décourager les concurrents potentiels. Au début du seizième siècle, les incidents sont fréquents pendant les séances de mises aux enchères et l'attribution des galères se déroule rarement dans le calme. En effet, non seulement les adversaires du maintien de la navigation de ligne souhaitaient interrompre ces rotations mais de plus, les patriciens concernés par cette activité n'agissaient pas de concert. La puissance des familles était alors la seule garantie de la réussite.

Les structures du patriciat vénitien restent méconnues tant la complexité de l'étude décourage les historiens. Le petit nombre des membres actifs de cette aristocratie devrait pourtant permettre une identification des éléments les plus représentatifs. A Venise, à l'aube du

seizième siècle, quand toutes les galères d'un même convoi ou quand seulement une galère étaient financées par une famille, on appelle ce procédé une *maona*. Il s'agit d'une association familiale renforcée qui vise à contrôler tous les mécanismes de décision. Grâce à leur complicité, les associés, membres d'un clan puissant, partagent et préservent leurs intérêts contre les concurrents et contre le législateur. Il arrive parfois qu'un réel monopole résulte de cette action concertée puisque les choix commerciaux sont décidés non par le sénat mais par un groupe d'investisseurs. Les *maone* sont aussi le moyen d'obtenir un prix de location d'une galère fixé au plus bas par manque d'émulation et de compétition des enchérisseurs²⁵.

Le résultat de telles manœuvres est stupéfiant: en 1504, les trois galères de Flandres sont entre les mains d'une seule *maona* qui regroupe les frères Lion, Alvise Priuli et Pietro Pesaro, tous partenaires grâce à des stratégies matrimoniales efficaces. Les alliances matrimoniales deviennent donc au début du seizième siècle, plus qu'auparavant, la pierre angulaire des *maone* redoutables pour la survie du système de l'*incanto* et donc le moyen d'accroître le capital de l'entreprise familiale. Il ne convient pas de multiplier les exemples tant la situation saute aux yeux à la lecture de la documentation disponible, c'est à dire les registres de l'Avogaria, mais apportons au dossier un autre élément. La famille Pisani dirige sans partage le convoi de Flandres de l'année 1521. Quelle est la situation ? Vincenzo Priuli est allié aux Pisani par son épouse, Maria, fille du très riche banquier Alvise Pisani. Grâce à ce mariage, Vincenzo obtient par élection la charge de capitaine du convoi, un des plus prestigieux des lignes de navigation. Les fils d'Alvise Pisani sont les principaux parsonniers des galères. De plus, Sebastiano Falier, le patron de l'autre galère possède avec ses frères les vingt-quatre carats et nous savons qu'il est le mari de Lucrezia Pisani, la cousine d'Alvise.

Les interventions déterminantes des groupes de pression élitistes aboutissent à un résultat paradoxal: l'orientation de la gestion du dispositif naval se trouve modifiée. Jusqu'en 1488, le soutien de la Commune à l'égard de la navigation financée par les armements privés stagnait mais par la suite toutes sortes de subventions et de mesures incitatives encouragèrent l'investissement dans le secteur des navires privés. Laissons de côté la démonstration pour aller au-delà de la volonté

---

²⁵ A.S.V., senato, mar, reg. 18, fol. 5, «e introducta una pessima coruptella da certo tempo in qua che li mercadanti anno facto una maona».

hégémonique de certaines familles patriciennes. Dans cette redoutable phase de transition qui ébranle les fondements de l'économie maritime de la république de Venise c'est pourquoi il ne faut oublier les conséquences politiques de cette étape de transition. Désormais ceux qui peuvent augmenter leur richesse deviennent les maîtres de la cité, les fameux *primi della terra*, décrits par Sanudo comme éléments précurseurs d'une classe politique toute puissante qui conteste le droit naturel égalitaire des patriciens. Surgit alors le « gouvernement » qui se détache très distinctement de l'assemblée générale des nobles, de tous les nobles de Venise, égaux entre eux en droit mais inégaux en fait.

Ainsi, l'étape d'un enrichissement souhaité et recherché par tous les moyens par Francesco Querini et ses pairs est réalisée grâce à des stratégies matrimoniales efficaces pour accéder au contrôle du système de l'*incanto* des galères marchandes de la navigation de ligne. Cela constituait dans les faits un démarrage pour obtenir le moyen de concrétiser un projet d'une grande portée politique: faire en sorte que la richesse devienne une valeur de référence pour les détenteurs du pouvoir au sein du gouvernement vénitien. Dès lors, les patriciens démunis se retrouvent écartés des postes de responsabilité publique et sont maintenus dans une certaine infériorité sociale: un processus d'exclusion lent et surnois chemine lentement, la pratique abusive de la vénalité des offices parachève cette dérive impensable un demi siècle plus tôt. À partir de ce moment l'esprit républicain était mort²⁶.

---

²⁶ B. Doumerc, «Lunardo Loredan, doxe chi è un tiran; la fin du républicanisme vénitien (1490-1520)?», *Studi Veneziani*, n.s., XLVIII (2004), pp. 40-58.

«DE LA BOUTIQUE À LA TERRE».

Les marchands «grecs» et leurs stratégies d'insertion sociale (Valachie, XVIIe siècle)*

GHEORGHE LAZĂR

a) Contexte géographique et politique.

Le statut d'autonomie que les Principautés Roumaines ont réussi à conserver dans leurs rapports avec l'Empire Ottoman, ainsi que leur rôle dans le transit des marchandises orientales, étant donnée le contrôle exercé sur l'une des routes terrestres les plus importantes du commerce de transit entre l'Occident et l'Orient, sont des facteurs qui ont attiré depuis les premiers moments d'existence de ces États la présence sur leur territoire d'un important nombre de marchands étrangers, provenant surtout de la Péninsule balkanique. Le phénomène connaîtra une intensification au fil des XVIIe - XVIIIe siècles quand, encouragés par les échanges commerciaux qui se développeront entre la Péninsule balkanique et le reste de l'Europe, les marchands étrangers¹, surtout ceux

---

* Communication soutenue à l'Université Toulouse II-Le Mirail, le 16 octobre 2008, dans le cadre du projet commun de recherche, déroulé entre l'Institut d'Histoire „N. Iorga” (Bucarest) et l'Université Toulouse II-Le Mirail, *Elites, échanges et réseaux commerciaux de l'Adriatique à la Mer Noire, XVe - XVIIIe siècle*.

¹ Il faut souligner dès le début le fait que, pour une bonne partie de l'intervalle chronologique investigué, l'inclusion d'un marchand dans un certain groupe ethnique est une décision plutôt difficile et en même temps un procédé subjectif, dépendant souvent des critères utilisés à un certain moment dans un document. Les principales informations permettant d'étudier le phénomène de l'appartenance ethnique des marchands nous sont offertes, comme dans d'autres situations, par les actes qui enregistrent diverses transactions mobilières ou immobilières où ceux-ci sont mentionnés, soit en qualité d'acheteur/vendeur, soit en tant que témoins. Etant donné cette pauvreté d'information et leur inconséquence terminologique, l'identification à la base la manière dans laquelle ces marchands sont mentionnés au niveau des documents de l'époque; bien sûr nous soyons conscients que celle-ci n'exclut pas la possibilité d'une certaine confusion en ce qui concerne cette délimitation.

“Studii și Materiale de Istorie Medie”, vol. XXVI, 2008, p. 51-67

d'origine «grecque», occupent une position importante dans l'économie de la Valachie, étant proportionnellement très nombreux².

En ce qui concerne la présence des marchands grecs³, il est juste de préciser que la plupart d'entre eux sont arrivés dans les pays roumains en plusieurs vagues, notamment après la chute de Constantinople (1453), trouvant là non seulement un éventuel refuge, étant donné le fait qu'elles appartenaient à la même aire religieuse, mais aussi la possibilité de déployer une intense activité commerciale⁴. Proches de la Russie et des territoires de l'Empire habsbourgeois, les Principautés Roumaines furent l'un des lieux fertiles où les éléments plus actifs déployèrent en même temps une intense activité économique, politique et «une grande partie de l'histoire intellectuelle de la Grèce»⁵. Les conquêtes ottomanes dans la Péninsule balkanique, la progression territoriale de l'Empire vers le Sud - Est de l'Europe et la transformation de la Mer Noire en «*lac turque*», à côté des aspects négatifs, sont autant de facteurs qui ont favorisé l'apparition d'un grand marché commercial et le développement du commerce de transit.

Les marchands grecs ont profité de cette situation et, grâce au rôle important joué dans les projets économiques des sultans, ils vont occuper la place des marchands italiens, qui perdent leur position dans le

---

² Le manque d'informations rend impossible toute estimation quantitative en ce qui concerne le poids d'un groupe ethnique, tant par rapport aux autres que par rapport aux marchands autochtones. Bien que probablement majoritaires durant cette période, les marchands autochtones ont pourtant occupé une position secondaire dans le paysage économique de la Valachie, étant le plus souvent impliqués dans le petit commerce.

³ Étant donné le rôle important que ce groupe a joué en Valachie, tout comme en Transylvanie et en Moldavie, dans le négoce des produits orientaux, fait que le terme de *Grec* devient aux yeux des contemporains synonyme de *marchand*, preuve intangible du grand nombre de Grecs impliqués dans de telles activités.

⁴ N. Iorga, *Opere economice*, édition réalisée par Georgeta Penelea, București, 1982, p. 509. Par exemple, Paul de Alep, secrétaire du patriarche d'Antioche et auteur d'une des plus amples descriptions des pays roumains au XVIIe siècle, constate, en exagérant sans doute, que «la majorité du peuple en Moldavie et en Valachie est grec, ainsi que l'ensemble des marchands», voir *Călători străini despre țările române*, vol. VI, réalisé par M.M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru et Mustafa Ali Mehmet, București, 1976, p. 135.

⁵ A. E. Karathanassis, *La Renaissance culturelle hellénique dans les pays roumains, et surtout en Valachie, pendant la période préphanariote (1670 -1714)*, dans *BS*, t. 27, 1986, no. 1, p. 31 - 32.

commerce levantin⁶, et ils deviennent une présence de plus en plus active dans cette zone dès les XVe - XVIe siècles⁷. Cette expansion des Grecs vers le centre de l'Europe, expression au niveau économique du contrôle politique exercé par la Porte Ottomane dans cette zone, atteindra un point culminant au XVIIe siècle, quand ceux-ci sont attestés dans un grand nombre dans l'espace roumain, notamment en Transylvanie⁸. Il faut ajouté aussi, en ce qui concerne cette présence nombreuse en Valachie, le rôle décisif joué par les marchands grecs dans l'importation de produits orientaux⁹, à l'égard desquels les princes et les boyards de Valachie ont manifesté un grand intérêt, et la préoccupation des autorités d'augmenter leurs revenus grâce aux impôts payés par ces commerçants¹⁰.

---

⁶ Au sujet de ce démantèlement des marchands italiens par les marchands grecs, voir Halil Inalcik, *Bursa and the Commerce of the Levant*, dans *The Journal of the Economic and Social History of the Orient*, no. III, 1960, p. 131 - 147; Frédéric Hitzel, *Artisans et commerçants du Grand Turc*, 2007, p. 253 - 256.

⁷ Traian Stoianovich, *The Conquering Balkan Orthodox Merchant*, dans *Journal of Economic History*, t. XX, 1960, no. 2, p. 269 - 279; Halil Inalcik, Donald Quataert (éds.), *An Economical and Social History of the Ottoman Empire, 1300 - 1916*, Cambridge, 1994, p. 209 - 211; Maria Fusaro, *Les Anglais et les Grecs. Un réseau de coopération commerciale en Méditerranée vénitienne*, dans *Annales HSS*, 2003, no. 3, p. 605 - 625.

⁸ Le prince Gheorghe Rakóczi, par exemple, leur accorde de nombreux privilèges et ils y créent les premières compagnies commerciales de marchands grecs, qui voit le jour à Sibiu, en 1636; le phénomène s'étendra aussi dans quelques autres villes de Transylvanie: Hunedoara, Braşov (en 1676). Pour tous détails, voir Olga Cicanci, *Companiile greceşti din Transilvania şi comerţul european în anii 1636-1746* Bucureşti, 1982; A. E. Karathanassis, *L'Hellénisme en Transylvanie. L'activité culturelle, nationale et religieuse des compagnies commerciales helléniques de Sibiu et de Brasov aux XVIIIe - XIXe siècles*, Thessalonique, 1989; Maria Pakucs-Willcoks, *Sibiu-Hermannstadt. Oriental Trade in Sixteenth Century Transylvania*, Böhlau Verlag Köln Weimar, Wien, 2007.

⁹ Plusieurs marchands grecs attestés en Valachie se trouvent en liaison avec la forte colonie grecque de Venise et ils font commerce de tout, notamment de cire roumaine; en échange, ils importent des produits de luxe des manufactures vénitiennes, très recherchés par les boyards et les princes; voir Cristian Luca, *Ţările Române şi Veneţia în secolul al XVII-lea. Din relaţiile politico-diplomatice, comerciale şi culturale ale Ţării Româneşti, şi ale Moldovei cu Serenissima*, Bucureşti, 2007.

¹⁰ Nous retrouvons la même attitude favorable des autorités à l'égard des marchands «grecs» aussi en Russie; voir Rumjana Mihneva, *Les "Grecs" et le commerce entre les Balkans et la Russie (milieu XVIIe - milieu XVIIIe siècles: des privilèges à la crise*, dans *EB*, no. 1, 1990, p. 83.

Ces marchands grecs de Valachie¹¹ se présentent comme un groupe dynamique, enrichi par le commerce et par d'autres affaires, possédant une forte conscience de leur propre identité¹², facilement reconnaissable à l'appellation "**grecul**" (le Grec)¹³. En général, ils sont présents sous forme de communautés dans différentes villes, autour d'une église ou d'un monastère dit «grecs», comme à Bucarest – dans cette ville, les documents enregistrent l'existence non seulement d'une *banlieue des Grecs*, mais aussi d'une *église des Grecs*¹⁴ –, Târgoviște ou Craiova, ce qui démontre la présence d'une communauté nombreuse. Cette conscience de l'appartenance au même groupe ethnique est doublée d'une forte solidarité, attestée en de nombreuses situations par les documents¹⁵.

---

¹¹ Parmi ceux qui sont mentionnés dans les documents comme étant marchands «grecs», les *Aroumains*, appelés Macédo - Roumains, ont un poids important. Ils sont souvent confondus à l'étranger avec les Grecs puisqu'ils sont en relation directe avec le patriarche de Constantinople et que le grec est leur langue de culture et d'affaires. À part l'élevage de bovins, la deuxième occupation importante des *Aroumains* est le commerce de transit. Pour leur histoire, voir: N. Beldiceanu, *Le monde ottoman des Balkans (1402 - 1566)*, Londres, Variorum Reprints, 1976.

¹² L'analyse des documents de Valachie confirme pleinement l'opinion de Nicolas Iorga selon laquelle cette dénomination a avant tout, au moins pour les XVIIe et XVIIIe siècles, une dimension religieuse (orthodoxe), puis une dimension ethnique (*Schimbarrea de direcție și caracter a comerțului românesc în sec. XIX*, București, 1921, p. 11 - 12). En même sens, voir l'opinion de l'historien N. Svoronos qui constate que «l'unité économique» balkanique, la conscience de l'appartenance à la même zone confessionnelle et la pression ottomane, sont trois facteurs qui ont développé «parallèlement à la conscience nationale de chaque peuple une conscience commune, que l'on peut qualifier de balkanique» (*Le commerce de Salonique au XVIIIe siècle*, Paris, 1956, p. 356).

¹³ Les documents enregistrent de nombreuses situations selon lesquelles les marchands se présentent comme étant «grecs»; ainsi en 1656 un certain Stoica *le Grec* a acheté une maison (DANIC, ms. 692, f. 242), et en 1671 «lane *le Grec*» est nommé dans une commission, à côté d'autres boyards, pour évaluer la fortune d'un marchand Panait *le Grec*, décédé (DANIC, fond Ep. Buzău, X/42).

¹⁴ Dans un document du 1er juillet 1665 est enregistrée la vente par Zamfira de quelques places de boutiques à côté de l'*église des Grecs*, qu'elle tient de la dot de son père (DANIC, fond M-rea Stavropoleos, XII/7). L'église a été fondée au milieu du XVIe siècle par un Grec, Ghiorma, qui a occupé la dignité de grand *ban* en Valachie; cette fondation, dédiée au diocèse de Pogoniani (Grèce), sera connue sous le nom de «l'Eglise des Grecs», voir Nicolae Stoicescu, *Repertoriul bibliografic al monumentelor feudale din București*, București, 1961, p. 216 - 217.

¹⁵ Nous mentionnons en ce sens, le document du 10 avril 1634 qui enregistre l'achat par un marchand grec d'une boutique à Bucarest, mentionnant comme témoins

Il faut dire aussi qu'en général, la présence de ces marchands grecs est tolérée, beaucoup d'entre eux parvenant finalement à s'intégrer totalement dans la société roumaine, sans toutefois que soient évitées certaines réactions de rejet; davantage, à partir avec la première moitié du XVIIe siècle, nous assistons à l'élaboration dans les milieux intellectuels de *la théorie de la méchanceté des Grecs et leur influence négative* – ils sont responsables pour toutes les calamités sur terre et considérés comme une vraie punition apocalyptique pour les pays roumains –, «un procédé typique de diversion auquel les boyards ...ont eu recours pour esquiver les grandes colères populaires»¹⁶, un *topos* qui se répétera périodiquement dans les documents d'époque¹⁷. Il faut préciser que ces formes violentes enregistrées au niveau du discours politique, n'ont pas été suivies au niveau pratique de conséquences immédiates. De plus, entre les boyards et les Grecs, s'établit un constant processus de fusion qui aboutit progressivement à l'apaisement des conflits.

b) Les marchands grecs et leurs stratégies d'insertion sociale.

À côté du groupe des marchands grecs qui ne viennent en Valachie que pour faire du commerce, attirés par les avantages économiques que les pays roumains leur offrent dans le commerce du

---

13 marchands grecs (DRH, B, vol. XXIV (1633 - 1634), éd. Damaschin Mioc, Sașa Carataș et Constantin Bălan, București, 1974, p. 303). Également, à la fin du XVIIIe siècle, dans un acte de recommandation à l'intention des deux marchands, Hristodulos Trandafilou et André Papazoglu, nous trouvons les signatures de 31 négociants grecs, parmi lesquels Teodosie Vranas, Constantin Pigas, Dimitrie Pontikis etc., ceux-ci étant parmi les négociants les plus importants de Bucarest (DANIC, Doc. ist., DCCXLVI/94).

¹⁶ Andrei Pippidi, *Hommes et idées du Sud - Est européen à l'aube de l'âge moderne*, București - Paris, p. 347.

¹⁷ Les quelques réactions à l'égard des marchands étrangers qui se sont conservées – nous mentionnerons, par exemple, les documents émis en 1631 (par le prince Leon Vodă Tomșa) et 1764 (par le prince Ștefan Racoviță –, sont davantage des mises en demeure de respecter certaines coutumes et normes partagées formellement par la classe politique de Valachie, que le résultat d'une attitude xénophobe de rejet. Sur les discours anti-grecs, voir aussi: Eugen Stănescu, *Préphanariotes et phanariotes dans la vision de la société roumaine des XVIIe - XVIIIe siècles*, dans *Symposium. L'époque phanariote. 21 - 25 octobre 1970. À la mémoire de Cléobule Tsourkas*, Thessaloniki, 1974, p. 347-358; Toader Nicoară, *Le discours anti-grec et anti-phanariote dans la société roumaine (XVIIe et XVIIIe siècles)*, dans *Ethnicity and Religion in Central and Eastern Europe*, edited by Maria Crăciun, Ovidiu Ghitta, Cluj, 1995, p. 205-211.

Levant et par la possibilité de faire fortune, il y a aussi un groupe important qui s'établira définitivement dans le pays. Parmi les derniers nous rencontrons plusieurs cas qui, parvenus à un certain niveau d'aisance économique, manifesteront nettement le désir d'acquérir un position supérieure dans le système sociale et politique du pays, c'est-à-dire d'entrée dans la classe de boyards (l'aristocratie de la Valachie) et d'offrir «*un nouvel éclat au blason*» de leur famille¹⁸. Pour assurer à leurs familles une propulsion au niveau de l'aristocratie du pays, un rêve lequel nous le retrouvons presque partout dans l'Europe médiévale¹⁹, tous ces marchands grecs ont développé plusieurs stratégies d'intégration et de promotion sociale.

À partir de ces réflexions, nous essayerons dans ce qui suit de présenter dans une manière systématique les stratégies mises en route pour atteindre leur but.

b.1. La proximité du pouvoir. Dans un pays dans laquelle le système politique se caractérise à cette époque par une personnalisation excessive des pouvoirs et le Prince apparaît comme une incarnation de la justice, être dans la proximité du pouvoir a représenté la méthode d'ascension sociale plus rapide et plus facile utilisée par certaines familles marchandes. En même temps, ce rapprochement a été favorisé par le fait que, en générale, les princes de la Valachie, les cas des Matei Basarab (1632 - 1654) et Constantin Brâncoveanu (1688 - 1714) sont les plus illustres, avaient déployé des diverses activités commerciales, tirant des importantes bénéfices financières.

Cette implication des princes de Valachie dans des activités commerciales diverses explique dans une certaine mesure les rapports étroits établis entre certains marchands et le pouvoir central. Ainsi, au niveau des sources, nous constatons l'existence de certains marchands

---

¹⁸ Jean Favier, *De l'or et des épices. Naissance de l'homme d'affaires au Moyen Âge* (ed. roumaine), București, 2001, p. 380.

¹⁹ Eric Maschke, *La mentalité des marchands européens au Moyen Âge*, dans **RHES**, t. XLII, 1964, no. 4, p. 457-484; Daniel Roche, *La culture des apparences. Une histoire du vêtement (XVIIe - XVIIIe siècle)*, Paris, 1989; Jaume Aurell i Cardona, *Culture marchande et culture nobiliaire à Barcelone au XVe siècle*, dans **RH**, t. CCCII, 2000, no. 1, p. 33-53; Alexandru Fl. Platon, *Geneza burgheziei în Principatele Române (a doua jumătate a secolului al XVIII-lea – prima jumătate a secolului al XIX-lea). Preliminariile unei istorii*, Iași, 1997, p. 269.

tout près de la personne du Prince²⁰, par l'intermédiaire desquels celui-ci mène ses propres affaires de nature économique, et très probablement aussi de nature politique. Dans la majorité de cas, la prospérité de ces marchands est en grande mesure due tant aux opérations financières et comptables réalisées au bénéfice du prince, qu'à la haute protection dont ils jouissent²¹.

Un premier cas est celui de la famille du marchand Mihai de Târgsor, d'origine grecque. Mentionné dans les documents de la fin du XVIe siècle, grâce à ses relations très proches avec le prince Michel le Brave (1591 - 1601) et à ses affaires commerciales, Mihai a réussi à acheter au fil du temps de nombreuses propriétés terriennes. La grande richesse et les stratégies matrimoniales qui sont visibles au niveau de ses descendants, ont assuré à sa famille une place importante dans la hiérarchie sociale et politique de l'époque. Ainsi, dès la seconde génération, nous observons un premier mouvement de diversification des alliances matrimoniales; les anciens liens avec le milieu marchand sont conservés grâce au mariage d'une fille, Neacșa, avec un certain *joupan* Stanciu, tandis qu'avec les deux autres descendants sur lesquels nous avons des informations – Tudora et Antonie – la famille se dirige vers le monde des boyards. Tudora, après une liaison illégitime avec le prince Michel le Brave, l'ami de son père et dont a résulté une fille, épouse Fiera *logofătul*, le fondateur de la famille boyard Leurdeanu, tandis que Antonie se marie avec Ilinca de Bucov, elle-même descendante d'une des plus anciennes familles de boyards du pays, alors en déclin. Bien qu'il n'arrive pas à de hauts offices – il est mentionné dans les documents seulement aux modestes fonctions de *postelnic* et *vornic* –, grâce à l'aide de la puissante famille de boyards Cantacuzène, Antonie va occuper, entre

---

²⁰ Gh. Lazăr, *În umbra puterii. Negustori «prieteni ai domniei» și destinul lor (Țara Românească, secolul al XVII-lea)*, dans *Vocația istoriei. Prinos profesorului Șerban Papacostea*, coordonné par Ovidiu Cristea et Gheorghe Lazăr, Brăila, 2008, p. 605-634.

²¹ La situation correspond à celle des *marchands du Trésor* de Russie et de l'Empire Ottoman, qui s'occupent de la commercialisation de produits réservés au «commerce impérial», comme par exemple les fourrures et les métaux précieux, mais qui sont en même temps les représentants de l'autorité de l'Etat, «chargés de véritables missions par leurs gouvernements»; voir Alexandre Bennigsen, Chantal Lemercier-Quelquejay, *Les marchands de la Cour ottomane et le commerce des fourrures moscovites dans la seconde moitié du XVIe siècle*, dans **CMRS**, t. XI, 1970, no. 3, p. 363-390; Frédéric Hitzel, *op. cit.*, p. 134-139.

1669 - 1772, le trône de la Valachie et son arrière-petite-fille, Marica, devient l'épouse du prince Constantin Brâncoveanu²².

Dans la même catégorie des marchands de origine grec qui ont fait de leurs rapports avec les autorités de l'État l'élément le plus important de la prospérité économique nous pouvons inclure aussi le cas du marchand Scarlat Grama – qui a offert importantes sommes d'argent au prince Radu Mihnea et pour récompenser ses services le prince acceptera le mariage de son fils, le futur prince Alexandre Coconul, avec la fille de Scarlat, Ruxandra –, celui de frères marchands Petru et Ghioca Ciorogârleanu, des frères Pepano, très actives pendant le règne du prince Matei Basarab, ou celui du marchand Nica Papa Zarafis, originaire d'Épire, présent dans les documents de la dernière partie du XVIIe siècle²³.

Maintes fois, ces relations ont *dépassé la sphère des intérêts de nature économique*, et des rapports spéciaux entre le prince et certains marchands sont visibles; ainsi, le prince Constantin Brâncoveanu, pour obtenir du soutien financier pour les travaux de finalisation de l'église Saint Georges le Nouveau (Bucarest), s'associe non seulement à l'illustre patriarche Dosithei de Jérusalem, mais aussi au renommé usurier et marchand de Bucarest, originaire de l'Épire, Apostolu Lazaru, cofondateur de l'église Saint Nicolas de Șelari (à Bucarest aussi)²⁴. Une association profitable pour les deux parties, et nullement faite au hasard, si l'on tient compte des bonnes relations qui s'établirent par la suite entre Constantin Brâncoveanu et le fils du marchand, Mano Apostol.

Grâce à son expérience et à ses excellentes qualités de négociateur, Mano Apostol fut souvent chargé par le prince de la gestion de ses nombreuses affaires avec les milieux commerciaux de Brașov, de Sibiu ou de Vienne. Ainsi, pour la période 1707 - 1709, il existe de nombreuses lettres de Constantin Brâncoveanu adressées au juge de Brașov, «notre bon ami et proche voisin», dans lesquelles le prince l'informe de l'arrivée du *joupan* Mano, «*ce marchand des nôtres, ... pour qu'il négocie l'achat d'étoffe pour nos serviteurs ... avec vos tisserands*», et pour que celui-ci puisse obtenir le meilleur prix dans les moindres délais²⁵. Dans certains cas plus spécifiques, Mano Apostol assure la

---

²² Pour tous ces détails, voir I. Ionașcu, *Mănăstirea Târgșor, un fost metoh al spitalului Pantelimon*, dans **BOR**, t. LVI, 1938, no. 7 - 8, p. 358 - 370.

²³ Voir notre article, *În umbra puterii*, p. 609 - 612, 616 - 621, 625 - 628.

²⁴ N. Stoicescu, *Repertoriul București*, p. 281 - 285, 292 - 293.

²⁵ N. Iorga, *Studii și documente*, X, p. 72 - 74 (15 novembre 1707).

correspondance entre le prince valaque et le juge de Braşov; nous rappelons en ce sens la lettre du prince Constantin Brâncoveanu envers le même destinataire, faisant mention de «la lettre que vous nous avez envoyée par notre serviteur, le *joupan* Manul»²⁶.

Les relations spéciales entre les deux hommes sont également illustrées par le fait que Manu Apostol fait souvent usage des recommandations de son protecteur princier dans le déroulement de ses propres affaires²⁷. L'autorité du prince valaque est invoquée aussi au moment où Manu Apostol essaye de récupérer du juge de Braşov la somme de 3 000 thalers et l'intérêt afférent, argent qu'il lui a prêté à un certain moment²⁸. Une protection qu'il récompense non seulement par une fidélité exemplaire, mais aussi par des éloges dédiées au prince Constantin Brâncoveanu dans la *préface* du livre *Maximes des orientaux* (*Sentințele vechilor filosofi*; l'ouvrage a été publié en grec et en roumain en 1713 par ses soins), au sujet du rôle du prince valaque en tant qu'admirateur et protecteur de la culture grecque. Selon ce riche marchand, le prince valaque peut être considéré, pour son intérêt et sa générosité, comme «*le plus chaleureux protecteur de la culture grecque et le plus grand bienfaiteur des Grecs*»²⁹.

Pendant les moments tragiques causés par l'arrivée du messager du sultan (1714) qui met fin à un règne beaucoup trop long et trop influent, Constantin Brâncoveanu confie à ce marchand une partie de son immense fortune, pour que celui-ci la mette à l'abri à Braşov. C'est toujours en sa présence, ce qui indique sa position privilégiée, que l'on fait l'inventaire des biens se trouvant dans un certain nombre de caisses mises à l'abri dans des maisons achetées par le Prince à Şcheii Braşovului³⁰. Les relations étroites entre les deux hommes sont également mises en évidence par le fait que, sur la recommandation du prince valaque, Manu Apostol obtient en 1713 un diplôme d'anoblissement de la part de l'Empereur autrichien³¹. Après le fin tragique de son protecteur,

---

²⁶ *Ibidem*, X, p. 76; Hurmuzaki, *Documente*, vol. XV/2, no. MMDCCCLXX, p. 1520.

²⁷ Voir à ce sujet la lettre de Constantin Brâncoveanu à Gheorghe Țaco, lui demandant d'accorder de l'assistance au *joupan* Mano (Hurmuzaki, *Documente*, vol. XV/2, no. MMDCCCLVIII, p. 1520).

²⁸ N. Iorga, *Studii și documente*, X, p. 255-256, p. 261.

²⁹ **BRV**, vol. I, Bucureşti, 1903, p. 487-492.

³⁰ N. Iorga, *Studii și documente*, X, p. 237.

³¹ C. Giurescu, N. Dobrescu, *Documente și regeste*, no. 372, p. 242-244.

Manul Apostol ne retourne que rarement en Valachie, préférant se tenir en exil à Braşov, bien qu'il eut de nombreuses propriétés dans la capitale de Valachie³².

b.2. L'occupation des offices dans le Divan (Conseil du prince) du pays. Grâce aux diverses activités commerciales déployées au bénéfice du pouvoir et aux relations spéciales entretenues avec les princes, certains marchands grecs ont réussi non seulement à réaliser une belle fortune, mais aussi à occuper des fonctions dans l'appareil administratif du pays, notamment dans le Conseil du prince, entrant dans la catégorie des grands boyards. Compte tenu du fait que toujours les offices sont octroyés par les princes et la vénalité des offices est une réalité bien connue, l'occupation d'une telle fonction a représenté au préalable une manière de sanctionner une réputation, et d'offrir une récompense de leurs services (notamment d'ordre financier) et de leurs fidélité³³. Dans ce contexte, la force économique dont ils disposent s'exprimera par une position importante dans le cadre de l'État et par un rôle politique, «*puisque existe entre rang et propriété un fort conditionnement*»³⁴. Pour la plupart de ces marchands, comme d'ailleurs en Europe³⁵, l'obtention d'offices, au-delà d'une considération sociale et d'un prestige accru³⁶, rapporte aussi un grand nombre de privilèges, surtout de nature fiscale, une mise en sécurité du patrimoine déjà constitué et la perspective de voir se dérouler d'autres activités, même si cette modification du statut social entraîne le plus souvent une diminution de leurs activités économiques.

---

³² Ses relations avec la Valachie continueront, tenant compte du fait que pendant les événements de 1716 il est en mesure d'offrir aux Habsbourg des informations vraisemblables sur les intentions des Turcs, des Tatars, ainsi que sur l'attitude du prince valaque, Nicolae Mavrocordat; voir Gh. Lazăr, *În umbra puterii*, p. 628-633.

³³ Pour la situation en Moldavie, voir Radu Păun, *Les grands officiers d'origine gréco-levantine en Moldavie au XVIIe siècle. Offices, carrières et stratégies de pouvoir*, dans RESEE, XLV, 2007, no. 1-4, p. 153-195.

³⁴ Gh. Platon, Alexandru-Florin Platon, *Boierimea din Moldova în secolul al XIX-lea. Context european, evoluție socială și politică (date statistice și observații istorice)*, București, 1995, p. 98.

³⁵ Pour l'Europe Occidentale, voir J. Favier, *op. cit.*, p. 383.

³⁶ À ce sujet, voir aussi la situation en France où l'on constate que «de toutes les marques d'honneur, l'anoblissement, but et récompense suprême des négociants enrichis, était le plus susceptible de flatter les amours-propres» (Guy Richard, *La noblesse d'affaires au XVIIIe siècle*, Paris, 1997, p. 48).

Un premier exemple est celui déjà mentionné de frères marchands Petru et Ghioca Ciorogârleanu qui, sans doute grâce à leurs relations personnelles avec le prince Matei Basarab, à leur fortune, ont occupé vers la fin de leur vie des dignités dans le Divan du pays: Petru sera en 1662 pour une petite période *grand sluger*, et Ghioca *grand șetrar* entre 1652-1656³⁷. Un autre exemple est celui de Gheorghe Ghețea, le marchand d'étoffe de Nicopolis (au sud du Danube), que nous retrouvons pour la première fois en tant que *grand clucer* au divan du prince Mihnea III (1658 - 1659). Son ascension rapide, mais nullement singulière à l'époque, pourrait aussi être expliquée par ses possibles relations avec le nouveau prince pendant la période précédant la venue de celui-ci sur le trône valaque, tout comme par la politique du prince de promotion d'éléments d'origine modeste³⁸ au divan du pays, afin de compenser le refus des grands boyards de lui accorder assistance dans ses projets politiques éphémères. Il est à rappeler que sa fille, Maria, «*Serbe d'origine*», devient l'épouse en secondes noces du futur prince de Valachie, Șerban Cantacuzène (1678 - 1688), celui-ci occupant le poste de *grand clucer* pendant le règne de son beau-fils³⁹.

Un autre cas est celui de Dona Pepano, l'un de frères marchands Pepano qui ont déroulés une intense activité commerciale en Valachie au fil du XVIIe siècle. Poursuivant les traditionnelles relations commerciales de la famille, il réussira à acheter un nombre important de villages en Valachie – Mărculești, Sasul, Copăceni, etc. – et de serfs. L'importante richesse dont il dispose et les liens avec la puissante famille Cantacuzène, elle-même descendante des milieux grecs, lui facilitent l'obtention de la fonction de *grand căminar* (une fonction qui est en liaison avec les revenus personnels du prince) sous le règne du prince Antonie Vodă de Popești (1669 - 1672). La preuve la plus concluante de ses liens étroits avec la famille Cantacuzène est donnée par sa désignation, probablement à un âge avancé, par le prince Șerban Cantacuzène (1678 - 1688), au poste d'*intendant* des œuvres de redressement du monastère de Curtea de Argeș «où nous avons envoyé l'intendant par notre boyard Dona Pepano

³⁷ Gh. Lazăr, *În umbra puterii*, p. 618.

³⁸ Idem, *Functia divanului*, p. 371.

³⁹ N. Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova. Sec. XIV - XVII*, București, 1971, p. 184-185.

de pair avec les ouvriers pour réparer tous les dégâts, consolidant les murs avec le fer»⁴⁰.

b.3. Les stratégies matrimoniales. Dans le contexte de la société roumaine de l'époque, où les rapports de parenté jouent un rôle stratégique dans la compétition politique et économique - conduite qui se retrouve partout en Europe médiévale et moderne⁴¹ -, les contrats d'alliance matrimoniale profitables sont une autre stratégie employée par certains marchands afin de s'intégrer plus facilement dans la classe des boyards. Le succès économique et la réalisation d'une ascension sociale sont étroitement liés; souvent, la promotion sociale d'un marchand est directement liée au système de relations que celui-ci parvient à s'assurer, à sa capacité à le conserver et le développer, et surtout à son talent pour gérer un tel système. Donc, une fois arrivé à une très bonne situation économique, l'homme d'affaire commence à convoiter une position sociale et politique meilleure, le mariage étant un moyen d'ascension rapide et une manière d'obtenir prestige et influence⁴². Aussi, dans le contexte de la société de la Valachie de XVIIe siècle, les stratégies matrimoniales, à part leur rôle d'assurer la reproduction socioprofessionnelle, tracent les contours de la position des marchands dans la société et de leurs atouts envers le «distributeur de pouvoirs», car «l'appartenance à une famille fonctionne comme capital, c'est-à-dire comme rapport social de pouvoir, et il convient de déterminer son

---

⁴⁰ Voir notre article, *Pepano: o familie de negustori greci în Țara Românească. Considerații istorice și genealogice*, dans Violeta Barbu (édita), *In honorem Paul Cernovodeanu*, București, 1998, p. 431-448.

⁴¹ Voir, par exemple, Pierre Bourdieu, *Les stratégies matrimoniales dans le système de reproduction*, dans *Annales ESC*, 1972, p. 1105-1125; Françoise Autrand, *Le mariage et ses enjeux dans le milieu de robe parisien XIVe- XVe siècles*, dans *La femme au Moyen Âge*, éd. M. Rouche et J. Heuclin, Maubeuge, 1990, p. 407-429; Philippe Jansen, *Elites urbaines, service de la commune et processus d'aristocratisation: le cas de Macerata aux XIVe - XVe siècles*, dans *Les élites urbaines au Moyen Âge. XXVIIe Congrès de la SHMES (Rome, mai 1996)*, Paris - Rome, 1997, p. 201-226.

⁴² Gh. Lazăr, *La route vers la haute société: les marchands et leurs stratégies matrimoniales (Valachie, XVIIe - XVIIIe siècles)*, dans *Social Behaviour and Family Strategies in the Balkans (16th - 20th Centuries)/ Comportements sociaux et stratégies familiales dans les Balkans (XVIe - XXe siècles). Actes du colloque international 9-10 juin 2006*, volume coordonné par Ionela Băluță, Constanța Vintilă - Ghițulescu, Mihai -Răzvan Ungureanu, Bucarest, 2008, p. 39-57.

importance relative, notamment en regard de privilèges attachés à la possession d'un capital culturel ou d'un capital économique»⁴³.

Pour commencer, nous mentionnerons le cas du *ban* Mihalcea <Caragea>, *di natione greco, vilmente nato* qui, après avoir gagné son existence à Constantinople comme marchand de «viande salée et de bétail», s'établit en Valachie et occupe le poste de grand *ban* pendant le règne de Michel le Brave (1592 - 1601). La fortune amassée grâce au commerce, le grand office occupé dans le divan du pays et son mariage à Marula de Cocorăști, descendante en ligne paternelle du prince Radu le Grand (1508 - 1510), lui permettent aussi de contracter «de beaux mariages» pour ses filles. Celles-ci épousent des descendants de grandes familles de boyards: Maria épouse le *spătar* Badea d'Albești, Preda le grand *clucer* Radu Buzescu et Mihna le *spătar* Drăghici de Cârstești, tous les trois appartenant à d'importantes familles de boyards⁴⁴.

Le même intérêt à contracter des alliances matrimoniales avec des familles de boyards est à constater chez les frères marchands Ciorogârleanu qui, comme nous avons déjà mentionnés, ont occupé vers la fin de leur vie des offices dans le Divan du pays. Mais, la véritable promotion sociale de la famille sera réalisée à partir de la deuxième génération. Cette fois-ci, aux côtés des domaines fonciers et de l'acquisition des offices, les alliances matrimoniales ont joué un rôle décisif dans la promotion sociale de leur famille; les mariages avec des femmes d'origine plus noble sera la meilleure manière de combler l'absence de passé familial et d'offrir une légitimité. Ainsi, l'un des fils de Pătru, Matei, épouse Păuna, descendante d'une grande famille de boyards, Brăiloiu, et sœur du grand *ban* Cornea Brăiloiu. Malheureusement, leur mort soudaine et l'absence de descendants directs ne nous permettent pas de suivre dans quelle mesure la même stratégie sera appliquée au niveau des générations suivantes. Son autre fils, Constantin, épouse Alexandra, fille du *clucer* Mihai Greceanu, elle aussi provenant d'une grande famille de boyards valaques. Il est à croire que dans les deux cas, à côté de la richesse de la famille, les alliances matrimoniales contractées dans le

---

⁴³ Alain Guillemin, *La terre, le père, le Ciel ou comment l'autorité vient aux aristocrates*, dans *Le modèle familial européen. Normes, déviances, contrôle du pouvoir. Actes des séminaires organisés par l'École française de Rome et l'Università di Roma*, Rome, 1986, p. 239.

⁴⁴ Pour des détails à ce sujet, voir Ștefan Andreescu, *Boierii lui Mihai Viteazul*, dans idem, *Restitutio Daciae*, vol. III, *Studii cu privire la Mihai Viteazul (1593 - 1601)*, București, 1997, p. 368-372.

milieu des boyards leur permettent l'accès aux grandes offices au Divan du pays dans la dernière décennie du XVIIe siècle: Matei est grand trésorier et grand *sluger* (entre les années 1690 - 1693), et son frère, grand *sluger* et grand *clucer* (entre les années 1691-1697)⁴⁵. La même *stratégie de progrès*⁴⁶ et le désir de quitter le groupe sont appliqués aussi par le second frère Ciorogârleanu, Ghioca, pour ses deux filles, Păuna et Arsina, qui épousent des membres notables des familles de boyards⁴⁷, ainsi que pour sa petite-fille Elena, mariée à Vergo, Grec d'origine, qui devient l'un des plus importants dignitaires du prince Constantin Brâncoveanu⁴⁸.

La préférence pour ce type d'alliances matrimoniales est visible aussi chez les grands boyards, attirés sans doute par la perspective de «maximiser les profits économiques»⁴⁹ et d'entrer en possession d'importantes fortunes de certains marchands. Sans doute faut-il voir dans ce comportement le signe d'une considération pour leur position sociale. Nous rappelons le cas de la fille du riche marchand Pană Pepano, Ilinca, qui épouse Popescu Cârstea, devenu grand trésorier entre 1685-1690, descendant des boyards Popești de Vlașca⁵⁰ ou du marchand Nica de Pitești, qui s'occupe surtout de commerce de miel, marié à Anca, fille de Drăgușin Deleanu, membre du divan du pays et apparenté au prince Matei Basarab⁵¹.

b.4 . Les investissements fonciers. Au-delà de la valeur purement économique et du plus grand degré de sûreté, l'achat de terres a eu en Valachie au moins une autre fonction: celle d'élément de prestige, parce que la terre est le symbole d'appartenance à la classe des boyards et, pour

⁴⁵ Gh. Lazăr, *În umbra puterii*, p. 616-620.

⁴⁶ Françoise Autrand, *op. cit.*; pour ce phénomène dans d'autres zones géographiques, voir Danielle Courtemanche, *Famille de droit ou droit à la chair? Stratégies familiales au tournant du XVe siècle*, dans **RH**, t. CCXCVII, 1997, no. 1, p. 41-56; Henryk Samsonowicz, *Johann Angermünde, «l'homme d'affaire» de Gdansk du XVe siècle: marchand, politicien, financier vers 1425 - 1482*, dans Jean Kerhervé et Alain Rigaudière (textes réunis sous la direction de), *Finances, pouvoirs et mémoire. Mélanges offerts à Jean Favier*, Paris, 1999, p. 490-496.

⁴⁷ Gh. Lazăr, *În umbra puterii*, p. 616-620.

⁴⁸ Paul Cernovodeanu, *Un «homo novus» la curtea lui Brâncoveanu: Vergo marele clucer și familia sa*, în **AG**, VI (XI), 1999, no. 1 - 4, p. 117-130.

⁴⁹ Pierre Bourdieu, *Le sens pratique*, Paris, 1980, p. 250.

⁵⁰ Gh. Lazăr, *Pepano*, p. 433.

⁵¹ I. Ionașcu, *Biserici, chipuri și documente din Olt*, vol. 1, Craiova, 1934, p. 92-116.

certaines marchands, en spéciale dans le cas des marchands d'origine grec, les acquisitions terriennes ont représenté l'une des premières étapes d'une marche vers la noblesse⁵². Le phénomène a aussi été noté par l'historien N. Iorga et caractérisé de la manière suivante: «*il s'agit de la tendance du Grec à commencer par le petit commerce et finir par la propriété foncière*»⁵³.

Bien que jusqu'à présent il n'existe pas d'étude minutieuse à ce sujet et que nous n'ayons pas eu la chance de conserver les registres de dépenses et de revenus des «maisons» marchandes, on peut affirmer sans peur de se méprendre que tous les marchands qui sont «très orientés vers la noblesse»⁵⁴ ont développé et appliqué une stratégie foncière dans le but de s'assurer un domaine important, signe de leur puissance économique, position et prestige social. Comme ce désir d'acheter des propriétés foncières va rester une constante au fil du temps en ce qui concerne les grands marchands, nous croirons que pour ces marchands l'achat de terre a été plutôt un moyen de s'assurer la «promotion sociale» et moins le résultat d'un «calcul économique»⁵⁵. D'ailleurs, l'idée «qu'un patrimoine terrien est la base et la finalité de toute richesse durable»⁵⁶, mais aussi le moyen le plus efficace de dépasser un certain statut social et de s'introduire dans «le monde des puissants» est très répandue dans l'espace

---

⁵² Fernand Braudel, *Civilisation matérielle, économie et capitalisme, XVe - XVIIIe siècle*, tome II, *Les jeux de l'échange* (éd. roumaine), vol. 2, București, 1985, p. 300-301. En même temps, pour l'espace roumain, nous ne pouvons pas oublier le rôle de *facteur d'assimilation et d'intégration sociale* que les achats de terre ont joué dans le cas des marchands étrangers, notamment des «Grecs», voir Alexandru-Florin Platon, *Geneza burgheziei în Principatele Române*, p. 297.

⁵³ *Comerțul nostru cu Orientul*, dans idem, *Conferințe și prelegeri*, I, București, 1943, p. 40.

⁵⁴ Denise Angers, *Manieurs d'argent ou assembleurs de terre? L'exemple de quelques bourgeois de Caen, 1450 - 1475*, dans *Villes et sociétés urbaines au Moyen Âge. Hommage à M. Le Professeur Jacques Heers*, Paris, 1994, p. 247. Sur ce type de comportement des marchands en Europe Occidentale, voir aussi le cas de Humbelet de Gondrecourt (A. Girardot, *Un homme d'affaires du XIVe siècle: Humbelet de Gondrecourt*, dans *RH*, t. CCCIV, 2002, no. 2, p. 275-315) et Francesco di Marco Datini (Iris Origo, *Le marchand de Prato: Francesco di Marco Datini, 1335 - 1410*, Paris, 1959).

⁵⁵ J. Favier, *op. cit.*, p. 401.

⁵⁶ Michel Mollat, *Jacques Cœur ou l'esprit d'entreprise au XVe siècle*, Paris, 1988, p. 185.

européen⁵⁷. Pour l'espace roumain, cette tendance devient encore plus facile à comprendre, si l'on tient compte du fait que la société roumaine est une société de type traditionnel, dans laquelle la terre en propriété représente «*un facteur de distinction*», critère prépondérant de hiérarchisation socio-économique et de structuration des rapports politiques.

En ce sens, tout à fait représentatifs sont les cas des frères Petru et Ghioca Ciorogârleanu ou celui des frères Pepano dont l'ascension sociale et politique fut précédée par des achats importants de terres⁵⁸, de vignobles, de serfs; sans doute, ces exemples de marchands qui ont vu dans la terre un moyen important de promotion sociale et qui sont devenus de grands propriétaires fonciers, ne sont pas singuliers.

*

Arrivés dans les Principautés Roumaines avec le cortège des princes nommés par la Porte Ottomane⁵⁹, qui souvent font appel à eux pour acheter leur trône, les marchands grecs ont réussi en peu de temps, non seulement à occuper une place importante dans le commerce de la Valachie, mais également à amasser des fortunes et acquérir de nombreuses propriétés foncières. Certains d'entre eux, parvenus à un niveau de richesse et combinant intelligemment les avantages matériels de leur activité commerciale avec une stratégie d'insertion sociale bien guidée, ont manifesté une tendance évidente à s'insérer dans la classe des boyards. Grâce à leur solidarité ethnique et à leur dynamisme, les Grecs ont occupé des positions considérables dans les milieux économiques,

---

⁵⁷ Pour ce processus de «reféodalisation» ou «retour à la terre» pour l'espace de l'Europe Occidentale, qui continue à susciter de vives discussions, voir: R. Lopez, *Aux origines du capitalisme génois*, dans *Annales d'histoire économique et sociale*, t. 9, 1937, p. 429-454; Marco Tangheroni, *Le marchand italien: état de la question*, dans vol. *Le marchand au Moyen Âge. XIXe Congrès de la SHMES (Reims, juin 1988)*, 1992, p. 23 - 24; J. V. Beckett, *La propriété foncière en Angleterre aux XVIIe et XVIIIe siècles*, dans *Histoire, économie, société*, 1999, no. 1, p. 25-41.

⁵⁸ Gh. Lazăr, *Les marchands en Valachie, XVIIe - XVIIIe siècles*, Bucarest, 2006, p. 255-257.

⁵⁹ Voici, par exemple, la constatation de St. I. Raicevich, ancien consul autrichien dans les pays roumains à la fin du XVIIIe siècle: «chaque prince apporte avec lui un grand nombre de Grecs, auxquels il donne les fonctions les plus hautes... Beaucoup d'entre eux, grâce à la faveur du prince, se marient avec profit en Moldavie et en Valachie où ils parviennent à figurer parmi les boyards maîtres de propriétés foncières», *Călători străini despre țările române*, vol. X/1, réalisé par Maria Holban, M.M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu, București, 2000, p. 505.

politiques et administratifs des pays roumains⁶⁰, devenant des concurrents redoutables pour les boyards autochtones.

Comme «la promotion sociale...est une affaire de temps et d'opportunités»⁶¹, ce désir a souvent été accompagné d'un effort persévérant qui a suivi la construction d'une «image publique» digne d'une telle modification de statut social. Dans ce but, les relations privilégiées avec le règne, l'occupation d'offices dans le Conseil du pays, les jeux des alliances matrimoniales, les acquisitions de terres, et nous pourrions ajouté aussi la fondation d'un monastère⁶², ont joué un rôle important. À propos de cette action, qui a pour but de parvenir, et de ce chemin vers l'anoblissement, *nous pouvons rarement parler d'une seule voie utilisée*; de plus, à cause du caractère plus que lacunaire des informations, il est très difficile de tenter une évaluation de la part exacte des facteurs qui ont contribué à l'anoblissement de la famille.

---

⁶⁰ Selon les calculs de Valentin Al. Georgescu, au XVIIIe siècle en Valachie, 22% du total des boyards qui ont occupé une fonction dans le Conseil du pays (Divan) sont d'origine grecque; en Moldavie, pour la même période, le pourcentage atteint 19% (*Bizanțul și instituțiile românești până la mijlocul secolului al XVIII-lea*, București, 1980, p. 102). Sur cette question, voir aussi A. Pippidi, *Tradiția politică bizantină în țările române în secolele XVI - XVIII*, București, 1983, p. 110-115 ; Radu Păun, *op. cit.*

⁶¹ Claire Dolan, «Les testaments multiples en Provence: rythmes et temps individuels», dans *SMIM*, t. XXI, 2003, p. 21.

⁶² Pour certains marchands et leurs familles, l'édification d'établissements de culte semble être devenue le principal moyen d'étaler et de faire contempler une situation économique prospère, qui aurait même pu susciter l'envie des familles de boyards les plus renommées. Nous pouvons mentionné ici les cas du marchand Dona Pepano, fondateur du monastère *Transfiguration* de Codreni, dédié par la suite à l'Archevêché de Pogoniana (Gh. Lazăr, *Pepano*, p. 435-436), celui de Petru <Ciorogârleanu>, qui fonde avec son fils Matei l'église *Sainte Paraschiva* de Domnești (idem, *Negustorimea în epoca lui Matei Basarab: strategii de integrare*, dans *AG*, IV (IX), 1997, no. 3-4, p. 83) et celui des frères marchands, Iane et Necula Slătineanu, qui ont bâti l'église *La Dormition de la Vierge* de Slatina (1736), que les descendants, selon une pratique devenue déjà traditionnelle dans l'espace roumain, dédient par la suite au monastère Xeropotamu du Mont Athos (Gheorghe Moisescu, *Contribuția românească pentru susținerea Muntelui Athos în decursul veacurilor*, dans *Ortodoxia*, t. V, 1953, no. 2, p. 256).

PUTERE SECULARĂ – PUTERE SPIRITUALĂ

DREPTUL DE PROTECTORAT AL PUTERII SECULARE ASUPRA MISIONARILOR ȘI COMUNITĂȚILOR CATOLICE DIN ȚĂRILE ROMÂNE ÎN SECOLUL AL XVII-LEA (II)*

VIOLETA BARBU

Dreptul de protectorat asupra credincioșilor catolici. Competența domnului în raport cu comunitățile catolice se exercita în următoarele spețe: acordarea permisiunii de construire de biserici noi în spațiul urban, formularea unor cereri de asistență spirituală în numele comunităților de catolici, privilegiile fiscale (scutiri de bir), acordarea de privilegii pentru catolici și proprietățile lor, arbitrarea unor litigii legate de bunuri ecleziastice, arbitraj și competență de judecată *in temporalibus* în materie de conflicte civile în care era implicată o parte catolică.

Un drept fundamental al oricărei confesiuni era libertatea de a construi lăcașe de cult. Spre deosebire de catolicii viețuitori în Imperiul Otoman, cărora autoritățile nu le îngăduiau decât repararea edificiilor vechi, domnii români se lăsau înduplecați, nu fără greutate, să încuviințeze construirea unor biserici noi în perimetrul aflat sub autoritatea domnească: târgurile și orașele. Nu se cunosc cazuri de solicitare a permisiunii de construire pentru bisericile parohiale de sat sau pentru capele.

Potrivit mărturiilor episcopului Bernardino Quirini și ale iezuitului polonez Ioan Argentino, cel mai mare binefăcător al bisericilor catolice din Moldova ar fi fost domnul Moldovei, Ieremia Movilă. Evlaviosul domn stârni admirația și recunoștința grupului de misionari fugari din Transilvania, în fruntea cărora se afla Ioan Argentino, prin darurile și generozitatea față de ei. Misionarii aflară cu acest prilej că domnul

---

* Prima parte a acestui studiu a fost publicată în SMIM, XXV, 2007, p. 135-158.

schismatic nu se sfiește să frecventeze bisericile catolice și că a înălțat, la biserica din Suceava, „un preafrumos altar cu picturi și ornamente deosebit de alese”¹. La rugămințile episcopului Bernardino Quirini, a cheltuit mai mult de 500 de scuzi de aur ca să repare acoperișul bisericii mănăstirii Sfânta Maria din Bacău². Același lucru îl face și pentru biserica din Săbăoani și promite chiar să ridice un seminar înzestrat cu danii, ca să se asigure pregătirea preoților. Privilegii legate de repararea unor biserici ruinate obține și Bartolomeo Bassetti în 1642, de la domnul Vasile Lupu³.

Tot domnului i se adresează orice cerere din partea misionarilor de a construi lăcașuri de cult sau de a dobândi felurite proprietăți (pământ, vii, livezi, mori) în pământul Moldovei sau al Țării Românești. Paolo Bonnici, în 1630, scrie lui Giovanni della Frata, vicar apostolic de Constantinopol⁴: „*mai am îngăduința prealuminatului principe să pot face mănăstiri și lăcașuri unde aș voi, să iau pământ pentru a sădi vii și a face tot ce e nevoie, numai să am mijlocul pentru a le putea face*”. În chip particular, domnul Moise Movilă îngăduise lui Paolo Bonnici să refacă biserica de lemn din Galați⁵, dar hotărârea domnească fu zădărnicită de opoziția pârcălabului și a orășenilor.

Printre numeroase victorii cu care se împăunează franciscanul conventual Francesco Antonio da Renzi se numără și reclădirea bisericii din Iași, începută la 16 august 1690, „la inițiativa și stăruința domnului [Constantin Cantemir] și a divanului”⁶. Lăcașul din bârne pe o temelie de piatră fu reconstruit cu contribuția comună a domnului, a marelui vornic Velicico Costin, a marelui vistier Iordache Ruset și a moștenirii lăsate de prefectul misiunilor din Moldova și Țara Românească, Francesco Antonio Brunacci.

De la București, la 4 august 1629, vicarul patriarhal de la Constantinopol, Giovanni Mauri della Fratta, îi sosește vestea că domnul Alexandru Iliaș dăduse permisiunea unui grup de trei persoane (negustorul venețian Bartolomeo Locadello, cumnatul domnului și

---

¹ *Călători străini*, vol. IV, ed. cit., p. 262; *Jezsuita okmánytár I.1 (1601-1606)*, coord. de Balázs Mihály, Szeged, 1995, p. 245.

² K. Benda, *Moldvai Csángó-Okmánytár*, vol. I, p. 122,

³ D. Găzdaru, *Miscellanea*, p. 50; *Călători străini*, vol. VII, ed. cit., p. 49-50.

⁴ *Călători străini*, vol. V, ed. cit., p. 16.

⁵ Paul Păltânea, *Istoria orașului Galați din cele mai vechi timpuri până la 1918*, Galați, 1994, p. 102.

⁶ *Călători străini*, vol. VIII, ed. cit., p. 119.

minoritul conventual Pietro Paolo Bruni)⁷ să construiască la București o biserică și o mănăstire, în momentul în care în același timp, la Târgoviște, sosise episcopul de Sofia, Ilia Marini, împreună cu doi frați observanți bulgari pentru a revendica conventul Sf. Francisc⁸. Pare că domnul încerca să-i trimită la București pe conventualii italieni, în eventualitatea că observanții bulgari vor avea câștig de cauză asupra conventului din Târgoviște. Cu un act din 12 februarie 1631⁹, domnul Leon Tomșa acordă permisiunea (*licenza et autorità ampla*) de construcție pentru prima biserică catolică din București, de această dată părintelui Gregorio de Bari, comisar al misiunilor¹⁰, răspunzând astfel intervențiilor ambasadorului Philippe de Césy și rugăminților vicarului patriarhal, Giovanni della Frata. Lăcașul urma să se bucure de aceleași imunități, autoritate și privilegii ca și mănăstirea Sfânta Maria Gratiarum din Târgoviște, în schimb, călugării catolici trebuiau, ca și confrății lor ortodocși, să se roage pentru sănătatea și prosperitatea domnului (*per pregare il Signore Iddio per la salute e prosperità nostra*). Ruinată în timpul domniei lui Grigore Ghica, care își propusese să o repare împreună cu marele ban Radu Toma Năsturel, după o încercare neizbutită de a fi reconstruită sub vicariatul lui Anton Stepančić, biserica mai rămase în această stare jalnică încă 60 de ani¹¹.

Un șir de dispute interne între ordinele religioase sau între acestea și episcopia de Bacău, având ca obiect lăcașuri de cult, au ajuns la arbitrajul domnesc. Cu domnia lui Ieremia Movilă și cu păstoria lui Bernardino Quirini începe și seria conflictelor de ordin jurisdicțional legate de situația mănăstirii catolice din Bacău: deși aparținea, prin tradiție, franciscanilor observanți, Sfântul Scaun o desemnase ca loc de rezidență pentru scaunul episcopului Bernardino Quirini, titular al episcopiei de Argeș. Numai că în mănăstire se înstăpânise Valerian Lubienecki, fostul custode al provinciei franciscane a Transilvaniei. În disputa dintre episcop și franciscanul observant polonez Valerian Lubienecki, având ca motiv mănăstirea din Bacău și posesiunile aferente,

⁷ Bonaventura Morariu, *La missione*, p. 10.

⁸ *Ibidem*, p. 74.

⁹ *Ibidem*, p. 83-84, doc. 1.

¹⁰ Eugen Zuică, *Appunti sulla missione del minore conventuale Gregorio da Bari nei Principati Romeni*, în *Italia e l'Europa Centro-Orientale attraverso i secoli*, a cura di Cristian Luca, Gianluca Masi e Andrea Piccardi, Brăila-Venezia, 2004, p. 171-182.

¹¹ G. Călinescu, *Alcune notizie*, p. 146-147; Alexandru Ciocâltan, *An unpublished Account of 1676 on Catholicism in Wallachia*, **HY**, IV, 2007, p. 116.

Bernardino Quirini fu obligat să se prezinte la judecată la divan, în fața domnului. Neînduplecat, episcopul protestează energic împotriva ingerințelor domniei într-o cauză care privește, conform dreptului canonic și „competenței forurilor” din lumea catolică, lucrurile Bisericii și persoane aparținând clerului, acestea fiind de competența Scaunului Apostolic¹², și nu a puterii seculare: *„mi fece chiamar in iudicio inanti al detto principe, ma io mi sono escusato che non volevo comparir non essendo foro competente, ma forzato all'ultimo comparir, con scandalo e ammiratione di tutti, particolarmente di Valachi, essendo inanti al prencipe io protestai detto principe che esso non puo inferirsi in questa causa, perchè è per cose di Chiesa et ha persone spirituali, ma il giuditio appartiene alla Santa Sede Apostolica”*. Cu prudență și înțelepciune, domnul moldovean ascultă ambele părți și, declinându-și competența de for, – după cum reclama și episcopul Quirini –, decide că pricina dintre cele două cauze trebuie să fie rezolvată de Sfântul Părinte *„ch'e capo di tutte le chiese del mondo”*. Orice hotărâre va lua Suveranul Pontif, domnul se va supune *„așa cum a mai făcut-o, cum face și o va face întotdeauna”*.

Mănăstirea Sfântul Francisc din Târgoviște va fi un adevărat măr al discordiei pentru franciscanii misionari, mai precis între observații bulgari și conventuali italieni, iar domnii Țării Românești vor fi luați ca arbitri ai acestor conflicte. Spre cinstea lor, voievozii vor rezista ispitei de a exercita abuziv competențe pe care nu le aveau asupra bunurilor ecleziastice. Mai întâi, același domn Alexandru Iliș, la care aleargă în plină noapte, în vara lui 1629, spre a cere protecție, părintele Pietro Paolo Bruni din Perugia, speriat că episcopul latin de Sofia, Ilia Marini, descinsese pe neașteptate la Târgoviște, însoțit de doi observați bulgari, cu intenția fățișă de a ocupa lăcașul în numele ramurii observante a ordinului franciscan. Dacă domnul nu se amestecă de această dată, o face în schimb cumnatul lui, care îl asigură pe Bruni că situația mănăstirii va rămâne neschimbată¹³. Informându-și superiorii de la Roma, Pietro Paolo Bruni aduce în apărarea dreptului de posesie al conventualilor asupra lăcașului mărturia a trei persoane de bună-credință, trei laici catolici: Matheus Melachrinus, doctor în teologie, Johannis Stanoski, căpitan

---

¹² K. Benda, *Moldvai Csángó-Okmánytár*, vol. I, p. 136-139, doc. din 5 martie 1604.

¹³ B. Morariu, *La missione*, p. 74.

polonez, fost slujitor al lui Radu Șerban, și secretarul principelui, Anton de Via.

Litigiul în jurul mănăstirii franciscanilor din Târgoviște se prelungește și în vremea domniei lui Matei Basarab. Ca și Ieremia Movilă, domnul muntean aplică principiul competenței forurilor și deferă chestiunea autorității ecleziastice supreme, adică Sfântului Scaun, refuzând să ia o decizie, în ciuda presiunilor pe care le face asupra lui și a divanului arhiepiscopul de Sofia, Petru Deodato Baksić. Acesta sosise în capitala Țării Românești în 1644, pentru a încorpora mănăstirea în custodia Bulgariei, potrivit jurisdicției convenite cu Marco Bandini, proaspătul arhiepiscop de Marcianopolis. Totuși, când Sacra Congregație emise la 26 ianuarie 1646 un decret „De Tergovistana possessione”, atribuind o sumă de bani pentru restaurarea bisericii ruinate Sfântul Francisc¹⁴, destinate observanților bulgari, pentru ca mănăstirea Sfânta Maria Gratiarum să rămână pe mai departe conventualilor, domnul Matei Basarab se dovedi inflexibil. „Papiștilor le este de ajuns o biserică”, fu răspunsul domnului¹⁵, care nu se arată dispus nici să tolereze două ramuri diferite, rivale, în capitala lui. Urmașul lui Matei Basarab, Constantin Șerban, dăruie, fără să-și facă vreun scrupul legal, cu mărturia divanului țării, la 13 martie 1656, mănăstirea Sf. Maria din Târgoviște, cu toate veniturile aduse de satele hărăzite de Mihnea Turcitul (Bezdead și Șotânga)¹⁶ și viile ei, perseverentului arhiepiscop de Sofia, Petru Deodato¹⁷. Când disputa se redeschide sub domnia lui Grigore Ghica, părțile aflate în conflict sunt din nou trimise de domn la Roma, singura competentă să decidă într-o astfel de chestiune. În 1666, mănăstirea trecu, pe cale de hotărâre definitivă a Sacrei Congregații de Propaganda Fide, în mâna observanților din custodia Bulgariei.

În Moldova păstorită de Vasile Lupu, poporenii catolici se revoltară în primăvara lui 1644 împotriva minoriților conventuali care se înstăpâniseră pe biserica lor parohială din Iași. În tumultul iscat, pe care trebui să îl gestioneze în prima fază vicarul apostolic Marco Bandini, credincioșii aruncară în luptă argumente juridice, ce trebuie să-l fi

¹⁴ *Ibidem*, p. 76-80.

¹⁵ G. Călinescu, *Altre notizie*, p. 368.

¹⁶ B. Morariu, *op. cit.*, p. 72; frații misionari „bărați” participă la hotărânicile satului Șotânga, doc. 20 noiembrie 1655, DANIC, *M-rea Vișorâta*, IV/8.

¹⁷ E. Fermendzin, *Acta Bulgariae*, doc. CXLVI, p. 351-353,

surprins pe episcop, neobișnuit cu dreptul cutumiar din Moldova, dar edificat în ceea ce privea dreptul canonic roman. Astfel, spre a combate validitatea privilegiului prin care domnul Alexandru Iliăș și omul său de încredere, Batiște Vevelli, acorda biserica parohială franciscanilor conventuali, catolicii din Iași, în jur de trei sute de suflete la acea vreme, între care și bătrâni de peste 80 de ani, nu se gândesc să conteste competența domnului Moldovei de a dispune, după cum dorește, de un locaș de cult catolic, ci denunță ilegitimitatea lui Alexandru Iliăș, „groaznic izgonit din domnie”¹⁸, și precaritatea unei astfel de donații, știut fiind că în țara lor nu exista autoritatea lucrului judecat: „Principele poate să-și doneze bunurile proprii; dacă donează bunuri străine, donația e valabilă atâta vreme cât el domnește (*Princeps propria donare potest, aliena si donet, tandiu valida est donatio, quamdiu imperat*); când se încheie domnia lui, încetează și donația bunurilor străine”¹⁹. Spiritele se aprinseră și mai tare când poporul identifică în persoana primului misionar iezuit sosit în 1644, Paul Beke, pe preotul care li se potrivea cel mai bine, capabil să-i instruiască, să poarte cu ei o convorbire duhovnicească (*spirituali conversatione utuntur*), să le asculte spovezile în limba maghiară²⁰. După incidentul violent din biserica din Iași petrecut în ziua de Sfântul Iosif a anului 1645 între conventuali și noul venit, susținut de masa de credincioși și de secretarul domnesc Gheorghe Kotnarski²¹, viceprefectul misiunilor, Gasparo da Noto hotărăște că domnia trebuie să arbitreze acest conflict și că litigiul ar putea să fie tranșat de instanța civilă. Comentând aceste regretabile întâmplări în relatarea vizitației sale din 1646 pentru Propaganda Fide, Marco Bandini nu se poate abține să nu judece aspru pe confratele său care „a disprețuit judecata bisericească”²². Tot lui Marco Bandini i se datorează narațiunea amănunțită a procesului domnesc desfășurat în trei etape, care respectă în ansamblu procedura de judecată domnească²³. În

¹⁸ Se invocă răscoala populară împotriva lui Alexandru Iliăș și uciderea lui Batiște Vevelli, vezi Miron Costin, *Opere*, p. 98-100.

¹⁹ Marco Bandini, *Codex*, p. 258-259.

²⁰ *Ibidem*, p. 256-257.

²¹ Francisc Pall, *Le controversie*, p. 143-144; Marco Bandini scrie la Roma despre „li tumulti, le risse, il sollevamento del popolo”, vezi A. Veress, *Scrisorile misionarului Bandini*, p. 382-383 (scrisoare din 6 august 1645).

²² Marco Bandini, *Codex*, p. 264-266,

²³ În cazul de față, mărturisirea simplă, urmată de jurământ, vezi Valentin Al. Georgescu, Ovid Sachelarie, *Judecata domnească în Țara Românească și Moldova (1611-1831)*. Partea a II-a. *Procedura de judecată*, București, 1982, p. 25-33.

prima fază, domnul Vasile Lupu face un fel de anchetă preliminară, el singur cu împricinații. Mai întâi, domnul ascultă pe pârâșul Gasparo da Noto și capetele sale de acuzare: misionarii franciscani conventuali au fost alungați fără motiv de către poporeni, el însuși a fost molestat de secretarul domnesc, preotul iezuit Paul Beke, care este un fugar eretic²⁴. Cu multă prudență (*prudentissime*), Vasile Lupu a cercetat cele ce se spuneau pe socoteala acuzatului Paul Beke și l-a pofțit și pe secretarul său, Kotnarski, să se apere de acuzațiile ce i se aduceau de către viceprefectul Gasparo da Notto. Se vedește, în cursul acestei anchete preliminare, că incidentul i-a avut ca martori pe mulți credincioși, veniți din alte sate catolice spre a auzi predica misionarului iezuit, și chiar pe câțiva nobili polonezi și catolici italieni, că nu poporul a devenit violent, ci a sărit în apărarea lui Paul Beke, agresat cu ciomege și topoare de către preoții franciscani. A doua etapă a presupus o cercetare atentă, însoțită de mărturia sub jurământ. În sfârșit, pricina fu mutată la divan (*a privato iudicio ad publicum tribunal trahitur causam*). Și de data aceasta, Paul Beke nu se prezintă, în numele acelorași considerații juridice de incompetență a domnului, pe care le împărtășea și episcopul Marco Bandini, dar produce o justificare în două puncte. În privința conflictului său cu viceprefectul, fiindcă amândoi sunt străini „venetici” (*advena*), forul competent să-i judece nu poate fi decât vicarul apostolic, adică episcopul Bandini: „*sed cum sit Episcopus in Provincia, causam suam ad eius tribunal defferet*”. Cât despre problema bisericii și a casei parohiale, aceea trebuia tranșată între conventuali și parohieni, ordinul iezuit neavând nici un drept. Este momentul ca domnul Vasile Lupu să intervină ca judecător suprem și să facă uz de această prerogativă. Întrebările pe care el le adresează pârâșului sunt edificatoare pentru modul în care înțelege să administreze justiția într-o pricină în care nu existaseră precedente în dreptul cutumiar. Astfel, Gasparo da Noto²⁵ trebuie să răspundă la întrebarea cu a cui autoritate a vrut să alunge un preot ungar venit să predice credincioșilor săi (ai domnului n.n.) „unguri”. Fiindcă răspunsul primit nu a fost satisfăcător, principele continuă cu tirul anchetei și-i cere misionarului să explice cu ce scop pregătise bâtele și securea în spatele altarului. Schimbul de replici care a urmat este grăitor pentru înțelepciunea domnului, dar și pentru cultura sa

²⁴ Paul Beke era un calvin convertit; ori acest zvon ajunsese la urechile lui Gasparo da Noto, ori simplul fapt că Beke venea din Transilvania îl făcea deja suspect.

²⁵ Marco Bandini, *Codex*, p. 266-267.

teologică. În apărarea sa, Gasparo da Noto a invocat gestul apostolului Petru care a scos sabia și a rănit un ostaș roman, în momentul arestării lui Iisus. Tocmai cuvintele Mântuitorului „cine scoate sabia de sabia va pieri” sunt reproduse de domnul Vasile Lupu, care nu uită să adauge că, dacă în acest incident, ar fi fost rănit vreun cetățean (târgoveț) de al său (*civem meum*), n-ar fi ezitat să-l pedepsească pe făptaș cu tăierea capului. Sentința se pronunță, conform vechilor uzanțe, oral, dar nu are caracterul unei hotărâri judecătorești, ci mai curând al unei recomandări. Adresându-se poporenilor, domnul le recunoaște dreptul ca ei singuri să hotărască cui vor încredința biserica și casa parohială și le dă voie să aleagă pe cel „ce li se va părea mai de folos pentru slujba divină în legea voastră” (*cui vobis utilior in vestra lege ad obsequium divinum*). Prin aceasta, domnul recunoaște dreptul comunității de a dispune de lăcașul ei de cult și, implicit, de a decide cine este mai vrednic să o păstorească. Evident, acest tip de raționament intra în contradicție cu dreptul canonic roman, pe care îl invocase și Marco Bandini. Conform acestui drept, lăcașurile de cult (biserici parohiale și capele) sunt un bun ecleziastic ce nu aparține comunității, ca în dreptul ortodox sau protestant, ci episcopului, în virtutea dreptului său de titular al diocезei. În final, ca la sfârșitul fiecărei judecări din cele obișnuite ale divanului, Vasile Lupu îi admonestează cu severitate pe cei care s-au dovedit mincinoși, nerușinați și lipsiți de conștiință (*mendaciis pleni, sine fronte, sine conscientia*) și îi amenință cu alungarea din „țara lui”.

Dar toată agitația din jurul bisericuței de lemn avu și un epilog, mărturie că lucrurile nu se puteau petrece altfel decât în spiritul obiceiului pământului. Viceprefectul Gasparo da Noto nu se mulțumi cu hotărârea dată de voievod, fiindcă aceasta condusese la pierderea proprietăților. Cum procesul nu se mai putea rejudeca, recurse la răspândirea unor zvonuri calomnioase pe socoteala iezuiților, menite să semene suspiciune și chiar teamă în rândul clerului ortodox valah, grec și rutean din capitala Moldovei²⁶. Misionarul franciscan miza pe resentimentele preoților și călugărilor, pe atașamentul pe care îl aveau pentru mănăstirile și averile acestora, amenințate de venirea iezuiților. Prudent și de această dată, principele ceru referințe de la vornicul Grigore Ureche, care studiasse în școlile iezuite vreme de șase ani. Cu cuvinte frumoase, pline de laudă la adresa zelului și a modestiei iezuiților, boierul moldovean ridică în slăvi mai ales munca acestora în

²⁶ *Ibidem*, p. 270-271; Fr. Pall, *Le controversie*, p. 145.

educarea tineretului, fie pentru starea ecleziastică, fie pentru demnități publice. Văzând că nu va căpăta astfel câștig de cauză, povestește în continuare episcopul Bandini, viceprefectul Gasparo da Noto recourse cu perseverență la sprijinul regelui și al magnaților polonezi ca să mijlocească, cu scrisori de recomandare pentru cauza franciscanilor conventuali. Ascultând și cealaltă parte, citim într-o scrisoare expediată de viceprefect la 15 ianuarie 1646 din Iași către Sacra Congregație de Propaganda Fide²⁷, episcopul Bandini ar fi trimis pe secretarul său, Petru Parčević, împreună cu un preot iezuit în Polonia, Ungaria și Transilvania tot în scopul obținerii unor scrisori de sprijin care să influențeze hotărârea domnului Vasile Lupu. În aceeași scrisoare, Gasparo da Noto se lamentează, ipocrit poate, dacă i-am da crezare lui Marco Bandini, că „frumos ne stă să ne vedem umblând prin tribunale și ordinul franciscan să ajungă în gura tuturor” (*Hor bella cosa è di veder andar per i tribunali mettersi nella bocca la nostra religione francescana*). Întorcându-ne la relatarea lui Bandini, se pare că domnul ar fi primit niște scrisori de recomandare din cele dobândite de viceprefectul da Noto, dar singurul folos al acestei noi înfățișări fu acela că domnul știu să profite de ocazie pentru a servi o lecție de justiție princiară, ținând un discurs, pe cât de curios, pe atât de interesant și de modern. Tema discursului fu raportul dintre bunăvoință (grație), cerută de intervențiile și scrisorile de recomandare, și justiție. Într-o judecată dreaptă, spune domnul destul de răspicat, bunăvoința și justiția nu se îngăduie una pe cealaltă (*in justo judicio gratia et justitia mutuo se non compatiuntur*). La intervențiile lui da Noto și ale lui Siroli, Sacra Congregatio de Propaganda Fide decise că formula de *statu quo* este cea mai potrivită pentru menținerea concordiei între cele după ordine și recomandă domnului să sprijine în continuare pe franciscanii conventuali²⁸. În 1677, iezuiții își iau în stăpânire biserica din Iași și pe cea din Cotnari, în ciuda protestelor enoriașilor catolici²⁹, ce-și schimbaseră ulterior părerea despre acest ordin.

Pe tot parcursul acestui proces, domnul se comportă ca un domn patrimonial, în sens weberian: credincioșii catolici unguri din Iași sunt „ai lui”, târgoveții sunt „ai lui”, țara este „a lui”. Singurele lucruri care nu îi aparțin sunt biserica și casa parohială, pentru care recunoaște unei

²⁷ K. Benda, *Moldvai Csángó-Okmánytár*, vol. I, p. 317-318.

²⁸ Fr. Pall, *Le controversie*, p. 146-147.

²⁹ *Călători străini*, vol. VIII, ed. cit., p. 112.

comunități, ce pare să fi deprins un comportament autonom din vremea Reformei, drepturi depline. De rest, nu pare să-i pese câtuși de puțin: nici de jurisdicția episcopului catolic, nici de drepturile lăsate de alți domni unor ordine religioase, nici de nobilii cei tari și puternici din țările vecine care intervin în favoarea străinilor misionari.

Cea mai importantă încercare de a stăvili amestecul domniei în disputele dintre fețele bisericești catolice îi aparține celui dintâi episcop de Bacău rezident în Moldova, Athanasie Rudzinski. După ce trecuse deja prin experiența „judecății schismaticilor”, din pricina raporturilor mai mult decât dificile cu misionarul Gabriel Thomasy, episcopul Rudzinski cere, în constituția a noua a sinodului convocat de el în luna aprilie 1663, ca Sacra Propagandă să dea instrucții pe baza constituțiilor papilor Martin al V-lea și Grigore al XIII-lea ca episcopii să nu se prezinte la judecata mirenească, iar, în caz de litigiu cu misionarii, instanța superioară să fie nunțul din Polonia sau arhiepiscopul de Lwow, căruia episcopia Bacăului îi era sufragana³⁰.

Există așadar o distincție de conduită a politicii de protectorat exercitate de majoritatea domnilor români din secolul al XVII-lea. Domnia făcea deosebirea între trei categorii de catolici: emigranții refugiați și colonizați în așezările catolice din Țara Românească, supușii catolici născuți pe pământul românesc și care trăiau acolo, cu familiile lor de veacuri, pe de-o parte, și păstorii lor misionari „străini”, pe de altă parte, a căror prezență pe pământul Moldovei și al Țării Românești era temporară. Pentru cea dintâi categorie, dreptul obișnuielnic acorda garanții de ocrotire și chiar facilități (sloboziile) însoțite de privilegii. Să luăm exemplul catolicilor bulgari din Chiprovăț și Copilovăț, emigrați, în condiții dramatice, în Valahia, în urma răscoalei antiotomane de la sfârșitul secolului al XVIII-lea (1688). Domnul Constantin Brâncoveanu se erijă în protector al lor, le dădu permisiunea să se așeze în câteva din localitățile unde se aflau deja parohii catolice (București, Târgoviște, Câmpulung, Râmnic) sau să întemeieze noi comunități, acolo unde prezența catolicilor era sporadică (Craiova, Brădiceni). De asemenea, arhiepiscopul de Sofia, Ștefan Knezević, împreună cu alți preoți catolici bulgari, se refugiară la Târgoviște, Râmnic, Craiova, Tismana, Câmpulung și București, bucurându-se de ocrotirea stolnicului Constantin Cantacuzino, „binefăcătorul lor”³¹. Lui Anton Stepančić, vicar al

³⁰ Romulus Cândea, *Catolicismul în Moldova în secolul al XVII-lea*, p. 57-58.

³¹ *Călători străini*, vol. VIII, ed. cit., p. 311-313.

arhiepiscopului de Sofia și mai târziu episcop de Nicopole, i se permise să se stabilească în rezidență la București, cu titlul de vicar apostolic³².

Supușii catolici născuți pe pământul românesc erau asimilați chiar cu locuitorii pământeni, având aceleași drepturi și obligații. Plăteau birurile și dările, laolaltă cu ceilalți supuși, puteau să vândă, să cumpere și să schimbe orice fel de bunuri, puteau să apară ca martori pentru locuitorii ortodocși în procese de drept civil, aveau capacitatea de a testa și de a primi moșteniri. Cu această legitimitate, domnul intervine la Roma și mai târziu la Sacra Propaganda Fide, în numele supușilor săi catolici, cerând asistență spirituală pentru „catolicii noștri”. Cunoaștem scrisoarea lui Radu Mihnea adresată episcopului de Sofia, Petru Salinate, la 30 septembrie 1614, cerând să fie trimiși la Târgoviște trei sau patru frați bulgari din Chiprovăț pentru nevoile spirituale ale catolicilor din Țara Românească. Cât despre traiul acestor preoți, domnul asigură că mănăstirea Sfânta Maria din Târgoviște are suficiente bunuri care l-ar putea asigura³³. În numele unor comunități autohtone, domnul intervine ca Propaganda Fide să le trimită misionari. Un astfel de domn a fost Vasile Lupu, despre care misionarul franciscan conventual Benedetto Emmanuele Remondi afirmă că a făcut diligențe pe lângă Sacra Congregate spre a trimite misionari franciscani pentru parohiile rămase fără păstor³⁴. Într-adevăr, se cunosc două scrisori, redactate în aceeași zi, la 14 februarie 1638, de către domnul Moldovei, și adresate una papei Urban al VIII-lea, iar cealaltă Sacrei Congregații de Propaganda Fide³⁵. În ambele, se exprimă grija pentru papistașii (*il zelo buono che noi habbiamo verso i vostri Papistas*) și dorința ca episcopul polonez de Bacău absenteeist să fie înlocuit cu un călugăr italian. În timpul audiențelor la falnicul domn, episcopul Petru Deodato Baksić are de îndurat reproșurile voievodului la adresa conduitei îndoielnice a episcopilor de Bacău și a vicarilor acestora, spoliatori ai averilor episcopiei de Bacău. Spre a curma aceste abuzuri și a împiedica înstrăinarea unor bunuri (satul Trebeș), domnul le confiscă și le atribuie

---

³² Nicolae Iorga, *Studii și documente*, vol. I-II, p. 228, 231-232, 285, 448; Petru Tocănel, *Assesamento delle Missioni in Bulgaria, Valachia, Transilvania e Moldavia*, în *Sacrae Congregationis de Propaganda Fide memoria rerum*, vol. II, p. 727-728.

³³ E. Fermendzin, *Acta Bulgariae*, p. 15, 16, doc. XVI.

³⁴ Scrisoarea lui Benedetto Emmanuele Remondi din 8 decembrie 1638, K. Benda, *Moldvai Csángó-Okmánytár*, vol. I, p. 199.

³⁵ Gh. Vinulescu, *Pietro Diodato e la sua relazione*, p. 127, 128.

unea din mănăstirile sale, fiind totuși dispus, la insistențele episcopului bulgar, să le înapoieze³⁶.

În sens invers, domnul este investit cu rolul de arbitru între misionari și unele comunități nemulțumite de comportamentul acestora. Acestea se plâng și îi cer principelui să intervină pentru ca respectivul călugăr să fie alungat din țară. Poporenii din Târgoviște aveau intenția de a face un astfel de demers, în 1631, pentru ca misionarul Pietro Paolo Bruni să dispară din viața lor³⁷. În conflictele dintre misionari și episcopii polonezi, domnul se erijează în apărătorul intereselor „poporului credincios”. La 1653, vicarul general Thomas Koych se plânge, împreună cu alți franciscani bosnieci, că proaspătul domn Gheorghe Ștefan nu îi lasă să părăsească țara pe misionarii sătui de malversațiunile episcopului polonez, domnul spunând că el este stăpân să rețină sau să alunge pe cine dorește, fără să țină seama de condiția persoanelor, ci de dorința poporului (*al voto delli popoli*)³⁸.

În simetrie cu patronatul exercitat asupra Bisericii pravoslavnice, ca adevărați protectori, unii domni înzestreză sau acordă privilegii fiscale lăcașurilor catolice, cu generozitatea cu care dăruise bunuri bisericilor și mănăstirilor răsăritene. Nu este de mirare că majoritatea averilor, destul de modeste de altfel, pe care le posedă bisericile și mănăstirile catolice din țările române, dacă nu au la origine o donație privată a unui credincios catolic, provin din daniile domnești. Cum franciscanii aveau interdicție din partea statutului ordinului de a vehicula bani, nu posedăm exemple de cumpărături făcute de aceștia din ofrande sau din subvențiile Propagandei. În schimb, iezuiții nu erau îngrădiți de astfel de opreliști, astfel încât sunt singurii misionari care încep să strângă moșii și proprietăți, altele decât cele lăsate lor prin donații sau testamente, pe care se pricepeau destul de bine să și le atragă. Cum Biserica catolică din Moldova nu posedea la începutul secolului decât viile de la Cotnari, pentru acestea s-a obținut scutirea de impozit. La intervenția „presbiterilor” poloni din Cotnari, Suceava, Roman și Baia, localități ale căror biserici posedau vii la Cotnari, Ieremia Movilă scutește aceste vii de vinărici³⁹. Aceasta nu

---

³⁶ *Ibidem*, p. 128-129, scrisoare expediată din Iași, de Bartolomeo Bassetti la 28 octombrie 1641.

³⁷ G. Călinescu, *Altre notizie*, p. 308.

³⁸ K. Benda, *Moldvai Csángó-Okmánytár*, vol. II, p. 502.

³⁹ *Ibidem*, vol. I, p. 141.

înseamnă, din punct de vedere canonic, că aceste bunuri aveau dobândită imunitate ecleziastică, ci doar că domnia acorda privilegii locuitorilor catolici născuți pe pământul țării. Sesizând această situație, cu prilejul disputelor dintre laicii procuratori care administrau aceste proprietăți, pe de-o parte, și episcopi și parohi, pe de altă parte, episcopul Petru Deodatus Baksić sugerează Sacrei Propagande să reglementeze cu succesorul domnului Vasile Lupu problema imunității bunurilor ecleziastice (*immunità ecclesiastica*)⁴⁰. Altfel, se plânge episcopul, judecățile la divan vor fi întotdeauna câștigate de „butoaiele de vin”⁴¹ cu care laicii catolici mituiesc pe boierii divanului. În același document, episcopul face o altă observație interesantă, prin care se pune în lumină o neașteptată alteritate. În fața divanului domnesc, laicii se prezintă ca locuitori ai Moldovei, „cu multă râvnă pentru țară și biserica lor” (*ne hanno zelo particolare della patria e delle chiese loro*), în timp ce misionarii și episcopii sunt „străini care pradă bisericile” (*vengono forestieri e spogliano le chiese*). În chip firesc, domnul se erijează în protectorul celor care se consideră „pământeni”, supuși ai săi.

Dacă nu ne îndepărtăm de comparația cu politica domnească față de fundațiile religioase ortodoxe, remarcăm pe dată că o trăsătură comună a acestor imunități și privilegii, atât pentru Biserica majoritară, cât și pentru minoritarii catolici, este caracterul lor particular. Bunăvoința domnească nu este extinsă la nivelul unei categorii de bunuri sau de persoane, ci manifestată de la caz la caz. Într-un document mai târziu, de la 1721, se pomenește un hrisov al lui Miron Barnovski din 13 mai 1628, prin care se dăruiește bisericii „ungurești” de la Iași o casă cu pivniță din piața mare⁴². Tot din aceeași perioadă (circa 1627), datează și rescriptul unui privilegiu al sultanului⁴³ acordat călugărilor franciscani de la Târgoviște și mănăstirii lor cu hramul Sfântul Francisc, în care sunt amintite imunitățile și scutirile fiscale (haraci, darea galbenului, ceară, miere, cai, oaie seacă) mai vechi, de la Radu Șerban, Alexandru Iliăș,

⁴⁰ *Ibidem*, vol. II, p. 477, scrisoare din 21 decembrie 1650.

⁴¹ Despre niște butoaie cu vin pe care misionarul Pietro Paolo Bruni le-ar fi dat domnului Țării Românești, Leon Tomșa, „per mettersi in gratia”, se pomenește, la 21 și respectiv 29 aprilie 1630 în două scrisori de denunț trimise pe adresa vicarului patriarhal de Constantinopol de către Gregorio da Bari (E. Zuică, *Appunti sulla missione*, p. 174) și de către observantul bulgar Angelo Morčov (G. Călinescu, *Altre notizie*, doc. V, p. 332).

⁴² N. Iorga, *Studii și documente*, vol. I-II, p. 97.

⁴³ *Idem*, *Acte și fragmente*, p. 66.

Radu Mihnea, Gavrilaş Movilă și Alexandru Coconul. Aceleași scutiri sunt dobândite și de satul Șotânga, aflat în proprietatea așezământului catolic.

Continuând o tradiție anterioară, sașilor și „popilor” lor din Câmpulung li s-au acordat de către domnie, pe tot parcursul acestui secol, privilegii și imunități. Începând cu Radu Șerban (1612) și continuând cu Radu Mihnea, Alexandru Iliăș (1618), Gavrilă Movilă (1619), catolicii din Câmpulung au primit scutire de bir, de vinărici, găleată, fân, dijmă de albină, cai de olac, sare și robotă⁴⁴. În a doua jumătate a secolului, Grigorie Ghica (19 ianuarie 1661), Radu Leon (1665), Antonie vodă (14 ianuarie 1670), Duca vodă (1674) și Șerban Cantacuzino (1680, 20 februarie 1681) scutesc de oierit, dijmărit și vinărici oameni slugi ai mănăstirii catolice, iar Constantin Brâncoveanu scutește Bărăția câmpulungeană de căminărit pentru vinul produs în viile de la Topoloveni (7 octombrie 1707)⁴⁵.

În Moldova, satului Trebeș, posesiune a episcopiei de Bacău, căruia hrisoavele vremii îi spun „satul Baratului”, i se acordă scutiri de dări și angarele (darea zlotului, a leului, a talerului, darea de fân, de iliș, de sulgiu, de unt, de miere, de ialovițe, de boi de braniște, de cai și boi împărătești, de cai de mendzil, de cai de olac, de conace și de podvezi) de către domnii următori: Istrate Dabija (5 ianuarie 1662) și Stefan Petriceicu (27 februarie 1673)⁴⁶. Prefectul Felice Antonio Zauli și dascălii și argații bisericii din Iași sunt scutiți de bir, de toate podvezile și angaralele de către domnul Antioh Cantemir (1 februarie 1696), Constantin Duca (20 decembrie 1700) dă o scutire și pentru doisprezece oameni străini, slujitori ai părinților iezuiți (16 ianuarie 1701), întărită de Nicolae Alexandru Mavrocordat (9 martie 1710), Dimitrie Cantemir (13 martie 1711)⁴⁷. În *Condica lui Constantin Mavrocordat* au fost transcrise, sub titlul „cărțile de milă de la bisericile ungurești ce sunt aici în țară,

⁴⁴ Idem, *Studii și documente*, I-II, p. 273-274.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 279, 280, 285; Claudiu Neagoe, Ionuț Vasiloiu, *Noi contribuții privitoare la comunitatea catolică din Câmpulung-Muscel*, în vol. *Civilizația urbană din spațiul românesc*, coord. Laurențiu Rădvan, Iași, 2006, p. 118.

⁴⁶ *Documenta Catholicorum Moldaviae*, ed. de Silviu Văcaru și Anton Despinescu, Iași, 2006, vol. I/1, p. 60, 63.

⁴⁷ *Ibidem*, vol. I/1, p. 74, 79-80, 82, 97, 99; Rafael Darian Chelaru, *Contribuții privind statutul juridic al catolicilor din Moldova (secolele XVII-XIX)*, „Buletin Istoric” nr. 6, 2005, p. 103-116; Silviu Văcaru, *Danii și scutiri domnești. Biserica catolică din Moldova în secolul al XVIII-lea*, „Buletin Istoric” nr. 6, 2005, p. 117-128.

catolicești”, un număr de 27 de privilegii acordate catolicilor de domnii moldoveni. Între acestea, se remarcă hrisovul de scuteală al lui Iliș Alexandru din 22 august 1666, reînnoit de Antonie Ruset la 14 decembrie 1675, în beneficiul episcopiei, al clerului și al poslușnicilor de la Bacău⁴⁸.

Domnul exercită, în anumite situații, competență de judecată, într-o serie de procese având ca obiect fie posesiuni ale Bisericii sau, ale unor catolici, persoane private fie sate dobândite de misionari⁴⁹. Câteva observații preliminare legate de statutul juridic al acestor proprietăți catolice sunt necesare pentru mai buna înțelegere a competenței domnești.

Unul dintre cele mai cunoscute litigii de acest tip, care a necesitat arbitrajul domnesc și judecata în fața divanului, a fost cel legat de terenul numit al „Cloașterului” din Câmpulung. Reclamanți sunt „bărații” de la biserica Sf. Iacob, reprezentați de „egumenul Grigorie băratul”. Lăcașul fostei mănăstiri dominicane cu hramul Sfânta Elisabeta, „cloașterul”, potrivit relatării misionarului Grigorio din Bari⁵⁰, se afla în stare de ruină, la începutul domniei lui Matei Basarab. Pentru șantierul pornit în imediata vecinătate în 1635 de Melchisedec, egumenul mănăstirii Câmpulung, ctitorie a domnului Matei Basarab, ruina catolică era o sursă bună de material de construcție, astfel încât egumenul dispuse să se folosească cărămizile și piatra de la „cloașterul” catolic⁵¹. Elemente de construcție, chei de boltă, blocuri de piatră cu cruci de consacrare, ancadrame romanice, profile sculptate fură zidite mai ales în clădirea turnului clopotniță al mănăstirii Negru Vodă. După spusele episcopului catolic al Sofiei, Petru Deodatus Baksic⁵², care o vizitase în 1640, când zidurile erau

⁴⁸ *Condica lui Constantin Mavrocordat*, vol. III, p. 260-261, doc. nr. 1484 și 1485.

⁴⁹ În Moldova, după anul 1700, preoții iezuiți se judecă la domnie, întrucât una din părțile aflate în litigiu era locuitor al Moldovei sau al Țării Românești; satele (Toxobeni, Horlești, Urlești) se hotărănesc după obiceiul pământului cu „oameni buni, răzeși” hotarnici, vezi *Documenta Catholicorum Moldaviae*, vol. I/1, p. 84-85; pentru litigiile legate de satul Horilești, vezi Mircea Ciubotaru, Petroliana Zară, *Comuna Horlești*, Iași, 1999, p. 22, 48.

⁵⁰ „*V'era ancora un nostro monasterio, ma distrutto dalli Tartari et Ariani*”, E. Zuică, *op. cit.*, p. 180.

⁵¹ Pietre gotice cu cruci latine sau basoreliefuli se regăsesc încastrate în turnul clopotniță al mănăstirii lui Matei Basarab, iar nervuri de ogivă, profile de capiteluri, ancadrame de ferestre au fost refolosite la bisericile Sfântul Gheorghe și Fundeni din Câmpulung; despre dărâmarea completă a Cloașterului (hramul Sfânta Elisabeta a Ungariei), în anii 1646-1647, vezi Pavel Chihaia, *Din cetățile de scaun ale Țării Românești*, București, 1974, p. 309-312.

⁵² *Călători străini*, vol. V, ed. cit., p. 266.

încă în picioare, vinovatul principal, din a cărui inițiativă fusese dărâmată complet „până în temelii” biserica mănăstirii Sfânta Elisabeta, era egumenul Melchisedec. Deși știa bine că mănăstirea Negru Vodă era o ctitorie domnească, episcopul de Sofia nutrea convingerea că, dacă domnul ar fi fost informat de un bărbat chibzuit, „*uomo prudente*”, „nu ar fi îngăduit să se săvârșească o asemenea faptă”, așa cum nu încuviințase ca biserica Sfânta Maria Gratiarum din Târgoviște să fie demolată, chiar la cererea misionarilor, pentru a putea fi restaurată cealaltă biserică a mănăstirii Sfântul Francisc⁵³.

Deși biserica le fusese dărâmată, călugării catolici îngrădiseră locul în temelii drepturilor vechi „din descălecatul țării”, transformându-l în grădină⁵⁴, pentru a-l putea păstra, temându-se și de faptul că, precum se întâmpla în alte părți ale Imperiului Otoman, potrivit cutumei otomane, un teren pe care se aflase odinioară o construcție catolică nu mai rămânea în proprietatea acesteia, odată demolată clădirea. Orice calamitate care producea ruina unei biserici catolice era folosită astfel ca pretext pentru confiscarea terenului de sub ea, ca proprietate a statului.

Egumenul Luca, urmașul lui Melchisedec la egumenia mănăstirii Negru Vodă, duse mai departe ostilitatea față de „papistași” a predecesorului său și tăiase gardul împrejmuitor. Două documente din 1656 pun în lumină mersul acestui litigiu de proprietate între călugării franciscani și cei ortodocși din mănăstirea Negru Vodă, referindu-se și la întreaga istorie a procesului. Mai întâi, la 20 mai 1656, cei 12 pârgari ai orașului, împreună cu județul Gherghina adevăresc, doar prin proba memoriei, că locul unde a fost „Cloașterul” aparținuse enoriașilor catolici, fiindcă acolo ființase biserica cu același nume, ctitorită, potrivit tradiției locului, de „doamna Marghita, doamna Negrului Vodă”. În lumina aceleiași tradiții, pârgarii și bătrânii orașului mărturisesc că acest Cloașter a adăpostit multe minuni săvârșite în vreme de ciumă: „și din toate laturile au venit oameni bolnavi ce s-au vindecat”⁵⁵. Reputația miraculoasă a locului, dată de prezența unei prețioase relicve, „piciorul Sfântului Andrei” este atestată de mai mulți misionari catolici la sfârșitul

---

⁵³ *Ibidem*, p. 260.

⁵⁴ Relatarea lui Petru Deodatus Bakšić din 1640, *ibidem*, vol. V, ed. cit., p. 211.

⁵⁵ Ioan Răuțescu, *Câmpulung-Mușcel. Monografie istorică*, Câmpulung, 1943, p. 340; Gheorghe Pârnuță, Ștefan Trâmbaciu, *Documente și inscripții privind istoria orașului Câmpulung-Mușcel*, vol. I, p. 244-245; știri de la începutul secolului despre ciumă sub domnia lui Simeon Movilă coincid cu vârsta martorilor implicați în acest proces.

secolului al XVI-lea și începutul secolului al XVII-lea: Girolamo Arsegno, Petru Deodatus Baksić, Gabriel Mančić⁵⁶. Memoria orașului și a locuitorilor care se împărtășiseră din binefacerile miracolelor se dovedește a fi în stare să salveze proprietatea catolicilor. Locul pe care fusese biserica mănăstirii, „împresurată” și „stricată” de egumenul Melhisedec, este atribuit la 28 mai 1656 de către domnul Constantin Șerban „băraților”, adică fraților franciscani, prin reprezentantul lor, „părintele Gavril băratul de la Chiprovăț”⁵⁷.

Competența domnului de a arbitra dispute teologice și conflicte interconfesionale. Că domnul avea plăcerea de a se întreține la masă uneori cu misionarii, încercând să le cunoască poziția în materie de puncte dogmatice controversate este un fapt mai degrabă accidental și personal, raportat de misionari spre a sublinia importanța prezenței și a pregătirii lor teologice. Ceea ce afectează însă relațiile dintre cele două confesiuni la scară generală este chestiunea recunoașterii validității sacramentului botezului, în cazul convertirilor individuale și mai ales al căsătoriilor mixte. Fără a trece în revistă dosarul teologic al problemei, vom invoca aici doar prevederile canonice privitoare la căsătoriile mixte, ieșite din experiența practică cu care se confruntau misionarii pe teren. Conform constituțiilor clementine (*Constituțiile papei Clement al VIII-lea*, 31 august 1595), dacă se căsătoresc cu persoane de rit grec, fie bărbat, fie femeie, latinii nu trebuie să urmeze ritul soțului. Dimpotrivă, ar trebui ca soțul de rit grec să urmeze pe cel de rit latin, dar dacă nu se poate altfel, pentru a nu prilejui scandal și sminteală, să rămână fiecare la ritul lui. Cu această normă canonică se răspunde misionarilor de sub Turcocrăție prin scrisoarea enciclică a Sacrei Congregatio de Propaganda Fide, emisă la 15 februarie 1669: *Instructio missionariorum sacra Unione pangenda intentorum monita ad missionarios in partibus orientalis auctoritate Sacrae Congregationis de Propaganda Fide typis edita an. 1669*⁵⁸. Doi ani mai târziu, la 20 august 1671, un decret al Sfântului Oficiu ocrotește pe pruncii catolici de botezul *in extremis* (în caz de necesitate), acordat, în

⁵⁶ Pavel Chihaia, *op. cit.*, p. 309-310.

⁵⁷ Hotărârea domnească din 28 mai 1656, Ioan Răuțescu, *op. cit.*, p. 340-341; Gh. Pârnuță, Șt. Trâmbaciu, *op. cit.*, vol. I, p. 245-246.

⁵⁸ *Collectanea Sacrae Congregationis de Propaganda Fide seu Decreta instructiones rescripta pro apostolicis missionibus*, vol. I, p. 55: reprodușă și de N. Nilles, *op. cit.*, p. 111-114.

lipsa unor persoane catolice, de către „un schismatic sau un călugăr schismatic”⁵⁹.

Rebotezarea a prilejuit recursul la autoritatea domnească în situațiile denunțate adesea de către misionari și întâlnite frecvent în cazul căsătoriilor mixte, între catolici și ortodocși. Încă de la începutul secolului, pe vremea păstoririi episcopului Bernardino Quirini, acesta se plânge de practica curentă a rebotezării catolicilor ce se căsătoreau cu credincioși răsăriteni și cere interdicție de la puterea domnească, domnul Ieremia Movilă, și de la autoritatea ecleziastică, mitropolitul Moldovei, Gheorghe Movilă: „*Trovai anco che li preti greci ribattezzavano tutti quelli latini che pigliavano moglie greca o volevano vivere secondo il rito loro e con le ragioni da me assegnate per ordine del principe et dell'archivescovo, suo fratello, sotto pena gravissima s'è commandato per tutta la Moldavia che li latini non siano ribattezzati dalli preti greci e cosi è cessato da tanto errore*”⁶⁰.

Eroarea nu a încetat însă, cum sperase, încrezător, episcopul Quirini. Cu timpul, rebotezarea catolicilor devenise o practică frecventă, un titlu de mântuire pentru ortodocși, un fel de indulgență plenară. Misionarul Paolo Bonnici notează în 1632 că „*unul care l-ar pune pe un catolic să se boteze din nou în credința schismatică se spune că este iertat de toate păcatele*”⁶¹, în ciuda unei patente pe care, la cererea lui Bonnici, ar fi dat-o în 1626 domnul Radu Mihnea, interzicând acest dăunător obicei. Același misionar, preocupat serios de chestiunea convertirilor, denunță silnicia domnului moldovean, Ștefan Rareș, care a asociat dărâmarea bisericilor catolice cu obligația rebotezării, în planul său de eradicare a heterodocșilor din pământul Moldovei⁶². Din experiența sa de misionar în Moldova între anii 1633 și 1639, franciscanul conventual Niccolo Lucca da Barsi poate documenta aceleași practici ostile la adresa credincioșilor latini: „*dacă un catolic se face moldovean adică schismatic, ei îl botează din nou, spunând că ceea ce a primit mai înainte nu era botez adevărat*”.

Întâmplarea care a avut loc în ajunul Rusaliilor din anul 1642 este dătătoare de seamă pentru atitudinea domnului Vasile Lupu în problema

⁵⁹ *Ibidem*, p. 69.

⁶⁰ K. Benda, *Moldvai Csángó-Okmánytár*, vol. I, p. 127, relatarea din 1599.

⁶¹ *Călători străini*, vol. V, ed. cit., p. 24.

⁶² *Ibidem*, p. 25.

spinoasă a rebotezării⁶³. Semnificativă în succesiunea episoadelor acestui incident este scrisoarea pe care misionarul franciscan conventual Bartolomeo Bassetti o adresează Congregației de Propaganda Fide. Documentul, datat 5 aprilie 1642, înainte, așadar, de incidentul din ajunul Rusaliilor, îl înștiințează pe secretarul Francesco Ingoli că, în urma demersurilor sale, Bartolomeo Bassetti a obținut de la Mitropolie o scrisoare „să nu mai îndrăznească nimeni să reboteze pe catolicii frânci (*cattolici franchi*)”⁶⁴. Din punctul de vedere al lui Bassetti, chestiunea recunoașterii validității sacramentului și a valorii absolute a articolului din Crezul niceeano-constantinopolitan („mărturisesc un singur botez”) ar trebui să fie de competența instanței spirituale, nu a celei seculare.

Iată însă că la scurtă vreme după această asigurare, a fost necesar ca domnia să intervină în chestiunea rebotezării, la cererea tocmai a părții catolice. O catolică rebotezată în ritul răsăritean se întoarce la biserica ei din Iași pentru a se confesa. Preotul ortodox care o rebotezase împreună cu alți preoți o răpesc cu forța din biserica catolică din Iași, unde credincioasa era pe cale să se spovedească misionarului Bassetti, și îl atacă pe acesta care, împreună cu sacristanul, încercase să-i împiedice. Bartolomeo Bassetti se plânge în divan, semn că a înțeles transgresarea de către mitropolitul Varlaam a înțelegerii inițiale și mai ales, relația de subordonare pe care mitropolitul o avea față de domn. Surprinzătoarea competență pe care domnul Vasile Lupu o dovedește în judecarea acestui caz fără precedent se hrănește probabil din experiența sa de protector nu numai al Bisericii Moldovei, ci și a Patriarhiei de Constantinopol. Operând o necesară distincție între aspectul de drept canonic și cel pur teologic, Vasile Lupu desparte pricinile în două: este misionarul catolic vinovat de a fi încercat cu forța să-și ducă înapoi în Biserica lui credincioasă care-și schimbase confesiunea, cu alte cuvinte, cine are putere spirituală asupra unei persoane convertite care își manifestă în mod liber dreptul de a primi sacramente în fosta ei Biserică? oare „frâncii (catolicii) nu sunt creștini și nu au același botez”? Pentru că preotul catolic și sacristanul sunt acuzați că ar fi adus-o cu forța pe femeie la biserica lor, domnul poruncește o anchetă cu martori, de data aceasta

⁶³ Text original în K. Benda, *Moldvai Csángó-Okmánytár*, vol. I, p. 237-241, și trad. în *Călători străini*, vol. VII, ed. cit., p. 50-53.

⁶⁴ D. Găzdaru, *Miscellanea*, p. 50, *Călători străini*, vol. VII, ed. cit., p. 49-50, comentariul editorilor la ceea ce pare să fie, în accepția vocabularului confesional al epocii, un pleonasm, subliniază posibilitatea ca autoritățile moldovene să facă distincția dintre catolicii autohtoni și cei străini; conținutul scrisorii amintește de concesiile făcute de domnul Radu Mihnea, v. supra.

preocuparea sa fiind aceea de a dovedi folosirea forței în chestiunile de conștiință. Partea ortodoxă se înfățișează a doua zi cu 12 preoți și un „martor principal”, o femeie care însă nu a fost capabilă să-l recunoască pe sacristan. O adevărată lecție de toleranță este administrată de domn, ca arbitru și garant al păcii religioase și al respectării dreptului conștiinței individuale. O primește clerul, atât ortodox, cât și catolic, prezent la judecata în divan. *“Nimeni nu trebuie condus cu forța la biserică, nici turcii, nici ereticii”*, afirmă domnul în fața asistenței și a martorilor procesului, cu toții peste treizeci de persoane. Preotul găsit vinovat este amenințat de domn cu tăierea bărbii, pe motiv că a îndrăznit să reboteze o catolică, dar mai apoi primește o altă pedeapsă: va sta închis o săptămână, iar martora mincinoasă avea să primească 115 bețe. Pe cât de conciliantă se arată atitudinea domnului, pe atât de răzбunători sunt slujitorii preoților. Spre a se răzbuna pentru afrontul comis, slujitorii molestează pe preotul catolic și pe sacristan și-i închid la mitropolie, ca și cum n-ar asculta de autoritatea domnească.

Procesul de la Iași s-a desfășurat pe o scenă publică, în văzul și în auzul întregii curți. Dar miza lui nu a fost atât o dispută teologică în jurul sacramentului botezului, cât una politică: garantarea de către domn a libertății și a păcii religioase, nu numai colective, ci și individuale. Condamnând aspru constrângerea exercitată chiar de Biserică, oricare ar fi aceea, domnul Vasile Lupu procedează ca oricare dintre principii luminați europeni, pentru care procesul de confesionalizare se află înscris în realitatea politică a țării, dar și în forul personal al conștiinței. Stăpânirea trebuie să ofere garanții solide de toleranță, atât comunităților, cât și indivizilor, spre a nu compromite echilibrul politic al țării. Prin cuvintele simple ale unui domn înzestrat cu un instinct politic de excepție, în Moldova se face un pas explicit în recunoașterea unității creștine dintre ortodocși și catolici, dar și în respectarea pluralistă a oricărei alte apartenențe religioase, fie ea „turcă (musulmană) sau eretică (protestantă)”.

**THE PROTECTORATE RIGHT EXERCISED BY THE LAY POWER
ON CATHOLIC MISSIONARIES AND COMMUNITIES IN THE
SEVENTEEN-CENTURY ROMANIAN PRINCIPALITIES (II)**

Abstract

The second part of the paper is devoted to the right of protectorate exercised by the Romanian ruling princes over Catholic believers. The study is also focused on the competence of the monarchs to arbitrate theological disputes and interdenominational conflicts. The secular power had the following rights (some of which contested by the Catholic missionaries) in relation to the Catholic communities on the territory of the Romanian Principalities: granting permission to build new churches in towns and townlets, formulation of requests for spiritual assistance in the name of Catholic communities, fiscal privileges (tax exemption) for the Catholic clergy, granting privileges to Catholic subjects and to their property, arbitration of disputes over ecclesiastic property, including religious establishments, and arbitration and judiciary competence *in temporalibus* in civil conflicts involving a Catholic party. Every case is documented with examples from internal documents of the Romanian Principalities and missionary correspondence.

The protectorate policy carried out by most of the Romanian princes in the seventeenth century shows that a distinction was being made. Thus, the prince was distinguishing among three categories of Catholic subjects: emigrants and refugees colonized in Catholic settlements in Wallachia, Catholic subjects born on Romanian soil who had been living there together with their families for centuries, on the one hand, and their “foreign” spiritual leaders, the missionaries. The attitude of the ruling prince towards the second category, which was also the most numerous, and living in Moldavia, was “patrimonial”, in the sense given by Weber: the Catholic believers were “his” subjects, such as the country was his land. Property and the religious establishments of the communities were the only things that were not his, and the prince was acknowledging their right to dispose of them at will.

CONTEXTUL ÎNCHINĂRII MĂNĂSTIRII MĂRGINENI LA MUNTELE SINAI

MARIANA LAZĂR

Abordarea pe care o propunem se încadrează problematicii ctitorilor de familie, a raporturilor ce s-au cristalizat și apoi structurat în timp între ctitor/ neamul său și așezământul monahal sau bisericesc zidit de ei. Cel de al doilea aspect se referă la nu mai puțin complexul subiect al închinărilor de mănăstiri românești către Sfintele Locuri, al motivațiilor care le-au determinat și contextelor în care s-au produs.

Act de credință, ocupând una dintre primele poziții în ierarhia faptelor bune, construirea unui lăcaș de cult în țările române era conformă principiilor dreptului ctitoricesc de origine bizantină, completate de cutumele locale, care, prin practică îndelungată, au dobândit un caracter de lege. Acesta constituia un ansamblu de drepturi și responsabilități pe care și le asumau ambele părți - ctitorii, pe de o parte, și comunitatea monastică, dacă era o mănăstire, sau preoții, în cazul unei biserici, pe de altă parte¹. Potrivit canoanelor bisericești, pentru zidirea lăcașului de cult era necesară obținerea aprobării arhierelui locului, care în principiu sfințea și locul pe care urma să se ridice biserica și hirotonisea preoții. Ctitorii aveau obligația nu numai de a construi întreg ansamblul religios, dar și de a-l înzestra cu odoare sfinte și cărți liturgice pentru desfășurarea cultului și cu resursele materiale necesare traiului comunității monastice. Ei erau cei care-i desemnau pe egumeni și pe slujitorii bisericii, deși autoritatea clericală a încercat permanent să obțină o anumită autonomie față de intruziunea laicilor.

Potrivit dreptului ctitoricesc, ctitorii beneficiau de pomenire permanentă în rugăciunile preoților și călugărilor, de acordarea asistenței materiale în caz de degradare a condiției lor sociale și de comemorare periodică post-mortem. Biserica devenea necropola lor și a familiei,

---

¹ Gheorghe Cronț, *Dreptul de ctitorie în Țara Românească și Moldova. Constituirea și natura juridică a fundațiilor în Evul Mediu*, în **SMIM**, vol. IV, 1960, p. 87-88.

deoarece se transmitea din generație în generație, chiar și către ramurile colaterale în caz de stingere a celei principale². De precizat că, perpetuarea și menținerea unui statut social deosebit de către neamul respectiv au avut repercusiuni benefice și asupra situației ctitorilor lui, prin daniile făcute, prin inițiativele de înnoire a construcțiilor în caz de degradare și prin controlul administrării acestora. Dar și invers, momentele critice pentru ctitor puteau fi critice și pentru lăcașul zidit de el. Menționăm numai exemplele mănăstirilor muntene Bistrița și Strâmba care au avut de suferit ca urmare a deteriorării relațiilor ctitorilor lor cu domnia, pentru prima între boierii Craiovești și Mihnea cel Rău, pentru a doua între Stoica mare vistier și Alexandru Iliăș³. Statutul acestor ctitorii de familie, în primul rând al mănăstirilor, nu apare, totuși, foarte clar definit în documente. Problema complexă era cea a gradului de dependență al ctitoriei atât în raport cu ctitorii, cât și cu autoritățile ecleziastice.

Cazul mănăstirii Mărgineni, Prahova, este unul reprezentativ pentru surprinderea moștenirii dreptului ctitoricesc de către descendenții primilor ctitori de-a lungul a trei secole (XV - XVIII), chiar în condițiile stingerii liniei masculine, moment în care a fost preluat de cea feminină. Ctitorie a boierilor Mărgineni din ultimul sfert al secolului al XV-lea, mănăstirea de la Cricov sau Drăghicești, după numele primului ctitor, Drăghici vornicul⁴, a beneficiat de atenția și susținerea urmașilor ctitorilor din secolul al XVI-lea, Udriște mare vistier și Drăghici mare ban din Mărgineni și a boierilor din Bucov, în special Staico logofătul și soția sa Frujina⁵. Aceștia s-au remarcat prin donațiile făcute lăcașului de cult, poziția lor de înalți dregători în sfatul domnesc permițându-le intervenția

---

² *Ibidem*, p. 88; Valentin Georgescu, *Bizanțul și instituțiile românești până la mijlocul secolului al XVIII-lea*, București, 1980, p. 72-77.

³ *Letopiseșul Cantacuzinesc*, ed. C. Grecescu, D. Simonescu, București, 1960, p.16, "o au răsipit"; **DRH, B**, vol. XXIII (1630 – 1632), întocmit de Damaschin Mioc, București, 1969, p. 201-205, nr. 108.

⁴ *Ibidem*, vol. I, întocmit de P. P. Panaitescu, Damaschin Mioc, București, 1966, p. 322, nr. 201, la 1486 mănăstirii i se întărea deja o moșie, ceea ce presupune că ea fusese construită anterior. Vezi Nicolae Stoicescu, *Bibliografia localităților și monumentelor feudale din România*, I, Craiova, 1970, p. 419-420.

⁵ Idem, *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova*, București, 1971, p. 56, 88, 101-102. Nu am putut stabili înrudirea dintre boierii Mărgineni și cei din Bucov, pentru a justifica dreptul ctitoricesc al ultimilor asupra Mărginenilor; se poate ca Frujina, soția lui Staico, să fie aceeași cu fiica lui Drăghici banul.

în favoarea așezământului monastic. La începutul secolului al XVII-lea în rândul ctitorilor se înscriau domnul Radu Șerban și soția sa Elina, fiica lui Udriște banul din Mărgineni, fiul lui Udriște marele vistier.

Ulterior, dreptul ctitoricesc asupra mănăstirii Mărgineni a fost asumat de moștenitorii lor, Cantacuzinii și Filipeștii, primii prin mama lor, Elina, fiica lui Radu Șerban și a Elinei din Mărgineni, cei de ai doilea tot pe linie feminină, prin Stanca, fiica lui Staico din Bucov, mama lui Dumitrașco Filipescu. Susținerea materială și morală de care a beneficiat din partea ctitorilor și a rudelor acestora i-a permis mănăstirii Mărgineni constituirea unui important domeniu funciar, cele 28 de sate, moșii și vii fiindu-i întărite de către domnul Matei Basarab prin hrisovul din 1635⁶.

Așezământul monastic fiind însă degradat ("*era învechită și stricată*"), se impunea refacerea sa. Această "nouă ctitorire" s-a realizat către 1646 prin asocierea descendenților boierilor din Mărgineni și din Bucov, postelnicul Constantin Cantacuzino și soția sa Elina, Eustratie Leurdeanu, ginerele doamnei Ancuța, sora Elinei Cantacuzino, stolnicul Dumitrașco Filipescu și fiul său, Pană, viitor ginere al postelnicului. La reconstruire a participat totodată și egumenul mănăstirii, Partenie, unul dintre vrednicii stareți ce au chivernisit acest sfânt lăcaș de-a lungul timpului⁷.

Inițiativa lor reprezenta o asumare voită a responsabilității ctitoricești, dar și o modalitate de afirmare a originii nobile a familiilor lor și, astfel, o legitimare prin respectiva descendență. Pentru Cantacuzini relația cu acest așezământ era mult mai profundă, fiind situată în apropierea reședinței familiei de la Mărgineni ("*scaunul mărginănescu*") și reprezentând, de fapt, principalul lor lăcaș de rugă și închinăciune. Referitor la mănăstirea Mărgineni, noii ctitori „*împodobind-o în frumusețe, întărind-o cu danii mișcătoare și nemișcătoare*” au orânduit ca urmașii lor să vegheze „*la ținerea lui și întru toate întărirea lui*”, ca și la prezervarea stăpânilor sale funciare „*neatinse și nestrămutate*”⁸.

Perioada dramatică pe care au traversat-o Cantacuzinii după uciderea postelnicului Cantacuzino din porunca lui Grigorie Ghica și prigonirea familiei nu le-a mai permis acordarea unei atenții deosebite mănăstirii Mărgineni, unde fusese înmormântat în 1663 tatăl lor. În acest

---

⁶ DRH, B, vol. XXV, întocmit de Damaschin Mioc, Maria Bălan, Ruxandra Cămărășescu, Coralia Fotino, București, 1985, p. 185-188, nr. 177.

⁷ Nicolae Iorga, *Inscripții din bisericile României*, București, 1905, p. 93-94.

⁸ Hurmuzaki, *Documente*, vol. XIV/1, ed. N. Iorga, București, 1915, doc. 318.

context, așezământul monastic "*mai că s-a prăpădit în mâini pline de nelegiuire și de nedreptate și de silnicie*"⁹. Ulterior, dobândind o consolidare a poziției familiei în raporturile cu domnia, Elina Cantacuzino împreună cu fiii săi „*odraslele...acelei vestite și slăvite tulpine*”, Șerban marele logofăt, Constantin mare stolnic, Mihai mare spătar, Matei mare agă și Iordache postelnic, au considerat necesară impunerea unui statut deosebit și pentru principala lor ctitorie, ca o modalitate de a o proteja de viitoarele intruziuni ale domniei sau ale unor ierarhi locali. În consecință, s-au adresat în 1677 patriarhului Constantinopolului, Dionisie, ruda lor, solicitând reconfirmarea calității de stavropighie pentru mănăstirea Mărgineni. Gramata patriarhală preciza că acest statut i-ar fi fost conferit anterior, fără însă a se putea menționa momentul și emitentul, deoarece actele respective fuseseră distruse prin vitregia timpurilor trecute. Mănăstirea Mărgineni intra în subordinea directă a Patriarhiei din Constantinopol, de care urma să "*fie călăuzită și îngrijită și judecată și orânduie*", interzicându-se orice amestec al clericilor sau laicilor din țară. Singura obligație pentru slujitorii altarului era de a pomeni numele patriarhului în timpul sfintelor slujbe. Patriarhul solicita însă călugărilor un trai în comun cuviincios, cu respectarea canoanelor, străduindu-se pentru bunăstarea mănăstirii¹⁰.

O reconfirmare similară, însă cu precizări suplimentare, o obțineau Cantacuzinii în 1681, când pe tronul țării se afla Șerban Cantacuzino, de la patriarhul Iacov, potrivit legilor bisericești care "*încredințează <ctitorilor> grija și paza, din neam în neam, a mănăstirilor...de dânzii înălțate*". Mănăstirea Mărgineni devenea "*cu totul slobodă și scutită și necercetată și necălcată și nesupărată și nevătămată de oricine, dregător și față bisericească și nimeni să n-aibă voie...a robi libertatea ei sau...a o păgubi*"¹¹. Formula respectivă sintetizează caracteristicile principale ale unei stavropighii, instituție a Bisericii Ortodoxe ce presupunea o subordonare canonică directă a unui așezământ religios patriarhului și nu episcopului eparhiei în care era situat, cu dreptul primului de a fi pomenit

---

⁹ *Ibidem*.

¹⁰ *Ibidem*, doc. 307. În același an este menționat un alt act patriarhal, acordat însă de patriarhul Ierusalimului, prin care mănăstirea Mărgineni devenea stavropighie a Sfântului Mormânt, document asupra autenticității căruia avem dubii, în primul rând pentru că Țara Românească se afla sub jurisdicția canonică a Patriarhiei Constantinopolului și numai acest patriarh avea dreptul de a conferi respectivul statut.

¹¹ *Ibidem*, doc. 318.

la liturghii și a primi, în anumite cazuri, o contribuție, în bani sau în natură.

În raport cu alte acte de acest gen, gramata patriarhului Iacov prevedea pomenirea la slujbe și a mitropolitului Ungrovlahiei, cel căruia, de altfel, îi revenea dreptul de a hirotoni preoții bisericii. Interzicând amestecul domnilor, boierilor și arhierilor în cârmuirea și supravegherea mănăstirii, ctitorilor Mărginenilor le era conferit dreptul de a-l numi pe egumen și de a veghea la prezervarea domeniului funciar al mănăstirii, ca și a odoarelor bisericești, pentru ca *“să se vadă...că dânșii se îngrijesc numai de mănăstirea lor ctitoricească nu pentru folosul lor însuși, ci pentru a ei creștere și îmbunătățire”*. Era o exprimare cu subînțeles, care implica o interdicție pentru ctitori de a utiliza veniturile lăcașului în propriile lor interese.

Blestemul din finalul gramatei patriarhale, ca o modalitate suplimentară de întărire a prevederilor actului, se adresa celui care ar fi fost *“disprețuitor al acestei hotărâri bisericești și sinodicești”*, specificând astfel că privilegiul fusese acordat mănăstirii în cadrul și cu asentimentul Sinodului Bisericii Ortodoxe, cu sediul în Constantinopol, și nu doar de patriarh, beneficiind astfel de o autoritate sporită.

Semnificativ este faptul că boierii Cantacuzino au solicitat acest statut privilegiat și pentru principalele lor ctitorii. Dacă Șerban Cantacuzino își închina mănăstirea de la Cotroceni întregii comunități de la Muntele Athos, fratele său Mihai spătarul obținea pentru mănăstirile zidite de el, Sinaia și Colțea, statutul de stavropighii, ca și nepotul lor, Constantin Brâncoveanu, pentru ctitoria sa de la Hurezi¹². Bănuim că acordarea acestui statut pentru mănăstirea “Sfinții Apostoli” din București, de fapt o reconfirmare în condițiile distrugerii actelor patriarhale anterioare când lăcașul *“s-a întâmplat a se mistui de foc”*, s-a datorat tot intervenției Cantacuzinilor în calitate lor de principali enoriași și “noi ctitori” ai mănăstirii¹³.

În perioada de “hegemonie” cantacuzino - brâncovenească mănăstirea Mărgineni a beneficiat de atenția Cantacuzinilor, cu atât mai mult cu cât în 1687 mama lor, Elina, era înmormântată în acest lăcaș alături de soțul său. Ctitoria de la Mărgineni a devenit locul de veșnică

---

¹² *Ibidem*, doc. 400, 402. În mod similar, mitropolitul Antim Ivireanul a obținut în 1714 acest statut de stavropighie pentru ctitoria bucureșteană ce-i va purta numele, *ibidem*, doc. 609.

¹³ *Ibidem*, doc. 304, din 1677.

odihnă și al altor membri ai familiei Cantacuzino, pentru pomenirea cărora cei rămași în viață au făcut donații mănăstirii¹⁴.

Șerban Cantacuzino, în calitatea sa, de domn și ctitor, i-a dăruit vinăriciul domnesc din dealul Ținta, “fiind această sfântă mănăstire făcută de către moșii domni<e>i mele și miluindu-ne Dumnezeu, Domnul și Mântuitorul nostru Iisus Hristos cu domniia țării aceștia, fi-se-ar căzut ca să o adaogem și să o miluim și mai cu mari mile, chemându-ne și noi ctitor”¹⁵. Același domn, pentru ajutorarea mănăstirii, îi scutea de dările către visterie pe rumânii acesteia din satul Cricoveni, urmând să achite numai darea haraciului¹⁶.

În perioada respectivă se pare că domeniul cantacuzin de la Mărgineni se afla în stăpânirea spătarului Mihai Cantacuzino și, probabil, a mezinului familiei, Iordache (mort în 1692). Prezența reședinței sale în vecinătatea mănăstirii ar explica raporturile mai apropiate ale spătarului cu egumenul de la Mărgineni, ultimul împrumutându-l cu o sumă importantă de bani pe Cantacuzin¹⁷. Mihai Cantacuzino ar fi executat și anumite lucrări de renovare la biserică¹⁸.

Suprimarea brutală a celor doi domni înrudiți, Constantin Brâncoveanu și Ștefan Cantacuzino, și a principalilor lor sfetnici și rude în 1714 și 1716, act fără precedent în istoria raporturilor româno-otomane, a marcat debutul uneia dintre perioadele cele mai dificile din existența Cantacuzinilor, cu repercusiuni grave asupra situației lor politice și economice. Consecințele au fost negative și pentru mănăstirea Mărgineni, posibil și datorită calității acesteia de ctitorie cantacuzină.

Principalele măsuri anticantacuzine ale primului domn fanariot, Nicolae Mavrocordat, au constat în confiscarea averii domnului și boierilor executați de turci, arestarea și sărăcirea Cantacuzinilor rămași în

---

¹⁴ Ancuța Cantacuzino, căsătorită cu Stoian comisul, probabil și sora sa, Marica, soția lui Pană Filipescu, soțiile lui Șerban vornicul Cantacuzino, Mihai spătarul Cantacuzino și Toma spătarul Cantacuzino, DANIC, *Manuscrise*, nr. 454, f. 166v, 243v - 244, 322v - 324v.

¹⁵ *Ibidem*, nr. 454, f. 147- 148.

¹⁶ *Ibidem*, 48v- 49.

¹⁷ *Ibidem*, f. 322v.

¹⁸ La 1677, când domnul Gheorghe Duca și-a trimis slujitorii să-i aresteze pe Cantacuzini, aceștia i-au găsit pe cei doi, Mihai și Iordache, la Mărgineni, *Letopisețul Cantacuzinesc*, p. 172; despre o posibilă renovare executată de Mihai Cantacuzino la Mărgineni, informație de la dl. Sebastian Duicu, care a comparat din punct de vedere stilistic anumite fragmente din piatrăria rămasă după demolarea bisericii cu cele ale ctitorilor spătarului.

țară, unii dintre ei fiind nevoiți să emigreze în Transilvania. Contextul politic marcat de izbucnirea războiului austro-turc (1716-1718) și luarea ca prizonier a lui Nicolae Mavrocordat prin complotul marilor dregători munteni, majoritatea înrudiți cu familia Cantacuzino sau făcând parte din clientela sa politică și împărtășindu-i opțiunile antiotomane, au încheiat această primă domnie. Domnul fanariot a fost nevoit să suporte prizonieratul până la încheierea păcii de la Passarovitz, în 1718.

Revenit pe tron în 1719 cu o poziție consolidată, Nicolae Mavrocordat era decis să se răzbune pe elita munteană pentru trădarea și umilința la care fusese supus. Deși Ioan Mavrocordat obținuse din partea turcilor iertarea boierilor partizani ai austrieilor, aceștia, temându-se probabil de reacția lui Nicolae Mavrocordat, nu s-au întors în țară, preferând să rămână în Oltenia ocupată de Imperiul Habsburgic. Domnul le-a confiscat proprietățile din Muntenia, argumentând că "*legea politicească easte ca toate averile celor ce să viclenescu de către împărăție și de către domni să să ia pre seama împărătească și domnească și stăpânitorul să facă cu eale ce ar vrea*"¹⁹.

În ceea ce-i privește pe Cantacuzini, cei rămași în țară nu mai ocupau funcții politice importante, fiind înglodați în datorii, iar celor emigrați în Austria sau Rusia li s-au confiscat averile și au fost nevoiți să se împrumute pentru a supraviețui. Reținem cazul lui Mihai Cantacuzino, fiul spătarului Mihai Cantacuzino, care s-a refugiat în Transilvania și a trebuit să se împrumute de la Cornilie, egumenul mănăstirii Mărgineni, aflat în același loc, deși mai avea să-i achite și banii datorati de tatăl său. Situația sa era una critică întrucât "*căzând dumnealui răposatul părintele mieu în urgie împărătească ...și luându-să dă la împărăție toată avérea a răposatului părintelui mieu*", nu mai dispunea de prea multe resurse. Întors ulterior în țară, găsind "*toate părăsite și stricate, strămutate dâncurgerea vremilor și a striinătății noastre*" și având de achitat și alte datorii rămase după dispariția tragică a tatălui, comsul Mihai Cantacuzino a cedat mănăstirii, în contul celor 4 180 de taleri datorati, moșii și un munte, păstrând dreptul de uzufruct pe timpul vieții. Este surprins aici și raportul special, de susținere reciprocă în situații dificile, care se crease între ctitori și ctitoria lor, această "*sfânta casă a noastră*"²⁰.

Unele dintre moșiile confiscate Cantacuzinilor au rămas pe seama domniei, altele au fost dăruite de Mavrocordat credincioșilor săi. Printre

¹⁹ DANIC, *Mitrop. Ț. Rom.*, CXLIII/10.

²⁰ Idem, *Manuscise*, nr. 454, f. 322 v - 324 v - vezi anexa 1.

beneficiari au fost și ginerii lui Constantin Brâncoveanu, Iordache Crețulescu și Manolache Lambrino, reînțorși în țară în 1717, într-un proces de reabilitare a familiei Brâncovenilor și de discreditare a Cantacuzinilor, ca trădători ai nepotului lor domnesc²¹. În acest context anticantacuzin se înscrie și decizia lui Nicolae Mavrocordat din 1724 de a "răpi" libertatea principalei ctitorii a familiei și de a o închina comunității monastice de la Muntele Sinai²².

Deși a conferit inițiativei sale o dimensiune religioasă, de ajutorare a unui Sfânt Loc, actul lui Mavrocordat a avut fără îndoială și o deosebită conotație politică. Considerând mănăstirea drept "domnească", Mavrocordat își aroga, în mod abuziv, drepturile ctitoricești care aparțineau Cantacuzinilor și Filipeștilor. Totodată, printr-un act de autoritate domnească erau suprimate prevederile a cel puțin două gramate patriarhale, în care se specificase, sub puterea blestemului, că "nimeni vreodată...nici cel de pe vremea domn al țării, nici cineva dintre boierii dregători...nici cel de pe vremuri mitropolit al Ungrovlahiei să n-o robească, rămânând cu totul slobodă și mai presus de supunere"²³.

În raport cu arbitrariul domnesc, în acel moment nu s-a aflat nimeni să riposteze. Este posibil ca patriarhul Constantinopolului, garantul principal al statutului special acordat de înaintașii săi mănăstirii Mărgineni, să nu fi știut că acest lăcaș era stavropighie și nici să i se fi solicitat acordul pentru subordonarea respectivă. De altfel, ierarhul grec se afla în relații deosebite cu Mavrocordații, ca membri ai elitei grecești constantinopolitane (reținem numai rapiditatea cu care Nicolae Mavrocordat obținuse în 1716 caterisirea mitropolitului Antim), și, totodată, ca părinte spiritual al comunității ortodoxe, aprecia orice danie menită să susțină Sfintele Locuri.

Referitor la poziția ierarhului superior al locului, mitropolitul Țării Românești, Daniil, era sub-înțeleasă supunerea acestuia față de domnul care-l desemnase pe tronul mitropolitan și care-i dăruise moșii confiscate

---

²¹ I.C. Filitti, *Arhiva Gheorghe Grigore Cantacuzino*, București, 1919, p. 89, 102-103; *Așezămintele brâncovenești. O sută de ani de la înființare (1838- 1938)*, întocmit de Emil Vârtosu, Ion Vârtosu, București, 1938, p. 17-18; V.A. Urechia, *Istoria românilor*, II, p. 425- 426.

²² N. Iorga, *Două hrisoave pentru mănăstirea Mărgineni închinată Muntelui Sinai*, în *AARMSI*, seria III, tom XVII, 1935, p. 13- 17; ca datare a documentului sunt trecuți doi ani, 7233 (1724) și 1720 - am optat pentru 1724 deoarece Cornilie apare până în acest an ca egumen.

²³ Hurmuzaki, *Documente*, vol. XIV/ I, doc. 318.

de la Cantacuzini și de la unii dintre boierii rămași în Oltenia²⁴. Ierarhul muntean nu dispunea de forța morală a mitropolitului Antim și nu se putea pronunța cu aceeași fermitate pe care arhiepiscopul martir o manifestase în disputa cu patriarhul Hrisant al Ierusalimului, tocmai în privința statutului canonic al mănăstirilor închinat²⁵.

Este posibil ca închinarea mănăstirii Mărgineni să-i fi fost sugerată lui Nicolae Mavrocordat de către patriarhul Hrisant Notara, fostul său profesor și duhovnic, care l-a îndemnat să susțină comunitățile ortodoxe din Orient, supuse unor grele încercări. Asupra intențiilor sale sunt concludente reproșurile pe care acest arhiepiscop le adresa mitropolitului Mitrofan al Valahiei că nu reușise să obțină închinarea mănăstirii Cernica la unul dintre Sfintele Locuri²⁶. În ceea ce-l privește pe domn, Nicolae Mavrocordat nu era la prima inițiativă de acest gen, în domnia sa din Moldova determinând închinarea mănăstirii Hangu Patriarhiei din Alexandria²⁷. În același sens al relațiilor deosebite cu ierarhii greci, făcând parte din aceeași comunitate etnică, domnul a închinat în 1721 ctitoria sa de la Văcărești Sfântului Mormânt²⁸.

Motivația principală pe care Mavrocordat o aducea în modificarea statutului Mărginenilor era aceea a primejdiei pentru situația mănăstirii de a fi “*slobodă și nesupusă*”, prin această exprimare recunoscând de fapt statutul de stavropighie al așezământului monastic. Argumentația domnului nu era însă justificată, în acel moment Mărginenii nefiind singura stavropighie din țară²⁹. În plus, existența de mai bine de trei secole, situația prosperă, importantul domeniu funciar demonstrau buna sa obladuire, atât de către egumeni, cât și de către ctitori. De altfel, egumenul fiind desemnat de către ctitori, care supravegheau și modul de administrare a averii mănăstirii, nu era singurul său stăpânitor, conlucrând cu restul călugărilor pentru buna funcționare a comunității.

²⁴ DANIC, *Mitrop. Ț. Rom.*, LXV/29; CXLIII/10; CDLXXII/4 etc.

²⁵ Hurmuzaki, *Documente*, vol XIV/3, doc. 49, p.79-81.

²⁶ *Ibidem*, doc. 88, p. 136-137.

²⁷ *Cronica Ghiculeștilor. Istoria Moldovei între anii 1695-1754*, ed. Nestor Camariano, Ariadna Camariano- Cioran, București, 1965, p. 189.

²⁸ Hurmuzaki, *Documente*, vol. XIV/2, ed. N. Iorga, București, 1917, doc. 850, p. 872-875

²⁹ O inițiativă de acest gen o considerăm și subordonarea ctitoriei mitropolitului Antim, care era tot stavropighie, însă către Mitropolia Țării Românești, vezi *Ibidem*, doc. 811, p. 818

Considerăm că, alături de intenția de a susține material o comunitate ortodoxă aflată în dificultate, reacția lui Nicolae Mavrocordat l-a vizat pe egumenul mănăstirii, Cornilie, omul Cantacuzinilor, pentru implicarea sa în trecuta “răzmeriță”. Mănăstirea Mărgineni “*împrejmuită bine cu ziduri*” fusese ocupată în timpul războiului de trupele austriece, ca și mănăstirea Câmpulung, de unde acestea organizau atacuri împotriva turcilor în perioada noiembrie 1716 - martie 1717, când s-au retras³⁰. Egumenul era acuzat de trădare pentru colaborarea cu nemții, cărora le oferise găzduire, de faptul că se amestecase în treburile politice, act nepermis unei fețe bisericești (precum procedase anterior mitropolitul Antim, care își pierduse nu doar scaunul mitropolitan, dar și viața). Atitudinea sa filo-austriacă îi adusese din partea domnului învinuirea de a fi făcut “*apostasia*”, adică renunțarea la credința ortodoxă, ceea ce nu era adevărat, deoarece egumenul, după o perioadă de refugiu în Transilvania, ca și alte fețe bisericești și boierești, revenise în 1718 în țară și la conducerea mănăstirii, fără a arăta că îmbrățișase o altă credință (catolică!). Starețului Cornilie i se mai reproșa și faptul că a fost “*împerechetor*”, probabil în sensul de învrăjbitor, și “*nestătătoriu*”, acuze în relație cu o posibilă aderare a sa la grupul boierilor pro-austriece și al mitropolitului Antim.

Asemenea “*lucruri necuvioase și făr de bună orânduială*” ale egumenului ar fi avut urmări nefaste asupra mănăstirii Mărgineni, aflată în primejdia de a fi dărâmată de turci. Numai intervenția deosebită, cu multă cheltuială, la demnitarii otomani a domnului Ioan Mavrocordat reușise să salveze mănăstirea, acțiune care, în opinia lui Nicolae Mavrocordat, le-ar fi conferit un drept asupra așezământului religios. Nu deținem informații care să confirme afirmația domnului, însă trebuie precizat că protejarea și susținerea lăcașurilor de cult, a credinței ortodoxe reprezenta una dintre dimensiunile autorității domnești și, deci, ocrotirea acestui așezământ creștin de către domn se impunea de la sine. De altfel, mănăstirea Mărgineni nu fusese singurul lăcaș de cult ocupat de către trupele militare rivale, austrieceii instalându-se și în mănăstirea Câmpulung și transformând-o în bază de atac. Însă, în cazul acesteia nu s-a mai pus problema demolării.

---

³⁰ Mitrofan Gregoras, *Cronica Țării Românești*, în D. Russo, *Studii istorice greco-române*, vol. II, București, 1939, p. 447; Hurmuzaki, *Documente*, vol XIV/3, doc. 83.

În hrisov, Nicolae Mavrocordat continua acuzațiile la adresa egumenului de la Mărgineni, reproșându-i că nu doar în timpul războiului, ci și ulterior, s-ar fi comportat nepotrivit, “*nelipsind a face și vicleșuguri și a pricinui turburări și dând pricine de multe scandale*”. Acest comportament l-a determinat pe domn ca în final să-l destituie³¹. Referitor la acuzația adusă lui Cornilie de “*chiverniseală proastă*”, o cercetare a documentelor mănăstirii, câte s-au mai păstrat, relevă faptul că acest egumen, aflat la conducerea Mărginenilor de la începutul secolului al XVIII-lea, s-a remarcat printr-una dintre cele mai bune administrări. A cumpărat moșii, deși mănăstirea deținea un domeniu important, a determinat donații către mănăstire, iar printr-o bună valorificare a fondului funciar ajunsese să dispună de importante lichidități, împrumutându-i chiar pe unii dintre boieri³². De altfel, Nicolae Mavrocordat recunoștea în actul său că la mănăstire se aflaseră bani, pe care dispusese să fie trimiși metohului Sfântului Sinai de la Constantinopol, pentru refacerea bisericii. La recuperare, sumele împrumutate diverselor persoane urmau să se împartă între comunitățile monastice de la Mărgineni și Muntele Sinai. În consecință, acuzațiile aduse egumenului erau în mare parte nefondate.

Opțiunea lui Nicolae Mavrocordat de a închina Mărginenii comunității ortodoxe de la Muntele Sinai, “*lăcaș mai cinstit și mai vechiu*”, era motivată de afinitatea sa cu acest Sfânt Loc unde Dumnezeu i se arătase lui Moise și îi dăduse Legea, de admirația pentru viața exemplară a călugărilor ce trăiau în pustiu, susținuți numai prin mila creștinilor și nevoiți să suporte opresiunea “*agarinenilor arabi*”.

Hrisovul domnesc de închinare impunea anumite condiții pe care sinaiții trebuiau să le respecte. Dobândind dreptul de a numi la conducerea mănăstirii un egumen din comunitatea lor sau agreeat de ei, li se solicita ca respectivul să fie un călugăr smerit, cuvios, care să respecte cultul, împreună cu monahii pe care-i aducea. Referitor la gestionarea și repartizarea veniturilor, se prevedea ca mai întâi să se achite dările către domnie, apoi să se acopere cheltuielile mănăstirii pentru întreținerea călugărilor, plata slujitorilor și repararea clădirilor. Numai prisosul urma să fie trimis comunității monastice de la Muntele Sinai, spre ajutorare. Era

---

³¹ N. Iorga, *Două hrisoave*, p. 13-17; T.G. Bulat, *Mărginenii, o veche și bogată ctitorie prahoveană închinată Sfântului Munte Sinai*, în **GB**, 1966, nr. 11-12, p. 1080.

³² DANIC, *Manuscrite*, nr. 454, f. 57-59, 71-72, 90, 92, 95, 117, 132, 137-139, 144, 172, 195, 215v, 251 etc.

interzisă înstrăinarea odăjdiilor bisericii, consemnate într-un catastif, pe baza căruia egumenul le prelua la începutul activității sale. Domnul specifica în hrisovul său ca din trei în trei ani să i se verifice modul de administrare a lăcașului și situația financiară, fiind reînnoit în egumenie, dacă se dovedise un bun chivernisitor, sau fiind destituit, în condițiile în care gestionase deficient averea mănăstirii³³.

Referitor la ctitori, boierii Cantacuzino și Filipescu, dată fiind poziția lor precară în raporturile cu domnia nu puteau manifesta opoziție față de inițiativa domnească și nici să-l susțină pe egumen, de altfel majoritatea fiind emigrați în țările vecine. Urmașii lui Șerban Cantacuzino și ai lui Ștefan Cantacuzino se aflau în Imperiul Austriac, solicitând ajutor împăratului, Toma Cantacuzino era în Rusia, unde va și muri, Mihai comisul, refugiat în Transilvania, se va întoarce în țară și-și va vinde proprietăți pentru a acoperi datoriile. Femeile rămase în Muntenia, văduve, trăind drama dispariției soților și fiilor, supraviețuiau cu dificultate, fiind constrânse să-și înstrăineze o parte a moșiilor. Numai tinerii fii ai lui Pârvu Cantacuzino, Matei și Pârvu, se mai aflau în țară, dar nu dispuneau de suficientă influență pe lângă domn și sfetnicii lui ca să susțină cauza mănăstirii. Nici boierii Filipești nu se aflau într-o situație mai bună din această perspectivă³⁴.

Că totuși au conștientizat abuzul domnesc o demonstrează reacția Cantacuzinilor și a rudelor lor imediat după moartea lui Nicolae Mavrocordat (1729), în timpul domniei lui Mihai Racoviță, înrudit cu ei, când acești boieri au dobândit statutul de mari dregători. Însă acțiunea lor nu s-a manifestat în sensul de a anula închinarea. Trăind într-o societate încă religioasă, atașată valorilor spiritualității ortodoxe, urmașii Cantacuzinilor, sensibilizați probabil și de ierarhii greci, își însușesc actul închinării, prezentându-l ca fiind prima afierosire a mănăstirii Mărgineni către Muntele Sinai și omițând să menționeze hrisovul lui Nicolae Mavrocordat.

Cine erau acești noi ctitori, care-și revendicau moștenirea spirituală? Ei reprezentau o nouă generație, majoritatea descendenți pe linie feminină ai celor două familii - Constantin Dudescu, marele spătar,

---

³³ Se remarcă asemănarea prevederilor din acest act cu cele din hrisovul lui Șerban Cantacuzino prin care închina mănăstirea Cotroceni comunității de la Muntele Athos, în vol. *Istoria Cotrocenilor în documente*, ed. Muzeul Național Cotroceni, București, 2001, p. 32-34.

³⁴ Banul Mihai Cantacuzino, *Genealogia Cantacuzinilor*, ed. N. Iorga, București, 1902, p. 114-115.

nepotul stolnicului Constantin Cantacuzino, Matei și fratele său Pârvu, nepoții lui Drăghici Cantacuzino, Ancuța Cantacuzino, fiica spătarului Mihai, Stanca, nora stolnicului, Constantin Ramadan, soțul Mariei, fiica lui Iordache Cantacuzino, Constantin Brâncoveanu, ca urmaș al străbunicii sale, Stanca Cantacuzino, iar pe ramura Filipeștilor, Grigore Filipescu, fiul lui Constantin căpitanul, Ioan Ruset marele vistier și Pantazi Primichiriu, soții fiicelor lui Matei Filipescu marele stolnic. Din rândul celor șase frați Cantacuzini, fii ai postelnicului Constantin, lipseau descendenții lui Șerban, aflați în Transilvania, și cei ai lui Matei, care decedaseră. Remarcăm prezența a trei boieri greci, favoriți ai lui Nicolae Mavrocordat, care și intervenise pentru realizarea alianțelor matrimoniale cu cele două cunoscute familii muntene.

În cartea lor de danie din 1731 acești boieri își afirmau statutul de *“adevărați fii <ai ctitorilor n.n.> și moștenitori aceștii sfinte mănăstiri”*, care le conferea dreptul de a o închina unui lăcaș venerat, spre ajutorarea călugărilor, pomenirea și mântuirea sufletelor strămoșilor și ale lor. Pentru a evita neînțelegeri ulterioare, donatorii precizau că au cercetat documentele mănăstirii și nu au găsit nici unul care să le interzică închinarea lăcașului; este posibil să nu fi avut cunoștință de existența gramatelor patriarhale care tocmai această subordonare o interziceau. Argumentația pe care o dădeau actului lor era aceeași cu a lui Nicolae Mavrocordat, ca un gest făcut din *“râvnă și multă dragoste”* dumnezeiască și din preocupare față de situația călugărilor sinaiți, aflați *“pururea în grele necazuri și în multe cheltueli”*. De altfel, și condițiile pe care le puneau la închinare erau asemănătoare cu cele impuse de fostul domn.

În raport cu hrisovul domnesc, în această carte se menționa dreptul ctitorilor de a supraveghea situația mănăstirii, de a sesiza comunitatea de la Sinai, în cazul în care egumenul se dovedea necorespunzător menirii, dar și obligația acesteia de a răspunde cu promptitudine solicitărilor lor, participarea la inventarierea averii mănăstirii și la verificarea gestionării acesteia în momentul demiterii starețului. Era reafirmat și raportul special cu mănăstirea, în sensul susținerii reciproce în situații dificile, ctitorii prosperi lăcașul de cult prin donații, comunitatea monastică pe ctitori în caz de sărăcire. Se specifica interdicția înstrăinării averii mănăstirii, fiind permis numai schimbul de moșii, dacă era avantajos pentru comunitatea monastică și realizat cu acordul lor. Referitor la repartizarea veniturilor, se preciza ca, după achitarea dărilor către domnie, acestea să se împartă în trei părți, dintre care două să rămână mănăstirii Mărgineni *“să fie de*

înnoirea și chiverniseala ei”, iar a treia parte să fie trimisă la Muntele Sinai spre ajutorarea călugărilor.

Era prevăzută de asemenea obligativitatea menținerii destinației mănăstirii de lăcaș de cult, în care să se desfășoare slujbele potrivit ritului creștin și să se pomenească ctitorii așa cum se cuvenea. Pentru toate aceste condiții puse, ctitorii dobândiseră acordul de respectare din partea arhiepiscopului și a soborului de la Muntele Sinai, prin cartea conferită lor. Totodată, garant al respectării prevederilor cu care fusese închinată mănăstirea prahoveană devenea și domnul țării, Mihai Racoviță, care acordase un hrisov de întărire a daniei, *“fiind și măria sa bun și adevărat ctitor”*³⁵.

Mănăstirea Mărgineni, fiind una dintre cele mai bogate ale țării, a reușit totodată să-și împlinească menirea și să susțină comunitatea de la Muntele Sinai. În 1742 biserica și o parte a clădirilor au fost refăcute de egumenul Antim. Acest stareț a profitat și de dificultățile financiare prin care treceau unii dintre Cantacuzini și Filipești, cumpărându-le moșiile, dar a primit și danii din partea celor mai norocoși³⁶.

O mențiune referitoare la o tentativă de anulare a închinării provine dintr-un act patriarhal din 1761 acordat de patriarhul Samuil al Constantinopolului, la cererea domnului țării Ștefan Racoviță și a arhiepiscopului de Sinai, prin care se întărea subordonarea ctitoriei cantacuzine față de comunitatea de la Muntele Sinai. Gramata patriarhală preciza că *“de curând s-a întâmplat o mișcare de dușmănie pentru nimicirea acestei închinări”*, acțiune pe care Sinodul Bisericii Ortodoxe din Constantinopol o respinsese³⁷. În stadiul actual al documentării nu dispunem de informații privind persoanele care au fost la originea acestei inițiative și nici contextul în care s-a produs. Această tentativă demonstrează existența încă de la mijlocul secolului al XVIII-lea a unui curent în societatea românească de opoziție contra “afierosirii” lăcașurilor de cult autohtone către Sfintele Locuri.

Statutul de mănăstire închinată l-au deținut Mărginenii până în 1863 la secularizarea averilor mănăstirești, moment în care a intrat în subordinea autorităților ecleziastice române. Destinul său ulterior n-a fost însă unul favorabil.

---

³⁵ DANIC, *Documente Istorice*, MCDLXXXIII/131; hrisovul lui M. Racoviță, *ibidem*, MCDLXXXIII/130; vezi și T.G. Bulat, *op. cit.*, 1081.

³⁶ N. Iorga, *Două hrisoave*, p. 21

³⁷ Hurmuzaki, *Documente*, vol. XIV/2, doc. 1146, p. 1159.

Anexe

I.

1723-1724 (7232)

Mihai Cantacuzino biv vel comis, snă dumnealui răposatului Mihai Cantacuzino spătar, dat-am scrisoarea mea la mâna sfinți<i>i sale părintelui Cornilie, năstavnecul dă la *sfânta casă a noastră* mănăstirea Mărginenii, ca să fie de adevăr și întărită credință, precum să știe cum că răposatul părintele meu Mihai Cantacuzino spătar în zilele vieții dumnealui trebuindu-i niște bani au pohtit pă sfințiia sa năstavnecul sfintii mănăstiri Mărginenii ce e zis mai sus, Cornilie, dă l-au împrumutat cu bani gata taleri 3 700, ca iar să i să dea sfinți<i>i sale cu mulțumită, să să puie la sfânta mănăstire la loc. Care, pentru acești bani, au fost pus la sfințiia sa și zălog un leftu drept taleri 3 000.

Și căzând dumnealui răposatul părintele meu în urgie împărătească în domniia mări<i>i sale Nicolae vodă dântâi și luându-să dă la împărăție toată averea a răposatului părintelui meu și aflându-să și acest leftu pus zălog la sfințiia sa, l-au luat și acesta dă la mâna sfinți<i>i sale și au fost rămas sfânta mănăstire la pagubă. Carele, după întâmplările lumești și curgerile vremilor ce i s-au întâmplat părintelui meu moarte, de au perit la Odriiu den poruncă împărătească și dându-și săvârșitul acolo, n-au apucat dumnealui ca să plătească această datorie ce scrie mai sus la sfânta mănăstire.

Deci, după săvârșirea și petrecaniia dumnealui, iarăși după întâmplările vremilor ce au cursu ajungând și eu în țară striină și întâmplându-să și sfințiia sa năstavnecul sfintii mănăstiri Mărginenii la un loc cu noi în striinătate, l-am fost rugat și noi pă sfințiia sa de ne-au făcut bine cu taleri 480, care cu acești bani ce ne-au dat sfințiia sa și noao și cu banii datorii dă la răposatul părintele meu s-au făcut taleri 4 180. La care dar, aducându-ne Dumnezeu dăn străinătate iar în pământul nostru, le-am găsit toate părăsite și stricate, strămutate dăn curgerea vremilor și a striinătății noastre și rămâind eu la multă slăbiciune și lipsă și dă toată averea părinților miei lipsit și, mai vârtos, rămâind asupra mea grele datorii dă la răposatul părintele meu, ca să le plătesc și neavând putere ca să plătescu și această datorie la sfânta mănăstire și cu alt cu ce să plătesc, socotit-am dăn moșiile méle ce mi-au rămas dă la părinții miei dă am dat sfintii mănăstiri Mărginenilor moșiile ot sud Dâm<bovița>, Șărbăneștii cu pometurile și cu livezile dă fânéțe du peste tot hotarul și cu muntele Rătunéiul i Fiianii cu moara dă acolo i Țăța i moșiia Albeștii i Pietrari ot sud Mușcel, du peste tot hotariul și fără rumâni i moșiia Tătărăi ot sud

Ialom<i> cu tot hotarul, moșie dă câmpu și cu livédea dă pometuri dă acolo. Ca să fie plătită această datorie ce e zisă mai sus, dă la părintele meu și a mea datorie cu aceste moșii, ca să nu rămâe sufletul părinților noștri îngreuiat.

Și iar am mai închinat la sfânta mănăstire Mărginénii, unde să odihnesc oasile ale dumneaei fericitii răposatii maicăi méle Margăi spătăreasa și a fraților miei și surorilor méle, moșia Dudeștii ot sud Ialomița dă câmpu și balta, du peste tot hotarul și fără rumâni, care easte dân zéstrea dumneaei, pentru sufletul dumneaei și a fraților miei, ca să le fie dumnealor vécinică pomenire.

Însă, cât voiu fi eu cu viață într-această dășartă lume, după slăbiciunea și lipsa ce am rămas, tot să aibu eu a ținea și a stăpâni aceste moșii ce scrie mai sus și să le iau venitul pentru ajutoriul și chiverniseala vieții méle. Iar după obșteasca omenească datorie a săvârșirii vieții méle, să aibă a ținerea aceste moșii și a le stăpâni sfânta mănăstire Mărginénii, în véci neclătite și nestrămutate de cătră nimini și să le ia veniturile lor du peste toate hotarale.

Iar care s-ar is<pi>ti din neamul nostru, au dân rudeniile noastre ori dăspre ce parte dă spiță s-ar trage, au dân striini, ca să strămute și să ia dă la sfânta mănăstire aceste zise mai sus moșii, au vreun schimbu ca să să facă, unul ca acela să fie supt blestemul domnului Hristos și supt groaznica și cumplita afurisanie a celor 318 sfînți părinți de la Nicheia și viața lui să i-o șteargă Dumnezeu dupre fața pământului și toată pomenirea lui cu sunet să i-o ducă și să nu-l învrednicească a vedea fața sfînți<i> sale și la a doua venire <a> Lui. Hramul ce eastă la această sfântă mănăstire Mărginénii ce să prăznuiescu Marii Voievozi ai Ceriului Mihail și Gavriil să fie pârâși și împotrivnici și să-l învrednicească a sălășlui împreună cu spurcatul Ariia și Iuda vânzătorul dă stăpân în véci. Și cu aceasta, întărim și adăvăram, puindu-mi iscălitura și pecetea.

Mihai Cantacuzino biv vel comis.

II.**1731 martie 1**

Cartea răposăților și pururea pomeniților ctitori cu carea au afierosit sfânta și cinstita mănăstire Mărgineni la prea sfânta și împărătească lavră a Sfântului Munte Sinai.

Multe și nenumărate sânt acélea care dovedescu și arată călduroasa pohtă și dragostea a iubitoriului de Dumnezeu și de pravoslavnică creștinătate om ce are către ziditorul lui și Atotțitorul Dumnezeu, iar mai ales easte a rădica și a zidi sfântele și dumnezeiești lăcașuri întru lauda și întru slavosloviia lui. Această dar dumnezeiască râvnă și dragoste având întru dânșii și răposății strămoșii și moșii noștri, s-au îndemnat de au zidit și au rădicat din temelie această de la Mărgineni sfântă și dumnezeiască mănăstire ot sud Prahova, care să prăznuiește pre numele mai marilor voievozi Mihail și Gavril și a tuturor celor cerești și fără de trup puteri.

Și noi încă, fiind acélor răposăți ctitori ca niște adevărați fii și moștenitori aceștii sfinte mănăstiri, văzând pă această a noastră sfântă mănăstire că din schimbarea vremilor cade adésea în scăderi și în pagube și în stricăciuni, așa împreună cu toții ne-am ounit și am socotit că va fi cu cale și cu dumnezeiască plăcere pentru mai multa a ei întemeiere și întărire și pentru a răposăților moșilor și părinților noștri și pentru a noastră mântuire sufletească și vecinică pomenire, ca să o închinăm și să o supunem unde dumnezeiasca dragoste ne-ar îndemna. Pentru acéia dar și noi din râvna și multa dragoste care către vecinicul Dumnezeu avem și aducându-ne aminte de sfânta a lui Dumnezeu și împărăteasca mănăstire de la Sfântul și de Dumnezeu umblat Muntele Sinaiului, care această dumnezeiască mănăstire easte zidită și înălțată de pomenitul și prea înălțatul pravoslavnic împărat Iustinian cel Mare, fiind această sfântă mănăstire într-acei sfânt și depărtat loc și sfinții părinți de acolo aflându-să pururea în grele necazuri și în multe cheltuieli despre agarinénii arapi și auzind de-a lor nesuferită răbdare, cu toată pohta a inimilor și a sufletelor noastre am închinat și de tot supt stăpânire am pus-o pă această a noastră sfântă mănăstire Mărginenii la cea mai de sus-pomenită și împărătească mănăstire de la Sinaia și cinstitului și preasfințitului părintelui nostru chir Nichifor, arhiepiscopul Sfintei Sinăi și a tot de acolo cuviosului săboru, însă cu toate veniturile, moșiile, viile, satele, morile, rumâni, țigani, dobitoacele, stupii, zeciuiala de sare de la Ocna Telega, după obiceiul cel vechiu i vinăriciul de la Țintea și toate vasele, au de aur, au de argint, au de aramă, și cu toate celelalte scule și bisericesti odăjdii și podoabe și cu schitul care să numește Vărbila ot sud Saac, ce easte hramul al acestui

schit Adormirea de Dumnezeu Născătoarii și pururea Fecioarei Marii, care easte făcut din temelie iar de răposatul moșul nostru Pană Filipescul vel spătar. Precum acest schit și mai nainte au fost metoh supus la sfânta mănăstire Mărginenii, așa și de acum înainte iarăși să fie metoh supus mănăstirii Mărginenilor și Sfintei Sinaï, cu toate împrejuririle lui, moșii, vii, mori, țigani și dobitoace și cu toate odăjdiile și sculele sfintei biserici.

Și aceasta ne-am îndemnat a o face luând seama și la hrisoavele cele vechi și nici într-un chip n-am cunoscut opreală cu vreo înfricoșare de blestem, adică să ne oprească a nu o închina. Pentru aceia dar, închinându-o și așezându-o la acea mai de sus-pomenita mănăstire, și noi încă pohtim pre preasfinții arhiepiscopi ce după vremi vor fi și pă tot soborul sfintei mănăstiri de la Sinaia ca să păzească aceste cereri care le pohtim neschimbate și nestrămutate.

Întâiu. Cei ce vor fi igumeni la această sfântă mănăstire să aibă a cinsti pre ctitori dupre cum să cade. Și din igumenii ce vor fi igumeni pă vremi, de să va cunoaște vreunul că easte nevrednic, blestemat și răsipitor înspre a face pagubă și scădere casii și pentru acéstea dând ctitorii în știrea preasfințitului arhiepiscop și soborului de acolo de la Sinaia, să aibă sfinția lor a da ascultare ctitorilor și să aleagă pă alt igumen vrednic și întru toate cinstit, să-l trimiță la această sfântă mănăstire Mărgineni. Și cu acel igumen împreună să să trimiță și alt părinte exarh, să ia seama cu dreptate, însă și cu ctitorii împreună, acelui igumen ce va fi cunoscut întru nevrednicie.

Lângă acestea, cerem să să slujască necurmat Sfânta Liturghie și în toate duminicile seara paraclis către dumnezeiasca Maică, pururea Fecioara Maria, pentru sănătatea și buna întărire a iubitorului de Hristos și prea luminatului domnu ai aceștii pravoslavnice țări și pentru a ctitorilor bună sănătate. Și iar, în toate vinerile seara și sâmbăta la Sfânta Liturghie să să facă pomenire cu colivă pentru odihna sufletelor ctitorilor răposați. Așijderea și la sfânta mănăstire de la Sinaia încă să aibă ctitorii neîncetată pomenire.

După aceasta, iarăși cerem ca niciuna din sfintele vase și veșmintele bisericii să nu să înstreineze, nici din moșiile sfintei mănăstiri niciuna să nu să vânză, fără numai de va fi trebuință, să să facă schimbu și aceasta iarăși cu știrea ctitorilor să să facă. Și în fieștecare an dintru veniturile sfintei mănăstiri, plinindu-se întâiu dăjdiile ei de la vistierie, și ce ar mai prisosi să să facă trei părți, doăo părți să să oprească în sfânta mănăstire, ca să fie de înnoirea și chiverniseala ei, iar o parte să să trimiță

la sfânta mănăstire de la Sinaia, ca să-i fie de întărire și chiverniseală și răposăților părinților noștri și tuturor ctitorilor vecinică pomenire.

Lângă toate acestea, când ctitorii ar ajunge la lipsă și mănăstirea va avea putere de ajunsu, să aibă a ajuta pă ctitori cu ce ar fi cu cale și cu puțință. Și iarăși, când mănăstirea ar ajunge la lipsă și la sărăcie și ctitorii să vor afla întru îndestulare, să fie datori cu cât le-ar fi prin puțință să ajute sfânta mănăstire.

Și toate acéstea ce mai sus cu întărire s-au așezat sânt așazate și bine întocmite și cu bună socoteală și înălțata înțelepciune a prea înălțatului și prealuminatului domnu Io Mihaiu Racoviță voievod, fiind și măriia sa bun și adevărat ctitor la această sfântă mănăstire Mărgineni. Pentru care și cu luminat hrisovul mări<i>i sale această a noastră din bunăvoință afieromă au întărit, ca să fie nemișcată și nestrămutată întru toți vécii. Care hrisov, împreună cu această a noastră adevărată carte, le-am dat în mâna precucuviosului sfinției sale părintelui nostru chir Cozmii, igumenul sfintei mănăstiri Mărgineni, pre carele l-am cunoscut bun chivernisitor sfintei mănăstiri. Și pentru toate așezământurile ce mai sus să arată ni s-au dat și noao la mâna noastră cartea a preasfințitului arhiepiscop și a tot soborul de acolo, pentru ca să să urmeze dintr-amândoă părțile cele mai de sus-zise așezământuri. Și pentru mai adevărata credință am întărit aceasta cu iscăliturile și cu pecețile noastre.

Iar cine s-ar ispiti cu oarecare silnică pornire și socoteală urâtă de Dumnezeu și ar vrea să strămute această a noastră de obște afieromă de la sfânta Sinaia sau din neamul nostru sau din arhieriei sau din boieri ori din ce orânduială ar fi, unul ca acela să fie anatema și parte să aibă într-un loc cu Iuda și cu afurisitul Aria.

Martie 1, leat 7239 <1731>.

Constantin Dudescul vel spătar.

Constandin Ramadan biv vel stolnic.

Ancuța Cantacuzino.

Grigorie Filipescu vel pitar.

Mateiu Cantacuzino biv vel agă.

Părvu Cantacuzino postelnic.

Stanca spătăreasa.

Pantazi Primicheriu.

Ioan vel vistier.

Constandin Brâncoveanu postelnic.

DANIC, *Documente Istorice*, MCDLXXXIII/131.

Copie rom.

**THE PARTICULAR CIRCUMSTANCES OF THE DEDICATION OF
THE MĂRGINENI MONASTERY TO MOUNT SINAI**

Abstract

The dedication of Romanian monasteries to the Holy Places was generally made by founders or by their successors, in demonstration of their Christian faith, and with the purpose to offer moral and material support to Orthodox communities. There were cases, such as the one of the Monastery of Mărgineni, when dedication was performed abusively by the ruling prince.

The monastery was founded by the boyars of Mărgineni and rebuilt in the seventeenth century by their successors, the boyars Cantacuzino and Filipescu. Through the efforts of the latter, who had inherited the quality of founders, the monastery acceded to the statute of *stavropighia*, which entailed direct canonical subordination to the Patriarch of Constantinople and excluded any interference by the lay or ecclesiastic Romanian authorities.

However, the first Phanariot prince Nicolae Mavrocordat dedicated the Monastery of Mărgineni to Mount Sinai, without the prior approval of the founders or of the Patriarch. Notwithstanding its religious significance, the fact can be attributed to the persistent action taken by the Prince against the Cantacuzino family – confiscation of property, removal from public office, etc.

Restored to power after Mavrocordat's death, the successors of the founders did not disavow the dedication, but assumed it, out of the same religious considerations. However, they undertook to present it as a personal act of faith and will, deliberately ignoring thus the late prince's act. It was a conditioned dedication, as the founders preserved the right of supervision and of assistance in case of degradation in their social status.

Subsequently, being one of the wealthiest religious establishments in the principality, the monastery of Mărgineni succeeded in achieving its goal and sustaining the Mount Sinai community. It kept its statute of dedicated monastery until the secularization of church property in 1863, when it became subordinated to the Romanian ecclesiastic authorities.

CORVINEȘTII: ISTORIE ȘI ISTORIOGRAFIE

NUMELE DIN FAMILIA REGELUI MATIA CORVINUL: DE LA IZVOARELE DE EPOCĂ LA ISTORIOGRAFIA CONTEMPORANĂ

IOAN-AUREL POP

Familia regelui Matia Corvinul (1458-1590) a fost de mult timp și mai este încă un subiect de intense cercetări, de dispute istoriografice și chiar politico-naționale. Faptul se explică în principal prin sărăcia, neclaritatea și „prelucrarea” sau alterarea – încă din epocă – a datelor referitoare la această temă, dar și prin perceperea, cel puțin uneori, a datelor respective prin prisma sensibilităților moderne și contemporane, a tiparelor naționale care, mai ales începând cu secolul al XVIII-lea, au dominat și cercetarea trecutului, ca și multe alte aspecte ale creației spirituale.

Discuțiile s-au axat pe mai multe paliere, legate de originea etnică a familiei, de proveniența geografică a acesteia, de confesiunea membrilor ei, de identitatea exactă a bunicii paterne a lui Matia, de alte rude ale Hunedoreștilor și chiar de numele purtate de către aceștia. De originea românească a familiei nu se mai îndoiește azi nici un istoric serios, deși se mai discută, pe bună dreptate, despre gradul de importanță pe care această apartenență etnică îl avea în epocă. Dar dincolo de aspectul în sine și chiar de rolul națiunii medievale¹, din moment ce această apartenență etnică este marcată în secolul al XV-lea și, uneori, chiar subliniată apăsător, în chip neutru, cu admirație sau cu dispreț, datoria istoricilor este s-o consemneze și interpreteze. Se mai știe aproape cert că mai toți membrii cunoscuți ai familiei s-au născut în Transilvania și Ungaria, dar rămâne greu de precizat dacă strămoșii îndepărtați pe linie paternă ai lui Matia

---

¹ Ioan-Aurel Pop, *Geneza medievală a națiunilor moderne (secolele XIII-XVI)*, București, 1998, passim; Stelian Brezeanu, *Identități și solidarități medievale. Controverse istorice*, București, 2002, passim.

erau tot români localnici transilvani sau proveneau de la sud de Carpați. Legat de confesiune, se poate doar presupune că bunicul patern al regelui (Voicu) și unele rude ale sale cu nume de rezonanță slavo-română, inexistente în calendarul catolic (Șerb sau Șerban, Radul, Mogoș, alt Radul), vor fi fost inițial de rit creștin bizantin, ca mai toți românii de-atunci. Elisabeta de Marsina (Margina? Mușina?), soția lui Voicu – provenind probabil din districtul Marginea sau din Țara Hațegului (din familia Mușină de Densuș) – putea să fie, după numele ei de calendar, catolică, dar nu este absolut necesar². În afară de înrudiri certe, prin alianță, cu două familii nobiliare ungare mijlocii – Dengeleg sau Rozgonyi – celelalte rude cunoscute pe linie paternă ale lui Matia sunt familii de cnezi, voievozi și mici nobili români din zona Hunedoara-Hațeg³. Tot aici, în Țara Hațegului, tatăl regelui Matia avea „frați copărtași” (devălmași, de moșie sau condvizionali), datorită unor pământuri stăpânite în indiviziune sau prin părți „nealese” pe teren.

În aceste rânduri, ne vom opri mai insistent asupra anumitor nume din familia Hunedoreștilor, mai ales că, relativ recent, s-a scris despre „o întregă strategie de folosire a erorilor onomastice”⁴ în istoriografia română, ca și cum o conspirație bine pregătită de către forțele oculte ale comunismului și neocomunismului ar fi condus la alterarea voită a unor nume proprii din secolul al XV-lea. Vom începe chiar cu numele ilustrului suveran al Ungariei, născut în Transilvania. Este clar pentru orice occidental sau cunoscător al catolicismului și al confesiunilor

---

² Despre această bunică a regelui Matia, Antonio Bonfîni spune că era de origine greacă, ceea ce poate duce cu gândul la biserica ortodoxă – numită și „greacă” – și la faptul că românii erau membri ai acestei biserici. Vezi András Kubinyi, *Matthias rex*, Budapeșt, p. 9-10. Posibilele legături de rudenie ale lui Matia Corvin cu sultanii Mehmed al II-lea, Baiazid al II-lea sau cu pretendentul Djem nu fac obiectul direct al acestui studiu și nu au nici o relevanță în chestiunea numelor utilizate de membrii familiei sau date lor de contemporani și urmași.

³ Lăsăm la o parte aici familia lui Nicolaus Olahus (1493-1568) – arhiepiscop primat și regent al Ungariei habsburgice – înrudită prin alianță cu Corvineștii: o soră a lui Ioan de Hunedoara – Marina – ar fi fost căsătorită cu un unchi pe linie paternă al ilustrului umanist și prelat. Această legătură de rudenie nu are relevanță pentru studiul de față. Același lucru este valabil și pentru presupusa înrudire a lui Ioan de Hunedoara cu familia domnească a Moldovei (tot printr-o fiică a lui Voicu, căsătorită cu voievodul Petru al III-lea, domn, cu întreruperi, în 1447-1448). Vezi Constantin Rezachevici, *Cronologia critică a domnilor din Țara Românească și Moldova a. 1324-1881*, I. Secolele XIV-XVI, București, 2001, p. 98, 192, 505.

⁴ Adrian Andrei Rusu, *Ioan de Hunedoara și românii din vremea sa. Studii*, Cluj-Napoca, 1999, p. 22.

protestante, că numele de Matthias sau Mathias sau Mathia (cu variante) provine de la acela al apostolului omonim, devenit nume propriu, de botez, dat în mod curent copiilor, în timpuri ceva mai îndepărtate, în Occident. Astăzi acest nume este destul de rar. Ziua apostolului Matthias se celebra în calendarul catolic din Ungaria medievală la 24 februarie (în anii obișnuiți) sau la 25 februarie (în anii bisecți). Cum viitorul rege s-a născut în Casa Mech (devenită apoi Casa Matia) din Cluj (Klausenburg, Kolozsvár), în voievodatul Transilvaniei, probabil la 23 februarie 1443, i s-a dat numele de Matthias, după numele apostolului sărbătorit în ziua imediat următoare, pe 24 februarie⁵. Este însă posibil ca venirea pe lume a viitorului rege să se fi petrecut chiar în 24 februarie 1443, așa cum pare să ateste un document emis de „Ioan Corvin de Hunedoara” (*Ioannes Corvinus de Huniad*), în 24 februarie 1495 (*in festo beati Matthiae apostoli*), dat în memoria tatălui emitentului, prin care confirma o danie paternă către Jozsa de Som, vicecomite de Timiș⁶. În plus, merită reținute ca argument și slujbele poruncite de Nicolae Bethlen în amintirea lui Matia, în fiecare an, exact în ziua apostolului⁷.

În mediul românesc însă, numele de Matia, Mathias sau Matthias nu există, nu se folosește și nu s-a dat niciodată ca nume de botez. Faptul poate părea ciudat, fiindcă în calendarul bizantin exista ziua acestui sfânt. Astfel, în calendarul ortodox român se amintește de două ori numele acestui sfânt – „Sfântul Apostol Matia” – o dată direct, la 9 august și altă dată indirect, în 30 iunie, când este ziua celor 12 apostoli. Firește, nu este vorba despre sărbători propriu-zise, importante, care să fi pătruns în conștiința publică. Sunt doar simple nume de sfinți în calendar, cum se întâmplă în toate zilele. Oricum, numele de Matthias nu există în onomastica românească! În schimb există din plin numele evanghelistului Matei, textele Evangheliilor cu autorii lor fiind mereu pomenite în fața poporului, a credincioșilor. Când cronicarii români mai târzii (din secolul al XVII-lea) au scris în limba română, au redat numele suveranului Ungariei în forma Matiaș sau Mateiaș, adică în variante corupte după

---

⁵ Este simptomatic faptul că într-un oraș încă predominant german *intra muros* (cum era Clujul pe la 1440) se năștea un fiu de voievod al Transilvaniei de origine românească, numit Matia, care avea să devină un ilustru rege al Ungariei.

⁶ Erdödy Archiv (în custodie la Haus-, Hof- und Staatsarchiv), Viena, nr. 970 (după cota veche: Ladula 94, fasc. 4, nr. 5(6)).

⁷ Maria Lupescu Mako, „Item lego”. *Gifts for the Soul in Late Medieval Transylvania*, în „Annual of Medieval Studies at CEU” (Budapest), VIII, 2002, p. 172 (nota 44, 180 (nota 85)).

numele unguresc Mátyás⁸. Se prea poate ca pronunția românească de-atunci (contrar specificului limbii române) să fi fost și cu accentul pe prima silabă (Mătiaș), ca-n limba maghiară, de unde fusese preluat numele. Este de notat faptul că în documentele slavone din Moldova apare menționat diacul *Matiaș*, în timpul lui Ștefan cel Mare, dar cazul este izolat⁹. Și istoricii români din Transilvania au procedat la fel. De exemplu, Gheorghe Șincai, la finele secolului al XVIII-lea, scrie în chip constant „Matiaș, craiul Ungariei”¹⁰. Chiar și Nicolae Iorga – cel mai important istoric român – a folosit în mod curent forma de Matiaș/Mateiaș. Din Matiaș s-a trecut pe nesimțite la Mateiaș, iar Mateiaș pare să fie și chiar este în românește un diminutiv de la numele de Matei; de aceea nu a mai fost decât un pas până la rebotezarea regelui în Matei. Istoriografia română modernă a redat, prin urmare, numele de Mathias drept Matei. A. D. Xenopol, autorul primei sinteze critice de istoria românilor (13 volume, publicate între 1896 și 1912), rămase ca model până astăzi, scrie în chip constant „Matei Corvin”¹¹. Numele acesta de Matei a făcut apoi epocă în istoriografia românească și mai ales în conștiința românească¹². Dar nu este vorba aici despre nici o „strategie” ocultă, ci despre o situație specială de folosire a unui nume propriu. Toate istoriografiile sunt pline de astfel de situații, de nume proprii adaptate

⁸ Grigore Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*, texte stabilite de P.P. Panaitescu, București, 1967, p. 63-78.

⁹ Silviu Văcaru, *Scriitori de acte din cancelaria domnească a lui Ștefan cel Mare*, în vol. *Ștefan cel Mare la cinci secole de la moartea sa*, editori Petronel Zahariuc, S. Văcaru, Iași, 2003, p. 93-106. Poate fi vorba despre un diac de „latinie”, provenit dintre catolicii de origine maghiară din Moldova, botezat chiar cu numele de Mathias.

¹⁰ Gheorghe Șincai, *Cronica românilor*, ediție de Florea Fugariu, vol. II, București, 1978, p. 154-194.

¹¹ A. D. Xenopol, *Istoria românilor din Dacia Traiană*, ediția a IV-a, vol. II, București, 1986, p. 252 și următoarele.

¹² Camil Mureșanu, *Matia Corvinul. O imagine în opera cronicarilor și a câtorva istorici români*, în idem, *Națiune, naționalism, evoluția naționalităților*, Cluj-Napoca, 1996, p. 131-136, nici nu mai simte nevoia să explice de ce este corect numele de Matia. Îl uzează pur și simplu! Un rol important în folosirea numelui de Matia în secolul al XX-lea l-ar fi putut juca Vasile Pârvan, cu foarte serioase preocupări de istoria evului mediu, afirmate mai ales în jurul anului 1900. Dar marele istoric, care scria în chip invariabil *Mathias*, a părăsit repede preocupările acestea, dedicându-se istoriei antice și arheologiei. Vezi Vasile Pârvan, *Relațiile lui Ștefan cel Mare cu Ungaria*, în idem, *Studii de istorie medievală și modernă*, ediție de Lucian Năstasă, București, 1990, p. 129-206 (publicat inițial în *CL*, XXXIX, 1905, p. 869-927; 1009-1080). Altminteri însă, numele de Matei Corvin a făcut epocă în România.

specificului unor limbi, de nume „inventate”, adaptate, de nume impuse prin cutumă și tradiție, dar în aceste cazuri nimeni nu vorbește despre conspirații sau strategii oculte! Școala istorică de la Cluj, tocmai în anii regimului comunist, inițial prin vocea lui Francisc Pall, a atras atenția asupra erorii produse prin confuzia dintre numele apostolului Matia – pe care l-a purtat în realitate regele Ungariei – și cel al evanghelistului Matei, dat acestui suveran de istoricii români. În mediul istoriografic, mai ales între medievști, s-a impus actualmente forma corectă de Matia, dar în mentalitatea publică a rămas înrădăcinat numele de Matei. În folosirea lui nu este însă decât tradiție, obișnuință și, uneori, ignoranță, dar nu presiune „strategică” sau „imaturitate a medievisticii noastre”, cum s-a scris mai mult decât tendențios și cu superioară satisfacție¹³. Este absurd ca din chestiuni relativ banale, minore și deplin justificate să se tragă concluzii atât de grave, de catastrofice! Menționăm doar că și într-o cronică italiană contemporană (anterioară morții regelui), suveranul Ungariei apare nu ca *Mattia*, cum s-ar fi convenit în limba italiană și cum stă scris în restul documentelor și cronicilor din Peninsula, ci drept *Matteo*, adică „Matei”¹⁴. Acest fapt, din aria milaneză, este un prolog la varietatea de opțiuni onomastice pe care chiar finalul evului mediu a prefigurat-o pentru lumea modernă.

La fel de problematic este și cognomenul de „Corvinus”, „Corvin” sau „Corvinul”. Se știu câteva lucruri sigure în acest sens¹⁵. Ajuns suveran celebru, Matia se mai lovea încă de invocarea ironică sau caustică a originilor sale modeste „valahe”, a faptului că era de-un neam cu supușii „schismatici”, ceea ce l-a făcut să ia anumite măsuri. *Valachorum regulus* este titlul comun pe care Bonfini (asupra căruia vom reveni mai jos) îl invocă, în anumite momente, deopotrivă pentru Matia și Ștefan cel Mare. Voit ofensator pentru Corvin – acuzat de elita „de sânge” maghiară că ar

¹³ A.A. Rusu, *op. cit.*, p. 22.

¹⁴ *Cronica gestarum in partibus Lombardie et regionis Italie* [A.A. 1476-1482] (= „Rerum Italicarum Scriptores”, Nova Serie, XXII, 3), a cura di Giuliano Bonnanza, Città di Castello, 1904, p. 88.

¹⁵ Lăsăm deoparte ideea, lansată de Petrus Ransanus și reluată apoi de Antonius Bonfinius, conform căreia tatăl lui Matia s-ar fi născut în satul *Corvinus* (reluată recent de Péter Kulcsár, *op. cit.*), deoarece ea nu se bucură de credibilitate, fiind considerată o contrafacere în legătură cu propaganda menită să întărească descendența familiei din anticii Corvinești. Sursele contemporane din Ungaria și Transilvania nu menționează niciodată acest fapt. Este greu de crezut că doi străini, italieni, care nu au stat în Ungaria decât temporar și târziu, să fi știut mai bine decât localnicii unde se născuse tatăl regelui și de unde provenea familia sa!

fi fost doar „un crăișor al românilor” –, titlul este măgulitor pentru Ștefan cel Mare, care își câștiga astfel și acum (la 1492) admirația cronicarului defunctului rege pentru protejarea Ungariei prin oprirea tătarilor și otomanilor de a ataca Transilvania prin Moldova¹⁶. *D'origine humile de progenie de Valacchia*¹⁷ era formula (preluată de Stefano Magno) prin care birocrăția venețiană îl înregistra pe Matia la urcarea pe tron¹⁸, conform zvonurilor culese de la fața locului. Iar împăratul Frederic al III-lea observa disprețuitor că Matia era *natus a Valacho patre*¹⁹. E drept că originea românească a regelui este pusă uneori – în surse externe – în context pozitiv (cum face, pe la 1475-1476, solul venețian Sebastiano Baduario, care-i laudă pe români, caracterizați ca fiind din neamul „serenissimului rege” Matia, pentru că au luptat mereu cu curaj contra turcilor, deopotrivă „alături de părintele său și de majestatea sa”²⁰), dar asta nu schimbă cu nimic percepția negativă din interiorul regatului. Se pare că nici regele nu făcea întotdeauna un secret din această origine stânjenitoare: potrivit mărturiei polonezului Varsevicius (Krzysztof Warszewiecki), de la finele secolului al XVI-lea, cu date luate de la autori din epoca lui Matia, suveranul de la Buda declara unor soli moldoveni (numiți de polonez „valahi”²¹) ai lui Ștefan cel Mare²², după ce aceștia își începuseră mesajul prin cuvintele românești „Spune domnului nostru”, că,

¹⁶ Antonius de Bonfinis, *Rerum Ungaricarum decades*, editori József Fögel, László Juhász, Béla Iványi, Lipsiae, III, p. 224,243; IV, p. 212. Anterior, secretarul italian îl criticase pe Ștefan.

¹⁷ „De origine umilă, din stămoși din Valahia”.

¹⁸ Österreichische Nationalbibliothek, Viena, Codices, 6215, Ad annum 1457 [MV 1458], f. 6r.

¹⁹ Adolf Armbruster, *Romanitatea românilor. Istoria unei idei*, ediția a II-a, revăzută și adăugită, București, 1993, p. 67-68.

²⁰ Nicolae Iorga, *Acte și fragmente cu privire la istoria românilor*, III, București, f.a., p. 101. Ioan Drăgan, *Nobilimea românească din Transilvania între anii 1440-1514*, București, 2000, p. 380.

²¹ În izvoarele medievale poloneze, Moldova este numită adesea „Valahia”, iar poporul său este chemat „valah”. Pentru a se face distincția necesară, Țara Românească (cea denumită în mod curent Valahia în alte medii) se cheamă tot la polonezi „Multana”, probabil o formă coruptă de la „Muntenia”. Ca și ungurii, polonezii îi numesc pe români cu un termen foarte apropiat celui uzat pentru italieni, semn al afirmării implicite a înruderii celor două popoare.

²² O interesantă și inedită analiză comparativă a lui celor doi conducători la Alexandru Simon, *Ștefan cel Mare și Matia Corvin. O coexistență medievală*, Cluj-Napoca, 2005, 663 p.

dacă așa le era graiul, nu mai avea nevoie de interpret²³. Nicolae Iorga credea că respingerea traducătorului de către Matia, la auzul celor trei cuvinte românești, putea să fie „un mijloc de a arăta că și acea limbă a strămoșilor săi, așa de asemenea cu latina, o înțelege”²⁴. Nu este foarte clar dacă regele înțelegea româna numai pentru că era foarte apropiată de latină sau și pentru că era limba strămoșilor și a unei părți a supușilor săi. Consemnarea este însă, dincolo de orice dubiu, o dovadă a asemănării românei cu latina. Declarând însă, de față cu demnitarii curții, că nu are nevoie de interpret, atunci când a auzit câteva cuvinte românești, marele om politic a alimentat și a confirmat cu siguranță rumorile despre descendența sa din români. Elita ungară știa, în general, că suveranul avea origini „umile, valahe” și că zvonul despre descendența regelui din Sigismund de Luxemburg ținea mai mult de legendă, ca și ideea înrudirii cu dinastia princiară a Basarabilor din Țara Românească. Și oricum, chiar și „os domnesc” sau princiar fiind, înrudirea cu o dinastie românească „schismatică”, ai cărei membri erau vasali ai regilor Ungariei, nu aducea cu sine automat în interior tocmai înaltul prestigiu dorit de suveranul unei țări catolice precum Ungaria. Dar legătura evidentă a regelui cu românii (despre care se șoptea peste tot!), precum și prezența corbului cu inel în cioc din stema familiei erau două elemente importante de unde se putea porni pentru „înnobilarea” suveranului. Omul chemat s-o facă a fost secretarul și lectorul italian (născut la Ascoli) al reginei Beatrice, numit Antonio Bonfini (latinizat Antonius Bonfinius), acela care a scris (tocmai în contextul argumentării originii romane a regelui!) atât de expresiv despre latinitatea românilor: „Căci românii se trag din romani, ceea ce mărturisește până în timpul de-acum limba lor, care, deși se afla în mijlocul unor neamuri barbare atât de felurite, nu a putut fi răpusă... Încate sub valul de barbari, ele [coloniile și legiunile romane din Dacia – n.n.] totuși mai exală limba romană și, ca să nu o părăsească nicidecum, se împotrivesc cu atâta îndârjire încât îi vezi că luptă nu atât pentru

---

²³ *Idioma valachicum est corruptum, nec tamen latinitati admodum absimile; adeo ut rex Mathias Hungariae, cum legati valachici per interpretem apud eum verba facere sic incepissent: „Expone, inquit, domino nostro”, se, si hac lingua uterentur, etiam sine interprete intelligere eos posse responderit.* Semnalare la Nicolae Iorga, *Dovezi despre conștiința originii Românilor*, în *AARMSI*, seria III, tomul XVII, 1935-1936, p. 265; reluată la A. Armbruster, *op. cit.*, p. 119-120.

²⁴ N. Iorga, *Dovezi despre conștiința originii Românilor*, p. 265.

păstrarea neatinsă a vieții cât a limbii”²⁵. Pentru mulți străini, descendența cuiva din români nu putea să fie decât onorabilă și chiar plină de strălucire, din moment ce acești români (indiferent că erau din Transilvania și Ungaria sau din Țara Românească și Moldova) aveau două mari calități, în contextul epocii: 1) se trăgeau din marele și nobilul popor al romanilor și 2) luptau cu mult curaj pentru Creștinătate în cadrul cruciadei contra turcilor. Or Bonfini știa sigur că românii erau urmașii romanilor, că au luptat mereu în chip curajos ca să-și conserve identitatea și să-i respingă pe otomani și că regele Matia era de origine românească (pe linie paternă, adică pe linia care conta atunci). De-aici nu a mai fost decât un pas până la construirea unei genealogii credibile sau verosimile pentru rege, legată de o ilustră familie romană. În fond, dacă românii se trăgeau din coloniile și legiunile romane, iar Matia era de neam român, el provenea fără doar și poate dintr-o anumită familie romană. Din moment ce tatăl regelui era român, iar românii se trăgeau din romani – cum știau și scriau toți umaniștii! – nu originea romană trebuia inventată, ci doar găsită familia romană ilustră. Iar pentru aceasta exista și un indiciu prețios, anume corbul (*corvus*, *corvinus*) cu inel în cioc din stemă. Astfel, în octombrie 1486, pe masa regelui se afla deja volumul intitulat *De Corvine domus origine libellus* („Cartea despre originea Casei Corvineștilor”), în care se „demonstră” că neamul ilustrului rege Matia provenea din familia lui *Valerius Volusus*²⁶ sau *Valerius Messala Corvinus*²⁷ –, un nobil roman cu ascendență mai veche decât Roma, ai cărui iluștri urmași ar ajuns la Dunăre și Carpați, unde s-au format

²⁵ Maria Holban, *Călători străini despre țările române*, vol. I, București, 1968, p. 482-483.

²⁶ E. Kovács Péter, *Mattia Corvino*, Roma, 2000, p. 12-13. Ideea că numele de *Corvinus* și asumarea originii romane a regelui provin numai din 1484 și că ar fi fost lansate tocmai atunci, brusc, în legătură exclusivă cu planul căsătoriei fiului lui Matia cu Bianca Sforza nu au nici o susținere reală (Péter Kulcsár, *Legenda Corvineștilor*, apărut în maghiară în „História”, 1993, nr. 1, p. 15-17; www.adatbank.transindex.ro). Agitația în jurul numelui de *Corvinus* și al ilustrei ascendențe a Hunedoreștilor poate să fi servit și planurilor acestei alianțe matrimoniale, dar corbul din stemă (de la care pornește numele), ca și ideea originii romane a regelui, născut din tată român (=Olah), provenind din nobilii și îndepărtații romani, sunt realități mai vechi. Dacă momentul 1484 era atât de important, dacă era capital pentru rege, atunci de ce opusculul datorat lui Bonfinius a fost scris abia în 1486? De aceea, a susține că „regele Matia și-a asumat rudenii române doar de dragul fiului său” este inexact! Dar că suveranul a folosit „rudenia românească” și pentru binele fiului său, pentru a-i asigura o viață strălucită și un tron, pentru crearea unei dinastii solide, este evident.

²⁷ A. Kubinyi, *op. cit.*, p. 9.

românii²⁸. Firește, referirile ironice pe la colțuri despre originea modestă valahă, incertă a regelui nu au putut fi oprite, dar, indicând pe romanii Valerii ca strămoși, Bonfini trezi bucuria mecenatului său încoronat și impuse un nume peren în istorie. Tot Bonfini indică într-o ulterioară ipoteză și existența legendei despre originea lui Matia în regele Sigismund, legată și ea de prezența corbului în stema familiei. Astfel, în istoria sa dedicată ungarilor și terminată după moartea lui Matia (la 1496), istoricul italian include deopotrivă varianta originii în familia romană ilustră și cea descendenței din Sigismund a măritului său patron. Știa și el, Bonfini, și știau și mulți alții că era vorba doar despre construcții ipotetice sau de tradiții orale, dar ele s-au perpetuat.

Oricum, numele de Corvinus a rămas pentru posteritate, dar considerăm că el nu poate fi dat cu îndreptățire decât lui Matia și urmașilor săi, anume unicului său fiu, Ioan (mort în 1504) și unicului nepot masculin, Cristofor (mort în 1505). Firește, la rigoare și nepoata lui Matia, Elisabeta, sora lui Cristofor, a fost tot Corvin, dar și viața ei s-a frânt prematur, la 1508, tot fără urmași. Prin urmare, a da numele de Corvin tatălui lui Matia reprezintă o eroare și o cale de a produce confuzii. Forma „Ioan Corvin” sau „Ioan Corvin de Hunedoara”, creată în epoca romantică și prezentă pe alocuri, încă din secolul al XIX-lea, și la unii mari istorici²⁹, legată de numele eroului de la Belgrad și perpetuată până azi în anumite scrieri de popularizare, nu face decât să prelungească eroarea, adică un nume inexistent. Banul Severinului, voievodul Transilvaniei și comitele de Timiș numit în tinerețe în surse *Johannes Olah*, nu a știut niciodată că l-ar fi chemat și *Corvinus*! În plus, numirea acestui mare cruciat „Ioan Corvin de Hunedoara” dă naștere unor confuzii, fiindcă nepotul său, unicul fiu al lui Matia, a fost chemat și s-a chemat pe sine exact în același fel.

Chestiuni interesante se ridică și în legătură cu celelalte nume ale membrilor familiei lui Matia, pe linie paternă. Cele mai multe și mai sigure dintre ele – deși redată în formă coruptă, datorată latinei de cancelarie și necunoașterii limbii române de către scribul notar – sunt prezente în faimosul document de donație al posesiunii Hunedoara, datat la 18 octombrie 1409. Aici apar nominalizați *Voyk* sau *Woyk*, *filius Serbe ori Serba*, cu frații săi *Magas* și *Radul*, vărul lor *Radul* și fiul lui *Woyk*,

²⁸ A. Armbruster, *op. cit.*, p. 69-70.

²⁹ George Bariț, *Ioan Corvin de Hunedoara. Originea, genealogia, faptele sale imortale*, în „Transilvania”, anul VI, 1873, nr. 5.

anume *Iohannes*³⁰. Fiind vorba despre români, trebuie să presupunem că variantele în limba română ale acestor nume, imposibil de redat întocmai în limba latină, trebuie să fi fost Voicu, Șerbu sau Șerban, Mogoș, Radul și Ioan sau Iuon. Toate au corespondente și variante în epocă, între români, în alte documente latine³¹, slavone etc. Cu alte cuvinte, străbunicul regelui Matia s-a numit Șerbu (Șerban), bunicul Voicu, unchiul Mogoș și Radul (de două ori), iar tatăl Ioan (Iuon). Numele de Radul, purtat de doi dintre membrii familiei, chiar și în redacția latină a documentului pomenit, este articulat cu articolul hotărât enclitic masculin *-l*, specific numai limbii române. Unchiul cu numele de Radul al copilului *Ioannes* a mai fost denumit și Ladislau, nume din calendarul catolic. Indiferent că este vorba despre o adaptare (nu o „traducere”, cum s-a spus în chip forțat³²) a numelui inițial românesc de Radul, trecut prin varianta Ladul sau nu, numele de Ladislau – purtat concomitent de același personaj care se chema și Radul – nu este o excepție sau un unicat. În onomastica românească din Transilvania mai există destule exemple de personaje cu nume duble, unul tradițional românesc sau/și din calendarul bizantin și altul catolic, specific lumii elitare oficiale a Transilvaniei și Ungariei. Voicu este numit în unele surse narrative (Bonfinius) și *Buthi* (apoi *Buth*, *Butho*), fără nici o explicație și fără ca istoricii ulteriori să fi găsit vreuna plauzibilă. E drept că în românește există formele But, Bute sau Butea, ca nume atestate în epocă sau cu ceva mai târziu, în mai multe regiuni, din Maramureș până în Țara Făgărașului. Samuil Micu, după „Geografia” lui Sebastian Munster, zice: „Iar Ioan de Hunedoara a fost fiul românului But (*Fuit autem Ioannes Hunyades Buthi Valachi filius*)”, iar, după Iosif Benkő, tot el adaugă: „Ioan de Hunedoara sau Corvin – alții îl cheamă Huniadi, Laonic îl cheamă Honiat, turcii, după Leunclavius, Iancu – au fost fecior al unui boier (*Bojerii*), anume al lui But (*Buthi seu Buthonis*³³), pe care din Elisabeta Paleologa, din neamul

³⁰ Hurmuzaki, *Documente*, I/2, ediție de Nicolae Densușianu, București, 1890, nr. CCCLXXXI, p. 462-463.

³¹ În documente latine din secolele XIV-XV, aceste nume apar sub forma *Schereban*, *Schereb*, *Radul* (la 1383), *Mogos* (la 1404), *Moga Serban* (la 1410), *Sarban* (la 1428) etc., în familii românești din zonele Sibiului, Banatului și Beiușului. Vezi Hurmuzaki, *op. cit.*, nr. CCXXII, p. 281; nr. CCCLX, p. 437; nr. CCCLXXXVII, p. 469; nr. CCCCLXV-CCCCLXVI, p. 556-557 etc.

³² A.A. Rusu, *op. cit.*, p. 34.

³³ Cele două forme – creații livrești, imaginate – sunt genitive singulare, primul după declinarea a II-a (dacă se presupune că forma de nominativ singular este *Buth*), iar

împăraților bizantini, l-au născut”³⁴. Cum se vede, și aici elementele reale interferă cu cele fanteziste, preluate din sursele narrative. Apoi, Mike Sándor, în culegerea sa de genealogii, îl consideră pe unul dintre cei doi Radul frate cu Șerb (*Serbe*)³⁵, iar pe fiul lui Șerb îl numește *Vojk Buthi*; între frații lui Voicu, alături de Radul și Magoss, la Mike apare și *Iarislav Vojk Csolnakosi* (adică Voicu Iarislav de Cinciș)³⁶, nu întâmplător, fiindcă un anume Voicu de Cinciș este menționat într-adevăr ca *frater noster* de către guvernatorul Transilvaniei la 1448, numai că expresia era urmată de cuvântul *condivisionalis*, ceea ce înseamnă „frate de moșie” sau „frate copărtaș”³⁷. Calitatea de frate copărtaș (devălmaș) nu presupune neapărat o înrudire de sânge, dar nici nu o exclude. Dimpotrivă, există destule cazuri de frați de moșie (condivizionali) care au înrudiri de sânge mai îndepărtate, în sensul că un strămoș comun a stăpânit în vechime posesiunea sau posesiunile respective, divizată/divizate ulterior în chip repetat (prin părți teoretice „nealese” pe teren) între moștenitori. În aceste cazuri, odată cu trecerea timpului, înrudirea de sânge s-a diminuat și apoi s-a pierdut. În legătură cu onomastica, este important faptul că tatăl acestui frate de moșie al guvernatorului (omonim al tatălui acestuia!) se chema Șerbu sau Șerban/Șorban (*Sorbe*), ca și bunicul înaltului personaj, iar un fiu al aceluiași frate copărtaș era botezat Ladul sau Ladislav, ca și unchiul Radul-Ladislav al aceluiași demnitar³⁸. Tulburător este faptul că aceste nume de botez din familia Cincișenilor, comune cu cele din familia Hunedoreștilor – anume Șerbu-Voicu-Ladislav – apar în aceeași succesiune ca și rudele lui Ioan de Hunedoara. Această onomastică identică, plus frăția de moșie, la care se adaugă elementele heraldice comune, fac din Cincișeni posibile rude hațegane de sânge ale Hunedoreștilor. Sunt trei argumente solide peste care nu se poate trece cu ușurință. Lăsăm aici la o parte – fiindcă nu intră în tematica directă a

---

celălalt după declinarea a III-a imparisilabică (dacă se presupune că forma de nominativ singular este *Butho*).

³⁴ Samuil Micu, *Istoria românilor*, vol. I, București, 1995, p. 74.

³⁵ Noțiunea latină de *frater patruelis* se poate traduce prin văr, dar și prin unchi după tată.

³⁶ Mike Sándor, *Collectio Genealogicae Nobilitatis Transsilvanicae*, manuscris la Biblioteca Academiei Române, filiala Cluj, cota A. 421, B1, p. 320.

³⁷ Adrian Andrei Rusu, *Miscellanea Hatzegiana. Informații și reinterpretări privitoare la istoria Țării Hațegului în evul mediu (II)*, în AMN, 1987-1988, XXIV-XXV, p. 262-263.

³⁸ *Ibidem*, p. 262-264.

studiului nostru – celelalte înrudiri hațegane și hunedorene ale Hunedoreștilor, confirmările, daniile și înnobilările masive făcute de Ioan de Hunedoara în aceeași regiune, ca și alte argumente serioase care probează originea geografică a familiei aflate în atenția noastră. De altminteri, un bun cunoscător al istoriei Transilvaniei și al topografiei sale – Antonius Wrancius sau Verancius (Verancsics) – spune că românii din țara sau districtul Hațegului (*districtum Hazak*) obținuseră nobilitatea de la Ioan de Hunedoara, „originar de acolo” (*inde oriundi*)³⁹. La fel face și Ioannes Lucius, în secolul al XVII-lea, când scrie că Ioan de Hunedoara provine dintre românii din Transilvania, din familia romană Corvina (*Ioannes quoque Huniades inter Valachos Transilvaniae natus ex Corvina Romana familia ortum ducere gloriabatur*)⁴⁰. Unii istorici, începând cu Wertner M., au crezut chiar că-i descoperă și pe înaintașii hațegani mai îndepărtați ai Hunedoreștilor: într-un document de la 1 iunie 1360, emis la Hațeg, este menționat un cnez român numit Costea (*Koztha*), cu nepoții săi *Balata, Bay, Surs et Nan*, stăpânitori la Răchitova și Lunca⁴¹; ținând seama de redarea defectuoasă a numelor din acest document, s-a presupus că acel *Surs* ar putea fi identic cu *Surb, Serb* sau *Serbe*, tatăl lui Voicu, pomenit la 1409, odată cu dania Hunedoarei⁴². Deși filiația aceasta s-ar potrivi și sub aspect cronologic, datele sunt prea nesigure pentru a putea formula o concluzie validă. Nicolae Densușianu scrie la 1890, după o informație luată din G. Fejér (*Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, X/8, Buda, 1844, p. 492; idem, *Genus, incunabula et virtus Joannis Corvini de Huniad, regni Hungariae gubernatoris*, Buda 1844, p. 33), care o știa după mărturia lui Iosif Nalaczi, că Ludovic I, regele Ungariei, ar fi făcut și el o donație lui Voicu, la 1378, actul respectiv arzând însă întâmplător⁴³.

Dar să revenim la nume! Prin urmare, Voicu, *aule nostre militis* (=„cavalerul curții noastre”) și rudele sale, fără precizarea locului din care provenea familia, primesc în 1409, ca răsplată, de la rege posesiunea

³⁹ Antonius Wrancius, *De rebus gestis Hungarorum ab inclinatione regni*, în *Monumenta Hungariae Historica*, Scriptorum, vol. II, Pest, 1857, p. 143.

⁴⁰ Ivan Lucius-Lučić, *De regno Dalmatiae et Croatiae, 1666-1966*, Trogir-Zagreb, 1966, p. 274; A. Armbruster, *op. cit.*, p. 180. Lucius mai adaugă în același loc (în contextul relevării originii românești a lui Ioan de Hunedoara) un lucru important despre români, anume acela că ei nu s-au chemat pe sine niciodată valahi, ci *Rumenos* (=rumâni), pentru că erau mândri de originea și de limba lor romană.

⁴¹ DRH, C, vol. XI, București, 1981, p. 506-508.

⁴² Ștefan Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, vol. IV, Cluj-Napoca, 1989, p. 445.

⁴³ Hurmuzaki, *op. cit.*, p. 463, nota 2.

Hunedoarei (unde era o veche fortificație, poate ruinată) cu satele din jur. Personajul cel mai important dintre toate este copilul, pe-atunci, Ioan, viitorul înalt demnitar și luptător antiotoman. El apare în documentele latine de redacție internă, transilvană și ungară, cu numele de *Ioannes* sau *Iohannes*, la care, pe când era încă tânăr, înainte de a deveni voievod al Transilvaniei, se adăuga și porecla de *Olah*, care indica fără dubiu originea sa etnică. Probabil că sub forma aceasta, de Ioan Românul (*Olah János*), era chemat în anturajul său de la curte, de către fiii de nobili cu care deprindea meșteșugul armelor. Numele de *Olah* a fost însă foarte repede părăsit, de îndată ce titularul său a început să urce pe scara demnităților, iar faptul se va fi petrecut cu concursul sau sub presiunea lui însuși, jenat de originile umile, de conotația peiorativă a termenului și dornic de integrare completă între „adevărații nobili ai regatului”.

Dar epopeea numelui acestui ilustru personaj nu se termină aici, nu numai datorită mediilor foarte diferite în care s-a mișcat, rudelor și cunoscuților de diferite etnii și confesiuni pe care i-a avut, soldaților de atâtea neamuri pe care i-a comandat, amicilor și inamicilor din atâtea locuri distincte, care l-au lăudat sau l-au ponegрит, ci și unui fapt oarecum insolit: el a avut un frate de sânge omonim⁴⁴, adică un frate (mai mic) cu numele tot de *Ioannes*! Este absolut logic să presupunem că acasă, în mediul familial, când cei doi frați erau copii și locuiau împreună, nu puteau să fie chemați amândoi la fel! Și nu puteau să fie chemați în nici un caz *Iohannes* sau *Ioannes*, fiindcă acestea sunt forme livrești ale latinei de cancelarie, adică ale unei limbi culte, nefolosite, în general, în viața cotidiană, decât atunci când era necesar și numai în anumite cercuri ale elitei, mai ales clericale. Dar vom reveni asupra acestui lucru!

Deocamdată este importantă trecerea în revistă a celorlalte nume (sau forme ale numelui) sub care este consemnat eroul nostru în epocă. Adică în timpul vieții sale sau la scurt timp după moarte. Cum s-a văzut mai sus, încă din secolul al XVIII-lea, istoricii, între care Samuil Micu, erau conștienți de această varietate de nume. Este clar că documentele latine oficiale (mai ales că fratele omonim moare de timpuriu, la 1441, în luptele cu turcii de pe lângă Belgrad⁴⁵) l-au numit pe voievodul Transilvaniei de după 1441, apoi pe guvernatorul Ungariei de după 1446 și pe deținătorul atâtor altor demnități în formele specificate mai sus, de *Iohannes* sau *Ioannes*. În general, aceste forme se mențin și în alte

⁴⁴ Un alt frate mai mic, Voicu, moare timpuriu, cândva după 1419.

⁴⁵ Capitala de azi a Serbiei, pe atunci cetate cuprinsă în Ungaria.

cancelarii de limbă latină, din țările din jur, din mediul german, din Polonia, din Italia, inclusiv din ambianța Sfântului Scaun. La fel procedează și izvoarele narrative în limba latină. În vecini, unde se cunoștea și varianta „vie”, ungară, a numelui, aceea de *János*, mai apar și forme ca *Ianăș*, *Janusch* etc. În sursele contemporane de limbă greacă, situația se schimbă însă radical. Sunt de ajuns câteva exemple. Un poet anonim, într-o creație în greaca vulgară, intitulată „Căderea Constantinopolului” și elaborată la scurt timp după 1453, face apel la papă, împărat și la „oștile lui Ianco”, scris din greșeală „Pianco” (*Πιάγκω*), numit în continuare, „preaînțelept Ianco (Pianco), stâlp al românilor” (*Πιάγκω φρονιμώτατε, καί στύλε τῆς Βλαχίας*)⁴⁶. Autorul Zoticos Paraspondylos, martor ocular al luptei de la Varna din 1444, într-un poem redactat după 1456, îl numește pe Ioan de Hunedoara „împărat” (*βασιλεύς*), îl dăruiește cu epitetele de „înțelept”, „mare”, „minunat” și îi redă numele sub forma „Iango” (*Ιάγγο*), Iangou” (*Ιάγγου*) sau „Iangoula” (*Ιάγγουλα*)⁴⁷. Marele scriitor Ducas (circa 1400-1470) îl numește „protostratorul Iangou” (*Ιάγγου*)⁴⁸. Contemporanul său, Georgios Sphrantzes (1401-circa 1477), rafinat și educat, în slujba a trei împărați, cu acces la documentele oficiale, îi zice marelui conducător creștin tot „Iancou” (*Ιάγκου*)⁴⁹. Un falsificator al lui Sphrantzes din secolul al XVI-lea, anume Macarie Melissenos, folosește exact același nume ca și modelul său⁵⁰. Faimosul istoric Laonic Chalcocondil (circa 1423-circa 1490), un foarte bun cunoscător al realităților sud-est europene, uzează chiar numele de „Iancu de Hunedoara”, adică „Iango de Choniates”⁵¹ (*Ιάγγος δέ ὁ Χωνιάτης*), numindu-l „bărbat de mare faimă”, dar alternează acest nume cu cel oficial de „Ioannes” (*Ιωάννης*) sau numai cu acela de

⁴⁶ H. Mihăescu, R. Lăzărescu, N-Ș. Tanașoca, T. Teoteoi, **FHDR**, IV. *Scriptores et acta Imperii Byzantini saeculorum IV-XV*, Bucurestis, MCMLXXXII, p. 384-387.

⁴⁷ *Ibidem*, p. 394-413.

⁴⁸ *Ibidem*, p. 428-430. Protostratorul era la început îngrijitorul grajdurilor împărătești, pentru a deveni, din secolul al XI-lea, unul dintre cei mai importanți funcționari de la palat. În timp de război, ajunge să fie un mare comandant al armatei, de unde asimilarea cu funcția de căpitan general al Regatului Ungariei, deținută de Iancu în ultimii ani ai vieții.

⁴⁹ *Ibidem*, p. 440-441.

⁵⁰ *Ibidem*, p. 444-445.

⁵¹ Numele ungar de Hunyad este redat în grecește sub forma coruptă de „Choniat”.

„Choniates”, adică „Hunedoreanul”⁵². Chalcocondil vorbește de luptele creștinilor aliați, inclusiv de unguri și români, contra turcilor, sub comanda lui Ioan sau Iancu de Hunedoara. Critobul din Imbros (1410-circa 1470) se referă la eroul nostru numai ca „Ioannes” (*Ιωάννης*), dar ca „românul Ioan” („getul Ioan”), care i-a comandat în lupte „pe ungurii și românii lui”, primii numiți „peoni”, iar ceilalți „daci”, după maniera unor autori de-atunci de a arhaiza numele popoarelor și țărilor⁵³. Credem că din același motiv, adică din dorința de a utiliza numai antroponime clasice, din antichitatea greco-latină, Critobul evită numele „vulgar” și contemporan de Iancu și-l folosește numai pe cel de Ioan. De altminteri, și Matia Corvinul este numit de acest autor „regele peonilor și dacilor”, fără să i se dea numele propriu-zis, inexistent în antichitatea clasică⁵⁴. „Ecthesis Chronica”, elaborată în secolul al XVI-lea, redă în chip consecvent numele de „Iancos” (*Ιαγκος*)⁵⁵, iar anumite cronică minore, începute în secolul al XV-lea și continuate după 1500, pomenesc iarăși de colaborarea între unguri și români împotriva turcilor și de „Ghiangou” (*Γιάγγου*), care i-a condus pe unguri la Varna⁵⁶ sau de „Iangos” (*Ιάγγος*), care a trecut Dunărea împreună cu românii (*Βλάχων*), la 1448⁵⁷. Concluzia este clară: autorii medievali de limbă greacă, contemporani cu Ioan de Hunedoara, îl numesc în chip consecvent Iancu, uneori cu variante ușor corupte de specificul limbii, de lipsa de precizie, de preluări superficiale etc. În aceste izvoare grecești de epocă, persoana lui Iancu este adesea asociată cu românii, fie prin originea sa etnică, fie prin faptul că i-a condus și pe români în luptă sau că a fost „domnul” lor. De altminteri, Iancu însuși, într-un document emis la sud de Carpați în 1447, se intitulează „voievod al Țării Românești”⁵⁸. Pe de altă parte, inclusiv izvoarele latine interne ungare și transilvane sau cele occidentale îi menționează pe numeroșii români transilvăneni care au luptat sub comanda lui Ioan de Hunedoara⁵⁹, ca și faptul că acesta și i-a aliat adesea pe principii români de la sud și est de Carpați. Insistența izvoarelor

⁵² H. Mihăescu și alții, *op. cit.*, p. 451-499.

⁵³ *Ibidem*, p. 520-533.

⁵⁴ *Ibidem*, p. 536-537.

⁵⁵ *Ibidem*, p. 540-543.

⁵⁶ *Ibidem*, p. 556-557.

⁵⁷ *Ibidem*, p. 562-563.

⁵⁸ DRH, D, I, București, 1977, p. 394-395.

⁵⁹ Ștefan Pascu, *Rolul cnezilor din Transilvania în lupta antiotomană a lui Iancu de Hunedoara*, în „Studii și cercetări de istorie-Cluj”, 8, 1957, br. 1-4, p. 25-64. Vezi și Ioan Drăgan, *op. cit.*, p. 382-401.

grecești pentru etnia românească a lui Ioan de Hunedoara și pentru componenta românească a oștilor sale este un indiciu clar al originii numelui de Ianco sau Iango.

Formele corupte de „Pianco” și „Ghianco” de la unii autori greci menționați mai sus – rezultate în mod evident din „Ianco” – demonstrează în opinia noastră și modul în care s-a ajuns la varianta occidentală de „Bianco”, „Blanco” sau „Blanc”. La 15 septembrie 1457, era redactată *Epistola ad Petri (sic) de Jacomiccio de Tagliacocço brevissima, de la vita del Beato Johanni de Capistrano et de la victoria che lui ebe de Turchi et suo felicissimo et beatissimo fine*, în care numele eroului de la Belgrad, despre care se spune că murise de ciumă (*morio de peste*) apare sub forma *Johanni Bianco*⁶⁰. Și unele cronicile franceze îl desemnau pe marele demnitar drept „le chevalier Blanc”, prototipul arhetipului cultural de mai târziu, „The White Knight”. La Genova, apropiată geografic și spiritual de mediul francez, Ungaria anilor 1450 era considerată un *dominium Blanchum*, deoarece țara era condusă și controlată de *dominus Blanchus*⁶¹. Despre isprăvile nobile ale lui Ioan de Hunedoara a fost compus chiar un roman cavaleresc, numit „Tirant lo Blanc”, scris de Joanot Martorell, născut în 1413 la Gandia, oraș din care a pornit în lume familia Borgia. „Tirant lo Blanc” este păstrat sub formă de incunabul, tipărit la Valencia în 1490. Autorul său, Joanot Martorell, cu o foarte bună pregătire în arta militară, contemporan cu Ioan de Hunedoara, Vlad Dragul și Vlad Drăgulea (devenit *Dracula!*), nu l-a cunoscut totuși niciodată pe eroul său, cavalerul „lo Blanc” cel real⁶². Romanul a avut un mare succes, fiind apreciat chiar și de Miguel de Cervantes: „Află deci că se numea *Istoria vestitului cavaler Tirante cel Alb*. / – Domnul fie lăudat! dete glas preotul, strigând. Dădurăm peste Tirante cel Alb! Adu-l încoace repede, cumetre, pe răspunderea mea, căci am găsit în el o comoară de desfătări și o mină de aur pentru clipele de răgaz”⁶³. Cei mai mulți autori,

⁶⁰ Nicolae Iorga, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XVe siècle*, Quatrième série (1453-1476), Bucarest, 1915, nr. LXXXVII, p. 158-163.

⁶¹ De aceea, nu este de mirare că Genova, bună cunosătoare a realităților de la Dunărea de Jos, dar și foarte deschisă variatelor influențe, tendințelor cosmopolite, zvonurilor de tot felul, îl consemnează pe Ioan/Iancu de Hunedoara – conform unei mărturii arhivistice târzii – și cu numele de *Gio[vanni]* și îl califică drept *principele Transilvaniei* (Archivio di Stato di Genova, Archivio Segreto, *Diversorum*, 3041 (F 21), nn; însemnare târzie pe un document din 24 februarie 1454).

⁶² Titus Filipaș, *Discursul despre România la Simion Dascălul*, în „Asymetria. Revistă de cultură și imaginație” (Paris), redactor șef: Dan Culcer (www.asymetria.org).

⁶³ *Ibidem*.

au derivat forma de Bianco, Blanco, Blanc, asociată cu numele lui Ioan de Hunedoara, de la denumirea de Valachus, Vlachus, Blachus, Balacus etc., dată de străini românilor. Cum Ioan/Iancu este numit în multe mărturii străine Valahul sau Blachul, derivarea apăsărea drept sigură. Dacă alăturăm însă formele de mai sus – mai ales Bianco sau Biancho din italiană – celor de Pianco/Piango sau Ghianco/Ghianco menționate în narațiunile bizantine, este evidentă originea lor în numele popular de Ianco, Jancho, dat lui Ioan de Hunedoara. Dacă Piango sau Ghianco provin din Ianco, atunci Bianco de ce să nu aibă aceeași rădăcină? Cu alte cuvinte „Blanc” din franceză nu era neapărat o eroare de copist față de presupusul original „le Blac” (=românul) – cum se apreciază îndeobște – ci o traducere a formei italiene de Bianco/Biancho. De aceea, credem că Biancho derivă mai degrabă din Ianco/Iancho decât din Valacho/Balacho. Cum Ianco/Iancho nu avea sens pentru italieni, în timp ce Bianco/Biancho însemna alb, ultima formă a făcut carieră și a fost apoi tradusă în alte limbi, după cum se spunea în fiecare dintre ale culorii respective.

Se știe destul de bine, pentru a nu mai fi nevoie de exemple, că în numeroase izvoare croate, sârbești, turcești și în folclorul balcanic eroul de la Belgrad e numit „Janko” „Janko voivoda”, „Jankula voivoda”, „Iancu Sibianul/Sibinianul”, cu mici variațiuni. Dar chiar dacă ne mărginim numai la două mari limbi de cultură ale evului mediu, latina și greaca bizantină, este suficient pentru a nota că eroul nostru creștin are, în linii mari, în surse două nume, cel de Ioan și cel de Iancu, mai precis cel de *Ioannes/Iohannes* și cel de *Iancu/Iango*. Firește, dacă ne referim la limbile vernaculare din regiunile în care a trăit Ioan-Iancu, se pot face, în genere, doar presupuneri rezonabile, fiindcă textele în aceste limbi vor abuda abia din secolul al XVI-lea. Este normal însă să credem că ungurii l-au numit János, sașii (germanii) Johannes și românii Ioan. Numai că acestea sunt forme oficiale, livrești ale numelui respectiv. Cum îi vor fi zis oamenii în viața cotidiană marelui general – mai ales oamenii de rând – este greu de știut. Faptul este extrem de important, fiindcă Ioan de Hunedoara a fost un *mare erou popular*, adulat de mase. Există însă unele indicii și în acest sens. De exemplu, Petrus Ransanus (1420-1492), contemporan al eroului nostru, scrie limpede că Ioan de Hunedoara era numit de popor și de italieni Iancu: *Ioanne Huniate, Ianco vulgo cognominato sau Ioannes, qui Ianco apud Italos est cognomen*⁶⁴, ceea ce

⁶⁴ *Epitome rerum Hungaricarum velut per indices descripta, auctore Petro Ransano, apud Mathiam regem olim triennium legato. Nunc primum edita, una cum appendice quam opera Joan Sambuci, Viennae, 1558. Vezi și Petrus Ransanus,*

este edificator. Ransanus a fost trimis în 1488 ca ambasador al regelui său, Ferdinand I de Neapole, la curtea lui Matia Corvinul⁶⁵, altfel spus a cunoscut în mod direct realitățile din Ungaria, unde a aflat, fără îndoială că poporul, oamenii de rând – inclusiv românii – îi ziceau tatălui regelui Iancu. Altminteri nu avea de ce se scrie în opera sa că lui Ioan de Hunedoara i se spunea în limbaj popular *Ianco*! Consemnarea numelui de Iancu de către Ransanus este cu atât mai importantă cu cât acest autor o face într-o lucrare care corespunde „modernizării” construcției evisi-hagiografice din jurul tatălui lui Matia⁶⁶. Mulți autori au fost însă sceptici în legătură cu știrea lui Ransanus despre prezența formei numelui de Iancu în mediul italian. Iată însă că două documente, descoperite recent în arhivele din Milano, de către tânărul și talentatul cercetător Alexandru Simon, îl confirmă pe umanistul din secolul al XV-lea. Ambele provin de la Ragusa (azi Dubrovnic, în Croația), sunt emise la 10 octombrie 1454, în limba italiană și dau de știre autorităților din Milano și, respectiv, Veneția, că „gubernatorul Iancu a trecut Dunărea cu o mare mulțime de oameni în ziua de 24 (29) a lunii trecute” (*el governatore Iancho passò el Danubio cum gran copia di gente adi 24/29 del passato*)⁶⁷. Primul document este dat în numele „măriților și puternicilor bărbați”, rectorul din Ragusa cu al său consiliu și cu gentilomii și negustorii ragusani și se adresează ducelui din Milano ca și „măriților și puternicilor domni” din conducere. Al doilea, tot din partea autorităților ragusane, „aduce la cunoștința magnificenței voastre” (*notifichemo ala vostra magnificenza*) anumite noutăți către Veneția, mai precis către un nobil cu nume neprecizat; această scrisoare sau copia ei a fost destinată să ajungă și la patriarh, care din 1451 rezida oficial la Catedrala San Pietro di Castello (*Predicta littera fuit scripta Veneciis, cuidam nobili, a quo illam seu eius copiam reverendum dominum patriarcha habuit*). În ambele documente, scrise de mâini diferite, numele „gubernatorului” Ungariei este ortografiat în chip identic, anume *Iancho*, ceea ce este simptomatic, fiindcă de la Ragusa până la Veneția și Milano ne situăm într-un mediu italianofon și

---

Epithoma rerum Hungaricarum id est annalium omnium temporum liber primus et sexagesimus, editor Péter Kulcsár, Budapest, 1977, p. 29, 34. Menționat și de A.A. Rusu, *Ioan de Hunedoara*, p. 15.

⁶⁵ Maria Holban, *op. cit.*, p. 435.

⁶⁶ Péter Szabó, *Szentattitüdök, lovagánus vonások a Hunyadi-kultuszban*, în „Apulum”, XLIV, 2007, p. 383-393.

⁶⁷ Archivio di Stato di Milano, Archivio Ducale Sforzesco, Potenze Estere, Turchia-Levante, cart. 647, fasc. [1], Albania, nn, din 10 octombrie 1454.

catolic. Acest fapt indică receptarea numelui lui Ioan de Hunedoara în mediul italian (în nordul Peninsulei cel puțin) și sub forma locală și populară de Iancu⁶⁸. Dacă în comunitatea milaneză (documentele acestea, inclusiv cel destinat venețienilor, au fost descoperite în arhiva ducală Sforza din Milano!) numele de Iancu nu ar fi avut sens, ragusanii nu l-ar fi folosit. Le era mai simplu să-i zică înaltului demnitar din Ungaria Ioan. Or existența numelui acesta de Iancu în ambientul milanez și lombard exprimă o anumită familiaritate cu el, care poate să provină deopotrivă din vechiul „sejur” italian (1431-1433) al tânărului Ioan-Iancu pe lângă Filippo Visconti la Milano și din ambianța sud-dunăreană. Este posibil ca în cei doi ani de ședere, milanezii să fi auzit (poate chiar de la companionii lui!) că tânărului Ioan i se spunea în limbaj amical și familiar și Iancu. Chiar dacă nu ar fi așa, chiar dacă faima numelui tradițional s-ar fi extins ulterior, este cert că în mediile italianofone i se spunea guvernatorului și Iancu, întocmai cum notase Petrus Ransanus.

Numele de „Ioan” este cel mai frecvent nume la români până astăzi⁶⁹. Forma de „Ioan” este însă una cultă, preluată ca atare din anumite texte vechi și adaptată limbii române scrise de după secolul al XVI-lea. Numele de „Ioan” – forma literară de azi, stabilită ca etalon în epoca modernă – are zeci de variante, multe dintre ele derivate prin sufixe de tip diminutival sau augmentativ. Dar, cu sau fără sufixe, formele populare transmise din secolele XV-XVI sunt Ion, Iuon, Iuan, Iuân, Oană, Ioancea, Oancea, Ioanea, Ioaneș, Ianeș, Iuonaș, Ioanichie etc. Lingviștii au stabilit de mult timp că și varianta Iancu/Iancul derivă în românește tot din Ioan. Ar fi important de știut de când există la români numele de „Iancu”, dar lucrul este imposibil de aflat cu exactitate. Ne-am mărginit doar să verificăm dacă acest nume de Iancu exista la români în secolele XV-XVI. Și iată la ce rezultate am ajuns: în primele documente românești păstrate, acest antroponim se găsește, fiind atestat în diferite regiuni. Astfel, la 1579-1580, într-un zapis de vânzare din Oltenia, apar Iancul, cu frații săi, Preda, Jâte și Radul, ca și cumpărători ai unor părți de moșie, iar între

---

⁶⁸ Pe filieră venetă, în izvoare documentare latine, eroul nostru este numit, ca de obicei, *Iohannes*, iar în izvoare narative, fie și în latină, numele respectiv apare uneori și ca *Juan* (și nu *Zuan* sau *Zan* sau *Zani*, cum ar fi fost normal în venețiană), cu pronunția ca în *Iuan*, din limba română. Vezi, de exemplu, forma de *Juan* (*Juan Uniad/Uniade* ori *Juan de Uniad vaivoda dicto Janus*) la Stefano Magno, *Annali veneti et del mondo*, vol. I-III, 1443-1478, la Österreichische Nationalbibliothek, Viena, Codices, Cod. 6215 [I. 1443-1457], *Ad annum 1444*, f. 23v, 27r. *Ianus* pare redarea ungurescului *János*.

⁶⁹ N. A. Constantinescu, *Dicționar onomastic românesc*, București, 1963, p. 80.

martorii acestei tranzacții este pomenit și un „Iancul al lu Neche”⁷⁰. Într-o însemnare din Moldova, de pe la 1587-1591, în care principele Petru Șchiopul notează sumele de bani și caii expediați la Constantinopol în contul tributului, sunt menționați și 5000 de taleri rămași ca datorie de la Iancul („Ianancul”) Sasul⁷¹. Într-un inventar făcut de același domn Petru Șchiopul, la 1594, la Bolzano (Bozen), în Tirolul de Sud, cu averea lăsată fiului său, predecesorul acestui domn este numit „Iancul vodă”⁷². Cu referire la acest din urmă personaj, fiu nelegitim al lui Petru Rareș și al unei săsoaice din Brașov, există mai multe mărturii care arată că viitorul principe a purtat numele de botez Ioan (*dominus Ioannes, filius olim piae memoriae Petri Palatini Moldaviae*), folosit de obicei sub forma Iancul, redat în latinește și ca *Iancula, Petrus Iankul* și pe cel de Carol (*Carlo Iangula*)⁷³. După ce a trecut pe la curtea tatălui său și apoi a fraților săi, el sosește la Brașov și este înregistrat în socotelile orașului, la 10 martie 1554, cu numele de *Petrus Iankul*⁷⁴. Menționăm că acest Ioan-Carol, fiul lui Petru Rareș, nu a trăit în copilărie printre slavii din Balcani, ci doar printre sași și printre români. Numai de la aceștia din urmă putea lua numele de Iancul. Firește, asta nu înseamnă numaidecât că Ioan de Hunedoara era numit Iancu în Moldova contemporană lui. Se poate bănui că elita boierească îi zicea *Ianăș*, după cum se vede din documentele oficiale slavone, de la Bogdan al II-lea, spre exemplu⁷⁵. Acest domn avea o experiență politică ungară, contacte cu o nobilime care-i spunea cu siguranță înaltului demnitar *János*.

Cum din secolul al XV-lea nu s-au păstrat însemnări în limba română (deși se știe că au existat!), vom apela la înscrisurile contemporane cu Hunedoreștii elaborate în latină, pentru a descoperi numele de Iancu între români. Diplomele maramureșene sunt edificatoare în acest sens:

- la 19 iunie 1415, conventul din Lelez introduce pe „Ioancu și Giula, fiii lui Dragomir și pe Gheorghe, fiul lui Ioancu” (*Iuanka et Gyula*

⁷⁰ *Documente și însemnări românești din secolul al XVI-lea*, text stabilit și indice de Gh. Chivu, M. Georgescu, M. Ioniță, Al. Mareș, A. Roman-Moraru, cu o introducere de Al. Mareș, București, 1979, p. 99.

⁷¹ *Ibidem*, p. 161.

⁷² *Ibidem*, p. 193.

⁷³ Constantin Rezachevici, *Cronologia domnilor*, p. 728-729.

⁷⁴ Hurmuzaki, *Documente*, vol. XI (1517-1652), ediție de Nicolae Iorga, București, 1900, p. 790.

⁷⁵ Mihail Costăchescu, *Documente moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, vol. II, Iași, 1932, nr. 220, p. 749-752; nr. 222-225, p. 755-769.

filiorum Dragomer ac Georgii filii Iuanka) în stăpânirea posesiunilor lor Crăcești și Hărniciești (azi în Ucraina)⁷⁶;

- la 2 iunie 1425, conventul din Lelez, dă de știre că, la porunca regelui Sigismund, a introdus pe Iancu (*Ianko*), fiul lui Pop (sau al popii) de Giulești cu fiii săi (Giula și Tătar) în stăpânirea unor posesiuni din Maramureș⁷⁷;

- la 30 martie 1450, apare ca om de mărturie al lui Ioan de Hunedoara un anumit Iancu (*Ianko*) de Domnești (*Urmezew*), în legătură cu o introducere în posesiune tot în Maramureș⁷⁸; peste câțiva ani (la 2 mai 1465), același om de mărturie al puterii centrale (acum al regelui Matia) este numit Ioan de Domnești (*Ioannes de Urmezew*)⁷⁹;

- la 6 octombrie 1462, în adunarea „multora dintre prelații, baronii și nobilii regatului nostru”, prezidată de regele Matia la Rupea, în Transilvania, s-a numărat între împricinați un anumit „Ioan zis Giula, fiul răposatului Nan, cu alt nume Iancu (*Ianko*) zis Pop (sau popa) de Giulești”⁸⁰.

De câte ori apare numele de Iancu în documentele maramureșene publicate de Ioan Mihalyi de Apșa la 1900, editorul notează echivalența dintre acest apelativ și cel de Ioan. De altminteri, echivalența este atestată chiar în diplomele de epocă, din moment ce același personaj este desemnat în ambele feluri: Ioan de Domnești, numit inițial Iancu de Domnești, ajuns la maturitate, în culmea carierei sale de om de mărturie regesc și vicecomite de Maramureș, nu mai folosește numele său local românesc (Iancu) sau nu mai este denumit în acte în acest fel. Este imposibil de susținut că numele de Iancu, atestat în Maramureș pe la 1415-1425, cum s-a văzut, provenea printre români de la porecla dată lui Ioan de Hunedoara de către sârbii din Balcani, într-o vreme când acesta nici nu călcase pe-acolo și era un adolescent anonim!

Dar numele de Iancu nu este străin nici zonei Hunedoara-Hațeg. Astfel, la 1439, apar consemnați Dănilă, Iancu și Laicul (*Danila, Ianc et*

---

⁷⁶ Ioan Mihalyi de Apșa, *Diplome maramureșene din sec. XIV și XV*, Sighet, 1900, p. 198-199; Radu Popa, *Țara Maramureșului în veacul al XIV-lea*, ediția a II-a, 1997, p. 74, 83.

⁷⁷ I. Mihalyi de Apșa, *op. cit.*, p. 264.

⁷⁸ *Ibidem*, p. 344.

⁷⁹ *Ibidem*, p. 470.

⁸⁰ *Ibidem*, p. 445.

Laycul), fiii lui Neacșu de Totești și ai soției sale Stana⁸¹. În același sens, la 1464, când s-a făcut darea în stăpânire a unei părți din posesiunea Livadia, ca om de mărturie voievodal a fost prezent un anume Iancul (*Jankwl*), originar tot din Țara Hațegului⁸². În genealogiile făcute de Mike Sandor pentru unele familii din Țara Hațegului, apare și un „Iancul de Șerel” (*Iankul de Serel*)⁸³. Între documentele publicate de Iosif Pataki, privitoare la domeniul Hunedoara în secolul al XVI-lea apar: *Jankwl, puero domini Andree* și *Janchi, iterum parvulo eiusdem domini Andree* (în registrul de cheltuieli ale cetății Hunedoara din 1530)⁸⁴ și *Janko* din Ohaba (în lista nominală a iobagilor din localitățile unor pertinențe exterioare ale domeniului, probabil din primul deceniu al secolului al XVI-lea)⁸⁵.

Din aceste mărturii reiese cu prisosință că numele de Iancu, sub care este cunoscut în anumite medii Ioan de Hunedoara, era unul curent în secolele XV-XVI și printre români și că acest nume este atestat la nord de Dunăre înainte de faima balcanică a eroului de la Belgrad. Ce se știe însă despre numele fratelui omonim al lui Iancu, mort de tânăr, poate prin 1441? Nu foarte multe! În urmă cu circa un deceniu, alături de colegul Iacob Mârza, semnalam o importantă însemnare de mână pe marginea unei file a cărții lui Enea Silvio Piccolomini, intitulată *Epistolae familiares*, ediția din 1481, aflate la Biblioteca Batthyaneum din Alba Iulia: *Iohannes Huniadi et frater eius, Ivachko nomine, et Iohannes; amborum monumentum Albae Iuliae conspicitur, in templo Divo Michaeli Archangeli sacro, intra muros*⁸⁶. Se vede, prin urmare, de data asta pe baza unei mărturii directe din mediile transilvane, că și fratele mai mic omonim al lui Ioan de Hunedoara avea la el acasă, alături de numele oficial, și numele de Ivașcu. Atestat și el în epocă destul de copios între români, acest nume este, evident, tot un derivat din Ioan, cum nota același Mihalyi de Apșa, la 1900 și cum se consemnează în dicționarele onomastice românești. Prin urmare, frații Ioan de Hunedoara, erau numiți

⁸¹ A.A. Rusu, I.-A. Pop, I. Drăgan, *Izvoare privind evul mediu românesc. Țara Hațegului în secolul al XV-lea*, vol. I (1402-1473), p. 103-104.

⁸² *Ibidem*, p. 272.

⁸³ Mike S., *op. cit.*, p. 662.

⁸⁴ Iosif Pataki, *Domeniul Hunedoara la începutul secolului al XVI-lea. Studiu și documente*, București, 1963, p. 57.

⁸⁵ *Ibidem*, p. 147.

⁸⁶ I.-A. Pop, I. Mârza, *La personnalité et l'époque de Jean de Hunedoara reflétées dans les annotations en marge d'un incunable de 1481*, în “Annali dell’Istituto storico di studi italo-germanici in Trento”, XXV, 1999, p. 53.

în mediile lor familiale și românești, dar și în cele mai generale, grecești și sud-slave, Iancu și Ivașcu. De altfel, într-un document din același secol al XV-lea referitor la Maramureș apare, printr-o coincidență, chiar tandemul de frați Iancu și Ivașcu: la 29 iunie 1498, conventul din Lelez adeverește că o „nobilă doamnă” din satul Leordina a zălogit trei sesii ale sale nobililor Mircea, Ivașcu și Ioancu (*Myrche, Ivasko et Iuanko*), fiii lui David Pop de Leordina și ai Caterinei Urda (sora „nobilei doamne” de mai sus), pentru 50 de florini de aur pur⁸⁷.

Toate mărturiile de mai sus concordă în legătură cu anumite realități. Numele eroului de la Belgrad, ca și lumea în care s-a mișcat, a avut forme variate. Cu care variantă a numelui de *Ioannes* a fost acesta botezat de către părinții lui este foarte greu de spus. Numele obișnuit dat de izvoarele latine este cel oficial, dar nu este în chip necesar și acela cu care era el chemat sau numit în mod curent. În plus, este normal să presupunem că în diferitele etape ale vieții sale și în funcție de mediile etnice, confesionale și geografice în care s-a mișcat, tatăl regelui Matia a fost numit în chip diferit. Conform datelor relevate mai sus, credem că în Transilvania natală, în regiunea Hunedoara-Hațeg, cei trei fii ai lui Voicu au fost numiți în copilărie Iancu, Ivașcu și Voicu. Cei doi care au supraviețuit până la maturitate au fost Iancu și Ivașcu, numiți oficial Ioan, deoarece numele lor proveneau din acest nume de Ioan. Dacă atât cât a trăit Ivașcu au mai fost motive serioase spre a folosi numele de Iancu pentru fratele lui, cu scopul de a se face mai ușor distincția necesară, după moartea timpurie a sa (la 1441), numele de Ioan de Hunedoara s-a impus definitiv în mediile oficiale. Au mai fost și alte motive, de prestigiu și de uzanță în mediile latino-maghiare, legate de predominarea în Ungaria a numelui de *Iohannes*.

Românii, care au luptat copios sub comanda lui Ioan și pe care i-a răsplătit în atâtea feluri – mai ales pe cei din Hunedoara-Hațeg – i-au zis însă mereu Iancu, ceea ce, cum s-a văzut, însemna tot Ioan! Etimologic vorbind, forma de Iancu vine de la numele românesc Ioan, la care s-a adăugat sufixul de origine slavă - *co*, devenit în românește - *cu*. De altminteri, în câteva locuri, în documente latine, este atestată în Transilvania și Maramureș forma *Ioanco*, devenită prin abreviere *Ianco*. Există și indicii foarte serioase că o altă variantă atestată a numelui, aceea de *Iancula* suna în românește *Ianculea* și provenea din forma Iancu, articulată cu articolul masculin românesc - *lea*. Nu există nici o mărturie

---

⁸⁷ I. Mihalyi, *op. cit.*, p. 621-622.

care să demonstreze că numele de Iancu ar fi fost dat eroului de la Belgrad exclusiv de către slavii balcanici și de către greci. Dimpotrivă, este foarte clar că popoarele balcanice au preluat forma de *Ianco* și variantele sale de la oștenii transilvani care-l însoțeau peste tot pe banul Severinului, pe comitele de Timiș, pe voievodul Transilvaniei, apoi pe guvernatorul Ungariei, pe căpitanul general al regatului, de-a lungul întregului său *cursus honorum*. Nu numai prezența numelui de Iancu în Transilvania și Ungaria vremii este o dovadă în acest sens, dar și faptul că personajul nostru se autointitula uneori Iancu⁸⁸, precum și mărturia contemporanului Ransanus, care spune clar: Ioan de Hunedoara era numit de popor sau în limba poporului *Ianco*; scriitorul acesta mai adaugă faptul – detaliat mai sus – că la fel îl numeau și italienii! În plus, antecesorii și contemporanii lui Ioan de Hunedoara denumiți în izvoare Iancu – cum s-a văzut în mărturiile precedente – nu au fost vreodată prin Balcani, pe la sârbi, ca să vină de-acolo cu acest nume! Dincolo de faptul că forma de antroponim *Iancu/Iancul/Ioancu* poate să aibă la origine rezonanță slavă, ea exista în limba română și între românii din Transilvania înainte de Ioan de Hunedoara, probabil din perioada de conviețuire slavo-română, cum se întâmplă cu atâtea nume proprii românești.

Desigur, trebuie să presupunem că anumiți români, mai ales din elită, îi vor fi spus eroului și Ioan/Iuan, așa cum ungurii i-au spus János, iar sașii Johann. Forma de Ioan – livrescă – nu este niciodată atestată efectiv între români în secolul al XV-lea, când apare doar varianta latină de Ioannes sau Iohannes. Însă varianta de Iancu apare adesea, în epocă, așa cum s-a văzut. Grăitoare sunt, în acest sens, mărturiile numeroșilor autori bizantini care folosesc prioritar, masiv forma Ianco (Iango), și doar rareori pe cea de Ioannes. Este cea mai bună dovadă că marele luptător antiotoman avea un nume oficial, acela de Ioan, cu variantele sale și unul popular, familiar, provenit de-acasă, dintre ai săi (așa cum fratele omonim avea și numele distinct de Ivașcu!), anume Iancu. În ce fel s-ar fi putut face „transferul onomastic” al formei de Iancu la sârbi, greci și turci prin intermediul maghiarului János – cum s-a afirmat relativ recent⁸⁹ – este imposibil de înțeles! Oricât de sumare „cunoștințe lingvistice” am avea, ni se pare mult mai firesc să vedem în forma populară de Iancu sau Ianco, atestată de Petrus Ransanus în epocă, în Ungaria, modelul pentru variantele balcanice cvasi-identice, decât forma maghiară de János! Și

⁸⁸ Gustav Gündisch, *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, vol. V (1438-1457), București, 1975, p. 25.

⁸⁹ A.A. Rusu, *Ioan de Hunedoara*, p. 15.

apoi, chiar dacă Ioan de Hunedoara nu și-ar fi zis niciodată personal Iancu, din moment ce a rămas în conștiința colectivă și cu acest nume, este absolut justificată folosirea lui. Nici regele Matia nu s-a autointitulat vreodată în documente „Corvinus”, dar acesta nu este un motiv să nu i se mai spună ca atare!

Suntem obligați, prin urmare, să constatăm că, în vreme ce se chema Ioan în mediile oficiale și catolice, proprietarul domeniului Hunedoarei era numit Iancu de către popor, mai ales în mediile locale românești, balcanice și ortodoxe. Firește, sunt și excepții de la lumea creștină ortodoxă (vezi cazul italian, detaliat anterior!), deoarece forma de Iancu (alături de cea de Ioan-János) este atestată și la croați și la turci. Folosirea numelui de Iancu de către turcii osmani și bizantini⁹⁰, ca și plasarea legendară a lui Iancu de Hunedoara ca fondator al Bizanțului în sursele osmane din a doua jumătate a secolului al XV-lea⁹¹ au oarecare relevanță inclusiv în contextul menționării „înrudirii” dintre Matia Corvin, Mehmed al II-lea și Djem⁹².

Natural, în această situație, ambele forme au deplină legitimitate și pot fi folosite, în acord cu tradiția fiecărei culturi, națiuni, confesiuni. Mai ales că numele de Iancu înseamnă tot Ioan! Este nerealist, contraproductiv

---

⁹⁰ Dan Ioan Mureșan, *Le Royaume de Hongrie et la prise de Constantinople: croisade et union ecclésiastique en 1453*, în „Between Worlds” („Mélanges d'Histoire Générale”, I), II. *John Hunyadi and his time*, edited by Ana Dumitran, Loránd Mádly, Alexandru Simon, Cluj-Napoca, 2008, p. 341-342.

⁹¹ Stéphane Yerasimos, *Enquête sur un héros: Yanko bin Madyan, le fondateur mythique de Constantinople*, în vol. *Mélanges offerts à Louis Bazin par ses disciples, collègues et amis*, édités par Jean-Louis Bracqué-Grammont et Rémy Dor, Paris, 1992, p. 213-217.

⁹² Legatul papal Angelo Pecchinoli reproduce într-un raport către papa Inocențiu al VIII-lea, la 30 ianuarie 1489, un discurs al regelui Matia, care ar spune: *sultanul însuși ad me sua manu ad hic scripsisset, tum quod mater sua per suos oratores hoc idem a me postulasset, tum etiam quia ille mihi iure sanguinis est coniunctus, nam soror avie mee casu a Turchis rapta nupsit avo sitius Turchi, ex qua postea isti nati sunt* (Biblioteca Nazionale Marciana, Venezia, Cod. Lat. X-175 (=3622), f. 133r). Se știe că Bonfini (Antonius de Bonfinis, *op. cit.*, p. 94-95, 243-244) vorbea despre o presupusă origine greacă imperială a bunicii lui Matia, adică a mamei lui Iancu: *imperatorio sanguine promansasse credita est*. Așa-zisele legături de sânge dintre familia de Hunedoara și cea a sultanilor otomani, în contextul relațiilor politice dintre rege și acești suverani, reies și din corespondența directă, din anii 1480-1484, a lui Matia cu Înalta Poartă (vezi Vilmos Fraknói, *Mátyás Király Levelei*. *Külügyi Osztály*, vol. I. 1458-1479, Budapest, 1893, nr. 259, p. 381; nr. 263, p. 387; vol. II. 1481-1490, Budapest, 1895, nr. 43, p. 68; nr. 48-49, p. 76-82; nr. 247, p. 388).

și derutant să se dea azi „directive” de denumire a unui personaj istoric de talia eroului de la Belgrad! În plus, insinuarea că în istoriografia română s-a generalizat numele de Iancu, datorită impunerii sale de către regimul comunist-naționalist, prin anumite „instrumente” ale acestui regim care s-ar fi chemat David Prodan, Francisc Pall, Mihail P. Dan, Ștefan Pascu sau Camil Mureșanu este răuvoitoare, defăimătoare și lipsită de temei. În istoriografia română, în funcție de timp, loc, curent istoriografic, s-au folosit ambele denumiri de Ioan și Iancu. Este edificator în acest sens Nicolae Densușianu, care, în 1890, îl numește pe tatăl regelui Matia *Ionu* sau *Ianculu*⁹³, iar la finele secolului al XIX-lea suntem încă departe de regimul comunist! Denumirea de Iancu a ajuns să predomine printr-un proces firesc în cadrul memoriei colective, cu rădăcini în conștiința populară din evul mediu, care l-a consacrat ca atare pe erou în rândul poporului⁹⁴. Era firesc ca românii, popor ortodox din sfera culturii de sorginte bizantino-slavă, să-l numească pe hunedorean ca și celelalte popoare de confesiune bizantină și de cultură greacă sau slavonă. Marii autori români, de la A. D. Xenopol până la Francisc Pall și Camil Mureșanu, într-un interval larg de timp, de circa aproape un secol, i-au spus personajului nostru alternativ, în forma Iancu sau Ioan, convinși de legitimitatea ambelor nume. Suntem deplin conștienți că numele personajelor istorice, departe de a fi un „joc”⁹⁵, reprezintă o problemă istorică foarte serioasă, dar care trebuie tratată conform surselor, fără partizanate de nici un fel și fără minimalizarea și blamarea creațiilor antecesorilor. Ironia este adesea un mod facil de a face „analiză critică” și „prinde” ușor în rândul publicului, mai ales dacă este făcută declamativ, superficial și cu oarecare emfază. Iar a-i blama cu orice preț pe antecesorii – unii de o erudiție, onestitate și acribie ieșite din comun! – a devenit azi pentru unii o modalitate de a epata, de se impune. Din fericire, această inducere în eroare nu poate dura la infinit!

De aceea, concluzia lui David Prodan, exprimată în 1956, rămâne pe deplin actuală: „Cu precizie se știe doar că numele lui apare pentru

⁹³ Hurmuzaki, *op. cit.*, I/2, p. 463.

⁹⁴ Ioan de Hunedoara a ajuns să fie efectiv, conform surselor, un erou popular, care a condus mase largi de creștini la luptă. El a și fost denumit „ultimul mare cruciat european”, tocmai datorită fervorii creștine care anima masele aflate sub comanda sa. De aceea, denumirea dată lui de mulțimile care-l însoțeau – departe de a fi subiect de ironie – este extrem de importantă, dincolo de exagerările legate de „rolul maselor” și de „rolul personalității” în istorie, semnalate în timpul regimurilor comuniste de peste tot.

⁹⁵ A.A. Rusu, *Ioan de Hunedoara*, p. 22.

prima oară în istorie la 1409. La această dată anume, regele Sigismund dăruia „pentru slujbele lui credincioase în loc și timp potrivit” cetatea regală Hunedoara cu domeniul ei, soldatului de curte (cavalerului) Voicu, fiul lui Serba (Șerb sau Șerban), fraților săi Mogoș și Radul, vărului său Radul și fiului său Ioan, care e însuși Ioan de Hunedoara sau, cu numele său popular, transmis de poezia populară și de cronică, Iancu. După documentele contemporane latine, Voicu a avut doi fii cu numele Ioan (în latinește *Joannes*), ceea ce ar fi de neînțeles dacă nu i-ar fi distins într-un fel. Documentele simt nevoia să-i distingă: pe cel mic îl numesc *Joannes junior*. Trebuie să-i fi distins într-un fel și soldații lor și toți care i-au cunoscut, căci cei doi frați au luptat mereu alături. Desigur, el era Iancu, așa cum ni l-a transmis poporul, iar celălalt era Ioan. În latinește însă, se traduc amândouă formele cu același *Joannes*⁹⁶. Nimic nu este mai clar și nimic nu este mai departe de naționalismul gratuit sau de „comanda socială comunistă” decât aceste cuvinte. De altminteri, ar fi fost și greu să se exprime o profesiune de credință legată de naționalismul românesc manifest în 1956, în plină epocă proletcultistă, când doar valorile „marelui frate de la Răsărit” erau încă destul de intens promovate, când încă se striga pe străzi „Stalin și poporul rus/Libertate ne-au adus!” sau „U.R.S.S./ Bastion al păcii e!”. Unde era „naționalismul comunist” la 1956, când abia dacă începuse, timid, să fie pomenit și numele românilor, ca și cel al unor voievozi, după „invazia” de internaționalism sovietic și rusesc, este greu de descoperit!

Din toate mărturiile analizate, reiese că cei doi *Ioannes*, cu nume identice doar în forma latină a documentelor de cancelarie și a unor cronică oficiale, au avut în mediul local transilvan și în rândul soldaților lor nume deosebite, care astăzi se cunosc, anume Iancu și Ivașcu. Prin urmare, folosirea numelui de Iancu de Hunedoara în limba română nu este inventată, ci este absolut legitimă și concordă cu mărturiile de epocă.

Șerbu (Șerban), Voicu, Mogoș, Radul sau Ladislau, alt Radul, Ioan sau Iancu, alt Ioan sau Ivașcu, Matia Corvin, Ioan Corvin sunt câteva dintre apelativele unei familii care a făcut epocă în istoria Europei Centrale și Sud-Estice și care arată identitățile multiple în care acești oameni s-au mișcat. A-i numi în chip diferit și neuniform – dar în deplină cunoștință de cauză – pe acești oameni, așa cum ne îndeamnă izvoarele, este nu numai un act de onestitate, o recunoaștere a diversității etnice și

---

⁹⁶ D. Prodan, *Din istoria Transilvaniei. Studii și evocări*, București, 1991, p. 259.

confesionale de-atunci, dar și o datorie față de o lume care încerca, conservându-și propriile identități, să apere valorile civilizației europene.

**NAMES IN THE FAMILY OF KING MATTHIAS CORVINUS:
FROM CONTEMPORARY SOURCES TO PRESENT
HISTORIOGRAPHY**

Abstract

The contribution of onomastics in the Hunyadi family to a better understanding of the history of the fifteenth century and of subsequent collective mentality until contemporary times is addressed. A first analysis is made of the name of the son of *Iancu de Hunedoara* (John Hunyadi), born in Cluj in 1443 around the celebration day of Apostle *Matia*, and receiving this name exactly, instead of that of *Matei* (Matthew), such as the apostle appears in the church calendar. An explanation is given of how the real name of the king became *Matei* in Romanian historiography. Follows an analysis of the name of Corvin (Corvinus), borne by King *Matia* and his successors, but not by his forefathers, indicating the illustrious origin of the king, with Romanian ancestors, invariably presented by the Humanists as descendants of the Romans. Several aspects of genealogy are further on addressed, with a special focus laid on the Romanian onomastics of *Matia Corvin*' paternal relatives. A more extensive section is dedicated to the names borne at the time by the Voivode of Transylvania, Governor of Hungary and General Knight of the Kingdom – the famous crusader who died in 1456 – which all derive from *Ioan* (John), pronounced and written in varied ways, according to the ethnicity, language, and denomination of the contemporaries. The author demonstrates that *Iancu*, the name given to the hero of Belgrade by the Romanians, the Serbs, the Greeks, the Croatians, the Bulgarians, etc., and which is a diminutive of *Ioan*, is just as legitimate as *János*, *Johannes*, *Giovanni*, etc.; the name of *Iancu* was in use among the Romanians in the fifteenth and sixteenth centuries; and, the hero of Belgrade bore it during his life in the Romanian, South-Danubian, Dalmatian, and even Italian milieus. Thus, the use of the name of *Iancu* was not forcibly imposed by the communist regime. This name already existed in the Romanian collective conscience during the period of Romanticism. As a result, the attempts made by some historians nowadays to banish its use by the general public and the specialized circles is superfluous, detrimental, and devoid of any support in terms of philology or history.

ISTORIOGRAFIA ROMÂNĂ ȘI MAGHIARĂ REFERITOARE LA IOAN DE HUNEDOARA (I)

RADU LUPESCU

Studiul istoriografiei referitoare la Ioan de Hunedoara este un subiect de cercetare extrem de generos și totodată foarte palpitant. Nu numai din cauza faptului că se referă la cariera unei personalități istorice de excepție, carieră marcată de o serie de momente de cotitură, dar și prin faptul că se află la tangența a două istoriografii care și-o revendică. Astfel s-a putut naște o istorisire plină de învățăminte asupra evoluției cercetării științifice istorice.

Asemenea demersuri istoriografice comportă întotdeauna un anumit grad de subiectivitate și foarte probabil în unele cazuri am recurs la observații care nu reflectă întru totul personalitatea autorilor sau adevărata valoare a diferitelor contribuții legate de Ioan de Hunedoara. Totuși am încercat să abordez fiecare contribuție folosind același set de repere. Având în vedere lunga și prolifică tradiție a cercetărilor referitoare la Ioan, evident nu am putut recurge la enumerarea, și cu atât mai puțin la analiza tuturor scrierilor istorice relative la persoana sa. În măsura posibilităților mele am încercat să depistez în special acele scrieri care au contribuit esențial la formarea imaginii pe care eroul nostru a dobândit-o în diferite perioade istoriografice, fie că este vorba de atitudini corecte sau eronate, de laudă sau critică la adresa lui.

În legătură cu metoda de abordare a acestui subiect, care poate fi prezentată în principal într-o ordine cronologică sau tematică, am ales una intermediară, în special cu scopul de a nu mă repeta, dar totuși prezentarea să decurgă cronologic, marcată cu secvențe de analiză tematică. Pe lângă acest aspect trebuie avut în vedere și firul paralel al evenimentelor dat de evoluția istoriografiei românești și a celei maghiare.

Antecedente. Începând cu secolul al XVI-lea, fiecare epocă și-a creat un Ioan de Hunedoara al său. Această imagine a fost influențată la început nu numai de binecunoscutele „decade istorice” ale lui Bonfinius,

dar și de o tradiție populară ce se manifesta încă puternic în secolul menționat. Cele două surse au fost armonios îmbinate de către Gáspár Heltai, care în cronică sa a tălmăcit pentru publicul maghiar o versiune care a marcat adânc concepția despre Ioan de Hunedoara. În legătură cu originea familiei Hunedoreștilor, Bonfinius a relatat de fapt trei variante complet diferite, aparent fără să fie deranjat de inadvertențele din textul său. Dintre acestea, Heltai a ales-o pe cea care se referă la paternitatea lui Sigismund de Luxemburg, iar prin asta a fundamentat o legendă care este și astăzi vie în opinia publică. Între istorisirea lui Bonfinius și cea a lui Heltai despre origine există o serie de diferențe, atât sub aspectul formei cât și sub cel al conținutului, însă astăzi este greu de decis dacă diferențele sunt rezultatul unor exagerări literare ale lui Heltai sau într-adevăr reflectă o tradiție deja menținută și îmbogățită de tradiția populară. Printre adăugiri se află și remarcă referitoare la mama lui Ioan de Hunedoara care ar fi o femeie din neamul Mărgina (Morzsina nemzetből való). Heltai prin această afirmație a oferit un suport des evocat de posteritate privind mediul din care proveneau părinții lui Ioan de Hunedoara, fără însă ca cercetările ulterioare să deslușească adevărata origine a mamei sale. Deși ideea descendenței regale a lui Ioan a fost relatată pentru prima dată de către Bonfinius, ea s-a înrădăcinat în conștiința modernă ca o legendă de-a lui Heltai Gáspár, de numele cronicarului italian fiind legat descendența romană, ori cea din căsătoria românului Buti și o prințesă bizantină – aceasta din urmă des evocată în lucrările de istorie până în secolul al XIX-lea.

În secolul al XVIII-lea existau opinii destul de divergente privind originea Hunedoreștilor. De exemplu Carolus Christianus Besser a respins printre primii rudenia cu regele Sigismund de Luxemburg, pledând în favoarea paternității amintitului Buti¹. Spre deosebire de el, Benkő József pleda în consens cu viziunea cronicărească: „După părerea noastră Ioan Corvin a fost fiul natural al regelui maghiar și împăratului roman Sigismund și al fiicei unui nobil român pe nume Mărgina”².

Concepția de tradiție cronicărească asupra lui Ioan de Hunedoara a început totuși să fie modificată prin editarea unor importante colecții de izvoare scrise și nașterea primelor istorii generale maghiare „critice”. Contribuții mai semnificative la cariera lui Ioan a avut I. G. Schwandtner

---

¹ Carolus Christianus Besser, *Dissertatio historica de Joannis Hunniadis ortu et nativitate*, Iena, 1708.

² Benkő József, *Transsilvania specialis*, vol. I, ediție îngrijită de Szabó György, Bukarest-Kolozsvár, 1999, 472-473.

prin publicarea unor izvoare narative, iar György Pray prin publicarea unor documente inedite. De exemplu Pray a publicat pentru prima dată documentul din 1453 prin care Ioan a fost numit comite perpetuu al Bistriței. Sintezele de istorie maghiară ale lui István Katona, J. Ch. Engel sau J. A. Fessler au fost scrise deja prin includerea noilor surse documentare³.

Viziunea istoriografiei romantice maghiare asupra originii. Nu este de mirare că prezentarea de față începe cu problematica originii lui Ioan de Hunedoara, deoarece ea a devenit chiar din secolul al XVI-lea tot atât de importantă ca și campaniile sale antiotomane. La începutul secolului al XIX-lea are loc prima dispută „academică” privind originea eroului. Ideea la care au reacționat atunci câțiva reprezentanți de marcă ai culturii maghiare nu se lega de originea română, care la momentul respectiv încă nici nu se punea, ci de ideea originii lui Ioan de Hunedoara ca fiu nelegitim al regelui Sigismund de Luxemburg. Aranka György, cel care a pus bazele „Societății de Cultivare a Limbii Maghiare în Transilvania” era de părere că Sigismund de Luxemburg nu putea să joace rolul pe care i l-a atribuit legenda din simplul motiv că familia Hunedoreștilor avea în posesie Hunedoara încă de prin prima jumătate a secolului al XIV-lea. Totodată a încercat să demonstreze că familia purta și numele de „Secuiul” sub forma Hunyadi-Székely. Ideile lui Aranka au fost reluate și întărite de către Kazinczy Ferenc, membru al Academiei Maghiare proaspăt înființată, care la data respectivă (1817) și-a exprimat totodată scepticismul în legătură cu găsirea actului de donație al regelui Sigismund asupra Hunedoarei, care ar fi putut rezolva disputa originii. Însăși titlul articolului lui Kaziczy este foarte explicit: Combaterea acelei știri ticăloase conform căreia Guvernatorul Ungariei și Voievodul Transilvaniei, Ioan de Hunedoara s-ar fi născut dintr-o îmbrățișare sălbatică. Ambele articole au fost adunate și publicate de Ponori Thewrewk József în 1825⁴.

³ Johann Georg Schwandtner, *Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini*, Tomi I-III, Viena, 1746-1748; Georgius Pray, *Annales Regum Hungariae*, vol. II-III, Viena, 1764-1766; Stephanus Katona, *Historia critica regnum Hungariae*, vol. XIII, 1790; Johann Christian Engel, *Geschichte des Ungarischen Reichs u, seinen Nebenländer*, vol. I-IV, Halle, 1797-1804.

⁴ Aranka și-a publicat articolul într-o primă fază separat: *Két értekezés, I, Az 1809-ik esztendőnek eltemetése, II, Gubernátor Hunyady Jánosról...melyben megbizonyítottatik, hogy nem volt szerelem gyermeke*, Kolozsvár, 1810. Cele trei articole

Este de remarcat în această etapă timpurie încercarea lor de a înlătura vălul creat de legenda originii regale asupra începuturilor familiei Hunedoreștilor. Autorii nefiind istorici, este ușor de înțeles că toată demonstrația care a stat la baza negării originii nelegitime a fost greșită. Aceste idei nici nu și-au mai găsit loc în istoriografia maghiară.

Așa cum am amintit, Kacinczy își exprimase încă la începutul secolului XIX-lea scepticismul în legătură cu posibilitatea găsirii documentului donațional al regelui Sigismund prin care Hunedoreștii au primit Hunedoara. Era de părere că numai un astfel de document ar putea fi dovada clară a relației tată-fiu dintre Sigismund și Ioan și ar rezolva problema originii familiei. Și iată că documentul respectiv a fost găsit. El făcea parte din arhiva familiei Hunedoreștilor, ajunsă datorită lui Gheorghe de Brandenburg în Germania, la Ansbach, încă la începutul secolului al XVI-lea. O parte a arhivei a revenit în Ungaria prin bunăvoința împăratului Iosif al II-lea la sfârșitul secolului al XVIII-lea, iar printre aceste documente se afla și actul donațional al regelui Sigismund din 1409⁵. Ea a fost publicată pentru prima dată de către Fejér György.

Fejér, marcat de disputele acelor decenii cu privire la originea lui Ioan de Hunedoara a publicat în anexa colecției sale vaste de documente o lucrare separată dedicată eroului nostru.⁶ Poziția lucrării – ca anexă la ultimul volum, al XI-lea – arată clar demersul ulterior al lui Fejér de a edita o colecție de izvoare cu privire la începuturile familiei Hunedoreștilor. În primul capitol (*Scriptorum*) sunt citați mai toți cronicarii cunoscuți ai căror opere conțin referiri la originea și anii de tinerețe ai lui Ioan. Următorul capitol (*Diplomata*) este de fapt prima colecție de documente dedicată eroului nostru, unde au fost publicate pentru prima dată câteva documente extrem de importante. Printre acestea se află și actul donațional din 1409 al lui Sigismund de Luxemburg asupra domeniului Hunedoarei, dar și alte documente importante, cum ar fi acordul dintre Elisabeta Szilágyi și regele Ladislau al V-lea, care conține

---

împreună: *Három értekezés Hunyady Székely János születéséről*, ed. Ponori Thewrewk József, Pozsony, 1825.

⁵ Borsa Iván, *A Hunyadi család levéltárának története*, în „Levéltári Közlemények”, 35 (1964), p. 21-56.

⁶ Georgius Fejér, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, vol. XI, Buda, 1844 (Cu anexa, „Genus, incunabula et virtus Joannis Corvini de Hunyad, regni Hungariae gubernatoris, argumentis criticis illustrata”).

lista castelurilor aflate în posesia lui Ioan la sfârșitul vieții sale. Concluziile sale bazate pe izvoarele astfel adunate le-a expus într-un capitol separat pentru ca la sfârșit să dedice un alt capitol teoriilor considerate de el greșite asupra originii familiei Hunedoreștilor.

Practic documentul din 1409 nu numai că nu a rezolvat problema originii, ba chiar a dat naștere la noi întrebări oferind un sol fertil pentru tot felul de speculații îndrăznețe ce marchează și în prezent cercetarea familiei Hunedoreștilor. Cel care a comentat pentru prima dată documentul publicat de Fejér a fost József Teleki, primul mare monograf al epocii Hunedoreștilor.

József Teleki. Este ironia sorții că primul autor important al unei monografii a voievodului Transilvaniei a fost la rândul său guvernator al aceleiași provincii. Prin opera lui Teleki nu numai Ioan de Hunedoara, dar întreaga epocă a Hunedoreștilor a ajuns în centrul atenției cercetării istorice maghiare, oferind o bază solidă de plecare pentru viitoarele cercetări. Cartea se situează de fapt la zorii noii istoriografii, într-o epocă în care viața științifică maghiară se afla în abis. Este perioada postpașoptistă, când o serie de intelectuali maghiari de seamă au fost nevoiți să ia calea exilului, iar celor rămași acasă cenzura severă a epocii Bach le-a trasat limite înguste posibilităților de publicare. La mijlocul secolului al XIX-lea, cercetarea istorică maghiară nu dispunea încă nici de un sistem instituțional adecvat, chiar și în spatele cercetărilor mai ample aflându-se demersuri solitare. O asemenea cercetare a fost și cea întreprinsă de József Teleki. Deși în ceea ce privește metodele de cercetare istorică era un autodidact, pregătirea sa în științele juridice, dublată de o rigurozitate profundă ce îl caracteriza, au constituit fundamentul necesar pe care s-a clădit o monografie asupra epocii Hunedoreștilor, unică la vremea respectivă. Este o operă bazată pe o cercetare exhaustivă de care cercetarea nu se poate lipsi nici în prezent, deși între timp tema în discuție a produs a literatură extrem de bogată.

Volumele lui Teleki sunt rezultatul a mai multor decenii de cercetări. De-a lungul carierei sale politice, a avut acces la o serie de arhive din Germania, Cehia și Ungaria, iar materialul documentar adunat a fost clădit nu numai în structura volumelor de istorie, dar le-a publicat și ca ediții de documente separate. Nu numai munca investită, dar și structura operei este de-a dreptul monumentală, deschizând drumul spre

metode de abordare noi în istoriografia maghiară. Metoda de abordare reflectă foarte bine exigența științifică spre care Teleki a tins.

Monografia a jucat un rol important în transformarea unor eroi în modele istorice, într-o epocă de formare a conștiinței naționale moderne, întărind cultul Hunedoreștilor în special la nivelul elitelor. Importanța i-a fost accentuată și de conjunctura politică specială creată de regimul Bach: prin monografia lui Teleki, un capitol strălucit al istoriei maghiare și-a croit drumul prin plasa unei cenzuri ferme. Monografia a putut să apară în special datorită statutului pe care familia Teleki îl ocupa în societatea Imperiului Habsburgic, și datorită trecutului său fără pată în revoluția din 1848-49.

Opera lui Teleki a însemnat un pas important nu numai în ce privește studiul și cultul familiei Hunedoreștilor, dar a avut o influență importantă și asupra cercetării istorice maghiare din a doua jumătate a secolului al XIX-lea. De exemplu, această operă a stat la baza genului de geografie istorică, care s-a bucurat de mare trecere în istoriografia maghiară. Teleki însuși avea în vedere o geografie istorică a Ungariei pentru perioada studiată de el, volume care ar fi trebuit să apară în continuarea primelor cinci volume de istorie politică. Din păcate, autorul n-a mai apucat publicarea acestei părți a monografiei sale, și a rămas în sarcina Academiei Maghiare să finalizeze lucrarea. Primul volum din geografia istorică a fost pregătit pentru tipar, pe baza materialului adunat de Teleki, de către Károly Szabó. Acest volum a arătat clar insuficiența izvoarelor prelucrate de Teleki pentru o geografie istorică, astfel că publicarea celorlalte volume a fost stopată. Academia a reluat problema continuării operei lui Teleki în 1887. Comisia Istorică a Academiei l-a însărcinat pe Dezső Csánki, care a finalizat încă patru volume, iar în final Antal Fekete-Nagy a publicat în 1941 ultimul volum referitor la comitatul Trencsén. Deși rămasă neterminată, geografia istorică inițiată încă de Teleki a fost o operă de mare însemnătate pentru cercetările istorico-topografice, asemenea cercetărilor în domeniul genealogiei a lui Iván Nagy, care a oferit o prezentare relativ completă a nobilimii din regatul maghiar. Opera lui Teleki este asemenea unei catedrale gotice: se compune din părți realizate cu întreruperi mai mici sau mai mari, care au fost mereu îmbunătățite pe baza unor concepții din ce în ce mai noi, pentru ca în final totuși să rămână neterminată⁷.

---

⁷ Teleki József, *Hunyadiak kora Magyarországon*, vol. I-V, X-XII, Pest, 1852-57; idem, *Hunyadiak kora Magyarországon. A szoros értelemben vett Magyarországon*

Peste nici două decenii, Antal Pór a scris o mică monografie dedicată explicit lui Ioan de Hunedoara⁸. A fost o carte mai ales de popularizare, iar conținutul se clădea pe monografia lui Teleki. Din această cauză nici nu i s-a acordat o atenție sporită în lucrările de specialitate.

A doua jumătate a secolului al XIX-lea a constituit epoca apariției marilor istorii generale maghiare, începută cu o istorie a Ungariei scrisă încă după model clasic de un singur autor (László Szalay), și a culminat la sfârșitul secolului cu așa zisa ediție milenară a istoriei națiunii maghiare, o operă redactată deja de un colectiv de specialiști⁹.

La momentul respectiv Hunedoreștii constituiau deja o adevărată epocă în istoria regatului maghiar, care se întindea de la 1437 (Szalay) sau 1440 (Fraknói, în istoria milenară), până la moartea regelui Matia (1490). Astfel regi ca Albert I, Vladislav I sau Ladislau al V-lea erau plasați în umbra carierei politice de excepție a lui Ioan de Hunedoara. Cultul crescând al Hunedoreștilor este elocvent reflectat de cuvintele lui Szalay la adresa lor: „ne apropiem de o epocă în care numele Hunyadi plasează în umbră toate celelate nume, chiar și pe cel al principelui, și care peste guvernarea lui Ștefan, Ladislau, Coloman și Ludovic a adus a lumină nouă în jurul frunții unui Hunyadi”. Szalay a realizat de altfel și acel portret mai târziu foarte larg răspândit al eroului, prin care era recunoscut ca magnat cu o avere extrem de mare, dar care și-a folosit averea nu numai în interes personal, dar și în favoarea țării. În ce privește ediția milenară a istoriei națiunii maghiare, ea a devenit opera de referință a cercetării istorice nu numai pentru epoca Hunedoreștilor, ci pentru întreaga istorie a maghiarilor. Autorul capitolului referitor la Hunedorești a fost Vilmos Fraknói, care a realizat un capitol excelent de istorie evenimentială, dar i-a fost reproșat mai târziu că a neglijat problema originii familiei, peste care într-adevăr a trecut cu vederea. Fraknói a mai scris și o monografie dedicată regelui Matia pentru celebra colecție *Biografii istorice ungurești (Magyar Történelmi Életrajzok)*, unde de

---

leírása, sub red. Szabó Károly, vol. VI/1, 1863; Csánki Dezső, *Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában*, vol. I-III, V, Budapest, 1890-1913; Fekete Nagy Antal, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*, vol. IV, Budapest, 1941.

⁸ Pór Antal, *Hunyady János, Élet- és korrajz*, Budapest, 1873.

⁹ Szalay László, *Magyarország története*, vol. III, Leipzig, 1853. Ediția revizuită, idem, *A magyar nemzet története*, ediție îngrijită și adăugită de Baróti Lajos, vol. II, Budapest, 1896; Fraknói Vilmos, *A Hunyadiak és a Jagellók kora (1440-1526)*, în *A magyar nemzet története*, sub red. Szilágyi Sándor, vol. 4, Budapest, 1896.

asemenea a evitat chestiunea originii, cele câteva remarci reflectând opiniile lui László Réthy asupra cărora o să revin mai jos¹⁰.

Originea Hunedoreștilor. Ultima confruntare științifică. Pragul secolului al XX-lea a marcat ultimul act în confruntarea științifică pe marginea originii Hunedoreștilor. La data respectivă, problema originii nu se mai axa pe tema legendei așa cum se pune la începutul secolului al XIX-lea, ci se referea la naționalitatea familiei. Nu era o polemică istorică româno-maghiară, ci o dezbateră în cadrul istoriografiei maghiare care s-a mutat rând pe rând din paginile anuarului „Asociației Istoriceilor și Arheologilor din comitatul Hunedoara” (*A Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat Évkönyve*) în cele ale revistei de genealogie și heraldică *Turul*, ca în final să acosteze în volumele monumentale de istoria artei, editate de „Oficiul Național de Protecția Monumentelor” (Országos Műemlékvédelmi Hivatal): *Magyarország Műemlékei*. Această confruntare, deși nu a ajuns la un consens, s-a dovedit a fi una extrem de folositoare nu numai pentru studiul originilor familiei, dar și pentru studiul evului mediu, clarificând o serie de terminologii și metode istorice. A fost o dezbateră deschisă care a arătat sănătoasa practică a confruntărilor cu caracter științific în domeniul istoriei, ce poate fi un model demn de urmat chiar și astăzi.

Între timp, chiar și fondul de documente cu privire la Hunedorești s-a îmbogățit semnificativ ceea ce a determinat revizuirea multor aspecte a istoriei acestei familii. Astfel, Ferenc Sólyom-Fekete a publicat pentru prima dată documentul din 1414 care este ultima mențiune a lui Voicu, tatăl lui Ioan de Hunedoara, și care conține o serie de referiri foarte importante și la aspectul domeniului Hunedoara aflat în plin proces de formare. Cu ocazia adunării itinerante a Asociației Istoriceilor maghiari în comitatul Hunedoara din anul 1887, Csánki Dezső a atras atenție asupra două documente – ajunse între timp celebre – care se referă la unchiul lui Ioan de Hunedoara, Radu/Ladislau. Unul amintește și de Anca, soția lui Radu, care se afla în relație de rudenie cu cnezii din Densuș¹¹.

Tema originii a fost readusă în discuție de către László Réthy într-un articol publicat în 1884, intitulat: *Sunt Hunedoreștii de origine*

¹⁰ Fraknói Vilmos, *Hunyadi Mátyás király 1440-1490*, Budapest, 1890.

¹¹ Sólyom-Fekete Ferenc, *A magyarság és az oláh incolatus Hunyadban*, în „A Hunyad Megyei Történelmi és Régészeti Társulat Évkönyve”, I, 1882, p. 52-78; Csánki Dezső, *Hunyadmegye és a Hunyadiak*, în *Századok* 21, 1887, p. 8-31.

*vlahă*¹²? Era foarte probabil o reacție la seria de articole semnate de George Barițiu în anii 1873-74: „ziarele românești propagă în mod constant ideea conform căreia Ioan de Hunedoara, acest campion al creștinismului în răsărit, și Matia, marele rege al Ungariei, au fost români. Apoi din originea română, frații noștri români, își fac capital și afirmă că în Ungaria credința creștină a fost apărută de armele și spiritul național românesc față de atacurile islamului”.

De fapt, până prin anii 1880 istoriografia maghiară nu dispunea de nici o abordare serioasă a problemei originii Hunedoreștilor. Réthy, preocupat în mod constant de istoria românilor – despre care a și scris o carte – a făcut primul demers în acest sens¹³. Spre deosebire de atitudinea ambiguă a lui Teleki, care formulase problema într-un stil destul de cețos, Réthy a afirmat foarte clar: „după opinia mea problema originii vlahă a Hunedoreștilor este decisă”. Totuși pentru a nu oferi o prea mare frustrare cititorilor săi, mai adaugă: „capacitatea de asimilare arată întotdeauna forța de atragere a geniului unei națiuni”, și deci faptul că Hunedoreștii nu sunt maghiari nu trebuie să deranjeze pe nimeni. Réthy însă lansează în acest articol o interpretare a termenului de vlah, care aplicată familiei Hunedoreștilor, va persista în istoriografia maghiară chiar și în secolul al XX-lea. El arată că „în evul mediu numele de vlah nu era identic cu cel de român așa cum este astăzi”, adică în secolul al XIX-lea. Vlahi mai erau numiți și alte grupuri de populație de religie ortodoxă din rândul sârbilor și bulgarilor, și deci Hunedoreștii nu au fost neapărat de origine română.

Disputa a continuat în paginile anuarului „Asociației Istoricilor și Arheologilor din comitatul Hunedoara”, unde au apărut deodată două articole semnate de Mór Wertner și Ferenc Sólyom-Fekete referitoare la problema originii¹⁴. Wertner, pornind de la cronică lui Heltai care amintește de numele de familie a mamei lui Ioan de Hunedoara (Morzsina) a încercat să demonstreze autenticitatea acestei informații și deci a povestirii lui Heltai. Pornind de la anumite asemui de prenume a ajuns la concluzia că prima știre despre familie datează din 1360, în

---

¹² Réthy László, *Oláh eredetűek-e a Hunyadiak?* în „Turul”, I-II, 1884-1885, p. 137-141.

¹³ Réthy László, *Az oláh nyelv és nemzet megalakulása*, Budapest, 1887.

¹⁴ Wertner Mór, *A Hunyadiak*, în *A Hunyad Megyei Történelmi és Régészeti Társulat Évkönyve*, 11, 1900, p. 89-136; Sólyom-Fekete Ferenc, *A Hunyadiak rokonsága*, în „A Hunyad Megyei Történelmi és Régészeti Társulat Évkönyve”, 11, 1900, p. 137-147.

documentul respectiv fiind amintit un Șerb, fiul lui Costea, care ar putea fi bunicul lui Ioan de Hunedoara. Astfel, prezența familiei în comitatul Hunedoara a fost plasată cu jumătate de secol mai devreme decât se credea până atunci. Plasarea de timpuriu a Hunedoreștilor în comitatul Hunedoara și acceptarea originii lor române a fost un pas foarte îndrăzneț în acea perioadă încă dominată de concepții tradiționale, cronicărești. Ferenc Sólyom-Fekete era de aceeași părere cu Wertner. Într-un articol publicat ceva mai devreme, unde a atras atenția de altfel asupra documentului din 1360, deși nu a avut curajul să se pronunțe clar, totuși s-a referit la posibilitatea originii cneziale hunedorene a familiei¹⁵. Acum însă, alături de articolul lui Wertner, a adoptat o poziție clară: „este aproape de neînțeles obscuritatea cu care a fost tratat până în prezent această problemă, șirul de povești lansate chiar și de către cei mai buni istorici ... iar unii au recurs chiar și la speculații, numai pentru a nu știrbi națiunea maghiară”.

Critica la articolul lui Wertner, cât și la punctul de vedere lansat de Réthy, a fost formulată de János Karácsonyi într-un articol incisiv, cu formulări uneori destul de personale¹⁶. Vizavi de cele scrise de Wertner, Karácsonyi afirmă: „și acesta a pornit de la povestea Morzsinay, și deoarece printre nepoții lui Costea – cel care a colonizat satul Răchitova – descoperă un bărbat pe nume Sorb (la alții Surs) care trăise în 1360, îl consideră identic cu bunicul lui Ioan de Hunedoara, Șerb, și astfel plasează originea Hunedoreștilor cu două generații mai devreme. Noroc că noi cunoaștem în regiunea de dincolo de Tisa atât familii de Șerban, cât și Șorban, și în ciuda asemuirii mari totuși putem face distincție de exemplu între Werner Mór și Wertner Mór, și nu lăsăm ca cineva să ne ducă de nas pe baza asemuirii dintre Sorb și Șerban”. Deși îl critică pe Wertner din cauza plasării începuturilor familiei prea devreme, și el cade în aceeași capcană încercând să documenteze prezența familiei în Hunedoara pe la 1380. În legătură cu opinia formulată de Réthy afirmă: „știm foarte bine că cuvântul 'vlah' în epoca Hunedoreștilor încă nu a însemnat naționalitate, și că strămoșii lor puteau fi slavi sudici, albanezi sau români deopotrivă. Afirmăția noastră cumpănită și calmă cum că Ioan de Hunedoara a fost un erou maghiar de origine română nu o bazăm pe acest lucru, ci pe o cu totul altă cauză... În arborele genealogic al

¹⁵ Sólyom-Fekete Ferenc, *A magyarság*.

¹⁶ Karácsonyi János, *Adalék Hunyady János származásához*, în „Turul”, XIX, 1901, p. 49-53.

Hunedoreștilor apare de două ori numele de Radul, care ne oferă un indiciu sigur. Plasarea la capăt a articolului în acest prenume arată foarte clar originea română și că familia vorbea limba română”. Prin articolul lui Karácsonyi, asistăm de fapt la prima recunoaștere clară în istoriografia maghiară a originii române a Hunedoreștilor¹⁷. Însă înainte ca acest punct de vedere să se impună definitiv el a trebuit să reziste unui ultim, dar serios, atac venit dinspre cercetările de istoria arhitecturii.

Ioan de Hunedoara în contextul cercetărilor de istoria artei. Epoca Hunedoreștilor a constituit de timpuriu subiect de interes major nu numai din punctul de vedere al cercetărilor istorice, dar și a celor de arhitectură și istoria artei. Dintre numeroasele monumente legate de epoca respectivă cetatea de la Hunedoara – reședința ancestrală a familiei – a fost printre primele restaurate și studiate din punct de vedere arhitectonic¹⁸. Restaurarea începută în 1868, sub auspiciile noii monarhii austro-ungare, a continuat cu unele întreruperi până la primul război mondial, fiind una dintre cele mai importante susținute de statul maghiar. Sfârșitul acestei prime epoci de restaurare a fost marcată de lucrările conduse de István Möller, arhitect al „Oficiului Național de Protecția Monumentelor”. Spre deosebire de predecesorii săi, el a fost singurul care a publicat într-un articol consistent concluziile sale despre evoluția arhitectonică a cetății¹⁹. Pentru Möller imboldul de a-și expune opinia în legătură cu originea Hunedoreștilor l-au constituit frescele din cetate descoperite în așa numita loggie a lui Matia, în 1867, de către Lajos Arányi. În opinia autorului, frescele „aruncă lumină asupra originii lui Ioan de Hunedoara care este incertă și astăzi”. Möller a explicat foarte convingător legătura care presupunea el că există între scenele frescelor și povestirea legendei originii regale a lui Ioan de Hunedoara. Problema originii și eventualul conținut de adevăr al legendei a fost adus din nou pe tapet. Fraknói Vilmos a respins ferm expunerea genealogică a lui Möller despre care afirmă că „respectabilul istoric al artei, prin faptul că a încercat ceva bazat pe combinații, despre care cercetarea istorică de la început a arătat că de

¹⁷ Pentru continuarea discuției mai vezi: Wertner Mór, *Még egyszer Hunyadi János származásáról*, în „Turul”, XIX, 1901, p. 142-144.

¹⁸ Radu Lupescu, *Vajdahunyad, a vár kutatástörténete (19-20, század)*, în „Korunk”, 3, 2004, p. 43-57.

¹⁹ Möller István, *A vajda-hunyadi vár építési korai*, în *Magyarország Műemlékei*, sub red. Forster Gyula, vol. 3, Budapest, 1913, p. 77-104.

fapt sunt povești, și-a depășit limitele competenței sale”²⁰. Möller însă a avut și susținători, printre alții chiar baronul Gyula Forster, care era redactorul volumelor *Magyarország Műemlékei*, unde a și apărut lucrarea lui. Forster a publicat unul dintre cele mai ample studii scrise vreodată despre Ioan de Hunedoara, o adevărată cercetare interdisciplinară²¹. Forster, deși critica lui Fraknói l-a vizat pe Möller, s-a simțit ofensat din cauza faptului că el era redactorul volumului în care a apărut studiul lui Möller. Studiului său i-a dat un titlu identic cu cel al lui Fraknói, semnalând clar că este vorba, în mare parte, de o reacție la criticile lui Fraknói. A dedicat câte un capitol separat principalelor probleme în discuție: scriitorii vechi despre originea lui Ioan de Hunedoara, actul donațional al lui Sigismund din 1409, blazonul dinastiei Hunedoreștilor, autorii mai noi despre originea lui Ioan de Hunedoara, monumentul funerar din catedrala din Alba Iulia al fratelui mai mic al lui Ioan de Hunedoara, mormântul lui Ladislau de Hunedoara. Deși i-a luat în parte apărarea lui Möller, ar fi o mare greșeală respingerea întregului articol. Forster a scris un capitol excelent, neegalat nici până în prezent despre blazonul Hunedoreștilor, și tot el a fost cel care a interpretat pentru prima dată corect termenul de *nova donatio* din actul donațional din 1409. Cercetarea de până atunci, chiar pe baza acestui termen greșit interpretat, a acceptat prezența familiei la Hunedoara care în 1409 ar fi primit din nou cetatea de acolo. Forster însă a arătat că este vorba despre o danie regală complet nouă, și că actul respectiv este prima mențiune a familiei. Comentariile sale pe marginea acestui termen le-a reluat și într-un articol separat, însă demonstrația necesară pentru ceea ce Forster numai a intuit a fost făcută mai nou de către Pál Engel²².

Interpretarea dată frescelor de Möller nu mai este acceptată astăzi, însă meritele sale în privința cercetării și restaurării castelului de la Hunedoara sunt extrem de importante. Etapele de construcție a castelului, delimitate pe baza studiilor amănunțite făcute pe parcursul lucrărilor de restaurare, sunt practic, cu foarte mici modificări, și azi valabile. Möller

---

²⁰ Fraknói Vilmos, *Hunyadi János származása és a vajdahunyadi freskók*, în „Turul”, 32, 1914, p. 53-55.

²¹ Forster Gyula, *Hunyadi János származása és a vajdahunyadi freskók*, în *Magyarország Műemlékei*, sub red. Forster Gyula, vol. IV, 1915, p. 149-244. Pentru articolul lui Engel vezi mai jos.

²² Forster Gyula, *Hunyadi János származása és családja*, în „Budapesti Szemle”, 165, 1916, p. 390-410; 166, 1916, p. 36-51.

are și un alt merit special în privința cercetărilor legate de Ioan de Hunedoara: el a fost primul care a conceput un capitol separat în istoria arhitecturii maghiare, construcțiile efectuate sau patronate de Ioan. Nu se știe dacă a fost mâna sorții sau intenționat și-a ales monumentele, însă el a fost cel care a restaurat mai toate monumentele din Transilvania care au avut vreo legătură cu Ioan în ultimele trei decenii de existență a Monarhiei Austro-Ungare: pe lângă cetatea de la Hunedoara, mănăstirea dominicană din Cluj, mănăstirea franciscană din Teiuș, catedrala de la Alba Iulia, bisericile din Sântimbru și Gârbova. Pe parcursul acestor lucrări de restaurare, s-a cristalizat în concepția sa un veritabil capitol de istorie a arhitecturii, pe care l-a publicat în primul volum al amintitului volum *Magyarország Műemlékei*, reluat apoi într-o carte separată scrisă de el despre monumentele mai importante ale Transilvaniei²³. Este vorba despre un capitol foarte important al arhitecturii maghiare, care leagă epoca lui Sigismund cu cea a lui Matia când, din cauza unor domnii efemere, arhitectura curții regale n-a existat. Deși nu se poate compara nici cantitativ nici calitativ cu construcțiile comandate de cei doi regi, arhitectura patronată de Ioan a substituit într-un fel lucrările edilitare regale. Möller a identificat practic aproape toate monumentele care puteau fi puse în legătură cu Ioan, cercetările ulterioare contribuind la acest capitol doar prin analizele stilistice mai detaliate. Studiul lui Möller a stat și stă și acum la baza tuturor lucrărilor care se referă la această etapă din istoria arhitecturii Ungariei în general sau a Transilvaniei în special²⁴. Importanța cetății de la Hunedoara a crescut considerabil în cercetările de istoria arhitecturii în special după al doilea război mondial. În urma săpăturilor arheologice ale lui László Gerevich din cetatea de la Buda, unde printre altele a descoperit și ruinele impozantului palat reprezentativ construit de regele Sigismund de Luxemburg, fațada palatului cetății de la Hunedoara a servit drept model pentru reconstituirea ei. Treptat, Buda și Hunedoara au devenit puncte de referință a istoriei arhitecturii de pe la mijlocul secolului al XV-lea, fenomen definit cel mai clar de către Ernő Marosi²⁵. Astfel s-a cristalizat un nou capitol de istoria arhitecturii

---

²³ Möller István, *A vajda-hunyadi vár*; idem, *Les monuments de l'architecture hongroise*, Budapeșt, 1920.

²⁴ Virgil Vătășianu, *Istoria artei feudale în țările române*, vol. I, București, 1959. Vezi și nota 26.

²⁵ Marosi Ernő, *Buda és Vajdahunyad, a 15. századi magyarországi építészettörténet tartópillérei*, în *Építés-Építészettudomány*, 15, 1983, p. 293-310.

maghiare, a cărui bază a fost pusă încă de Möller. Astfel, Ioan de Hunedoara a devenit o figură centrală nu numai a istoriei, dar și a istoriei arhitecturii maghiare plasat între doi mari patroni ai arhitecturii: Sigismund de Luxemburg și regele Matia. Activitatea sa de patronat evident nu se poate compara cu acela al regilor menționați, însă este evident că atât Vladislav I, cât și Ladislau al V-lea se aflau în umbra sa sub acest aspect. Din această cauză, pentru răstimpul 1437-1458 atenția istoricilor de artă se îndreaptă de la arhitectura curții regale spre arhitectura patronată de către magnații Ungariei, și în principal asupra construcțiilor de înaltă calitate finanțate de către Ioan de Hunedoara. Această concepție este reflectată mai nou de toate sintezele de istoria artei maghiare, ca de exemplu cea coordonată de Ernő Marosi sau cea scrisă de Entz Géza²⁶.

Impozantele volume *Magyarország Műemlékei*, pe lângă cele două studii deja amintite ale lui Forster și Möller, conțin de fapt o serie întregă de articole legate de arta și arhitectura epocii Hunedoreștilor, fiind o dovadă clară a interesului special de care se bucura epoca respectivă în cercetarea istorică. Tema centrală a primului volum au fost cele trei sarcofage atribuite lui Ioan cel Tânăr, Ioan de Hunedoara și Ladislau de Hunedoara, cărora le-au fost închinat patru articole, unul semnat chiar de Möller, despre materia primă folosită la execuția lor. Cel mai important dintre articole este semnat de Elemér Varjú: *Monumentele funerare ale Hunedoreștilor în catedrala din Alba Iulia*²⁷. Varjú a demontat cu mare măiestrie o tradiție de două secole, care identifica trei așa numite sarcofage din catedrală ca aparținând lui Ioan de Hunedoara, fratelui său mai tânăr numit tot Ioan (Johannes Miles) și lui Ladislau de Hunedoara. Cu excepția sarcofagului lui Johannes Miles, celelalte două monumente funerare se compuneau de fapt din diferite spolii puse la un loc. Gisantul atribuit lui Ioan de Hunedoara aparținea în realitate de monumentul funerar al principelui Ștefan Bocskay (+1606), iar cel atribuit lui Ladislau de Hunedoara, se pare, era de fapt gisantul guvernatorului. Pe acesta se află două blazoane, unul al familiei Hunedoreștilor, iar celălalt identificat de Varjú cu lupul din blazonul familiei Szapolyai. Astfel, el presupunea că mama guvernatorului o fost o

---

²⁶ *Magyarországi művészet 1300-1470 körül*, coord. Marosi Ernő, Budapest, 1987; Entz Géza, *Erdély építészete a 14-16. században*, Kolozsvár, 1996.

²⁷ Varjú Elemér, *A Hunyadiak síremlékei a gyulafehérvári székesegyházban*, în *Magyarország Műemlékei*, vol. I, sub red. Forster Gyula, Budapest, 1905, p. 75-97.

față Szapolyai, familie cu care regele Matia a întreținut relații extrem de strânse. Atitudinile față de opiniile lui Varjú se află la două extreme în istoriografia mai târzie: pe de-o parte unele articole sau cărți nici nu s-au referit la ea deloc, dar există și istorici de seamă care acceptă presupusa relație de rudenie între cele două familii²⁸.

Acestei dispute susținute și interesante din jurul originii Hunedoreștilor, care fusese dublată și de una, de asemenea foarte bogată, cu privire la campaniile militare ale lui Ioan, i-a pus capăt primul război mondial și reorganizările statale ce i-au urmat. Astfel, disputa ni se înfățișează ca o dezbatere în care fiecare și-a expus ideile fără să se ajungă măcar parțial la un numitor comun. După primul război mondial, problematica cercetării lui Ioan de Hunedoara s-a diversificat și mai mult prin pășirea istoriografiei românești în această dezbatere, istoriografie căreia i-au revenit noi responsabilități prin noile teritorii istorice cu care s-a întregit.

Ioan de Hunedoara în conștiința românească. Fiind vorba de o personalitate de talie europeană de origine română, chiar dacă și-a desfășurat activitatea în slujba unei statalități străine, a existat o sensibilitate aparte a istoriografiei românești vizavi de persoana sa, chiar începând cu generația Școlii Ardelene. În secolul al XIX-lea, a fost un interes sesizabil în primul rând la nivelul intelectualității românești ardelene, pentru ca abia în perioada interbelică să înceapă efectiv integrarea acestui capitol de istorie în istoria generală și în conștiința românilor. Cercetările românești au demarat deci destul de greoi și târziu, primele scrieri bazându-se exclusiv pe rezultatele istoriografiei maghiare, uneori polemizând cu o parte a acesteia. Acest mod de abordare a caracterizat istoriografia română până spre sfârșitul perioadei interbelice, când a nouă generație de istorici – Francisc Pall, Mihail P. Dan – au scris primele contribuții cu adevărat originale despre Ioan de Hunedoara. După al doilea război mondial, cele două istoriografii au urmat un curs separat, concentrându-se asupra unor teme specifice pentru fiecare, pentru ca din anii '80-90 de astă dată comunicarea între cele două istoriografii să fie mai funcțională observabilă în special prin scrierile lui Adrian A. Rusu.

Lipsa unor scrieri istorice adecvate încă din secolul al XIX-lea, care să pună bazele cultului personalității lui Ioan de Hunedoara în mediul

---

²⁸ Mai nou vezi în cartea dedicată regelui Matia de András Kubinyi, *Mátyás király*, Budapest, 2001.

românesc, a determinat formarea unei atitudini ambigue față de el. Impresia istoriografiei maghiare era că românii doar se folosesc de personalitatea sa din simplul motiv că familia Hunedoreștilor era de origine română. Această impresie a fost întărită și de evenimentele din jurul statuii ecvestre a regelui Matia din Cluj, după unirea Transilvaniei cu România. Problema atitudinii față de statuia respectivă este foarte reprezentativă, fiind vorba despre cea mai importantă expresie artistică modernă a cultului Hunedoreștilor. Plasarea pe un asemenea monument a unei plăci explicative cu conținut negativ la adresa regelui – cu aluzie la înfrângere lui de la Baia – sugerează mai degrabă resentimente decât sentimente de simpatie. Chiar și inexistența unui nume general acceptat al lui Ioan de Hunedoara, arată clar că se implanta de fapt o personalitate dintr-un mediu străin în istoriografia română, care însă trebuia recuperată neapărat. Astfel el apare sub numele de Ioan Corvin de Hunedoara (Barițiu), Iancu de Hunyad (Iosif Bălan), Ioan Hunyadi sau Ioan Corvin (N. Iorga), Ioan Huniade Corvin (Colonel Nicolau T.), Iancu Corvin de Hunedoara (Teodor Popa), Ioan Huniade (Ioan Lupaș). O parte dintre exemple arată clar traducerea ungurescului Hunyadi. Chiar și numele de familie ridică aceeași problemă, folosindu-se și astăzi mai multe variante: Huniadești, Hunedorești, Hunedoreni, Huniazi chiar și Corvinești. În final, s-au impus două variante: Ioan de Hunedoara și Iancu de Hunedoara, acesta din urmă utilizată în special de aripa ardeleană a istoriografiei românești încă din perioada interbelică. Simpatia pentru varianta Iancu rezidă probabil și în cultul mult mai adânc și răspândit al lui Avram Iancu, cultul celor doi împletindu-se se pare în anumite regiuni românești²⁹. A devenit general folosită se pare după conferința internațională din 1956, când s-au serbat 500 de ani de la moartea lui Ioan de Hunedoara³⁰. Problema folosirii corecte a numelui a fost adusă în discuție mai nou de Adrian A. Rusu, prin încercarea sa de a reabilita forma de Ioan. Reacția lui Camil Mureșan, din păcate publicată într-o carte de istorie locală, a fost următoarea: „Totuși prin anii '60, în dorința de a se face distincție între cei doi frați, și totodată de a da marelui erou un nume mai românesc, un grup de istorici influenți au decis adoptarea numelui de Iancu de Hunedoara, care a fost apoi răspândit, prin imitație, în toată literatura noastră. Așa se face că și eu, în 1957, am scris

²⁹ Teodor Popa, *Iancu Corvin de Hunedoara*, Hunedoara, 1928, 3-4.

³⁰ Cele două cărți de popularizare apărute în 1957 folosesc încă varianta de Ioan de Hunedoara probabil din cauza manuscriselor predate cu ceva mai devreme.

monografia mea sub titlul de Ioan de Hunedoara, iar în 1968, la a doua ediție, sub influența opiniei generalizate, care era și a Editurii Științifice, am adoptat forma Iancu... Este de respins insinuarea unora care, în dorința de a-și face merite, acuză pe istoricii din anii '60 că au cedat unor presiuni de partid, sau că, pur și simplu au fost ignorați în materie de izvoare și de onomastică. Nimic mai fals. Nu s-a exercitat nici o presiune „de sus”, istoricii în cauză – Pascu, Prodan ș.a. – au deliberat asupra formei numelui din proprie inițiativă, iar cei mai tineri au adoptat sugestia lor... Concluzia mea este: ținându-ne strict de litera izvoarelor contemporane, numele eroului este Ioan de Hunedoara. Nu este însă nici un motiv de polemică folosirea formei de Iancu fiindcă, după cum am spus, aceasta nu e decât o variantă mai particularizată a numelui Ioan”³¹. „Istoricii influenți” de numele cărora se leagă generalizarea variantei Iancu de Hunedoara au fost David Prodan, Ștefan Pascu, Mihail P. Dan, probabil și alții. Articolele celor trei, scrise cu ocazia serbărilor amintite, au apărut în anuarul Institutului de istorie din Cluj, unde toți trei au folosit consecvent acest prenume, iar Pascu, într-o notă de subsol, a explicat motivele acceptării lui³².

Primi monografi ai lui Ioan de Hunedoara au fost bănățeni, fapt deloc surprinzător, dacă ne gândim că zona Hunedoarei și a Banatului a fost regiunea unde românii au păstrat o reală tradiție a eroului. Primul care a conceput o astfel de operă a fost Damaschin Bojincă³³. Așa cum recunoaște și autorul cărții, este vorba de fapt de o traducere a cărții lui Kovács Mátyás³⁴, cu un capitol mai elaborat privind originea românească a Hunedoreștilor, susținând enunțurile în acest sens ale lui Petru Maior din *Istoria pentru începutul românilor în Dacia* cu noi izvoare istorice. Cealaltă monografie „bănățeană” a fost publicată la sfârșitul secolului al

---

³¹ Camil Mureșan, *Cu privire la numele lui Ioan (Iancu) de Hunedoara*, în Aurel A. Sântimbrean, *Vârstele satului, Sântimbru-Alba. „760 de ani” de atestare documentară 1238-1998*, 1998, p. 21-22.

³² Ștefan Pascu, *Rolul cnezilor din Transilvania în lupta antiotomană a lui Iancu de Hunedoara*, în „Studii și cercetări de istorie”, Cluj, VIII, 1957, p. 27, nota 2.

³³ Damaschin Bojincă, *Descrierea nașterii și a eroiceștilor fapte a mult vestitului și de toată Europa minunatului erou Ioan Corvin de Huniada*, în *Calendarul românesc de la Buda*, Buda, 1830, p. 44-141.

³⁴ Mathias Kováts, *Biographia Joannis Hunyady, quondam regni Hungariae gubernatoris, vajvodae Transsilvaniae etc, ex probatis auctoribus in hocce compendium redacta*, Agriae, 1818.

XIX-lea de către Iosif Bălan, o carte de popularizare dedicată carierei lui Ioan³⁵.

O concepție mult mai încheșată despre Ioan de Hunedoara este reflectată în șirul de articole din prima pagină a revistei *Transilvania* scrise aproape de-a lungul unui întreg an de George Barițiu³⁶. Scopul afirmat de autor era „se fie de indemn alora, de a se ocupa multu mai seriosu de cătu potemu face noi”. „Afirmarea nationalității noastre genetice – explică Barițiu – înaintea areopagului popóraloru europene este una dein problemele principali, dein câte avem noi se deslegamu. Lumea intréba nu numai de vechimea originei unei poporu, ci ea voliesce cu totu dreptulu cá se se informede de ajunsu despre poterea de viétia si de poterea productiva a natiunei nóstre, si inca productiva nu numai in respectulu físicu, ci si mai virtosu in celu spirituale.” Practic se poate observa aceeași influență a filosofiei germane de sorginte herderiană prin prisma căreia l-a privit pe Ioan de Hunedoara și Réthy vizavi de națiunea maghiară³⁷.

„*Recuperarea*” lui Ioan de Hunedoara pentru istoria românilor. Așa cum am amintit, integrarea lui Ioan de Hunedoara în istoria românilor a demarat la început destul de timid și a necesitat mai multe decenii până a fost integrat complet. Nu era o problemă care privea numai persoana sa, ci una mult mai generală, care privea întreaga istorie a Transilvaniei, în special a românilor din Transilvania. Problema a devenit și mai actuală după unirea Transilvaniei cu România, când sarcina cercetării istoriei noilor regiuni încorporate a căzut pe umerii istoriografiei românești. Având în vedere critica formulată de Lupaș în 1940, conform căreia Transilvania nu este corespunzător integrată în istoria României, se pare că acestei sarcini cercetarea românească i-a făcut cu greu față³⁸. Oricum, momentul Ioan de Hunedoara avea să devină un moment de referință în sistemul relațiilor dintre regatul maghiar/voievodatul Transilvaniei și cele două voievodate românești asupra căruia au stăruit toți scriitorii de istorie generală românească. Totuși guvernatorul Ungariei rămânea în umbra

³⁵ Iosif Bălan, *Iancu de Hunyad*, Caransebeș, 1897.

³⁶ George Barițiu, *Ioanu Corvinu de Hunedór'a, originea, genealogi'a, faptele sale imortali*, în „*Transilvania*”, VI, 1873, nr. 5-24; VII, 1874, nr. 1.

³⁷ Réthy László, *Oláh eredetűek-e a Hunyadiak?* în „*Turul*”, I-II, 1884-1885, p. 137-141.

³⁸ Lucian Boia, *Istorie și mit în conștiința românească*, București, 1997, p. 166.

unor figuri ca Vlad Țepeș și în special Ștefan cel Mare, care dominau capitolele privind epoca respectivă. Astfel în *Istoria românilor* scrisă de A. D. Xenopol apărută chiar la începutul epocii interbelice Ioan de Hunedoara este amintit doar tangențial în contextul evenimentelor politice din Țara Românească și Moldova.

În perioada interbelică inițiativa monografiilor despre Ioan de Hunedoara a fost luată nu atât de către specialiști, cât mai ales de către amatori de istorie. Chiar în anii '20 au apărut două astfel de monografii, care în lipsa altor cercetări au avut o influență oarecare și asupra cercetărilor de specialitate de mai târziu. Prima dintre ele, scrisă de un colonel (semnată Colonel Nicolau T.) este de fapt o istorie militară a românilor ardeleni, respectiv a Moldovei și Țării Românești, cu o atenție sporită asupra lui Ioan de Hunedoara. A pus un foarte mare accent pe analiza tacticilor și artei militare din secolul al XV-lea ceea ce nu se făcuse până atunci în istoriografia românească. Cartea, deși cu foarte multe greșeli atât de interpretare cât și în privința datelor, va servi drept model de abordare pentru Mihail P. Dan, care peste cinci decenii a publicat o carte cu o structură asemănătoare. În viziunea autorului, colaborarea lui Ioan de Hunedoara cu domnii munteni și moldoveni nu rezidă dintr-un oarecare sentiment național sau patriotic de care era pătruns eroul nostru, ci pur și simplu este vorba de perpetuarea unei tradiții de politică externă a Ungariei: „El știa că o politică înțeleaptă trebuie să țină seama de legătura cu trecutul. Ea este mai mult opera timpului și a împrejurărilor. Huniade cunoștea acest mare adevăr și de aceea în politica sa față de țările române, caută să reia firul de acolo de unde fusese lăsat de regele Sigismund...”³⁹.

Cealaltă carte continuă oarecum seria demersurilor banato-hunedorene, de astă dată fiind vorba de un autor hunedorean. Teodor Popa – profesor de gimnaziu din Hunedoara – a încercat „a da o monografie istorică cât mai completă și mai întinsă asupra lui Iancu Huniade, lucrare care lipsește încă în literatura istorică română.” Cartea are un merit aparte, și anume conține o culegere de povestiri despre Ioan de Hunedoara din tradiția locală hunedoreană, interesantă de analizat din punctul de vedere al istoriei orale. În rest, un singur citat este edificator asupra multiplelor greșeli de interpretare care se întrec în carte: „Voicu, fiul lui Șerban, este la 1399 castelanul cetății Hunedoara, el deja nu mai

---

³⁹ (Colonel) Nicolau T(eodor), *Ioan Huniade Corvin*, București, 1925, p. 172.

este supusul voievodului Ardealului”⁴⁰. Ioan de Hunedoara se pare că a stârnit adânci sentimente naționale în autor, care a ajuns la concluzia că și soția lui Ioan de Hunedoara, Elisabeta Szilágyi a fost româncă: „Aveau deci ocaziune de a se cunoaște, era și rangul potrivit și mai presus de toate vocea sângelui, căci nu mai încape nici o îndoială, că familia Szilágyi, pe românește Sălăgean, băștinașe din Sălaj, era de origine română”. Și asta din simplul motiv că „Sălajul a fost totdeauna în marea lui majoritate românesc...”⁴¹. Cartea are și un capitol separat dedicat problemei conștiinței lui Ioan: *A dat Iancu Corvin dovezi că este conștiu de originea sa română?* Prin demonstrația pe care a făcut-o, Teodor Popa a sugerat că Ioan de Hunedoara s-a integrat structurilor sociale înalte ale regatului maghiar doar din oportunism, în spirit însă a rămas român. Cartea, evident, trebuie privită în contextul sentimentelor patriotice mai exaltate în urma întregirii teritoriilor românești de după primul război mondial.

Ioan Lupaș. Cel care a marcat începuturile cercetărilor științifice în istoriografia română ardeleană asupra lui Ioan de Hunedoara a fost Ioan Lupaș. A fost un istoric cu o pregătire remarcabilă, terminându-și studiile universitare la Budapesta unde a avut profesori de marcă (Henrik Marczali, László Fejérpataky). Activitățile sale patriotice l-au adus însă în conflict cu autoritățile Monarhiei Austro-Ungare pentru care a și fost închis, iar aceste evenimente i-au afectat imparțialitatea de care un istoric trebuie să dea dovadă. Relațiile tensionate româno-maghiare din perioada interbelică și dictatul de la Viena din 1940 au aprofundat această imparțialitate și deși respingea influența politicului asupra scrisului istoric, acesta a rămas din partea sa doar un deziderat fără utilizare practică.

Cu puțin timp înaintea celui de-al doilea război mondial, lui Lupaș i-a apărut cartea despre istoria medievală a Transilvaniei, care a influențat profund o parte a cercetărilor de medievistică din Cluj⁴². În această carte sunt înșirate practic mai toate punctele de reper care au rămas elemente de

---

⁴⁰ Voicu nu a fost niciodată castelan al cetății, ci proprietarul ei. Familia a primit cetatea abia în 1409. Castelanii cetăților din comitatul Hunedoara erau supușii voievodului Transilvaniei.

⁴¹ Teodor Popa, *Iancu Corvin de Hunedoara (Ioan Hunyadi)*, Hunedoara, 1928, p. 64.

⁴² Ioan Lupaș, *Realități istorice în voievodatul Transilvaniei din sec. XII-XVI*, București, 1938.

referință pentru istoriile Transilvaniei concepute mai târziu, fiind un adevărat arhetip al istoriilor Transilvaniei de concepție românească. Ioan de Hunedoara deschide capitolul intitulat *Împrejurări politice cari au înlesnit desfacerea voievodatului transilvan de regatul ungar, în veacul XVI*. Lupaș sugerează de fapt că momentul Ioan de Hunedoara marchează începutul unei distanțări a Transilvaniei de corpul regatului maghiar, acel Ioan care a depus eforturi omenești și financiare imense pentru a menține unitatea regatului într-un moment când tronul Ungariei era vacant. Și în ce direcție evolua Transilvania independentă? Aflăm din primul subcapitol: *Moldova și Ardealul una să fie!* La baza acestei afirmații bizare stă textul alianței semnate în 1450 de către Ioan de Hunedoara și Bogdan, domnul Moldovei în care se stipulează ca „Țara Domniei mele și Țara Domniei sale una să fie”. Autorului se pare i-a scăpat un mic detaliu, și anume că la 1450 Ioan de Hunedoara fiind guvernator, reprezenta Ungaria și nu Transilvania. În celălalt subcapitol dedicat eroului nostru autorul ridică o problemă care, atinsă direct sau învăluit, a fost mereu prezentă în istoriografia referitoare la Ioan de Hunedoara: *A cui glorie a fost sporită prin eroismul lui Ioan Huniade?* Este o întrebare care reflectă prisma națională prin care a fost studiat trecutul și nu are de-a face cu realități medievale. Așa cum se poate deduce chiar și din aceste titluri de capitole, Ioan de Hunedoara a devenit din păcate un simplu instrument în jocul orgoliilor naționale.

Lupaș a scris și un articol separat dedicat lui Ioan de Hunedoara, în care reia o parte a ideilor dezbătute de istoriografia maghiară de pe la 1900. Astfel, în privința originii Hunedoreștilor, pornind de la opinia lui Mor Wertner afirmă: „cercetări obiective au dovedit însă că înaintașii lui veniseră din Muntenia, de unde pe la jumătatea veacului al XIV-lea se refugiase în Transilvania Costa cu fiul său ... Șerbu din care s-a născut Voicu, tatăl lui Ioan Huniade”. Pe de altă parte acceptă opinia lui Elemér Varjú conform căreia mama lui Ioan de Hunedoara era din familia Szapolyai. Lupaș a încercat să împace cumva această idee cu tradiția despre Elisabeta Morsina, afirmând că aceasta din urmă a fost a doua soție a lui Voicu, însă Ioan sa-r fi născut din prima căsătorie. Afirmațiile lui Lupaș nu aveau cum să se dovedească viabile, deoarece esența existenței Elisabetei era faptul că Ioan a fost copilul ei.

Nicolae Iorga. Nicolae Iorga ocupă un loc aparte în istoria cercetărilor asupra lui Ioan de Hunedoara. Acest lucru rezidă în viziunea

sa universală asupra istoriei, interesul său pentru acest erou venind nu dinspre cercetările sale asupra istoriei românilor, ci dinspre cercetările din tinerețe efectuate în legătură cu cruciadele târzii. Deși a fost profund influențat de școala pozitivistă a lui Gabriel Monod, din totdeauna l-au interesat problemele teoretice, iar prin abstractizarea anumitor fenomene istorice redată în stilul lui specific a avut o influență mare asupra cititorilor săi. Pentru metoda lui Iorga este ilustrativă prima sa istorie a românilor scrisă pentru colecția redactată de Karl Lamprecht, unde a încercat să înfățișeze „dezvoltarea națiunii române nu în personalitățile ei mai mult sau mai puțin mari, ci să observ națiunea ca ființă viețuitoare și să-i urmăresc mersul ei lăuntric”⁴³. A fost interesat în special de studiul relațiilor dintre diferite popoare sau civilizații așa cum și istoria românilor a privit-o în raport cu popoarele învecinate. În acest context a cercetat și fenomenul cruciadelor, ca și întâlnirea a două civilizații, creștină și islamică. Cadrul cronologic în care a plasat cruciadele, fiind interesat și de cruciadele târzii, dovedește că Iorga era interesat de întregul fenomen care se întindea pe mai multe secole⁴⁴. În teza sa de doctorat de la Paris, s-a ocupat de una dintre figurile centrale ale cruciadelor târzii, Philippe de Mézières, iar mai târziu, în opera sa fundamentală dedicată istoriei Imperiului Otoman l-a plasat în acest context și pe Ioan de Hunedoara⁴⁵. Aceste cercetări erau continuarea celor începute de Jean Delaville, care în cartea sa publicată în 1885 a lansat ideea conform căreia campaniile militare împotriva otomanilor nu erau altceva decât continuarea cruciadelor clasice împotriva turcilor selgiucizi⁴⁶. Astfel studiul cruciadelor a primit noi dimensiuni, limita cronologică fiind împinsă de Iorga până în secolul al XVII-lea. O altă interesantă remarcă a lui se referă la caracterul cruciadelor târzii, care în varianta lor clasică erau ofensive, pentru ca din secolul al XIV-lea ele să devină defensive. Chiar și campaniile balcanice ale lui Ioan de Hunedoara erau privite de Iorga ca niște încercări nu de a-i alunga pe turci, ci de a menține în viață statele creștine rămase încă neocupate la granița cu Imperiul Otoman. Toate aceste reflexii ale lui Iorga arată nu numai interesul autorului pentru

⁴³ Nicolae Iorga, *Istoria poporului românesc*, București, 1985, p. 14.

⁴⁴ Florentina Căzan, *Nicolae Iorga, istoric al cruciadelor târzii*, în **AUBI**, 22, 1973, 1, p. 107.

⁴⁵ *Philippe de Mézières (1327-1405) et la croisade au XIVe siècle*, Paris, 1896; *Geschichte des Osmanischen Reiches*, vol. I-II, Gotha, 1908–1909.

⁴⁶ Jean Delaville, *La France en Orient au XIVe siècle*, vol. II, Paris, 1885.

istoria evenimentială, ci și încercarea lui de a surprinde anumite fenomene istorice de lungă durată. Cercetarea lui Iorga s-a bazat pe o bogată colecție de surse, multe inedite, publicate separat, care deși conțin deficiențe de metodă de editare, totuși sunt și astăzi indispensabile pentru cercetarea cruciadei târzii⁴⁷. Prin plasarea lui Ioan de Hunedoara în acest context, Iorga a influențat viitoarele cercetări, în special opera de mare merit a lui Francisc Pall.

Spre deosebire de Ioan de Hunedoara, plasat de Iorga în contextul evenimentelor internaționale un alt erou ni se înfățișează în scrierile sale despre istoria românilor. În *Istoria românilor din Ardeal și Ungaria* voievodul Transilvaniei joacă un rol foarte retras, spre deosebire de exemplu de Petru Rareș căruia i-a dedicat un capitol separat. Cariera politică a lui Ioan este reconstituită foarte fragmentar, doar pe baza a câtorva documente din colecția Hurmuzaki, fără nici o referire la istoriografia deja destul de bogată la momentul respectiv. Încă de pe acum Iorga definește rolul cu care istoriografia română îl va investi pe Ioan de Hunedoara în contextul relațiilor dintre Transilvania și respectiv Țara Românească și Moldova: „Ceia ce noi de aici prin domnii noștri n-am fi putut face, domnul Moldovei neavând atâta putere în Țara Românească și domnul din Țara Românească fiind împiedecat de a căpăta trecere în Moldova, și nici unul, nici altul neputând să aibă cuvânt hotărâtor în Ardeal, rolul acesta mare în istoria universală l-am putut juca prin el, până la sfârșit”⁴⁸. Spre deosebire de istoria românilor a lui Xenopol, cea scrisă de Iorga apărută la sfârșitul perioadei interbelice integrează mult mai bine istoria Transilvaniei în opera sa, reflectând noile tendințe ale istoriografiei românești interbelice⁴⁹. Lui Ioan de Hunedoara i-a fost rezervat de astă dată un capitol separat cu titlu destul de sugestiv: *Cruciatul de sânge român Ioan al lui Voicu din Inidoara (Hunyadi)*. Dincolo de rezonanța mai arhaică a titlului, este de remarcat accentul pe care Iorga l-a pus în cazul voievodului Transilvaniei asupra integrării lui în fenomenul cruciadelor târzii. Din păcate, și această prezentare suferă de aceleași deficiențe ca și volumul amintit ceva mai sus, textul bazându-se doar pe concluzii formulate pe baza documentelor din colecția Hurmuzaki. Notele

---

⁴⁷ Nicolae Iorga, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XVe siècle*, București, 1915.

⁴⁸ Idem, *Istoria românilor din Ardeal și Ungaria*, București, 1989, p. 80.

⁴⁹ *Istoria românilor*, vol. 1-10, București, 1936-1939 (Histoire des roumains et de la romanité orientale, vol. 1-10, Bucarest, 1937-1945).

de subsol devin din ce în ce mai consistente abia când este vorba despre campaniile lui Ioan în contextul cruciadelor. În general ni se înfățișează un erou cu sentimente naționale românești, din a cărei activitate sunt spicuite doar aspectele legate de istoria românilor. Tendința de a prezenta doar această latură a lui Ioan va caracteriza din păcate și marea majoritate a viitoarelor cercetări românești.

Spre deosebire de Iorga, Constatin C. Giurescu, în sinteza sa de istoria românilor l-a înfățișat pe Ioan într-un chip mult mai realist vizavi de Moldova și Țara Românească: „Nu e de mirare că această uriașe personalitate a avut o mare influență asupra țărilor de dincoace de Carpați. Timp de aproape cinsprezece ani, atât Muntenia cât și Moldova au stat sub directa lui înrâurire. Vlad Dracul a plătit cu viața faptul că și-l făcuse dușman. Dan al III-lea și Vlad Țepeș au ocupat tronul cu ajutorul lui. Petru al II-lea, în Moldova, i-a fost cumnat. Bogdan, tatăl lui Ștefan cel Mare și Alexandrel îl considerau ca pe «părintele» lor»⁵⁰.

---

⁵⁰ Constantin C. Giurescu, *Istoria românilor*, vol. II/1, București, 1937.

SECOLUL XV: MĂRTURII DOCUMENTARE

PATRU DOCUMENTE INEDITE DIN SECOLUL AL XV-LEA PRIVITOARE LA ISTORIA ȚĂRII ROMÂNEȘTI

PETRONEL ZAHARIUC

În cele ce urmează publicăm patru documente interne din Țara Românească, păstrate în arhiva mănăstirii Simonopetra de la Muntele Athos: două necunoscute (semnalate de cei dintâi cercetători ai arhivei românești din mănăstirea athonită: Dumitru Nastase și Florin Marinescu¹) și două cunoscute datorită unor scurte rezumate, păstrate într-o condică de documente a mănăstirii Mihai-Vodă de la Arhivele Naționale din București. Din aceeași arhivă athonită au fost publicate în ultimele două decenii alte trei documente din veacul al XV-lea, având următoarele date: 15 martie 1433², 29 aprilie 1453³ și 12 septembrie 1479⁴. Din cele patru documente, pe care le publicăm acum, două sunt privitoare la averea mănăstirii Bolintin, unul dintre cele mai vechi așezăminte monahale din

---

¹ D. Nastase, F. Marinescu, *Les actes roumains de Simopetra (Mont Athos). Catalogue sommaire*, Athenes, 1987, p. 15, nr. 4, p. 16, nr. 7.

² P. Ș. Năsturel, C. Bălan, *Hrisovul lui Alexandru Aldea pentru mănăstirea Bolintin (1433)*, în **RI**, s. n., t. III, nr. 5-6, 1992, p. 477-487. Vezi și Ștefan Andreescu, *O cetate disputată: Chilia în prima jumătate a secolului al XV-lea*, în idem, *Din istoria Mării Negre (Genovezi, români și tătari în spațiul pontic în secolele XIV-XVII)*, București, 2001, p. 38-40.

³ Constantin Bălan, *Hrisoavele mănăstirii Bolintin din 1453 și 1479*, în *In honorem Paul Cernovodeanu*, ed. Violeta Barbu, București, 1998, p. 88-91. Vezi și Dumitru Nastase, *Domnul Țării Românești Vladislav II și asediul din 1453 al Constantinopolului*, în **RI**, t. X, nr. 1-2, 1999, p. 85-90.

⁴ Constantin Bălan, *op. cit.*, p. 91-94.

Țara Românească⁵, iar celelalte două sunt întăriri domnești pentru stăpânirea unor sate.

I. 1437 august 23, Târgoviște. *Vlad <Dracul> voievod și domn al Țării Românești, fiul lui Mircea voievod și urmaș al „Basarabeștilor” întărește mănăstirii Bolintin cu hramul Buna Vestire stăpânirea asupra satului Bolintin, scutindu-l de dări, a patru sălașe de țigani și a jumătate de vad de moară, și îi înnoiește dreptul de a lua, în fiecare an, două buți de vin și zece obroace de grâu; de asemenea, domnul scutește via mănăstirii de vinărici și locul din jurul mănăstirii de orice fel de vamă.*

Acesta este al doilea document de danie pentru mănăstirea Bolintin, după cel din 15 martie 1433, dat de Alexandru voievod Aldea. În aceeași zi, 23 august 1437, Vlad Dracul a mai dat un document prin care a întărit jupanului Bodin stăpânirea peste satul Vlădești, scutindu-l de slujbe și dări⁶; următorul document intern a fost emis de voievodul muntean abia peste aproape doi ani, la 2 august 1439⁷.

Vlad voievod Dracul păstrează formularul diplomatic al hrisovului de danie al fratelui său, Alexandru voievod Aldea, pentru mănăstirea Bolintin, nefăcând decât să-i întărească mănăstirii darul bogat al fratelui său. De această dată, intitulăția domnului este mult mai restrânsă, dar se păstrează rara trimitere la neamul “Basarabeștilor”, din care cobora și Vlad Dracul. Mănăstirea Bolintin a fost întemeiată, potrivit documentului târziu din 2 martie 1626, de Pilea logofătul din Sfatul domnesc al lui Mihail I, fiul lui Mircea cel Bătrân⁸. P. Ș. Năsturel și Constantin Bălan au ridicat “semne de întrebare” privitoare la contribuția logofătului la zidirea așezământului și la vremea când a fost ridicat, scoțând în evidență contribuția domnească la ctitorirea mănăstirii Bolintin. În ce privește localizarea mănăstirii Bolintin “în Pădurea cea Mare”, trebuie să spunem că traducerea, preluată de la traducătorii din secolul al XVIII-lea de la

---

⁵ Pentru bibliografie, vezi I. Ionașcu (*Vechimea mănăstirii din Pădurea cea Mare de la Bolintin*, în **RIR**, VII, 1937, p. 323-338) și Nicolae Stoicescu (*Bibliografia localităților și monumentelor feudale din România, I – Țara Românească (Muntenia, Oltenia și Dobrogea)*, I, Mitropolia Olteniei, 1970, p. 80).

⁶ **DRH**, **B**, I, vol. întocmit de P. P. Panaitescu și Damaschin Mioc, București, 1966, p. 151-153, nr. 87.

⁷ *Ibidem*, p. 154-156, nr. 89.

⁸ Ion Ionașcu, *op. cit.*, p. 7.

Școala slavonească din București, nu este corectă: traducerea corectă este mănăstirea „de la Dealul Mare”⁹.

II. 1466 (6975) decembrie 12, București. Radu <cel Frumos> voievod și domn al Țării Românești, fiul lui Vlad mare voievod, întărește boierului „din casa domniei” Mircea comis și fraților lui: Vladul, Stoica, Micul, Balea și Stan, stăpânirea peste jumătate din satul Petrești, pe care o cumpăraseră de la Dragomir, pentru o iapă și 100 de aspri.

Acest document vine după o „tăcere” a cancelariei de mai bine de jumătate de an (8 iunie 1466¹⁰) și este urmat de un nou document, la 15 ianuarie 1467¹¹. Actul aduce o informație prețioasă despre un mare boier din Sfatul lui Radu cel Frumos, Mircea comis, despre care se spune că făcea parte „din casa domniei”. Mircea a fost comis între 8 iunie 1466 și 25 ianuarie 1471¹², fiind prins de Ștefan cel Mare în lupta de la Soci, dar a fost lăsat în viață. În *Letopisețul* scris la curtea lui Ștefan cel Mare se spune: „În anul 6979 (1471), luna martie 7, joi, a fost război cu Radul voievod la Soci. Și a biruit Ștefan voievod, din mila lui Dumnezeu și cu ajutorul puternicului Savaoth Dumnezeu. Și a ucis dintre dânșii mulțime mare. Și toate steagurile lui au fost luate și schiptrul cel mare al lui Radul voievod a fost luat. Și mulți viteji au fost prinși atunci, care au și fost tăiați. A lăsat vii numai pe doi boieri mari, Mircea comis și Stan logofăt”¹³. După lupta de la Soci, chiar dacă a fost lăsat în viață, comisul Mircea dispăre din documente, din cauze nelămurite: o fi fost rănit în luptă, o fi fost supus la cazne din porunca lui Ștefan cel Mare sau o fi

⁹ În traducerea din 1775, făcută de Costandin dascăl slovenesc a actului din 15 martie 1433, *УТ ГОЛѢМА ГОРѢ*, apare sub formă greșită: “Pădurea cea Mare” (aceeași traducere și în documentul nr. I din acest grupaj); cuvântul slavon pentru pădure este *лѣсъ* sau *шорѣма*; greșeala a fost preluată în rezumatul traducerii păstrat la Arhivele Naționale București și de aici în toate edițiile acestui rezumat. Chiar și în ediția hrisovului original, datorată lui P. Ș. Năsturel și lui C. Bălan (*op. cit.*, p. 486 și nota 46, p. 483), se găsește greșeala, deși autorii au transcris corect textul slavon (aceeași traducere și în cazul actului din 29 aprilie 1453; Constantin Bălan, *op. cit.*, p. 90).

¹⁰ *DRH, B.*, I, p. 222-223, nr. 130.

¹¹ *Ibidem*, p. 223-225, nr. 131.

¹² Nicolae Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova (sec. XIV-XVII)*, București, 1971, p. 22.

¹³ *Cronicile slavo-române din sec. XV-XVI publicate de Ion Bogdan*, ediție revăzută și completată de P. P. Panaitescu, București, 1959, p. 17 (vezi și *Letopisețul de la Putna, nr. II*, p. 63; *Traducerea românească a Letopisețului de la Putna*, p. 71; *Cronica moldo-polonă*, p. 179).

căzut în dizgrația stăpânului său? Alte informații despre familia sa încă nu am reușit să descoperim.

III. 1474 (6983) septembrie 4, indiction 9, București. *Basarab <Laiotă cel Bătrân> voievod și domn al Țării Românești, fiul lui Dan mare voievod, întărește mănăstirii Bolintin, de la Dealul Mare, cu hramul Buna Vestire, egumenului Dionisie și tuturor călugărilor stăpânirea peste satele Bolintin și Bucșani la Argeș, moara de la Neajlov cu loc de fân, via de la Aninoasa și 7 sălașe de Țigani; de asemenea, domnul le înnoiește dreptul de a lua în fiecare an două care de pește și scutirea de a hrăni cai.*

Acest document este primul act intern din cea de-a doua efemeră domnie a lui Laiotă Basarab. Hrisovul pomenește un alt egumen al mănăstirii, Dionisie, după Samuil, menționat la 29 aprilie 1453¹⁴.

IV. 1498 (7006) iulie 3, Târgoviște. *Radu <cel Mare> voievod și domn al Țării Românești întărește slugilor sale Nenciul, Șerbu, Băico vistier, jupan Radul spătar, jupan Stoica stolnic și jupan Vâlcul grămătic, stăpânirea peste a patra parte din satul Brăiești și peste a patra parte din satul Bunești. Aceste părți de ocini erau de dedină ale lui Nenciul și ale fratelui lui, Șerbu, pe care le-au împărțit, în jumătate, înaintea domnului, cu jupan Radul, jupan Stoica, jupan Vâlcul și cu fiii jupanului Mircea spătar. Domnul le iartă calul. Oricare dintre dânșii va muri, prădalica să nu fie.*

Documentul este primul act de cancelarie, după acela din 19 aprilie 1498, prin care Radu cel Mare întărește mănăstirii Hilandar de la Muntele Athos un obroc de 5.000 de aspri¹⁵; după acest document, la 19 iulie 1498, Radu cel Mare întărește mănăstirii Râncăciiov ocină în Cârștiani¹⁶ (pe temeiul acestui act am făcut unele completări la actul din 3 iulie 1498, acolo unde acesta este rupt și înnegrit). Slugile domnești, beneficiare ale întăririi domnești, apar cu „zgârcenie” în documentele

¹⁴ Constantin Bălan, *op. cit.*, p. 89-90; editorul așază un semn de întrebare după numele Samuil, dar după consultarea atentă a documentului putem spune că, într-adevăr, cel dintâi egumen al mănăstirii, pe care îl știm după nume, a fost Samuil.

¹⁵ DRH, B, I, p. 461-463, nr. 284.

¹⁶ *Ibidem*, p. 463-465, nr. 285.

păstrate, doar Vâlcul grămătic apare ca scriitor al actelor domnești din 1 aprilie 1497¹⁷ și 27 ianuarie 1499¹⁸.

Documente

I. 1437 (6945), august 23, Târgoviște

† Întru H(risto)s D(u)mn(e)zeu, binecredincios și blagocestiv și de H(risto)s iubitoriul, Io Vlad v(oie)v(o)d, singur stăpânitoriu și domn, cu mila lui D(u)mn(e)zeu, și cu a lui D(u)mn(e)zeu bunăvoire stăpânindu și domnindu toată Țara Rumânească și Almașului și Făgărașului povățuitoriu. Bine am voit domniia mea, cu bună voința și cu cinstită și luminată inimă, și am râvnit domniia mea celor ce întru sfințenie au adormit, moșilor și strămoșilor domniei méle, Basarabeștilor, domnilor Țării Rumânești, și după dânșii celui ce întru sfințenie au adormit, părintelui domniei méle, Mircea v(oie)v(o)d, că, devéme ce după păcatele noastre au săracit și au slăbit și s-au pustiit mănăstirile în pământul domniei méle, domniia mea cu ajutoriul lui D(u)mn(e)zeu am voit să le rădicu și să le întărescu.

Pentru acéia, și domniia mea am dăruit acest hrisov al domniei méle mănăstirii din pădurea cea mare, caré iaste Sf(â)nta Bl(a)govéștenie, preste râul Argeșului, împotriva Bucșanilor, ca să-i fie satul, ce să numéște Bolintinul jumătate [...] ¹, de moștenire și ohabnicu în viața domniei méle și în viața fiilor domniei méle, Mircea și Vladul, și până în starea acei sf(i)nte mănăstiri. Și să fie ertată de vamă de oi, de dijmărit, de rămători, și de dijmă de stupi, de găleată, de vinărici, de dijmă, de tăiatul fânului, de lémne, de podvoade, de cară și de toate dăjdile și slujbele mari și mici, câte să află în singură țara și pământul și stăpânirea domniei méle; de acéstea de toate să fie satele și mănăstirea Bolintin slobodă și în pace.

Încă am mai adaos domniia mea milă sf(i)ntei mănăstiri, în tot anul să ia doao buți de vin, și zéce obroace de grâu, și 4 sălaşă de țigani și jumătate de vad de moară, care l-au cumpărat [Stoica] ² Pavel de la Stoica Voihnov ³ din Bucșani, și locul numai al vadului, cât va pune mănăstirea case pre locu, și să cosească și fân lângă moară și acela să fie moșie a mănăstirii în véci. Încă și viia cé o are să nu dea vinărici. Și încă locul

¹⁷ *Ibidem*, p. 447-448, nr. 274.

¹⁸ *Ibidem*, p. 475-476, nr. 291.

dupe-nprejurul mănăstirii să nu plătească nici o vamă, ci să fie slobod locul Sfintei Bl(a)govéštenii.

Și nimenea din boiarii, și din ispravnici, sau județi, sau birnicu sau globnicu, carii sînt trimiși dup(ă) milele și dup(ă) slujbele domniei méle, să nu îndrăznească a-i face vreo bântuială, pentru că oricarele s-ar ispiti ca să supere sau satele, sau morile, sau țiganii sau din mila ce-am pus domniia mea, acela va lua mare și rea urgie de la domniia mea, ca un necredincios și călcătoriu acestui hrisov al domniei méle.

Încă și după moartea domniei méle, pre carele va alége D(o)mnul D(u)mnezeu a fi domn Țării Rumânești sau din fiii domniei méle sau din neamul domniei méle sau după păcatele noastre din altă seminție, de va cinsti și va înnoi și va întări, pre acela D(o)mnul D(u)mnezeu să-l cinstească și să-l întărească întru domniia lui, iar carele va strica și nu va întări, pre acela D(o)mnul D(u)mnezeu să-i strice aicea trupul, iar în cela veac sufletul lui, și să fie afurisit de D(o)mnul D(u)mnezeu Atotțitorul, și de Sf(â)nta Bl(a)govéštenie, și de 318 Părinți de la Nicheia și să aibă parte cu Iuda și cu Ariia, în vécii vérilor, amin.

Iată, dar și mărturii am pus domniia mea pe: jupan Voico dvor(nic), jupan Tudor, jupan Nanul, jupan Stanciul, fratele Mircei, jupan Nan Pascal, jupan Stanciul [...]¹, jupan [...]¹, [...]¹ spat(ar), Coica [primul]⁴ vist(ier), [...]¹ stol(nic), Miclea pah(arnic), Badea com(is), Stefan log(ofăt).

Eu, Coica, am scris, în Târgoviște, luna avg(ust) ⚭ <23> Д(Ь)НИ, Л(Ѣ)Т(О) *^{сумѣ} <6945/1437>.

S-au tălmăcit dup(ă) hrisov domnescu de Costandin dasc(al) slovenescu.

† Из, Костандин даск(ал) слов(енеск), изписах; Л(Ѣ)Т(О) 1775⁵.

Arhiva Mănăstirii Simonopetra, Muntele Athos (Grecia). Traducere românească de Costandin dascăl din 1775, într-o condică de documente; o traducere amplă în limba franceză și un rezumat în limba română.

Arhivele Naționale București, Mănăstirea Mihai-Vodă, VIII/70, f. 3v., nr. 2 (rezumat românesc).

EDIȚII: I. Ionașcu, *op. cit.*, p. 333 (rezumat după rezumatul de la Arhivele Naționale București); P. P. Panaitescu, *Documentele Țării Românești, I. Documente interne (1369-1490)*, București, 1938, p. 185-186 (același rezumat, cu ediții); **DIR, B**, vol. I, București, p. 104 (același rezumat); **DRH, B, I**, p. 153, nr. 88 (același rezumat, cu ediții).

¹ Loc liber.

² Tăiat de copist cu o linie.

³ Lectură dificilă, datorită faptului că unele litere au fost modificate.

⁴ Loc liber (completat după alt document din 23 august 1437; **DRH, B, I**, p. 153, nr. 87).

⁵ „† Eu, Costandin dascăl slovenesc, am scris; anul 1775”.

II. 1466 (6975) decembrie 12, București

† Cu mila lui D(u)mnezeu, Io Basarab v(oie)v(o)d și domn a toată Țara Rumânească, feciorul marelui și preabunului Basarab v(oie)v(o)d. Dat-am domnia mea această poruncă a domniei mele cinstului boiariului cel de casa domniei mele, jupanului Mircii, comisul domniei mele, cu frații lui: Vladul, și Stoica, și Micul, și Badea și Stan, ca să le fie lor la Petrești jumătate, pentru că o au cumpărat de la Dragomir, drept o iapă și 100 de aspri, să fie a lor stătătoare și ohabnică și de nimenea să nu să clătească, după zisa domniei mele.

S-au scris în București, în luna lui ДЕК(ЕМВРІЕ) ВІ <12> Д(Ь)Н(И), Л(Ъ)ТО) „сирє <6975/1466>.

S-au tălmăcit dup(ă) hrisov domnescu de Costandin dasc(al) slovenescu.

† Из, Костандин даск(ал) слов(енеск), изписах, л(ѣ)то) 1775¹.

Arhiva Mănăstirii Simonopetra, Muntele Athos (Grecia). Trad. rom. de Costandin dascăl în 1775, într-o condică de documente (este primul document din seria pentru moșia Popești).

¹ „† Eu, Costandin dascăl slovenesc, am scris, anul 1775”.

III. 1474 (6983) septembrie 4, indiction 9, București

† М(и)л(о)стѡм Б(о)жїем, Їѡ Басараба воивода и г(о)с(по)д(и)нь, въсен Земли Оуггровлахискои, с(ы)ни Дана великога воивода. Дават г(о)с(подст)во ми сїе повѣление г(о)с(по)дства ми храмѡ и швителию [и обителию] Благовѣщенїю Прѣс(вѣ)тѣи Блад(ь)чици н(а)ши и Б(о)р(о)д(и)це, Прїснод(ѣ)вѣи [и] Марїе, и егѡменѡ Дивнисїю и въсѣм братїям елико сѡт ѡ Х(ри)с(то)вѣ въ монастырѡ ѡт Великѡ Горѡ, на Болентин, ѡко да им ест село, на име Болентин, и водѣница на Нѣжлов и сѡ место ѡт сено, и виноград ѡ Яниноса, и Бѡкшани на Аргиш и челѣдї ацигани З, на име: Молдѣ сѡ синове с(и), и Драгомир сѡ синове с(и), и Никѡла сѡ синове с(и), и Радѡл и сѡ синовом си, и Пърчѣ сѡ синове с(и), и Хрѡсѣ сѡ синовом си и Дадика сѡ синове с(и). Тїа въсѣ да им ест. И два кола ѡт ривѡ да им сѡ дават, ката годинѡ, и кон да не хранит¹.

Того радї, им даде и г(о)с(по)дство ми тїа въсѣ да им ест въ вчинѡ и въ охабѡ, с(ва)томѡ монастырѡ и б(о)жествним инком въ пищѡ, и въ вечнїе въспоминанїе с(ва)топочивши родители г(о)с(по)дства ми. И потом, и г(о)с(подст)вѡ ми.

Того радї, да не смѣет бантовати тѣх села и тѣх ацигани монастырестї² ни правител г(о)с(подст)во ми, ни сѡдцѡ, ни глобникѡ, ни вирчїа, ни глобници ацигансы и ин нїхто, понеже варетио сѡ би покѡсил забавити или бантовати тѣх села и тѣх ацигани, то такови имат въ г(о)с(по)д(а)рїе велико зло и ѡргїѡ ѡт г(о)с(по)дствѡ ми.

И но да нест.

Пис(а) м(ѣ)с(а)ца сеп(темврїе) Д, въ настолни град Бѡкѡреци, в(ѣ) лѣт(о) ѡсцпг, и ендиктиѡн є.

И Брѡсиан пис(ал).

† Їѡ Басараб воевода, милостїа Бѡжїа, г(о)с(по)д(и)нь.

† Din mila lui Dumnezeu, Io Basarab voievod și domn a toată Țara Ungrovlahiei, fiul lui Dan marele voievod. Dă domnia mea această poruncă a domniei mele hramului și lăcașului Bunei Vestiri a Preasfintei Stăpânei noastre și Născătoare de Dumnezeu, pururea Fecioară Maria, și egumenului Dionisie și tuturor celor întru Hristos frați de la mănăstirea de la Dealul Mare, la Bolintin, ca să-i fie satul, anume Bolintin, și moara la

Neajlov și cu loc de fân, și via de la Aninoasa, și Bucșani la Argeș și 7 sălașe de țigani, anume: Moldea cu fiii lui, și Dragomir cu fiii lui, și Necula cu fiii lui, și Radul cu fiii lui, și Pârcea cu fiii lui, și Hrusea cu fiii lui și Dadica cu fiii lui. Acestea toate să le fie lor. Și 2 care de pește să li se dea, în fiecare an, și cal să nu hrănească.

Pentru aceea, am dat și domnia mea acestea toate ca să le fie lor de ocină și de ohabă, <și> sfintei mănăstiri și dumnezeieștilor călugări pentru hrană și pentru veșnica pomenire a sfântărilor părinți ai domniei mele. Și după aceea, și domniei mele.

Pentru aceea, să nu îndrăznească a bântui acele sate și acei țigani mănăstirești nici dregătorii domniei mele, nici județii, nici globnicii, nici birnicii, nici globnicii de țigani și nici altul nimenea, pentru că oricare s-ar ispiti a supăra sau a bântui acele sate și acei țigani, unul ca acela va lua mare pedeapsă și urgie de la domnia mea.

Într-alt chip să nu fie.

S-a scris, luna septembrie 4, în cetatea de scaun București, anul 6983 <1474>, indiction 9. Și Bârsiian a scris.

† Io Basarab voievod, din mila lui Dumnezeu, domn.

Arhiva Mănăstirii Simonopetra, Muntele Athos (Grecia). Original slavon, pergament (24,5 x 34 cm), rupt puțin la îndoituri, monograma în cerneală roșie, sigiliu domnesc mijlociu timbrat, căzut; pe verso, însemnări grecești; traducere din 1775 de Costandin dascăl slovenesc; altă traducere din 1789 de Lupp dascăl slovenesc de la Școala domnească din București, de la biserica Sf. Gheorghe Vechi; traducere în limba franceză din secolul al XIX-lea și două rezumate din secolul al XIX-lea, unul în limba română și altul în limba franceză (toate la Simonopetra); rezumat la Arhivele Naționale București, Mănăstirea Mihai Vodă, VIII/70, f. 3v. (nr. 4).

EDIȚII: I. Ionașcu, *op. cit.*, p. 13, nr. IV (rezumat după rezumatul de la Arhivele Naționale București); **DRH, B**, I, p. 243, nr. 147 (rezumatul de la Arhivele Naționale București, cu *ediții*).

¹ И КОН ДА НЕ ХРАНИТ, adăugat de aceeași mână pe margine.

² Așa în textul slavon.

IV.

1498 (7006) iulie 3, Târgoviște

† М(и)л(о)стию Б(о)жію, Ію Радѹл воивода и г(о)с(по)д(и)нь вѣсон Земли Оугрѡвлахійскон, с(ы)нь Блад[а доб]¹раго воивода. Дават г(о)с(подст)во ми сазгам г(о)с(подст)ва ми Нѣнчул, и Шербѣ, и Б[ѣи]¹ко вист(ар), и жѣп[а]¹и Радѹл спѣтар, и жѣпан Стоика сто[лник]¹, и жѣпан Блѣкѣлѣ граматик и съ децііа их, іако да им ест Бр[ѣи]¹ещи четвѣрти дел и ѣ Бѣнеши четвѣрти дел, понеже им сѣт Нѣнчулѣ и братѣ емѣ, Шербѣ, дѣдіне.

Потом, пріидоше пред г(о)с(подст)ва ми Нѣнчул и Шербѣ, та ѣложише жѣпана Радѹла, и жѣпан Стоика, и жѣпан Блѣкѣл и с(ы)нови жѣпанѣ Мирче спѣтарѣ над них ѡчине над половинѣ, [іа]¹ко да си сѣт братіе неразделени до них живот и с(ы)новом [им]¹. И г(о)с(подст)во ми простих конѣ.

Сего раді, им дадох и [господст]¹во ми, іако да им сѣт вѣ ѡчинѣ и вѣ ѡхавѣ ним с(ы)н[овом]¹ им. И варе комѣ ѡт них сазчит се с(ѣ)мр(ѣ)тѣ прѣжде, [п]¹рѣдалика дѣ них да нѣст, нѣ да ест ѡставшим им. И ни ѡт кого непотѣкновенно, по ѡризмо г(о)с(подст)ва ми.

И паки [...] ¹поставишем его ним [...] ¹да нѣст волен ништо ѡт [них да] ¹с(а) про[д] ¹дават.

И ешеже и свѣд[теліе]¹ поста[влѣет господство ми]¹: жѣпан Барѣл ван, и жѣпан Кр(ѣ)стиан и жѣпан Бадѣ [бивши дворни]²ци, и [жѣ]¹пан Прѣвѣл двор[ник, и жѣ]¹па[н] Стаико [логофет]² [...]¹, Думитрѣ пѣхарник, Строе мечон[о]¹ша, Изворанѣл столник, Радѹл и Драгомир веліци [страт]¹орници.

Ізѣ, Си(н) діак, еже писах вѣ настолни град Трѣгови[ще]¹, м(ѣ)с(а)ца юл(и)е г д(ы)нь, в(ѣ) лѣт(о) *35.

† Ію Радѹл воивода, милостіа Бѡжіа, г(о)с(по)д(и)нь.

† Din mila lui Dumnezeu, Io Radul voievod și domn a toată Țara Ungrovlahiei, fiul bunului Vlad voievod. Dă domnia mea slugilor mele Nénciul și Șerbu și B[ăi]¹co vistier și jupan Radul spătar și jupan Stoica stolnic și jupan Vălcul gramatic și cu copiii lor, ca să le fie Br[ăi]¹ești a a patra parte și din Bunești a patra parte, pentru că le sunt dedine lui Nénciul și fratelui lui, Șerbu.

După aceea, a venit înaintea domniei mele Nénciul și Șerbu, de s-au așezat cu jupan Radul, și jupan Stoica, și jupan Vălcul și fiii

jupanului Mircea spătar pe aceste ocine pe jumătate, ca să fie frați cât vor trăi și fiii lor. Și domnia mea am iertat calul.

De aceea, le-am dat și domnia mea, ca să le fie de ocină și de ohabă lor și fiilor lor. Și oricui dintre dânșii i se va întâmpla mai înainte moarte, la dânșii prădalica să nu fie, ci să fie celor rămași ai lor. Și de nimeni neatins, după porunca domniei mele.

Și iarăși [...] ¹ i-am așezat [...] ¹ să nu aibă voie nimeni dintre dânșii să rupă.

Și încă și martori am pus [domnia mea] ¹: jupan Barbul ban, și jupan Crâstiiian și jupan Badea [foști] ² vornici, și jupan Pârvul vornic, [și] ¹ jupan Staico [logofăt] ², [...] ¹, Dumitru paharnic, Stroe purtătorul de sabie, Izvoranul stolnic, Radul și Dragomir mari stratornici.

Eu, Sin diac, care am scris în cetatea de scaun Târgoviște, luna iulie 3 zile, în anul 7006 <1598>.

† Io Radul voievod, din mila lui Dumnezeu, domn.

Arhiva Mănăstirii Simonopetra, Muntele Athos (Grecia). Original slavon, pergament (19x40,5cm), cerneală neagră, monograma în chinovar, rupt și înnegrit la îndoituri, cerneala ștearsă în câteva locuri, sigiliu domnesc mijlociu timbrat, căzut; pe verso, însemnare în limba greacă.

¹ Rupt și înnegrit.

² Șters; completat după componența Sfatului domnesc din actul cu data 19 iulie 1498 (DRH, B, I, p. 463-4665, nr. 285).

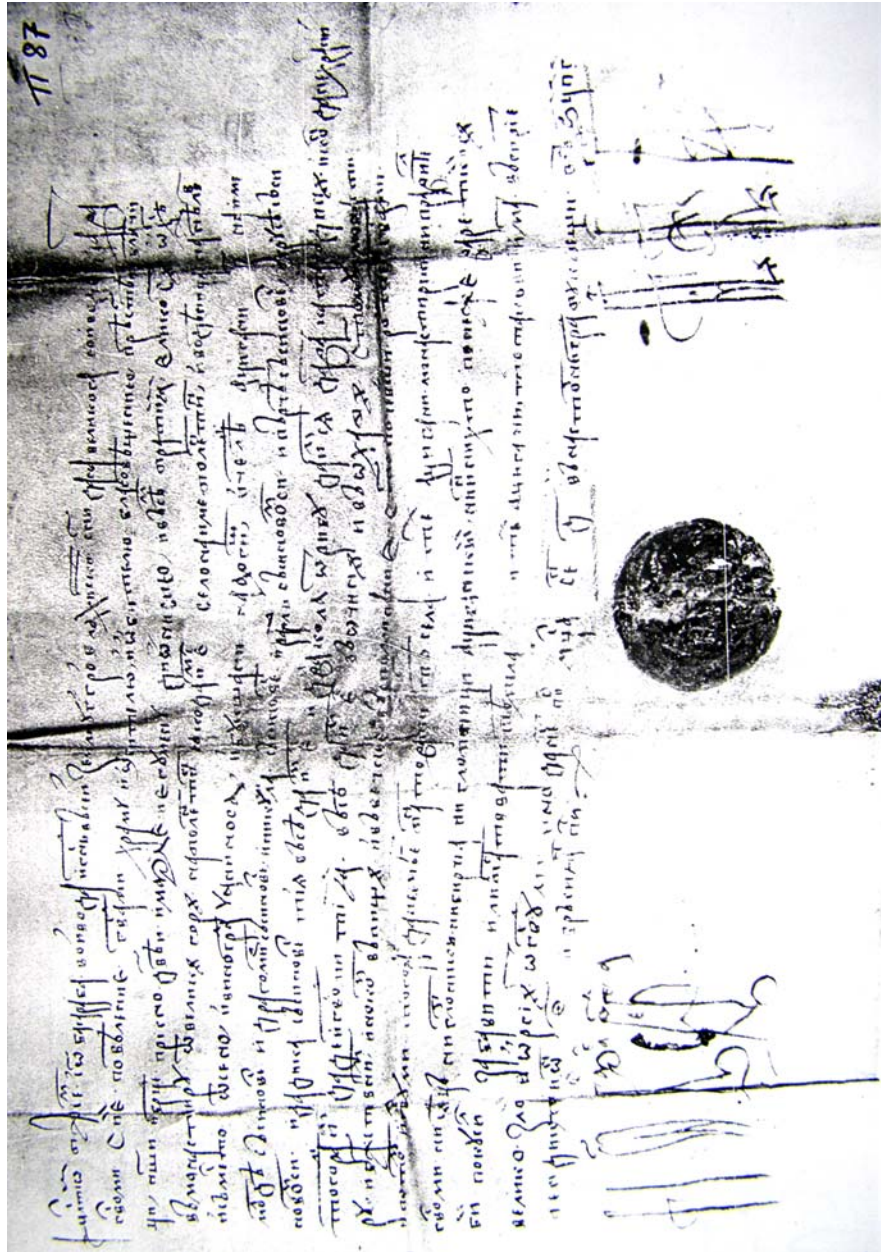

Fig. 1: Doc. nr. III

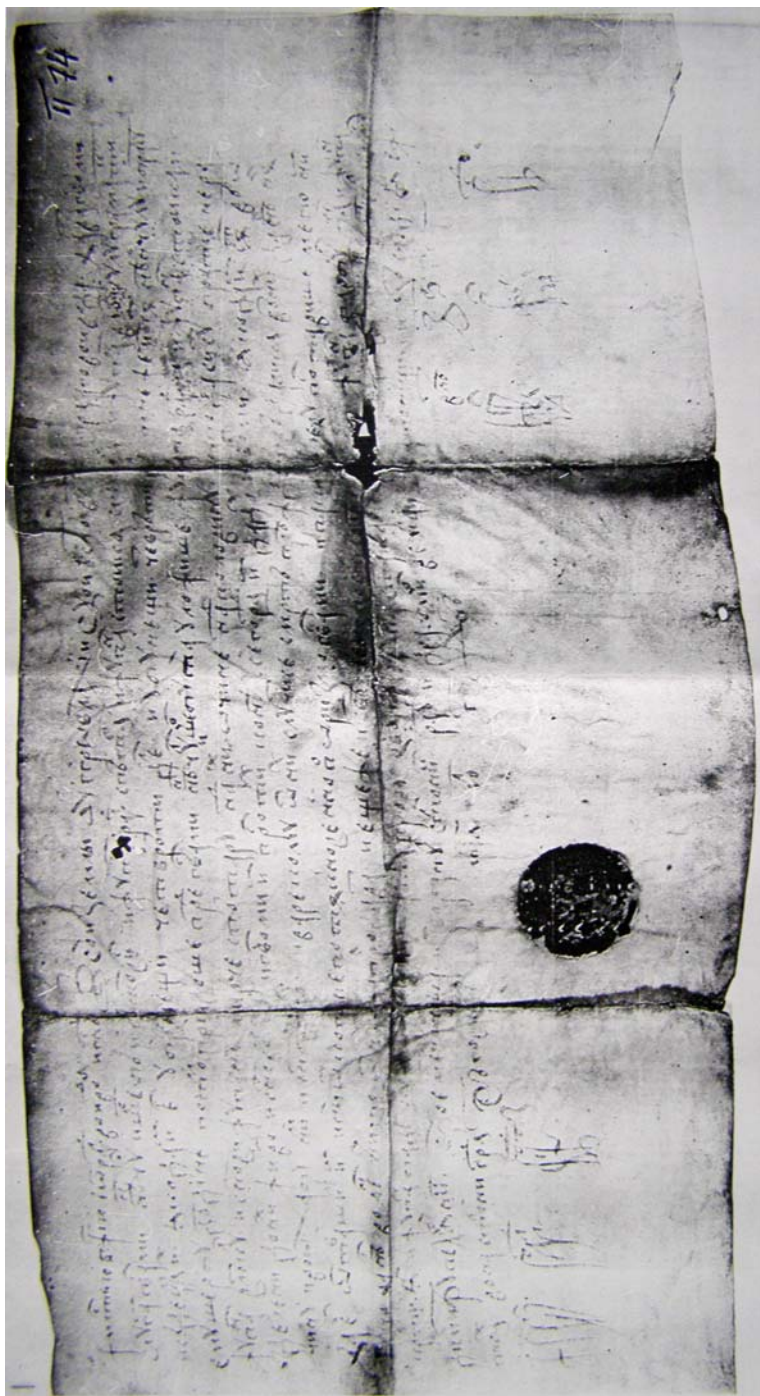

Fig. 2: Doc. nr. IV

**FOUR UNPUBLISHED DOCUMENTS OF THE FIFTEENTH
CENTURY CONCERNING THE HISTORY OF WALLACHIA***Abstract*

Four internal Wallachian documents kept at the archives of the Athonite Monastery of Simonopetra are published, two of which previously unknown (identified by the first historians undertaking research work in the Romanian archive of this monastery: Dumitru Nastase and Florin Marinescu), and the other two known through two short abstracts found in a ledger of the Monastery of Mihai-Vodă kept at the National Archives of Bucharest. The four documents are dated 23 August 1437, 12 December 1466, 4 September 1474, and 3 July 1498. Two of these documents relate to the property of the Monastery of Bolintin, one of the oldest monastic establishments in Wallachia, and the other two are confirmations of the right of possession over several villages, made by the ruling prince.

CHILIA ȘI CETATEA ALBĂ ÎN VARA ANULUI 1484.

NOI DOCUMENTE DIN ARHIVELE ITALIENE

ALEXANDRU SIMON

S-ar putea spune că un sultan *slab*, un sultan diplomat, a provocat mai multe pagube *Creștinătății* decât predecesorul său, acel strateg *lipsit de orice Dumnezeu*, cum îl numea chiar fiul său. Cariera *creștină* a lui Baiazid II *Veli* (cel Sfânt) ar putea justifica fie doar prin “afacerea Djem”, care ar fi trebuit să-i fie fatală sultanului, o astfel de supremație, aparent surprinzătoare, în raport cu tatăl său, Mehmed II *Fatih* (Cuceritorul). Transformarea Bosniei și Herzegovinei în pașalâc (1482-1483), cucerirea Chiliei și Cetății Albe (1484), arderea Malagăi (1487) ori cucerirea Modon-ului (1500), spre exemplu, dau substanță practică acestui raport. În economia domniei acestui sultan, care a fost, în fapt, o cursă pentru supraviețuire, încheiată prost datorită propriului său fiu, Selim I *Yavuz* (cel Crud), marea cotitură pare să o fi reprezentat chiar vara anului 1484¹.

Mizele anului 1484. La sfârșitul primăverii anului 1484, Venetia, Neapolele, Rhodos-ul, Buda și Suceava se simțeau direct vizate de masivele pregătiri otomane de război. În proporții diferite, temerile lor erau îndreptățite. În cele din urmă, Moldova, porturile domniei moldave, poate formularea cea mai aproape de statutul medieval real al acestora, a fost ținta atacului otoman. În fapt, după toate probabilitățile, de la începutul anului, Moldova fusese ținta Porții. În pofida demonstrațiilor

---

¹ BNM, Cod. Ital. VII-421 (=1067), ff. 584^r-585^r (10 august 1500; regest în *Ausgewählte Regesten des Kaiserreiches unter Maximilian I, 1493-1519* (= JFBRI, XIV), [III-2], *Österreich, Reich und Europa. 1499-1501* (herausgegeben von Hermann Wiesflecker), Wien-Köln-Weimar, 1998, no. 14338, p. 890); [Giovanni Maria Angiolello] Donado Da Lezze, *Historia Turchesca*, ed. I[oa]n Ursu, București, 1910, p. 182-188; Nicoară Beldiceanu, *La conquête de cités marchandes de Kilia et de Cetatea Albă par Bayezid II*, în *SOE*, XXIII, 1964, p. 36-90; Irène Beldiceanu-Steinherr, *Le règne de Selim Ier*, în “Turcica”, VI, 1974, p. 35-37; Anna Masala, *La prima spedizione ottomana in Spagna (1487)*, în “Medioevo”, VIII, 1983, p. 122-123.

sale de forță, Baiazid nu era interesat să atace, la acea dată, direct teritoriile puterilor catolice vecine².

Baiazid, confruntat cu probleme majore interne și externe, trebuise să promită o campaniei foarte rentabilă, pentru cei care l-ar fi urmat, contra lui Ștefan III cel Mare. În special, ienicerii, revoltați în iarna lui 1484, par să-i fi cerut o dovadă a capacității sale de general și totodată o dovadă a răsplătirii încrederii puse de ei în controversatul sultan. “Privilegiile” unicat concesate cu ocazia campaniei sultanale, “intempestivă” la prima vedere, dau substanță condiționării interne, dublate de problema fratelui sultanului, Djem, în custodie ioanită, a expediției otomane în Moldova³.

La capătul campaniei otomane, dezastrul moldav a fost limpede. În decurs de maxim o lună (5 iulie-ante 2 august 1484), Ștefan III a pierdut între 3 (Chilia, Cetatea Albă și *Sevastopole*) și 6 porturi (Chilia și Licostomo, Cetatea Albă și *Cetatea Neagră*, *Sevastopole* și Ilice). Întreaga fațadă maritimă a Moldovei, întinsă încă la acea dată, poate, dincolo de Gurile Nistrului, a fost distrusă. Reglementările otomano-moldave ulterioare (mai ales de la 1486, dar și din anii 1501-1503), nu au putut schimba această realitate. Jumătate din populația urbană a Țării Moldovei a căzut în mâinile sultanului. Ștefan III cel Mare, care, pentru

---

² Principalele date editate cunoscute se regăsesc la Ovidiu Cristea, *Antecedentele campaniei lui Baiazid al II-lea în Moldova. Noi mărturii venețiene*, în *Ștefan cel Mare la cinci secole de la moartea sa*, ed. de Petronel Zahariuc și Silviu Văcaru, Iași, p. 227-247; Idem, *Campania din 1484 în lumina unor noi mărturii venețiene*, în *Ștefan cel Mare și Sfânt. Atlet al credinței creștine*, vol. îngrijit de Ștefan Sorin Gorovei și Maria Magdalena Székely, Putna, 2004, p. 187-274; idem, *Acest domn de la miazănoapte. Ștefan cel Mare în documente inedite venețiene*, București, 2004, *passim*.

³ HHStA, R.H.K, *Fridericiana*, fasc. 5-3, f. 75^r (3 august 1482); *Ιστορία πολιτική κωνσταντινοπόλεως ἀπὸ τοῦ ἄρτα ἕως τοῦ ἀφοή ἔτους Χριστοῦ*. *Historia politica constantinopoleos a 1391 usque ad 1578 annum Christi*, în *Historia Politica et Patriarchica Constantinopoleos. Epirotica* (=CSHB, III), recognovit Immanuel Bekkerus, Bonnae, 1849, p. 54; *Aus der Chronik des Oruç, Aus dem Anonymus Hanivaldanus*, în *Der fromme Sultan Bayezid. Die Geschichte seiner Herrschaft (1481-1512) nach den altosmanischen Chroniken des Oruç und des Anonymus Hanivaldanus* (= OGS, IX), übersetzt, eingeleitet und erklärt von R.F. Kreutel, Graz-Wien-Köln, 1978, p. 43-44, 212-215; a se vedea, recent, și Mihai Maxim, *Stephen the Great and the Sublime Porte: New Turkish Documents*, în **TR**, XIV, 2005, I, p. 19-21.

câteva luni, s-ar putea să-și fi pierdut inclusiv capitala Suceava, nu mai deținea *cheile* Ungariei (Chilia) și Poloniei (Cetatea Albă)⁴.

Pe plan extern, situația era la fel de dramatică. Nici o putere creștină nu i-a venit în ajutor mai mult decât i-o îngăduia propria siguranță. În Polonia solicitată în acest sens de domn, nu se credea, nici măcar la mijlocul lui august 1484, după ce porturile fuseseră cucerite de către sultan, că Moldova va fi atacată. Ungaria, corect spus, datorită reglementărilor militare interne ungare, Matia Corvin era obligat să-l ajute pe Ștefan, în urma acordurilor și discuțiilor dintre ei din anii 1475, (și mai ales din) 1480, 1481, 1482. Pe deasupra, cucerirea otomană fusese, cel mai probabil, realizată cu mijloace fundamental contrare imaginii diplomatice pe care Baiazid II căuta să o promoveze despre el în lumea creștină, cu precădere. În aceste condiții, nu este de mirare că o varietate de explicații au fost propuse pentru înțelegerea și “semnificarea” verii anului 1484⁵.

Grijile Turcului și problemele creștinilor. Campania otomană asupra Moldovei a fost un răspuns atât la provocările interne, cât și la cele externe, strâns legate, mai mult decât formal, între ele, la adresa

---

⁴ 22 *Dispacci da Constantinopoli al doge Giovanni Mocenigo*, a cura di Giuseppe Calo, Venezia, 1992, no. 34a, p. 174; N. Beldiceanu, Jean-Louis Bacqué-Grammont, Matei Cazacu, *Recherches sur les Ottomans et la Moldavie pontodanubienne entre 1484 et 1580*, în **BSOAS**, XLV, 1982, p. 48-49; Tahsin Gemil, *Observații referitoare la încheierea păcii și stabilirea hotarului dintre Moldova și Imperiul otoman (1486)*, în **RA**, XXVI (LX), 1983, 2, p. 122-123; Ștefan Andreescu, *Moldavia's Pontic Policy: Stephen the Great and "Ilice" Castle*, în **MN**, III, 1997-1998, p. 185-186; Al. Simon, *Între porturi și cer. Chilia, Cetatea Albă, Istanbul și Veneția în vara anului 1484*, în **AMN**, XXXIX-XL, 2002-2003 [2005], 2, p. 229-271.

⁵ Cu titlu de exemplu, a se vedea *Codex epistolaris saeculi decimi quinti* (= MMP, II, XI-XII, XIV), III, 1392-1501, collectus opera Anatoli Lewicki, Cracoviae, 1894, no. 309, p. 330; [Bernard Wapowski], *Chronicorum Bernardii Vapovii partem posteriorem 1480-1535*, ed. J[ózef] Szujski, în SRPol, II, 1874, p. 3-5; [Antonio Bonfini] Antonius de Bonfinis, *Rerum ungaricarum decades cum dimidia*, editores Iosephus Fögel, Ladislaus Juhász, Bela Iványi, IV, Lipsiae, 1941, p. 124, 129; *Cronicile slavo-române din secolele XV-XVI publicate de Ioan Bogdan* (ediție P.P. Panaitescu), București, 1959, p. 51-54 (Ietopisețele I și II de la Putna); Marino Sanudo il Giovane, *Le vite dei dogi (1474-1494)*, edizione critica e note a cura di Angela Caracciolo Aricò, I-II, Padova, 1989-2001, p. 472, 476-477; M. M. Székely, Șt. S. Gorovei, “*Semne și minuni*” pentru Ștefan cel Mare. Note de mentalitate medievală, în **SMIM**, XVI, 1998, p. 49-64; vezi și Al. Simon, *Ștefan cel Mare și Matia Corvin. O coexistență medievală*, Cluj-Napoca, 2005 [2006], p. 211-216.

autorității, încă șubrede, a lui Baiazid II. Tot de la începutul anului 1484, când ienicerii se revoltaseră împotriva sultanului, nemulțumirile lor părănd să fi dispărut abia după campania din Moldova, confruntarea dintre Imperiul Otoman și puterile catolice apărea de neevitat. Djem trebuia folosit contra fratelui său. Pentru a ieși, încă o dată, din situația italică delicată în care intrase în urma *Războiului Ferrarei* (1482-1484), papa Sixt IV căuta cruciada, atât spre Apus (Granada), cât și în Răsărit, unde nu prea avea însă pe cine să mizeze. Atât Cazimir IV, aflat pe poziții predominant pro-otomane, cât și împăratul Frederic III, în tratative, prin Veneția, cu Baiazid II, i se arătau precumpănitor ostili⁶.

În aceleași mod, încerca să iasă tot dintr-un impas catolic, regele Ungariei, Matia Corvin. Conflictele cu Casele de Habsburg și Jagiello îi limitaseră deja serios implicarea antiotomană. În pofida discuțiilor avute, deopotrivă, cu Baiazid, cu Djem, cu beii nemulțumiți de Baiazid (astfel, în luna octombrie 1483, apăruse și un plan de asasinare al sultanului), în ciuda promisiunilor de angajament antiotoman masiv, dar și a amenințărilor cu retragerea definitivă din conflictul cu Poarta, promisiunile și amenințările vizând cu precădere Roma, Matia avea șanse mici de reușită, mai ales într-o confruntare cu Poarta. Cu toate acestea, de-a lungul primei jumătăți a lui 1484, regele, speculând temerile, aparente și reale, ale lui Baiazid, evita să accepte pacea cu acesta⁷.

Acest context delicat și schimbător s-a repercutat direct asupra lui Ștefan III. În vara anului 1482, fusese la un pas să-și piardă tronul. Cu

⁶ ASV, Misc., Arm., II-30, ff. 104(109)^v-105(110)^f (1 aprilie 1484); ASVe, S.S., *Deliberazioni*, reg. 30, cc. 65^v, 93^v; reg. 31, cc. 117^{f-v}, 136^v-137^f (23 martie, 9 iunie 1482, 16 decembrie 1483, 17 februarie 1483 MV=1484); Iván Nagy, Albert B. Nyáry, *Magyar diplomaciai emlékek. Mátyás király korából 1458-1490* (= MHH, IV, 1-4), III, [1481-1488], Budapest, 1877 (MDE), nos. 9-15, p. 12-20; Halil Inalcik, *The Ottoman Turks and the Crusades, 1451-1522*, în *A History of the Crusades*, general editor Kenneth M. Setton; VI, *The Impact of the Crusades on Europe*, ed. by Harry W. Hazard, Norman P. Zacour, Madison, 1989, p. 337, 339; István Nyitrai, *Sultan Bayezid II as the Only Legitimate Pretender to the Ottoman Throne (A Persian Sahnâme dated from 1486)*, în *Acta Viennensia Ottomanica. Akten des 13. OEPO-Symposiums vom 21. bis 25. September 1998 in Wien*, herausgegeben von Markus Köhlbach, Gisela Prochazka-Eisl, Claudia Römer, Wien, 1999, p. 261-266.

⁷ De exemplu: ASV, Misc., Arm., II-56, ff. 356 (357)^v-357 (358)^f (28 octombrie 1483); ASVe, S.S., *Deliberazioni*, reg. 31, cc. 10^v, 45^v (10 aprilie, 22 iulie 1483); *Senato Mar*, reg. 12, c. 12^f (21 iunie 1484); HHStA, S.A., A.D.S., *Hungarica*, I, A.A., fasc. 1-A, f. 116^f (26 aprilie 1483); MOL, DL 38886 (11 aprilie 1483); Vilmos Fraknoi, *Mátyás Király levelei. Külügyi Osztály* (MKL), II, 1480-1490, Budapest, 1895, no. 162, p. 273-275; no. 169, p. 286 (vezi și no. 140, p. 244); MDE, III, no. 17, p. 23.

toate acestea, altfel decât sub forma unor discuții și promisiuni, nu și-a normalizat raporturile cu Baiazid. În primele luni ale lui 1484, l-a și provocat. Provocările sale a luat cel mai probabil forma refuzului plății tributului și nesușinerii lui Baiazid. Pe fundalul crizei Djem și a situației grele în care se găsea după ani prezență cruciată, activă sau și doar diplomatică, pare să fi mizat pe tentativele Romei și pe încercările antiotomane ale Budei (sau, măcar, pe un acord ungaro-otoman, care să-l fi inclus și pe el, în conformitate, cu *foedus*-ul încheiat cu Matia în 1481). În linii mari, trebuia să meargă pe aceeași combinație politică, care, prin eșecul intervenției din 1481 în Țara Românească, și a subsecventelor acuze ungare și romane, îl condusesse spre o nouă acțiune antiotomană în 1482. Luptele din 1482 îi fuseseră aproape fatale⁸.

Situația sa era dramatică, alegerile sale forțate, întrucât blocajul politic, intern și extern, în care intrase *Creștinătatea* era limpede. Conflictele italice duseseră la pierderea avântului cruciat al Genovei din 1481-1482. Îi aduseseră Veneției o excomunicare (1483). Și din această cauză, ea trebuia să mențină cu mari eforturi pacea cu Poarta, în pofida nesiguranței întreținute de otomani. Aceeași configurație politică dicta, în bună măsură, conduita otomană a lui Matia. De câțiva ani, în pofida tentativelor de apropiere făcute mai ales între a doua jumătate a lui 1483 și primăvara lui 1484, era în relații proaste cu Roma și, cu precădere, cu Veneția. Dornic să-l obțină pe Djem, care părea să-l prefere pe Matia oricărei alte autorități creștine, regele trebuia să țină cont și de poziția italică dificilă în care se afla socrul său, Ferdinand de Aragon, regele Neapolelui. După Negroponte (1470) și mai ales după Otranto (1480-1481), Ferdinand era constant, o țintă majoră, cel puțin una prezumtivă, pentru Istanbul. Astfel, problema Neapolelui a contat sensibil în criza moldavă⁹.

⁸ UKB, Mk 9, *mikulovsky rukopis*, ff. 276^{r-v}, 276^v-277^r (20 august 1482 și post; editat, sub 1475, în MKL., I, nos. 220-221, p. 313-315; Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, II-1, 1451-1575, București, 1891, no. 2, p. 2; no. 7, p. 5; *Actae et epistolae relationum Transylvaniae Hungariaeque cum Moldavia et Valachia* (= FRT, IV), editat Andreas Veress, I, 1468-1540, Budapest, 1914, no. 14, p. 15-16); *Codex diplomaticus ecclesiae Cathedralis necnon dioeceseos Vilmensis*, wydali Jan Fijałek, Władysław Semkowicz, I-2, 1468-1501, Cracoviae, 1932, no. 319, p. 376-378 (vezi și no. 356, p. 416-417, din 1487); MDE, III, no. 33, p. 36-37; *Actae*, nos. 32-34, p. 34-37; *Bonfini*, IV, p. 124, 129; *Oruç*, p. 37-38; *Hanivaldanus*, p. 200-201; *Historia politica*, p. 54.

⁹ Câteva date și în ASG, A.S., *Materie Politiche. Scritti in lingua orientale ed africana*, 2737 D, nn. [*Documenti Greco-Bizantini*], [dos. G] (13 septembrie 1480,

Din Neapole către Milano. Din tensiunea internă de la 1483-1484, “creștinătatea liberă”, cu precădere cea din zona de front terestru și maritim cu Poarta, putea ieși doar atacându-l pe sultan. Maxima împinsă de către Antonio Bonfini dinspre domnia lui Ludovic I de Anjou asupra politicii huniade, *pacem domi foris bellum*, se aplica din plin și în cazul Imperiului Otoman condus de către Baiazid II. În urma experienței deceniilor precedente, ambele părți știau că mult mai capabilă de o asemenea ieșire din criză era Poarta. Pe de altă parte, într-o măsură totuși importantă, puterile creștine puteau miza pe faptul că, de la începutul secolului, Imperiul Otoman nu mai traversase o criză dinastică de o asemenea anvergură, precum și pe posesia, disputată însă de Rhodos, Paris, Roma și Buda, a lui Djem. Atacându-l pe Ștefan, Baiazid a speculat contextul, dar, în egală măsură, a și mers la risc¹⁰.

De la mijlocul lunii mai 1484, Veneția știa că Moldova urma să fie ținta atacului sultanului Baiazid II. Era o informație care nu ajunsese la Napoli, dușmana republicii la acea dată. Napoli era cealaltă mare țintă, conform știrilor vehiculate în acele luni, și trăia panica anului 1480. Tot amintirea lui 1480, când otomanii atacaseră Otranto și Rhodos, practic în paralel, dar și obișnuința otomanilor de “a indica” ținte false înaintea atacului propriu-zis, îi făcea și pe venețieni temători în privința direcției finale și a amplitudinii reale a campaniei pregătite de către Baiazid II. Spaimele trăite de Veneția sunt ilustrate și de eforturile depuse de către ea

2 februarie, 31 decembrie 1481); ASVe, S.S., *Deliberazioni*, reg. 31, cc. 132^{r-v}, 136^r-137^r (3, 17 februarie 1483 MV=1484); Giacomo Grasso, *Documenti riguardanti la costituzione di una lega contro il Turco nel 1481*, în GL, VI, 1879, no. 113, p. 484; no. 119, p. 488; V. Fraknói, *Mathiae Corvini Hungariae Regis epistolae ad Romanos Pontifices datae et ab eis acceptae* (=MVH, I, 6), Budapeșt, 1891 (reprint 2000), nos. 159-161, p. 206-207; no. 166, p. 212; vezi recent Nicolas Vatin, *Sultan Djem. Un prince ottoman dans l'Europe du XV siècle d'après deux sources contemporaines: Vâkicât-i Sultân Cem/ Œuvres de Guillaum Carousin*, Ankara, 1997, p. 95-102.

¹⁰ ASM, A.D.S., Potenze Estere, *Napoli*, cart. 244, fasc. 2, nn (1, 7, 12 iulie 1484); cart. 649, nn (27 aprilie 1484); BMC, *Manoscritti*, Mss. 364, f. 352^r-367^r (26-29 octombrie 1483 și după această dată); Franz Babinger, *Sechs unbekannte aragonische Sendschreiben*, în Idem, *Spätmittelalterliche fränkische Briefschaften aus dem großherrlichen Seraj zu Stambul*, München, 1963, no. 1, p. 91; Philippe de Commines, *Mémoires*, éditées par Joseph Calmette, II, 1474-1483, Paris, 1925 (reprint 1965), p. 308, 343-350; *Bonfini*, II, Lipsiae, 1937, p. 249; F. Babinger, *Bayezid Osman (Calixtus Otomanus), ein Vorläufer und Gegenspieler Deschem Sultans*, în Idem, *Aufsätze und Abhandlungen zur Geschichte Südosteuropas und der Levante*, I, München, 1962, p. 297-325; vezi și Al. Simon, *Lumea lui Djem. Suceava, Buda și Istanbul în anii 1480*, în *AIIC*, XLVIII, 2005, p. 11-43.

pentru încheierea, în condiții favorabile pentru Serenissimă, a păcii de la Bagnolo (7 august 1484). Aceasta a pus capăt, târziu din punct de vedere moldav, în defavoarea netă a Romei, *Războiului Ferrarei* și a stins, totodată, un focar de conflict, din rațiuni huniardo-aragoneze de familie, între Veneția și Matia Corvin¹¹.

Amploarea crizei creștino-otomane din primăvara-vara lui 1484 a fost bine surprinsă la Milano, deși nu era direct implicată în ea și nu avea încă acele contacte strânse cu Istanbul care i-au permis să contribuie din plin la declanșarea războiului veneto-otoman dintre 1499-1503. În schimb, Milanul lui Lodovico il Moro, care, din rațiuni habsburgice și neapoletane îl agrea prea puțin la acea dată, dar și în general, pe Matia Corvin, se baza pe o rețea de spioni și ambasadori în principalele centre italice implicate în afacerile orientale, Genova, Napoli, Genova sau Veneția, care-i furnizau informații de primă mână, completate cu cele primite direct de la Ragusa, Istanbul ori Buda. Un bun exemplu este și raportul trimis din Napoli la Milano, pe 9 iulie 1484, care, după o sumară prezentare a ultimelor evenimente din Calabria, se concentra pe “afacerile orientale”¹².

¹¹ 22 *Dispacci*, no. 36a, p. 188; no. 40, p. 224; *Campania din 1484*, nos. 3-4, p. 223-229; Jacopo Gherardi Da Volterra, *Diarium romanum dal VII settembre MCCCCLXXIX al XII agosto MCCCCLXXXIV* (a cura di Enrico Carusi), in RIS, XXII, 1904, 3, p. 136; Hans [Peter-Alexander] Theunissen, *Ottoman-Venetian Diplomats: The Ahd-names. The Historical Background and the Development of a Category of Political Commerical Instruments*, în *EJOS*, I, 1998, 2, p. 137-138; Nagy Pienaru, *Confruntare și diplomație la Dunăre. Tratatetele de pace otomano-ungare încheiate de Bayezid II și Matia Corvin*, în *RI*, XIV, sn, 2003, 3-4, p. 178-182; O. Cristea, *Antecedentele campaniei*, p. 238-246.

¹² ASM, A.D.S., Potenze Estere, *Napoli*, cart. 244, fasc. 2, nn (9 iulie 1484; documentul este în bună măsură deteriorat, porțiunile ilizibile sau rupte fiind marcate prin [...]); de asemenea, întrucât pe documentele din arhiva milaneză apar în general două-trei numerători arhivistică târzii, fără ca, la ora actuală, documentele să figureze în ordinea stabilită cu ocazia numerotării lor, am ales să le considerăm drept nenumotate și să indicăm poziția lor într-o cutie, *carteggio*, doar prin fasciculă); Emilio Motta, *Un ambasciatore tartaro a Venezia, 1476*, în AV, XIX, 1889, p. 145-148; MDE, II [1466-1480], Budapest, 1876, no. 46, p. 76; IV, [1489-1490; 1458-1490], Budapest, 1878, no. 129, p. 182; [Marino Sanudo cel Tânăr] *I diarii di Marino Sanuto (MCCCXCVI-MDXXXIII) dall' autografo Marciano ital. cl. VII cod. CDXIX-CDLXXVII*, publicati per cura di Guglielmo Berchet, Federico Stefani, Nicolo Barozzi, Rinaldo Fulin e Marco Allegri, II, 1499-1500, Venezia, 1880, cols. 289, 910, 933, 958; Riccardo Fubini, *Diplomacy and Government in the Italian City-States of the Fifteenth Century (Florence and Venice)*, în *Politics and Diplomacy in Early Modern Italy: The Structure of Diplomatic Practice, 1450-1800*, ed. by Daniela Frigo, Cambridge, 2000, p. 25-48.

Illustrissime et excellentissime Princeps Domine, Domine nostri singolare [...].

[...]/ proxime passati scrissi havere inteso li inimici have facte ce [...]/ Lexe, et havere depredato grande quantita di bestiame a [...]/ Per questa La aviso essere il medesimo confermato et a [...]/ di havere data la caccia al marchese di Betonta, che fer[...] / per essere inferiore di gente alli inimici; che mi presta grande argo <mento> [...] / quale se dicono essere facto per terra: non siano in quella forma [...] / e se sono facte: non sono anchora radunate insieme; in mo[...]ta / fructo al contrasto delli inimici.

Non tacero quello ho inteso questa matina essere referito da alcuni ad merca<nti Flo>rentini/ che l'armata de inimici ogni giorno va discorrendo e damni fecendo per l'[...]ria; che/ ultra li danni facti noviter e disciesa in terra; pur in Calabria: ad uno luochò chiamato/ Torre Amara: che uno casale et l'hanno brusato insieme con piu de treanni carra di grano/ in paglia; ma la Torre e salvata, quale luochò dicono essere del principe di Altamura.

Delle cose del Turco: aviso la Vostra Excellentia noviter essere venuto di Constantinopoli/ uno nepuote del conte camerlengo, che referisse essere partito da Constantinopoli trenta giorni fa, et lo Grande Turco essere levato da dicta cita per andare ad campersi contra/ lo Signor di Valachia, et questo per che era stato tre anni che non haveva pagato lo censo de/ certe castelle che tene censuario nomine da sua Signoria, et havendogli mandato ad offerire/ di pagarli di presente, lo ha recusato, con dire che vole le castelle, et ch'el prefato Signor di Valachia hagli risposto che le castelle non sono sue, ma sono del serenissimo Re di Ungaria. Questo/ medesimo etiam se affirma per lettere de Ragusei del primo del presente, per le quale refferiscono/ esse Gran Turco havere misso nel Mar Maggiore centocinquanta velle per volere debellare/ questo Signor di Valachia, dicendo che questa armata l'haveva instructa ad effecto di/ mandarla parte in Puglia ad instantia di Venetiani, et parte contra Rodiani, perche gli era significato suo fratello essere morto. Et che essendoli persuaso da uno grande/ maestro suo assistente de drizare questa armata contra lo Signor di Valachia haveva/ mutata sententia, et sequito il suo consiglio facilitando questa impresa, et persuadendoli/ <verso> [...]ta puoi poteria venire alla impresa di qua. Narrando apresso/ [...] Re di Ungaria havere mandati li soi ambasciatori per/ [...] pace et havere nominato in essi capituli per adherente lo dicto Signore/

[...] *non haverli voluto consentire ne accettare la pace; parendoci/ [vergo]gnosa cossa havere facto tante apparato contra esso Signore per ritrarsi puoi/ [...], et per questo lo prefato Re di Ungaria li haveva mandato/ [...] uno valoroso capitaneo con grande copia di gente per aiutarlo. Et che esso/ [...] sera munito et fortificato talmente che non temeva lo advento suo/ [...] evasi anchora in dicte lettere che la gentedarme del prefato Signore Gran Turco/ era malcontenta da la sua Signoria et che universalmente desideravano lo fratello/ confortaria essi Ragosei la sua Maiesta di havere esso fratello nelle mano/ per secureza dello stato suo et di tutta la Christianità, significandoli ch'el/ prefato Signor Gran Turco haveva preso gran sdigno ad emulatione che Venetiani/ havessero preso Galipoli, et intrati in questo reame.*

Questo e quanto mi/ occorre digno de aviso la Vostra Excellentia, alla quale iugiter mi raccomando.

Ex Neapoli, die VIII Jullii 1484.

*E<xcellentissimi> Ill<ustrissimi> D<omini> D<omini>
servulus fidelis Branda de Castiliono*

De la prima vedere se remarcă, de exemplu, informațiile privind criza otomană internă din prima jumătate a lui 1484, altfel cuprinse eminentamente în surse grecești târzii sau otomane, ori cele referitoare la mișcările de trupe ungare, a căror cunoaștere este, altminteri, mărginită aproape complet la ordinele date, fără prea mult succes, de Matia, înainte (pe 18 iunie ori chiar și 26 iulie) sau după victoriile otomane (de pildă, pe 16 septembrie). Aceste date și detalii, bazate mai cu seamă pe știri din Constantinopol, vechi de o lună, și pe vești transmise din Raguză, pe 1 iulie, conferă consistență și veridicitate otomană deosebită raportului și relevă, în egală măsură, complexitatea situației din vara lui 1484, complexitate datorată, nu de puține ori, zvonurilor. Unul dintre aceste zvonuri, considerat demn de a fi raportat la Milano de Branda di Castiliono, “spionul milanez” la Napoli (1483-1484), constituind totodată un element interesant atât din punct de vedere al percepțiilor și contextului de la acea dată, cât și din punct de vedere al credibilității raportului, privea cucerirea de către venețieni a Galipoliului. În iunie 1484, Veneția însă nu și-ar fi asumat acel (mare) risc¹³.

¹³ Problemele ungare avute de Matia, în pofida ordinelor sale pentru ajutorarea lui Ștefan, înainte și după căderea *cetăților*, în 1484 (18 iunie, 26 iulie, 1, 10-11, 16, 18

Porturile și soarta lor. Poate cele mai importante informații din raport privind Moldova anului 1484 se referă la porturile acesteia, la acele *castelle*. Atât Baiazid, cât și Matia, dar și Ștefan, sigur în disperare de cauză, dar poate nu doar, nu le considerau posesiuni ale domniei moldave, ci feude deținute de Ștefan contra unui *cens* anual. După Baiazid, Poarta era cea care i le concedase. Conform lui Ștefan și Matia, erau posesiuni ale coroanei ungare încredințate domniei moldave. Nu era vorba numai de Chilia. Pe aceasta, la nivelul minimal, dar și cel mai sigur din punct de vedere legal, al pretențiilor, Matia a revendicat-o de la sultan după căderea ei. Statutul de posesiune privea în plus (măcar) și Cetatea Albă. La nivelul maxim al solicitărilor sale, Matia a căutat să o recupereze, diplomatic, și pe ea de la sultan. Disputele privind statutul porturilor au hrănit, în cronicile scurte bizantine și post-bizantine, formula *cetățile ungurului* pentru orașele cucerite de Baiazid în vara lui 1484¹⁴.

Este greu de spus dacă statutul ungar al porturilor moldave data din vremea lui Ioan/ Iancu de Hunedoara (sau chiar de mai demult). Spre deosebire de Chilia, scoasă, la 1465, de Ștefan, cu acordul lui Matia, de sub controlul Târgoviștii, Cetatea Albă n-a fost, foarte probabil, sub controlul direct al unei garnizoane ungare. Am putea însă presupune, datorită raporturilor sale cu Petru II, Bogdan II și Alexăndrel, că Iancu a

---

august, 16 septembrie): ESM, Acta radicalia, 27-2-15 (copie în MOL, DF 236551); JNSzML, Oklevelek, no. 2 (în copie în MOL, DF 283754); MOL, DL 56173, 83909-83911, 83916, 101774, 102629; SOAB, B.V.L., *Középkori gyűjtémény*, no. 2350 (copie în MOL, DF 215104); SOAL, A.C.L., *Mohács előtti oklevelek*, 17-59 (copie în MOL, DF 265307), VML, Szentgál, no. 74 (copie în MOL, DF 282709); Lajos Thálloczy, *A Kamara Haszna (lucrum camerae) története kapcsolatban a magyar adó- és pénzügy fejlődésével*, Budapest, 1879, "Anexă", no. 71, p. 205; Dezső Csánki, *Oklevelek a Hunyadiak korából* (II), în TT, XV, 1902, 2, no. 48, p. 362; no. 50, p. 364; Marius Diaconescu, Géza Érszegi, *Documenta quibus Hungariae, Valachiae et Moldaviae relationes melius illustrantur*, în MT, II, 1998, 2, no. 6, p. 287-288. Criza otomană: Oruç, p. 37-38; Hanivaldanus, p. 200-201; *Historia politica*, p. 54; N. Vatin, *Sultan Djem*, p. 99-100.

¹⁴ Hurmuzaki, *Documente*, II/1, nos. 18-19, p. 15-16; VIII, 1376-1650, București, 1894, no. 30, p. 27; EMC, no. 169, p. 216; 22 *Dispacci*, no. 28a, p. 124; **FHDR**, IV, *Scriitori și acte bizantine, secolele IV-XV*, ed. H. Mihăescu, Radu Lăzărescu, Nicolae-Șerban Tanașoca, Tudor Teotoi), București, 1982, no. LXXII-5, 6, 7, p. 560-562; no. LXXIII (*Manolis Sclavos*), p. 567; Al. Simon, *Ștefan cel Mare și Matia Corvin*, p. 530-531; pe de altă parte, în decembrie 1485, Cetatea Albă era numită și *dy Deuthsche Weysenburgk* (*Akta Stanów Prus królewskich. Acta statuum terrarum Prussiae regalis*, I, 1479-1488 (=FTNT, XLI), wydali Karol Górski, Marian Biskup, Toruń, 1955, no. 212, p. 392.

solicitat, ca în cazul Mesembriei împăratului Constantin XI Paleologul, “custodia” portului pentru a-l folosi pentru ajutorarea Bizanțului. Un răspuns clar este greu de dat. Printre altele, cu excepția acordului din 1475, care, din punct vedere portuar, prevedea doar, în varianta sa ungară, revenirii graniței dintre *Valahii* pe traseul stabilit de Mircea I cel Bătrân și Alexandru I cel Bun, nu cunoaștem direct nici una dintre înțelegerile dintre Ștefan și Matia, inclusiv pe cele (probabile) din 1462-1463, 1464-1465 ori 1466-1467, dar mai ales din 1480-1482. În contextul raportului milanez, poate mai clare, dar nu mai puțin controversate în durată, sunt alte aspecte evidențiate de el, ca atitudinea lui Matia în fața iminentului atac asupra lui Ștefan¹⁵.

Baiazid a refuzat să-l includă, așa cum cerea Matia, pe Ștefan în tratat. Matia ceruse includerea sa abia după ce sultanul îl somase pe domn să predea porturile. Aceasta arată că, inițial, în acordul preliminar, regele nu considerase necesar să nominalizeze Moldova ori măcar porturile ca fiind sub protecția sa, deși negocierile începuseră în toamna lui 1483. Pe de altă parte, conform datelor din primăvara lui 1484, Matia nu vroia, și așa, să ratifice acordul în (probabil) varianta sa preliminară. Oricum, era prea târziu. Sultanul susținea că făcuse prea mari pregătiri pentru a renunța la campanie. Speriat că Baiazid părea să fi găsit breșa legală în înțelegerea propusă de sultan și, probabil, acceptată de principiu de către rege, pentru a ataca porturile, Matia i-a trimis lui Ștefan soldații în sprijin (astfel, este improbabil că s-a încheiat un “acord ungaro-otoman final”), conduși de un *valoroso capitaneo*. El nu era nici Kinizsi Pál (Pavel Chinezul), comitele de Timiș, nici Ștefan Báthory, voievodul Transilvaniei. Ei aveau sarcini defensive antiotomane clare în aria lor de jurisdicție. Poate contingente din banderia lui Báthory, au fost trimise în

---

¹⁵ Ioan Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, II, *Hrisoave și cărți domnești 1493-1503. Tractate, acte omagiale, solii, privilegii comerciale, salv-conducte. Scrisori 1457-1503*, București, 1913, nos. 146-147, p. 335-337; Mihai Costăchescu, *Documente moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, II, *Documente interne. Urice (ipsoace), Surete, Regeste, Traduceri (1438-1456). Documente Externe. Acte de împrumut, de omagiu, tractate, solii, privilegii comerciale, salv-conducte, scrisori (1387-1456)*, Iași, 1932, nos. 215-216, p. 733-740; nos. 220-224, p. 749-765; Francisc Pall, *Byzance à la veille de sa chute et Janco de Hunedoara (Hunyadi)*, în **BS**, XIX, 1969, 1, p. 124; Șerban Papacosteș, *Aux débuts de l'état moldave. Considerations en marge d'une nouvelle source*, în **RRH**, XII, 1973, 1, p. 148-150; Al. Simon, *Ștefan cel Mare și Matia Corvin*, p. 205-208.

Moldova înainte de dezastru. În toamnă, la Veneția se știa că *ungurii, croații*, alături de *valahi*, îi alungaseră pe otomani din jurul porturilor¹⁶.

Sultanul avusese și un alt plan. Se gândise să-și redirecționeze trupele, pregătite împotriva lui Ștefan (inclusiv 150 de nave, “valoare medie” între datele venete de epocă), contra venețienilor și ioașiților. Aflase că Djem ar fi murit. Astfel, ar fi avut mână liberă împotriva Apusului. Sfătuit de *un mare maestru, asistentul său* (poate un *lālā*), s-a răzgândit. Nemulțumirea soldaților îl obliga să atace repede. A sa *gentedarme* îl dorea *universalmente* pe Djem. Iar dacă Djem, *per secureza dello stato suo et di tutta la Christianità*, ajungea la Matia, căderea lui Baiazid era practic de neevitat. Masacrul din fața Chilieii a fost doar un mijloc pentru o victorie care i-a salvat domnia. Prezentarea elegantă a victoriei era sarcina cronicarilor și solilor. În plus, fie prin mituirea cancelarului ungar, Péter Váradi, arhiepiscop de Kalocsa, negociator cu Poarta la 1484 și cu “nemulțumiți otomani” de la 1483, învinovățit de Matia pentru eșecul diplomatic din 1484, fie (și) prin spionul sârb, din inima cancelariei regale, Baiazid era asigurat că Matia nu se va prevala de acte (otomane), pentru a arăta că Moldova sau doar porturile “în custodia” lui Ștefan erau sub protecție regală ungară¹⁷.

Rolul anului 1484. În primăvara lui 1484, la fel ca la sfârșitul lui 1474, Ștefan nu mai plătise de trei ani tribut. La 1484 însă, nu mai putea conta pe venețieni, indiferent de intențiile antiotomane atribuite lor de

¹⁶ ASM, A.D.S., Potenze Estere, *Napoli*, cart. 244, fasc. 2, nn (9 iulie 1484); *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen (Ub.)*, VII, 1474-1486 (herausgegeben von Konrad G. Gündisch), Bukarest, 1991, no. 4559, p. 357; 22 *Dispacci*, no. 28a, p. 124; *Campania din 1484*, no. 7, p. 233; *Relationes*, no. 6, p. 287-288; *Bonfini*, IV, p. 129; *Le vite dei dogi* (II), p. 476-477 (editat și în Hurmuzaki, *Documente*, VIII, no. 29, p. 27); Al. Simon, *Ștefan cel Mare și Matia Corvin*, p. 346-347.

¹⁷ Cu precădere: *Tursun Bey, Aşik Paşa Zade, Mehmed Neşri, Menaki-i Sultan Bayezid-Han Ibn-i Muhammed-Han, Tevarih Al-I Osman, Kemal Paşa Zade*, în *Cronici turcești privind țările române. Extrase*, I, *Secolul XV-mijlocul secolului XVII*, editate de Mihail Guboglu, Mustafa Mehmet, București, 1966, p. 95, 98-99, 127, 130-131, 137, 187, 208 (în paralel, anii 1474 și 1484); *Le vite dei dogi* (II), p. 472 (editat și în *Hurmuzaki*, VIII, no. 28, p. 27); T. Gemil, *Un izvor referitor la moartea lui Dimitrie Jaakšič, solul lui Matia Corvin la Bayezid II*, în *AIHAI*, XXII², 1985, p. 599-603; Al. Simon, *Între porturi și cer*, p. 235-238; pentru problema ungaro-otomană din 1484: György Házaí, *A Topukapu Szeráj Múzeum levéltárának Magyar vonatkozású török iratai*, în *LK*, XXVI, 1955, no. 11, p. 294, nota 47; Mihai Maxim, *Țările Române și Înalta Poartă. Cadrul juridic al relațiilor româno-otomane în evul mediu*, București, 1993, p. 238; N. Pienaru, *Confruntare și diplomație*, p. 176, 180-182.

raportul milanez. În schimb, ca la 1474, problema colaborării ungaro-moldave stătea în picioare, datorită situației din regatul propriu-zis și din Transilvania. Transilvania acționa mai degrabă ca o structură de mediere între regat și imperiu, decât ca o unitate strategică antiotomană așa cum și-o dorea regele și voievodul ei. Trupele ungare (transilvane) și moldave nu s-au mai luptat între ele ca în 1474, deoarece, practic, n-au fost trupe transilvane care să vină să-l sprijine pe Ștefan. Mai mult decât la 1476, puțini (nimeni) din Transilvania au pornit în ajutorul său. Matia a trebuit să plece cu oastea de pe frontul austriac. S-a oprit când a aflat de căderea porturilor. Reproșurile dure făcute apoi transilvănenilor n-au schimbat nimic. În toamnă, croații îi susțineau pe *valahi*. La sfârșitul anului, *valahii*, păreau să fi eliminat toți otomanii din jurul porturilor. Tot atunci, conform aceluiași raport trimis din Ragusa la Milano, Matia părea însă să fi ajuns, într-un final, la un acord cu Baiazid¹⁸.

Fatto a Ragusio a l'ultimo di dicembre di 1484

De le novelle vi dano aviso l'altero giorno venne qua la galea de Rodos/ la quale menava il nepote del Summo Pontifico, e andava a la coia/ de Urbino; et qualo nepoto habbe a dire ch'el Gran Turcho haveva/ ordinato de fare tagliare le grano, per una gran quantita de le/ galee, che dicheva per andare in Alexandria, che diceva in altre/ et che diceva che non sapeva de certo. El nostro ambasciatore e ritornato/ dal capitaneo di Bosta del Turcho vicino nostro, lo quale gli haveva dicto che il Gran Turcho faceva gran paregiamento per/ mare et per terre, et haveva ordenato gran numero de galee/ nove et recomenzato le vegie, et che andareno sopra il Signore/ de Moldonia zoe de Vlachia per caxare che quelli che foreno/ lassati in risguardo de le citta, quelli epse la Signoria sua/ e tutti quelli Turchi che farevo andati in correria tuti fuerono/ presi

¹⁸ ASM, A.D.S., Potenze Estere, *Illiria, Polonia, Russia, Slavonia*, fasc. 4, nn (31 decembrie 1484; numele autorului raportului este ilizibil); *Ub.*, VII, no. 4559, p. 357; *Actae*, nos. 18-20, p. 20-23; *Cronica moldo-germană*, în *Cronicile*, p. 31-32; *Le vite dei dogi* (II), p. 477; Géza Pálffy, *The Origins and Development of the Boarder Defence System Against the Ottoman Empire in Hungary (Up to the Early Eighteenth Century)*, în *Ottomans, Hungarians and Habsburgs in Central Europe: the Military Confines in the Era of Ottoman Conquest*, edited by Pál Fodor, Géza David, Leiden-Boston-Köln, 2000, p. 12-17; Al. Simon, "Valahii" și Imperiul Otoman în primăvara anului 1474, în "Apulum", XLIV, 2007 (în curs de apariție).

et amazati, senza essere campato alchuno Turcho; le quale due cittate sono rimaste senza alchuno risgurado.

Etiam come la Maiesta del Re de Ungaria ha fatto pace/ con el Turcho, che dice per anni duy, et che dice per anni tre,/ et che dicto Gran Signor ha ordonato de mandare ambasata/ a la Maiesta del Re de Ungaria con grandissimi doni, zoe/ de cavalli gamboille et multe; a la quale ambasata andara/ Inbrachor, zoe el magistro de la stala del Gran Signor./ Hieri fuereno venuti desegni, quelli dixeva che la Maiesta/ del Re de Ungaria sta con la Regina in Posonia, zoe a le confine/ de lo Imperatore de Alamagna, ch'el tuto lo exercito suo/ sottovenire in obsidio de la prefata citta de Vienna [...].

Ultima dată, când Ștefan III nu mai plătise tribut vreme de trei ani, în pofida înțelegerilor existente cu Poarta, îndrăzneala dusese la Vaslui. Avea trupe ungare și bani venețieni de partea sa. La 1481, rupsesse acordul, refuzase să-l accepte, în numele “cruciadei” de la Otranto. Ca la 1473-1474, acțiunea sa, la fel ca și cele anterioare (1480) și ulterioare (1482), fuseseră succese efemere și costisitoare, deși circumstanțele erau mai favorabile decât cele din urmă cu 7-8 ani. Ca și întreaga creștinătate, n-a reușit să profite de pe urma “crizei Djem”. La 1484, el n-a avut (poate) decât puțini soldați *ungari* de partea sa, atât în primăvară, cât și în ultimele luni ale anului, Matia fiind mai preocupat de cucerirea Vienei, decât de păstrarea Chiliei și a Cetății Albe, și nici un ban de la Veneția. Banii venețieni și susținerea, feudală inclusiv, transilvană aveau să (re)vină abia după 1490 (martie-iulie)-1492 (martie-octombrie), când Ștefan avea pace cu Poarta din a doua jumătate a lui 1486. Dincolo de provocări, abil instrumentate de către el, mai ales în cursul noului război veneto-otoman (1499-1503), el a păstrat această pace până la sfârșitul domniei sale¹⁹.

¹⁹ *Monumenta Historica Slavorum Meridionalum vicinorumque populorum e tabularis et bibliothecis italicis derompta*, collecta atque illustrata Vicentio Makuscev, I-1, *Ancona-Bononia-Florentia*, Varsaviae, 1874, nos. 13-14, p. 554-555; I-2, *Genua, Mantua, Mediolanum, Panormus et Taurinum*, Belgradi, 1882, no. 15, p. 137; *Actae*, no. 8, p. 8; nos. 40-45, p. 41-54; Aurel Decei, *Tratatul de pace-Sulhnâme-încheiat între sultanul Mehmed al II-lea și Ștefan cel Mare la 1479*, în **RIR**, XV, 1945, 4, p. 465-494; Mustafa A. Mehmet, *Un document turc concernant le kharatch de la Moldavie et de la Valachie aux XVe et XVIe siècles*, în **RESEE**, V, 1967, 1-2, p. 265-274; M. Guboglu, *Le tribut payé par les Principautés Roumaines à la Porte jusqu'au début du XVIe siècle d'après les sources turques*, în **REI**, XXXVII, 1969, 1, p. 70-79; Al. Simon, *The*

Privit prin prisma piedicilor și riscurilor întâmpinate și înfruntate de puterile aflate pe linia de contact dintre Europa și Asia, 1484 este un moment cheie pentru istoria contrafactuală. S-ar putea afirma, fără riscul de a greși prea mult, că un eșec moldav i-ar fi compromis lui Baiazid II definitiv domnia, așa cum pierderea porturilor l-a ținut pe Ștefan pe marginea prăpastiei politice timp de doi ani. La Gurile Dunării și Nistrului, Baiazid II și-a jucat domnia. Ștefan, detronat în urma crizei provocate de căderea porturilor, a reușit să-și recupereze tronul. Baiazid nu ar fi avut probabil această șansă și capacitate de redresare. Înfrângerea celor 25000 de călăreți moldavi lângă Chilia i-a salvat domnia și chiar viața lui Baiazid II și l-a așezat pe Ștefan cel Mare, cel care, încă o dată, își asumase rolul de lance și zid al creștinătății apusene, pe calea penitenței ortodoxe, istorice și istoriografice. Pe de altă parte, în durată și în “lumea lui Djem”, evenimentele din vara lui 1484 au deschis calea “normalizării” raporturilor dintre puterile creștine și lumea Islamului²⁰.

**NAPLES, MILAN AND THE MOLDAVIAN QUESTION
IN THE SUMMER OF 1484.
NEW DOCUMENTS**

(Abstract)

The events connecting the last months of Mehmed II's rule to the early years of Bayezid II's reign are the object of much controversy and uncertainty, for they involve both an Ottoman civil strife and the clashes between the Christian states and the Turk, from the fight for Otranto (1480-1481) to the fall of the Moldavian harbors (1484). East-Central European historical and historiographical attention was drawn in particular to the events of 1483-1484, to the conflicts and negotiations that culminated with Bayezid II's Moldavian campaign. New found evidence in the State Archives of Milan allows us to offer a wider perspective on the Danubian and Pontic history of 1484. Events and

---

Hungarian Means of the Relations between the Habsburgs and Moldavia at the End of the 15th Century, în **AIRCRU**, VIII, 2006, p. 264-272.

²⁰ ASVe., S.S., *Deliberazioni*, reg. 32, cc. 92^r, 148^r (16 septembrie 1484, 16 mai 1485); *Campania din 1484*, no. 20, p. 267; *Cronica moldo-germană*, p. 34-36; Sergiu Iosipescu, *Contribuții la istoria Moldovei lui Ștefan cel Mare*, în **AHIX**, XXIX, 1992, p. 58-64; O. Cristea, *Pacea din 1486 și relațiile lui Ștefan cel Mare cu Imperiul Otoman în ultima parte a domniei*, în **RI**, s.n., XV, 2004, 3-4, p. 25-36; Al. Simon, *Lumea lui Djem*, p. 24-29; idem, *Între porturi și cer*, p. 244-249.

concepts, previously known only (apparently and mainly) from the Ottoman and late Byzantine sources, are depicted and illustrated by Western sources, such as the two intelligence reports sent from Naples and Ragusa (Dubrovnik) to Milan, edited above.

As the “Djem crisis” unfolded (1482-1484), the Ottoman domestic crisis, as well as the crusader plans, increased. Sultan Bayezid II was forced to act. A foreign success would have fortified his position in Istanbul. Bayezid’s situation was critical. An attack on the West was no real option for him. His brother and rival, Djem, was in the custody of the Hospitaller Knights. Had Bayezid attacked on of the major Italian or Catholic, in general, powers, a crusade, with Djem at the forefront, would have become imminent. Despite of his Catholic “protectors”, Djem was also very popular amongst the Muslim subjects of the High Porte. The rebellion of the Janissaries in early 1484 left little option for Bayezid II. The sultan had to prove himself as a valid military leader, such as his father, the later Mehmed II. Bayezid promised to the mob that he would attack Moldavia and granted huge privileges for those who were to join his campaign.

Bayezid II was victorious. His methods assured his success. He outmaneuvered the king of Hungary, Matthias Corvinus, during the Ottoman-Hungarian negotiations, and the ruler of Moldavia, Stephen III the Great, on the battlefield. The Moldavian prisoners taken near Chilia were executed, so that the fall of the other major harbor, Cetatea Albă (Maurocastro, Akkerman) was only a matter of days. But much more important, namely in terms of historical writing, are the events that lead to the campaign and those that followed it. By this, given these Milanese reports, we refer in particular to the fact that both Bayezid and Matthias viewed the harbors, Genovese colonies, as “estates” entrusted, by them, to Stephen. Late Byzantine chronicles named the harbors *the fortresses of the Hungarian/ built by the Hungarian*. Due to the intelligence reports, we also make reference to the military actions after the sultan’s retreat from Moldavia, where, for a while, it seems that Stephen lost control over his capital city of Suceava. Before the end of 1484, with royal Hungarian aid, namely from Croatia, it seems, but not (so much) from neighboring Transylvania, Stephen crushed all the Ottoman garrisons from the vicinity of the harbors.

Still, even though a few months later, he attacked Cetatea Albă, Stephen never regained possession over the 3 to 6 harbors he had lost in the summer of 1484. Meanwhile, the Moldavian success fueled Bayezid II’s domestic and foreign endeavors. It had basically saved his rule.

Abrevieri

Arhive și biblioteci

- ASG = Archivio di Stato di Genova, Genova (www.archivi.beniculturali.it/ASGE/asge.htm) Archivio Segreto (A.S.), *Materie Politiche. Scritti in lingua orientale ed africana*, [mazzo 18D] 2737 D, 1188-1707
- ASM = Archivio di Stato di Milano, Milano (www.archivi.beniculturali.it/ASM/index.html)
- Archivio Ducale Visconteo-Sforzesco/ Archivio Sforzesco (A.D.S.); Carteggio estero (Potenze estere), *Napoli*, cart. 244, 1484 (fasc. [1], *Gennaio-Mazo 1484*, [2], *Giugno-Dicembre 1484*); *Illiria, Polonia, Russia, Slavonia*, cart. 640, fasc. [4] *Ragusa; Ungheria*, cart. 649, 1437-1480 [1484], fasc. [3] *Ungheria 1466-1480*.
- ASV = Archivio Segreto Vaticano, Città di Vaticano (www.vatican.va/library_archives.htm) Miscellaneorum Armarium/ Miscellanea Armadi/ Varia Politicorum (Misc.), Armarium (Arm.), [seria] II-[tomul] 30, 56.
- ASVe = Archivio di Stato di Venezia, Venezia (www.archivi.beniculturali.it/ASVE/index.html) Senato Segreto [Senato Secreti] (S.S.), *Deliberazioni*, registrele 30, 1481-1482, 31, 1483 [MV;-1484], 32, 1484-1485
- BMC = Biblioteca Museo Correr, Venezia
Manoscritti, Mss. 364 (= Archivio Morosini e Grimani 461)
- BNM = Biblioteca Nazionale Marciana, Venezia (www.marciana.venezia.sbn.it) Ufficio Manoscritti: Codici Italiani (Cod. Ital.), classe VII, *Storia ecclesiastica e civile veneziana*, no. 421 (=1067).
- ESM = Esztergomi Székesfőkáptalan Magánlevéltára (Prímási Levéltára), Esztergom Acta radicalia, 27-2-15
- HHStA = Haus-, Hof- und Saatsarchiv, Wien (www.oesta.gv.at/ebestand/ehh/efr1hh.htm) Reichshofkanzlei (R.H.K.), *Fridericiana (1442-1493)*, [Karton/ cutia] 5, 1481-1483, 1483-1485 (fasc. 5[-2, 1481, 3, 1482, 4, 1483], 6[-1, 1483-1485])
- Staatenabteilungen (S.A.), *Hungarica*, [secția] I, Allgemeine Akten (A.A.), [Karton/ cutia] 1, 1423-1525 (fasc. 1[-A, 1463 Juli-1490 Mai, B, 1423 April-1518 Mai, 1, *Fridericiana* (Miscellanea), 1478-1487, 2, 1423-1518])
- JNSzML = Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár, Szolnok Oklevelek, no. 2
- MOL = Magyar Országos Levéltár, Budapest (documentele medievale: www.arcanum.hu/mol) Colecția *Antemohácsiana*: (Secția U) Diplomatikai Fényképgyűjtemény (DF), 215104, 236551, 265307, 282709, 283754; (Secția Q) Diplomatikai Levéltár (DL), 56173, 83909-83911, 83916, 101774, 102629
- SOAB = Státny Archiv v Prešove pobočka Bardejov/ Státny Okresný Archiv Bardejov, Bardejov (Slovakia) (www.civil.gov.sk/ARCH/st_arch/po.hm) Bártfa város levéltára (B.V.L.), *Középkori gyűjtemény*, no. 2350
- SOAL = Státny Okresný Archiv Levoča, Levoča, (Slovakia) (www.civil.gov.sk/ARCH/st_arch/le.hm) Andrassy család levéltára (A.C.L.), krasznahorkai: *Mohács előtti oklevelek*, 17-59

- UKB = Masarykovy Universitni knihovny, Brno (www.library.muni.cz) Mk 9, *mikulovsky rukopis*, ff. 210^f-283^r (copie la MOL, Filmtár, *Karl Nehring gyűjtése*, rol. 30173-30174 și la Direcția Județeană a Arhivelor Naționale, filiala Cluj, *Documente medievale din Regatul Ungariei*, rol. XV-XVI)
- VML = Veszprém Megyei Levéltár, Veszprém Szentgál, no. 74

Periodice și serii documentare

- AIRCR = Annuario del Istituto Romeno di Cultura e Ricerca Umanistica, Venezia, 1999-
- Apulum = Apulum. Acta Musei (Regionalis între 1945-1963) Apulensis (Buletinul Muzeului Regional Alba Iulia, între 1939-1942), Alba Iulia, 1939-1963, 1965-
- AV = (Nuovo, 1891-1921) Archivio Veneto (Trentino, 1922-1926), Venezia, 1871-1890, 1927-
- BSOAS = Bulletin of the School of Oriental and African Studies, London-Oxford, 1938-
- CSHB = Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, Bonnae, 1828-1897, Wien, 199-
- EJOS = Electronic Journal of Oriental Studies, Utrecht, 1998- (www.let.uu.nl/oosters/EJOS/EJOS-1.html).
- FRT = Fontes Rerum Transylvanicarum. Erdélyi történelmi források, Budapest-Kolozsvár, 1911-1921
- FTNT = Fontes Towarzystwa Naukowego w Toruniu, Toruń, 1897-
- JFBRI = J[ohann].F[riedrich]. Böhmer, *Regesta Imperii*, Stuttgart, Frankfurt am Main, Innsbruck, Wien, Köln, Graz, 1829-
- LK = Levéltári Közlemények, Budapest, 1928-
- Medioevo = Medioevo. Saggi e rassegne, Roma, 1976-
- MHH = Monumenta Hungariae Historica. Magyar történelemi emlékek, Seria I-a, Diplomataria; a II-a, Scriptorum; a IV-a, Acta Extera, Pest, Budapest, 1857-1917
- MMP = Monumenta Medii aevi res gestas Poloniae illustrantia, Cracoviae, 1861-1938
- MVH = Monumenta Vaticana historiam Regni Hungariae illustrantia, Budapest, 1881-1909 (două serii); reprint Budapest 2000-2001
- OGS = Osmanische Geschichtsschreiber, Graz-Wien-Köln, 1955-1981, NF, 1982-
- RIS = Rerum Italicarum Scriptorum. Raccolta degli storici italiani dal cinquecento al Millecinquecento, ordinata da Lodovico Antonio Muratori, Mediolani, 1723-1751; Città di Castello-Bologna, 1900- (nuova edizione riveduta, ampliata e corretta con la direzione di Giosue Carducci, Vittorio Fiorini)
- SRPol = Scriptorum Rerum Polonicarum, Cracoviae, 1872-1917
- Turcica = Turcica. Revue d'études turques: peuples, langues, culture, états, Leuven, Paris, 1969-

1484 l. 9

Illustrissime et Excellentissime Princeps Domine Domine mi singula
 proxime passata forissi habite in sepe Li Inimici bane facte di
 Lere; et baueri depredate grande quantita di bestame a
 Per questa La aduiso essere il medesimo: confirmato et a
 di baueri data la Cacia al o-archese di Bertonia: che fori
 peere inferiore di gente alli Inimici: Che mi presta gran
 quale se dicono essere facte per terra: non siano in quella terra
 Et se sono facte: non sono anchora radunate insieme. In me
 fructo al contrario dell' Inimici.

Non essere quello ho mato questa matina essere referito da alcun
 Che l'armata de Inimici ogni giorno va discorrendo e d'ammirando per l'acqua: Che
 nera li danni facti nouiter e diuersa in terra: pur in Calcia ad uno lupo chiamato
 Torre amara: Che uno casale: et l'omo brusato in se costi piu di tremi Carra di grano
 in puglia: o a la Torre e saluata. Quale luochi dicono essere del Principeli Altamura
 Delle cose del Turco: Auiso La Vra Excellentia: nouiter essere venuta a Constantinopoli
 uno Hepuote del Conte Comertengo: Che referisse essere parato de Constantinopoli trenta
 giorni fa: Et lo grande Turco essere tenuto da detta Cita per andare ad camparsi contra
 lo Signor di Valachia: o questo per che era stato tre anni che no haueua pagato lo uiso de
 certe Castelle che tiene censuario noie da sua Signoria: Et hauendogli mandato ad offerire
 di pagarli di bnta: lo ha recusato: con dire che uole le castelle: et del prefato Signor di Valachia
 bagli risposto che le castelle non sono sue: ma sono del Ser^{mo} Re di Ungaria: Questo
 medesimo etiam se afferma per lre de Ragusa de primo del pnto Per lo quale referiscono
 esso gran Turco haue missa nel mare maggiore contomquanta uelle per uolere debellare
 questo Signor di Valachia: dicendo che questa armata haueua instruita ad effecto di
 mandarla parte in puglia ad instantia de Venetiani: et parte contra Padiani: per che
 gli era significato suo Fratello essere morto: Et se offendalo persuaso da uno grande
 o-astro suo assistente de dirare questa armata contra lo signor di Valachia haueua
 mutata sententia: et seguito il suo consiglio faciliando quella impresa: et persuadendoli.

16

ta pur poteria venire alla impresa di qua: Narrando ap^{to}
 Re di Ungaria hauere mandati li soi Ambasciatori per
 pace: et h^ode nominato in essi capitoli per adberente lo dicto Sig^{re}
 non hauerti voluto consentire ne accettare la pace: parendoci
 gnolo et la hauere facto tanto apparato contra esso Sig^{re} per ritirarsi p^o
 et per questo lo prefato signor Re di Ungaria li hauena mandato
 lo loroso Capitaneo con grande copia di dente per aiutarlo: et de esso
 era munito et fortificato talmente che non temena lo adueto suo
 quali anchora in dette l^{re}: de la Centedarme del p^o sig^{re} gran Turco
 era contenta da la sua sig^{re} et de universalmente desiderauano lo fratello
 confortata. Et agoset la sua d^{ta} di hauere esso fratello nelle mano
 per sicurezza lo stato suo et di tutta la cristianita: Significandoli del
 prefato Signor gran Turco hauena preso gran f^o digno ad emulatione et venetiani
 h^ouessero preso Galipoli: et infra in questa Re come: Questo e quanto mi
 occorre digno de aiuto de la v^{ra} E^ocellencia: alla quale Iugiter mi raccomando
 Ex Heapoli die viij July 1484.

E JHL D.D. Seruulus fidelis - Branda
 de Castilione /

VARIA

**NIKO DE FRASTANI OU NICA DE CORCOVA:
UN ÉPIROTE AU SERVICE DES PRINCES DE VALACHIE
(c. 1560 - 1618)**

MATEI CAZACU (Paris)

En 1614, une nouvelle église s'élevait en Epire dans le village de Frastani, aujourd'hui Kato Meropes. Elle portait le vocable du Précurseur (Prodromos) Saint Jean Baptiste et avait comme fondateur le logothète Niko, son épouse Păuna (Pagouna) et leurs trois enfants, Preda, Petrasco et Marica. Selon la description de I. Lampridès qui date de 1886, sur les murs de l'église on y voyait Niko avec une longue barbe blanche, vêtu d'une tunique noire comme celle des moines, un bonnet noir sur la tête et des sandales à la manière des moines, toujours noires. Sa femme Păuna portait elle aussi une tunique et un vêtement noirs, et sur la tête un voile, mandylion, fin et également noir. Les deux ktitors tiennent dans leurs mains la maquette de l'église, une solide construction en pierre avec des contreforts et des petites fenêtres qui accentuent son aspect de forteresse¹.

Une description plus récente de l'église et des photos de bonne qualité en couleurs² ont permis de changer complètement l'image des fondateurs: ainsi, Niko est coiffé d'un bonnet noir doublé de blanc (fourrure?), porte un caftan de couleur rouge foncé et dans la main gauche un mouchoir brodé, alors que Păuna arbore un superbe contes rouge-brun et le voile qui lui couvre la tête est blanc avec une marge rouge.

A la gauche de Niko se trouvent leurs deux fils, l'aîné, Preda, près de son père, vêtu de rouge vif et portant sur la tête un chapeau rond de même couleur avec de la fourrure et trois plumes blanches, alors que le

---

¹ I. Lampridès, *Epirotika*, VI, Joannina, 1886, p. 16 et note 1; N. Iorga, *Fundațiunile domnilor români în Epir*, AARMSI, s. II, t. 36, 1914, p. 889, note 2.

² D. Kamaroulis, *Ta monasteria tes Epeirou*, I, Athènes, 1996, p. 225-228.

portrait du cadet, Petrasco, vêtu également de rouge, était moins visible à cause de la détérioration de la fresque.

Le plus étonnant est pourtant le portrait de Marica, à droite de sa mère, toute de rouge vêtue et portant sur la tête une couronne impériale à cinq pointes dotées chacune d'une croix, recouverte de perles et de pierres précieuses, un costume, affirme Lampridès, en tout points semblable à celui de Sainte Hélène.

Enfin, ce qui impressionne le plus est le réalisme des portraits que seule la reproduction en couleurs permet d'apprécier³.

Un fils de l'Épire se souvenait ainsi, voici 400 ans, des lieux de sa naissance et y élevait une fondation religieuse destinée au salut de son âme. Qui était donc ce personnage, ce Niko logothète de Frastani ? Il était un des nombreux Grecs et plus particulièrement Epirotes venus chercher fortune dans la lointaine Valachie du nord du Danube. Certains d'entre eux ont fait l'objet d'études spéciales - comme Ioannis Ghiorma de Dipalitsa dont s'est occupé Ștefan Andreescu - ou bien d'études plus générales, comme celle de Ariadna Camariano-Cioran⁴. D'autres, comme Niko, n'ont bénéficié d'aucun intérêt, à tel point que N. Stoicescu, un des meilleurs connaisseurs du sujet, l'a considéré comme deux personnages: un au XVIe siècle et un second au XVII^e⁵. Précisons donc que le logothète Niko de Frastani est connu en Roumanie entre 1585 et 1618 sous le nom de Nica de Corcova, du nom de sa terre principale où il avait un manoir dont il ne reste plus rien aujourd'hui (département de Mehedinți, dans la vallée de la rivière Motru).

Un mot enfin sur la justification de ce choix. De Nica de Corcova s'est occupé, voici plus de cent ans, mon grand-père maternel, George I. Negulescu-Batiște (1873-1947), prêtre et historien amateur qui m'a transmis, outre sa grande bibliothèque, la passion pour l'étude du passé roumain dans sa dimension humaine (la généalogie) et géographique (l'histoire locale). Alors qu'il était encore étudiant en théologie et chantre, puis diacre dans une église de Bucarest, il avait commencé à faire des recherches dans les archives et bibliothèques de Bucarest. En tant que fils

³ *Ibidem*, illustration n° 173.

⁴ *L'Épire et les pays roumains*, Jannina, 1984. En attendant l'ouvrage fondamental de Lidia Cotovanu qui a enregistré plusieurs milliers de „Grecs” dans les deux pays roumains jusqu'au XVIIe siècle.

⁵ N. Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova. Sec. XIV-XVII*, Bucarest, 1971, p. 76 et 219. Cette hypothèse est infirmée par les relations exceptionnelles de Nica avec Radu Șerban qui ne peuvent être expliquées que par leur parenté entre 1585/6 et 1594/6, lorsque Nica joua le rôle de père adoptif pour Șerban devenu prince en 1602.

de *moşneni*, ces libres aleutiers dont la fierté et la pugnacité ont fait l'admiration de tous les observateurs, il avait été éduqué dans un esprit de respect et même de vénération pour les grandes figures de l'histoire nationale. Mihai Viteazul (Michel le Brave) en était une et des plus célèbres, et mon grand-père fut heureux de pouvoir consulter une charte de ce prince concernant un village faisant partie de sa commune natale, Pogoanele près de Buzău. Des années plus tard, il avait coutume de raconter à ses enfants, dont ma mère, l'émotion et la crainte pleine de révérence qui l'avait envahi lorsqu'il eut entre les mains le parchemin avec le monogramme princier, à tel point qu'il embrassa le nom de ce grand prince. Or, il s'agissait d'un acte en faveur de Nica de Corcova qui avait acheté des parts du village en 1596. Cette historiette m'a longtemps hanté et je suis maintenant heureux de compléter un travail que mon grand-père, pris par d'autres occupations, n'a jamais pu mener à sa fin, et que je dédie à sa mémoire.

*

Nica - appelons - le par son nom roumain - fait son apparition à la Cour des princes de Valachie sous le règne de Mihnea II (1577-1583, 1585-1591), fils d'Alexandru Mircea (1568-1577) et de son épouse, Ecaterina Salvaresso issue elle d'une famille levantine de Pera. Nous ignorons tout de la date et des circonstances de la venue de Nica dans ce pays : il voulait assurément suivre l'exemple d'autres Epirotes installés ici, qui avaient fait fortune et étaient entrés dans les rangs de la noblesse, des hommes comme Ioannis Ghiorma de Dipalitsa, Oxotie aga de Pogoniani et Iane Calughera, actifs en Valachie et en Moldavie, bâtisseurs d'églises et de monastères dans les pays roumains, en Epire et au Mont-Athos. Il y eut assurément d'autres, mais à part Duca de Iannina (Duca fils de Dimo), un fidèle de Mihai Viteazul (1593-1601) et de Zotu Tzigara, originaire de la même ville, gendre du prince de Moldavie Pierre le Boiteux (1574-1591, avec des interruptions), nous ne sommes pas informés de quelle partie de la Grèce ils étaient originaires. Ceci, bien sûr, seulement pour la seconde moitié du XVIe siècle, car après 1600 leur nombre ne cesse d'augmenter.

Nica remplit d'abord des fonctions subalternes à la Cour de Mihnea II, fonctions en rapport avec son âge: ainsi, en 1585 il était *comis*, donc un subordonné du grand *comis* Radu Florescu qui s'occupait des écuries du prince. En tant que tel, il fut envoyé en mission à Făgăraş, en Transylvanie, en décembre 1585, sans que nous ayons plus de détails sur cette première mission⁶. L'année suivante il se hissait à une dignité

---

⁶ Hurmuzaki-Iorga, *Documente*, XI, p. 831.

beaucoup plus importante, à savoir celle de grand armaș, une fonction correspondant à celle de *capetan grande* des Vénitiens et de barigel des Romains. Selon un témoignage plus tardif, mais qui s'applique aussi à cette époque, le grand armaș était celui qui, „sur ordre du prince, arrête les boyars, il les attache, les torture puis les tue; c'est lui qui coupe les langues, les oreilles, le nez, les mains, les jambes et autres choses semblables”. Il était également responsable des prisons et commandait aux bourreaux chargés d'exécuter les sentences princières⁷.

L'ascension politique de Nica était, à n'en pas douter, la conséquence logique de son ascension sociale: au plus tard en 1586⁸, il avait épousé Maria de Coiani, une des premières dames de la noblesse valaque, descendante des plus illustres familles du pays, les Craiovescu, les Izvoranu, les Florescu, dont les membres avaient occupé les premières dignités dans l'Etat aux XVe-XVIe siècles. Le grand-père de Maria, Șerban din Izvorani, avait même été élu prince lors d'une révolte contre le prince Radu Paisie et avait payé ses ambitions de sa vie. Maria avait eu, d'un premier mariage, un fils, Șerban, qui portait le nom de cet illustre grand-père, et qui était encore trop jeune pour diriger les affaires de la famille. Nica devint donc son père adoptif et les deux hommes eurent une relation privilégiée qui allait connaître son apogée lorsque Șerban fut élu prince de Valachie (1602-1611).

Dans l'immédiat, la stratégie de Nica et de Maria fut de récupérer l'énorme patrimoine familial des Craiovescu et des Izvoranu qui avait été confisqué par la Couronne suite aux rébellions de Barbu Craiovescu et de Șerban *banul*, conjuguées avec l'extinction de ces familles en ligne masculine. Cette opération dura trois ans et connut son aboutissement en 1589 lorsque Nica, maintenant *postelnic*, et Maria, ensemble avec Șerban, maintenant *vtori postelnic*⁹, ce qui signifie qu'il avait au moins 15-16 ans, se présentaient devant le prince et demandèrent une confirmation générale pour tous les biens hérités de leurs ancêtres et qui étaient convoités et parfois usurpés par différents boyars. Șerban et sa mère prouvent avec des documents leurs droits et, après une longue enquête, se voient confirmer

---

⁷ N. Stoicescu, *Sfatul domnesc și marii dregători din Țara Românească și Moldova (sec. XIV-XVII)*, Bucarest, 1968, p. 227-233

⁸ **DIR, B**, XVI/5, p. 256-7.

⁹ Subordonné du grand *postelnic*, responsable des appartements princiers et véritable ministre des Affaires Etrangères, le 2e *postelnic* était un jeune page qui avait accès aux séances du Conseil princier et était envoyé par le prince auprès des différents dignitaires ou boyars convoqués à la Cour.

la propriété sur 28 villages et 548 paysans serfs, leur part de l'héritage des Craiovescu.

Ce document est important à plusieurs points de vue: il prouve, tout d'abord, que les filles pouvaient hériter en Valachie des terres et des serfs, surtout lorsqu'il s'agissait de riches héritières qui portaient le nom de la famille ou du clan et le transmettaient à leur maris moins bien nés qu'elles. Dans ce cas, c'est Maria de Coiani qui est le chef de la famille, et Nica joue le rôle de "ginere pe curte". Pourtant, son rôle a dû être déterminant dans l'obtention de cette décision, car il bénéficiait de la confiance et de la bienveillance du prince. En récompense, Nica a été associé par son épouse et par son fils à la possession d'un tiers des biens ainsi récupérés.

En effet, Maria était plus âgée que Nica - son premier mariage avait eu lieu avant 1559, alors que nous supposons que Nica est né vers 1560 - car le chrysobulle princier décide ce qui suit:

„Et après la mort du *postelnic* Nica ou de son épouse Maria - ce qu'à Dieu ne plaise-, mais s'il arrive à dame Maria de mourir avant Nica, et Nica ne pourra pas se retenir et prendrait une autre épouse et Dieu leur donnera des enfants, fils ou filles, que les fils de Nica héritent d'un tiers des biens de dame Maria, car c'est ainsi qu'elle et son fils Şerban ont décidé de leur plein gré devant Ma Seigneurie. Et si Dieu accorde des enfants à Nica avec dame Maria, des fils ou des filles, qu'ils partagent leurs biens avec Şerban. Et si Nica n'a pas d'enfants, alors tous ces biens reviendront à Şerban. Mais tant que Nica sera vivant, qu'il tienne et possède sa part et tout ce qu'il donnera ou accordera aux monastères ou à ses serviteurs (soit valide) et que personne après sa mort ne trouble ou casse sa décision”¹⁰.

On voit donc Nica jouissant en 1589 non seulement de la faveur du prince, dont il était très proche par sa fonction de *postelnic*, mais aussi d'un beau domaine formé de 9 villages et de 183 paysans serfs, d'esclaves tziganes, etc. En fait, selon la coutume, la propriété des trois membres de la famille était indivise, car ils vivaient dans la même maison et chacun touchait un tiers des revenus du domaine.

Nous ignorons tout de Nica avant 1594, lorsqu'il occupe la dignité de *vistier* (grand trésorier ou seulement 2e *vistier*) dans le Conseil de Michel le Brave¹¹. Il va occuper cette fonction durant tout le règne du vaillant prince qui avait levé en 1594 l'étendard de la lutte contre les

---

¹⁰ **DIR, B**, XVI/5, p. 405-407. Pour ce domaine, voir C. Rezachevici, *Domeniul boieresc al lui Radu Şerban*, „Studii”, 23, 1970, p. 469-491.

¹¹ **DRH, B**, vol. XI, n° 97, p. 132-133.

Ottomans en alliance avec l'empereur Rodolphe II. Durant tout son règne, les questions d'argent vont dominer la politique valaque, la preuve étant les fréquents changements de grand trésorier, pas moins de sept en huit ans. Dans ces conditions, le rôle du 2e trésorier était d'assurer la continuité du service et de payer les troupes de mercenaires, une grande responsabilité dont Nica s'est bien acquitté, la preuve étant sa présence dans le Conseil en 1594. Cette continuité dans le service de Michel le Brave prouve à l'évidence les qualités de financier de Nica, son dévouement à la personne du prince et à ses idéaux parmi lesquels figurait la libération des peuples balkaniques de sous la domination ottomane.

A une date indéterminée - autour de 1594-1596 - Nica se sépare de sa première épouse (qui vivait encore en 1604 et même en 1611) et convole en justes noces avec une autre riche héritière, Păuna, elle aussi veuve ou séparée de son premier mari, le grand spathaire (1585-1591) Pătru de Luciani, surnommé „Richiacana”¹². Păuna était grecque, la fille de Lucrezi Salvaresso, la soeur de la mère du prince Mihnea, dame Ecaterina, et d'un certain messer Xenos qui vivait encore en 1576. Restée veuve ou séparée de son premier mari, tombé en disgrâce sous Michel le Brave, elle était encore jeune lorsqu'elle épousa Nica et lui donna trois enfants, deux garçons et une fille. Les noms des garçons nous renvoient au monde des grands seigneurs valaques de la fin du XVIe siècle: Preda rappelle celui de Preda Buzescu, un des premiers conseillers de Michel le Brave et de ses successeurs au trône; Petrasco est aussi le prénom du propre fils de Michel le Brave, Nicolae Petrasco, ce qui nous fait penser que ces deux grands personnages ont pu être les parrains de baptême des fils de Nica. La fille s'appelait Maria (Marica).

Fort de sa nouvelle position, une fonction des plus lucratives dans la hiérarchie aulique valaque, Nica s'occupe à agrandir son domaine. En plus de sa part du domaine de sa première épouse et de son fils adoptif, son deuxième mariage lui apportait au moins une partie du domaine de Pătru de Luciani et de son père, le grand *vornic* (comte palatin) Dragomir: pas moins de 29 villages entiers ou en partie, plus neuf boutiques au centre de Bucarest et le terrain pour en construire neuf autres¹³. Nica

---

¹² N. Stoicescu, *Dicționar*, p. 78. La dernière mention de Pătru (mais était-il encore vivant?) date du 19 juillet 1596 (**DRH, B**, vol. XI, n° 183, p. 243-245).

¹³ Il semble qu'il y a eu partage, car un acte du 10 avril 1629 précise que Pătru de Luciani avait eu une fille avec Păuna. Cette fille avait épousé Badea de Cocorăști et leur fils, Necula *postelnic*, possédait la moitié du village de Clejani, alors que l'autre moitié appartenait à Preda, le fils de Nica. (**DRH, B**, vol. XXII, p. 470, n° 245). Par ailleurs, Vasile, le fils de Preda, va épouser Păuna Cocorăscu, une nièce de Badea, cf. N. Stoicescu, *Dicționar*, p. 154. Un autre cas est celui de Fălcoii de pe Olteț (dépt.

achète donc massivement des villages ou des parts de villages aux libres aleutiers ruinés par la fiscalité de Michel le Brave, la famine et par les dévastations des Turcs et des Tatars: Boteni (dépt. de Muscel et Păduret) en 1605¹⁴, Brăgăreștii de Câmpie (dépt. Saac, ensuite Buzău) en 1596 et 1605¹⁵, Căldărușanii de Jos (dépt. Ilfov), sous Michel le Brave, qu'il perd à la suite d'un procès¹⁶, Corcova (dépt. Mehedinți) en 1596 et 1598, où il avait son manoir¹⁷, Cordonul et Cârligul, dans le même département¹⁸, Degerații et Desărații, toujours en Mehedinți¹⁹, Gânstești et Ogrăzeni (Ilfov)²⁰, Imoasa (Mehedinți)²¹, Mlăceni (Argeș) (1604)²², Nănești (Vlasca)²³, Plășeni pe Mostiște (Ilfov) (1593-1601)²⁴, Priseceni (Vlasca)²⁵, Rușii lui Nica logofăt²⁶, Tâncăbești et Goranul (Ilfov) (1606)²⁷, Urâți (Ialomița) (1596)²⁸, Vlădeni (Muscel et Păduret)²⁹, Voinești (Dâmbovița)³⁰ et Zgârâiați (Ilfov)³¹. En tout, 21 villages ou parts de villages nommément connus, plus des boutiques et une maison à Bucarest près du clocher de l'église "des Grecs"³².

Ici il faut préciser que le cas de Nica n'est pas isolé, des princes comme Mihai Viteazul et Radu Șerban ayant des domaines

---

Romanați), occupé de force par Dragomir *vornic* et Pătru *spătar*, puis repris par Nica sous le règne de Radu Mihnea, cf. **DRH, B, XXII**, n° 295, p. 562-571.

¹⁴ *Catalogul documentelor Țării Românești din Arhivele Statului*, IV, n° 214, p. 111.

¹⁵ **DRH, B**, vol. XI, n° 197, p. 265-267; **DIR, B, XVII/1**, n° 166, p. 167-169.

¹⁶ **DIR, B, XVII/3**, n° 503, p. 565-568.

¹⁷ **DRH, B, XI**, n° 72, 193 et 303, p. 96-97, 258-261 et 404-407; pour le manoir, voir l'acte publié par N. Iorga, *Studii și documente*, XI, Bucarest, 1906, p. 261.

¹⁸ I. Vlădăianu, *Boierii din Cernaia*, **AO, XIX**, 1940, n° 107-112, p. 91-93 ; *Catalog*, IV, n° 1183; **DRH, B, XI**, n° 370, p. 516-517.

¹⁹ I. Vlădăianu, *art. cit.*, p. 88-90; *Catalog VI*, n° 134, p. 72.

²⁰ **DIR, B, XVII/4**, n° 239, p. 221.

²¹ N. Iorga, *Studii și documente*, XI, p. 261.

²² **DIR, B, XVII/1**, n° 134, p. 129-130.

²³ *Catalog*, VI, n° 21, p. 29.

²⁴ **DIR, B, XVII/1**, n° 323, p. 306-307.

²⁵ **DRH, B, XXIV**, n° 412; *Catalog*, IV, n° 435.

²⁶ *Catalog*, VI, n° 901, p. 344.

²⁷ **DIR, B, XVII/1**, n° 214, p. 224; **DRH, B, XXII**, n°27, p. 39-42.

²⁸ **DRH, B, XI**, n° 197, p. 265-267.

²⁹ **DRH, B, XXIV**, n° 408; *Catalog IV*, n° 431. Un autre(?) Vlădeni (Ilfov), cf. *Catalog*, IV, n° 1010 et 1022, p. 457-458 et 463.

³⁰ *Catalog*, IV, n° 936, p. 430.

³¹ **DRH, B, XXII**, n° 74, p. 162.

³² *Catalog*, V, n° 1194, p. 504-505; G. Potra, *Documente privitoare la istoria orașului București*, n° 22, p. 101-103.

respectivement de 150 et 71 villages, et des grands seigneurs qui suivaient leur exemple possédaient également des dizaines de villages entiers ou en partie, des vignobles, des moulins et des esclaves tziganes : Michel le Brave avait, comme boyar, un domaine de 41 villages, Udrea Băleanu 35, Stoichită Râioșanu avait 33 villages, le ban Calotă de Lipov avait 5 villages entiers et 23 autres en copropriété, Dan Danilovici 14 villages entiers plus des parts dans d'autres, Miroslav de Râfov 17 villages, Teodosie Rudeanu, le grand logothè de Michel le Brave 16 villages entiers et d'autres en partie, etc³³. Il reste pourtant que Nica était un des plus riches boyars de Valachie vers 1600-1615, sa fortune étant comparable à celle des plus grands, comme les trois frères Buzescu et les trois-quatre premiers de la liste donnée plus haut.

Après la mort de Michel le Brave en 1601, Nica prête serment d'allégeance au nouveau prince élu par le pays en la personne de son ancien fils adoptif Șerban; celui-ci adopta le nom princier de Radu et sera connu dans l'histoire comme Radu Șerban (1602-1611). La Valachie continua la guerre contre les Ottomans aux côtés des Habsbourg jusqu'à la paix de 1606 et Nica, arrivé au zénith de sa carrière, occupa la dignité de grand trésorier entre août 1602 et 1611, puis celle de grand logothète jusqu'en 1618.

Radu Șerban avait été un des principaux conseillers de Michel le Brave et un contemporain, le métropolite Matthieu de Myra, réfugié en Valachie à son époque, le décrivait ainsi: „un homme bon et fidèle, aimant les étrangers et accueillant envers eux et ayant grand soin de tous leurs besoins. Car toutes les affaires étaient en paix et en ordre, car sous son règne les conflits commencés du temps de Michel avec les Turcs, les Hongrois et les Polonais...avaient été écartés et avaient cessé; et les gens vivaient en paix, car il avait amadoué tous les ennemis avec des dons et des promesses de serments (d'amitié) et avait ainsi préparé notre tranquillité...Ceci dura six ans et nous nous réjouissions en cueillant les fruits de la paix et remerciant Dieu qui donne le repos”³⁴.

Une bonne preuve de l'appréciation et de la confiance que le prince accordait à Nica est le fait qu'il le désignait comme „président” du pays, une charge honorifique, certes, mais qui traduit son grand prestige parmi les membres du conseil princier, prestige dû en grande partie au

---

³³ C. Rezachevici, *art. cit.*, p. 485-487.

³⁴ Voir la chronique en prose de Matthieu, chez N. Iorga, *Manuscrite din biblioteci străine relative la istoria Românilor*, AARMSI, s.II, t. XXI, 1899, p. 18; la chronique en vers dit la même chose de manière plus prolixe, cf. l'édition de A. Papiu-Illarian, *Tesaur de monumente istorice*, I, p. 329.

bon souvenir que Radu Șerban avait gardé de son père adoptif entre 1585/6 et 1594/6. En ces qualités de grand trésorier et de „président” du pays, Nica conduisit plusieurs ambassades en Transylvanie à commencer avec celle de février 1602³⁵, à Prague (septembre 1603-janvier 1604) et à Vienne en février 1603 et en septembre 1604. Ces ambassades étaient de la plus haute importance pour le pays: à Prague et à Vienne, Nica devait présenter la situation de son prince et son statut international de vassal de l'Empereur chrétien, demander une aide pécuniaire d'urgence pour payer les mercenaires, etc. Lorsqu'il va en juillet-août 1605 en Transylvanie, c'est pour signer un traité d'amitié et d'alliance avec le nouveau prince de Transylvanie. A Prague, entre septembre 1603 et janvier 1604, Nica apportait la bonne nouvelle de la victoire de son prince sur Moïse le Szekler, un noble transylvain révolté contre l'Empereur, et aussi présenter 126 étendards gagnés dans la bataille et un superbe sceptre en jaspe artistiquement sculpté. Il ramenait aussi des riches présents pour Radu Șerban: à part les félicitations de Rodolphe II et une subvention annuelle de 120 000 talers, un service de table en argent massif, une chaîne en or, une médaille en or avec le portrait de l'empereur et le diplôme solennel de nomination de Radu Șerban comme prince de Valachie.

A l'occasion de cette même ambassade, l'empereur accorda à Nica un diplôme sur parchemin l'élevant au rang de noble de l'Empire dans lequel il était précisé qu'il était né en Grèce de parents honnêtes („in Grecia honestibus parentibus ortum”). Parmi ses mérites au service de la maison d'Autriche est explicitement mentionné le rôle de Nica dans la victoire sur Moïse le Szekler. Le diplôme confère la noblesse à Nica et à ses enfants, nés ou à naître, sur un pied d'égalité avec les nobles issus de quatre ancêtres nobles en ligne paternelle et maternelle. Le nouveau noble recevait aussi un blason d'azur et d'or, avec quatre quartiers abritant deux couronnes royales et un aigle bicéphale coupé en deux, surmontés d'un heaume entouré d'ailes d'aigle et d'un lion d'or debout sur les pattes arrière tenant une croix d'argent dans une patte³⁶.

---

³⁵ N. Iorga, *Studii și documente*, IV, p. IX-XII. Pour ces ambassades, outre l'ouvrage de Iorga, voir du même *Socotelile Brașovului și scrisori românești către șfat în secolul al XVII-lea*, AARMSI, s. II, t. XXI (1899), p. 116, 122, 126-127, 150; Hurmuzaki, *Documente*, IV/1, p. 331-332, 334-336, 393-394; A. Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, VII, Bucarest, 1934.

³⁶ A. Veress, *Documente*, VII, p. 181-185.

Une telle distinction était très rare à l'époque et parmi les boyars valaques, seul Leca, Albanais de Tynabon en Thessalie, grand aga de Michel le Brave, l'avait reçue³⁷.

A la fin de l'année 1610, le nouveau prince de Transylvanie, Gabriel Bathory, envahit la Valachie et occupa la capitale Târgoviște, obligeant Radu Șerban à se réfugier en Moldavie. Après la retraite des troupes hongroises qui avaient mis le pays à feu et à sang, la Porte accorde le trône de Valachie à Radu Mihnea, le fils de Mihnea II, l'ancien protecteur de Nica. Pas pour longtemps, car Radu Șerban revint au pays avec des troupes impériales et moldaves, chassa Radu Mihnea et infligea une sévère défaite à Gabriel Bathory. Exaspérés par l'instabilité du pays, les Ottomans envahirent à leur tour la Valachie en septembre 1611 d'où ils chassèrent Radu Șerban, puis la Transylvanie. Le 12 septembre 1611 Radu Mihnea était à nouveau installé prince à Târgoviște par la volonté du Sultan, alors que Radu Șerban se réfugia en Moldavie puis à Vienne où il restera jusqu'à sa mort en 1620.

Et Nica dans tout ça ? Il resta fidèle à Radu Șerban jusqu'à la fin : sa dernière apparition dans le conseil princier est du 8 septembre 1611, lorsqu'il est grand trésorier et troisième personnage dans l'ordre de préséance. Une semaine plus tard, le 15 septembre, dans le premier acte avec conseil de Radu Mihnea, il est toujours troisième, mais cette fois comme grand logothète (chancelier) et responsable de la rédaction de l'acte, une promotion importante. Qui plus est, Nica est le seul membre du conseil princier de Radu Șerban à avoir soutenu le nouveau prince, un homme encore jeune qui avait passé sa vie à l'étranger, à Venise et à Padoue, puis au monastère d'Iviron au Mont Athos, puis, à partir de 1601, à Istanbul, essayant en vain d'occuper le trône de Valachie avec l'aide des Ottomans.

Radu Mihnea commença son règne par une amnistie générale des corps d'armée qui avaient fait défection en faveur de Radu Șerban, sachant, nous dit Matthieu de Myra, qu'elle était due au désir de se venger de Gabriel Bathory qui avait laissé d'horribles souvenirs dans le pays. Cependant, très vite, un complot de boyars dirigé contre le prince et ses conseillers grecs met de nouveau en péril le règne de Radu Mihnea. Les complotistes voulaient assassiner le prince et élire à sa place l'un d'entre eux.

„Ensuite, raconte Matthieu de Myra, ils voulaient anéantir par l'épée tous les Grecs; car le prince aimait les Grecs et prenait soin d'eux,

---

³⁷ V. Motogna, *Contribuții la istoria lui Mihai Viteazul. I. Un trădător: Aga Leca*, **RI**, XX, 1934, p. 138.

vu qu'ils l'avaient servi en Grèce, en Italie et à Constantinople; et lorsqu'il avait mené des guerres, ils étaient à ses côtés et souffraient ensemble avec lui, dédaignant les dangers³⁸. Le complot fu découvert à temps et les complotistes - en fait les huit ou neuf chefs - sont décapités et leurs corps jetés à la rue pour être la proie des chiens. Toutefois, le prince eut pitié d'eux, précise Matthieu, et permit qu'on leur fit un enterrement chrétien dans les règles.

Ce premier règne valaque de Radu Mihnea est considérablement consolidé par la signature en 1613 d'un traité avec le nouveau prince de Transylvanie, Gabriel Bethlen, et avec celui de Moldavie, traité par lequel les trois princes promettaient de s'entraider contre tous les ennemis externes et internes à l'exception des Ottomans. Dorénavant, le nouveau prince et son entourage purent couler des journées heureuses, marquées par des chasses, des festins et de constructions civiles et religieuses. C'est ainsi que Nica érigea son église de Frastani où il est préprésenté avec sa femme et ses trois enfants, un signe de prospérité et de reconnaissance envers Dieu qui les avait sauvés dans les dures épreuves que connaissait la Valachie depuis bientôt vingt ans.

Cependant, les mécontents ne manquaient pas dans les rangs des boyars valaques, même après l'étouffement du complot de 1611. Certains complotaient contre la présence des conseillers grecs et craignaient que Radu Mihnea, dont le père était passé à l'Islam en 1591 (pour sauver sa tête), n'en fasse autant et transforme le pays en province ottomane³⁹. Toutefois il n'en fut rien et les quatre années du règne de Radu Mihnea passèrent sans conflits ni drames. En 1616, le prince est démis par la Porte et la Valachie se voit attribuer un autre prince en la personne d'Alexandru Ilias, lui aussi élevé à Istanbul et qui vint entouré de nouveaux conseillers, clients et créditeurs grecs ayant à leur tête son propre beau-père, Ianake Catardji, qui revêta la première dignité du pays. Écartés des fonctions lucratives de la Cour, un groupe de boyars organise une nouvelle révolte antigrecque qui éclate en 1617 et réussit à chasser le prince en juin 1618⁴⁰. Une fois maîtres du pays, les révoltés

³⁸ N. Iorga, *Manuscripte*, p. 23-24; *Tesaur*, I, p. 335. Voir aussi un texte récemment découvert au sujet d'un premier pogrome anti-grec à Bucarest en 1611, chez A. Falangas, *Conflictetele dintre Gabriel Bathory, Radu Șerban și Radu Mihnea pentru Țara Românească în lumina unui izvor grecesc necunoscut*, **SMIM**, XX, 2002, p. 53-61.

³⁹ Voir la lettre des boyars valaques adressée en avril 1614 à Radu Șerban chez N. Iorga, *Scrisori de boieri. Scrisori de domni*, 3e éd., Vălenii de Munte, 1932, p. 49-50.

⁴⁰ Voir la bibliographie chez N. Stoicescu, *Dicționar*, p. 210-211 (Lupu Mehedințeanu); C. Rezachevici, *Fenomene de criză social-politică în Țara Românească în veacul al XVII-lea*, **SMIM**, IX, 1978, p. 59-77.

commencèrent „à tuer les boyars grecs et leurs serviteurs qui avaient pillé le pays. Et beaucoup de sang fut versé à cette occasion”, nous dit la chronique officielle du pays⁴¹.

Nica eut cette fois encore la vie sauve, car nous le voyons en juillet 1618 aux côtés des grands boyars du pays (en deuxième position dans le Conseil princier élargi) prêter, au nom de toute la Valachie, serment d'alliance au prince de Transylvanie Gabriel Bethlen⁴². Mais les troubles continuèrent même sous le règne du nouveau prince, Gavriile Movilă (1618-1620). Lors d'un des tumultes populaires, Nica fut mis à mort, tué avec des „bâtons et des pierres” par une foule déchaînée manipulée par les complotistes⁴³.

Ainsi prenait fin la vie d'un homme qui avait servi avec dévouement sa patrie adoptive et ses princes pendant plus de 35 ans. On ignore où se trouve sa tombe, mais sa mémoire resta vive dans la conscience des contemporains : plus de 50 ans après sa mort, ses enfants et ses petits-enfants étaient encore nommés „fils (ou petit-fils) de Nica logofăt”, un hommage indirect de la postérité. Il s'était élevé par ses mérites et par une stratégie matrimoniale habile aux plus hautes dignités de Valachie et avait amassé, avec les moyens du temps, détestables voire criminelles, une belle fortune qui le plaçait dans la catégorie des super-riches, comme on dirait aujourd'hui. Malheureusement, il ne construisit pas - ou nous ne le savons pas - d'église ou de monastère dans son pays d'adoption, établissement qui aurait pu conserver sa mémoire en peinture, dans les obituaires et dans les prières des prêtres.

Son épouse Păuna restée veuve prit le voile sous le nom de Păisia et mourut vers 1650. Quand à ses enfants, on sait que Marica fit un beau mariage avec Preda de Tătărani, un noble valaque neveu de dame Neaga, la première épouse du prince Mihnea II, le père de Radu Mihnea. Ce mariage a dû avoir lieu sous le premier règne de Radu Mihnea ce qui expliquerait la couronne sur la tête de Marica dans la fresque de Frastani: en 1614, les deux jeunes devaient être fiancés et cette alliance princière devait faire la fierté de ses parents⁴⁴. De ce mariage sont nés deux fils, Vintilă et Negoită qui n'ont pas fait de grandes carrières, tout comme leur père qui n'accéda pas au trône princier comme l'espérait peut-être Nica.

---

⁴¹ *Letopisețul Cantacuzinesc*, ed. C. Grecescu și Dan Simonescu, Bucarest, 1960, p. 90-93; *Tezaur*, I, p. 343-349.

⁴² A. Veress, *Documente*, IX, n° 140, p. 169.

⁴³ *Tezaur* I, p. 343.

⁴⁴ I.C. Filitti, *Neamul Doamnei Neaga și mănăstirea Aninoasa (azi Buda) din Buzău*, Bucarest, s. d., p. 15, qui confond Preda avec son fils Negoită.

Le deuxième fils, Petrasco, eut une vie plus retirée et on sait de lui qu'il porta le rang de *paharnic* (échanson), une dignité somme toute mineure. Il vivait encore en 1641, après quoi on perd toute trace de lui⁴⁵.

En revanche, nous sommes mieux informés sur le fils aîné, Preda, échanson et spathaire, des dignités inférieures, qui se faisait appeler, encore en 1636, Preda Nica, un essai de transformer le prénom de son père en nom de famille. C'était lui, à n'en pas douter, le principal héritier de la fortune considérable de son père. Mais, sous le second règne d'Alexandru Iliș (1627-1629), il lui „arriva un grand malheur” et fut jeté en prison à cause d'une importante somme d'argent qu'il devait vraisemblablement au trésor public. Obligé d'emprunter pour payer sa dette, il fit appel à deux marchands qui lui prêtèrent l'argent avec un intérêt énorme: dix pièces d'or pour 12 prêtées par an, donc 83,3%! Sorti de prison, il s'enfuit en Transylvanie sans rembourser le prêt et les deux marchands lui confisquèrent une terre qu'ils mirent en vente pour 400 ducats d'or⁴⁶. Après cette date, Preda connut une existence obscure, vivant de la vente des propriétés de son père: la moitié de Clejani en 1629, Vlădeni en 1637. Le 15 avril 1641 il était mort⁴⁷, mais son décès a dû survenir dès 1637-1638.

Son épouse, dont on ignore le nom, devait être la soeur ou une parente d'un certain Tudor Grecul de Păușești, en Olténie, car le fils de Tudor, Ghinea *cupeș*, était le cousin de Vasile, le fils de Preda⁴⁸. A la différence de son père, Vasile a fait une belle carrière politique jusqu'à devenir grand armaș en 1653 et aga, donc chef militaire en 1655⁴⁹. A ce moment, il encourut l'ire du prince Constantin Șerban qui n'était autre que le fils naturel de Radu Șerban, le parent et le protecteur de Nica entre 1585 et 1611. Vasile fut donc emprisonné et obligé de vendre ses terres pour payer le rachat de sa liberté, après quoi il disparut de la scène

---

⁴⁵ En 1641 il vendait sa part de Brăgăreștii de Câmp au prince Matei Basarab, cf. *Catalog*, V, n° 352.

⁴⁶ **DRH, B, XXIII**, n° 183, p. 302-305; *Catalog*, V, n° 354 et 400, p. 172-173 et 192-3. Il s'agit du village de Tâncăbești (Ilfov). Par ailleurs, il devait de l'argent à deux Turcs „pour du miel”, une dette qu'il n'avait pas honorée et qui eut comme conséquence la mise en prison de sa mère qui était déjà nonne. Cf. un acte du 17 novembre 1627, dans *Catalog*, III, n° 734, p. 365. Pour sortir de prison, Păisia dut vendre le village de Plăseni.

⁴⁷ *Catalog*, V, n° 354, p. 172-173.

⁴⁸ *Catalog*, VI, n° 21, p. 29.

⁴⁹ N. Stoicescu, *Dicționar*, p. 251-252.

politique, vraisemblablement victime de la guerre civile qui secoua la Valachie entre 1654 et 1655⁵⁰.

De son mariage avec Păuna Cocorăscu, une riche héritière issue elle aussi d'un ancêtre grec, le grand ban Mihalcea Caragea, originaire de Chios et fidèle conseiller de Michel le Brave, Vasile eut deux fils, Vasile et Radu. Ces derniers descendants de Nica nous sont connus uniquement grâce à un acte de 1670 qui raconte comment ils avaient essayé de récupérer deux propriétés vendues par leur père lors de son arrestation. Mais, confrontés à un puissant boyar, membre du Conseil princier, Vasile et Radu ont perdu le procès. Ces deux épigones ne portent aucun titre nobiliaire et il est douteux qu'ils aient exhibé leur diplôme de nobles de l'Empire à un moment où la Valachie était plus que jamais soumise à la Porte⁵¹.

*

Ainsi finit la famille de Niko de Frastani connu en Valachie sous le nom de Nica de Corcova. Tous les actes connus de ses descendants concernent des ventes de terres du grand domaine de leur ancêtre. Incapables de s'intégrer dans la société valaque - en dépit des mariages prestigieux de Marica et de Vasile -, les descendants de Nica ont dilapidé en moins de 35 ans la fortune amassée avec tant d'efforts et de patience par leur père et grand-père. On peut penser que Vasile et Radu se sont installés en Transylvanie, ce qui expliquerait la présence du diplôme de noblesse de Nica dans les archives de Cluj, mais leur trace est perdue et, sauf découvertes ultérieures, impossible à retrouver. Nous sommes donc en présence d'un destin dramatique, d'un échec sur le plan social et économique: nous sommes loin des expériences réussies des Cantacuzène, Ghica, Catargi, Rosetti, mais aussi des Alexeanu, Brătășanu, Obedeanu et Pârșcoveanu, tous issus de Grecs installés chez nous au XVIe ou au XVIIe siècle et qui ont perduré tout en gardant longtemps leur identité propre avant de s'assimiler et devenir des membres respectables de la société roumaine.

---

⁵⁰ On le voit, dès la mort de son père, vendre les villages hérités de son grand-père: Corcova, Cordonul et Cârligul en 1638 (*Catalog*, IV, n° 1183); Nănești en janvier 1645 (*Catalog*, VI, n° 21, p. 29); Degerații et Desărații en 1638 (*Catalog*, VI, n° 134, p. 72).

⁵¹ N.M. Vlădescu, *Din trecutul boierimei românești: vel-comisul Șerban Pârvu Vlădescu*, RA, I, 1924-1926, p. 237-239.

**“MOȘTENIREA” LUI MIHAI VITEAZUL:
DATORIILE HABSBURGILOR FAȚĂ DE NICOLAE PĂTRAȘCU**

ILEANA CĂZAN

Într-un articol recent apărut¹ arătăm faptul că în anul 1601, în timpul tratativelor duse de Mihai Viteazul cu împăratul Rudolf al II-lea și a pregătirilor pentru campania împotriva lui Sigismund Bathory, campania comandată de la Viena, domnul muntean nu a încetat să reclame o mare sumă de bani, rezultată din vânzarea boilor trimiși în Ungaria Superioară pentru a fi vânduți. Suma rezultată ar fi trebuit să fie folosită pentru finanțarea campaniei lui Mihai de recuperare a tronului Țării Românești. Reținut inexplicabil de mult la Viena și la Praga, domnul nu a încetat să reclame cei 60 000 de taleri², rezultați din vânzare.

---

¹ Ileana Căzan, *Princes roumains crédateurs de la Cour de Vienne. Michel le Brave et ses descendants*. în **HY**, vol. V, p. 41-52.

² În notele organelor fiscale din imperiu sumele sunt date când în taleri când în florini. Cursul celor două monede era însă diferit. Moneda de calcul adoptată în regatul ungar din secolul al XIV-lea a fost florinul de aur, care echivala cu 100 de dinari de argint. În anul 1518 este bătută o nouă monedă *Joachimsthaler* (de la numele orașului Joachimsthal din Boemia) sau *talerul*. El cântărea 20-28 gr argint cu titlul de 901/1000 și avea un diametru de 38-41 mm (vezi Peter Spufford, *Coinage and Currency* în *Cambridge Economic History of Europe*, vol. II, Cambridge, 1987, p. 839 și urm). Greutatea și titlul au variat până la jumătatea secolului al XVI-lea. În 1551 decretul imperial de la Augsburg stabilește că valoarea unui taler imperial este egală cu cea a unui gulden (moneda de aur), iar talerul avea o greutate de 31,18 gr, cu un titlul de 903/1000 și era echivalentul a 72 de kreitzari. În 1566 asistăm la o apreciere a talerului, care cântărea 24,62 gr. Ag, cu o puritate de 931/1000 și echivala cu 60 de kreitzari. În anul 1613 se stabilește un nou curs pentru taler care era echivalent cu 70 de kreitzari sau cu 105 dinari. În ceea ce privește florinul acesta suferă și el o devalorizare ușoară în cursul secolului al XVI-lea, echivalând cu 103-105 dinari de argint. Greutatea etalon în aur a rămas însă neschimbată, fiind de 3,51 gr. Aur. Rezumând putem calcula o rată de schimb între taler și florin cu 5% mai mică, până la finele secolului al XVI-lea. Din 1613 cele două monede sunt egale. (Vezi și Maria Pakucs, *Florini și dinari în registrele vamale ale Sibiului. Studiu metodologic*, în **SMIM**, vol. XXI, 2003, p. 280-281; Bogdan Murgescu, *Circulația monetară în țările române în secolul al XVI-lea*, București, 1996, p. 37-50).

Autoritățile imperiale niciodată nu au recunoscut această sumă, tranzacția fiind înregistrată de Camera Ungară în mod diferit. La 11 noiembrie 1600 registrele vorbeau despre 43.160 de florini³ încasați din vânzarea boilor, sumă ce nu i se cuvenea integral lui domnului muntean, care nu ar fi avut la vânzare decât 549 de boi. Câteva luni mai târziu, la 14 aprilie 1601, un alt raport, întocmit la cererea arhiducelui Mathias prezenta astfel situația: între timp se aflase că fuseseră până la 1024 de boi, dintre care cei mai buni fuseseră vânduți cu 45 de florini, iar cei mai ieftini cu 25 de florini (perechea) și că, dintre toți, 45 au fost scăpați. Mihai însă susținea că negustorii din Tirnavia vânduseră boii cu câte 48 de florini perechea și el nici nu a vrut să audă de selecția făcută sau de faptul că au fugit, amintește raportul. De aceea arhiducele Mathias ordona să se continue ancheta deja începută privind suma pe care o obținuseră negustorii din Tirnavia⁴, pentru a se lămuri întregul scandal.

În răstimpul în care Mihai s-a aflat în pribegie la Viena și Praga i-au fost permanent vărsate sume de bani modice, pentru întreținerea sa și a suitei. Domnul nu a luat în considerare aceste sume, cerând banii săi, destinați înarmării. Cu toate acestea orice plată făcută a fost scăzută din datoria, pe care Camera Aulică și împăratul au fost obligați să o recunoască, deși în quantum mult mai mic.

Dosarul voluminos referitor la *walachische Oxengeld* arată clar că banii lui Mihai fuseseră cheltuiți de către administrația imperială, imediat ce fuseseră încasați și din documentele ulterioare emise de Camera Aulică nu rezultă că Mihai ar fi primit acei *Oxengeld*. În schimb, în primăvara și vara anului 1601, domnul a primit subvenții substanțiale pentru înrolarea armatei și pentru reluarea campaniei în Transilvania. Acei bani au fost însă împărțiți cu generalul Basta, fiind folosiți în interesul curții de la Viena, de aceea Mihai nu a considerat niciodată că datoria Camerei Aulice se stinsese prin compensarea sumelor primite cu cele restante.

Părerea curții imperiale a fost însă alta, fiind contabilizate și cheltuielile cu întreținerea domnului în hanurile în care acesta a locuit, ca fiind cotă parte din returnarea datoriei. La fel înrolarea mercenarilor a fost considerată a face parte din datoria Habsburgilor către domnul muntean, care ar fi dorit însă ca banii să îi poată folosi pentru a-și recupera tronul⁵.

---

³ A. Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, vol VI, București, 1933, doc. 287, p. 304-305.

⁴ *Ibidem*, doc. 334, p. 354.

⁵ *Ibidem*, doc. 311, p. 333-334, Viena 10 martie 1601. Antonio Constantini scria ducelui de Mantova că Mihai va primi de la împărat 6 000 de oameni, pe care i-a promis

Așa că, la data de 18 martie 1601 Camera Ungară ordona trezorerului Consiliului de război (*Kriegszahlmeister*) să dispună plata a 10 000 de florini „lui Mihai voievodul Țării Românești”, din banii rezultați din vânzarea boilor, precum și a sumei de 600 de florini către Petru Armeanul⁶, din aceeași „bani deja amintiți”⁷.

La 23 iunie 1601, când Mihai era deja în tabăra de la Cașovia (Kosiče), problema banilor pentru plata mercenarilor era departe de a fi rezolvată. Consilierii aulici certificau faptul că Mihai avea să primească, în tabăra de la Cașovia, 100 000 de taleri, câte 50 000 de taleri pentru luna iunie și iulie. Din aceștia pentru întreținerea domnului aveau să fie reținuți, pentru cele 2 luni, câte 10 000 de taleri. Banii însă nu fuseseră plătiți, fapt pentru care Mihai „cheltuiuse din proprii săi bani și se descurcase cum putuse”. De aceea el aștepta încă cei 80 000 de taleri pentru plata soldaților.

O ordonanță a Camerei Aulice înregistrează sumele plătite în realitate: anume doar 6 666 taleri, fapt pentru care *voievodul* cerea cu insistență plata banilor promiși. Banii nu au fost plătiți pentru că imediat s-a născut o controversă, datorată decretului imperial neclar redactat: acesta vorbea despre 40 000 de taleri, în timp ce Consiliul de război cerea câte 50 000 de taleri pentru următoarele 6 luni. În consecință consilierii aulici au cerut să fie expediate, de la Praga (unde se afla împăratul), instrucțiuni precise care să răspundă necesităților viitoare⁸.

Exasperat de lipsa banilor, la 17 iulie, Mihai scria arhiducelui Mathias să găsească cel mai potrivit mod de a-i veni în ajutor pentru că „banii noștri se află la Viena și nu vom cere Serenității Voastre nimic altceva” decât ceea ce avusese pregătit din timp pentru necesitățile înarmării⁹. Raportul din 21 iulie 1601, trimis la Viena din tabăra de la Moftin (lângă Satu-Mare) certifica sosirea banilor, 80 000 de florini

---

la ultima audiență. Mihai va pleca personal în campanie, pentru a-și elibera copiii și soția [rămași ostateci la Satu Mare], și este sigur că o va face cu mai mult devotament ca niciodată. În total numărul combatanților va fi de 10 000 de oameni și dacă va fi nevoie împăratul va aduna și alte trupe, „*secondo i successi che si vedrano*”.

⁶ Petru Armeanul (Gregorovicz) îl reprezentase pe domn în mai multe misiuni diplomatice, iar în cazul vânzării boilor se pare că însoțise și el cireada și chiar avansase o parte din bani, sub rezerva că îi va primi înapoi de la Mihai, după închiderea balanței de profit și pierderi rezultate din transport și plata nutrețului.

⁷ A. Veress, *op.cit.*, doc 311, p. 333-334, Viena 10 martie 1601 și doc. 316, p. 339, Praga, 18 martie 1601.

⁸ Ileana Căzan, *op. cit.*, p. 49.

⁹ A. Veress, *op. cit.*, Moftin, 17 iulie, doc. 376, p. 395.

renani, care fuseseră însă puși la dispoziția generalului Basta și a domnului Zaggl, pentru plata trupelor¹⁰. Din suma totală lui Mihai îi reveneau 12 000 de florini. De aceea, la 28 iulie Emeric Lassotha¹¹ scria din Cașovia, împăratului Rudolf al II-lea, că l-a găsit pe Mihai deosebit de îngrijorat de faptul că trupele sale erau neplătite la timp și că soldele pentru cea de-a treia și a patra lună de campanie nu fuseseră încă vărsate. Acest fapt făcea efectivele de sub comanda sa total nesigure, de aceea se ferea să le mai folosească în raiduri, de teamă că aveau să fugă¹².

În cele din urmă trupele imperiale au reușit să îl învingă pe Sigismund Bathory. Din nefericire triumful lui Mihai avea să fie de scurtă durată și noua sa ascensiune a acutizat antipatia personală pe care i-o nutrea generalul imperial Basta¹³. Ca urmare la 16 august 1601 domnul a fost asasinat din porunca acestuia și noul destin politic pe care încercase să îl făurească cu sprijinul împăratului a fost curmat brusc. Este momentul în care, din punct de vedere financiar, s-a deschis o altă problemă spinoasă, succesiunea lui Mihai.

Moștenirea lăsată de Mihai tinde să fie împrăștiată, în lipsa unui executor testamentar preocupat de salvarea bunurilor rămase, mobile și imobile, dar și de recuperarea datoriilor, în favoarea moștenitorilor rămași, soția și fiul defunctului domn. Mai mult, în urma morții principelui au apărut diferiți creditori care pretindeau plata datoriilor pe care Mihai le-ar fi contractat. Domeniul Kynsburg, din Silezia¹⁴, a fost scos la vânzare, iar mitropolitul Dionisie Ralli încerca cu disperare să își recupereze odăjdiile rămase la Kynsburg¹⁵. La 30 octombrie Camera din Silezia primea poruncă să plătească lui Lucian Pernica 1322 taleri și 56 de creițari, pe care acesta i-ar fi împrumutat lui Mihai¹⁶, iar la 5 noiembrie Stroe Buzescu îl recomanda împăratului pe Theophil Grecul, ca acestuia

---

¹⁰ *Ibidem*, doc. 380, p. 398.

¹¹ La acea dată îndeplinea funcția de inspector general, *Mustermeister*, al Ungariei Superioare, acordată de împăratul Rudolf al II-lea ca recompensă pentru succesul misiunii diplomatice întreprinse pe lângă cazacii zaporozjeni (*Habsburg and Zaporozhian cossacks. The diary of Erich Lassota von Steblau, 1594*, ed. Lubomyr R. Wynar, Littleton, Colorado, 1975, p. 21-23).

¹² A. Veress, *op. cit.*, doc 386, p. 407.

¹³ Despre împrejurările morții lui Mihai văzute de contemporani vezi și Carol Göllner, *Quelques plaquettes françaises contemporaines sur Michel le Brave*, în *Trois Mémoires sur Michel le Brave*, București, 1938, p. 20-28.

¹⁴ Primit de Mihai de la împărat în primăvara anului 1601.

¹⁵ A. Veress, *op. cit.*, doc. 442, p. 468.

¹⁶ *Ibidem*, doc. 443, p. 469.

să i se returneze datoria de 8 600 de florini, rămasă în urma lui Mihai. Este deci evident că tot ceea ce fusese acordat lui Mihai în timpul vieții a fost recuperat din averea rămasă de la domn.

Curtea de la Viena, în conformitate cu legislația imperiului, a numit ca executor testamentar pe unul dintre *gentilomii de la curte*¹⁷, ce purta de altfel un nume de rezonanță, Carolus Magnus. Acesta a fost trimis în Transilvania să recupereze lucrurile rămase de la Mihai. Caii, argintăria, armele, veșmintele și celelalte bagaje erau evaluate de Spinelli la 80 000 de florini.

Inventarul bunurilor rămase de la Mihai, întocmit de executorul amintit cuprindea:

- „Trăsura aurită cu perne de catifea roșie – 1 500 taleri;
- 2 dinți lungi de aur (molari) pe care i-am evaluat la 400 de taleri – 700 taleri;
- Bijuterii cu diamante și rubine, preluate de Camera aulică – 3 000 taleri;
- Samur și alte blănuri scumpe în jur de – 2 000 taleri;
- Tacâmuri de argint și veselă de toate tipurile (inclusiv castroane și sticle) – 1 500 taleri;
- Harnașamente împodobite cu perle și cu 80 de rubine, care pot împodobi foarte bine caii Maiestății Sale, evaluat fiecare la 30 de florini – în total 3 000 taleri;
- Mantie de purpură cu ceaprazuri de aur, din mătase căptușită cu blană – 300 taleri;
- Restul de aur și bucăți de mătase evaluate la – 300 taleri;
- Totalul aproximativ de 12 300 taleri”¹⁸.

Ca și în alte cazuri, inventarul făcut la cererea lui Rudolf, a urmărit să dea o valoare scăzută bunurilor de preț, mai ales bijuterii și orfevrărie, pentru că acestea urmau a fi oprite de împărat în colecțiile sale, pentru care a fost celebru în epocă¹⁹. Rudolf se angaja, ca și în cazul moștenirii lăsate de Petru Șchiopul și de fiul său Ștefan, să plătească contravaloarea bunurilor oprite și de aceea avea tot interesul ca acestea să fie subevaluate. Este, deci, posibil ca averea mobilă rămasă de la Mihai să fi fost chiar de 80 000 de taleri, cum spuneau zvonurile.

---

¹⁷ Expresia aparține nunțului Filippo Spinelli, care scria la 31 decembrie 1601, din Praga, cardinalului Cinzio Aldobrandini. A. Veress, *op. cit.*, doc. 459, p. 485.

¹⁸ *Ibidem*, Praga, decembrie 1601, doc. 460, p. 485-486.

¹⁹ Jueline Dauxois, *Împăratul alchimiştilor – Rudolf al II-lea de Habsburg*, București, 1999, p. 207-216.

Moștenirea rămasă fiului lui Mihai Viteazul, Nicolae Pătrașcu, avea să fie disputată între acesta și Camera Aulică timp de peste două decenii. Un raport târziu, din decembrie 1612, redactat de contele Frederic Fürstenberg, la cererea regelui Mathias al II-lea²⁰, explică ce s-a întâmplat după moartea lui Mihai și cum a ajuns Camera Aulică să aibă o datorie de 15 000 de taleri, față de Nicolae Pătrașcu. Contele, în calitate de consilier al răposatului împărat, menționa împrejurările în care „Nicolae Pătrașcu, fiul fostului domn al Țării Românești a sosit la el acasă pentru a-l informa că Maiestatea Sa Imperială a dat tatălui său, în urmă cu câțiva ani, împreună cu alte dovezi de prețuire, un dar împărătesc deosebit și că el prin moartea, neașteptată și fulgerătoare a tatălui său, a intrat în posesia moștenirii lăstate²¹ și a avut norocul, pe care de altfel nu și l-ar fi dorit, de a primi, în urmă cu câteva zile, prin intermediul unui slujitor credincios, darul imperial. Dar pentru că el, ca un orfan amărât și abandonat îl putea folosi prea puțin, ar fi vrut să îl dea din nou în mâinile Maiestății Imperiale, pentru că împăratul să îl ia sub ocrotirea lui și mai degrabă să îi dea valoare în bani a colanului sau să îl învrednicească cu alte beneficii, pentru a rămâne în grația împăratului căruia i-ar fi credincios și recunoscător. Ca urmare a pus într-o învelitoare umplută cu bumbac un colan prețios, de aur, împodobit cu pietre scumpe, ce avea și un vultur de diamante, împreună cu o medalie imperială cu câte un inel de diamante pe ambele fețe și mi le-a dat ca să le înmânez împăratului, cu condiția ca să obțin de la împărat o recomandare cu numele său”. Contele scria în raport că s-a achitat de sarcină și că a predat împăratului săculețul prețios, „pe care Maiestatea Sa l-a primit cu plăcere, și l-a dat domnului Pezzen pentru ca acesta să îl ducă în camera tezaurului și să hotărască împreună cu consilierii aulici în ce fel îl pot recompensa pe Nicolae Pătrașcu”. Contele îi comunicase toate acestea lui Nicolae Pătrașcu și rămăsese hotărât ca împăratul să îi dea valoarea în bani a colanului, 15 000 de taleri, lucru pe care „Maiestatea Sa le-a repetat de mai multe ori în fața mea”.

---

²⁰ Arhiducele Mathias, fratele lui Rudolf al II-lea fost desemnat, din timpul vieții împăratului ca moștenitor al tronului și în această calitate a devenit rege al Ungariei (Superioare) și al Boemiei, titluri pe care le-a purtat și după moartea lui Rudolf, ianuarie 1612, până la încoronarea ca împărat german, dar și după aceea.

²¹ Din această mențiune și din alte referiri făcute în decursul timpului de Nicolae Pătrașcu reiese că o parte din bunurile rămase de la Mihai îi fuseseră totuși înmânate.

Frederic Fürstenberg a făcut această informare – spune raportul – pentru că după moartea lui Pezzen, fostul președinte al camerei Aulice și schimbarea lui Wolff Unverzagt, lucrurile s-au uitat și noul președinte al Camerei Aulice, domnul Bavitiuș, nu le mai știa. De aceea contele îl recomanda pe Nicolae Pătrașcu grație regale²².

Din acest raport se poate înțelege clar de ce timp de peste două decenii Nicolae Pătrașcu a cerut cu insistență încăpățânată Camerei Aulice suma de 15 000 de taleri, sumă ce nu i-a fost niciodată refuzată, dar din care nu a primit decât o parte infimă. La 29 decembrie 1606²³, Rudolf al II-lea recunoștea, printr-un decret imperial și pe baza hotărârii Consiliului Secret, din 26 iunie 1605²⁴, datoria de 15 000 de taleri și ordona plata acesteia către Nicolae Pătrașcu. Suma nu a fost niciodată plătită integral de către Camera Aulică, pentru că nu s-au găsit bani suficienți. În schimb, vom arăta în cele ce urmează, cum Nicolae Pătrașcu a găsit o modalitate ingenioasă de a-și recupera mare parte din banii promiși și de a rămâne, în continuare creditor al Camerei Aulice.

Din cererile repetate ale principelui, care în termeni fără echivoc își prezenta situația financiară disperată, rezultă lipsa de mijloace de subzistență în care se afla fiul lui Mihai Viteazul. La 9 ianuarie 1607, consilierii aulici îi informau pe consilierii personali ai împăratului despre doleanțele lui Nicolae Pătrașcu, ce făcuse apel la Camera Aulică pentru a-și primi banii datorati, pentru că el însuși se văzuse ajuns în sărăcie, de aceea ar fi dorit să fie primit în audiență de împărat pentru a-i expune situația și a cere rezolvarea ei. Este interesantă însă precizarea consilierilor aulici, care scriu că „se vor strădui, **la fel ca altă dată** să evite întrevederea” (subl. ns.) cu Rudolf al II-lea și pentru aceasta aveau să plătească o parte din bani. Suma reclamată, 15 000 de taleri, era însă **mult prea mare** și „nu există bani pentru a fi plătită”. De aceea se propunea, pentru a stinge litigiul și pentru a-l reține pe Nicolae Pătrașcu în imperiu, să i se acorde acestuia un domeniu în Ungaria²⁵. Rezultatul ar fi fost benefic pentru ambele părți; principele ar fi fost obligat să presteze împăratului jurământ de fidelitate și, ca urmare, avea să îi fie loial. În același timp domeniul ce i s-ar fi oferit i-ar fi furnizat mijloacele necesare traiului.

²² A. Veress, *op. cit.*, vol. VIII, București, 1936, doc. 233, p. 290-291.

²³ *Ibidem*, vol. VII, București, 1935, Praga, 29 decembrie 1606, doc 271, p. 280.

²⁴ *Ibidem*, 26 iunie 1605, doc. 215, p. 228.

²⁵ *Ibidem*, vol. VIII, doc. 1, p. 1.

Împăratul însuși s-a preocupat de soarta principelui român, ceea ce poate avea mai multe explicații. Prima, și cea mai puțin probabilă, ar fi cea legată de compasiunea pe care împăratul ar fi putut-o simți față de situația grea în care se afla Nicolae Pătrașcu, fiul celui ce fusese, pentru scurtă vreme, comandant al trupelor imperiale. În ceea ce privește temperamentul lui Rudolf există mai mult decât suficiente dovezi care să ne arate că împăratul era egoist, plin de temeri și de superstiții, instabil psihic și uneori violent, ceea ce pare să facă puțin probabilă existența unui sentiment de compasiune.

Rămân în discuție ipoteze mai pragmatice, care sunt sugerate chiar de textul consilierilor aulici. Este vorba de teama că Nicolae Pătrașcu ar fi putut pleca din imperiu, s-ar fi aliat taberei antihabsburgice și ar fi putut revendica tronul Țării Românești, ocupat în acel moment de cel mai fidel apărător al intereselor Casei de Austria, Radu Șerban²⁶. În plus tânărul principe ar fi putut împrumuta bani, în contul datoriei ce o avea de încasat de la Camera Aulică (ceea ce a și făcut în cele din urmă) și fiind pus în imposibilitatea de a plăti ar fi girat cu creanțele semnate chiar de împărat. Aceste posibilități ar fi putut naște noi neajunsuri și de aceea la 15 ianuarie 1607, Rudolf scria arhiducelui Mathias și îi cerea „cu iubire frățească” să îi ofere ajutorul său dându-i lui Nicolae Pătrașcu unul dintre domeniile vacante din Ungaria. Cu aceeași ocazie împăratul recunoștea că datoria inițială față de tânărul principe fusese de 20 000 de taleri, din care, însă nu se plătiseră decât 5 000²⁷.

Din noua petiție adresată de Nicolae Pătrașcu lui Rudolf al II-lea, la data de 20 martie 1607, acesta își prezenta situația disperată în care se afla, lipsindu-i chiar și cele necesare traiului zilnic și cerea ajutor împăratului, dar nu „din ceea ce este al său ci din lucrurile ce îi aparțineau” principelui (*ut non ex suo proprio, sed ex rebus alioqui ad me spectantibus*). Bunurile la care se referă textul petiției erau:

- „lanțul de aur pe care împăratul cu multă generozitate i l-a dăruit prea iubitului său părinte (Mihai) și pe care i l-a promis în repetate rânduri, nu odată ci de trei ori, chiar prin miniștri săi”. Vânzarea acestui lanț i-ar permite să își ușureze situația materială.

---

²⁶ Referitor la atașamentul lui Radu Șerban față de cauza Habsburgilor vezi Ileana Căzan, *Războiul cel lung, Casa de Austria și Mihai Viteazul*, „Analele Universității creștine Dimitrie Cantemir - Istorie”, vol. XIV, 2002, extras, p. 7. Manfred Stoy, *Radu Șerban. Fürst der Wlachei 1602-1611, und die Habsburger*, în *SOF*, vol. 54, 1995, p.102-103.

²⁷ A. Veress, *op. cit.*, Branny Hrad, 15 ianuarie 1607, doc 2, p. 2.

- Bunurile mobile care i-au fost lăsate de părinți și care au fost gestionate, conform legislației imperiului de către executorul testamentar numit de împărat, Carolus Magnus, și care acum i se cuvin de drept.

- Intrarea în posesie a *feudei* din Silezia, pe care i-a acordat-o împăratul lui Mihai, fiilor și succesorilor acestora, „*fruendum et possidendum in infinitum*”. Prin urmare acest domeniu i-ar fi revenit de drept, pentru că principele era moștenitor unic al domnului. Nicolae Pătrașcu amintea că acest domeniu i-a fost luat (de fapt fusese vândut de către Fisc) și nu era vina sa că a sărăcit. Dacă nu era posibil să mai primească acel domeniu, ca răsplată pentru credința sa și ca o compensație pentru soarta nefericită în care se afla, el cerea concesionarea altui domeniu în Ungaria. În final, repeta pentru a treia oară „cu umilință” că dacă i se va retroceda averea va fi cel mai fidel slujitor al împăratului²⁸.

Lipsa de bani l-a făcut pe Nicolae Pătrașcu să revină cu noi petiții în următoarele luni, dar nu s-a găsit nici o modalitate concretă de a i se înmâna cei 15 000 de taleri.

Enumerarea bunurilor la care principele socotea că are dreptul dezvăluie traiectoria pe care o urmărea averea lăsată de Mihai Viteazul și care intrase, într-un fel sau altul, în custodia curții imperiale. Am arătat deja că domeniul din Silezia fusese scos la vânzare de către Camera Aulică pentru plata unor datorii lăsate de Mihai. Nu a rezultat însă niciodată clar care a fost suma încasată, ce datorii au fost plătite și ce ar mai fi rămas pentru moștenitori. Este cert însă, că în 1607, Nicolae Pătrașcu nu știa dacă domeniul se mai afla sau nu la dispoziția sa. Bijuteriile, piesele de harnașament și veșmintele și restul bunurilor, aduse de Carolus Magnus din Transilvania, fuseseră predate tot trezoreriei imperiale. În ceea ce privește colanul primit de Mihai de la împărat, despre acesta știm deja, din mărturia contelui Fürstenberg, că fusese încredințat de către fiul domnului, împăratului, cu scopul de a-i câștiga bunăvoința, dar și de a primi contravaloarea în bani a prețiosului colan, ceea ce nu se întâmplase încă la acea dată.

Scuzele găsite de consilierii Camerei Aulice par a nu se epuiza niciodată și inventivitatea acestora creștea pe măsură ce petițiile principelui deveneau tot mai insistente. La 19 mai 1607 Camera Aulică se adresa către Nicolae Pătrașcu și se scuza că deși exista o hotărâre precisă privind data la care datoria de 15 000 de florini ar fi trebuit plătită, în acel moment acest lucru era dificil din cauza unor impedimente care au dus la o inevitabilă amânare. Cu toate acestea „*Magnificus dominus Nicolaus*

---

²⁸ *Ibidem*, doc. 7, p. 7.

Petrasco” să nu se îndoiască că avea să primească banii restanți. Era nevoie doar ca Ștefan Hosszuthothi, consilier imperial, să își plătească datoria de 4 000 de taleri, care fusese scadentă în acel an, la Sfântul Gheorghe, dar nu fusese plătită și „Maiestatea Sa Imperială a acceptat cu multă bunăvoință o mică amânare, dar Ștefan Hosszuthothi va plăti cei 4 000 de taleri în cel mai scurt timp”. Pentru a-și demonstra bunăvoința față de principe împăratul a hotărât plata defalcată a sumei totale. Prima tranșă avea să fie de 2 000 de taleri, dar, din *ratione restantis salarii*, din cei 2 000 i se vor plăti doar 1 702 florini și 24 de kr²⁹.

Din următoarea petiție, din 28 mai 1606, trimisă de la Viena de Nicolae Pătrașcu, reiese mai clar situația moștenirii paterne. Principele menționează că a cheltuit tot ceea ce i-au lăsat părinții săi, respectiv în jur de 100 000 (de florini sau taleri – nu specifică) și se află în mare sărăcie, deoarece cămătarii evrei, de la care se împrumutase, nu i-au mai lăsat nimic, încât nu mai are nici cu ce să își cumpere cele necesare traiului (*nihil mihi iam ad necessaria vitae alimenta supersit*). De aceea tânărul, aflat în mare restriște, îl ruga din nou pe împărat să îl ia sub tutela și protecția sa și să îi dea noi *obligațiuni* sau creanțe (*litteris obligatorias in optimam formam*) cu care să îi poată „convinge pe negustori că are de încasat bani” de la trezorerie și astfel să poată primi pe datorie ce are nevoie. Decretele anterioare, prin care împăratul se angaja să plătească datoria restantă, se dovediseră inutile pentru că nimeni nu îl mai credita. De aceea principele ruga „cu umilință fie să i se dea bani pentru a putea trăi, fie să i se dea scrisori de credit din partea împăratului, fie să i se restituie bijuteriile părinților”³⁰.

Sfătuit de persoane influente, probabil consilieri ai Camerei Ungare, la 25 iunie 1607, principele prezenta o soluție pentru problema sa financiară. El cerea să i se concesioneze, pentru 2 ani, veniturile vamale (*trigesima*) din ținuturile Tirnava, Zsips și Glagocz. Dacă după primul an încasările ar acoperi datoria „atunci ar fi chit”, după cum era specificat în scrisoarea Camerei Ungare³¹.

În ciuda eforturilor conjugate, nici bunăvoința împăratului, nici ordinele emise de arhiducele Maximilian, însărcinat cu conducerea Ungariei Superioare, de a se plăti rapid datoria față de Nicolae Pătrașcu,

²⁹ *Ibidem*, Praga 19 mai 1607, doc. 14, p. 15-16.

³⁰ *Ibidem*, doc. 15, p. 16.

³¹ *Ibidem*, doc. 18, p. 22.

nu au dat nici un rezultat³². Nici nu este de mirare acest fapt pentru că la sfârșitul anului 1607 începuseră pregătirile pentru ambasada extraordinară trimisă la Istanbul, sub conducerea lui Adam Freiherr von Herberstein³³ pentru clarificarea unor clauze nedefinitivate prin tratatul de pace, încheiat la Zsitvatorök, în anul 1606³⁴.

Descurajat de lipsa de acțiune a Habsburgilor, Nicolae Pătrașcu a hotărât în anul 1608 să aleagă o altă soluție pentru a-și recupera poziția la care se credea îndreptățit prin naștere. Un *aviso* venețian informa la 13 septembrie că Nicolae Pătrașcu trecuse în Transilvania, împreună cu o suită de 25 de boieri ce îl sprijineau, cu scopul de a-l ataca pe Radu Șerban și de a prelua tronul Țării Românești. La Alba-Iulia, însă, principele Gabriel Bethlen, din porunca arhiducelui Mathias, i-a arestat pe toți, le-a confiscat toate bunurile (*haveva levato ogni loro avere*) și urma ca prima Dieta să hotărască pedepsirea lor (*di darli il condegno castigo*)³⁵.

Într-adevăr în martie 1608 pe tronul principatului transilvan ajunsese tânărul Gabriel Bathory, care întrunise voturile Dietei de la Cluj, dar era agreat, în egală măsură și de împăratul Rudolf al II-lea și de Poartă. Ultimul vlăstar al Bathoreștilor avea doar 19 ani și a rămas în amintirea contemporanilor ca fiind de o frumusețe rară, dublată de o forță ieșită din comun și de o vitejie pe măsură. Deși bunele relații cu Habsburgii aveau să se strice la sfârșitul anului 1610, când Radu Șerban, instigat chiar de imperiali, hotărâse să atace Transilvania, la începutul domniei sale, în 1608, Gabriel Bathory era încă credincios tratatelor de bună vecinătate încheiate cu Țara Românească³⁶. De aceea a descurajat acțiunea lui Nicolae Pătrașcu.

Știri despre fiul lui Mihai Viteazul nu mai apar în următorii ani. Din memoriile ulterioare reiese însă că Nicolae Pătrașcu a fost eliberat, a reintrat în slujba imperialilor, servind în campaniile împotriva lui

---

³² *Ibidem*, scrisorile din 3 iulie, 7 noiembrie 1607 și 13 ianuarie 1608, doc. 19, p. 22-23, 31, p. 35, 41, p. 43. În scrisoarea din 3 iulie Rudolf al II-lea menționa datoria către *unserem Truchsassen und lieben getreuen, Nicolai Petrasco*.

³³ Karl Nehring, *Adam Freiherr zu Herbersteins Gesandtschaftsreise nach Konstantinopel. Ein Beitrag zum Frieden von Zsitvatorök (1606)*, München, 1983, p. 15. Abia în anul 1608 se putuseră strânge cei 200 000 de taleri, datorati prin prevederile păcii, de către Habsburgii Imperiului Otoman, la care se adăugaseră „darurile” pentru sultan și oficialii de la Istanbul.

³⁴ Ileana Căzan, *Pacea de la Zsitvatorök și lupta Transilvaniei pentru titlul regal, 1606-1629*, în **RI**, nr. 3-4, 2004, p. 146.

³⁵ A. Veress, *op. cit.*, doc. 53, p. 53.

³⁶ M. Stoy, *op. cit.*, p. 70.

Bathory, după 1610, alături de Simion Forgács și că rămas fără resurse s-a stabilit, în 1611, în Tirnavia (Sâmbăta Mare)

La 15 ianuarie 1611, bancherul Lazar Henkel cel Tânăr scria palatinului George Thurzo, ce îndeplinea și funcția de vicerege al Ungariei Superioare, despre situația financiară a lui Nicolae Pătrașcu. Reiese din cele relatate de Lazar Henkel că principele, înainte de a pleca din imperiu spre Transilvania, predase acestuia, în calitate de principal creditor scrisorile asiguratorii semnate de împărat, pentru sumele pe care Camera Aulică i le datora. Așa se face că bancherul încerca să recupereze în nume propriu cei 15 000 de florini pe care Nicolae Pătrașcu nu îi primise încă de la împărat. Aflăm din scrisoare că la plecarea sa din imperiu principele cedase scrisoarea de credit a împăratului pentru sumele de bani puse cu generozitate la dispoziție de către Henkel, pentru a putea face față cheltuielilor zilnice. Calculul făcut de bancher însuma datoria la peste 15 000 de florini, creanță pe care o avea de ridicat de la Camera Aulică. El plătise și zălogul pus pe bijuteriile de familie, pe care le recuperase de la cămătarii evrei și le înapoiase lui Nicolae Pătrașcu. Apoi îi plătise de nenumărate ori datoriile curente, „fiind el în nevoia și strâmtoarea sa cea mare.... Când iarăși altfel de datorii ale sale nu numai luându-le asupra mea ci și plătindu-le...acea datorie s-a urcat și a crescut cu una cu alta peste 15 000 de florini, iar toate acestea eu le-am făcut domnului Nicolae Pătrașcu numai pentru Măria Ta”. Reamintim că scrisoare este adresată palatinului George Thurzo, cel care sprijinise, în repetate rânduri, cauza lui Nicolae Pătrașcu, de teamă că acesta avea să plece din imperiu pentru a se alia cu tabăra ostilă Casei de Austria. Faptul că îl recomandase pe fiul lui Mihai Viteazul lui Henkel arată ultima încercare făcută pentru a-l reține pe principe în imperiu, în 1608. Acesta însă se mulțumise să încaseze cât mai mult de la bancher, să își recupereze bijuteriile de familie și îi lase acestuia documentele de debit, cu speranța că Henkel avea să fie mai convingător la Camera Aulică decât fusese el însuși.

Creanțele în cauză certificau că Nicolae Pătrașcu avea de încasat suma de 15 000 de taleri din veniturile vamale ale celor 3 comitate din Ungaria regală, amintite deja, fapt menționat și de scrisoarea semnată de împărat în 1607. Pentru că termenul fusese depășit și principele nu primise nici un ban nu își putuse plăti datoriile și bancherul îi furnizase banii necesari pentru plata creditorilor. Odată aflat în posesia creanțelor, Lazar Henkel predase scrisoarea de debit tatălui său ce se află la Viena, în speranța că va recupera banii de la Camera Aulică. Dar acest lucru nu

fusese posibil și, îngrijorat de soarta banilor săi, bancherul se adresa palatinului, ca unuia „care, după domnul nostru Maiestatea Sa regele, are în mână toată grija stăpânirea și venitul întregii Ungarii și Măria Ta poate face bine cu cine voiește”. De aceea îl ruga, cu speranța că nu va fi lăsat „în acea mare pagubă și să privească Măria Ta fapta mea bună și să se mai gândească Măria Ta și la aceea pentru cine și în al cui folos și la al cui îndemn le-am făcut eu toate astea”. Dacă nu existau bani pentru plata celor 15 000 de florini Lazar Henkel ar fi acceptat bucuros vin, în schimb, mai ales că recolta din acel an fusese îmbelșugată. În felul acesta Henkel și-ar fi putut plăti creditorii și avea a se sili „cu tot neamul meu în veci să slujesc Măriei Tale”³⁷.

Dacă Lazar Henkel și-a primit sau nu vreodată banii sau contravaloarea în vin nu știm, este însă sigur că Nicolae Pătrașcu, deși primise de la bancher banii datorăți de Camera Aulică și își plătise datoriile, nu a considerat că obligațiile Habsburgilor încetaseră față de el. La câteva zile după scrisoarea patetică a lui Henkel, regele Mathias se adresa Camerei Aulice și cerea acesteia informații, privind datoria asumată prin scrisoarea asiguratorie din 30 mai 1607, eliberată de împăratul Rudolf al II-lea lui Nicolae Pătrașcu, cu privire la concesionarea veniturile vamale din comitatele Raab (Gyor) și Kommaron, în schimbul vechii datori de 15 000 de taleri³⁸.

Tot în luna ianuarie Nicolae Pătrașcu se adresa el însuși regelui Mathias cerând concesionarea vămile amintite, ca o răsplătă pentru sacrificiile pe care el și mai ales părintele său, ce înfruntase pericolul cu prețul vieții, le făcuseră pentru cauza Casei de Austria. Ca rezultat toate bunurile sale mobile și imobile fuseseră risipite și el însuși se afla expus sărăciei totale, așa cum nu este de demnitatea nu numai a unui principe din naștere (*princeps natus*), dar nici a unui nobil – scria patetic Nicolae Pătrașcu. O mare parte a averii a pierdut-o slujind cu credință cauza Maiestății regale, alături de Sigismund Forgách și a ajuns în mizerie și de aceea făcea apel la clemența Casei de Austria, ca să îi vină în ajutor în nevoia în care se găsea. Din scrisoarea în cauză aflăm că principele se află la Timnavia, unde era practic blocat, pentru că nu avea banii necesari pentru „a ajunge la picioarele Maiestății regale”, pentru a-și pleda cauza. De aceea cerea să i se plătească vechea datorie din veniturile vămii de la

³⁷ A. Veress, *op. cit.*, doc. 98, p. 123-124.

³⁸ *Ibidem*, doc. 188, p. 243.

Gyor și Kommaron și promitea că avea să fie credincios Casei de Austria până la ultima sa suflare³⁹.

Informațiile ce avea să le primească regele Mathias, din partea Camerei Ungare, certificau datoria pe care împăratul Rudolf al II-lea o avusese față de principele român, între datoriile „sigure, care trebuie plătite”⁴⁰. La 2 aprilie 1612, regele Mathias, impresionat de „insistențele umile” ale lui Nicolae Pătrașcu îl recomanda cu prioritate Camerei Ungare pentru a i se plăti datoria, măcar „defalcată”, dacă nu existau bani pentru achitarea sumei integrale, „atât cât puteți pentru a-l ajuta și a-i oferi mijloace de întreținere”. Regele îl numea cu condescendență „*Magnificus et spectabilus Nicolaus Petrasco*”, recunoștea că Nicolae Pătrașcu era îndreptățit să ceară banii și vrând să îl ajute „cu cât de puțin în nevoie” ordona să i se plătească 100 de taleri ungurești, pentru apropiatele sărbători ale Paștelui⁴¹.

La fel ca și în anii anteriori bunăvoința imperială sau regală nu a însemnat și plata datoriei, pe care Mathias însuși recunoscuse că o are față de Nicolae Pătrașcu. Acesta din urmă, după părerea noastră, a încercat să tragă cât mai multe foloase colaterale de la niște debitori, ce se dovediseră a fi rău platnici. Astfel la 16 decembrie 1612, de această dată în preajma sărbătorii Crăciunului, Mathias ordona Camerei Ungare să îi dea lui Nicolae Pătrașcu „ceva pentru a putea să trăiască”, iar la 5 ianuarie 1613 dispunea plata a 3 000 de florini, pentru că principele „se zbate în mare sărăcie”⁴². Cum bani nu s-au găsit nici de această dată, la 27 februarie 1613, regele a hotărât achitarea sumei din vama comitatului Szencz, suma fiind completată și cu veniturile *trigesimale* ale comitatelor stabilite anterior: Tirnavia, Zsips și Glagocz. În ciuda ordonanțelor regale Camera Aulică a acționat condusă de un singur argument: lipsa banilor. Orice demers, oricât de drastic s-a dorit a fi, a întâmpinat același invariabil răspuns: fondurile sunt insuficiente.

Această situație ar putea fi considerată un caz particular și pusă pe seama lipsei de interes a Habsburgilor în returnarea unei datorii vechi de peste un deceniu. Am putea lua în considerație această ipoteză, dacă nu ar reieși clar din evidențele contabile, ținute cu rigurozitate de către Camera Aulică, un deficit de lichiditate permanent, compensat cu ceea ce numim astăzi „datoria publică”, un sistem de împrumuturi ale statului de la

³⁹ *Ibidem*, doc. 191, p. 245-246.

⁴⁰ *Ibidem*, 13 februarie 1612, doc. 195, p. 250.

⁴¹ *Ibidem*, doc. 197, p. 251.

⁴² *Ibidem*, doc. 234, p. 292. doc. 235, p. 293.

particulari, împrumuturi care însă nu se bucurau decât de garanția formală a autorităților, care amânau *sine die* rambursarea sumelor. Așa a fost cazul averii altui domn român mort în teritorii austriece, Petru Șchiopul. Fiul defunctului domn, Ștefan-Vodă, încă minor, a fost tutelat de către reprezentanții *guvernului* regional din Tirol și bună parte din averea mobilă, mai ales bijuterii, a intrat în colecțiile particulare ale lui Rudolf al II-lea⁴³. Cum Ștefan a murit prematur, din 1602 s-a deschis un lung șir de procese cu familia principelui defunct pentru a se recupera sumele pe care imperiul le avea de plătit, ca gestionar al averii lăsate de cei doi principii români⁴⁴. La fiecare nou demers răspunsul a fost același: nu există bani pentru rambursarea datoriei, care avea să fie, însă, cu siguranță plătită.

Mai mult, nici măcar pensiile stabilite cu mai mult sau mai puțină generozitate de către Curtea de la Viena, unor persoane care serviseră cu devotament interesele imperiului sau care le-ar fi putut servi în viitor, nu se achitau niciodată la timp și nu odată acești așa-zisi *protejați* ai împăratului se transformau în adevărați cerșetori, care se umileau luni în șir pentru a putea obține minimum necesar traiului. Este cazul domnului Radu Șerban, unul dintre cei mai eficienți apărători ai cauzei austriece în țările române⁴⁵, care a ajuns practic la mila publică în orașul de reședință Tirnavia, de unde a fost obligat să se mute pentru că orașenii au refuzat să îl mai întrețină⁴⁶, pe el, familia. Venerabilului mitropolit, Dionisie Rally Paleologul, apropiat al lui Mihai Viteazul, la 84 de ani, era nevoit să insiste, într-un mod umilitor, pentru plata unei mici pensii lunare de 50 de florini, ce întârzia sistematic sau pentru un ajutor financiar, pentru a-și cumpăra îmbrăcăminte nouă⁴⁷.

Explicația cea mai plauzibilă pentru lipsa cronică de bani a Camerei Aulice este legată de sistemul încă defectuos de colectare al

---

⁴³ Hurmuzaki, *Documente*, vol. XI, *Acte din secolul al XVI-lea (1517-1612) relative mai ales la domnia și viața lui Petru Șchiopul*, adunate adnotate și publicate de N. Iorga, București, 1900, doc DXXXVI, 1594, p. 395-398, doc. DCXCIX, Innsbruck, 1606, p. 570-572.

⁴⁴ A. Veress, *op. cit.*, vol. VI, Innsbruck, 15 martie 1601, doc. 314, p. 336-337, vezi și N. Bănescu, *Acte venețiene privitoare la urmașii lui Petru Vodă Șchiopul*, București, 1929, p. 1-16; N. Iorga, *Foaia de zestre a unei domnițe moldovene din 1587 și exilul venețian al familiei sale*, în *AARMSI*, s. III, t. VI, 1927, p. 228; Cristian Luca, *Țările Române și Veneția în secolul al XVII-lea*, București, 2007, 298 și urm.

⁴⁵ Manfred Stoy, *op. cit.*, p. 103.

⁴⁶ A Veress, *op. cit.*, vol. IX, București, 1937, Praga, 13 septembrie, 1617, doc. 127, p. 153.

⁴⁷ *Ibidem*, Viena, aprilie 1618, doc. 136, p. 164.

veniturilor, din taxele și impozitele locale, ce ajungeau rareori integral în trezorerie; descentralizarea fiscală, a regatelor și provinciilor patrimoniale (Ungaria, Boemia, Tirolul, Austria Superioară, Austria Inferioară, Carinthia, Carniolia și Kraina), descentralizare ce năștea o adevărată concurență în cheltuirea banilor între trezoreriile provinciale și cea imperială, concurență ce sfârșea adesea în insubordonare, cum am demonstrat deja că se întâmplase între Camera Ungară și cea Aulică. La începutul secolului al XVII-lea economia imperiului fuseseră însă grevată și de alți factori, cum ar fi: tulburările datorate luptelor confesionale, ce au provocat mișcări periodice de populație, inadecvarea exploatării agricole la sistemul capitalist incipient (ca urmare a *Războiului țărănesc* din 1525)⁴⁸, decăderea exploatărilor de argint din Silezia, în urma afluxului de metal prețios adus de Spania din colonii, dezvoltarea fațadei Atlanticului în detrimentul Mării Baltice⁴⁹, controlată de Hansa germană.

În ciuda multor neajunsuri orașele din imperiu au prosperat și la sfârșitul secolului al XVI-lea aici se concentrau capitaluri însemnate în mâinile unor bancheri, cum a fost și Lazar Henkel⁵⁰. În mare întreaga politică a Habsburgilor a fost susținută, în secolul al XVI-lea și în primele decenii ale celui următor, de marii bancheri, unii proveniți din sudul imperiului (Fugger, Manlich, Paller, Weiss)⁵¹. Sumele împrumutate de la aceștia și cele strânse din taxe și impozite, când ajungeau în cele din urmă în trezoreria imperială, au fost folosite cu precădere pentru înarmare, campaniile de hărțuire duse de principii transilvani, Gabriel Bathory și Gabriel Bethlen, până în 1618, provocând pagube Habsburgilor și obligându-i să cheltuiască resurse financiare importante, într-o perioadă de relativă acalmie. Toate aceste tare de sistem aveau să fie înlăturate treptat în timpul și după *războiul de 30 de ani*.

În plus, față de tot ce am menționat deja, se poate adăuga faptul că împăratul Rudolf al II-lea a cheltuit sume imense la curtea sa de la Praga, cumpărând sau comandând obiecte de artă și de orfevrărie, mai ales bijuterii, fiind fascinat de frumos⁵². La fel de pasionat a fost și de alchimie și de astrologie, pasiune în care a investit deopotrivă bani.

⁴⁸ Erich Zöllner, *Istoria Austriei*, București, 1997, vol. I, p. 272-290.

⁴⁹ Ileana Căzan, Eugen Denize, *Marea și tranziția de la feudalism la capitalism*, în **RI**, nr. 6, 1990, p. 607-610.

⁵⁰ Făcuse avere mai ales cu manufactura de postav la Neusohl.

⁵¹ Erich Zöllner, *op. cit.*, p. 289.

⁵² Philippe Erlanger, *L'Empereur insolite - Rudolf II de Habsburg (1576-1612)*, Paris, 1971, p. 193 și urm., J. Dauxois, *op. cit.*, p. 143-194, 207-216.

Revenind la problema rambursării datoriei către Nicolae Pătrașcu, până la sfârșitul anului 1613 bani nu fuseseră plătiți, deși la 21 august împăratul Mathias ceruse ordin executoriu pentru *trigesimatorul* din Szencz pentru plata datoriei⁵³. Ea fusese convertită în monedă nouă⁵⁴. În cursul anului 1614 și în cei următori principelui a renunțat să mai reclame banii restanți și s-a mulțumit cu o pensie mediocră de 30 de florini pe lună, stabilindu-se la Tirnavia. Împăratul Mathias ordona Camerei scepusiene (a comitatului Zspis) să plătească pensia de 30 de florini renani „numitului Pătrașcu”, pentru a-i asigura „un trai decent”, ca recunoaștere a serviciilor aduse de „răposatul său tată față de strălucita noastră Casă de Austria”⁵⁵. La 2 mai 1613 pensia a fost mărită la 50 de florini lunar⁵⁶, iar doi ani mai târziu Nicolae Pătrașcu 75 de florini pe lună. În 1616 indemnizația revenise la 50 de florini, iar la 10 martie Nicolae Pătrașcu reclama faptul că nu primise nici un ban de 14 luni, ceea ce îl aducea din nou la disperare⁵⁷.

Situația nu a intrat în normal în perioada ulterioară. În noiembrie 1616 pensia rămăsese de 50 de florini, dar plata ei era condiționată de prestarea serviciului militar de către Nicolae Pătrașcu ce urma a se înrola în regimentele de graniță. În ciuda acestei hotărâri la 20 decembrie 1616, Camera scepusiană răspundea lui Nicolae Pătrașcu că nu îi poate plăti pensia, din lipsă de bani. În această situație, la cererea principelui plata pensiei a fost transferată *hărminției* din Szencz.⁵⁸ La 22 aprilie 1617 pensia restantă ajunsese la 420 de florini și nu este mirare că în luna următoare, la 3 mai, Nicolae Pătrașcu revenea, după nouă ani, cu pretenția de a-i fi retrocedată averea paternă. După atâta timp evidențele Camerei Aulice se pare că nu mai erau prea clare în privința datoriei pe care principelui o reclama și la 19 octombrie 1617 consilierii aulici propun împăratului Mathias al II-lea să ceară Consiliului de război un raport privind condițiile în care Mihai Vodă fusese omorât și ce se întâmplase cu averea lui mobilă. Sunt reluate detaliile oferite cu insistență de către fiul domnului, privind modul în care bunurile mobile fuseseră aduse din Ungaria Superioară, de către Carolus Magnus „comandantul șef al poștei

⁵³ A. Veress, *op. cit.*, doc. 256, p. 314-315.

⁵⁴ 1 taler nou echivala cu 105 dinari unghurești.

⁵⁵ A. Veress, *op. cit.*, doc. 19, p. 17.

⁵⁶ *Ibidem*, doc. 35, p. 44.

⁵⁷ *Ibidem*, doc. 62, p. 72-73.

⁵⁸ *Ibidem*, doc. 108, 109, p. 130-131. Termenul de *hărminție* este folosit de către A. Veress ca o traducere maghiară a latinescului *trigesima*. Este vorba, deci, despre oficiul vamal al comitatului Szencz.

imperiale și din Austria Inferioară⁵⁹, fapt ce putea fi întărit și de raportul lui Jakob Künig. Consilierii susțineau că din raportul lui Künig reieșea că executorul testamentar, Carolus Magnus, nu adusese cu sine decât cele mai valoroase piese, care fuseseră și inventariate; în ceea ce privește restul Camera Aulică nu „are nimic de-a face”. De aceea o cercetare privind cum fusese „atacat și omorât tatăl său, Mihai vodă și ce se întâmplase cu bunurile sale” ar fi fost benefică. Cele întâmplase urmau să fie elucidate „fără nici un fel de îndoială”, pentru a se putea stabili ulterior măsurile ce aveau să fie luate. În ceea ce privea inventarul bunurilor în cauză, el se afla cu siguranță în „moștenirea lăsată de defuncta maiestate imperială”. Petiția a fost înaintată Consiliului de război și acesta a predat-o spre rezolvare, la 24 martie 1618, Consiliului Secret⁶⁰, ceea ce arată importanța majoră acordată cererii formulate de către Nicolae Pătrașcu, al cărei subiect devenise total străin autorităților imperiale, după 16-17 ani de la moartea lui Mihai Viteazul.

Pentru a elucida cazul, Nicolae Pătrașcu a apelat la mărturia celui care era cel mai îndreptățit să știe cum se petrecuseră lucrurile, însuși Carolus Magnus. Acesta certifica, în octombrie 1617, că adusese din Ungaria bunuri în valoare de 12 300 de taleri, pe care le predase tezaurului imperial (*Schatzkammer*) din Praga, cu un inventar amănunțit. În afară de aceste bunuri mai rămânea de achitat contravaloarea, colanului de aur pe care însuși Nicolae Pătrașcu îl predase împăratului. Dacă facem o comparație între mărturia lui Carolus Magnus din 1617 și inventarul predat de același în decembrie 1601, la Praga, suma evaluată este aceeași, 12.300 de taleri⁶¹, cu rezerva pe care deja am exprimat-o că bunurile aduse și predate la *Schatzkammer* au fost subevaluate, pentru a se micșora suma pe care Camera Aulică ar fi avut-o de plătit moștenitorilor lui Mihai. În fapt însă nici măcar această datorie, pe care însuși Rudolf al II-lea și apoi moștenitorul său, Mathias al II-lea, o recunoscuseră nu a fost plătită, după cum arată demersurile disperate făcute timp de peste 25 de ani de către Nicolae Pătrașcu.

Unul dintre aceste demersuri a fost și cel imediat următor mărturiei lui Carolus Magnus, la 18 mai 1618. Cu această ocazie principele se adresa *Stărilor și Ordinilor din Ungaria*, sperând că acestea ar putea rezolva cumva situația sa. În mărturie Nicolae Pătrașcu face o abilă apologie a părintelui său, încercând să reînvie ura adâncă resimțită

⁵⁹ „Obrist Hof- undt N.Ö Postmeister”.

⁶⁰ A. Veress, *op. cit.*, doc. 130, p. 159.

⁶¹ Vezi mai sus, p. 5 și nota 18.

de unguri față de generalul Basta⁶² și distorsionând întrucâtva adevărul și prezentându-l pe Mihai ca pe un slujitor devotat al împăratului ce adusese Țara Românească la vechiul statut de vasalitate față de Ungaria. „Reamintesc Ilustrităților, magnificențelor ....Voastre că prin credința și devotamentul sufletului, răposatul Michael Voievod..., ce odinioară în timpul divinului împărat Rudolf, fie-i amintirea slăvită, a adus sub ascultarea regatului Ungariei provincia Valachia; și că acesta cu sinceritate, virtute și stăruință a slujit maiestății sale imperiale, împăratul Rudolf și prin acesta ilustrului regat al Ungariei și că în cele din urmă a fost ucis cu cruzime, nevinovat, de către George Basta”⁶³.

Cu această ocazie Nicolae Pătrașcu lămurește din nou situația creată în 1601, revenind cu alte amănunte și cu o cerere în plus, restituirea domeniului Kynsburg, din Silezia, pe care Mihai vodă îl primise pentru „totdeauna, el, fiii săi și moștenitorii acestora”. Principele arăta că dat fiind faptul că el fusese în acel moment „minor și prizonier în Transilvania”, bunurile au fost duse la Camera Aulică, pentru a fi păstrate pentru el, care era moștenitor unic și legitim. De aceea se considera îndreptățit ca să intre atât în posesia bunurilor sale mobile, cât și în posesia domeniului amintit. Este de remarcat faptul că Nicolae Pătrașcu fie nu mai știa, fie trecea voit sub tăcere vânzarea domeniului Kynsburg, chiar de către Camera Aulică.

Între timp însă pentru că nu se lua nici o decizie privind datoriile reclamate, la 20 septembrie 1618, principele cerea o majorare a pensiei de 50 de florini, cerere pe care însă Camera Aulică a respins-o la 22 septembrie⁶⁴.

În anul 1618 a avut loc însă și un eveniment fericit, atât pentru Nicolae Pătrașcu cât și pentru Radu Șerban, fostul domn al Țării Românești. Cei doi se întâlniseră la Tirnavia și au împărțit mai mulți ani necazurile exilului. Deși în situații diferite, cei doi se luptau cu aceeași acută lipsă de mijloace materiale, mai ales dacă doreau să ducă o viață princiară și să poată întreține în jurul lor și o mică suită (în cazul lui Radu Șerban). Dacă Nicolae Pătrașcu era un creditor al curții imperiale, ce nu își putuse recupera în nici un chip datoria, în cei 17 ani scurși, Radu

---

⁶² Adversitatea ungarilor față de Basta a sfârșit cu revolta lui Ștefan Bocskai. Vezi și Cristina Feneșan, *Die Bemühungen Siebenbürgens als Friedensvermittler zwischen Habsburgund der Pforte, 1605-1627*, în *Habsburgisch - Osmanische Beziehungen*, Wien, 1985, p. 145.

⁶³ A. Veress, *op. cit.*, doc. 137, p. 165-166.

⁶⁴ *Ibidem*, doc. 145, 146, p. 175.

Șerban sosise în imperiu în anul 1612, ca un protejat al curții imperiale. La început aceasta îi fixase cu multă generozitate o pensie lunară și ajutoare financiare pentru el, familie și suită. Cu timpul aceste ajutoare încetaseră, iar pensia, deși mai mare, îi era plătită cu aceeași întârziere, ca și în cazul lui Nicolae Pătrașcu⁶⁵. Probabil că situația financiară similară, limba și sorginta comună i-a apropiat în timp pe cei, care în 1608 fuseseră în tabere opuse⁶⁶. Un exemplu elocvent ar fi acela că la începutul anului 1616 cei doi se adresau Camerei Aulice pentru a li se plăti pensiile restante. În ianuarie 1616 Radu Șerban se plângea că suma restantă ajunsese la 5 500 de taleri, iar Nicolae Pătrașcu reclama, la 10 martie 1616, că nu i-a fost plătită pensia de 14 luni⁶⁷.

În aceste circumstanțe s-a petrecut apropierea dintre cei doi foști domni și pentru că Radu Șerban era însoțit în exil și de fiica sa, Ana, s-a considerat că o alianță matrimonială era binevenită, având în vedere că, pentru o domniță în exil și fără avere, șansa de a găsi o partidă potrivită era greu de găsit. La 10 iulie 1618 nunta dintre cele două vlăstare domnești a fost oficiată și proaspeții căsătoriți aveau să rămână în Tirnavia, până în anul 1619, când atât Nicolae Pătrașcu cât și Radu Șerban au fost mutați, de către împăratul Mathias, în orașul Modor, în urma unui șir lung de neînțelegeri cu orășenii din Tirnavia, exasperați de sarcina întreținerii acestora. În lipsa plății la timp a stipendiilor hotărâte de către Camera Aulică, aceștia cumpărau cele necesare traiului zilnic pe datorie, care ajunsese insuportabilă.

În curând însă și orășenii din Modor aveau să fie la fel de nemulțumiți de prezența „curții” pe care o adusesse cu el Radu Șerban⁶⁸. În

---

⁶⁵ La 2 februarie 1612 Camera Aulică ordona Camerei Ungare să plătească fără „nici un fel de derogare” suma de 25 de florini pe zi pentru întreținerea suitei de 60 de persoane cu care sosise la Tirnavia domnul Radu Șerban (A. Veress, *op. cit.*, vol. VIII, doc. 181, p. 232). În data de 3 mai același oficiu stabilea pensia de 600 de florini lunar pentru Radu Șerban și suita sa. Se adăuga și suma de 200 de florini, ajutor pentru provizii, fără a se specifica dacă era o sumă lunară sau excepțională (doc. 200, p. 253). Din luna august a anului 1612 pensia avea să fie mereu plătită cu întârziere, iar ajutoarele și subsidiile pentru suită au fost treptat tăiate.

⁶⁶ Reamintim încercarea lui Nicolae Pătrașcu de a-l alunga pe Radu Șerban și de a ocupa tronul Țării Românești.

⁶⁷ A. Veress, *op. cit.*, vol. IX, doc. 57, 62, p. 68-69, 73.

⁶⁸ „Quanta diversarum incommoditatum, difficultatumque congerie civitas libera Maiestatis V.trae Modrensis ob diuturnam at continuam Ill.mi Domini Raduli Walachiae Transalpine Waywodae cum genero suo, totaque aula et familia inibi cohabitationem aggravetur”, doc. 153, p. 182-183.

ciuda demersurilor făcute de palatinul Sigismund Forgách, de a-l muta pe domn la Eisenstadt, demersuri la care atât Radu vodă cât și soția sa, doamna Elina, au consimțit, Camera Aulică a hotărât ca acesta să rămână la Modor.

În anul 1619, noul împărat Ferdinand al II-lea a încercat pentru ultima dată să îl aducă pe Radu Șerban pe tronul Țării Românești, dar și această tentativă a eșuat⁶⁹. Deprimat din cauza mijloacelor precare de existență domnul român se afla la începutul anului 1620 la Viena, pentru a-și pleda din nou cauza pe lângă împărat. La 13 martie 1620 murea, însă, subit. Ultima sa reședință a fost în cartierul străinilor, aflat în jurul Bisericii Scoțienilor (*Schottenkirche*). De aceea este probabil să fi fost îngropat în această biserică și nu la Stephansdom, cum apare în documentul din anul 1640, referitor la aducerea în țară a osemintelor domnului, părere împărtășită și de A. Veress și vehiculată în istoriografia română ca un lucru sigur. Ultima sa reședință se leagă și de calitatea de membru la ordinului *Militiae Christianae*, calitate primită în timpul exilului său vienez⁷⁰.

În aceeași perioadă se afla la Viena și Nicolae Pătrașcu, pe care de această dată îl găsim în postura de refuza o ofertă a împăratului Ferdinand al II-lea, care dorind să se achite de datoria față de principe în oferea suma de 6 000 de florini, plătibili pe loc, din casieria Consiliului de Război⁷¹. Nici această sumă nu a fost însă pusă la dispoziție, cum suna decretul imperial, ci ulterior s-a dorit efectuarea unui schimb, în locul banilor Nicolae Pătrașcu urmând să fie pus în posesia unei moșii rămase de la defunctul Andrei Szaszy. Punerea în posesie a fost destul de dubioasă, deoarece dania a fost imediat atacată de către rudele defunctului⁷².

Este de înțeles de ce în luna aprilie Nicolae Pătrașcu a refuzat oferta împăratului. Mulțumind pentru bunăvoință, principele amintea plin de amar că tatăl său, în timp ce servea interesele Casei de Austria, fusese ucis, nevinovat fiind și își pierduse toate bunurile și posesiunile, soția și copilul său fiind privați de tot ce li s-ar fi cuvenit. De aceea el ceruse în repetate rânduri numai ceea ce îi aparținea de drept (15 000 de florini și

---

⁶⁹ M. Stoy, *Rumänischen Fürsten im frühneuzeitlichen Wien*, în „Jahrbuch des Veriens für Geshichte der Stadt Wien“, Bd. 46, 1990, p. 164.

⁷⁰ Ileana Căzan, *Domni români pribegi în Imperiul german, secolele XVI-XVIII*, în vol. *Călători români în Occident*, Cluj-Napoca, 2004, p. 151.

⁷¹ A. Veress, *op. cit.*, vol. IX, doc. 170, p. 214.

⁷² *Ibidem*, nota editorului de la p. 214.

domeniul Kynsburg), iar suma de 6 000 de florini era prea mică pentru a fi acceptată ca sumă finală. De aceea Nicolae Pătrașcu menționa că își rezervă dreptul de a redeschide problema succesiunii în alt moment, când situația financiară a imperiului avea să fie mai favorabilă. Cum Imperiul habsburgic începuse campania împotriva revoltei boeme, care deschisese marea conflagrație europeană, ce s-a numit *războiul de 30 de ani*, banii aveau să fie și mai greu de găsit decât până în acel moment.

Ultimii ani din viața principele și i-a petrecut când la Viena când la Bratislava, ocupându-și timpul cu studiul clasicilor și al umaniștilor, multe cărți fiind împrumutate chiar din Biblioteca imperială. Periodic a revenit cu cererea de a i se achita datoria, mai ales că fiind bolnav la pat și cu o casă plină de copii, pensia era total neîndestulătoare pentru doctori și medicamente. În septembrie 1627 soția sa, Ana, este menționată ca văduvă. Înainte cu câteva luni de moarte, Nicolae Pătrașcu primise satisfacția financiară asiduu și îndelung cerută. Împăratul Ferdinand al II-lea îi concesionase un domeniu situat pe insula dunăreană Csallóköz, ce aducea un venit însemnat. Trupul său a fost înmormântat, de către soția sa, în biserica grecească din Győr, pentru ca în 1640 osemintele sale și ale lui Radu Șerban să fie aduse de Ana în Țara Românească, pentru a fi reînhumate la mănăstirea Comana⁷³.

Străduințele lui Nicolae Pătrașcu au dat roade pentru fiul său, Mihai. Ana a luat în primire domeniul oferit de împărat și i-a dat fiului ei o educație maghiară, ceea ce i-a facilitat, la vârsta majoratului, acordarea indigenatului și împământarea în Ungaria regală.

În concluzie, scopul demersului nostru a fost acela de a încerca să lămurim în ce măsură sumele datorate celor doi principii români, ce pot părea neînsemnate valoric, raportate la veniturile pe care le aduna Casa de Austria, au reprezentat, la un moment dat, contribuții importante pentru finanțarea campaniilor din timpul *războiului cel lung*. Dificultățile financiare ale imperiului nu au încetat în 1606, după semnarea păcii de la Zsitvatorök, ci s-au agravat, în așa măsură încât și plata unei datorii de 15 000 de taleri a fost o problemă, aproape de nesoluționat, timp de 26 de ani. După 1618 colectarea sumei datorate a fost și mai grea, pentru că toate lichiditățile aveau să fie dirijate exclusiv pentru plata trupelor de mercenari. Acestea, întâi sub conducerea generalului von Tilly, apoi sub cea a lui Wallenstein, au adus victorii sistematice (până în anul 1635) Imperiului habsburgic, ce a dominat teatrul operațiunilor militare în primele trei faze ale *războiului de 30 ani*. Așa se explică de ce soluția

⁷³ Georg Kraus, *Siebenbürgische Chronik*, vol. I, Wien 1862, p. 195-196.

finală a fost concesionarea unui domeniu, care evident a valorat mai mult de 15 000 de florini, dar care oferea compensație și pentru pierderea Kynsburgului.

MICHAEL THE BRAVE'S LEGACY: THE DEBTS OWED BY THE HABSBURGS TO NICOLAE PĂTRAȘCU

Abstract

The present paper investigates the situation of the debts owed by the House of Austria to Michael the Brave, and subsequently to his son Nicolae Pătrașcu.

When the Wallachian prince was forced to take refuge in the Austrian Empire (in 1600), he had a financial reserve that would have enabled him to launch a new campaign in order to recover the Wallachian throne. The money was to come from the sale of a herd of oxen sent from Moldavia to Upper Hungary (then under Habsburg control). Although the sale occurred, the benefits, estimated by Michael to 60,000 thalers, were never acknowledged by the Austrian fiscal authorities, more exactly the Aulic Chamber and the Hungarian Chamber. The money from the sale was sent to the two fiscal institutions and spent immediately, so as to cover the military and diplomatic expenses of the Imperial Court, then at war with the Ottoman Empire, during the Long War (1593-1606). The debt eventually acknowledged by the Hungarian Chamber and, subsequently, by the Aulic Chamber was of a little over 43,000 thalers. Moreover, it was never paid back to the Prince integrally, despite his persistent approaches to Emperor Rudolf II and to the latter's brother, Archduke Matthias, commander of the troops of Royal Hungary.

It is no less true that Michael received stipends from the Empire for the enrolment of an army of mercenaries, but this in his quality of military commander in the service of the House of Austria, and with the purpose to prepare a new campaign in Transylvania against his rival Sigismund Báthory. Thus, he did not consider the debt cleared, whereas the Aulic Chamber kept accurate accounts of all the expenses incurred with Michael, since his arrival in the Empire, and with the preparation of the troops, and deduced them from the total sum.

Upon the Prince's death in the summer of 1601, the central fiscal organ considered that Michael was in debt to the Empire and put up for sale the estate of Kynsburg, Silezia, attributed to him as a feud by Rudolf II. Part of the money was used to pay the numerous creditors who made claims after Michael's death, and another part was taken by the Aulic Chamber. An inventory was made of good such as garments and jewelry, which were taken to Vienna by an executor of the will appointed by the Emperor.

Shortly after the Prince's death, his son Nicolae Pătrașcu, wishing to obtain protection, handed over to the Emperor all the valuable goods, especially jewelry, while hoping to obtain in exchange the sum of 15,000 thalers or a comfortable life annuity. From 1605, when Rudolf II officially admitted the debt owed by the Aulic Chamber to the young prince, and until shortly before his death in 1627, the 15,000 thalers could not be paid. Several attempts were made to offer compensation, either by concession of the customs duties in three comitats of Royal Hungary or by the payment of a monthly allowance of 30-50 florins. Neither solution was found viable. The customs duties in the three comitats were too small to be reasonably renounced, and the allowance could not be paid in time, leading to the accumulation of an important debt. A few months before his death, Nicolae Pătrașcu, who since 1618 had been experiencing the hardships of the exile together with his father-in-law, Radu Șerban, former prince of Wallachia, had the satisfaction to see the financial claim he had been making for over two decades granted. He had been conceded by Emperor Ferdinand II, also King of Hungary, an estate on the Danubian island of Csallököz, liable to secure him important revenues. On 7 September 1627, his wife Ana was mentioned as being a widow. She made all the necessary funeral arrangements for her husband at the Greek Church of Győr.

The author's purpose was to demonstrate to which extent the amounts owed to the two Romanian princes, which might seem of unimportant value in relation to the revenues that could be collected by the House of Austria, were, at one point, important contributions to financing the campaigns during the Long War. The financial difficulties of the Empire did not end in 1606, after the signature of the Peace of Zsitvatörök, but aggravated to such an extent that the payment of a debt of 15,000 thalers remained an unsolvable problem for 26 years.

**OCTAVIO SAPIENCIA: UN CLERIC SICILIAN
LA ISTANBUL ȘI PE MAREA NEAGRĂ LA
ÎNCEPUTUL SECOLULUI AL XVII-LEA***

ȘTEFAN ANDREESCU

Scrierea pe care o voi prezenta în cele ce urmează a fost semnalată în istoriografia noastră de Nicolae Iorga. Mai întâi, în anul 1911, într-unul din volumele seriei *Studii și documente cu privire la istoria românilor*. Dar, aici, după un manuscris de la Biblioteca Națională din Napoli și fără a indica autorul. Iorga a menționat doar titlul, în această formă, ușor eronată: „Nuovo tratado de Turquia”. Și a datat textul în 1616, pe temeiul precizării, culese chiar din acesta, că autorul anonim „era în Constantinopol în Mart 1616”¹. La începutul volumului cu pricina, Iorga arăta că: „De mai mulți ani de zile n-am tipărit nimic din vechile mele copii de documente externe luate mai ales pe vremea când făceam studii în Apus, acum douăzeci de ani de zile”. Cu alte cuvinte, și manuscrisul de la Napoli figura printre fișele sale de tinerețe, pe care a găsit de cuviință să le valorifice în cuprinsul acestui volum. L-a introdus, însă, desigur numai pe criteriul cronologic, în grupajul: *Acte din archive austriece, privitoare la întâmplările din țerile noastre și din Ardeal după moartea lui Mihai Viteazul*.

Ulterior, mai exact în anul 1928, Iorga a revenit asupra scrierii de care ne ocupăm, de astă dată discutând cartea tipărită, la Madrid, în 1622, și sub semnătura autorului ei, clericul Octavio Sapiencia. El o rezumă în chipul următor: autorul „se oprește, printre minunățiile și curiozitățile pe care le-a văzut, asupra Sfintei Sofia, bineînțeles, asupra Casei Tezaurului și a veniturilor, asupra Canalului Constantinopolului, temnițelor, oștirii,

---

* Sunt îndatorat pentru tălmăcirea adecvată sau lămurirea unor fragmente din scrierea discutată în aceste pagini Doamnei Stela Brătescu, distinsă hispanistă, căreia îi adresez mulțumirile mele și pe această cale.

¹ N. Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, XX, București, 1911, p. 459-461.

obiceiurilor, ambasadurilor, chiar și a grecilor și Bisericii lor, asupra catolicilor din Turcia și a martirilor Credinței. Curiozitatea lui se întinde până în părțile cazacilor, la orașul «Jesulibe», aproape de Caffa, și la tătari, la ruși, vasalii Poloniei, la insula Chios și la Sfântul Mormânt”. Ceea ce i-a reținut cu precădere atenția lui Iorga a fost pasajul în care Sapiencia pomenește de o încercare eșuată a fostului ambasador al Franței, de Brèves, de a introduce arta tiparului în Imperiul otoman². Nici de aici, nici din culegerea de documente citată ceva mai sus nu rezultă, însă, că Iorga ar fi observat că Sapiencia a fost nu doar în Constantinopol, ci a călătorit și pe Marea Neagră. Așa se explică fără doar și poate interesul lui pentru locurile și situația din nordul spațiului pontic.

Ceea ce știm despre biografia lui Don Octavio Sapiencia provine din însăși scrierea lui, care poartă titlul *Nuevo tratado de Turquia con una descripcion del sitio y ciudad de Constantinopla, costumbres del gran Turco, de su modo de gouierno, de su palacio, consejo, martyrios de algunos martyres y de otras cosas notables*³. Dar mai întâi voi încerca să datez scrierea. Autorul ei ne spune că a fugit din Istanbul la 1 martie 1616. Iar, pe de altă parte, seria de „vize” pentru tipar, tipărită în fruntea cărții, începe cu una din 15 martie 1620. Putem deci aproxima că lucrarea a fost redactată cel mai târziu în anul 1619 și la începutul celui următor. Don Octavio Sapiencia era „clerigo presbytero natural de Catania en el Reyno de Sicilia”. În ajunul zilei de 22 septembrie 1604 a fost luat prizonier în largul mării, între Napoli și Palermo, de un vas turcesc – „vna fragata de catorze bancos bien armada” – și a fost debarcat pe coasta nord-africană, la Bizerta. Și-a început aventura în Imperiul Otoman ca rob – vâslaș, timp de cinci ani. Dintre aceștia, ultimii trei i-a petrecut la Istanbul, chiar pe galera amiralului (*Capudan pașa*) flotei otomane⁴. În tot acest interval de cinci ani, spune el, „am navigat pe <lângă> coasta Africii, ca și a Barbariei și a Siriei, pe coasta Asiei și a Mării Negre. Cât privește Europa, tot Arhipelagul și marea Levantului, cu flota otomană”⁵.

Cu privire la circumstanțele în care a încetat să fie rob - vâslaș putem citi următoarele: „În al cincilea an și ultimul al robiei mele, fiind atins de ciumă nu m-am îmbarcat pe flota care a înaintat pe Marea Albă

² Idem, *Une vingtaine de voyageurs dans l'Orient européen*, Paris, 1928, p. 24-25.

³ Vezi și Elisabetta Borromeo, *Voyageurs occidentaux dans l'Empire ottoman (1600-1644)*, Paris, 2007, care și-a extras datele despre Sapiencia tot din textul lui.

⁴ „la galera Capitana Real”.

⁵ P. 5v.

<= Marea Egee>; totuși, puțin mai apoi pe flota de galeote și fregate, care s-a dus pe Marea Neagră împotriva rușilor din Polonia <=cazaccii de la Nipru>, lucru despre care va fi vorba în capitolul XXIII. Aceștia au scufundat patru galeote și cincisprezece fregate din flota noastră, fără ca turcii să îi poată înfrânge; și așa mergând lucrurile, cei care au scăpat, printre care am fost și eu, s-au înapoiat la Constantinopol”⁶. Aici și-a schimbat statutul datorită ambasadorului Franței, Jean Gontaut, baron de Salignac. Probabil că s-a pus sub protecția lui și acesta l-a cerut autorităților pentru serviciul său⁷.

Dar baronul de Salignac s-a stins curând din viață și, cu îngăduința sultanului, a fost îngropat în biserica Iezuiților din Pera. A venit la Poartă, în locul său, Achille de Harlay, baron de Sancy, în slujba căruia a rămas, în calitate de capelan și confesor, vreme de șapte ani (1609-1616). Din această poziție, Sapiencia se laudă că a putut face regelui Filip III al Spaniei „algunos serucios”, cuvinte care acoperă foarte probabil activitatea lui de iscoadă...

Valoarea mărturiei lui Don Octavio Sapiencia rezidă, bineînțeles, în faptul că majoritatea locurilor, oamenilor și evenimentelor pe care a găsit de cuviință să le consemneze au fost văzute cu proprii lui ochi. Și nu lipsește să precizeze în destule ocazii acest lucru. Iată, de pildă, un fragment de la începutul descrierii orașului Pera, care confirmă totodată datarea întregii scrieri în anul 1619: „Acest oraș a fost sub stăpânirea genovezilor până la intrarea turcilor în Constantinopol (acum o sută șaiszeci și șase de ani)⁸ și stemele lor sculptate se mai văd și astăzi pe

---

⁶ *Ibidem.*

⁷ Faptul că a rămas tot rob rezultă limpede din istorisirea încercării lui Gaspar Grațiani de a-l elibera: „...Am văzut cu ochii mei acest cumplit măcel, căci mă aflam în tabără în ziua aceea, din pricină că marele vizir <Murad pașa, 11 decembrie 1606 - 5 august 1611> vroia să-și țină făgăduiala, dându-i lui Gaspar Grațiani (*Gaspar Gracian*) un rob creștin al regelui în locul unui rob turc pe care acela îl slobozise și-l adusese de la Livorno la Constantinopol, cerându-mă pe mine în schimb. Dar nu s-a făcut milostenia deoarece creștinii care trăiau în robia sultanului și cărora le slujeam drept preot și duhovnic i-au trimis o petiție vizirului ca să nu rămână fără mine, căci nu aveau pe cine pune în loc, zicând că prețul meu ar fi mare și că-i făgăduisem lui Gaspar Grațiani două mii de ducați în schimbul eliberării mele” (p. 35). Din pricina menționării viitorului domn al Moldovei, pasajul acesta a fost reprodus de N. Iorga, în *Studii și documente*, XX, p. 460-461.

⁸ Și într-un alt loc al scrierii sale, când se ocupă de flota otomană și de arsenal, Sapiencia vedește indirect că a alcătuit-o în 1619: „...voi zice că din anul o mie șase sute patru până în anul o mie șase sute nouăsprezece au fost nouă amirali”.

porțile caselor. Și un om de neam mare din oraș, de o vârstă foarte înaintată, mi-a povestit că turcii au cucerit mai întâi Constantinopolul și după aceea s-a supus și Pera. Și că el știe din bătrâni că unul dintre strămoșii lui, împreună cu alt nobil, au fost solii care i-au dus sultanului cheile pe un taler de argint, închinându-i orașul și rugându-l să nu-l prade și să nu-i necăjească pe locuitorii lui și să le dea voie să trăiască creștinește, și că de aceea îi cer din tot sufletul să lase bisericile din oraș libere și nevătămate. Iar sultanul, cu mare bunătate, s-a învoit la tot ce i-au cerut și, după ce le-a făcut hatârul, le-a zis: - V-am dat tot ce mi-ați cerut. Acum vreau să vă cer și eu un hatâr: să-mi dați una din bisericile voastre, pe care vreți voi. Iar solii, neputându-se împotrivi, au hotărât să i-o dea. Și, ținând seamă că una dintre biserici era despărțită de celelalte opt câte avea orașul, cu toate că era cea mai mare și mai bogată și mănăstire Dominicană închinată Sfântului Paul, i-au dat-o. Căci, dacă i-ar fi dat una dintre celelalte, așezate una lângă alta, și turcul ar fi fost vecin rău, în scurt timp le-ar fi luat pe toate. Și așa se face că nu există altă geamie în acest oraș decât cea care a fost biserica Sfântului Paul. Fiindcă celelalte geamii ale turcilor sunt în afara zidurilor⁹. De bună seamă că Don Octavio a discutat cu unul dintre locuitorii de origine genoveză care mai trăiau pe atunci în Pera. Iar povestea auzită poate fi pusă ușor în legătură cu polemica izbucnită periodic în mediile otomane, începând de prin 1538, cu privire la existența în continuare a bisericilor ortodoxe și a sinagogilor din însăși capitala fostă bizantină. A trebuit inventată o „bază juridică” pentru această realitate stânjenitoare, nu altceva decât tot o înțelegere tainică pentru predarea orașului între o parte din grecii ortodocși și evreii trăitori în Constantinopol și sultanul Mehmed II¹⁰.

Fiindcă am pomenit de statutul eclesiastic al celorlalte comunități, altele decât cele mohamedane, iată ce notează Octavio Sapiencia despre situația din vremea lui: „Grecii și armenii au și ei bisericile lor înlăuntrul și în afara orașului Constantinopol, unde își țin fiecare slujbele potrivit credinței lor, fără nici o piedică. Morții nu pot fi îngropați în biserică, fiindcă la turci nu e îngăduit, nici pentru ai lor, nici pentru ai altui neam,

---

⁹ P. 54.

¹⁰ Vezi de curând, în această problemă, studiul lui Gilles Veinstein, *Les conditions de la prise de Constantinople en 1453: un sujet d'intérêt commun pour le patriarche et le grand mufti*, în culegerea: *Le Patriarcat oecumenique de Constantinople aux XIVe - XVIe siècles: rupture et continuité (Actes du colloque international Rome, 5-6-7 décembre 2005)*, Paris, 2007, p. 275-287.

așa că sunt duși la cimitirul nostru <= catolic>, în afara orașului, însoțiți de călugări cu lumânări aprinse și cântări bisericești. Nu pot purta Crucea, dar altfel nu-i supără nimeni. Grecii și armenii fac și ei la fel. Totul întru slava lui Dumnezeu și tulburarea necredincioșilor și dușmanilor sfintei noastre credințe”¹¹. În plus, tot între zidurile Constantinopolului – „puțin mai jos de palatul imperial al lui Constantin” – existau și două biserici, una „latină”, în care se păstra o imagine pictată a Maicii Domnului numită „de la Constantinopol”, alta închinată Sf. Nicolae, „în care oficiază latinii și armenii, fiecare la un altar diferit”. În ambele biserici slujea, pentru enoriașii catolici, un călugăr dominican. Eforii sau „rectorii” – cum le spune Don Octavio – din partea latinilor, care sprijineau cele două biserici, proveneau din „patru case de catolici” descendenți din catolicii din Caffa, strămutați așa cum se știe după cucerirea Crimeii în 1475¹².

De și mai mare interes este observația lui Sapiencia cu privire la starea înaltului cler ortodox: „Biserica grecească <ortodoxă> îndură o sumedenie de necazuri, fiind prigonită de Turc <sultanul>, care dă scaunul de patriarh celui care plătește mai mult, astfel încât doar în anul 1612 s-au perindat trei patriarhi. Căci fiind primul dintre ei în scaun, s-a înfățișat patriarhul Alexandriei și i-a dat Turcului douăzeci și cinci de mii de țechini de aur, bani cu care acesta l-a dat jos pe cel dintâi, punându-l pe al doilea. Cu cel de-al treilea s-a întâmplat același lucru, căci a dat treizeci de mii de țechini la înscăunare. (Patriarhatul neavând venituri) patriarhii vând arhiepiscopatele, episcopatele și parohiile, iar cei ce le cumpără vând după aceea Sfânta Împărtășanie, astfel încât dacă un păcătos vrea să se spovedească, duhovnicul îi cere să plătească spre a fi dezlegat de păcate, spunându-i chiar el prețul simoniei. Iată în ce stare jalnică se află Biserica grecească, de a ajuns să vândă sângele lui Hristos pentru a-i plăti Turcului”¹³. Cei trei patriarhi concurenți din 1612 sunt de bună seamă Neofit II (15 octombrie 1607 - 8 octombrie 1612), Chiril I Lucaris, patriarh al Alexandriei, care a ocupat acum întâia oară, dar doar pentru

¹¹ P. 55v.

¹² P. 11: «Los Rectores que sustentan estas Yglesias, son quatro casas de Catolicos, llamados Cafeluqui, por ser descendientes de los Catolicos del Cafâ; los quales viuen cerca de las dichas Yglesias, y acuden al culto diuino con mucha puntualidad, y deuocion». Pentru ocrotirea de către autoritățile otomane a clerului catolic de pe cuprinsul împărăției, exact în perioada de care ne ocupăm, vezi Nagy Pienaru, *Otomanii și Habsburgii. Diplomatie și confesiune. Două documente otomane din 1616*, în **RI**, s.n., t. XIX, 2008, 1-2, anexa II, p. 95.

¹³ P. 56.

vreo lună, scaunul patriarhal din Constantinopol și Timotei (sfârșitul lui octombrie sau începutul lui noiembrie 1612 - 3 septembrie 1620)¹⁴. Alegerea de către Sinod a lui Chiril Lucaris pare a fi avut rostul de a pune capăt orientării pro-unioniste a predecesorului său¹⁵. Oricum, cele scrise de clericul sicilian, aflat acum, în 1612, în poziția de observator bine plasat pe care i-o conferea calitatea de capelan și confesor al ambasadorului francez, se adaugă informațiilor similare cunoscute cu privire la decăderea patriarhatului ecumenic în această epocă de la răscrucea secolelor XVI-XVII.

Sensibil la relațiile cu ortodocșii, Sapiencia confirmă ostilitatea neclintită a acestora din urmă față catolici și Biserica lor: „Iar lucrul cel mai rău este că cea mai mare parte a grecilor nu pot suferi tagma credinșilor Bisericii noastre romane și ne numesc câini frânci, o vorbă de ocară pe care o folosesc între ei, preferând să fie supușii Turcului, chiar dacă trebuie să îndure o sumedenie de jigniri, decât să se supună papei sau regelui catolic. Și când fuge pe uscat vreun rob creștin latin, grecii sunt cei care îi iau urma pentru zece scuzi, care se dau pentru fiecare fugar prins. Și, în afară de asta, mulți dintre ei se bucură să aibă copii sau frați ieniceri, ca să îi apere de turcii care îi nedreptățesc”¹⁶. Foarte probabil, una dintre ultimele remarci, cea despre rolul jucat de greci în prinderea robilor catolici fugari, provine din experiența personală, din vremea când se pregătea, la rândul lui, să scape din robie¹⁷ ... Oricum, în ce mă privește, nu am mai întâlnit-o în vreun alt izvor.

---

¹⁴ P. Ș. Năsturel, *Lista patriarhilor ortodocși*, în „Hrisovul”, VII, 1947, p. 154; V. Grumel, *Traité d'études byzantines*, I, *La chronologie*, Paris, 1958, p. 438.

¹⁵ Vezi Steven Runciman, *The Great Church in Captivity*, Cambridge, 1968, p. 268. Runciman crede că Neofit ar fi murit încă din ianuarie 1612, dar mărturia lui Sapiencia îl contrazice.

¹⁶ P. 56v.

¹⁷ Că a fost vorba de o fugă ne-o spune el însuși, când amintește că a fost “rob” al sultanului Ahmed I (22 dec. 1603 - 22 nov. 1617) și chiar îi schițează portretul: “... în vremea când am fugit din Constantinopol, adică în prima zi a lunii martie 1616, el avea treizecișitri de ani și era un bărbat foarte voinic, cu o înfățișare impunătoare” (*en el tiempo que me huy de Constantinopla, que fue el primer dia del mes de Março 1616, tenia treynta y tres anos, era hombre de grande presencia, y muy gruesso*) (p. 18v). Deoarece am pomenit de sultanul Ahmed, iată și o altă însemnare cu privire la el, mai exact despre interesul lui față de arta occidentală a portretului: “Acest mare Turc avea o atracție pentru tablouri și portrete de creștini, deși la ei nu se poartă și nici nu se fac. În repetate rânduri a cerut să i se aducă de la ambasadorul Franței și, după ce le privea, i le înapoia” (p. 19).

Să trecem la un alt aspect care și-a găsit loc în scrierea lui Don Octavio, anume comerțul și aprovizionarea Istanbulului. De pildă, el notează că: „Se pot vedea intrând în port în fiecare zi mai mult de trei mii de corăbii încărcate, care descarcă acolo și în fiecare scală din dreptul fiecărei porți a orașului...vin nave din Alexandria și Cairo, din Tripoli, Saida, Alep, de pe toată coasta Siriei, din Anatolia și Caramania, de pe toată coasta Europei, și în chip special din golful bogatului oraș Thesalonic (chemat de turci Salonic), din Cipru, Creta, din toate insulele Arhipelagului, din Barbaria; din toate statele principilor care sunt în pace cu Turcul, ca și din statele răzvrătite ale Flandrei, Angliei, Franței, Veneției și din Ragusa; care toți acești principii, spre a-și păstra comerțul și legătura vasalică <bineînțeles, unde era cazul – Șt. A.>, țin ambasadori la curtea sultanului; vin unele corăbii din Italia, care pentru a putea purta negoțul <în împărăția turcească> obișnuiesc să înalțe flamura Franței”¹⁸. Dar în altă parte a „tratatului”, același Don Octavio vedește că vama pentru mărfurile aduse de negustorii creștini „pe vasele apusene și din părțile răsăritene” se găsea în Pera, „căci toate se descarcă la cheul acestui oraș”. De aceea, mai adaugă el, „toți neguțătorii creștini trăiesc aici și nu în Constantinopol”¹⁹.

Una dintre cele mai prețioase însemnări din domeniul comerțului este cea privitoare la mărfurile care soseau în capitala otomană. Reproducând aceste rânduri ne apropiem totodată de Marea Neagră, de care va fi vorba ceva mai jos: „Prin canalul care intră din Marea Neagră sosesc în oraș lemne de foc, cărbune, lemn pentru prelucrat, grâu și vin de la Trapezunt (unul foarte slab!). Vin puține fructe, dar de pe mare se aduce mult pește proaspăt și sărat de toate soiurile și un fel de mâncare făcut din icre de pește căruia îi zic «caviar»; mai sunt aduse untură, ceară, piei, lână, totul din belșug, și o mulțime de robi creștini pe care neguțătorii turci se duc să îi cumpere în Tartaria, pentru ca să îi revândă apoi în orașul acesta, cu câștiguri mari”. Continuă apoi astfel: „De pe malul asiatic sosesc în Constantinopol cirezi de mii de boi și caravane de câte două mii de cămile, ca de pildă din Siria, din Arabia, Babilonia,

---

¹⁸ P. 12.

¹⁹ P. 54. A mai consemnat totodată că Pera era înconjurată de ziduri și șanțuri care „se întind pe mai bine de o leghe”. În ziduri se deschideau nouă porți, „patru pe latura uscatului și cinci spre port, la miazăzi”. Între cele două porți dinspre miazănoapte „se află un turn foarte înalt și vârtos care se înalță peste tot orașul”. Este vorba de „turnul nogovez”, care și astăzi, într-adevăr, domină Pera.

Diarbekir, din cetatea de odinioară a Damascului, astăzi de mărimea unui sat, și din Persia, în vreme de pace cu sultanul; și aceste caravane umblă cu mulți străjeri, fiindcă duc bogății mari de aur, mătase, argint și cai din Babilonia, mândri, puternici și foarte buni de muncă”²⁰.

În fine, un al treilea „orizont comercial” al capitalei otomane descris de Sapiencia este cel european: „Dinspre latura Europei, când împăratul Germaniei este în armistițiu cu sultanul, trimite în fiecare an câte un ambasador ordinar la Constantinopol, care lasă un agent în locul lui când se înapoiază; și în fiecare an sosesc din statele imperiale două caravane cu numeroase căruțe încărcate cu mărfuri scumpe, care se duc îndărăt pline cu mărfuri din Constantinopol. Regele Poloniei face și el adesea pace cu Turcul și în fiecare an sosesc la Constantinopol două caravane ale supușilor lui, cu două sute de căruțe fiecare, pline de mărfuri scumpe atât la dus cât și la întors. Nu este an să nu vie o caravană și din Moscovia. Alta de la Veneția și alta din cetatea Raguzei, a cărei republică plătește tribut și trimite cu caravana doi soli care îi aduc sultanului zece mii de ducați, tributul pe care obișnuiește să-l dea în fiecare an”. Autorul întregește acest paragraf cu înșirarea solilor din partea prinților creștini „de rit grecesc”, printre care cei „din Moscovia, din Transilvania (?), din Valahia, din Georgia, Mingrelia, Rusia <Roxia> și Circazia”, la care se adăugau și solii tătarilor sau „altor suverani musulmani”. Iar „cu prilejul adunării acestor soli ai regatelor, principatelor și republicilor, la Constantinopol au loc schimburi de scrisori și învoieli între toate colțurile pământului și se pot vedea în oraș oameni din toate neamurile, înveșmântați fiecare după datina lui”²¹. Este o imagine care poartă pecetea inconfundabilă a autenticității, un tablou care neîndoielnic stăruia în memoria clericului sicilian...

Ajungem acum și la cele înregistrate de Octavio Sapiencia cu privire la Marea Neagră. El susține mai întâi că are o întindere de „șapte sute de mile către cele patru vânturi (!), adică două sute treizeci și trei de leghe”²². Apoi, ca și atâția alți călători încearcă să dea o explicație pentru numele ei: „Și îi zice Marea Neagră fiindcă este mereu atât de întunecată din pricina ceții că uneori se întâmplă să nu se vadă om cu om, chiar fiind unul lângă altul, *cum m-am convins și eu cu ochii mei*, iar din luna

---

²⁰ P. 14.

²¹ P. 15v.

²² Dintr-un alt pasaj înțelegem că este vorba de “lățimea” Mării Negre (vezi mai jos n. 25).

noiembrie până în aprilie corăbiile nu pot merge pe ea. Iar dintre cei ce cutează să meargă, puțini obișnuiesc să scape cu viață, fiindcă nu au porturi și se împotmolesc; această mare nu are altă ieșire decât prin canalul de la Constantinopol” (s.n. - Șt. A.)²³.

Observațiile despre situația din nordul Mării Negre se încadrează perfect în seria mărturiilor directe sau indirecte cunoscute până în prezent²⁴. Mai exact, interesul lui Octavio Sapiencia este focalizat pe trei direcții: tătarii din Crimeea, cazacii de la Nipru, supuși ai regelui polon, și incursiunile lor navale, iar, în subsidiar, prezența catolicilor de origine genoveză într-un sat crimeean (Fot-Salá). De fapt, nu știm dacă el și-a cules datele de la fața locului sau de la Istanbul. Pare mai probabilă varianta din urmă, întrucât există unele imprecizii ale relatării lui. Dar, chiar și așa, sunt destule elemente care verifică informații din alte surse, devenind astfel o verigă vrednică de toată atenția.

Am să încep cu notațiile despre cazaci, cu care totuși putem fi siguri că Don Octavio a intrat în contact direct, în cursul bătăliei navale la care a fost obligat să participe, pe o corabie otomană: „Acești ruși (pe care turcii îi numesc cazaci) sunt oșteni foarte curajoși, cât se poate de potriviți pentru a se bate cu turcii și tătarii. Știu să trăiască, să se poarte și să se lupte în legea lor și cu cea mai mare iscusință, pe mare și pe uscat. Au un fel de bărci pe care le numesc șeici, care au nevoie de o apă așa de mică încât turcii care-i urmăresc nu pot intra pe meleagurile lor cu galere sau fregate. Împotriva acestora, rușii <= cazacii> pregătesc îndeobște două până la trei sute de astfel de șeici, cu care, cutreierând Marea Neagră, au jefuit multe țări și târguri ale Turcului, ajungând cu corăbiile lor nu mai departe de zece leghe de Constantinopol. Iar în anii 1616 și 1617, după ce au străbătut de două ori tot golful, care măsoară șapte sute de mile lățime, s-au apucat să prade cetățile Sinope, Caffa și Trapezunt, din care au scos bogății nenumărate... Turcul a fost cuprins de așa o tulburare și spaimă că a pus galere de pază la gura acestei mări în vremea când e navigabilă, ca nu cumva să cuteze să intre în Constantinopol. Căci au luat în stăpânire marea aceasta și au pus mâna pe atâtea tunuri și alte provizii ale Turcului că și-au întărit cetatea cum nu se poate mai bine. Tot ce au prădat în bani și veșminte se împarte în trei. O parte se folosește pentru zidirea cetății,

---

²³ P. 57.

²⁴ Vezi studiul nostru: *Crimeea în viziunea observatorilor occidentali în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea*, în vol. *Izvoare noi cu privire la istoria Mării Negre*, București, 2005, p. 154-262.

iar din celelalte două se fac șase, una din ele pentru prinț <= căpetenia cazacilor>, iar cinci părți egale pentru oșteni, atât cei ce rămân pe uscat, cât și pentru cei ce pleacă pe mare, toți avându-se între ei ca frații”²⁵. Dacă afirmația despre „cetatea” pe care și-ar fi construit-o cazacii „într-un loc înconjurat de lacuri”, numit „Pragoro”, desigur *Praguri*, nu are acoperire, în schimb cea despre faptul că aceiași cazaci, prin incursiunile lor neîncetate „au luat în stăpânire” Marea Neagră în primele decenii ale veacului al XVII-lea este cât se poate de aproape de adevăr. Și ea consună perfect cu alte diferite mărturii contemporane... Le fel de veridică este de altminteri și relatarea despre dialogul diplomatic între Istanbul și Varșovia cu privire la chestiunea cazacilor: „Turcul s-a plâns nu o dată regelui Poloniei, zicându-i să le pună stavilă și să-i pedepsească pentru samavolniciile lor. Acesta i-a răspuns că rușii aceștia sunt niște tâlhari și răzvrătiți și că nu-i poate stăpâni sau sili din pricina distanței și a trăinicieii bârlogului lor. Însă lasă pedeapsa în seama sultanului, ca rege mai puternic ce e, ca să se poarte cu ei cum se cuvine”. Iar sultanul a trimis „în fiecare an” atât o flotă numeroasă, cât și oaste de uscat către ținuturile căzăcești. Dar totul a fost în zadar, deoarece cazacii „au dat năvală de câteva ori peste oastea sultanului, luându-i multe galere și fregate și tăindu-le beregata turcilor învinși, fiindcă nu vor robi”²⁶. Vrednică să mai reținem din această secțiune a cărții este și afirmația că „rușii”(cazacii), foști supuși poloni, s-ar fi răzvrătit împotriva regelui și s-ar fi strămutat la Praguri „acum vreo treizeci de ani”²⁷. În realitate, este vorba de epoca de sfârșit de veac XVI, când cazacii au devenit într-adevăr o prezență viguroasă pe Marea Neagră, atrăgând astfel atenția multor observatori străini²⁸.

Cât privește tătarii din Crimeea, Sapiencia vorbește de cetatea-port „Iesulibe” (Gözleve, Kozlov) ca despre reședința hanilor tătari, ea aflându-se, chipurile, la... „douăzeci de leghe pe uscat” de Caffa. Este o evidentă confuzie, care probează faptul că el și-a cules datele nu direct, ci din diferite alte surse. Dar capitolul în cauză conține și unele informații vrednice de atenție, pe care Sapiencia le-a obținut cu siguranță la Istanbul.

---

²⁵ P. 59v.

²⁶ P. 60.

²⁷ P. 59.

²⁸ Vezi, în această privință, Ștefan Andreescu, *Din istoria Mării Negre (Genovezi, români și tătari în spațiul pontic în secolele XIV-XVII)*, București, 2001, p. 188-191.

Acesta este cazul, de pildă, cu notația despre subvenția trimisă anual de sultan în Crimeea: „...sultanul îi trimite în fiecare an două sute de mii de țechini de aur și două corăbii încărcate cu hrană, ca de pildă orez, legume și alte bucate care nu se găsesc în Tătărima și bucăți de mătase și de pânză foarte subțire pentru el și cei din Palat”²⁹. Tot în această categorie intră de bună seamă și notația despre abundența de robi de pe piața din Istanbul, urmare directă a incursiunilor tătarești în spațiul nord-pontic poruncite de sultan. Ultima de care știe Sapiencia a avut loc în anul 1615, când peste o sută de mii de tătari – număr evident exagerat! – au pătruns în Polonia, „până în preajma Cracoviei”(Carcobia), fără să întâlnească nici o rezistență, fiindcă oastea lupta „în războiul cu Moscovia”. Atunci, tătarii „au pârjolit și doborât tot ce le-a ieșit în cale” și „au prins o mulțime de muieri și feciori ajungând la peste treizeci de mii”. Și Sapiencia adaugă apoi cele văzute chiar de el: „Astfel, la Constantinopol era pe vremea aceea atâta puhoi de robi din țările acestea că se vindeau pe câte patru și șase ducați și negăsindu-se nimeni să îi cumpere pe bani erau schimbați pe veșminte și alte lucruri, după cum se putea”³⁰.

Lăsând la o parte descrierea obiceiurilor barbare ale tătarilor – de pildă, scrie el, „nu cruță fetițele roabe nici dacă au șapte ani”! – sau a chipului în care își organizau incursiunile de pradă în țări și ținuturi care altminteri erau tributare sultanului, trebuie semnalat că Don Octavio pomenește și de resursele hanatului Crimeii: „În ținuturile acelea este belșug de carne (din care mănâncă mai mult decât pâine), fiindcă sunt multe vaci și berbeci, a căror blană și lână le vând în Tătărima pe bani puțini neguțătorilor, care le duc la Constantinopol. Au untură bună de vacă <*manteca de vaca*>, caviar, adică ouă de pește, pește sărat și proaspăt; și un pește ca un ton foarte gros și mare care se cheamă morun, foarte gustos și e totul ieftin. Se găsește pâine și vin, dar puțin, încât totdeauna au nevoie să aducă hrană din regatele Turcului”³¹.

Unul dintre ultimele capitole ale scrierii, anume cel de-al XXV-lea, poartă titlul: „*Despre catolicii din Caffa, despre ostroavele din Arhipelag și despre episcopiile lor*”. În ansamblu, Sapiencia a încercat să întocmească o dare de seamă despre prezența și starea catolicilor de pe întinsul împărăției otomane. Trăind în preajma ambasadorului francez, el a putut afla astfel și câte ceva despre existența unui asemenea grup de

---

²⁹ P. 57v.

³⁰ P. 58.

³¹ P. 58v.

catolici chiar în Crimeea, nimeni alții decât urmașii vechilor coloniști genovezi: „La zece leghe depărtare de la Caffa, într-un târg tătäresc, se află cincizeci de case ale unor creștini catolici din vremea când cetatea era sub stăpânirea genovezilor. Aceștia pătimesc amarnic, nu doar cu trupul, ci și cu sufletul, fiindcă s-a întâmplat ca un capelan dintr-un anume ordin pe care-l aveau pe vremea mea să părăsească tagma bisericii noastre și să se căsătorească după legea barbarilor, lăsându-i pe bieții oameni nemângâiați, amărăți și înfuriați de această grozăvie și de tot ce i-a urmat. În anul 1615 i-au scris ambasadorului Franței aflat la Constantinopol să le trimită un leac, ca să nu se piardă o mulțime de suflete lăsate de izbeliște între vrăjmașii crânceni ai credinței. Ambasadorul se străduia să găsească un leac pentru această nenorocire, Dumnezeu să-l ajute”³². Cum vedem că de astă dată Sapiencia își dezvăluie sursa, nu poate să mai subziste acum nici o îndoială că el nu a ajuns totuși până în Crimeea, ci și-a cules datele pe diferite căi. Dar, încă odată, faptul acesta nu scade decât într-o mică măsură valoarea informațiilor pe care ni le comunică despre zona de miazănoapte a Mării Negre, căci în majoritatea cazurilor există mijloace de a le confrunța și confirma³³.

În încheierea acestei prezentări cred că este firească întrebarea dacă apariția „tratatului” lui Don Octavio Sapiencia în anul 1622 a avut sau nu vreo urmare pentru politica spaniolă. Am găsit un posibil indiciu, de-a dreptul surprinzător, într-un raport din 25 iulie 1626 al bailului Zorzi Giustinian. Din lectura acestui act aflăm că în anul precedent, în vreme ce un agent diplomatic spaniol negocia la Istanbul un armistițiu, pe sub mână același personaj expedia subvenții bănești cazacilor din nordul Mării Negre, spre a le stimula zelul în luptele navale contra otomanilor³⁴... Este, însă, prea puțin deocamdată pentru a trage o concluzie definitivă.

---

³² P. 60.

³³ De pildă, cel mai apropiat în timp vizitator al așezării Fot-Salà a fost călugărul dominican Gregorio Orisini, în anul 1614 (**SMIM**, XIX, 2001, p. 316-317; vezi și Ștefan Andreescu, *Din istoria Mării Negre*, p. 160-162).

³⁴ „...rammemorandogli le proposte di tregue fatte l'anno passato dal Montalban, et le insidie, che vi eran sotto, col mandar nell'istesso tempo danari a Cosacchi...” (Óváry Lipót, *Diplomatarium relationum Gabrielis Bethlen cum Venetorum Republica*, Budapest, 1886, p. 644).

**OCTAVIO SAPIENCIA: A SICILIAN CLERGYMAN IN ISTANBUL
AND ON THE BLACK SEA AT THE BEGINNING OF THE
SEVENTEENTH CENTURY**

Abstract

Nuevo tratado de Turquia, printed in Madrid in 1622, gives first-hand testimony on the Ottoman Empire at the beginning of the seventeenth century. The author of the book, the Catholic priest Octavio Sapiencia, born in Catania, spent no less than 12 years in Ottoman surroundings, first as a galley slave (1604-1609), then as chaplain and confessor of the French ambassador to the Porte (1609-1616).

The text must have been written in 1619, such as indicated by two passages in the book. The present paper makes a review of information provided by the author in relation with several aspects: the religious life of Catholic, Orthodox and Armenian communities at Pera and in Istanbul; the intensive trade activities of the Ottomans in the Black Sea and Mediterranean areas, as well as by land, towards the Near East, the Middle East, and Europe; and, the situation in the north of the Black Sea area, more exactly the Cossack threat to the dominant positions held by the Ottomans in the region, the Tatars of the Crimean Khanate, and the descendants of the former Genoese rulers of the peninsula.

„TRĂIAU DUPĂ LEGI ȘI REGULI DISTINCTE”: DATINILE DE MOȘTENIRE ALE SECUIILOR

TÜDŐS S. KINGA

Înainte de a prezenta subiectul succesiunii-moștenirii, o problemă caracteristică a secuilor, care aveau legi proprii pe multe planuri, punctăm pe scurt caracteristicile societății secuiești.

Trăind într-un spațiu economico-geografic și climatic mai aspru, ocupându-se cu agricultură și creșterea animalelor, statutul secuilor de țărani liberi era asigurat de obligația serviciului militar continuu, încă din vremurile când s-au stabilit, ca parte a uniunii triburilor maghiare în regiunile muntoase ale Transilvaniei, în părțile ei estice și sud-estice.

Sarcina principală a grupului etnic, care avea un rol militar de o însemnătate majoră, era aceea de a apăra Transilvania de popoarele migratoare, care veneau dinspre stepele răsăritene și, mai apoi, de asediile tătarilor și turcilor¹. Având propriile arme și provizii de alimente, secuii reprezentau forța esențială a oștii din Transilvania, care putea fi chemată în luptă oricând și era pregătită de atac într-o perioadă foarte scurtă de timp – aproximativ în decursul unei săptămâni. Pe timp de război numărul lor întrecea de nenumărate ori jumătatea trupelor principelui. Astfel, secuimea și-a dobândit un rol deosebit în societatea transilvăneană și și-a păstrat orânduirea socială, teritorială, administrativă și juridică specială. Mai exact, „în accepția acelor vremuri termenul de secuime nu desemna un grup etnic diferit de maghiari, ci însemna exclusiv statutul de grup social privilegiat”². Secui era cine locuia într-unul din scaunele secuiești și își efectua stagiul militar într-unul din cele trei ordine militare principale: fie erau nobili, fie primipili sau infanteriști, eventual erau șoimari sau dorobanți. Forța militară a regatului maghiar și mai târziu a

---

¹ Demény, Lajos, *Székely felkelés a XVII század második felében*, Bukarest, 1976, p. 15.

² Demény, Lajos, *A fejedelmi székely politika mérlege*, în vol. *A tudomány szolgálatában. Emlékkönyv Benda Kálmán 80 születésnapjára*, Budapest, 1993, p. 139.

principatului transilvănean independent era de neimaginat fără trupele secuiești.

Secuii trăiau în cadrul societății transilvănene într-un sistem militaresc specific și slujeau fără bani puterii centrale. În timp de război două treimi din efective erau convocate în tabăra princiară, iar o treime avea menirea de a asigura apărarea localităților și a caselor.

La apelul regelui și mai târziu al principelui – care purta și titlul de comite al secuilor – secuii aveau obligația de a se ridica la oaste și de a-și sluji țara în funcție de rangul și posibilitățile lor, „de la vârsta chemării în serviciul militar până la adânci bătrâneți”. În schimbul acestora erau scutiți de dări și alte obligații și câștigau privilegiul de nobil. Adesea în timpul trecerii în revistă erau consemnate echipamentele de luptă, armamentele și numărul de persoane. La aceste prezentări de multe ori participa însuși principele, care urmărea cu atenție înscrierea pe localități a persoanelor obligate la serviciu militar și trecerea acestora în conscripții³.

Modul de viață al secuilor beligeranți era rânduit din cele mai vechi timpuri de reguli stricte, care ne sunt cunoscute din secolul al XIII-lea și al XIV-lea, „din vremea libertății secuiești”. „Legea și statutul” secuilor din Telegd din anul 1279, ne trimite la regulamente specifice, care se refereau la autoguvernarea teritorială⁴. În 1408 și în 1427 se face referire la „legile specifice” ale scaunului Mureș. În 1451 „legea măreață a tuturor secuilor și obiceiul păstrat din bătrâni” constituie baza succesiunii⁵. În 20 ianuarie 1466, la adunarea generală a secuilor din scaunele Sepsî, Kézdi și Orbai, ținută în Zabola din ordinul regelui Matia

---

³ În legătură cu conscripții militare, vezi: Imreh, István - Pataki, József, *A székely falu gazdasági-társadalmi szerkezete a XVI. század végén és a XVIII. század elején*, în vol. *Székely felkelés 1595-1596*, Bukarest, 1979, p. 146; *Székely Oklevéltár. Új sorozat, Székely népességösszeírások. 1575-1692*. Bevezetéssel és jegyzetekkel közzéteszi Demény, Lajos, IV-VIII, Kolozsvár, 1998-2000, Marosvásárhely, 2006; Garda, Dezideriu B., *Mediu geografic și evoluția socio-demografică în bazinul Giurgeului și Ciucului în secolele XVI-XVII*, Miercurea Ciuc, 1997; Solcan Șarolta, *Situația demo-economică a iobagilor secui la 1644*, București, 2001; Tüdös S.Kinga, *Erdélyi hétköznapok, I. Rákóczi György hadiszemléje a székelyföldön 1635*, Budapest, 2001.

⁴ *Székely Oklevéltár*, Szerkesztette: Szabó, Károly, vol. III. Kolozsvártt, 1890, p. 3; Pál-Antal Sándor, *Székely önkormányzat története*, Marosvásárhely, 2002, p. 21.

⁵ Kilyéni Székely, Mihály, *A nemes Székely Nemzetnek Constitutiojából*, Pest, 1818.

Corvin, au fost însumate și consolidate în prezența nobilimii transilvănene vechile legi și drepturi ale secuilor⁶.

Dintre „pietrele de cotitură ale vieții unui om” vom încerca să vă prezentăm în continuare un eveniment important din existența secuilor anume, oglindirea succesiunii-moștenirii în testamentele de epocă.

Sucesiunea avea reguli stricte. Testatorul fie că trăia în rândurile nobilimii, fie în rândurile iobagilor, trebuia să respecte legea scrisă a secuilor. Să respecte legea, a cărei origine nu poate fi reconstituită în nici un fel de privilegiu regal, și care – pe baza cunoștințelor actuale, așa cum am mai amintit – și-a avut începutul în 1451, în formă scrisă. Pe vremea când în prezența juzilor trimiși de voievodul Iancu de Hunedoara în Trei Scaune, Vízaknai Miklós, vicejudele domnesc din Transilvania și Vingárdi Geréb János prim-pârcălabul Giurgeului, au fost reglementate conform „legii mărețe a tuturor secuilor și obiceiului păstrat din bătrâni” legile care prevedeau modul de succesiune a proprietăților secuiești cu un caracter permanent⁷.

Mai târziu și Werbőczy István a acordat acestuia o atenție deosebită în opera sa clasică **Hármaskönyv** adică **Tripartitum** (1517), accentuând faptul că în comparație cu legislația maghiară, secuii „trăiau cu legi și obiceiuri total diferite (...) iar în succesiune și ranguri respectau obiceiurile vechi”, potrivit cărora „moșteneau și împărțeau conform apartenenței la genuri și ramuri”⁸. Normele acestei reguli speciale secuiești, pe lângă transpunerea lor în normele de drept ale maghiarilor, erau prezentate de Werbőczy într-un Decretum separat⁹. Din acest Decretum reieșea că legislația maghiară și secuiască prezentau diferențe și derogări. Derogarea principală consta în faptul că legislația secuiască nu cunoștea termenul de **ius regium**, dreptul revenirii în trezoreria regală. „Aceasta însemna, că proprietarul moștenirii secuiești chiar și în caz de necredință nu-și pierdea moștenirea, nu putea reveni trezoreriei regale și regele sau mai târziu principele Transilvaniei nu putea să o dăruiască altcuiva. Conform legislației secuiești regele oricum nu avea puterea de a

⁶ Székely Oklevéltár, Szerkesztette: Szabó, Károly, vol. I, Kolozsvártt, 1890, p. 82.

⁷ *Ibidem*, p. 162-164; Kilyéni Székely, János, *op. cit.*, p. 14-16; Pál-Antal, Sándor, *op. cit.*, p. 22; Bónis, György, *Magyar jog-székely jog*, Kolozsvár, 1942, II.

⁸ Werbőczy, István, *Hármaskönyv, Tripartitum*, Forditották, bevezetésekkel és utalásokkal ellátták: Dr. Kolosvári, Sándor és dr. Ovári, Kelemen. Magyarászó jegyzetekkel kíséri Dr. Márkus, Dezső, Budapest, 1897, III. 5 cím, p. 385.

⁹ Pál-Antal, Sándor, *op. cit.*, p. 20.

dărui proprietăți în Ținutul Secuiesc (numai în afara acestuia, pe teritoriul comitatelor). Aceasta era caracteristica principală a legii *siculica hereditas*, normele distincte ale succesiunii în rândul secuilor¹⁰.

Mai târziu, cu ocazia adunării naționale din Odorheiu-Secuiesc din 28 aprilie 1555, au fost restructurate și consolidate vechile legi ale secuilor cu privire la justiție și legislație¹¹. Articolul de lege avea 88 de puncte, ceea ce cuprindea toate aspectele legislației secuiești din acea vreme, printre care dreptul asupra proprietății și legile succesiunii rămânând în vigoare până la 1848.

Considerăm necesară sublinierea faptului că în ciuda faptului că nu poate fi dovedită originea regală a legislației secuiești, aceasta a devenit până la sfârșitul evului mediu o parte integrantă a legislației nobilimii maghiare¹². Mai exact, în a doua jumătate a secolului al XVI-lea justiția în Ținutul Secuiesc consta în aplicarea paralelă a legislației maghiare și secuiești, ceea ce este ilustrat foarte clar de registrele de epocă din scaunul Odorhei¹³.

Revenirea bunurilor materiale transmisibile ale celor care trăiau în Ținutul Secuiesc se desfășura – cu anumite excepții – respectând procedurile practicate pe întreg teritoriul Transilvaniei.

Bunurile materiale transmisibile constau din „moștenirea secuiască” de la strămoși (părinți) sau de la rude, ceea ce era reprezentat de *moștenirea bunurilor imobile*: casa – denumirea cu termenul de epocă fiind „viața”, acareturi: șura, grajdul, cuptorul, grădini, lacuri, mori sau alte clădiri menite a servi drept ateliere, precum și pământurile.

Sub incidența altor legi cădeau așa numitele *pământuri desțelenite* dobândite prin tăierea pădurilor dimprejur și transformate în terenuri arabile și *bunurile agonisite*, *bunurile mobile* dobândite în timpul vieții, indispensabile traiului zilnic: bijuterii, haine, arme, harnașament, lenjerie de pat, mobilă, animale, cereale, vin și bani, de care oricine putea să dispună liber.

Totalitatea bunurilor mobile și imobile constituia averea familiei și acestea determinau locul familiei în ierarhia sătească și statutul social.

---

¹⁰ Demény, Lajos, *Székely jog és az udvarhelyszéki biráskodás a XVI. század második felében*, în vol. *Székely Oklevéltár. Új Sorozat*, Közzéteszi: Demény, Lajos, Pataki, József, és Tüdös S. Kinga, vol. III, Europa-Kriterion, 1994, p. 8.

¹¹ *Székely Oklevéltár, op. cit.*, vol. II., p. 119.

¹² *Pál-Antal, Sándor, op. cit.*, p. 20.

¹³ *Székely Oklevéltár. Új sorozat*, vol. III., *op. cit.*, p. 24.

Ultima mișcare legată de moștenirea unei averi acumulate pe parcursul vieții unui om era stabilită adesea prin testament, prin care se asigurau modalitățile păstrării și înmulțirii bunurilor și, mai rar, ofereau cadrul legal pentru împărțirea-împrăștierea acestora. Astfel, reveneau de-a lungul deceniilor și secolelor pământurile, casa, gospodăria (bunuri imobile) și banii, bijuteriile, armele (bunuri mobile) de la fiu la fiu, de la urmaș la urmaș.

La transmiterea averii strămoșești se acorda o atenție deosebită respectării strânselor legături de familie.

Când testatorul decedat era *capul familiei* (soț, tată), averea acestuia se împărțea între soție și copii.

Asemenea legislației din Transilvania, și în Ținutul Secuiesc se diferențiau trei tipuri de văduve. *Văduva întreținătoare* era văduva împreună cu copii. *Văduva câștigătoare* nu avea copii, însă era proprietara averii dobândite împreună cu soțul ei. În ultimul rând amintim de *văduva singuratică*, care nu se încadra nici în prima, nici în a doua categorie¹⁴. Este interesant faptul că Decretumul revizuit în anul 1555 nu stabilește cadrul legal al dreptului de moștenitor al văduvei.

Nici în *Tripartitumul* lui Werbőczy nu ne întâlnim cu legea privind dreptul de moștenitor al văduvei. Este posibil ca aceasta să fie identică cu legea maghiară, adică *după moartea soțului* „nu poate fi înlăturată soția din locuința obișnuită, din casa și din curtea sa”. Prin succesiune putea trăi aici în continuare, cât timp nu s-a recăsătorit¹⁵. Așa putea să trăiască în continuare în liniște soția lui Forró György sr, în „viața” din Mereni. Cităm rândurile testatorului, scrise în toamna anului 1613: „pe consoarta mea, doamna Elisabeta, o las așa, în casa mai mare, cât timp poartă al meu nume, să trăiască în liniște și pace”, la conac, împreună cu fii săi, cât timp pot conviețui sub același acoperiș. În cazul în care nu pot conviețui într-un mod pașnic, Forró György îi roagă pe fiii săi, să „facă pentru mama lor o casă separată”, lăsând destule resurse financiare pentru construirea acestuia¹⁶.

¹⁴ Cserei, Farkas, *A Magyar és Székely Aszszonyok törvénye*, Kolozsvárat, 1800, p. 232.

¹⁵ Werbőczy, *op. cit.*, p. 181.

¹⁶ *Erdélyi Testamentumok. I. Hadviselő székelyek végrendeletei. Háromszék*, Válogatta, a bevezető tanulmányt írta és jegyzetekkel összeállította Tüdős S. Kinga, Marosvásárhely, 2003, p. 106.

La fel a procedat și Szász Ferenc din Târgu-Secuiesc. În testamentul lui datat din anul 1620 putem citi următoarele: „casa în care locuiesc acum (în Târgu-Secuiesc) și celelalte două case le las în aceeași moștenire soției mele (cât timp va purta numele meu) împreună cu cei trei fiii ai mei”¹⁷.

În cazul în care văduva se recăsătorea, averea provenită de la soț era moștenită de copiii celui decedat. În primăvara anului 1624, Varga Péter, aflat pe patul de moarte și-a dictat testamentul: „casa, în care trăiesc acum cu toate pământurile arabile” să fie moștenită de soția sa, cât timp îi poartă numele, dar având grijă de fetele sale. Dacă între timp văduva își va schimba numele sau va deceda, averea să fie moștenită de fiul său Varga János¹⁸.

De asemenea a doua soție a lui Forró Péter sr. este lăsată moștenitoare a averii din Cernatu de Jos, Sărățel, Tinoasa, Cătălina și din Târgu-Secuiesc. Dar dacă va dori să locuiască separat, cele aduse în casă îi vor fi date în posesie¹⁹.

În cazul în care *decedase soția, mama*, modul de revenire a averii nu diferea mult de cel al soțului, al tatălui. Atât „averea strămoșească” adusă de soție în căsătorie, cât și darul ei de logodnă „pe care bărbații în funcție de apartenența la rândurile nobilimii și starea lor erau obligați să o dăruiască conform „Legii logodnicei” erau moștenite de obicei de fiice sau de alte neamuri, sau le revenea acestora o parte majoră, în calitate de „fiică privită ca un fiu” sau în calitate de fiică a familiei secuiești care mai avea frați²⁰. Un exemplu grăitor pentru acesta este testamentul nobilului din Dalnic, Székely István, întocmit în timpul ciumă (1616), în care el face diferență între bunurile „rămase de la strămoș”, adică moștenite de pe ramura paternă de cele rămase de la mama sa: „Casa mea cu toate clădirile, cu șura bătrână au rămas de la strămoș” astfel neavând surorile sale nici un drept asupra acestora, la fel și „grădinile, care tot de la strămoș sunt moștenite, nu li se cuvin fiicelor”. Dar el a menționat despre moștenirea maternă, că acestea sunt „pământurile mamelor noastre și li se cuvin și surorilor mele”²¹.

---

¹⁷ *Ibidem*, p. 112.

¹⁸ *Ibidem*, p. 122.

¹⁹ *Ibidem*, p. 186.

²⁰ Cserei, Farkas, *op. cit.*, p. 156.

²¹ *Erdélyi Testamentumok*, *op. cit.*, p. 170.

Soțul rămas văduv, asemenea soției rămase singure, putea să posede în continuare averea dobândită împreună. Dar când se recăsătorea, noua soție nu mai putea moșteni nimic din acea avere. Soțul putea beneficia de moștenire în urma devotamentului arătat, ceea ce însemna recunoașterea dragostei soției decedate față de soțul ei. În caz contrar soțul putea să se aștepte la neplăceri. Conștient fiind de acest fapt, probabil de aceea era atât de precaut nobilul Donáth János, fiind prezent la patul de moarte al soției sale, care suferea de ciumă, le-a cerut martorilor în locul acesteia adăugarea următoarei note în testament: „dacă mă voi însura, s-o pot aduce aici”. Aceste cuvinte nu i-au alinat durerea soției aflată pe moarte. Cine a redactat testamentul a menționat: „la aceasta răspunse soția lui Donáth János, Doamna Bodod Suska: mare lucru dacă tot de însurătoare îți arde” la ceasul meu de moarte²².

Revenirea *averii strămoșești asupra copiilor* după moartea părinților este prezentată astfel în Constituția Secuiască: „Dacă un om are fii și fiice, moștenirea revine fiilor, ei având obligația de a mărita fiicele, conform legilor scaunului respectiv”²³.

La asta ținea și Faragó János, care ordonase următoarele la conacul său din Cătălina în octombrie 1560: „eu să fiu moștenit doar de fii. Dacă fiii ar deceda, să fiu succedat și de ramura Fiicelor, dar cum micul meu avut nu s-a învârtit până acum pe ramura Fiicelor, atunci nici de acum încolo (...), să nu succedă asupra ramurii fiicelor”²⁴.

În anul morții sale, Aszalos Imre, sr. din Târgu-Secuiesc, care a atins o vârstă frumoasă, a lăsat moștenirea bunurilor „strămoșești” prin testament, fiilor din a doua sa căsnicie, lui Mihály, János și Sámuel²⁵. „Casa mea cu toate clădirile, cu șura bătrână au rămas de la strămoș, (...) nu le revenea surorilor” – redactase foarte clar în testamentul nobilului Székely István din Dalnic, citat mai înainte. După care adaugă: „Grădinile, ele fiind moștenire, nu li se cuvin fiicelor. Bunul care este la poarta lui Medve István, fiind de asemenea moștenire, nu li se cuvine fiicelor. Casa lui Jakocz Ferenc, împreună cu heleșteu fiind moștenire, nu li se cuvin fiicelor”²⁶.

---

²² *Ibidem*, p. 265.

²³ *Székely Oklevéltár*, vol. II. *op. cit.*, p. 120-121.

²⁴ *Erdélyi testamentumok, op. cit.*, p. 56.

²⁵ *Ibidem*, p. 229.

²⁶ *Ibidem*, p. 169.

După moartea părinților *casa rămânea de obicei fiului cel mic*. Pál Lukács menționase în legătură cu conacul lor din Ozun: „casa de piatră în care locuiesc ne-a rămas mie și lui Pál Tamás în urma Tatălui nostru decedat, Pál György, fiind eu mai tânăr, jure et successive casa mi-a revenit, i-am plătit lui Pál Tamás patruzeci de forinți, partea lui din casă, pe care o las acum moștenire conform buneii mele credințe”²⁷.

În lipsa unui moștenitor, bunurile strămoșești erau moștenite de „fiica privită ca un fiu”. Și acest obicei al moștenirii a rămas o amintire durabilă a domniei lui Iancu de Hunedoara.

Legea obiceiurilor vechi cu privire la succesiunea către „fiica privită ca un fiu”, consolidată cu ocazia adunării naționale din Odorhei-Secuiesc din 28 aprilie 1555 zicea în felul următor: „dacă un om are două fiice, și nu are fiu, averea tatălui le revine la amândouă în mod egal, dar în așa fel ca fiica cea mică să-și poate alege locuința, însă partea revenită drept moștenire la cealaltă fiică să fie asemănătoare, iar dacă fiica cea mică nu-i poate oferi o moștenire asemănătoare celei mari, averea să se împartă în două”²⁸. Și văduva lui Szabó György, Kászoni Kata din Leț atrăgea atenția asupra acestui lucru în testamentul ei: „deoarece nu era un fiu care să moștenească, eu am fost privită ca un fiu”, astfel a putut beneficia de moștenirea secuiască²⁹.

Barabás II Mihály, originar din Mărcușa din scaunul Kézdi, care fiind orb, pe parcursul bolii și a neputinței sale era îngrijit de fiica sa Barabás Kata, soția lui Török Máté „cum putea ea, cu mult devotament și grijă, chiar și acum având grijă de mine până la ultima oră și trecerea mea în neființă”, nu avea fii moștenitori. De aceea i-a testat moștenirea strămoșească fiicei, ceea ce a constat în „averea situată în Mărcușa din scaunul Kézdi, în vecinătatea casei și moștenirii răposatei soții a lui Deák István, și câmpiile, pajiștile, terenurile arabile, fânețele aparținătoare, casele iobagilor, ustensilele din casă, clădirile și toate ce erau ale mele, să le fie denumirea oricum”. Barabás Kata era deja măritată atunci, astfel putea spori averea și să se îngrijească de moștenirea părintească în continuare cu soțul și fiul său, după care putea reveni nepoților sau într-o situație mai neprielnică nepoatelor, care rupeau șirul arborelui genealogic³⁰.

²⁷ *Ibidem*, p. 150.

²⁸ *Székely Oklevéltár*, vol. II, *op. cit.*, p. 121.

²⁹ *Erdélyi Testamentumok*, *op. cit.*, p. 336.

³⁰ *Ibidem*, p. 175-179.

În cazul în care în cadrul unei familii dintre doi frați unul avea un fiu iar celălalt o fiică, atunci fata în calitate de „fiică privită ca un fiu” ducea mai departe moștenirea tatălui³¹.

Mai existau și alte reglementări cu privire la dreptul de moștenire a „fiicei privite ca un fiu”. Dacă „*fiica privită ca un fiu*”, care nu făcea parte din rândul iobagilor, se mărita cu un iobag, nu era îndreptățită a moșteni averea tatălui, primind dreptul de moștenire o rudă de sânge de sex masculin. Sensul legii era ca „averea să nu ajungă moștenire de iobag, pierzându-și astfel natura sa”³². Moștenirea pierdută a soției de iobag putea fi răscumpărată în anumite cazuri de fiica acesteia, ca urma a căsătoriei cu un om liber, după ce plătea respectivei rude prețul averii.

Legea, în ciuda faptului că era menită a susține ordinea și de a consfinți obiceiurile, pe timpul tensiunilor sociale oferea ocazia și la numeroase abuzuri. Așa s-a întâmplat și cu drepturile legitime ale „fiicei privite ca un fiu” – pe timpul samavolniciei lui Báthory István, voievodul Transilvaniei și comitele secuilor când au intrat în vigoare numeroase dispoziții aspre și necruțătoare care urmăreau asupra secuilor. Conform unei dispoziții, acolo unde nu exista un moștenitor, fetele secuiești minore erau obligate să se mărite cu slujitorii, astfel punând mâna pe moștenirea secuiască. Numeroși străini veniți din alte părți deveneau astfel proprietarii moștenirii, dizolvând unitatea străveche a comunității și intensificând tensiunile dintre membrii unei comunități.

Revenirea averii strămoșești din tată în fiu însemna pe lângă respectarea legii și respectarea legăturilor și acordarea unei atenții deosebite strânselor legături de familie. Dar și aici putem vorbi de unele excepții. Forró Péter sr. din Sărățel se plângea în testamentul său din primăvara anului 1655 de „nenumăratele injurii ale mezinului Forró Péter, cum ar fi ocări și alte fapte necuvenite, care erau împotriva legii lui Dumnezeu, al Omului și al naturii”³³. De aceea toate bunurile mobile și imobile, fie ele denumite în orice fel, pe care în scrisul lui le numise „cele dobândite prin industria mea”, le-a lăsat celei de-a doua soții, Hodor Margit. După furia simțită în sufletul său, el și-ar fi *dezmoștenit* fiul, dar îl reținuse puterea legii sub acest aspect: tatăl nu-și putea dezmoșteni fiul, putea numai să-l oblige la împărțirea averii³⁴. Astfel a pierdut „fiul

³¹ Székely Oklevéltár, vol. II, op. cit., p. 120.

³² Cserei, Farkas, op. cit., p. 92.

³³ Erdélyi Testamentumok, op. cit., p. 186, 187.

³⁴ Werbóczy, op. cit.

risipitor” cele agonisite de tatăl său (aquisitum), rămânând împotriva voinței tatălui drept succesor în ramura masculină a familiei.

La fel procedase și Geréb János din Araci, care a fost jignit în demnitatea sa paternă, când în 1707 și-a redactat testamentul în casa sa închiriată în Brașov. Referitor la moștenirea bunurilor agonisite pe timpul vieții sale a decis: „Să primească fiica mea ceea ce i se cuvine din strămoși, dar din cele dobândite de mine nu îi las nimic, pentru că am chemat-o când am fost nevoit, să rămân în Brașov, dar nu veni, de aceea nu îi las nimic, dar strămoșul nu pot să-l iau”³⁵.

Dezmoștenirea copilului putea să vină din inițiativa ambelor părți (tatăl și mama). În testamentul ei datat din iarna anului 1666, Henter Erzsébet, soția lui Boér István ar fi lăsat averea după pofta inimii fiilor săi: Boér György, Dániel și István, în detrimentul fiicei sale, fiindcă ei au avut grijă de ea în timp de sărăcie și boală. Dar pentru că averea ei nu era dobândită de ea însăși, nu putea să-și dezmoștenească fiica. De aceea s-a decis, ca fiica sa „să nu poată pune mâna pe moștenire, cât timp nu plătește costurile întreținerii ei”. În următoarele rânduri aflăm, că în ciuda faptului că frații au propus surorii lor, Dósa Margit, de a o întreține pe mama lor, fiica nici „în schimbul vitelor din sat nu se angaja la îngrijirea mamei sale”³⁶.

Dacă în *timpul vieții sale tatăl nu făcea împărțeala* asupra averii strămoșești, era moștenită după moartea acestuia de către văduva sa. În 1587 nobilul Baróti Mihály a lăsat moștenire conacul cu toate bunurile „blajinei sale consoarte, Bojér Kata și orfanilor acesteia”³⁷. Și a doua soție a lui Simon Ferenc putea să rămână cu moștenirea secuiască, dar „când mor – vorbește Simon Ferenc – femeia să se ducă în acel scaun”, să se judece cât îi cuvine fetei sale orfane, să se consemneze și să fie separată legal de moștenirea soției sale³⁸.

După moartea tatălui văduva nu împărțea cu copiii bunurile mobile. Ei puteau cere o parte numai din armament, harnașament și cărți „acestea fiind unelte și ajutoare, cu care ei puteau susține onoarea Tatălui lor și după moartea acestuia în exersarea faptelor vitejești sau în învățarea științelor de către Fiii săi buni”³⁹.

³⁵ Erdélyi Testamentumok, op. cit., p. 345.

³⁶ Ibidem, p. 218.

³⁷ Ibidem, p. 71.

³⁸ Ibidem, p. 215.

³⁹ Cserei, Farkas, op. cit., p. 256.

Considerăm ciudat faptul că testatorii – cu puține excepții – în ciuda faptului că erau din rândurile secuilor obligați la serviciu militar, aproape niciodată nu testau asupra armamentului, cailor și harnașamentelor, acestea reprezentând și statutul lor social. Este posibil ca ei să fi împărțit din timp, armele prețioase, care simbolizau și titlul, între fiii, prietenii care meritau acestea sau oamenilor de încredere.

Dintre bărbații testatori foarte puțini, iar dintre femei nici una nu dispunea asupra *armelor* deținute. În primul rând fii le primeau, sau puteau ajunge în posesia unei rude apropiate, a unui prieten bun sau a unei persoane stimabile. În toamna anului 1581 Székely András din Estelnic și-a scris testamentul în ajunul morții sale în tabăra rusească din Pskov. Neavând copii, el a testat asupra fraților săi rămași acasă sabia sa din aur și argint, târnăcopul din aur și argint și paloșul din aur. Sabia de purtat, arma și armura cu mâneci puteau fi purtate de către slujitorii săi fideli. Mai târziu, paloșul lui de aur ajunsese în posesia lui Székely Mózes, principele Transilvaniei(1603). Fii lui Bakczi István din Etfaláu au moștenit de la tatăl lor „o sabie cu mânerul înfășurat cu nuiele de argint”, un paloș, un pumnal ascuțit și un pistol. Székely István din Dalnic a dispus, ca „ustensila sa de luptă”, sabia cu argint să fie a fiului cel mare, care, dacă ar fi murit între timp, sabia să fie moștenită de fiii acestuia. Neavând copii, ustensilele de luptă ale lui Mikes II Mihály din Zăbala au fost testate asupra fraților sau rudelor de sânge care purtau numele de Mikes.

Nobilul și primipilul secui nu puteau porni la luptă fără *cal și harnașament*. Pe baza înscrierii din localități a secuilor obligați la serviciu militar din anul 1635 la ordinul lui I. Rákóczi György, în Trei Scaune din 6 960 secui obligați la serviciu militar 474 proveneau din rândurile nobilimii iar 2964 capi de familie proveneau din rândurile primipililor⁴⁰. Este surprinzător însă faptul că, totuși foarte puțini dintre ei au detaliat în testamentul lor moștenirea calului și a harnașamentului.

Aszalós Imre sr. a lăsat zece cai bătrâni fiilor Mihály și János și soției sale, cu condiția ca mânjii să fie moșteniți de fiii săi⁴¹. În scrierea lui Varga Péter din Târgu Secuiesc putem citi, că în pofida faptului că are un fiu, János, puținii cai îi lasă soției și fiicelor: „Dețin un mânz de trei

⁴⁰ Tüdös S. Kinga, *op. cit.*, p. 91.

⁴¹ *Erdélyi Testamentumok*, *op. cit.*, p. 237.

ani, pe care-l țin pentru veșmântul fiicelor. Am aici doi cai, îi las soției și fiicelor dar în așa fel, încât soției să-i revină iapa”⁴².

Mikes II. Mihály din Zăbala, mai târziu consilier de guberniu, a lăsat caii și harnașamentul ornamentat – neavând copii – fratelui și rudelor de sânge: „Calul cel bun împreună cu harnașamentul, sabia și paloșul dăruit de rege și harnașamentul pentru calul cel lat dăruit tot de rege și cei doi cai – Aranyos și cel roșu Anglia împreună cu armura și sabia mea să aparțină domnului Mikes Kelemen. De asemenea și Ezüst și Köves cu scară și șa să fie ale dânsului, iar ceilalți cai de călărie și ustensilele de luptă să se împartă între Mikes János, Tamás și Thordai János”⁴³.

Mikes I. Kelemen din Zăbala, generalul și judele secuilor, după ce i-a lăsat moștenirea cuvenită fiului său, a testat caii prietenilor din rândul nobilimii transilvănene: „domnului Teleki Mihály” i-a lăsat calul mare negru-albăstrui, lui Naláczi István calul gri, lui Székely László celalalt cal gri, iar cumnatului Kálnoki Sámuel mânzul șarg cu coama și coada albă. Dar le-au rămas cai, mânji, iepe, cai de povară din herghelia sa și oamenii săi fideli, ucenicilor și slujitorilor.

În cazul *soțiilor fără copii* după trecerea la cele veșnice a soțului și soției erau desemnați moștenitorii ulteriori. Atunci averea familiei ajungea în primă instanță la rudele cele mai apropiate, în primul rând celor de sex masculin. Acest fapt este ilustrat foarte bine de testamentul judelui Mikes II Mihály din Zăbala, redactat la o vârstă tânără, înainte de a merge la război. Acesta se întâmplase atunci când el avea calitatea de căpitan suprem al oștilor din Trei Scaune, înainte de a se alătura cu oastea sa trupelor lui Rákóczi György II, care-și apăra vasalii din Țara Românească de atacurile turcilor. În testament scria: „cu sabia la șold, așezându-mi picioarele în scărițe, aducându-mi aminte de condiția de muritor, doresc să-i las moștenitor pe Soția mea cea dragă (Paczolai Borbála), pe frații mei (Mikes János și Zsigmond) și pe surorile mele (Mikes Ilona și Anna) în așa fel, încât după moartea mea să nu se iște conflicte”. Lăsând averea sa soției, lui Paczolai Borbála, a atenționat-o că aceasta nu o va putea „înstrăina, testa sau dona” din proprietatea familiei sale⁴⁴. În cazul decesului ei averea avea să le revină rudelor de sânge din familia Mikes. Iar dacă și fratele său ar muri fără a lăsa urmași de sex

---

⁴² *Ibidem*, p. 122.

⁴³ *Ibidem*, p. 192.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 190.

masculin, averea „să revină Rudelor de sânge care poartă numele de Mikes sau fiilor acestora”. Într-un fel Mikes și-a presimțit soarta deoarece, neavând copii, averea sa a revenit până la urmă rudelor sale de sânge.

Fără urmași rămase și nobilul Bernáld János din Cernatu de Jos. În testamentul său datat în preajma Crăciunului anului 1586 putem citi următoarele: „în cazul morții mele, cât timp soția mea Morgondai Borbála va purta numele meu, să poată sta liberă în numitul meu conac din Cernatu de Jos, în toată moștenirea și să folosească toate bunurile, care sunt aici în scaunul Kézdi. Atâta timp numitul meu frate Bernáld János nu are dreptul de a o deranja ci trebuie să o lase în pace (...). Pe numita mea soție, adică pe cumnata sa trebuie s-o protejeze, și atunci când dumneaei ar dori să-și modifice numele, Dumnezeu să-i dea noroc și cu respectarea legilor țării să-i ofere partea cuvenită, să-i plătească rochia de logodnă și s-o lase să plece în pace și stimă, după care el, fratele meu Bernáld János sau fiii lui să moștenească mai sus numitul conac și toată averea aparținătoare”⁴⁵.

Potrivit vechii legi ai secuilor, „Dacă un om este rudă de sânge într-o moștenire, atunci nu contează trecerea timpului, deoarece conform Decretumului printre rudele de sânge timpul nu poate aduce excluderea din moștenire”⁴⁶. În lipsa unui moștenitor, fie el o *rudă de sânge* sau de altă natură, satul putea scoate moștenirea la vânzare.

Până acum am vorbit despre împărțirea moștenirii printre membrii pământeni. Ne referim la averea acelora care trăiau în cel mai firesc mod în sat, născându-se membrii comunității. Fie trăiau în „legături de familie, de rudenie într-o familie mare sau pe strada care purta numele familiei. De multe ori cei care și-au trăit viața ca membrii de sânge ai unei familii erau și înmormântați în partea lor din cimitir” am citat rândurile lui Imreh István⁴⁷.

Dar ce se întâmpla atunci când *a murit ultimul „sătean” moștenitor al unei averi?* Neexistând rude de sânge, în primul rând vecinii se bucurau de dreptul de preemțiune fiind urmași de consăteni. Răspunsul la o ofertă trebuia dat conform legii în decurs de 15 zile. Dacă nici așa nu se găsea un cumpărător pentru proprietatea rămasă fără moștenitori, atunci ajungea în patrimoniul public al satului. Nici principii, nici nobilii,

⁴⁵ *Ibidem*, p. 70.

⁴⁶ *Székely Oklevéltár*, vol. II, op. cit., p. 121.

⁴⁷ Imreh, István, *A törvényhozó székely falu*, Bukarest, 1983, p. 46-47.

nici străinii nu aveau dreptul să și-o însușească sau s-o cumpere. Conform legii: „Dacă o proprietate este pusă la vânzare și celui care i se cuvine refuză oferta, să se mai aștepte 15 zile, dacă persoana poate cumpăra moștenirea, să-i fie dată, iar dacă nu o poate cumpăra, sau refuză oferta, să fie oferit celui care îi plătește prețul, iar după aceea ruda de sânge să nu poate da în judecată cumpărătorul pentru avere”⁴⁸.

În reglementările moștenirii secuiești nu avea deci ce să caute Fiscul după întreruperea ramurii unei familii⁴⁹. Pe baza acestei legi speciale putea să rămână unitară averea comunității pe parcursul secolelor și putea să-și păstreze obiceiurile. Acest decretum s-a impregnat în viața ramurilor secuiești și se oglindea și în legile care reglementau viața de toate zilele a satului. În regulamentul satului Georgio-Uifalău, datat din anul 1581 putem citi următoarele legate de cele de mai sus: „Deoarece satul avea regulamentul încă din perioada vechii libertăți secuiești, ce impunea ca nimeni să nu-și dobândească moștenire în hotarul satului, pe câmpuri sau în sat fără știința satului, dacă proprietatea putea să aparțină și satului, să vadă satul acel loc și să moștenească proprietatea cu acordul satului. Dar dacă face acest lucru din inițiativă proprie, satului îi revin toate animalele și moștenirea sa. Acest lucru era interzis mereu prin trei legi: devenind lege în fața întregului sat, erau trei restricții pentru cele trei legi stabilite de către stimabilii juzi, adică plătea 9 forinți pedeapsă acea persoană, care nu se supunea legii satului”⁵⁰. Această sentință adoptată la adunarea națională din Zăbala din anul 1466 se răsfrângea și asupra nobililor, pentru că acel nobil care nu avea moștenire sau avere în satul respectiv, nu putea să se instaleze acolo fără acordul sătenilor.

O particularitate a „proprietăților eterne” din Ținutul Secuiesc consta și în faptul că averea moștenită pe baza legăturilor de sânge era mânăuită de comunitate diferențiat de proprietatea publică, era privită drept o proprietate care nu putea fi inclusă în rândul ogoarelor publice.

De acest fapt se leagă o rezoluție a adunării naționale din anul 1555, în care se decretase: „Dacă un nobil sau un primipilus nu are o avere într-un sat, nu poate cumpăra aici o moștenire. În cazul că și-ar fi cumpărat, dacă sătenii vroiau să-l dea afară, putea fi dat afară în decurs de 32 de ani”⁵¹. Dacă satul l-a acceptat pe străin în decurs de 32 de ani în

⁴⁸ Székely Oklevéltár, vol. II. op. cit., p. 121.

⁴⁹ Cserei, Farkas, op. cit., p. 258.

⁵⁰ Imreh, István, (1983), op. cit., p. 278.

⁵¹ Székely Oklevéltár, op. cit., p. 123.

moștenirea secuiască și în acest răstimp nu apăreau nici moștenitorii, putea să rămână în sat în continuare și să obțină titlul de membru al satului. Despre acest fenomen se poate citi destul de des, mai ales în cazul proceselor din epoca respectivă. În 1589 Gárfi István și familia sa din Mărtiniș se străduiau să dovedească faptul că pământul în cauză provenea de la un strămoș și că „trecuseră mai mult de 32 de ani, de când erau proprietarii pașnici ai proprietății”⁵².

Moștenirea secuiască era gestionată separat de ogorul public al satului, iar dacă moștenitorul se muta într-un alt sat, nu putea „rupe” pământurile din hotarele satului, astfel era apărată unitatea proprietăților aparținătoare satului. Aceasta se referea în primul rând asupra „fiicei privity ca fiu”, care „dacă se mărita într-un alt sat, satul de unde era luată nu lăsa ca pământurile moștenite de la Tatăl său să fie rupte din acel sat”⁵³.

Legea distinctă a secuilor prevedea printre altele că un „secui nu poate să-și piardă moștenirea dacă i s-ar lua capul pentru necredință, aceasta revine rudelor de sânge”⁵⁴. Dintr-o anumită perspectivă moștenirea străveche de la tată în fiu putea fi apărată și în fața instanței. De exemplu dacă secuicul moștenitor este găsit vinovat pentru crimă sau furt, pedeapsa începea cu privarea de bunurile dobândite, de animale, numai după aceea putea să se atingă de moștenirea străveche. Dar dacă nu avea nici animale și nici moștenire, puteau să-i și taie capul acestuia⁵⁵.

Este necesară precizarea, că pe parcursul secolului al XVI-lea, când societatea secuiască se confrunta cu numeroase dificultăți, s-au destrămat vechile obiceiuri și orânduiri, cum ne-am referit și în cazul „fiicei privity ca fiu”.

Un exemplu constă în faptul că pe când în accepțiunea vechii orânduiri, averea secuului de rând care *comisese o faptă rea* putea fi sechestrată numai în ultimă instanță, prin măsurile samavolnice ale juzilor regali de pe timpul lui Joan Sigismund Zapolya moștenirea celui care a comis o faptă rea putea fi reținută ca zălog. Aceasta putea fi poruncit de către judele regal. Procedul zguduia însă din temelii existența secuilor de

⁵² Imreh, István- Pataki, József, *op. cit.*, p. 148.

⁵³ Cserei, Farkas, *op. cit.*, p. 82.

⁵⁴ *Székely Oklevéltár*, *op. cit.*, p. 121.

⁵⁵ *Ibidem*, p. 124.

rând. Consecința era că secuicul care a comis o faptă rea era nevoit să intre în rândul iobagilor⁵⁶.

Acestui fapt i se datorează înrăutățirea situației regimului juridic special al moștenirii secuiești. O lovitură fatală dată asupra comunităților sătești secuiești a constituit-o decretul de la adunarea națională din 1557 precum și cel din 1562: „până atunci comunitatea sătească dispunea aproape în aceeași măsură ca și moștenitorul însuși, pentru că era încă în vigoare legea împărțirii cu săgeată. Acest străvechi drept secuiesc constituia pe parcursul secolelor cea mai mare piedică în calea desăvârșirii legăturilor feudale în Ținutul Secuiesc. Nu permitea ca proprietățile secuiești să ajungă în visterie, a căror donație ar fi putut întări raporturile feudale și proprietățile nobililor pe spinarea comunităților sătești secuiești”⁵⁷.

O categorie aparte a testamentelor o constituie acele documente în care *testatorul nu desemnase cu exactitate moștenitorul principal sau de ramură secundară*. Cei mai mulți se mulțumeau cu enumerarea bunurilor imobile anexând dacă era cazul și lista datornicilor. Acest tip de testament de aceea devenea frecvent, pentru că atât testatorul, cât și moștenitorii cunoșteau regulile succesiunii. Testamentul lui Rétyi Simon György, scris „pe patul său de moarte” constă de fapt în înșiruirea datornicilor⁵⁸. Dorottya, văduva lui Fejes István, care se bucura încă de bună sănătate, a întocmit în testamentul ei o listă detaliată a bunurilor din Cernatul de Jos: terenurile arabile, fânețele și pădurile⁵⁹. La fel a procedat și Farkas Ferenc din Dalnic, care a întocmit o listă detaliată cu „bunurile care îl priveau”, cu pământurile, locul din biserică, oferind detalii asupra datoriilor sale, fără să menționeze numele moștenitorilor⁶⁰.

Printre testamente am dat și de documente care cuprindeau o înșiruire a pământurilor testatorului sau enumerarea bunurilor luate de el ca *zalog*. În aceste cazuri putem citi descrierea exactă a pământurilor respective: de la cine provine pământul, ce valoare are, unde este așezat și în anumite cazuri suprafața proprietăților. Aceste testamente ne informează și asupra fenomenului încredințării, ceea ce era destul de frecvent, și asupra circulației imobilelor. Procedul era etichetat de

---

⁵⁶ Demény, Lajos (1976), *op. cit.*, p. 55.

⁵⁷ *Ibidem*, p. 47.

⁵⁸ *Erdélyi Testamentum*, *op. cit.*, p. 81.

⁵⁹ *Ibidem*, p. 82.

⁶⁰ *Ibidem*, p. 197.

Werbőczy „fatal și contrar bunelor obiceiuri”, totuși practica dării ca zălog a proprietăților a rămas în viață. Prin decretul său legislatorul putea să spere la o diminuare a acestui fenomen, dar nu putea să-l stopeze, căci a rămas în continuare o formă obișnuită a circulației pământului⁶¹.

Proprietatea răscumpărată sau dată ca zălog putea consta în moștenirea strămoșească din partea tatălui sau putea să fie și averea pe care testatorul a dobândit-o pe parcursul vieții sale și de care dispunea liber⁶². Din punct de vedere juridic pământul zălogit putea fi moștenit, și acest pământ figura drept avere care nu intra sub incidența trecerii timpului. Bunurile aflate în gaj reveneau aceluia, al cărui nume era trecut de către testator în scrisoare. Dacă soțul nu trecea numele soției în testament, în lipsa unui alt moștenitor aceasta deținea pământul numai pe timpul văduviei.

Din câteva testamente a reieșit și faptul că în timpul vieții testatorul strânsese din gajuri o avere imensă. Nota testamentului lui Rákosi Gergely din Cernatu de Sus, care se întinde pe perioada 1599 - 1608, conține numele a 122 de persoane ale căror pământuri le avea ca zălog, fiindu-i datorare cu diverse sume pentru răscumpărarea pământurilor⁶³. Din testamentul lui Szász Ferenc din Târgu-Secuiesc aflăm că suma ce-i datorau cei care doreau să-și răscumpere pământurile depășea 100 de forinți⁶⁴. Iar Aszalos Imre, sr. avea de recuperat în schimbul răscumpărării pământurilor 1825 forinți⁶⁵. Astăzi este dificil de judecat, în ce măsură desfășurau „muncă onestă” față de semenii sau numai profitau de situația lor materială, devenind cămătari.

O situație diferită aveau moștenitorii, cărora le reveneau bunuri date în gaj și de care se chinuiau cu răscumpărarea acestora. Testamentul lui Bodor Márton din Lețfalău era un adevărat inventar, care putea purta și titlul: „Pământurile care sunt în gaj, cele date pe veci, unde și cum se află”. În baza sumelor evidențiate, potrivit calculelor mele, suma pământurilor date ca zălog depășea 263 forinți. O bucată mică de pământ era obligat să o dea în gaj în schimbul „unei săbii de lemn de nici o valoare”⁶⁶. Mulți testatori lăsau drept moștenire numai lista datornicilor

⁶¹ Werbőczy, *op. cit.*, p. 157-159.

⁶² Székely Oklevéltár, *op. cit.*, p. 121.

⁶³ Erdélyi Testamentumok, *op. cit.*, 85.

⁶⁴ *Ibidem*, p. 114.

⁶⁵ *Ibidem*, p. 229.

⁶⁶ *Ibidem*, p. 114.

rudelor de sânge rămase în urmă. Aszalós Imre din Târgu-Secuiesc a enumerat în 158 de articole numele datornicilor și natura datoriilor acestora. Pe lângă pământurile zălogite în valoare de 1825 forinți, datornicii îi mai datorau 383 forinți, 254 taleri cu lei și 37 taleri vechi⁶⁷.

În testamente nu sunt enumerate *documentele importante* aflate în posesia familiei. Nu putem citi despre soarta hrisoavelor care atestă bunurile existente sau despre scrisorile de donație care atestau titlul de nobil, dar și moștenirea acestora urma anumite legi speciale. Despre aceasta sunt scrise următoarele în „Approbata”: „imediat după decesul nobilului ofițerii comitatului sau scaunului respectiv trebuiau să ștampileze scrisorile și imediat după înmormântarea nobilului să fie date acestea în mâna aceluia care este desemnat de legile țării pentru păstrarea scrisorilor. În prealabil văduva trebuia să jure cu credință strictă, că nu le-a ascuns din scrisori, că nu au fost pierdute pe altă cale sau nu pieriseră. Și văduvele nobililor decedați înaintea acestui moment, sau cei ale căror scrisori erau luate cu forța în această dezordine, vor fi căutați de ofițerii secui ai comitatelor, să fie obligați prin jurământ prescris de a preda acestea către moștenitorii și succesorii legitimi. Cei care contravin acestui ordin, să fie sancționați imediat și cu adevărat de ofițeri conform conținutului decretului din anul 1653, part.4. tit. art.1”⁶⁸.

Cu această problemă s-a confruntat Paczolai Borbála, văduva lui Mikes Mihály, care după moartea soțului său era acționată în instanță de către I. Mikes Kelemen, pentru că nu eliberase scrisorile de familie. I. Mikes Kelemen solicita deci pe drept restituirea scrisorilor de la văduva lui Mikes Mihály, care a decedat fără a avea copii, deoarece el era menit „de jure regni” să le păstreze. Cităm din răspunsul primit: „după cum înțelegem din plângerea lui Mikes Kelemen, ale cărui scrisori se aflau pe mâna văduvei răposatului Mikes Mihály, nu vrea să le lase rudei de sânge. De aceea am decis stimabile domn, ca în decurs de trei luni după terminarea prezentei diete, văduva să aibă obligația de a arăta în fața judeului scrisorile de toate felurile ale lui Mikes Mihály. Cele care trebuie prezentate în original, să fie în original iar cele care trebuie prezentate în pereche, să fie în pereche (...) Iar dacă nu le va da, să fie căutat de ofițeri

---

⁶⁷ *Ibidem*, p. 229.

⁶⁸ *Magyar Törvénytar, 1540-1848. évi Erdélyi törvények*, Fordították és utalásokkal ellátták Dr. Kolosvári Sándor és Dr. Óvári Kelemen. Magyarázó jegyzetekkel kíséri Dr. Márkus Dezső, Budapest 1900, p. 321.

și conform articolului din Bistrița să fie executată pedeapsa asupra sa cu excluderea tuturor condițiilor amelioratoare”⁶⁹.

Odată cu apariția principatului transilvănean de sine stătător, principii emiteau, asemenea altor donații din cancelarie, hrisoave către persoane sau comunități. Hrisovul era documentul care atesta drepturile de nobil al unei familii, aceasta păstrând diploma de înnobilare cu cea mai mare grijă. Textul din hrisov era ornamentat de obicei de un scut cu blazon, care pe lângă valoarea lui artistică avea menirea de a face neștiutorilor de carte ușor de înțeles cele cuprinse în text.

Legat de statutul de nobil al secuilor este de știut că la început această apartenență la nobilime, posesia proprietăților unde trăia nu îi erau asigurate de hrisovul regelui sau al principelui, ci ei erau primii proprietari. Apartenența la ramuri era stabilită definitiv în secolul al XV-lea, în baza legilor legate de avere și a celor legate de funcțiile din timpul războaielor.

Pătura superioară a societății beligerante era alcătuită din *nobilimea mare*, care de obicei trăia pe propriile domenii. Pe vremea principatului liber transilvănean acea persoană aparținea rândurilor nobililor, care în urma originii și a averii (*possesio*) era absolvită de orice obligații în bani sau natură, inclusiv dijma bisericească. Era obligată însă să efectueze personal serviciu miliar. Decretul adunării naționale din Sighișoara din anul 1562 prevede ca pe timp de oaste: „Nobilii să fie gata, în funcție de rangurile lor, cu trei cai, patru cai, cinci cai” și să pornească înarmați cu armură, coif, scut și lance⁷⁰.

Următoarea pătură a societății era alcătuită de *primipili* (care corespundeau nobilimii maghiare mijlocii). Conform decretului mai sus menționat și primipilii din Ținutul Secuiesc erau considerați nobili. Dovada statutului lor de nobili era consemnată în conscripții cu ocazia înscrierii din localități a secuilor obligați la serviciul militar. Conform decretului toți: „Să fie gata oricând de luptă (...) când este nevoie fiecare primipilus să se prezinte la al nostru ordin și la chemarea țării cu un cal și să trăiască timp de o lună pe cheltuiala proprie...”⁷¹.

Și aici se făcea diferență între nobilii care dețineau iobagi și cei care erau primipili. Primii erau posesorii hrisoavelor regelui sau ai principelui și dețineau titlurile de „*egregius et generosus*” (viteaz și

⁶⁹ *Ibidem*, p. 322.

⁷⁰ *Székely Oklevéltár*, op. cit., 163.

⁷¹ *Ibidem*, p. 163.

generos). Primpilii nu se puteau folosi de alte titluri decât „nobilis, egregi”, iar titulatura de „generosus” nu își puteau trece niciodată lângă nume.

La sfârșitul secolului al XVI-lea și începutul secolului al XVII-lea, modul de viață al nobilimii din Ținutul Secuiesc, libertatea lor personală garantată de „moștenirea secuiască”, obligativitatea serviciului militar și condițiile deținerii iobagilor erau identice cu cele ale nobilimii transilvănene.

Este important de menționat însă faptul că nobilii din Ținutul Secuiesc, care se bucurau de averea lor datorită statutului privilegiat, puteau fi considerați înstăriți ținând cont în primul rând de condițiile și normele de acolo. Cu puține excepții proprietatea lor nu era mai mult decât deținerea unui sat sau posesia unui număr mic de iobagi. Numai câțiva dintre ei dețineau proprietăți de dimensiunea unui comitat și puțini ajungeau în rândurile conducătorilor principatului (Apor, Béldi, Lázár, Tholdalagi).

Regulele intrării în rândurile nobilimii s-au schimbat după înfrângerea răscoalei din anul 1562. În urma ordinelor principelui nu numai averea decidea locul nobililor secui în societatea epocii, ci și *faptele de vitejie ieșite din comun*. În timpul lui Ioan Sigismund Zápolya, dar mai ales în timpul domniei familiei Báthory s-a înmulțit numărul secuilor care au primit hrisoave în urma dovedirii vitejiei în diverse războaie. Au fost emise nu numai hrisoave particulare dar și care vizau comunități întregi. Am putea aduce foarte multe exemple, dar cel mai grăitor este soarta primipilus-lui Nagy Gergely din Mărtiniș, care își dobândise averea de la Bethlen Gábor prin salvarea vieții căpitanului Béldi Kelemen, din localitatea Ozun din Trei Scaune. Venind în ajutorul lui Béldi Kelemen prin uciderea sârbului care îl urmărea, lui Nagy Gergely i s-a conferit gradul de hotnog călare. La propunerea lui Béldi Kelemen, principele i-a acordat titlul de nobil nu numai lui Nagy Gergely ci și fraților săi: Tamás, György și Pál, fiilor săi: Gábor, Péter și Ambrus și fiului lui Nagy Tamás, Demeter, scutind averile și casele acestora din Mărtiniș și Turia de Sus de plata dărilor⁷².

Blazoanele de pe hrisoavele obținute prin faptele de vitejie ieșite din comun înfățișau de obicei un animal sau un om care ținea o sabie

---

⁷² Székely Oklevéltár, vol. IV, p. 105-109.

scoasă, sau în unele cazuri reprezentau un voinic călare stând în picioare, etc.

Existau și alte împrejurări, care pe lângă faptele de vitejie ieșite din comun puteau să-i confere solicitantului titlul de nobil. Aici sunt incluși știutorii de carte, care se ocupau cu așa numita „*munca scrisă*”: copistul din cancelaria principelui, arhivarul, notarul, intendentul sau cei care și-au dobândit merite deosebite în slujba bisericii și în domeniul religiei.

Blazoanele de pe hrisoavele obținute în urma cunoașterii de carte înfățișau de cele mai multe ori o pană de scris (de gâscă, cocor sau un alt fel de pană) care era ținută în mâini de silueta unui om sau de un animal (leu, cocor, vultur, grifon, porumbel).

Blazonul familiei Donáth din Aita Mare reprezenta un viteaz ungar cu sabia scoasă șezând pe un cal alb. Deasupra era o mână îmbrăcată în armură care ținea o pană de scris, mâna fiind deasupra ornamentului în formă de coroană. Dintre membrii familiei Donáth probabil János al III-lea se remarcă prin știința de carte, care în perioada 1628-1629 ocupa funcția de trimis permanent la divan. Astfel putea să fie inclusă în blazonul lor pană de scris⁷³.

„Drept recunoaștere a virtuților sale laudabile și a priceperii sale în științe” i-a fost conferit hrisovul preotului unitarian Köpeczi Nagy György din Racoșu de Sus în 25 mai 1607, când principele Rákóczi Zsigmond l-a îndreptățit și la folosirea blazonului. Blazonul înfățișează pe un deal amplasat pe un fundal albastru un om cu veșmânt preoțesc, care are capul neacoperit și ține în mâna stângă o carte legată în piele roșie, închisă cu o cheie aurie⁷⁴.

Fiecare hrisov avea propria valoare, importanță și greutate. De aceea aveau mare grijă ca acel hrisov să rămână după decesul capului de familie în mâinile „moștenitorilor și succesiorilor legitimi”.

Dorim să încheiem aceste secvențe de viață, care oglindesc o mică parte a istoriei secuilor, trăitori după propriile legi, cu rândurile de laudă ale lui Jakab Elek: „Este consolator a vedea printre atâtea nenorociri cât de pricepuți erau secuii în a reglementa problemele lăuntrice ale satelor în baza dreptului administrativ, luând măsuri cu un simț practic deosebit. Obiceiurile strămoșești le-au însumat în reguli ale autorității locale ...

⁷³ Biró, Vencel, *Erdély követei a portán*, Cluj-Kolozsvár, 1921, p. 121,122.

⁷⁴ Pálmay, József, *Háromszék vármegye nemes családjai*, Sepsiszentgyörgy, 2000, p. 324, 325.

viața publică au organizat-o astfel, încât vremea lor și conducătorii puteau fii mândri de ei”⁷⁵.

**"THEY LIVED BY PARTICULAR LAWS AND RULES":
INHERITANCE CUSTOMS OF THE SZEKLEERS**

Abstract

The Szeklers lived in the Transylvanian society in a specific military system, and served the central power with no charges. From its early beginnings, the life of the Szeklers was governed by strict rules, which are known from the thirteenth and fourteenth centuries, an epoch considered to be “the time of the Szeklers’ liberty.” The “Law and Statute” of the Szeklers of Telegd of 1279 include specific regulations relating to territorial self-governing.

The present article addresses a significant aspect in every man’s life, namely the inheritance-succession procedures, as mirrored in the Szeklers’ wills of the time. In this particular case, the testator was called upon to obey the written law of the Szeklers, whose origin cannot be traced back to any royal privilege, and whose beginnings in written form date to 1451.

The Szekler customs, in addition to their transposition into the law norms of the Hungarians, were presented by Werbőczy in his classical writing “Hármaskönyv” (“Tripartitum”) of 1517. Differences and derogations between the Hungarian and the Szekler legislations appear in a separate Decree. The main derogation was the fact that Szekler law was unfamiliar with the term of *ius regium*, the right of return to the royal treasury. In addition, according to the Szekler law, the king did not have the power to give estates in the Szekler county but only outside its borders, on the territories on the comitats.

---

⁷⁵ Imreh, István, *op. cit.*, p. 41.

**NOTE CU PRIVIRE LA TERMINOLOGIA URBANĂ
MEDIEVALĂ DIN MOLDOVA
(TERMENUL *MIASTO*)**

LAURENȚIU RĂDVAN

Terminologia urbană medievală nu a făcut obiectul multor cercetări detaliate. Felul în care apar în izvoare orașele din Țara Românească l-am discutat recent în capitolul privitor la formarea orașelor din lucrarea ce tratează evoluția centrelor urbane din acest spațiu până în secolul al XVI-lea, inclusiv¹. Printre istoricii români care s-au referit la terminologia orașelor din Moldova se numără Constantin C. Giurescu, în cunoscuta sa monografie închinată orașelor din Moldova², și Vasile Neamțu, în monografia orașului Baia³. Un studiu a scris pe acest subiect cercetătoarea germană Renate Möhlenkamp, în 1977⁴. În fine, un colocviu pe această temă s-a ținut la Academia Română, discuțiile fiind publicate în revista de specialitate „Historia Urbana”, în 1993⁵.

Documentele interne din Moldova prezintă o particularitate: folosirea unui termen intrat pe filieră poloneză, *miasto*, a cărui explicare și înțeles nu au fost pe deplin lămurite. În rândurile ce urmează ne propunem să prezentăm câteva puncte de vedere referitoare la acest termen.

*

---

¹ Laurențiu Rădvan, *Orașele din Țara Românească până la sfârșitul secolului al XVI-lea*, Iași, 2004, p. 76-85, 109-110.

² Constantin C. Giurescu, *Târguri sau orașe și cetăți moldovene din secolul al X-lea până la mijlocul secolului al XVI-lea*, ed. a II-a, București, 1997, p. 103-105.

³ Vasile Neamțu, *Istoria orașului medieval Baia (Civitas Moldaviensis)*, Iași, 1997, p. 29-32.

⁴ Renate Möhlenkamp, *Zur Bezeichnung der Moldauischen Städte in den Quellen des Mittelalters*, în *Östliches Europa Spiegel der Geschichte*, ed. de Carsten Goehrke ș.a., Wiesbaden, 1977, p. 171-192.

⁵ *Colocviul „Termenii târg/oraș, semnificație, evoluție și utilizare”*, în **HU**, I, 1993, nr. 1, p. 53 și urm.

În documentele slavone ale Moldovei, așezările cu caracter urban sunt desemnate prin mai mulți termeni: *trăg* (тръг, торг), *grad* (град), *miasto* (миasto) și, rar, *varoș* (варош)⁶. Dacă în Țara Românească cuvântul „oraș” domină în mod categoric⁷, în Moldova cel mai folosit în documente pentru a desemna centrele urbane este „târg”. Încă din primele izvoare se distinge sensul de „oraș” dat acestui cuvânt, sens care pornește de la funcția inițială și principală a așezărilor urbane din acest spațiu, aceea de loc de schimb. Cu totul, distingem trei sensuri pentru termenul *târg* în Moldova: 1. oraș; 2. așezare ce avea un statut intermediar, nefiind nici oraș, nici sat, a cărei funcție era preponderent comercială (Târgul Putnei, Târgul Săratei); 3. piață în interiorul orașelor, loc unde se practica negoțul - acest sens e prezent în izvoare în special din secolul al XVII-lea. Unul din primele texte ce face referire la orașele din Moldova și care cuprinde termenul de *târg* (cu sensul de așezare urbană) este lista rusă a orașelor de la Kiev (1387-1392), unde apar două târguri: „Târgul Iașilor” și „târgul lui Roman”⁸. Revenind la actele interne, „Târgul Roman” mai apare pomenit de două ori în 1408, în privilegiul lui Alexandru cel Bun (alături de „alte târguri ale noastre”) și într-un act dat de același domn unei biserici din oraș⁹; în 1411, Romanul este numit „Târgul de Jos”, datorită poziției sale de atunci din țară, ori pentru că ținea de Țara de Jos, ori pentru că se afla la capătul văii râului Moldova¹⁰. În 1422, Bârlad apare pomenit ca târg¹¹, iar din acest moment menționarea orașelor cu numele de „târg” predomină în documentele emise de cancelarie. Locuitorii orașelor poartă numele de „târgoveți” (торговчань)¹². Adresările sau poruncile domnilor către orașe se făceau în formula către „târguri”¹³, iar privilegiile comerciale pomenesc frecvent dreptul

⁶ În a doua jumătate a secolului al XVI-lea, când încep să se redacteze acte și în limba română, termenii sunt traduși prin „târg” și „cetate”, respectiv „oraș”.

⁷ Laurențiu Rădvan, *op. cit.*, p. 77-78, 82-85.

⁸ *Novgorodskaja pervaja letopisi starșego i mladșego izvodov*, sub. red. lui A.N. Nasonov și M.N. Tihomirov, Moscova, 1950, p. 475; text comentat de Alexandru Andronic în *Orașe moldovenești în secolul al XIV-lea în lumina celor mai vechi izvoare rusești*, în *RSL*, seria Istorie, XI, 1965, p. 205-210.

⁹ Mihai Costăchescu, *Documente moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, vol. II, București, 1932, p. 630, nr. 176; *DRH*, A, I, p. 32, nr. 23.

¹⁰ Mihai Costăchescu, *op. cit.*, vol. II, p. 637, nr. 177.

¹¹ *DRH*, A, I, p. 75, nr. 51.

¹² *Ibidem*, p. 179, nr. 127.

¹³ *Ibidem*, D, I, p. 321, nr. 221.

negustorilor de face comerț în „târguri”¹⁴. Târguri sunt numite și așezările mai mici în care probabil se țineau piețe locale: Târgul Săratei este un exemplu; această așezare nu a evoluat spre statutul de oraș¹⁵.

Al doilea termen folosit pentru a desemna orașele este *grad* (град) sau *gorod* (город), însă frecvența cu care termenul apare cu acest sens este rară. Sensul principal al termenului în Moldova era de „cetate”¹⁶. Cu acest înțeles îl întâlnim cu referire la: „cetatea Sucevei” (1388)¹⁷, „cetatea Chilieii” (1435)¹⁸, „cetatea Neamțului” (1443)¹⁹, „cetatea de la Hotin” (1453)²⁰ etc. În 1392, Roman I emite un act din „cetatea noastră, a lui Roman voievod”, însă probabil că emiterea s-a făcut nu în orașul cu același nume, ci în curtea fortificată, din apropiere²¹. Alexandru cel Bun confirmă în 1401 întemeierea unei episcopii armene în Moldova, căreia i se acordă reședința în „cetatea noastră”, Suceava. În acest caz credem că domnul se referea la oraș, căci acolo trăiau armenii, și nu la curtea domnească, unde rezida domnul, care apare de altfel numită „scaun” (стола)²². Cu sensul de oraș, *grad* apare în 1449 într-un privilegiu către negustorii din Brașov, cărora li se permite să meargă liberi „prin orașe și prin târguri” (по городомъ и по торговоумъ)²³. În actele latinești, *grad* este tradus de obicei prin *castrum*. Cetatea Neamțului apare numită astfel în 1395, cu ocazia expediției regelui Sigismund de Luxemburg în

¹⁴ M. Costăchescu, *op. cit.*, vol. II, p. 630, nr. 176; p. 667, nr. 186; p. 788, nr. 231; Ioan Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, vol. II, București, 1913, p. 271, nr. CXXVIII; p. 315, nr. CXL și multe altele.

¹⁵ DRH, A, III, p. 91, nr. 50.

¹⁶ În câteva cazuri, editorii importantei colecții DRH au tradus *grad* prin „târg”, deși sensul era de „cetate”. Spre exemplu, în actul prin care în 1443 Ilie voievod dăruia curtea de la Volhovăț lui Didrih, starostele Podoliei, editorii au preferat să traducă *города* prin „târg”. Formula corectă din text credem că este „ne-a deschis nouă casa și cetățile sale” și nu „ne-a deschis nouă casa și târgurile sale” (*ibidem*, I, p. 325, nr. 231).

¹⁷ Mihai Costăchescu, *op. cit.*, vol. II, p. 603, nr. 164.

¹⁸ Tradus greșit de Costăchescu ca „oraș” (*ibidem*, p. 681, nr. 192).

¹⁹ DRH, A, I, p. 342, nr. 241.

²⁰ *Ibidem*, II, p. 45, nr. 33.

²¹ *Ibidem*, I, p. 3, nr. 2.

²² *Ibidem*, p. 21, nr. 14.

²³ *Ibidem*, p. 407, nr. 297.

Moldova²⁴; cu același nume apare mai târziu cetatea Sucevei²⁵. Pentru a denumi cetățile, este folosit și termenul *arx*²⁶.

În actele slavone din Moldova, termenul de „oraș” apare foarte rar. Prima dată a fost identificat într-un document de la Ilie voievod ce se referă la „orașenii” (**орашане**) din Bacău, care trebuiau să dea venitul vămii din oraș mănăstirii Bistrița²⁷. Termenul începe să fie mai des folosit, probabil sub influență munteană, din a doua parte a secolul al XVI-lea²⁸.

Prezența unor comunități catolice semnificative, legăturile economice pe care acestea le-au avut cu orașele din Polonia și Transilvania, dar și relațiile strânse dintre domnii Moldovei și regii Poloniei și Ungariei au dus la emiterea unui număr semnificativ mai mare de acte latine decât în Țara Românească. În cel mai vechi act intern păstrat, din 1384, orașul Siret apare ca *civitas* (*civitate Cerethensi*), termen ce surprinde poziția de centru episcopal pe care Siretul o deținea din 1371²⁹. Și Bacău apare numit *civitas*, tot în calitate de oraș episcopal, autorul mențiunii fiind episcopul catolic de la Baia, care știa foarte bine tipicurile diplomatice ale vremii³⁰. În funcție de context, chiar și aceste orașe sunt numite cu cel mai întâlnit termen latin din actele interne, *oppidum*. În toate aceste cazuri, credem că pisarii din cancelarie traduceau de fapt termenul „târg”, ce definea orașele în Moldova. În actul prin care drepturile domnești din Siret sunt dăruite Rimgailei (1421), orașul apare numit *oppidum* și nu *civitas*³¹. Acest din urmă termen era folosit de obicei atunci când funcția de reședință episcopală era relevantă, dar există cazuri când *civitas* este folosit în cancelarie pentru a face diferențiere între orașele mari, reședințe principale domnești, și cele mici³². Spre exemplu, Adjud figurează că *oppidum* în 1437, însă actul respectiv cuprinde o prevedere prin care negustorii puteau face negoț „în orice oraș sau târg al

²⁴ *Ibidem*, D, I, p. 130, nr. 82.

²⁵ Ioan Bogdan, *op. cit.*, vol. II, p. 470, nr. CXC.

²⁶ Hurmuzaki, *Documente*, vol. XV/1, p. 569, nr. 1052; Ioan Bogdan, *op. cit.*, vol. II, p. 465, nr. CLXXXVI.

²⁷ DRH, A, I, p. 283, nr. 200.

²⁸ DIR, A, XVI/3, p. 310, nr. 376; p. 365, nr. 449; p. 462, nr. 567.

²⁹ DRH, A, I, p. 1, nr. 1. Un an mai înainte, în 1370, Siretul apare ca *oppidum*, Hurmuzaki, *Documente*, I, partea 2, p. 160, nr. CXXIV.

³⁰ *Călători străini despre țările române*, vol. I, București, 1968, p. 64-65.

³¹ DRH, A, I, p. 69, nr. 48; M. Costăchescu, *op. cit.*, p. 779, nr. 230.

³² Ștefan S. Gorovei, „Am pus pecetea orașului”, în MI, XII, 1978, nr. 2, p. 36-37.

nostru” (*in quamcumque civitate vel opido*)³³. Formula lua în considerare statutul și importanța orașelor respective. Când se făcea referire generală la toate orașele țării, se folosea *civitas (omnibus civitatibus, 1457)*³⁴. În sigiliul orașului, Baia apare numită *civitatis*³⁵. Numele surprinde situația de oraș important, deținută de acest centru la începutul formării Moldovei; ulterior, aici va fi înființată și o episcopie. În 1444, Vaslui, care nu a fost niciodată reședință episcopală, este numit *civitas*. Explicația este simplă: în acest oraș, la acea vreme, își avea reședința principală Ștefan voievod, iar pisarii de la cancelaria sa nu au putut așeza Vasluiul între orașele mai mici, numite *oppidum*, și au preferat să-l numească *civitas*. Pisarii erau probabil catolici, căci cunoșteau calendarul catolic și datau actele în funcție de sărbătorile din acest calendar. Actul în cauză a fost dat „în vinerea de după sărbătoarea papei Urban”, lucru pe care într-o țară majoritar ortodoxă numai un catolic credem că îl cunoștea³⁶. Baia apare ca *oppidum* într-un act intern, emis de orășeni³⁷, iar Suceava și Neamț în acte scrise în cancelaria domnească³⁸. Roman figurează în documente și ca *forum*, precum într-o scrisoare către brașoveni dată de Ilie voievod sau în câteva acte ale lui Ștefan cel Mare³⁹. Și în acest caz, cel care a scris actul a tradus pe *târg*. În legenda sigiliului, Roman este numit tot *forum (foro Romani)*⁴⁰. La fel avem cazul orașului Iași, ce apare ca *foro Filistinorum* în 1450-1451 și 1475⁴¹.

În fine, o serie de acte emise de obicei de orășenii sași sunt scrise în germană. Sub forma *Stadt*, orașul Baia apare într-o scrisoare originală trimisă de *Groff und Gersworn Burger der Stat Molde* către orașul Bistrița⁴². Ca *Stadt* apare și Chilia, însă actul respectiv este scris de un

³³ DRH, D, I, p. 304, nr. 207.

³⁴ Ioan Bogdan, *op. cit.*, vol. II, București, 1913, p. 259, nr. CXXIV.

³⁵ Emil Vîrtosu, *Din sigilografia Moldovei și Țării Românești*, în **DIR**, *Introducere*, vol. II, București, 1956, p. 464-465.

³⁶ DRH, D, I, p. 374, nr. 271.

³⁷ Hurmuzaki, *Documente*, XV/1, p. 203, nr. CCCLXVI.

³⁸ *Ibidem*, p. 305, nr. DLVIII; Ioan Bogdan, *op. cit.*, vol. II, p. 467, nr. CLXXXVII.

³⁹ DRH, D, I, p. 323, nr. 224; Ioan Bogdan, *op. cit.*, vol. II, p. 359, nr. CLX; p. 369, nr. CLXV.

⁴⁰ Emil Vîrtosu, *op. cit.*, p. 475-476.

⁴¹ DRH, D, I, p. 412, nr. 301; Ioan Bogdan, *op. cit.*, vol. II, p. 334, nr. CXLVI.

⁴² *Akta grodzkie i ziemskie z Czasów rzeczywospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie*, tom, IV, Liov, 1873, p. 108, nr. LIV; Hurmuzaki, *Documente*, vol. XV/1, p. 158, nr. 239.

locuitor din Sibiu⁴³. Autorul *Cronicii moldo-germane* folosește cuvântul *Markt* pentru a numi târgul Romanului (*Romass margk*), în schimb Baia apare ca *Hauptstadt (Haubstat Mulda)*, iar Suceava ca *Stadt (Statt)*⁴⁴. Termenul *Markt* mai apare în legătură cu orașul Hârlău într-un act latin din 1561, cu toate că ar fi trebuit să figureze într-un document german⁴⁵. Într-un text german îl găsim cu referire la Baia, în 1570 (*Mark Banyä*)⁴⁶. Nu am luat în discuție decât izvoarele originale, deoarece s-au păstrat și o serie de traduceri germane târzii, din epoca modernă, ce de obicei traduc pe „oraș” prin *Stadt*⁴⁷, iar pe „cetate” prin *Burg*⁴⁸. S-au păstrat și câteva denumiri maghiare ale orașelor din Moldova. Roman este numit *Roman vasar* chiar și în acte latine⁴⁹. Pe la 1528, Georg Reicherstorffer pomenea numele maghiare ale orașelor Huși (*Hwztwarus*), Trotuș (*Tartharos*) sau Roman (*Romanwasar*)⁵⁰. O mențiune ulterioară se referă la *Romanvasahel* și *Szeretvasarhel*⁵¹. Documentele în germană și maghiară au luat avânt în secolul al XVI-lea, datorită Reformei.

Am lăsat la urmă chestiunea care ne interesează în studiul de față, anume acea particularitate din terminologia urbană din Moldova, prezența termenului *miasto*, de origine poloneză. Unul din primele documente în care l-am identificat este din 1421 și are legătură cu mediul polonez. Alexandru cel Bun și marii boieri ai țării cedează drepturile domnești din Siret și Volhovăț fostei soții a principelui, Rimgaila (botezată Elisabeta), vară a regelui Poloniei și sora marelui duce al Lituaniei. În forma slavonă a actului, Siret apare numit *misto* (мисто), iar în forma latină *oppidum*⁵². Constantin C. Giurescu considera că toți termenii folosiți de cancelaria domnească pentru a desemna așezările urbane, *târg*, *miasto* și *oraș* ar fi sinonimi, desemnând același lucru. Diferența ar fi fost dată de diac, de originea lui etnică sau de cultura pe care o avea. Termenul de *târg* ar fi cel

⁴³ DRH, D, I, p. 440, nr. 323.

⁴⁴ Versiunea germană a cronicii la Olgierd Górka, *Cronica epocii lui Ștefan cel Mare (1457-1499)*, București, 1937, p. 113, 130-131.

⁴⁵ Hurmuzaki, *Documente*, XV/1, p. 569, nr. MLIV. Pentru Iași (*Jasmarkth*), vezi *Călători străini*, vol. II, București, 1970, p. 132.

⁴⁶ Hurmuzaki, *Documente*, XV/1, p. 644, nr. MCXCV.

⁴⁷ DRH, A, I, p. 23, nr. 16.

⁴⁸ *Ibidem*, p. 392, nr. 276.

⁴⁹ Ioan Bogdan, *op. cit.*, vol. II, p. 317, nr. CXLI.

⁵⁰ *Călători străini*, vol. I, p. 198-199; vol. II, p. 139.

⁵¹ *Ibidem*, vol. III, București, 1971, p. 208

⁵² DRH, A, I, p. 69, nr. 48.

mai vechi și mai folosit, *miasto* ar dovedi influența rusă și polonă, iar *oraș* ar trimite spre o influență transilvană⁵³.

Pentru a înțelege mai bine semnificațiile termenului *miasto* și ale derivatelor sale trebuie să luăm în considerare situația din regiunile învecinate. În Polonia, pe lângă termenul *târg*, ce desemna un loc de schimb, se impune termenul de *mieisce* (*mieście*, *miasto*), care reprezenta echivalentul lui *locus* din sursele latine. Termenul se impune pe măsură ce fenomenul de *locatio* s-a intensificat și surprindea noul statut social și economic al localităților cuprinse în procesul de trecere la „legea germană”. *Miasto* înlocuiește în documentele poloneze pe mai vechiul cuvânt *gród*⁵⁴. În Rutenia întâlnim o evoluție asemănătoare. Cercetările recente ale lui Olha Kozubska-Andrusiv arată că în secolul al XIV-lea a avut loc un proces de dezvoltare a orașelor în sens juridic, proces asociat cu schimbări terminologice. Termenul folosit anterior, *hrad* / *gród*, a fost înlocuit cu *miasto*, pe măsură ce așezările ce păseau pe calea urbanizării primeau dreptul de Magdeburg⁵⁵.

D. Ciurea a sesizat o anumită diferență între termenii *trăg*, ce predomină în izvoarele din Moldova, și *miasto*. Ultimul ar arăta că în actele emise de cancelarie se simțea necesitatea realizării unei distincții între diversele tipuri de orașe⁵⁶. Victor Spinei credea că folosirea termenilor *târg*, *gorod* sau *miasto* ar surprinde existența unor niveluri de dezvoltare diferite între așezările urbane. Orașele mai importante ar fi fost numite *gorod*, în timp ce pentru cele mai mici se folosea *miasto*⁵⁷. În ceea ce ne privește, credem că distincția se făcea nu în funcție de așezare și de mărimea acesteia, căci referirile erau cu siguranță la un oraș, ci la tipul de comunitate ce trăia acolo.

Majoritatea actelor ce cuprind termenul *miasto* sau derivatele sale sunt din secolul al XV-lea. În actele externe, apare în mai multe rânduri,

⁵³ Constantin C. Giurescu, *op. cit.*, p. 104-105.

⁵⁴ Aleksander Gieysztor, *From Forum to Civitas: Urban Changes in Poland in the Twelfth and Thirteenth Centuries*, în *La Pologne au XXe Congres International des Sciences Historiques a Vienne*, Varșovia, 1965, p. 13-16.

⁵⁵ Olha Kozubska-Andrusiv, *Urban Development and German Law in Galician Rus' during the Thirteenth – Fifteenth Centuries*, PhD dissertation, Budapest, 2007, p. 32-35.

⁵⁶ D. Ciurea, *Noi considerații privind orașele și târgurile din Moldova în secolele XIV-XIX*, în *AIIAI*, VII, 1970, p. 25.

⁵⁷ Victor Spinei, *Începuturile vieții urbane la Bârlad și problema berladnicilor*, în *AIIAI*, XVI, 1979, p. 291.

în special în privilegiile acordate de domnia Moldovei negustorilor de la Liov (1408, 1434, 1456, 1460)⁵⁸. Cu prilejul înțelegerii dintre Ilie și Ștefan voievozi din 1435, Ilie scrie regelui Poloniei pentru a-l informa despre cele întâmplate. Două din orașele dăruite lui Ștefan sunt numite *misto*, Vaslui și Tecuci, în timp ce Bârlad apare ca târg (тѣрг)⁵⁹. În 1462, Ștefan cel Mare promite fidelitate regelui Cazimir al IV-lea al Poloniei și făgăduiește că nu va înstrăina „nici o țară, ținut, oraș (*miasto*) sau feud” fără încuviințarea acestuia⁶⁰. Tot din vremea lui Ștefan, dar spre finalul domniei, în 1496, s-a păstrat un text referitor la solia trimisă de domnul Moldovei către Alexandru Jagiello, marele duce al Lituaniei. Actul amintește trimișii domnului moldovean, sosiți din Imperiul Otoman și Țara Românească, care îl anunțau că acolo „se strigă în toate părțile, prin toate cetățile și orașele (*mesto*), ca toți ostașii cei buni și toți oamenii sănătoși să încalce pe cai și să plece”⁶¹.

Termenul este prezent și în actele interne. În 1490, Ștefan cel Mare întărește zece biserici mănăstirii Putna, printre care și două din *miasto* Cernăuți⁶², înainte de 1495 confirmă un privilegiu Bârladului (*miasto*)⁶³, iar în 1503 același domn face o danie din ceara pe care o lua de la *miasto* Neamț⁶⁴. Și cronicile slavo-române folosesc în câteva rânduri acest termen. În *Letopisețul anonim al Moldovei*, găsim Suceava numită în două rânduri *miasto*⁶⁵, Hârlău apare o dată tot ca *miasto*⁶⁶, în schimb Romanul apare de mai multe ori ca *târg*; la fel, Cernăuți e numit tot târg⁶⁷. Este curios de ce autorul sau autorii cronicii, scrisă la curtea domnească de la Suceava, au ales să folosească când *miasto*, când *târg* pentru anumite orașe. În mod evident, ei cunoșteau înțelesul de „oraș” al acestui termen, căci îl folosesc și cu celălalt sens din slavonă, cel de „loc”: „la locul numit Hreasca”⁶⁸. În fine, întâlnim și acte în care termenul

⁵⁸ M. Costăchescu, *op. cit.*, vol. II, p. 630, nr. 176; p. 667, nr. 186; p. 788, nr. 231; Ioan Bogdan, *op. cit.*, vol. II, p. 271, nr. CXXXVIII.

⁵⁹ M. Costăchescu, *op. cit.*, vol. II, p. 681, nr. 192.

⁶⁰ Ioan Bogdan, *op. cit.*, vol. II, p. 282, nr. CXXIX.

⁶¹ *Ibidem*, p. 396, nr. CLXXIII.

⁶² DRH, A, III, p. 135, nr. 73; p. 140, nr. 74.

⁶³ *Ibidem*, p. 279, nr. 151.

⁶⁴ *Ibidem*, p. 520, nr. 293.

⁶⁵ *Cronicile slavo-române*, p. 9, 10.

⁶⁶ *Ibidem*, p. 12.

⁶⁷ *Ibidem*, p. 7, 10, 11.

⁶⁸ *Ibidem*, p. 7.

miasto este folosit pentru a denumi locuitorii orașelor. În legătură cu orașul Neamț avem o mențiune din 1455 a locuitorilor de aici sub forma *mistici*⁶⁹, la fel în 1458 la Roman⁷⁰, iar în 1499, termenul *measceane* este atribuit pentru doi locuitori, unguri după nume, din Hârlău⁷¹.

Deși majoritatea actelor citate sunt laconice și nu oferă prea multe indicii, câteva scapă sugestii pentru o interpretare. Printre altele, în privilegiul din 1408, Alexandru cel Bun acordă orășenilor (*miasticeni*) din Liov dreptul de a vinde în târgurile (*torgi*) Moldovei, dar și dreptul de a ține o casă în Suceava, fără a o putea folosi în scopuri comerciale. Cel care dorea să facă acest lucru urma să plătească aceleași dări „cu orașul” (*miasto*). Toate celelalte referiri la orașe folosesc termenul *torg*, numai aceea legată de Suceava nu. Se observă că în ultimul caz, sunt amintite dărilor pe care le plătea nu atât orașul, cât comunitatea ce locuia acolo, ce are un regim aparte. Prevederile și formulările aferente s-au păstrat și în confirmările acestui privilegiu date de Ștefan vodă, Petru Aron⁷² și Ștefan cel Mare⁷³. În 1436, Ilie voievod depune jurământ de fidelitate regelui Vladislav al Poloniei. Nu este primul gest de acest fel prestat de domnul Moldovei, însă este singurul în care sunt amintite și orașele țării. Principele se supune regelui cu ”întreg sfatul nostru, cu cavaleri, boieri și nobili din cetăți, orașe (*miasti*), ținuturi [...]”⁷⁴. Câteva zile mai târziu, Ilie returnează regelui Țara Șepenițului cu toate cetățile, ținuturile și orașele (*miasta*) ce țineau de aceasta⁷⁵. Actul din 1496 ce face referire la solia lui Ștefan cel Mare către ducele Lituaniei amintea chemarea oștilor din Țara Românească, care s-ar fi făcut în cetăți și orașe, pentru ultimul cuvânt folosindu-se termenul *miasto*⁷⁶. Cu toate că se referă la Țara Românească, autorul actului e din Moldova și sensul termenului folosit nu este teritorial, ci social, adresarea fiind făcută unui grup de oameni, comunității oamenilor din orașe, venirea la oaste fiind una din obligațiile la care acestea trebuiau să răspundă.

Documentele interne aduc completări importante la semnificația termenului *miasto*. În actul din 1455, Alexandru voievod dăruiește unei

⁶⁹ DRH, A, II, p. 62, nr. 45.

⁷⁰ *Ibidem*, p. 103, nr. 70.

⁷¹ *Ibidem*, III, p. 438, nr. 246.

⁷² M. Costăchescu, *op. cit.*, vol. II, p. 667, nr. 186; p. 788, nr. 231.

⁷³ Ioan Bogdan, *op. cit.*, vol. II, p. 271, nr. CXXVIII.

⁷⁴ M. Costăchescu, *op. cit.*, vol. II, p. 697, nr. 201.

⁷⁵ *Ibidem*, p. 706, nr. 203.

⁷⁶ Ioan Bogdan, *op. cit.*, vol. II, p. 396, nr. CLXXIII.

mănăstiri o bucată de pământ, „pe care au vrut să-l vândă [altcuiva] orășenii (*mistici*) de la Neamț”. Într-o frază de mai jos, orășenii din Neamț sunt numiți în două feluri: pe de o parte ei sunt denumiți *mistici*, pe de alta apar ca „oamenii din târg” (**ТРЪГОВСКОГО ЧЕЛОВЕКА**) și nu „oameni” din *miasto*, cum ne-am aștepta. Probabil, nu toți cei care locuiau în târg intrau în categoria numită *mistici*. În 1458, aceeași situație: se vorbește în aceeași frază de șoltuzi, pârgari și „dregătorii târgului” (**РАДЦИ ТРЪГОВСКОГО**) și de orășeni (*mistici* – **МИСТИЧИ**). Acest document confirmă mitropoliei din „târgul” Roman stăpânirea unor sate, din care unul se află lângă oraș. Locuitorii acestor sate, „de orice fel de limbă” ar fi, sunt scutiți de dări și sunt scoși de sub autoritatea reprezentanților orașului: „să nu-i judece nici șoltuzi și nici pârgari”, sau a judecătorilor domnești. Separarea clară pe care documentul o face între „săraci” (**СРЪБОГИ**) și „orășeni” arată că termenii ce denumeau aceste două categorii aveau încărcătură juridică. În acest caz, și unii și alții erau coloniști, dar nu puteau fi numiți folosindu-se același cuvânt. Cu toate că „săracii” primesc diverse scutiri de dări și de munci, erau puși sub stăpânirea mitropolitului, în timp ce „orășenii” erau oameni liberi, aveau privilegiile lor și depindeau doar de domnie.

La 1435, numai Vaslui și Tecuci apar ca *misto*, iar Bârladul ca *târg*. Nu este exclus ca la primele două orașe locuitorii să fi primit mai recent unele privilegii, motiv pentru care pisarul actului a folosit numai în cazul lor termenul de *misto*. Deși Bârlad apare numit *târg*, acest lucru nu înseamnă că aici nu s-a aflat o comunitate ce a avut o situație specială. Dovada vine din cercetarea privilegiului dat Bârladului de Ștefan cel Mare înainte de 1495 (data exactă nu se cunoaște), ce vine cu unele completări legate de statutul comunității din acest oraș. Privilegiul, unul din cele două păstrate pentru orașele din Moldova, este acordat la cererea șoltuzilor, pârgarilor și „orășenilor noștri din orașul de la Bârlad” și a tuturor „oamenilor săraci din toate satele ce ascultă de acest oraș”. Orășenii sunt numiți în textul original slavon *meșceane* (**МЕШЧАНЕ**), iar orașul apare ca *miasto* (**МѢСТО**). În schimb, când se referă la hotarul moșiei Bârladului, actul nu mai folosește termenul *miasto*, ci pe cel slavon, de *trăg*, precizând inițial că cei ce beneficiază de această moșie sunt orășenii: „au cerut de la noi să le cercetăm hotarul lor cel vechi, pe unde din veac ascultă de acel oraș al târgului Bârladului” (**МѢСТѸ ТРЪГѸ БРЪЛАДѸ**). La final, se confirmă „legea veche” (*starii zakon* – **СТАРІИ**

закон), și anume o scutire de vama mică ce se lua la Bârlad. Scutirea este dată șoltuzilor, pârgarilor și tuturor oamenilor săraci „din târgul nostru de la Bârlad”; acesta nu mai e numit *miasto*, căci prevederea include și „oamenii săraci”, nu numai pe locuitorii orașului. Aceeași este situația moșiei, care apoi apare numită ca fiind numai „a târgului”. Probabil pisarul a corectat greșeala de la început, căci și-a dat seama că moșia este folosită și de „săracii” din sate, și deci nu era numai a orășenilor. Diferențele evidente de ordin terminologic din text arată din nou existența unei comunități cu statut juridic aparte, legată de domnie prin privilegii speciale, separată de alte categorii. Legătura specială ce există între orășeni și domnie este întărită de actul din 1503, în care domnul dăruiește șase pietre de ceară de la „orașul (*miasto*) nostru de la Neamț” mănăstirii cu același nume. Pietrele de ceară erau o dare specifică orășenilor.

Opinia lui Giurescu potrivit căreia formația pisarului de cancelarie ar fi responsabilă de folosirea „aleatorie” a acestor termeni nu se susține. Pisarii scriau actele la dictarea logofătului, iar acesta știa bine care era statutul comunităților de orășeni. Este greu de crezut că folosirea ambilor termeni, *târg* și *miasto*, în aceleași documente, este pur întâmplătoare sau se datorează neatenției pisarilor. Cei ce redactau actele cancelariei erau familiarizați cu sensurile termenilor ce făceau referire la lumea urbană, fapt demonstrat de folosirea lui *miasto* și *mesciani* pentru desemnarea orașului și orășenilor din Liov până în secolul al XVI-lea, inclusiv⁷⁷.

Cercetarea documentelor în care apare *miasto* a dus la identificarea câtorva elemente comune: 1. termenul are legătură cu tipul de comunitate ce exista într-o așezare urbană, ce e privită separat de alte categorii sociale; 2. comunitățile respective au un regim aparte, juridic, fiscal (Suceava, Neamț) și chiar militar (vezi strigarea la oaste); 3. printre cei pomeniți în acte întâlnim grupuri privilegiate (Bârlad), coloniști (Roman), unguri (Hârlău). Prin urmare, termenul și diversele sale forme au înțeles juridic și social și se referă numai la orașe și la categoria orășenilor deținători de privilegii. Din această perspectivă, *miasto* se înrudește cu *varoș* din Țara Românească, care desemnează o așezare cu caracter urban, cu instituții specifice, ce garantau un anumit nivel de autonomie⁷⁸. Poate nu întâmplător, prima mențiune a cuvântului „oraș” din Moldova este sub forma „orășeni”. În documentul respectiv, referirea

⁷⁷ *Ibidem*, p. 294, nr. CXXXII; Hurmuzachi, *Documente*, supliment II, vol. I, p. 205-206, nr. C-CI; p. 220, nr. CXII (acte din 1558-1561).

⁷⁸ Laurențiu Rădván, *op. cit.*, p. 109-110.

la orășeni se face din perspectiva situației privilegiate pe care o dețineau, căci sunt amintiți separat de „negustori”⁷⁹. Se ridică o întrebare: folosirea termenului *miasto*, ce are la origine echivalent în latinescul *locus*, reprezintă un argument că și în unele din orașele din Moldova putem vorbi de *locatio*, în sensul în care întâlnim acest fenomen în Polonia? Felul în care s-au organizat orașele, comunitățile instalate aici, dar și cercetările arheologice și topografia locală aduc dovezi în aceste sens. Dar despre această chestiune, într-un studiu viitor.

Față de *varoș*, ce a ajuns să definească orașul în Țara Românească, *miasto* nu s-a impus în diploma internă din Moldova. Cu mici excepții, sensul original al termenilor folosiți pentru a denumi orașele în actele emise de cancelarie era în legătură în primul rând cu funcția așezării și nu cu tipul de comunitate existent acolo. Acest lucru este evident în cazul termenului *miasto*, ce nu a fost folosit decât temporar în cancelarie. Nici termenul *grad* nu a ajuns să desemneze orașul, pentru că acesta era asociat cu ideea și funcția de apărare, și nu cu cea de comerț. Pentru o parte din locuitorii săi, orașul putea fi *Stadt*, *Markt* sau *varoș*, însă numele care s-a impus a fost cel de „târg”, căci atât pentru cancelarie, cât și pentru restul locuitorilor țării, în majoritate români, orașul era locul unde se petreceau schimburile comerciale. Denumirea veche, de origine slavonă, a rămas aici în uz până în epoca modernă.

NOTES CONCERNING THE MEDIEVAL URBAN TERMINOLOGY IN MOLDAVIA (THE TERM *MIASTO*)

Abstract

This study aims to research some peculiarities concerning the terminology characteristic of the urban history of Medieval Moldavia. In the Old Slavonic documents, a variety of terms was used to refer to the settlements having an urban character: *targ-trag*, *grad* and, scarcely, *varos*. One can notice that if in Wallachia the term “oras” was preferred to others, in Moldavia the term used most often in documents to designate urban settlements was “targ”. In the internal documents issued in Moldavia a peculiar term was also used to designate the aforementioned

⁷⁹ DRH, A, I, p. 283, nr. 200.

settlements, namely “miasto”, having Polish roots, the meanings of which were rather unexplored and unexplained thoroughly by now. The analysis of the documents in which this term occurred revealed some common features in its usage the term was used to designate an urban community which was perceived by the members of other social strata as being different; 2) these communities had a special, legal and fiscal, regime (at Suceava and Neamt); 3) among those who are mentioned in the documents containing this term were groups endowed with privileges (at Barlad), colonists (at Roman) or Hungarians (at Harlau). Therefore, we argue that the term “miasto”, which could occur in different forms, has a juridical and social meanings and it was used to designate only those towns and townsmen which were endowed with privileges. From this standpoint, the term *miasto* is related to the term *varos* which is characteristic for Wallachian documents. The latter was used to refer an urban settlement having specific institutions which were the guarantee of a certain degree of autonomy.

DISCUȚII

BIZANȚ FĂRĂ BIZANȚ? UN BILANȚ*

DAN IOAN MUREȘAN (Paris)

*You can fool all the people some of the time,
and some of the people all the time,
but you cannot fool all the people all the time.*
Abraham Lincoln

Am demonstrat în mai multe studii, cu probe concludente, că ideea „autocefaliei” Bisericii Moldovei în vremea lui Ștefan cel Mare a fost o simplă iluzie istoriografică născută în absența oricărei dovezi, fondată pe nedefinirea conceptelor utilizate, și perpetuată cu obstinație în pofida dovezilor contrarii din ce în ce mai numeroase apărute în ultimii ani¹.

---

* **Nota Redacției:** Textul de față a fost propus **Redacției SMIM** spre publicare în vara anului 2008 de către D-l Dan Ioan Mureșan ca răspuns la comentariile făcute de către D-l Liviu Pilat într-o notă de subsol a unui articol publicat în paginile revistei noastre (**SMIM**, t. XXIII, 2005, p. 27).

Din punctul de vedere al **Redacției**, materialul D-lui D.I. Mureșan nu îndeplinea - atât în ceea ce privește dimensiunile, cât și modul de exprimare, care adeseori depășește tonul adecvat unei asemenea luări de poziție și degenerează în atacuri personale - condițiile pentru a fi considerat *un drept la replică*, deoarece el se dorește a fi mai degrabă o critică vehementă a argumentelor și opiniilor exprimate de D-nul Liviu Pilat în diferite alte contribuții și într-o foarte mică măsură un răspuns la obiecțiile formulate de acesta din urmă în nota mai sus-amintită. Deși autorul a refuzat să accepte sugestiile venite din partea **Redacției**, referitoare la formă și conținut, colegiul de redacție a hotărât totuși, în virtutea respectării dreptului la replică, publicarea acestui text așa cum el i-a fost remis, subliniind totodată că o continuare a polemicii în paginile SMIM nu va mai fi îngăduită.

¹ D. I. Mureșan, *De l'intronisation du métropolithe Théoctiste Ier au sacre d'Etienne III le Grand*, în *Ștefan cel Mare și Sfânt*, ed. M. M. Székely, Șt. S. Gorovei, Putna, 2004, p. 337-374; idem, *Girolamo Lando, titulaire du Patriarcat de Constantinople (1474-1497), et son rôle dans la politique orientale du Saint-Siège*, în *Annuario dell'Istituto Romeno di Cultura e Ricerca Umanistica di Venezia*, VIII, n.

“Studii și Materiale de Istorie Medie”, vol. XXVI, 2008, p. 285-324

Totuși, recrudescența ei imperturbabilă², în pofida argumentelor care i-au fost ridicate împotriva, ne obligă la o nouă luare de poziție³. Atenția ne este atrasă încă o dată de un autor care s-a afirmat în ultimii ani printr-o adevărată ploaie de critici virulente, fără precedent, de care nu au scăpat nici măcar bibliotecarii și funcționarii din București, luați în bloc⁴. A devenit o adevărată onoare să figurezi pe lista impresionantă a victimelor acestui condei, cei care nu apar încă acolo trebuind să se întrebe foarte serios dacă nu au greșit cândva, cu ceva, pe undeva. Iată că venit în fine vremea să aflăm în numele căror rezultate științifice *reale* s-a derulat fără opreliști această vastă campanie de auto-afirmare. Suntem gata să acceptăm orice extravaganță atunci când fructele culese se arată a fi cu adevărat excepționale. O carte de 600 de pagini solicită de aceea o lectură cât se poate de amănunțită.

Mai întâi, o imagine de ansamblu. Lucrarea examinată oferă de la bun început o stranie senzație de *déjà vu*: este vorba de o simplă culegere, cu minime alterări, a articolelor semnate de autor în ultimii ani (referințele încrucișate mai fac încă aluzie în note la articolele devenite capitole, arătând un text compilat *un peu à la hâte*). Acest lucru o face dintru început lipsită de exigența noilor achiziții intelectuale precum și de coerența internă presupuse de o teză de doctorat. Cartea este grevată pe urmă de strania opțiune de a prezenta evoluțiile istorice „pe săltărașe”,

---

2006, p. 153-258; idem, *Patriarhia ecumenică și Ștefan cel Mare. Drumul sinuos de la surse la interpretare*, în *În amintirea lui Alexandru Elian*, ed. V. M. Muntean, Timișoara, 2008, p. 87-180.

² L. Pilat, *Între Roma și Bizanț. Societate și putere în Moldova (secolele XIV-XVI)*, Iași, 2008.

³ Studiul nostru intitulat *Notes critiques sur l'histoire de l'Église de Moldavie au XVe siècle*, care a analizat mai multe din articolele preliminare ale lui L. Pilat, a fost depus începând din aprilie 2006 spre publicare la mai multe reviste care l-au refuzat, deși aceleași reviste au continuat să publice copios cele mai pătimășe studii polemice ale lui L. Pilat. În pofida cenzurii, după inimaginabile vicisitudini, el a fost publicat în fine după doi ani, în *AMN*, 41-44, 2004-2007 și, ușor ameliorată, în volumul *Lucerna orbis. John Hunyadi and His Time*, ed. I.-A. Pop, A. Dumitran, Al. Simon, Cluj-Napoca, 2008, p. 115-143, fără să bănuim toată actualitatea de care se va bucura. Studiul de față nu vine așadar decât să completeze (și să confirme) ceea ce am susținut acum doi ani de zile. Referințele la problemele discutate acolo pe larg vor fi reduse aici la strictul necesar.

⁴ Cf. L. Pilat, recenzie în *SMIM*, 2007, p. 288: „Mărturisesc că această odă adusă bibliotecarilor m-a ajutat să înțeleg de unde provine aroganța, ca să nu zic insolenta, unor funcționari publici, vizibilă mai cu seamă în unele instituții bucureștene. Nu sunt suficiente doar decența și politețea pentru a comunica cu o “divinitate”, mai e nevoie de ofrande și de rugăciune”.

adică mai întâi relațiile Moldovei cu Biserica Romei (p. 22-249), și numai pe urmă cele cu Biserica de Constantinopol (p. 250-386), deși o bună logică a realităților istorice ar fi impus ca anume cea din urmă să fie cea dintâi. Această separație și inversiune conduce la grave distorsiuni cronologice și împiedică înțelegerea acestor raporturi în legăturile lor cauzale. Ultima parte (p. 387-516) nu mai are nimic de a face cu „imagarul social” ci numai cu imagarul autorului, care plămăuiește vaste teorii mesianice lipsite de orice fundament documentar.

Rezumatul este redactat într-un imposibil *galimatias* franțuzesc. Lăsând la o parte problemele de gramatică și de vocabular care privesc strict pe traducător, cine poate avea *a priori* o umbră de încredere în analizele operate în această carte de către un autor care scrie peste tot (sau a lăsat să fie scris) în loc de „le Patriarcat œcuménique” sau „Byzance”, cum este corect, despre „la Patriarchie œcuménique” și, chiar pe dos, „le Byzance”⁵? Nivelul unei asemenea cărți este deci comparabil cu o lucrare plină de pretenții despre, de pildă, „Ștefana cea Mare, domn al Moldovului”. Mănuind fără dibăcie noțiunile esențiale, L. Pilat dovedește încă dintru început că nu a avut în realitate decât un acces mediat la sutele de pagini dedicate de noi acestui subiect, scrise în franceză, dar unde nu vorbim nici măcar o singură dată de vreo inexistentă „Patriarchie œcuménique”. Și, ceea ce este mult mai grav, el dezvăluie unui ochi atent că *nu a citit de fapt deloc* bibliografia franceză, *sine qua non*, a problematicii. Precizarea este necesară pentru a ajuta cititorul să înțeleagă bine dificultățile cu care ne vom confrunta în cele ce urmează.

Deși superbia acestui autor îl face să creadă că cercetarea științifică în România începe cu dânsul, această impresie este una cât se poate de falsă. Terenul pe care se poartă discuția este, de fapt, cel demarcat *de noi*, cu deosebire în studiul din 2004. Înainte ca să procedăm așadar la o analiză amănunțită, ni se pare nu lipsit de interes să reamintim, ca punct de plecare, câteva elemente ale *fundamentului empiric* pe baza

---

⁵ L. Pilat, *op. cit.*, p. 565-586. „Byzance”, ca orice nume de oraș, este în franceză de genul feminin, însă buna tradiție vrea că termenul să fie folosit fără articol. Există chiar și o expresie consacrată: „C'est Byzance!”, care mai păstrează ceva din mirarea plină de admirație cu care Occidentul a privit întotdeauna Cetatea de pe malurile Bosforului. Câteva din erorile pomenite au desigur deja ceva tradiție: cf. D. I. Mureșan, *Patriarhia ecumenică și Ștefan cel Mare*, p. 96, n. 32, ceea ce însă nu le face mai puțin inacceptabile.

căruia am respins categoric și fără rest concluziile hazardate ale curentului de opinie ilustrat, în ultimul rând, de L. Pilat.

1. Muntele Athos se afla încă din 1312, printr-un hrisov acordat de împăratul Andronic II Paleolog patriarhului Nifon I, sub jurisdicția directă a Patriarhiei ecumenice, care de atunci hirotonisește pe protosul „republicii” monastice. Era astfel imposibil ca vreo instituție să aibă de atunci încolo legături oficiale cu Sfântul Munte fără acordul Patriarhiei. Patronajul domnesc al lui Ștefan cel Mare asupra mănăstirii Zografu extins, treptat, asupra întregii peninsule monastice, nu putea să ființeze în regim de ilegalitate vreme de o jumătate de veac, ci numai cu acordul și cu consfințirea Marii Biserici. Aceasta cu atât mai mult cu cât actul din 1312 a fost reînnoit în mod solemn de patriarhul Ioachim I în anul 1498. Orice altă opinie contravine radical realității și nu se poate pune decât pe seama lipsei unor cunoștințe elementare de istorie bizantină. În condițiile în care arhivele athonite au fost, din fericire, conservate, în vreme ce arhivele Patriarhiei ecumenice din sec. XV au fost distruse, mai ales de cutremurul care a năruit Istanbulul în 1508, se poate face o constatare metodologică de cea mai mare importanță. Dată fiind legătura ierarhică indisolubilă dintre cele două instituții, *orice urmă directă a relațiilor cu Muntele Athos devine o urmă indirectă, un barometru, al relațiilor cu Patriarhia ecumenică*⁶. Inserarea numelui lui Ștefan cel Mare în pomelnicul protatului de la Athos – adică exact al acelei instituții care se afla continuu în legătură cu Patriarhia (protosul fiind ales *anual* de toți igumenii mănăstirilor athonite și fiind investit ulterior de către patriarh⁷) – înseamnă în mod luminos că domnul Moldovei nu s-a aflat niciodată în schismă cu Marea Biserică. Un istoric care știe ce înseamnă lucrurile despre care vorbim nu ar trebui să mai aibă nevoie de alte argumente.

2. *Istoria patriarhală*, ajunsă la noi prin copia lui Manuel Malaxos, narează episodul din 1505 al alungării din Moldova a patriarhului Ioachim I de către Bogdan III⁸. Aceeași sursă mai face însă trei precizări esențiale. În primul rând că Ioachim dorea să efectueze

⁶ D. I. Mureșan, *Le Mont Athos aux XVe-XVIe siècles. Autour de quelques descriptions d'époque*, în *The Romanian Principalities and the Holy Places Along the Centuries*, ed. E. Băbuș, I. Moldoveanu, A. Marinescu, București, 2007, p. 81-121.

⁷ Investitura patriarhală fiind introdusă din 1312, iar alegerile anuale ale protosului, de la sfârșitul sec. XIV (v. s. v. „Protos” în *Oxford Dictionary of Byzantium*, vol. III, ed. Al. Kazhdan, New York–Oxford, 1991, p. 1746-1747).

⁸ *Historia politica et patriarchica Constantinopoleos. Epirotica*, ed. Im. Bekker, Bonn, p. 140.

atunci o nouă călătorie în Moldova („Trecând puțină vreme, a vrut *a doua oară* să meargă la Bogdan”), ceea ce însemna că patriarhul vizitase anterior țara, lucru ce nu se putea întâmpla decât în primul său patriarhat (1498-1502). Am pus în legătură această vizită a lui Ioachim I, plasată după reconfirmarea în 1498 a statutului Muntelui Athos, cu recunoașterea patronajului moldovenesc asupra *întregii* peninsule monastice, atestată de o sursă venețiană la 1502. Această conexiune ar data prima vizită în jurul anului 1501. În al doilea rând, sursa precizează că, respingându-l pe Ioachim, Bogdan III îl sprijinea în schimb pe tronul Marii Biserici pe rivalul acestuia, patriarhul Pahomie I. Prin urmare, alungarea din 1505 *nu viza instituția patriarhală ca atare*, ci numai și numai persoana lui Ioachim, câtă vreme domnul țării sprijinea pe un alt patriarh. În fine, aceeași sursă indică faptul că în 1513 tocmai acest patriarh Pahomie I a vizitat, fiind întâmpinat cu onoruri de domnii, boierii și poporul atât din Țara Românească, cât și din Moldova⁹. Preluând din toată această unitate narativă numai episodul alungării lui Ioachim și omițând celelalte trei aspecte ale aceleiași surse, adepții teoriei „autocefaliei” au mutilat-o grav pentru a o potrivi ideilor lor, deși aceasta spune exact contrariul¹⁰.

3. Se știe că pe parcursul întregii domnii a lui Ștefan cel Mare, codul nomocanonic al lui Matei Vlastaris a cunoscut o difuzare extrem de largă, copiile sale fiind realizate la comanda sinergică a domniei și a mitropoliei¹¹. Am arătat însă că *Sintagma alfabetică* este în esență și o prezentare extrem de cutezătoare a poziției centrale a Patriarhiei ecumenice ca for conducător al Bisericii ortodoxe, fiind pentru acest lucru preluată în Marele cod juridic (*Mega Nomimon*) cu care aceasta s-a dotat

⁹ D.I. Mureșan, *Girolamo Lando*, p. 253-258; idem, *Patriarhia ecumenică și Ștefan cel Mare*, p. 95-96, 164-175.

¹⁰ Răspunsul la acest argument dat de L. Pilat, *op. cit.*, p. 383-384 este extrem de sugestiv. Incapabil să judece filologic greutatea afirmației noastre – relevată de altfel prima oară de specialistul *grec* Paraskevas Konortas, unul din cei mai buni cunoscători ai istoriei Patriarhiei ecumenice! – primul său instinct este să propună o soluție de mistificare a sursei. Lectura propusă de el fiind vizibil falsă, sursa este expediată oricum *din principiu* ca irelevantă, în lumina unei teorii care face violență oricărei probe ce s-ar putea ivi împotriva-i. Ni se dezvăluie aici nu doar *necunoștințele* autorului, ci însuși modul de gândire ce stă la baza cărții *Între Roma și Bizanț*. Asupra cunoștințelor de greacă ale lui L. Pilat ne-a lămurit de mult tratamentul termenului *topotèrètès* (cf și idem, *op. cit.*, p. 326-328) al cărui sens autentic de *vicarius* l-am restabilit în D.I. Mureșan, *Patriarhia ecumenică și Ștefan cel Mare*, p. 118, n. 98, retezând din rădăcina ideea falsă a unei „ierarhii paralele” moldovenești la Roman).

¹¹ D.I. Mureșan, *Girolamo Lando*, p. 231-234.

la începutul perioadei otomane, în contextul Sinodului pan-ortodox din 1484 care a respins unirea de la Florența. Acest cod era încă în folosință la Constantinopol spre sfârșitul sec. XVII¹². Prin urmare, în mod logic, Ștefan nu putea comanda executarea unei asemenea lucrări pe fondul unei rupturi cu Patriarhia ecumenică, ci numai ca un semn suplimentar al bunelor sale legături cu aceasta. Autorii tezei „autocefaliei” continuă să facă referiri la lucrarea canonistului din Tesalonic, însă, ignorându-i complet conținutul, ei omit să tragă și singurele concluzii firești ale circulației acestui cod juridic patriarhal în Moldova¹³.

4. Arhiepiscopia de Peć revenise sub jurisdicția Patriarhiei ecumenice odată cu „unirea din 1375” (cum a numit-o V. Laurent), așa cum fusese între 1219 și 1345, păstrând de atunci doar în mod officios titulatura de patriarhie. Acest statut era o realitate chiar și în zorii epocii captivității Marii Biserici, precum arată corespondența dintre despotul Gheorghe Branković și patriarhul Ghenadie Scholarios, purtată cândva între 1454-1456. Despotul a solicitat atunci acordul patriarhului ecumenic pentru transferul scaunului arhiepiscopal de la Peć, căzut în 1454 sub dominație otomană (foarte probabil la Smederevo, capitala despotatului). Patriarhul accepta legitimitatea transferului, fondându-se pe precedentele istorice ale transferului Patriarhiei ecumenice la Niceea sau a mitropoliei

---

¹² Idem, *De la place du Syntagma de Matthieu Blastarès dans le Méga Nomimon du Patriarcat de Constantinople*, în *Le Patriarcat de Constantinople aux XIVe-XVIe siècles: rupture et continuité*. Actes du Colloque international de Rome, 5-7 décembre 2005, Paris, 2007 (EHESS. Dossiers byzantins, VII), p. 429-469; idem, *Patriarhia ecumenică și Ștefan cel Mare*, p. 147. Despre Sinodul pan-ortodox din 1484, vezi cel mai recent monografia fundamentală: M.-H. Blanchet, *Georges-Gennadios Scholarios (vers 1400-vers 1472): un intellectuel face à la disparition de l'Empire byzantin*, Paris, 2008 [Archives de l'Orient chrétien, 20], p. 239-242.

¹³ Fără nici măcar o explicație, L. Pilat utilizează în excursurile sale canonice *Îndreptarea legii* alcătuită și publicată în *Țara Românească* în 1652 (București, 1952), deși tema cercetării sale este ... Moldova în ... sec. XIV-XVI, perioadă în care aici se utiliza *Sintagma alfabetică* a lui Vlastaris! Lucrând pe aceeași perioadă, am dedicat nu mai puțin de cinci ani studierii acestui cod nomocanonic, și nu înțelegem de ce un alt cercetător crede că poate face economie de același efort. Să ne imaginăm cum ar fi primită în Occident o lucrare care ar utiliza *Decretul* lui Grațian (sec. XII) pentru înțelegerea epocii lui Carol cel Mare (sec. VIII-IX): în funcție de pretențiile autorului, fie drept un gest de diletantism fie chiar mai rău. Aici nu se mai admite, după cercetările lui A. Winroth, *The Making of Gratian's Decretum*, Cambridge, 2000, nici măcar amestecul între prima și a doua redacție, postumă, a *Decretului*. Inadecvarea grosieră dintre sursele utilizate și subiectul tratat explică însă prea puțin, cum vom vedea, simulacrul de teorie canonică izvodită de acest autor.

de Kiev la Moscova din cauza dominației latine¹⁴. Dacă acordul Patriarhiei era solicitat pentru un act de administrație internă al Bisericii sârbești, trebuie acceptat în consecință că și un gest administrativ implicând interferența arhiepiscopului de Peć în zona de jurisdicție directă a Marii Biserici, prin consacrarea cândva în aceeași perioadă a mitropolitului Teoctist I pentru Moldova, nu se putea face decât tot cu acordul patriarhului Ghenadie II¹⁵.

5. Deși consacrarea în Serbia nu putea *prin definiție* să pună bazele nici unui fel de autocefalie, această *contradictio in adjecto* nu i-a deranjat cu nimic pe zelatorii cei mai înflăcărați ai ideii (a căror referire la „logica istorică” este doar o strategie discursivă, arareori pusă în practică). De aceea am enunțat și o *condiție de (im)posibilitate a autocefaliei* bazată pe numărul (in)suficient de episcopi sufragani ai Bisericii Moldovei. Dreptul canonic insistă asupra necesității prezenței la sfințirea unui episcop a *cel puțin alți trei ierarhi*. Este vorba de canonul al 4-lea al

---

¹⁴ D.I. Mureșan, *Girolamo Lando*, p. 184-189; idem, *Patriarhia ecumenică și Ștefan cel Mare*, p. 147-159. Răspunsul la acest argument dat de L. Pilat, *op. cit.*, p. 344, n. 392 cade în derizoriu; cu totul caracteristică acestui autor este ușurătatea cu care se pronunță asupra unor documente pe care în mod vădit nici măcar nu le-a consultat.

¹⁵ Pentru că L. Pilat nu pare a avea un alt acces la dreptul canonic decât prin această lucrare, cf. *Îndreptarea legii*, București, 1952, p. 75, gl. 5: „și pre arhiepiscopi patriarhului-i hirotoneaște. și mitropolitul pe mitropolit hirotoneaște, cu *rânduiala patriarhului*” [s. n.]. Patriarhia ecumenică nu considera patriarhiile auto-proclamate din Balcani echivalente cu patriarhiile apostolice ce formau Pentarhia. Dacă Târnovo sau Peć erau în ruptură cu Marea Biserică ele erau considerate schismatice și păstorii lor scoși din diptih; dacă ele reveneau în comuniune, erau considerate ca niște simple mitropolii sufragane. V. scrisoarea patriarhului Calist I către Teodosie de Târnovo din 1362: *Regestes des Actes du Patriarcat de Constantinople, I Les Actes des Patriarches*, fasc. V, *Les Regestes de 1310 à 1376*, ed. J. Darrouzès, Paris, 1977, p. 368-369, N. 2442=J. Koder, M. Hinterberger, O. Kresten, *Das Register des Patriarchats von Konstantinopel*, vol. III, (1350-1363), Viena, 2001, no. 264, p. 560-579. Exact acesta din urmă era statutul Bisericii sârbești la 1453-1454 în momentul în care Teoctist I a fost hirotontit acolo. Conform textului canonic reprodus aici, acest lucru a trebuit să fie făcut *cu rânduiala patriarhului*. Cf. *ibidem*, p. 80, gl. 13: canoanele 35 apostolic, 13 de la Antiohia și 16 de la Niceea I interzic intervenția unui ierarh în sfera de jurisdicție a altuia, „fără de rugămintea arhiereului locului”. Acest lucru nu se poate face decât „deaca va vrea arhiereul locului”. Așadar arhiepiscopul de Peć nu putea interveni în jurisdicția constantinopolitană decât cu voia lui Ghenadie Scholarios, pentru că este atestat că exact cu voia acestuia din urmă cel dintâi și-a transferat sediul de la Peć la Smederevo.

Sinodului de la Niceea I (325)¹⁶, reluat și reîntărit de către canonul al 3-lea al Sinodului de la Niceea II (787)¹⁷ tocmai pentru a risipi orice îndoială în această privință. Aceeși regulă este afirmată cu multă fermitate în canoanele 13, 49, 50 ale sinodului de la Cartagina¹⁸, toate acestea fiind reluate în sinteza canonică asupra acestui subiect din capitolul *Chi*, 1 (Despre hirotonie) din *Sintagma* lui Vlastaris¹⁹, care – comandată fiind de Ștefan cel Mare și de mitropolitul Teoctist – se bucura de autoritate absolută și în Moldova²⁰. Trei nu este evident o cifră arbitrară: pentru Simeon al Tesalonicului (†1429) – autorul celui mai complet tratat despre consacrare în Biserica bizantină – prezența a cel puțin trei episcopi la alegerea și consacrarea unui episcop este chiar simbolul acțiunii sinergice a persoanelor Sfintei Treimi sau al preeminenței celor trei Apostoli: Petru, Ioan și Iacov²¹. Esența autocefaliei fiind dreptul de a-și putea alege și consacra în mod canonic capul bisericesc sau episcopii săi, reiese la o

¹⁶ *Les Conciles œcuméniques*, vol. II/1, *Les décrets. Nicée I à Latran V*, ed. G. Alberigo, Paris, 1994, p. 38-39: „De către câți episcopi este ales un episcop. Episcopul trebuie să fie ales în primul rând de toți cei ai provinciei, dar dacă există o necesitate urgentă sau dacă lungimea drumului s-ar împotrivi acestui fapt, trebuie neapărat ca trei episcopi să se întrunească și să procedeze la alegere, prevăzuți fiind cu consimțământul scris al celorlalți absenți. Confirmarea celor ce s-au săvârșit astfel revine de drept în fiecare provincie episcopului mitropolit”.

¹⁷ *Les Conciles œcuméniques*, ed. cit., p. 312-313: „Principii laici nu pot să ia parte la alegerea unui episcop”. Orice alegere a unui episcop sau preot sau diacon, făcută la propunerea principilor laici va rămâne fără valoare, conform canonului care spune că: „Dacă un episcop, servindu-se de sprijinul laicilor influenți, obține grație lor o Biserică, să fie depus și să fie excomunicați toți cei care sunt în comuniune cu el”. Într-adevăr, viitorul candidat la episcopat trebuie să fie propus de către episcopi, așa cum a fost hotărât de către sfinții părinți ai Conciliului de la Niceea în canonul care spune: „De către câți episcopi este ales un episcop. Episcopul trebuie să fie ales în primul rând de toți cei ai provinciei, dar dacă există o necesitate urgentă sau dacă lungimea drumului s-ar împotrivi acestui fapt, trebuie neapărat ca trei episcopi să se întrunească și să procedeze la alegere, prevăzuți fiind cu consimțământul scris al celorlalți absenți. Confirmarea celor ce s-au săvârșit astfel revine de drept în fiecare provincie mitropolitului”.

¹⁸ P. Joannou, *Discipline générale antique (IVe-IXe siècles)*, vol. I/2, *Les canons des synodes particuliers*, Grottaferrata, 1962, p. 226-227, 267-270.

¹⁹ PG 145, col. 189B-192C.

²⁰ Vezi versiunea slavonă: S. Novaković, *Матије Властара Синтагмат. Азбучни зборник византијских црквених и државних закона и правила. Словенски превод времена Душанова*, Belgrad, 1907, p. 525-528.

²¹ Simeon al Tesalonicului, *De sacris ordinationibus*, cap. CXII, PG 155, col. 400 AB, 404 AB.

primă analiză că o Biserică autocefală trebuie să aibă cel puțin trei episcopi sufragani. De fapt, această condiție este încă și mai strictă decât credeam, deoarece – așa cum observă atât Matei Vlastaris cât și Simeon al Tesalonicului – mitropolitul, care selectează ca episcop pe unul dintre cei trei candidați propuși de episcopii săi, nu poate să ia parte el însuși la alegerea acestor candidați, act la care este doar reprezentat formal de hartofilaxul său, fără însă a beneficia de drept de vot²². Pentru alegerea unui episcop, trebuie deci să se întrunească cel puțin trei alți episcopi, și aceasta fără participarea mitropolitului locului. Rezultă pe cale de consecință că numărul minim de episcopii sufragane pe care trebuie să îl aibă o Biserică autocefală este în realitate de 4 (*patru*). Este exact numărul minimal al episcopilor Bisericii istoric autocefale a Ciprului: condusă de un arhiepiscop, aceasta a fost redusă, sub stăpânire latină, de la 14 la patru episcopii. Așadar, nici măcar după 1598 Biserica Moldovei, în ciuda largii sale autonomii, nu poate fi considerată ca fiind autocefală. Deși faimosul pasaj al *Îndreptării legii* a fost adesea invocat de ideatorii „autocefaliei” moldave²³, ei au indicat arareori, sau deloc că, potrivit aceleiași surse, chiar cu cele trei episcopii sufragane ale sale, mitropolia Sucevei și a toată Moldova apare totuși pe lista mitropoliilor sufragane ale Patriarhiei ecumenice²⁴, iar deținătorul scaunului ei poartă chiar titlul onorific de *exarch*, acordat, cum se știe, numai de patriarh²⁵. Statutul mitropoliei Moldovei a fost în permanență, începând cu păstorirea lui Teoctist I, unul de *Biserică locală prevăzută cu autonomie, rămânând însă mereu în sânul jurisdicției Patriarhiei ecumenice*²⁶. Doar așa se poate explica de ce mitropolitul Varlaam al Moldovei a putut candida în 1639 la însuși scaunul Marii Biserici²⁷. Rezultă cu precizie matematică faptul că Biserica Moldovei nu ar fi putut să rupă după 1453 legăturile cu

²² PG 145, col. 189C; PG 155, col. 400BD-404AD.

²³ *Îndreptarea legii*, p. 365: „Află-se scris în pravila a lui Mathei Vlastari cum și Moldovlahia au fost supusă ohrideanului; iară acum nice ohrideanilor se pleacă, nice țarigrădeanului, și nu știm de unde au luat această puteare”.

²⁴ *Ibidem*, p. 364.

²⁵ *Ibidem*, p. 366, 367; V. I. Phidas, *The Ecclesiastical title of 'Hypertimos and Exarch'*, *The Greek Orthodox Theological Review*, 44, 1999, p. 213-234.

²⁶ D.I. Mureșan, *Patriarhia ecumenică și Ștefan cel Mare*, p. 121-130, unde explicăm distincția esențială între autonomie și autocefalie ecleziastică.

²⁷ D. Russo, *Varlaam al Moldovei candidat la scaunul patriarhiei ecumenice*, în *idem, Studii istorice greco-române. Opere postume*, vol. I, ed. C.C. Giurescu, A. Camariano, N. Camariano, București, 1939, p. 229-236.

Patriarhia de Constantinopol decât cu prețul ieșirii complete din cadrele canonice ale Ortodoxiei.

6. Tocmai de aceea această ruptură nu s-a produs altundeva decât în bogatul imaginar al unor autori ce nu mai prididesc să scoată paiul din ochiul altora. Este exact ceea ce au demonstrat cele mai vechi berate descoperite până în prezent, acordate de sultanii otomani Baiazid II și Soliman Legislatorul patriarhilor Simeon I și Ieremia I în 1483 și 1525²⁸. În zona de jurisdicție a Patriarhiei (*klima*) descrisă în aceste documente *originale*, cele două țări române apar împreună ca ascultând de autoritatea Marii Biserici. Ultimul document prezintă pe deasupra un dublu interes. El descrie, la timpul trecut, ca pe un vechi obicei, modalitatea prin care mitropoliții celor două Principate își dobândeau recunoașterea de către patriarh. Nu este deci vorba despre vreun decret sultanal, lucru care ar fi de altfel contravenit conservatismului otoman, care s-a mulțumit oriunde să recunoască starea lucrurilor găsite în momentul cuceririi și să le adapteze propriului sistem. Însă tocmai pe baza acestui berat din 1525 a câștigat patriarhul Ieremia I procesul său cu arhiepiscopul Prohor al Ohridei, după cum arată noul act sultanal obținut de același patriarh în septembrie 1544. Merită reamintit că tocmai acest ultim act a servit la origine drept *terminus ante quem* al „autocefaliei” moldovenești. Această construcție a devenit însă într-un simplu clișeu fără relevanță științifică în clipa în care, uitându-și originile empirice, a refuzat să mai accepte concluziile noilor acte otomane, de aceeași natură, care, e drept, o reduceau la neant.

7. Manuscrisul *Parisinus gr.* 2671 cuprinde o redacție a manualului de diplomatică patriarhală *Ecthesis nea*, care conține o rubrică suplimentară despre maniera în care trebuie să fie adresate scrisorile către domnul Ștefan al Moldovei și către soția sa, doamna Maria. Cercetând *de visu* acest manuscris, am relevat aici prezența și a unui formular al

---

²⁸ D.I. Mureșan, *De l'intronisation*, p. 372-373; idem, *Girolamo Lando*, p. 234-237; idem, *Patriarhia ecumenică și Ștefan cel Mare*, p. 102-104, 158; pentru *beratul* din 1483: G. Salakides, *Sultansurkunden des Athos-Klosters Vatopedi aus der Zeit Bayezid II. und Selim I. Kritische Edition und wissenschaftlicher Kommentar*, Tesalonic, 1995, p. 31-34 (texte ottoman), 35-38 (trad. allem.). 48-65 (com.); A. Popescu, *Mitropolia Goției într-o diplomă otomană de investire a patriarhului de Constantinopol*, **SMIM**, XVIII, 2000, p. 167-172; pentru *beratul* din 1525: E. A. Zachariadou, *Δέκα τουρκικά έγγραφα για την Μεγάλη Εκκλησία (1483-1567)*, Atena, 1996, p. 174-177 (trad. gr.), 177-179 (text otom.).

patriarhului Dionisie²⁹, care nu poate fi decât Dionisie I, ucenicul apropiat al lui Marcu al Efesului, înălțat la rang de mitropolit de Ghenadie Scholarios, și care a păstorit Marea Biserică între 1467-71 și, din nou, 1488-90. Prezența formularului a permis datarea în a doua jumătate a secolului XV a acestei redacții a *Ecthesis nea*, care este cu siguranță așadar de origine post-bizantină. Descoperirea aceasta elimină *definitiv* opinia hazardată, superficială pentru că nefondată pe o analiză a sursei, dar care a vrut cu tot dinadinsul să vadă în domnul Moldovei pomenit aici – împotriva opiniei autorizate a pâr. Jean Darrouzès – pe Ștefan II. Pentru motive deja prezentate, este însă cu siguranță vorba în acest document de Ștefan cel Mare și de doamna Maria Voichița³⁰. Datarea definitivă a manuscrisului coroborează astfel perfect informațiile oferite de beratul din 1483.

8. Statutul mitropoliei Sucevei nu putea fi diferit de cel al vecinei sale, mitropolia Kievului și a întregii Rusii care administra viața spirituală a ortodocșilor din Polonia-Lituania, confederație căreia Moldova îi era vasală. Mitropolia Kievului, ruptă în 1458 de Moscova împreună cu nouă episcopi sufragani, a revenit sub autoritatea Patriarhiei de Constantinopol între 1465 (ambasada lui Manuil Grecul la Constantinopol, trimisă de Grigore Bulgarul) și 16 februarie 1467 (gramata patriarhului Dionisie I acordată mitropolitului Grigore prin care acesta e recunoscut drept unicul mitropolit legitim „al întregii Rusii”). Cu excepția mitropolitului Misail, toți ceilalți mitropoliți de Kiev au fost aleși cu binecuvântarea patriarhului și a sinodului din Constantinopol³¹. La această mitropolie „a Rusiei” se

---

²⁹ Semnalat deja de H. Omont, *Inventaire sommaire des manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale*, vol. II, Paris, 1888, p. 23-24: descrierea cuprinsului manuscrisului nr. 2671, p. 24: „Formula epistolae Dionysii patriarchae”.

³⁰ D.I. Mureșan, *Patriarhia ecumenică și Ștefan cel Mare*, p. 130-136.

³¹ L. Pilat, *op. cit.*, p. 362 spune așadar doar un sfert de adevăr afirmând că mitropolia de Kiev ar fi rupt relațiile cu Patriarhia ecumenică. Vezi însă pentru Grigore Bugarin, A. Pliguzov, *On the Title 'Metropolitan of Kiev and All Rus'*, **HUS**, XV, 1991, nr. 3-4, p. 340-353, în special p. 343-344, 352; B. A. Gudziak, *Crisis and Reform: The Kyivan Metropolitanate, the Patriarchate of Constantinople, and the Genesis of the Union of Brest*, Cambridge (Mass.), 1998, p. 45-52; S. Plokhy, *The Origins of the Slavic Nations. Pre-modern Identities in Russia, Ukraine, and Belarus*, Cambridge, 2006, p. 104-105. L. Pilat pretinde că are știință de toate aceste lucrări ce precizează statutul mitropoliei de Kiev față de Patriarhia ecumenică în sec. XV-lea. Dacă acest lucru este adevărat, dânsul ascunde atunci cititorului o informație adusă de noi în dezbateri încă din 2004, ca fiind singura paralelă viabilă cu situația reală a mitropoliei Moldovei. Ne aflăm în fața unui gest flagrant de o moralitate intelectuală cu totul specială.

face prin urmare o referire cât se poate de reală în beratul din 1483! Procedura solicitării binecuvântării patriarhale de către noul mitropolit este identică la Suceava și la Kiev conform beratului din 1525, și este exact procedura descrisă de Dimitrie Cantemir la vremea sa pentru Biserica Moldovei (marele duce al Lituaniei având același rol în ecuație ca domnul Moldovei). Ni se pare, în plus, cât se poate de sugestiv că relațiile dintre patriarhul Dionisie I, discipol al lui Marcu al Efesului și mitropolitul de Kiev, de origine bulgară, se desfășurau cu intensitate exact în vremea păstoririi lui Teoctist I, el însuși conform tradiției³², de origine bulgară și ucenic al aceluiași Marcu. Când a transmis această tradiție, Cantemir nu avea cum să cunoască legăturile dintre Kiev și Constantinopol din acea vreme, relevate de actele descoperite și publicate abia în 1976 de medievistul rus Iaroslav Șciapov.

9. Documentul din 15 martie 1490 care precizează statutul episcopiei din Rădăuți este un act intern care comportă clar conștiința existenței în Moldova a ierarhiei patriarh–mitropolit–episcop. Nimeni nu poate susține cu seriozitate³³ că acest document, elaborat cu acordul mitropolitului Gheorghe, ar fi marcat o ruptură a autorității spirituale a mitropolitului Moldovei asupra episcopului de Rădăuți. În mod absolut identic, prezența patriarhului în același document nu poate fi lecturată decât ca o delimitare a razei de exercitare a unei autorități echivalente, adică *nu mai puțin reale* decât cea mitropolitană³⁴.

10. Dobândirea după pacea de la 1486 a unui palat la Constantinopol destinat lui Alexandru, fiul lui Ștefan cel Mare trimis ostatec la Poartă, plasa de acum înainte această reprezentanță oficială moldovenească la Constantinopol la numai câteva sute de metri de biserica Pammakaristos, sediul Patriarhiei ecumenice între 1456 și 1586. Fiul lui Ștefan cel Mare s-a căsătorit atunci cu o rudă a lui Mihail Cantacuzino, ceea ce lega familia domnească a Moldovei de una din cele mai ilustre familii de arhonți constantinopolitani. Domnia Moldovei devenea părtașă la statutul de patronaj colectiv al Marii Biserici exercitată

---

³² Considerată de L. Pilat, *op. cit.*, p. 339 o „născocire a lui Dimitrie Cantemir”. Că nu așa stau lucrurile, am arătat în D.I. Mureșan, *Patriarhia ecumenică și Ștefan cel Mare*, p. 149-150 și urm.

³³ Cu o excepție: L. Pilat, *op. cit.*, p. 383.

³⁴ D.I. Mureșan, *Patriarhia ecumenică și Ștefan cel Mare*, p. 143-144.

de această aristocrație și care moștenea direct patronajul exercitat de împărații bizantini³⁵.

11. Tradiția istorică moldovenească a înregistrat urmele relațiilor dintre Marea Biserică și Ștefan cel Mare. Astfel, la Roman era conservat cu sfințenie un felon polistavrion dăruit, se spune, de patriarhul din Constantinopol lui Ștefan cel Mare³⁶. De asemenea, la Putna se păstrează până astăzi relicva capului „sfântului Ghenadii, patriarh Țarigradului”, care a fost împodobit în 1488 de Ștefan cu o coroană de argint aurit, și dăruit pe urmă ctitoriei sale³⁷. Este vorba de ierarhul făcător de minuni, arhiepiscop de Constantinopol între 458-471, *care era în sec. XV singurul sfânt cu acest nume*³⁸. Faima lui ca sfânt popular îl determinase pe

³⁵ M. Cazacu, *Stratégies matrimoniales et politiques des Cantacuzène de la Turcocratie (XVe-XVIe siècles)*, **RER**, XIX-XX, 1995-1996, p. 157-181, mai cu seamă p. 160-164; D.I. Mureșan, *Girolamo Lando*, p. 240-241; idem, *Patriarhia ecumenică și Ștefan cel Mare*, p. 139-140.

³⁶ Idem, *Patriarhia ecumenică și Ștefan cel Mare*, p. 142-143.

³⁷ Monah Alexie Cojocaru, *Inventarul de odoare și obiecte ale Mănăstirii Putna (1796)*, **AP**, II, nr. 1-2, 2006, p. 5-98, aici p. 19 și n. 43; M. Berza (coord.), *Repertoriul monumentelor și obiectelor de artă din timpul lui Ștefan cel Mare*, București, 1958, p. 344, nr. 120.

³⁸ V. pentru patriarhul Ghenadie I, s. v. în *Bibliotheca Sanctorum*, vol. VI, col. 132-134. Toți ceilalți sfinți ortodocși cu acest nume au decedat, respectiv, în 1818 (Ghenadie de la Dionisiu), în sec. XVII (Ghenadie din Cernigov), în 1565 (Ghenadie din Kostroma) și 1505 (Ghenadie al Novgorodului): cf. *Bibliotheca Sanctorum Orientalium*, vol. I, (A-Gio), Roma, 1998, col. 976-982. Ghenadie II al Constantinopolului a fost introdus în *Sinodiconul* Bisericii Ortodoxe la Sinodul anti-florentin din 1484, fără însă a fi proclamat sfânt (F. Tinnefeld, „Georgios Gennadios Scholarios”, în C.G. Conticello, V. Conticello, *La théologie byzantine et sa tradition. II (XIIIe-XIXe s.)*, Turnhout, 2002, p. 477-549, aici p. 492). Studiul semnat de M. M. Székely, *Cine a fost Sfântul Ghenadie de la Putna?*, **AP**, I, nr. 2, 2005, p. 45-54 este astfel grevat de afirmații inexacte ținând de istoria Bisericii ortodoxe, și mai ales de încercarea, metodologic chestionabilă, de a inventa un *sfânt moldovean* omonim despre care nu avem *absolut nici o altă informație*. După ermitul Sava „canonizat” recent de L. Pilat (idem, *op. cit.*, p. 311) se creează treptat o veritabilă tradiție. Faptul că Zaharia Kopistenskij, care produce la începutul sec. XVII o listă de sfinți *moldoveni*, pe care i-a venerat personal, nu menționează defel pe Ghenadie în acest context, arată clar că nimeni nu a considerat vreodată aceste moaște ca fiind ale unui sfânt local. și mai cu seamă Ghenadie nu putea fi fondatorul comunității monastice de la Putna (!) dintr-un simplu motiv de logică istorică: moaștele lui au fost *dăruite* Putnei de către domnul țării, după cum arată chiar inscripția votivă. Pentru afirmații întemeiate direct pe miezul unor documente de epocă, noi am fost tratați în mod repetat în această revistă ca manifestând, printre altele, o „fantezie debordantă”. Cum să caracterizăm la rândul nostru astfel de investigații făcute în întregime „în jurul” surselor? Fără îndoială că distinsa cercetătoare s-a lăsat impresionată de articolul fără nici o

secretarul imperial George Scholarios să și-l aleagă drept patron atunci când a îmbrăcat haina monahală. Când Ștefan se referea în 1488 la „sfântul Ghenadie”, acest nume desemna așadar fără nici o ambiguitate pe patriarhul din sec. V, tot astfel cum „sfântul Nicolae” este, fără alte precizări necesare, ierarhul Mirelor. Tocmai dacă nu ar fi fost vorba de arhicunoscutul patriarh ar fi apărut necesitatea unei distincții (d. ex. Ghenadie „cel Nou”). Că acest lucru nu s-a produs arată clar că domnul Moldovei se referea cu precizie la străvechiul sfânt patriarh. Cinstirea pe care a arătat-o moaștelor acestuia în 1488 nu poate fi așadar ruptă de contextul misiunii contemporane la Constantinopol a logofătului Ioan Tăutul. Înverșunarea cu care unii istorici se străduiesc să șteargă din memoria colectivă orice urmă care ar putea aminti de legăturile lui Ștefan cel Mare cu Marea Biserică stârnește contrariedade. Nu vrem să afirmăm neapărat istoricitatea tuturor acestor urme; ce merită însă subliniat este că *patriarhofobia* care face ravagii în timpurile din urmă prin lucrările unor istorici este cu desăvârșire străină tradiției putnene, care nu a considerat vreodată înjositor, ba dimpotrivă, să păstreze cu sfințenie printre odoarele sale cele mai sacre o relicvă amintind, chiar și numai legendar, de legăturile lui Ștefan cel Mare cu Marea Biserică.

---

valoare științifică semnat de L. Pilat în același număr al revistei și aclamat drept „cea mai nouă abordare” a chestiunii, deși nimeni nu i-a verificat afirmațiile, sau măcar lecturile „succinte” din Steven Runciman (o facem noi mai jos). Impulsul care a deturnat atenția de la figura patriarhului Ghenadie I a fost propoziția următoare, demonstrată a fi un simplu clișeu, de nenumărate ori invocat până în prezent, dar fără nici o acoperire științifică: „[...] *pentru că* Moldova celei de-a doua jumătăți a secolului al XV-lea nu a întreținut relații [*sic!*] cu Patriarhia de Constantinopol” (*ibidem*, p. 46). În asemenea măsură încât nici nu s-a mai considerat necesar de semnalat că prezența moaștelor unui sfânt patriarh de Constantinopol la Putna în vremea lui Ștefan cel Mare – lucru pe care noi nu îl cunoșteam în 2004 – ar fi putut cel puțin *să sugereze*, dacă nu să valideze, justetea tezei noastre avansate atunci. Rămâne chiar senzația amară că acest studiu nu încerca decât să evacueze, pentru a consolida argumentele lui L. Pilat din același număr al revistei, o dovadă cât se poate de stânenitoare ce mergea net în sensul opus interpretărilor sale. Cum se știe, dubiile asupra identității unor relicve apar atunci când mai mulți posesori le revendică deodată. Merită astfel semnalat că lucrarea lui Otto Meinardus, *A Study of the relics of saints of the Greek Orthodox Church*, „Oriens Christianus”, 54, 1970, p. 130-278, care determină o listă aproape exhaustivă a acestui tip de revendicări multiple, nu menționează nici o altă mănăstire ortodoxă care ar revendica moaște ale Sf. Patriarh Ghenadie I (cf. p. 181). *Mănăstirea Putna este așadar singura din lume care afirmă că ar poseda aceste moaște “care nu se pot prețui”*. Lucru de meditat în profunzime.

12. E locul să adăugăm aici încă un izvor care, deși cunoscut de multă vreme, a fost ocultat în acest context tocmai pentru că el tranșează definitiv chestiunea. Este vorba despre consultarea teologică trimisă de către episcopul Vasile de Roman în 1484 mitropolitului Gherontie al Moscovei (1473-1489). După cum se știe, acesta din urmă s-a aflat ani de-a rândul într-un conflict acut cu marele knjaz Ivan III al Moscovei, opunându-se inovațiilor de origine latină pe care acesta, la sugestia soției sale Sofia Paleolog, înțelegea să le introducă în practica Bisericii ruse de consacrare a lăcașurilor sfinte. Conflictul a izbucnit deschis odată cu inaugurarea catedralei mitropolitane Uspenski în 1479. În răspunsul său, episcopul Vasile ia în două ori răspicat apărarea *legii grecești*, sprijinindu-l moral pe mitropolitul Gherontie în rezistența sa față de ingerințele politicului în viața religioasă³⁹. Biserica Moldovei apărătoare la 1484 a *legii grecești*, definită la Niceea și la Constantinopol, iar nu la Suceava! Nimic mai puțin surprinzător pentru o mitropolie care, în 1483, figura printre scaunele atârănătoare de Patriarhiei ecumenice. Acest lucru reduce *textual* la neant afirmația potrivit căreia în vremea lui Ștefan cel Mare Biserica țării ar fi manifestat o formă de „naționalism ecleziastic” fără nimic în comun cu „ecumenismul imperial”⁴⁰. În vremea cu pricina o fiică a domnului Moldovei era cununată, prin mâna mitropolitului Gherontie, cu knjzeviciul Ivan cel Tânăr la Moscova. În 1489 un fiu al lui Ștefan se căsătorește cu o aristocrată de la Constantinopol, fără îndoială grație patriarhului de atunci Dionisie I. Ștefan cel Mare participa cu toată familia sa la *catolicitatea* vieții Bisericii ortodoxe, cu o deschidere de orizont care nu l-a împiedicat să înfiripeze legături cu patriarhul Occidentului de atunci, papa Sixt IV⁴¹. A propaga, prin siluirea sau ocultarea izvoarelor, imaginea unui Ștefan „naționalist” înseamnă a pribegi fără rost pe itinerariile acestui domn, stând mereu numai cu ochii-n colbul țării.

³⁹ A.F. Bychkov, *Описание церковно-славянских и русских сборников Публичной библиотеки*, vol. I, Sankt-Petersburg, 1882, p. 507-508.

⁴⁰ L. Pilat, *op. cit.*, p. 515, și iarăși p. 544.

⁴¹ D.I. Mureșan, *Girolamo Lando, passim*. Ignorarea regimului canonic roman – analizat de noi în 2006 pe urmele cercetărilor maestrului acestui domeniu, Vittorio Peri – regim în care, după Conciliul de la Florența, Sfântul Scaun putea concepe raporturile sale cu Bisericile de rit grec, reduce la o simplă narațiune lipsită de profunzime dezvoltările primei părți a culegerii de articole a lui L. Pilat. Scrisă însă în franceză, lucrarea noastră, de dimensiunile unei cărți, nu a putut fi accesibilă autorului. Referirile sale, *ibidem*, p. 184 și n. 854 denotă cu claritate ce (nu) a înțeles din aceasta.

Cum se vede, starea lucrurilor în acest domeniu este cu totul alta decât cea prezentată de L. Pilat, care se dovedește stăpânit de aceeași iluzie că ar cunoaște „realitățile moldovenești” care îl va fi încercat pe Soliman Hadâmbul înaintea bătăliei de la Vaslui. O dezbatere istoriografică este o discuție civilizată pe marginea unui document istoric în care mai mulți cercetători, împărțășind aceleași principii metodologice, discută asupra sensurilor posibile, întotdeauna multiple, ale documentului. Cum se poate vedea, aici nu avem deloc de a face cu așa ceva. Dogma autocefaliei nu se bazează decât pe o afirmație apodictică, *nesprijinită de aceea pe absolut nici un fel de document*, și nici măcar pe o definiție a termenului, fiind susținută numai de violente atacuri la persoană. Pe câtă vreme sursele reunite în favoarea poziției opuse sunt tangibile, numeroase, univoce și perfect înlănțuite logic. Lăsând laoparte confruntările cărora le suntem victimă de ani de zile pentru a fi avut îndrăzneala să arătăm aceste lucruri, să vedem ce a încercat L. Pilat să opună unor documente originale de o inestimabilă valoare precum beratele din 1483 și 1525.

Mai întâi, un foarte pretențios model, inspirat, chipurile, din metodele istoriei cantitative. Ideea de bază nu este cu totul falsă. Într-adevăr, actele de vânzare-cumpăre care atestă prezența a mai multor oameni ai Bisericii pot fi câteodată, indirect, probe ale reunirii unui sinod al Bisericii Moldovei. Potrivit spicuirilor prin surse ale lui L. Pilat, în perioada 1453-1464 în Moldova ar fi existat numai un singur ierarh în toată țara: mitropolitul Teoctist. Abia la sfârșitul acesteia ar fi fost ales mitropolitul Tarasie al Romanului. În sursele dintre 1464-1472, Biserica Moldovei ar fi avut numai pe cei doi mitropoliți, până în 1472 când apare și episcopul Ioanichie al Rădăuților, prin „resuscitarea” vechii episcopii a lui Alexandru cel Bun. Prin acest mecanism, se presupune, Biserica Moldovei și-ar fi generat singură ierarhia, fără necesitatea apelului la Patriarhia ecumenică. Ea s-ar fi aflat în această perioadă de creștere sub tutela părintească a adevăratului „vlădică” al țării – domnul Moldovei⁴².

---

⁴² L. Pilat, *op. cit.*, p. 359-366. Autorul se acoperă singur de glorie pentru „inovația” sa „metodologică” și își exprimă convingerea profundă în trăinicia ei: „nu cred că rezultatele pot fi puse în discuție” (*ibidem*, p. 15). Acestor rezultate li s-au adus încă din 2006 [publicat în 2008] întâmpinări decisive: D.I. Mureșan, *Notes critiques*, p. 132-137.

Să observăm mai întâi că acest model contravine grav condiției de imposibilitate a autocefaliei pe care am enunțat-o mai sus⁴³. Tocmai de aceea cititorul va căuta în van în subcapitolul acestei cărți intitulat chiar „Autocefalia” vreo definiție oarecare a autocefaliei înseși. Or, câtă vreme autorul nu știe ce caută, de unde poate ști ce a găsit? L. Pilat este, am spune, aproape obligat să recurgă (și) la o stâlcire fără scrupule a dreptului canonic oriental, ceea ce și face afirmând senin – împotriva deciziei a două concilii ecumenice și a practicii milenare a Bisericii bizantine – că numărul necesar consacrărilor episcopale ar fi de minim doi ierarhi⁴⁴, iar nu, așa cum am văzut, de trei. Lucrul arătat de noi este specificat în mod clar chiar și în traducerea canoanelor mai sus amintite din *Îndreptarea legii* folosită sporadic de acest autor⁴⁵. Trunchierea și falsificarea dreptului canonic pentru susținerea tezelor sale este prin urmare *impardonabilă*. Astfel se înțelege în sfârșit de ce, pentru a completa numărul lipsă al ierarhilor moldavi, autorul trebuie să afirme, în pofida a tot ceea ce bizantinologia a cucerit ca o serie de certitudini în ultimele decenii, că tocmai domnii Moldovei, spre deosebire de împărații bizantini sau de țarii ruși, ar fi fost considerați niște veritabili „vlădici” de către Biserica lor autocefală, sau (de ce nu? dat fiind că pentru autor cuvintele au doar un sens relativ) de-a binelea ca niște mitropoliți⁴⁶.

⁴³ L. Pilat, *op. cit.*, p. 357 sq.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 361; autorul, dovedind toată considerația pe care o are pentru cititorii săi, nici nu mai consideră necesar să citeze vreo sursă pentru asemenea afirmații.

⁴⁵ *Îndreptarea legii*, p. 387 (Can. Apost., 1), p. 399-400 (Nic. I, 4), p. 461 (Cart., 13), p. 468 (Cart., 49), p. 520 (Nic. II, 3).

⁴⁶ Așa-zisul „caracter sacerdotal” al domnilor moldoveni este o fantasmă scumpă lui L. Pilat, *op. cit.*, p. 384-386, bazată însă pe mistificarea textului *Panegiricului Sf. Constantin* scris de Eftimie al Târnovei și a gândirii bizantinistului Gilbert Dagron – pe care nu îl cunoaște, de asemenea, decât indirect. Vezi: D.I. Mureșan, „Notes critiques”, p. 138-140; idem, *Patriarhia ecumenică și Ștefan cel Mare*, p. 119-120, mai ales n. 104. Cf. pentru conformitate G. Dagron, *Empereur et prêtre. Étude sur le „césaropapisme” byzantin*, Paris, 1996, p. 146: „L’expression “évêque commun” n’est pas seulement désignée comme métaphorique par un quasi, elle est vidée de son sens institutionnel [nota bene – n.n., D.I.M.] par tout un jeu rhétorique sur les mots *koinos*, *koinōnos*, *koinè homonoia*, et surtout *épiskopos*, *épiskopein*, qui en dévalue le sens. On ne pourrait mieux dire à un empereur qui se croirait *pontifex maximus* qu’il n’est pas vraiment un évêque, et que, s’il participe aux délibérations des authentiques évêques, ce doit être en renonçant à l’aspect militaire de son pouvoir et en se ralliant à l’opinion majoritaire. Dans un christianisme devenu religion de l’Empire, c’est définir la place minimale de l’empereur”. Am ales la întâmplare un pasaj ce exprimă holografic concepția unei cărți *sine qua non*, care nu transpare în opera pilatiană decât grație

În realitate „inovația metodologică” nu este spulberată numai de dreptul canonic – o disciplină fără mare relevanță pentru autor – ci chiar de textul *Letopisețului anonim*. După cucerirea Chilieii în 25 ianuarie 1465, Ștefan cel Mare „a poruncit *mitropoliților și episcopilor săi și tuturor preoților, să mulțumească lui Dumnezeu*”⁴⁷. Stop cadru. Să utilizăm așadar metoda fără greș a numărării pe degetele unei mâini. „Mitropoliții”, adică doi, respectiv „episcopii”, adică încă doi. În total, nu mai puțin de *patru* ierarhi! La refacerea calculului, ne iese exact același rezultat⁴⁸. Aflăm astfel cu cele mai sigure metode cantitative că în capitala Moldovei se reuniseră în februarie 1465, ieșind în întâmpinarea oștii victorioase: mitropolitul Teoctist al Sucevei, mitropolitul Tarasie al Romanului și episcopul de Rădăuți. Întrucât ne aflăm chiar la muchia dintre primele două perioade definite de L. Pilat, vedem deja că modelul său explodează la prima întâlnire cu documentul, pentru că *întreaga ierarhie a Bisericii Moldovei era deja completă încă din 1465*⁴⁹. Problema este că, pe deasupra, mai avem înregistrată aici prezența unui episcop suplimentar! Dat fiind însă că a treia episcopie a țării nu apare decât la 1598, rezultă cu necesitate că era vorba de un episcop venit din afara țării. Acceptând ipoteza plauzibilă că un sinod se va fi reunit la finele lui 1464 pentru alegerea mitropolitului Tarasie, înseamnă că episcopul suplimentar era prezent aici cu scopul de a consacra – conform dreptului canonic – *împreună cu ceilalți doi prelați*, fiind adică împreună *nu mai puțin de trei ierarhi*, pe cel de Roman. Acest episcop nu putea

---

lecturilor „succinte” făcute de acesta în notele de subsol din studiile unor adevărați cercetători. Devine ridicolă astfel pretenția de a-l corecta până și pe G. Dagron în *ibidem*, n. 92, p. 271. Istoricul francez a plasat pur și simplu documentul publicat de V. Laurent sub datele patriarhatului lui Nil (1380-1388), singura identificare internă a sursei. O mai mare precizie nu privea analiza ideologiei operată acolo de G. Dagron. L. Pilat face însă paradă de vană „erudiție” în singurul loc în care are acces la *Empereur et prêtre*: cifrele anilor!

⁴⁷ P.P. Panaitescu, *Cronicile slavo-române din secolele XV-XVI publicate de Ioan Bogdan*, București, 1959, p. 7, 16.

⁴⁸ Cf. îndemnul metodologic al lui Marc Bloch, din care se vede că L. Pilat (*idem, op. cit.*, p. 8) nu a înțeles mare lucru.

⁴⁹ Ceea ce invalidează, evident, și ipoteza unei resuscitări a episcopiei Rădăuților în 1471 de către Ștefan cel Mare: B.-P. Maleon, *Ștefan cel Mare și întemeierea episcopiei Rădăuților*, în *Ștefan cel Mare la cinci secole de la moartea sa*, ed. P. Zahariuc, S. Văcaru, Iași, 2003, p. 77-91. În realitate, mitropolia principală a Moldovei nu putea să subziste fără măcar o episcopie sufragană, singurul lucru care o deosebea esențial de mitropolia nominală a Romanului.

veni *decât din partea Patriarhiei ecumenice*. Iată că modelul nostru, al (im)posibilității autocefaliei, funcționează matematic și putem fi de-a dreptul asigurați că rezultatele sale nu mai pot fi puse în discuție.

Nu trebuie uitat numărul extrem de precar al documentelor păstrate mai mult sau mai puțin întâmplător⁵⁰. Încercarea de a „modeliza” o asemenea penurie informațională dovedește lipsa unei minime prudențe științifice și incapacitatea unei adevărate conceptualizări a materialului analizat. Oricând poate apărea un document care să invalideze un asemenea model. Dacă analizăm cu aceeași metodă dovedită mai sus fără greș toate informațiile de această natură oferite de *Letopisețul anonim*, rezultatele sunt de-a dreptul concludente⁵¹.

A. D.	Mitropoliți	Episcopi
1465	“mitropoliți” = 2	“episcopii” = 2
1473	“mitropolitul” = ?	“cu tot clerul bisericesc” = ?
1475	“mitropoliți” = 2	?
1481	“mitropolitul” = 1	“episcopii” = 2

Pare evident că modelul ierarhiei superioare moldovenești rămâne până în 1475 același care a fost determinat în 1436: un mitropolit la Suceava și un altul la Roman⁵². Episcopul Ioanichie de Rădăuți, atestat în 1472 este foarte probabil același care se găsea la Suceava în 1465 și care a rămas în funcție și la 1473 și 1475. El nu era obligat să se prezinte la

⁵⁰ Despre proporțiile conservării, și deci reprezentativitatea acestor acte, vezi considerațiunile percutante ale lui M. Cazacu, *La chancellerie des Principautés valaque et moldave (XIVe-XVIIIe siècles)*, în *Kanzleiwesen und Kanzleisprachen im östlichen Europa*, ed. Chr. Hannick, Köln–Weimar–Viena, 1999, p. 87-127, mai ales p. 95-98. Aceste concluzii sunt confirmate de punerea în evidență a existenței a nu mai puțin de 318 alte acte din vremea lui Ștefan cel Mare decât cele din **DRH**, la care se face referire în documentele din sec. XVI (C. Chelcu, M. Chelcu, „*Din uric de la bătrânul Ștefan voievod*”. *Întregiri documentare*, în *Ștefan cel Mare la cinci secole de la moartea sa*, p. 107-161. Fără îndoială că dacă am cunoaște componența sfatului domnesc care a însoțit pe domn la alcătuirea acestor acte, modelul în discuție ar ieși serios zdruncinat.

⁵¹ *Cronicile slavo-române*, p. 7-9, 16-19.

⁵² Opinia lui L. Pilat despre originea mitropoliei din Roman (idem, *op. cit.*, p. 311-335), întemeiată pe ignoranța profundă a ecleziologiei bizantine, a fost respinsă ca total eronată: D.I. Mureșan, *Notes critiques*, p. 116-126. O mitropolie nu apare niciodată *ex nihilo*, ea nefiind decât o episcopie promovată în rang. De asemenea, mitropoliile sunt egale între ele și sunt toate în dependență directă de patriarh. Ideea că Romanul ar fi fost întemeiat ca o mitropolie subordonată mitropoliei Sucevei (idem, *op. cit.*, p. 323) este, așadar o deplină absurditate. Tonul plin de certitudine cu care ea este emisă nu stărnește decât condescendență.

Suceava cu ocazia fiecărui eveniment, deși expresia „cu tot clerul” poate să îl includă și pe el.

Absolut capitală este ultima informație. Avem aici atestat un singur mitropolit (este vorba de Gheorghe-David, 1478-1509). Faptul că avem însă în scaunele lor *doi episcopi* (adică la Rădăuți, și la Roman), demonstrează că în 1481 fusese definitivată reorganizarea bisericească a țării care a impus reîntoarcerea Romanului la statutul său inițial de *episcopie*. Această revenire este atestată de faptul că Vasile, ierarhul Romanului consultat de mitropolitul Gherontie al Moscovei, poartă la 1484 titlul simplu de *episcop*. De asemenea, de actul moldo-polon din 1499 care poartă garanția *arhiepiscopului* Gheorghe și al *episcopilor* țării⁵³. Așa cum am arătat, această reformă ecleziastică era o necesitate ca urmare a reunificării politice a țării, pentru a se șterge diviziunea mitropoliei moldovenești, ultima urmă a diviziunii politice din vremea războiului civil⁵⁴. Acest lucru se reflectă și în titulatura mitropoliei Sucevei la care începe să se adauge și precizarea „și a întregii Moldovei”⁵⁵. Tot așa cum înălțarea Romanului de la statutul de episcopie la mitropolie nu s-a putut face decât prin apelul la Patriarhia ecumenică, și restaurarea vechii ordini bisericești făcea necesar apelul la aceeași Patriarhie⁵⁶. Recurgerea la autoritatea Marii Biserici în chestiunea „degradării” Romanului a trebuit să se producă așadar odată cu solicitarea binecuvântării patriarhale pentru Gheorghe-David (care succede în plin război contra lui Mehmed II) în contextul păcii moldo-otomane din 1480-1481⁵⁷. Reunificarea mitropoliei atestată de sursele interne în 1481

---

⁵³ I. Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, vol. II, nr. 178, p. 434 (lat.), 441 (slav.).

⁵⁴ D.I. Mureșan, *Patriarhia ecumenică și Ștefan cel Mare*, p. 141-142.

⁵⁵ Pr. S. Porcescu, *Titulatura și teritoriul de jurisdicție al mitropoliei Moldovei până la 1500*, TV, s. n., III (LXIX), nr. 8-10, 1993, p. 93-107, aici 106-107 a demonstrat că această titulatură era deja stabilizată la 1490. Introducerea sa însă trebuia să aibă loc tot în jurul lui 1481.

⁵⁶ Necesitate absolută recunoscută cu o jumătate de gură până și de L. Pilat, *op. cit.*, p. 365.

⁵⁷ D.I. Mureșan, *Girolamo Lando*, p. 234-237. În mod deloc întâmplător așadar, începând cu 1481 Moldova și “valahii” care o locuiau revin în actele emise de Sixt IV pe lista *schismaticilor*, alături de “greci” și “ruteni” (*ibidem*, p. 237). Această mutație fundamentală este definitiv oculată în tratarea narativă a subiectului, incompletă și adesea inexactă ce se poate citi la L. Pilat, *op. cit.*, p. 193 și urm., care vrea să ne facă să credem că la Roma nu se cunoștea nimic despre realitățile locale la care se referă

explică de ce în beratul din 1483 figurează *numai o mitropolie a Moldovei*, iar nu două. Beratul lui Simeon I Trapezuntinul corespunde astfel tot atât de mult realităților moldovenești pe cât de străin acestora este modelul lui Pilat.

Un alt argument împotriva beratelor sunt cele patru scurte notițe istorice adăugate în manuscrisul BAR slav. nr. 636 care însoțesc *Cronica sârbo-moldovenească*. Ele vorbesc despre arhiepiscopul Iosif, mort la 1453, despre binecuvântarea de către arhiepiscopul sârb a mitropolitului Teoctist I, despre moartea acestuia în 1477 și cea a mitropolitului Gheorghe în 1511⁵⁸. A trebuit să vină însă L. Pilat pentru a afla că aceste sărmene notițe disparate ar fi nici mai mult nici mai puțin decât o „listă a mitropoliților Moldovei, de la întemeierea mitropoliei, până la urcarea pe scaunul mitropolitan a lui Theoctist al II-lea”. Lista, neconținând numele mitropoliților greci, nu ar fi altceva decât o veritabilă *damnatio memoriae* a lor, ce se va fi săvârșit, zice-se, la mănăstirea Neamț în vremea mitropolitului Theoctist II⁵⁹.

Avansând acest argument *ex silentio* autorul pășește imprudent pe nisip mișcător. Cine poate da vreo crezare oarecare unei surse care pune moartea mitropolitului Iosif I în 1453, în afară de L. Pilat, bineînțeles? Așa cum bine se știe, mitropolitul Teoctist II nu avea de ce să condamne Patriarhia ecumenică, pentru simplul motiv că în 1513 chiar el îl primise oficial în Moldova, împreună cu domnul țării Bogdan III, pe însuși patriarhul ecumenic Pahomie I⁶⁰. L. Pilat însă nu poate să spună cititorilor acest lucru, ținut fiind să respecte o interdicție de „școală veche”, care decreta odinioară că: „Vizita patriarhului Pahomie I în Moldova, pe la 1512-1513, nu mi se pare sigură – e mai degrabă o înțelegere confuză a izvoarelor”⁶¹. De asemenea, beratul din 1525 descrie cum a obținut mitropolitul Moldovei binecuvântarea patriarhală: deși este vorba de o procedură mai veche, atunci perfect rodată, ea fusese aplicată cel mai recent tocmai lui Teoctist II (1509-1528). Pentru cine are o umbră de

---

documentele pontificale. Ne îndoim însă principial că acest autor ar ști mai multe despre aceleași realități decât actorii principali ai vremii.

⁵⁸ *Cronicile slavo-române*, p. 191, 193.

⁵⁹ L. Pilat, *op. cit.*, p. 354-355.

⁶⁰ *Historia politica et patriarchica Constantinopoleos*, p. 150.

⁶¹ Șt.S. Gorovei, *Un episod din “recuperarea” Bizanțului: prima „operă” a spătarului Nicolae „Milescu”*, *AIII*, XXII/2, 1985, n. 8, p. 441-442; cf. D.I. Mureșan, *Patriarhia ecumenică și Ștefan cel Mare*, p. 94-96.

respect față de izvoare, ideea că tocmai acest mitropolit ar fi avut vreun resentiment împotriva Patriarhiei nu are nici o noimă.

Iată însă că, în plus, notițele invocate nu sunt nicidecum de la începutul sec. XVI, datare scoasă din mânecă cu abilitate de prestidigitator. Așa cum indică eruditul lor editor, Ioan Bogdan, ele se află scrise pe foaia 220^r a manuscrisului și au interesanta proprietate de a fi „intercalate *mai târziu* de o altă mână”⁶². Manuscrisul în sine este din fericire datat: el a fost încheiat exact pe data de 1 august anul de grație 1557, la comanda mitropolitului Grigore al Moldovei⁶³. Notițele despre mitropoliții din veacul anterior fiind mai târzii, ele pot să fi fost așadar interpolate *oricând în a doua jumătate a sec. XVI*. Așezate cuminte în vremea lor, înțelegem fără greutate că data morții lui Iosif nu are nici o semnificație anti-bizantină: este pur și simplu o greșeală deplorabilă a cuiva care scrie la mai mult de un veac și jumătate de la moartea primului *mitropolit bizantin de origine moldovenească* al țării⁶⁴. Evident că ele nu mai pot însemna nici un fel de altă zvâcnire îndreptată împotriva Marii Biserici. Până și „veacul astral al autocefaliei moldovenești” ia sfârșit, cum se știe, în 1544. Nu mai departe de 1561, patriarhul ecumenic Ioasaf II, în carne și oase, vizitează Moldova, și copistul Isaia de la Slatina era suficient de încântat de un asemenea moment pentru a nu-l mai supune pe

⁶² I. Bogdan, *Scrieri alese*, p. 394.

⁶³ *Ibidem*, p. 397.

⁶⁴ Aceste note nu conțin nimic ce să ne lase să credem că patriarhul de Peć l-ar fi consacrat pe Teoctist I drept mitropolit de ... Roman (L. Pilat, *op. cit.*, p. 344, 354). Ca o probă că avem de-a face cu o carte scrisă de mântuială, iată ce ne spune autorul ritos: „Pe baza mai multor elemente, *pe care le voi prezenta la locul cuvenit*, consider că alegerea lui Theoctist dintre călugării nemțeni și trimiterea sa la patriarhul de Pecî trebuie plasată în intervalul 1 aprilie-20 iulie 1543 [*sic!*]” (*ibidem*, p. 344). Avem de-a face cu o promisiune făcută deja de idem, *Ioachim, Theoctist I și sfârșitul „perioadei bizantine”*, AP, I, nr. 2, 2005, p. 73-90, aici p. 80. Dar este cu siguranță o glumă, deoarece L. Pilat nu mai prezintă nicăieri în cartea sa aceste elemente decisive care ar trebui, chipurile, să îi încununeze demonstrația propusă în 2005, lucru ce arată că autorul nici măcar nu și-a mai recitat textul de trei ani de zile. Totuși, dacă Teoctist ar fi fost sfințit la recomandarea lui Ioachim, de ce alungarea acestuia din urmă nu l-a lovit și pe subalternul său? Acest mister va fi dezlegat, desigur, „la locul cuvenit”. În așteptarea noilor revelații, putem preciza încă de acum că este pe de-a întregul imaginat mecanismul potrivit căruia mitropoliții Moldovei ar fi eludat necesitatea absolută a binecuvântării patriarhale prin simplul transfer de pe scaunul de Roman la Suceava. Mitropolitul Gheorghe al Sucevei, succesorul lui Teoctist I, nu a fost nici un moment în prealabil ierarh al Romanului. Mecanismul se defectează exact atunci când ar fi trebuit să funcționeze pentru întâia oară!

acesta la vreun interdict oarecare. De fapt, întregul manuscris BAR sl. 636 este plin de informații de istorie bizantină și de documente de cea mai mare însemnătate pentru istoria receptării Conciliului de la Florența în Moldova⁶⁵. O altă versiune a aceleiași cronică sârbo-moldovenești, provenind tot de la mănăstirea Neamțului și copiată cu certitudine în prima jumătate a sec. XVI (deci cam din perioada care îl interesează pe L. Pilat) este chiar precedată de...o listă a patriarhilor de Constantinopol⁶⁶. Notița sumară, târzie și confuză, ce nu există decât în una din redacțiile cronicii, fiind posterioară lui 1557, nu poate prin urmare să aibă nici cea mai mică greutate în fața unor documente originale, fără echivoc, extrem de elaborate și situate la cel mai înalt nivel de autoritate al epocii cum sunt beratele din 1483 și 1525.

Cineva trebuie să se găsească în lipsă totală de argumente pentru a pretinde că un astfel de text ar putea conține un mesaj (atât de bine codificat încât nu a fost descifrat decât în 2008) care să fi fost îndreptat împotriva Marii Biserici a lui Hristos de la Constantinopol. Ce descoperă însă un cercetător serios din cercetarea sbornicelor în care este inserată cronică sârbo-moldovenească, este că în mediul Neamțului la începutul sec. XVI exista un adevărat interes pentru istoria împăraților bizantini, pentru istoria și doctrinele Bisericii Constantinopolului, pentru Conciliul de la Florența și căderea în „erezie” a latinilor. Și mai ales descoperă o preocupare intensă pentru dreptul canonic, care arată că moldovenii adevărați, nu cei inventați de o anumită istoriografie, nu puteau nici măcar să conceapă atunci un act anti-canonic de gravitatea unei rupturi violente cu Patriarhia. Este deci momentul să conchidem că nici un fel o *damnatio memoriae* care să fi lovit Marea Biserică nu s-a produs la începutul sec. XVI. Observăm însă că ea a avut loc într-o lucrare din 1985, dedicată ironic tocmai „recuperării Bizanțului”, dar care a interzis să se mai vorbească de atunci încolo despre vizita lui Pahomie I în Moldova în 1513⁶⁷.

---

⁶⁵ I. Bogdan, *Scrieri alese*, p. 394-397 (o descriere amănunțită a conținutului ar putea revela cele mai plăcute surprize).

⁶⁶ *Cronicile slavo-române*, p. 188.

⁶⁷ *Damnatio memoriae* respectată cu sfințenie de L. Pilat chiar și în 2008: el omite să vorbească oriunde în teza lui despre Pahomie I., și nu doar în legătură cu vizita din 1513, dar chiar și atunci când (idem, *op. cit.*, p. 383) polemizează cu noi. Or, în pasajul incriminat tocmai relevaserăm, bravând interdicția, că atât *Istoria patriarhală* cât și *Istoria politică*, afirmă că Bogdan III l-a alungat pe Ioachim I tocmai *pentru că îl sprijinea pe Pahomie I!* Această interdicție a fost transgresată pentru întâia oară

Nu e locul să mai adăugăm aici decât o simplă notă despre Conciliul de la Florența. În condițiile în care în toată istoriografia europeană există un interes renăscut pentru implicațiile acestui eveniment, devine dificil să discuți cu cineva pentru care Moldova ar fi fost singura țară din Lumea Veche în care acesta nu a avut nici ecou și nici semnificație, fiind cu alte cuvinte „pasivă”⁶⁸. De unde emiterea unui *panseu* antologic potrivit căruia „Este adevărat că Moldova nu a respins niciodată Unirea florentină, dar aceasta și pentru că nici nu a acceptat-o”⁶⁹! Autorului îi revine să explice diferența subtilă dintre „a respinge” și „a nu accepta” ceva. Faptul că mitropolitul Moldovei a semnat actul unirii, iar apoi s-a dezis de acest gest nu importă câtuși de puțin: nefiind moldovean de baștină, ci un bulgar bizantinizat, el nu are cum să mai intereseze un veritabil erudit local.

Nu aceeași a fost, se pare, atitudinea papei Eugeniu IV, care nu ignora deloc poziția cheie pe care o deținea voievodul Iliăș al Moldovei în

---

M. Cazacu și A. Dumitrescu, *Culte dynastique et images votives en Moldavie au XVe siècle. Importance des modèles serbes*, „Cahiers balkaniques”, XV, 1990, p. 13-102, aici p. 86-87, n. 149. Îndrăzneală „impardonabilă” ce explică de ce o asemenea lucrare fundamentală este sistematic ocultată, de aproape două decenii, în bibliografia Ștefaniană a adepților „autocefaliei”.

⁶⁸ L. Pilat, *op. cit.*, p. 303. Cititorul va remarca absența din bibliografia autorului a oricărei monografii serioase despre acest eveniment, deși afirmațiile sale despre Conciliul de la Florența nu sunt mai puțin emise fără nici un drept de apel. Mai cu seamă lipsește J. Gill, *Le Concile de Florence*, Paris-Tournai, 1963, al cărui ultim capitol „Le ralliement à l’Union en Orient” și „Épilogue” (p. 313-366) sunt, în această discuție, indispensabile. Lucrarea a fost totuși utilizată de noi în *Isihasmul și prima etapă a rezistenței la deciziile Conciliului florentin în Moldova (1442-1447)*, **SUBB**, XLIV, nr. 1-2, 1999, p. 3-57 (la origine lucrarea noastră *de master*), chiar în condițiile dificultăților de documentare ale anilor respectivi. Deși lucrarea lui J. Gill, ca și cea a lui C. Tsirpanlis, *Marc Eugenius and the Council of Florence. A Historical Re-evaluation of His Personality*, Tesalonic, 1974 (care a redimensionat înțelegerea noastră a mitropolitului Teoctist I), se găsesc la Biblioteca Academiei Române din București, unde le-am putut consulta în 1998, ele sunt într-un mod cu totul inadmisibil de negăsit într-o teză *de doctorat* publicată în 2008! De aici rezultă unul din textele cele mai lipsite de fundament scrise vreodată în acest domeniu. Devine moralmente chestionabilă aruncarea de către L. Pilat a vreunei vini asupra bibliotecarilor din București (cf. aici n. 4), de a căror sollicitudine, înaltă competență și răbdare noi am beneficiat de fiecare dată în cursul cercetărilor noastre în capitala României. Este interesant de notat în schimb că singura bibliotecă de care pomenește autorul în mulțumirile sale este cea a Institutului franciscan din Roman (idem, *op. cit.*, p. 22), ceea ce nu e rău deloc, dar nu este nici pe departe suficient.

⁶⁹ L. Pilat, *op. cit.*, p. 183.

difuzarea unirii în Europa orientală. Chiar la 15 septembrie 1439, la Florența – înainte de plecarea delegației grecești (19 octombrie) din Italia, Conciliul continuându-și aici lucrările până la transferul la Lateran în 24 septembrie 1443 – papa constata decăderea vechilor episcopate de la Siret și din Bacău și punea pe catolicii și frații minori din Moldova sub autoritatea interimară a lui Benedict de Severin până la restaurarea unui episcopat local. El cerea săvârșirea acestor lucruri sub protecția *dilecto in Christo filio nostro Ladislao illustri rege Polonie subietoque eidem Elia palatino Moldaue*, necesară datorită difuzării în Moldova a opoziției grecești (*cum non solum ipsa terra Moldaue, in qua Grecana heresis quoque die magis ac magis pullulare dicitur, sed et finitimi huic terre Ciculi, partesque Transalpine*)⁷⁰. Este, dacă nu ne înșelăm, ultima scrisoare a unui pontif roman care face referire la un domn al Moldovei înainte de Ștefan cel Mare. Dacă în vremea Conciliului Iliaș era pentru papă unul din sprijinatorii unirii, la Roma nu se mai putea ignora sensul răsturnărilor ulterioare din Moldova: în 1442 Ștefan II îl alungă pe fratele său, îl învinse din nou în 1443 și îl orbi în 1444⁷¹. Semnificația exactă a acestei serii de evenimente a fost receptat într-adevăr la 1 februarie 1445 de către același Eugeniu IV, aflat deja la Roma, ca o respingere de către Moldova a unirii cu Biserica Romei și o revenire la „schismă”. De asemenea, papa sublinia alianța pe care autorii acestei răsturnări o stabiliseră cu ereticii husiții refugiați în Moldova. Excelenta cunoaștere a realităților locului dă actului o relevanță neobișnuită:

„[...] Attendentes igitur, quod vos, presertim in partibus septemtrionalibus, honorem et propagationem Christiani nominis diligenter ac fideliter hactenus persecuti estis, in dies prosequimini, eciam in Scythiae partibus [...], et in Moldaviae, in quibus tam a longis temporibus pestiferum *virus schismatis*, quod adhuc nonnullos illarum partium populos, qui ad Romanae ecclesie unitatem nuper redierunt, inficere non desinit, quam a paucis temporibus citra haereticae pravitatis et potissime Hussitarum letifera pestis in maximum christianae fidei detrimentum quamplura germinarunt perversa germina, quae dietim, nisi desuper

⁷⁰ *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum regestis ab anno 925 usque ad annum 1752*, ed. E. Fermezdin, Zagreb, 1892, no. 803, p. 176; D.I. Mureșan, *Isihasmul*, p. 29. Actul cu referire la Iliaș vodă a fost emis așadar la câteva zile doar de la condamnarea, prin bula *Moses vir Dei*, a Conciliului de la Basel (4 septembrie 1439).

⁷¹ C. Rezachevici, *Cronologia critică a domnilor din Țara Românească și Moldova (a. 1324-1881)*, vol. I, *Secolele XIV-XVI*, București, 2001, p. 486-492.

opportune provideatur, abundantius succrescent, ac in septem sedilibus Siculorum partibus”⁷².

Exact atunci mitropolitul Damian al Moldovei se afirma din nou la Constantinopol în vremea convorbirilor teologice din palatul Xylalas (sfârșitul lui mai–noiembrie 1445), unde era unul din cei cinci mitropoliți greci care, alături de Ghenadie Scholarios, călugăr pentru moment, dar erijat în liderul lor de opinie, se pronunțau net împotriva unirii. Acțiunea concomitentă a domnului Ștefan II în Moldova în aceeași perioadă nu lasă loc de îndoială: Moldova – atât prin domnul ei, cât și prin mitropolitul de la Suceava – respingea acum, potrivit caracterizării date de însuși Eugeniu IV, unirea bisericească. Deși noi le-am semnalat încă din 1999 într-un studiu ce nu a încetat să facă obiectul criticilor sale, este inutil a se căuta urma acestor două documente pontificale de cea mai mare importanță în lucrarea lui L. Pilat, autor remarcat prin selecțiile sale profund subiective în materia istorică⁷³. Or dacă nici un document oficial pe tema respingerii unirii cu Biserica romană emis de Eugeniu IV nu constituie un „argument serios în acest sens”⁷⁴, rămâne să ne întrebăm care sunt definițiile *argumentului*, *seriozității*, *sensului* și mai ales a *onestității intelectuale* pentru acest autor.

Înapoi la izvoare așadar!

„Le vénérable père et seigneur Joachim, évêque de Suceava en Moldavie [...] avait essayé avec courage de mettre dans la voie de l’orthodoxie catholique les peuples confiés à sa direction, en leur assurant que c’était pour eux une nécessité de salut de rester fidèles à l’Union convenue au concile œcuménique de Florence entre les Églises latine et grecque, et qu’ils devaient reconnaître comme tribunal unique celui du successeur de Pierre, qui est en même temps vicaire de Jésus-Christ [...]”. En revanche, „[...] après avoir été chassé de son siège, [il] a décidé

⁷² *Acta Bosnae*, no. 835, p. 191 (1445, datat “1444” în Hurmuzaki, *Documente*, vol. I/2, no. 587, p. 700). A se vedea despre Moldova și *Acta Bosnae*, nr. 803, p. 179-180 (1442).

⁷³ D.I. Mureșan, *Isihasmul*, p. 43. Concluziile noastre de acum zece ani rămân așadar neatinsse de critica lui L. Pilat, *Sihastrul Sava, Ștefan al II-lea și întemeierea mitropoliei de Roman*, **SMIM**, XXIII, 2005, p. 23-40. Lăsăm la o parte lanțul slăbiciunilor deja analizate (cf. D.I. Mureșan, *Notes critiques, passim*), observăm că acest violent pamflet nu face *aluzie nici măcar o singură dată* la actul papei Eugeniu IV, acordat franciscanului Dionisie de Ilok, și care a constituit punctul de plecare al reconstrucției noastre. Lucrul este *ocolit cu cea mai mare grijă* până și în prezentarea activității aceluiași Dionisie de Ilok la L. Pilat, *Între Roma și Bizanț*, p. 118-119, 304, 315-316!

⁷⁴ *Ibidem*, p. 304.

de se rendre auprès de Votre Sainteté [le pape] en même temps que ceux qui, ayant suivi les exhortations de sa doctrine, professent la norme de la vraie foi [...] *Beaucoup de gens par le fait de leur méchanceté ne purent supporter ce sage avis [d'accepter l'Union de Florence] et rejetèrent ledit évêque comme un déplorable ennemi de leur rite*⁷⁵.

Printr-o stranie magie⁷⁶ acest document perfect contemporan, adresat de un cardinal al Bisericii romane în două copii către papa Nicolae V și către consistoriul cardinalilor (din care făceau parte și Isidor al Kievului și Bessarion al Niceei) și care vorbește *expressis verbis*, în termeni fără echivoc, despre respingerea Unirii de la Florența în Moldova, ajunge să fie interpretat ca nefiind în realitate decât dovada unei reacții moldovenești împotriva Patriarhiei conduse tocmai de anti-unioniști! Spiritul sprintar nu a fost vreodată la un nivel mai înalt în istoriografia română și chiar și numai pentru acest record absolut în mistificarea unui document istoric el merita încununat cu lauri⁷⁷.

Semnalăm aici eroarea flagrantă de a plasa momentul alungării lui Ioachim „în vara anului 1454”⁷⁸, cu mirarea că nu s-a găsit nimeni să atragă atenția măcar asupra ei. S-a arătat de mult că Zbigniew Olesnicki a murit de fapt pe data de 1 aprilie 1455⁷⁹, așadar scrisorile trimise de el pe 16 aprilie nu pot să dateze decât din anul precedent. L. Pilat nu este însă la primul caz de resuscitare intempestivă a eroilor narațiunilor sale. Toată

---

⁷⁵ M. Lascaris, *Joachim, métropolitaine de Moldavie et les relations de l'Église moldave avec le patriarcat de Peć et l'archevêché d'Achris au XVe siècle*, **BSHAR**, XIII, 1927, p. 132. Despre activitatea lui Ioachim în Moldova, a se vedea P. Ș. Năsturel, *Urmările căderii Țarigradului pentru Biserica românească*, **MO**, XI, 1959, p. 45-73. Referirile lui Pilat la lucrările distinsului bizantinist român depășesc limitele *oricărei* pertinente.

⁷⁶ L. Pilat, *Între Roma și Bizanț*, p. 352-355.

⁷⁷ Confruntat cu prima ediție a acestor afirmații, am lansat două explicații posibile asupra mobilurilor care îl mână pe L. Pilat la această violentare gravă a conținutului izvoarelor (D.I. Mureșan, *Patriarhia ecumenică și Ștefan cel Mare*, p. 116-117). Precum se vede acum, dat fiind că Pilat posedă o traducere românească (idem, *Între Roma și Bizanț*, p. 352), aparținând lui C. Auner, rezultă că explicația valabilă este cea secundă.

⁷⁸ *Ibidem*, p. 349-350.

⁷⁹ Șt.S. Gorovei, *Aux débuts des rapports moldo-byzantins*, **RRH**, XXIV, nr. 3, 1985, n. 93, p. 195; D.I. Mureșan, *Girolamo Lando*, p. 185; Ludwig von Orpiszewski, *Le cardinal Olesnicki (Olésnitzki) né en 1389, mort en 1455*, Fribourg 1870; W. Iwanczak, „Olesnicki, Sbigneus, (Zbigniew)”, în Fr.-W. Bautz, T. Bautz, *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon*, vol. VI, s. 1., 1993, p. 1195-1197.

seria de evenimente discutată s-a consumat deci înainte de *începutul primăverii lui 1454*, ceea ce plasează reconstrucția tentată în această carte în plină atemporalitate, un vast domeniu în care istoricul ce suntem se declară în imposibilitate tehnică de a-l mai urma pe autor. Tot ce se clădește pe această falsă cronologie cade astfel ca un castel de cărți, la cea mai slabă adiere.

În acest context, Nina Sinicyna, într-o carte care a făcut epocă, a demonstrat pe baza *tuturor* izvoarelor disponibile că în Rusia nu s-a vehiculat nicidecum o imagine atât de negativă a grecilor cum credea odinioară vulgata istoriografică, fondându-se doar pe câteva turnuri polemice extrase din context⁸⁰. Ostilitatea rușilor nu a avut niciodată în vedere pe greci ca popor sau ca Imperiu, ci a vizat exclusiv minoritatea umaniștilor care a sprijinit Conciliul de la Florența, și în primul rând pe Isidor de Kiev. Până și Bessarion se bucură de o imagine surprinzător de pozitivă, atât în *Slovo na latyniju*, un virulent pamflet anti-unionist, cât și în cronica oficială, ca tutore al Zoi Paleolog⁸¹. Atitudinea rușilor a fost dimpotrivă una extrem de nuanțată și în general pozitivă, și mai cu seamă

---

⁸⁰ N. Sinicyna, *Третий Рим: Истоки и эволюция русской средневековой концепции (XV-XVI вв.)*, Moscova, 1998, p. 58-114.

⁸¹ Până și pentru cronicile ruse, altfel anti-latine fără nuanțe, Bessarion ar fi fost chiar garantul ortodoxiei Zoi Paleolog. Nu însă și pentru L. Pilat, *Între Roma și Bizanț*, p. 316, n. 280, pentru care cardinalul roman, patriarh unit de Constantinopol și unul din părinții umanismului creștin, n-ar fi fost altceva decât un adept al „sectei” „păgânismului platonizant”. Cf. pentru o apărare a cardinalului de Niceea de aceste acuzații ridicole D.I. Mureșan, *Notes critiques*, p. 126-127, iar pentru conexiunile acestuia cu Moldova: idem, *Girolamo Lando*, p. 191-204 și, sub tipar, idem, *Les Discours contre les Turcs de Bessarion: propagande de la croisade au Große Christentag de Ratisbonne (1471)*, în *Croisade et discours de guerre sainte à la fin du Moyen Âge (XIVe-XVIe siècles). Légitimation, propagande, prosélytisme*, ed. D. Baloup, B. Joudiou, Toulouse, 2008. Se va adăuga în favoarea apărării: J. Hankins, *Bessarione, Ficino e le scuole di platonismo del sec. XV*, în *Dotti bizantini e libri greci nell'Italia del secolo XV*, ed. M. Cortesi, E. V. Maltese, Napoli, 1992, p. 118-128; C. Moreschini, *La teologia del Bessarione nei suoi rapporti con i Padri Cappadoci, Studi classici e orientali*, 46, 1996, p. 163-191. Chiar și singura parte interesantă a cărții lui L. Pilat, *Între Roma și Bizanț*, p. 154-172, dedicată legației cardinalului Marco Barbo în Ungaria, 1472-1474, rămâne tributară ignorării prieteniei strânse dintre Bessarion și Barbo, amândoi susținători ai Umanismului și ai Veneției la curia romană, legațiile lor simultane din 1472 făcând parte din unul și același proiect de cruciadă. De asemenea, suferă și de ignorarea legăturilor dintre același Marco Barbo și Girolamo Lando, ambii patricieni venețieni cu ambiții similare. Conexiunile pe care autorul le-ar fi putut stabili dacă ar fi putut citi studiul nostru au fost ratate.

nu a constituit defel o barieră mentală care să interzică legăturile cu Constantinopolul. Numai unii autori situați în afara mersului general al cercetării mai pot recurge la idei depășite precum „anti-bizantinismul” rușilor în vremea căderii Constantinopolului, pentru a-l extinde *fără nici cea mai firavă probă documentară* și asupra moldovenilor⁸².

După cum se vede, pentru acest autor documentul istoric nu este un sprijin, ca pentru toți istoricii de rând, ci un veritabil obstacol ce trebuie surmontat cu orice preț. E, într-adevăr, singura disciplină în care excelează. Când se recurge însă la asemenea grave distorsiuni, se poate conchide că poziția afirmată de noi se situează pe baze de nezdruccinat. Iată de ce, lipsit de cea mai neînsemnată probă peremptorie pentru teza sa, apărătorul cel mai îndârjit al „așa-zisei autocefalii” (cum a numit-o pe bună dreptate Al. Elian) nu s-a sfiit să meargă până la capăt, aducând în discuție și documente de-a dreptul inventate, în cea mai directă tradiție a măsluitorilor medievali. Iată cum este reformulată una din obsesiile dânsului⁸³:

„Plecarea lui Ioachim, ultimul mitropolit grec, a marcat nu o poziție față de problema unirii religioase, ci ruperea legăturilor cu Patriarhia de Constantinopol,

---

⁸² L. Pilat, *Între Roma și Bizanț*, p. 348 citează în acest context St. Runciman, *Căderea Constantinopolului, 1453*, București, 1971. El afirmă, pe de o parte: „Constantinopolul a căzut fiindcă s-a abătut de la dreapta credință ortodoxă”, scria, în 1458, mitropolitul Zosima al Moscovei. Însă St. Runciman, *op. cit.*, p. 192 vorbește doar de „mitropolitul Moscovei”, și pe bună dreptate, Zosima păstorind mult mai târziu, între 1490-1494. Interesant de notat că o carte ce pretinde să vorbească despre autocefalia Bisericii Moldovei omite să facă și cea mai mică aluzie la cel socotit părintele autocefaliei ruse, mitropolitul Iona (1448-1461), confundat cum se vede cu Zosima. Necunoașterea profundă a spațiului rus (unde nici măcar nu distinge clar între mitropolia de Kiev și cea de la Moscova, separate din 1458 până la 1686) nu este o piedică în a-și face un titlu de glorie dintr-un demers, chipurile, *comparatist*. Pe de altă parte, același pontifică: „Amintirea căderii Constantinopolului, care fusese pedepsit de Dumnezeu pentru desfrâu, trufie și părăsirea adevăratei credințe, a persistat multă vreme după căderea celebrei cetăți”, copiind aici *mot-à-mot* formularea istoricului britanic, care continuă însă fraza sa astfel (St. Runciman, *op. cit.*, p. 204): „[...] dar care, la sfârșit s-a luptat vitejește” ș.a.m.d., evocând plin de simpatie moartea eroică a lui Constantin XII. Nici măcar o notă pozitivă nu are însă dreptul să străbată într-o carte menită să defăimeze până la capăt Bizanțul tocmai pentru a crea premisele mitului unui divort necivilizat al Moldovei de acesta.

⁸³ L. Pilat, *Între Roma și Bizanț*, p. 355-356. Această frază e publicată a treia oară, prin metoda „copy-paste”, printre operele alese ale acestui autor, ea reprezentând, pare-se, un *summum* de nereformulat cu alte cuvinte al efortului său de abstractizare.

reorganizată de către antiunionistul Ghenadie Scholarios. Or, pentru a vedea ce a însemnat această reorganizare și felul în care ea putea afecta Moldova, este suficientă o privire succintă asupra berat-ului dat de sultan pentru patriarhul ecumenic, în ianuarie 1454. Prin acest document patriarhul devenea etnarh (Milett [sic!] -bașa), pașă confesional, un vizir al sultanului pentru poporul creștin [...]"⁸⁴.

Revenim într-un alt studiu asupra conținutului non-echivoc al scrisorilor de la Sandomir din 16 aprilie [1454]. În ce privește însă a doua parte a citatului, orice cercetător demn de acest nume știe că beratul lui Ghenadie Scholarios nu s-a păstrat, de unde tocmai dificultatea de a defini într-o manieră exactă statutul Bisericii ortodoxe sub dominație otomană (dificultate oarecum ușurată de cele două berate descoperite între timp). Mai mult, unii savanți contestă chiar că un astfel de document va fi existat, vreodată, considerând că înțelegerea dintre Mehmed II și Scholarios a fost doar un *gentlemen's agreement*, fără vreun document scris la bază⁸⁵. Cititorul care se ostenește să verifice afirmațiile lui L. Pilat

⁸⁴ Puțin mai la vale, L. Pilat introduce speculativ printre cauze imaginetei respingeri a autorității patriarhale frica de a nu prelua pe umerii țării taxa pe care patriarhul o plătea sultanului otoman (idem, *Între Roma și Bizanț*, p. 356). Această căutare disperată de argumente ignoră că, dacă Ștefan III a plătit conștiincios an de an, până în 1473, tributul moldovenesc angajat începând din 1456, Marea Biserică a fost scutită de un astfel de vărsământ din 1453 până în ... 1474! Într-adevăr Patriarhiei a fost scutită de plata haraciului către sultan până în acest an, situația schimbându-se în condițiile greutăților financiare ale războiului cu Liga creștină, și poate nu fără legătură tocmai cu încetarea plății tributului de către Moldova în anul precedent. Sinodul reunit pe 10 octombrie 1474 lua act că de acum înainte Marea Biserică trebuia să plătească 2000 de florini pe an (originalul a fost editat și comentat exhaustiv de D. Apostolopoulos, Ὁ Ἱερός Κῶδιξ τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως στὸ Β' μισὸ τοῦ ΙΕ αἰῶνα. Τὰ μόνα γνωστὰ σπαράγματα, Atena, 1992, p. 89-97); P. Konortas, *Relations financières entre le Patriarcat orthodoxe de Constantinople et la Sublime Porte (1453-fin du XVIe siècle)*, în *Le Patriarcat œcuménique de Constantinople* cit., p. 298-318, aici p. 311, 313. Tocmai imposibilitatea de a-l plăti a produs a doua depunere a lui Simeon I în iarna aceluiași an, în vremea campaniei de la Vaslui. Problematika haraciului nu are așadar absolut nici o relevanță asupra perioadei în care Ștefan cel Mare avea cele mai bune legături cu Înalta Poartă.

⁸⁵ D. Tsourka-Papastathi, *À propos des privilèges octroyés par Mehmed II au patriarche Gennadios Scholarios: mythe et réalités*, în *Le Patriarcat œcuménique de Constantinople* cit., p. 253-274. Personal, credem, împreună cu H. İnalçık, *The Status of the Greek Orthodox Patriarch under the Ottomans*, „Turcica”, XXI-XXIII, 1991, p. 407-436, aici p. 418-419, că Scholarios a primit un astfel de berat, deoarece aceasta era deja o practică încetățenită în ceea ce îi privea pe mitropoliții ortodocși care se aflau înainte de 1453 sub stăpânirea otomană. Marele istoric turc se întemeia pentru această afirmație pe

este repede lămurit. Iată ce se poate citi în realitate în lucrarea lui Steven Runciman:

„**It is unlikely that the new constitution was ever written down.** The general lines along which a Christian millet [*sic!*] in Muslim territory was administered were well enough known not to need a general restatement. The Imperial berat which gave the Sultan's approval of every appointment to episcopal office usually stated the duties of the incumbent, following the traditional customs. We only hear of two specific documents issued by the Conquering Sultan. According to the historian Phrantzes, who was at that time a captive with the Turks and was in a position to know about it, Mehmet handed to Gennadius a firman which he had signed, giving to the Patriarch personal inviolability, exemption from paying taxes, freedom of movement, security from deposition, and the right to transmit these privileges to his successors. There is no reason for doubting this⁸⁶. It is indeed probable that the Sultan would give to the Patriarch some written guarantee about his position. It should, however, be noted that the freedom from deposition clearly was not held to interfere with the traditional right of the Holy Synod to depose a Patriarch if his election was held to have been uncanonical or if he were demonstrably unfitted for the office. Patriarchal chroniclers writing nearly a century later claimed that the Sultan had signed another document in which he promised that the customs of the Church with regard to marriage and burial should be legally sanctioned, that Easter should be celebrated as a feast and the Christians should have freedom of movement during the three Easter feast-days, and that no more churches should be converted into mosques. Unfortunately when the last point was disregarded by later Sultans, the Church authorities could

---

descoperirea de către un mare osmanist român a celui mai vechi berat mitropolitan: N. Beldiceanu, *Les actes des premiers sultans conservés dans les manuscrits turcs de la Bibliothèque Nationale à Paris*, vol. I, Paris-Haga, 1960, p. 41, 43, 48-50, 137, 141. Oricum ar sta lucrurile, cert este că *beratul* lui Scholarios s-a pierdut, ceea ce a creat mari probleme Patriarhiei încă din sec. XVI: G. Veinstein, *Les conditions de la prise de Constantinople en 1453: un sujet d'intérêt commun pour le patriarche et le grand mufti*, în *Le Patriarcat œcuménique de Constantinople* cit., p. 275-287.

⁸⁶ Există un motiv foarte serios pentru ca să nu fim de acord aici cu această afirmație a lui Runciman. Textul lui *Phrantzes* pe care se bazează marele istoric (cf. Georgios Sphrantzès, *Memorii (1401-1477)*, în anexă *Pseudo-Phrantzès: Macarie Melissenos. Cronica (1258-1481)*, ed. V. Grecu, București, 1966, p. 446-456) este în realitate *Pseudo-Sphrantzès*, adică mitropolitul Macarie Melissenos de Monemvasia, care a redactat *Chronicon Maius* în a doua jumătate a sec. XVI (*Ibidem*, p. VII-XVII). Este tocmai meritul lui Vasile Grecu, nu doar de a fi stabilit definitiv impostura, dar și de a fi dat o excelentă ediție în care separă cele două cronici tocmai spre a nu mai fi confundate. Efort, se vede, inutil pentru unii. De fapt Macarie Melissenos nu face decât să transpună asupra lui Mehmed II și a lui Ghenadie Scholarios realitățile secolului următor.

not produce the document, which they said, no doubt correctly, had been destroyed in a fire at the Patriarchate”⁸⁷[nota bene].

Acest citat reprodus *in extenso* lasă să se vadă în mod clar că Runciman nu s-a referit defel în textul său la vreun berat din ianuarie 1454, ci doar și-a pus metodologic problema existenței lui, încercând să îi reconstituie *liniile generale* pe baza experienței istorice mai târzii. Bizantinologul britanic spune însă literal că este „improbabil (*unlikely*) ca noua constituție să fi fost scrisă vreodată” și că în orice caz ea a fost distrusă de un incendiu ulterior. Ne întrebăm deci ce a putut citi autorul nostru în chip „succint”?! Mai poate să mire pe cineva că un autor care refuză de ani de zile să ia serios în considerare cele mai vechi berate patriarhale *descoperite* până în prezent, nu se dă înlături să divagheze plin de inspirație pe marginea unui berat *care nu mai există*, și care poate nici nu a existat vreodată?

Nu vom mai obosi cititorul intrând în ultima parte a cărții, dedicată „imaginarului social”. Oricine realizează că un autor care și-a luat toate libertățile studiind istoria politică și instituțională, cu mistificarea sistematică a surselor cunoscute, se regăsește la sine acasă în domeniul „imaginarului”, unde nu mai are nici un izvor pe care să se bazeze. Numai lipsa de preocupare pentru originea și natura surselor care constituie materia de lucru a istoricului a putut duce la proliferarea recentă în literatura istorică românească a unei serii de cercetări lipsite de o metodologie serioasă, dedicate așa-zisului „mesianism Ștefanian”. Ele

---

⁸⁷ St. Runciman, *The Great Church in Captivity. A Study of the Patriarchate of Constantinople from the Eve of the Turkish Conquest to the Greek War of Independence*, Cambridge, 1968, p. 170-171, iar pentru întregul context p. 169-172. Faptul că L. Pilat redă, total incorect, drept *Milett* (nu este o greșeală de tipar: cf. și p. 356, 534, 578) un concept pe care St. Runciman îl ortografiază simplificat *milet* [corect în turcește: *millet*] arată clar că autorul român nu a avut sub ochi cartea invocată, al cărei titlu nu este nici măcar citat complet. E cu siguranță, din nou, o altă notă de subsol preluată pe furiș de undeva. Cu această lectură *succintă* s-a consumat de altfel singura întâlnire a autorului cu lucrarea fundamentală dedicată Marii Biserici din Constantinopol de către St. Runciman, care nu mai apare defel pomenită într-o carte care se referă în schimb copios la statutul ortodoxiei sub dominația otomană. Acest text a fost citit de L. Pilat la Iași pe data de 1 decembrie 2005 în fața unui public, cum arată limbajul foarte colorat adoptat atunci, complet inapropiat unei lucrări științifice. Se vede că avem de a face cu o teză al cărei text, deși susținut în decembrie 2007, nu a mai fost verificat, schimbat, sau ameliorat vreme de doi ani.

se caracterizează printr-un complet amestec al genurilor, prin care, cu metode incomplet asimilate de antropologie istorică se încearcă a se da răspunsuri la probleme de ideologie politică. Acești cercetători ignoră însă, în detrimentul lor, că subiectul a făcut deja de multă vreme obiectul unei reflecții mature, operată de istorici serioși, care au delimitat cu precizie problematica⁸⁸. Trăgând concluziile acesteia, reputata cercetătoare rusă Nina Sinicyna formula următorul avertisment:

„L'idea dell' 'imperare' della stirpe russa a Costantinopoli viene espressa in un monumento del pensiero storico, nel contesto escatologico delle 'profezie e dei segni' sulla 'città divina', delle citazioni di Metodio di Patara, di Leone il Saggio e del profeta Daniele; non possiamo, quindi, darle un'interpretazione politica lineare. Tale pensiero può essere annoverato tra le concezioni storiche, anzi storiosofiche del tempo, che illustravano non un pensiero politico, ma una coscienza collettiva. *Sono due cose diverse*. 'Tra diritto e profezia' (così era formulato il tema del terzo Seminario 'Da Roma alla Terza Roma'): le ricerche hanno mostrato che la distanza tra diritto e profezia è abbastanza grande, e in essa si colloca *la scala gerarchica dei generi letterari e dei diversi tipi di fonti storiche e giuridiche. La trasposizione meccanica di un'idea da un contesto storico-escatologico alla sfera dell'ideologia politica porterebbe ad una deformazione sia dell'idea in sé, sia di quella realtà in cui essa è sorta*⁸⁹.

Să reamintim mai ales că în scrisul istoric românesc nu există nimic care să comporte vreo vagă asemănare cu textele solide de natură profetică elaborate în Rusia contemporană. Avertismentul de mai sus se aplică așadar cu și mai multă severitate tentativelor din spațiul românesc. Înlocuind realitățile istorice cu fantasmе, creatorii acestui tip de literatură nu puteau – ca să preluăm verdictul Ninei Sinicyna – decât să deformeze și să discrediteze atât importanța reală a literaturii eshatologice, cât și realitatea din care aceasta a izvorât. A susține cu obstinație separarea de Patriarhia ecumenică, dar a se inspira în același timp copios din opera eshatologică a patriarhului Ghenadie II Scholarios pentru a desluși diverse interpretări eshatologice moldave, ni se pare o *contradicție fără ieșire*⁹⁰.

⁸⁸ Reunite în volumul *Da Roma alla Terza Roma*, vol. III, *Popoli e spazio romano tra diritto e profezia*, Napoli, 1986.

⁸⁹ În introducerea la *L'idea di Roma a Mosca. Fonti per la storia del pensiero sociale russo*, ed. P. Catalano, VI. Pașuto, Roma, 1993, p. LVIII-LIX. Sublinierile ne aparțin.

⁹⁰ C.G. Pitsakis, *De la fin des temps à la continuité impériale: constructions idéologiques post-byzantines au sein du Patriarcat de Constantinople*, în *Le Patriarcat*

Moldova *psihidelică* a unui Ștefan „mesianic” care ne este livrată prin astfel de metode lipsite de orice rațiune științifică seamănă mai degrabă însă cu Guyana pastorului Jim Jones. Orice discuție pe baza unui asemenea text intră deja în domeniul analizei literare. Se poate totuși spune că, dacă Biserica țării s-ar fi rupt într-adevăr de tipul tradițional de religie instituționalizată reprezentat de Patriarhia ecumenică, s-ar fi ajuns cu necesitate la formele de isterie colectivă pe care le descrie, plin de empatie, autorul. Ca istoric, nu putem decât aplica sec acestei părți inutile a cărții *brițul lui Ockham*, principiu pe care L. Pilat nu l-a evocat⁹¹ decât pentru a-l încălca în deplină libertate în întreaga-i operă.

Confruntat cu „produsul finit”, cititorul obiectiv conchide că perspectiva *raționalismului critic* anunțată pe coperta cărții nu este decât un simplu adaos publicitar. Nu doar slaba pregătire de specialitate a acestui autor se află la originea acestui tratament al mult împilatei noastre discipline, ci și o neînțelegere profundă a celor două instrumente de bază cu care lucrează orice istoric adevărat: ipoteza⁹² și legea cauzalității⁹³.

---

oecuménique de Constantinople cit., p. 213-239. Departe de a dezvolta forme aberante de milenarism, Moldova participa „cuminte”, „fără manifeste sau declarații politice”, la preocuparea dintotdeauna a Bisericii Ortodoxe pentru sfârșitul timpurilor, aidoma cu restul credincioșilor din jurisdicția Patriarhiei ecumenice: A. Argyriou, *Les exégèses grecques de l'Apocalypse à l'époque ottomane (1453-1821)*, Tesalonice, 1982; A. Rigo, *L'anno 7000, la fine del mondo e l'Impero cristiano. Nota su alcuni passi di Giuseppe Briennio, Simeone di Tessalonica e Gennadio Scolario*, în *La cattura della fine. Variazioni dell'escatologia in regime di cristianità*, ed. G. Ruggieri, Genova, 1992, p. 151-185; M.-H. Congourdeau, *Byzance et la fin du monde à l'époque des Paléologues*, în *Les traditions apocalyptiques au tournant de la chute de Constantinople*, ed. B. Lellouch, S. Yerasymos, Paris, 1999 (Varia Turcica XXXIII), p. 55-97, *Chronografia* lui Scholarios, p. 75-97.

⁹¹ L. Pilat, *Între Roma și Bizanț*, p. 15-16.

⁹² „Însă, în istoriografia noastră, această accepțiune a termenului pare, uneori, a fi oarecum străină, ipoteza fiind pentru unii o părere personală formată pe baza unei simple lecturi, altfel spus un simplu „dat cu părerea”, ce vine să completeze un anume gol de informație *la fel de bine cum unui șchiop i se aplică un picior de lemn*” (idem, *Biserică și putere în Moldova în a doua jumătate a secolului XV*, **AP**, I, 2005, p. 133-150, aici p. 133). Apariția unui asemenea text într-o revistă cu pretenții științifice este atât de jenantă încât până și L. Pilat, într-un singular acces de pudoare, l-a modificat în reluarea din culegerea articolelor sale (=idem, *Între Roma și Bizanț*, p. 251).

⁹³ „Practic, acest tip de anchetă istoriografică este similar cu următorul exemplu: *încipuiți-vă că am privi un ceasornic și i-am asculta ticăitul*, iar concluzia noastră, privind funcționalitatea acestuia, ar fi că ea se datorează zgomotului pe care îl

Cugetările autorului în acest domeniu nu își mai află pereche decât într-un celebru personaj dintr-o parabolă fantastică a mersului liberator al gândirii raționale (Alice) prin regatul semnelor și minunilor fără referent. Cităm: „The Hatter was the first to break the silence. ‘What day of the month is it?’ he said, turning to Alice: *he had taken his watch out of his pocket, and was looking at it uneasily, shaking it every now and then, and holding it to his ear* [...] Alice sighed wearily. ‘I think you might do something better with the time’, she said, ‘*than wasting it in asking riddles that have no answers*’”⁹⁴ [s.n.]. Nu avem un răspuns mai potrivit demersului exterior științei istorice al acestui autor. Față cu faimosul ceas causal al lui *Hatter*, istoricului nu îi rămân decât trei opțiuni: să îl urmeze precum *March Hare*, să pățească precum *Dormouse*, ori să se revolte aidoma lui Alice, care nu se eliberează decât realizând în final că procesul mincinos la care a fost supusă nu era decât produsul somnului ei.

Se vede în chip izbitor că teoria „autocefaliei” Bisericii Moldovei în perioada 1453-1544, cu implicațiile sale superfetatorii, a suferit încă de la bun început de acea „greșeală capitală” definită de maestrul investigației științifice care a fost Arthur Conan Doyle: „It is a capital mistake to theorize before one has data. Insensibly one begins to twist facts to suit theories, instead of theories to suit facts”. Pe măsură ce faptele au ieșit la iveală, ele s-au dovedit a-i fi atât de sistematic potrivnice, încât au fost ascunse, ignorate sau pur și simplu distorsionate pentru a se conforma teoriei. Cartea luată în discuție marchează astfel sfârșitul fără glorie al unei teorii care, afirmându-se de la început ca un gen de istorie *contrafactuală* (prin respingerea implicațiilor *Ecthesis nea* patriarhale post-bizantine) nu putea să sfârșească decât ca o istorie *contrafăcută*, prin creația literară de un gust îndoielnic a „beratului din 1454” și a unui „mesianism Ștefanian” care în Evul Mediu ar fi depășit limitele ereziei.

Așa atinge nadirul o istoriografie care, odinioară, fusese la zenit atunci când cel mai mare istoric român, Nicolae Iorga, a revelat lumii științifice rolul fundamental al Patriarhiei ecumenice în constituirea însăși

---

produce” (idem, *Ioachim, Theoctist I și sfârșitul ‘perioadei bizantine*, p. 74; idem, *Între Roma și Bizanț*, p. 336-337) (s. n.).

⁹⁴ L. Carroll, *Alice in Wonderland, The annotated Alice. The Definitive Edition*, ed. M. Gardner, New York, 2000, § 7, „A Mad Tea Party”.

a unui tip de civilizație pe care l-a numit în chip fericit *Byzance après Byzance*⁹⁵. Pentru caracterul său vizionar, grație unei înrădăcinări realiste în cunoașterea perfectă a Răsăritului creștin și musulman, precum și pentru vastitatea respirației sale, această capodoperă a istoriografiei române se răsfrânge pe bună dreptate, încă și la trei sferturi de veac de la apariția sa, în toate monografiile de specialitate din lumea civilizată⁹⁶. Iată însă că lucrarea lui Nicolae Iorga *nu își găsește locul nici măcar în chip formal în bibliografia unei cărți care se situează din toate punctele de vedere exact la antipod, proclamând emfatic și fără fundament nu asumarea, ci dimpotrivă ratarea moștenirii bizantine de către Moldova până în sec. al XVI-lea*⁹⁷. Această absență nu este deloc „fortuită”, pentru

⁹⁵ N. Iorga, *Byzance après Byzance. Continuation de la Vie Byzantine*, București, 1935¹, 1971², Paris, 1992³.

⁹⁶ Mai recent în marea monografie *Histoire du christianisme des origines à nos jours*, vol. VII, *De la Réforme à la Réformation (1450-1530)*, ed. J.-M. Mayeur, Ch. Pietri, L. Pietri, A. Vauchez, M. Venard, Paris, 1994, lucrare de căpătâi în 14 volume tradusă imediat în italiană și în germană. Capitolele semnate aici de bizantinistul francez A. Ducellier sunt străbătute de viziunea lui N. Iorga, menționat direct la p. 45.

⁹⁷ L. Pilat, *Între Roma și Bizanț*, p. 515-516, și în franceză, p. 586. Această încununare a efortului speculativ al autorului, care se vrea a sluji drept concluzie „inteligentă”, *en beauté*, pentru întreaga lucrare, se bazează pe o lectură complet eronată a *Cronicii moldo-ruse*, conform căreia din legenda lui Roman și Vlahata ar lipsi cu desăvârșire orice referire la Constantinopol. Înseamnă a nu vrea cu tot dinadinsul să observi că în această legendă avem de-a face cu o voită distorsionare “în oglindă” a realităților, care atribuie tocmai Constantinopolului ortodox titlul de “Vechea Romă”, făcând în schimb din Roma “căzută în erezie” – Roma cea Nouă (D.I. Mureșan, *Patriarhia ecumenică și Ștefan cel Mare*, p. 145). Așa cum a relevat un excelent cunoscător al relațiilor româno-grecești, avem de a face aici cu o influență a narațiunii istorice a lui Constantin Manasses: A. Falangas, *Tradition and reality in the Romanian chronicles of the 16th-17th centuries. The Legend of Roman and Vlahata*, în *În amintirea lui Alexandru Elian*, p. 214-220. Contrar lui Pilat, pentru A. Falangas această legendă “oglindește specificitatea românilor ce acceptă cu mândrie originea lor romană, însă în același timp sunt atașați unei profunde spiritualități ortodoxe care îi leagă [nu îi rupe! – nota bene] de Commonwealth-ul bizantin” (p. 220). Nici umbră așadar de vreun “naționalism ecleziastic”. Această legendă este situată în cea mai perfectă tradiție polemică anti-latină și, în realitate, de un *bizantinism exacerbat*. Același text a fost cu temei pus de un alt exeget autorizat tocmai în legătură cu Conciliul de la Florența (M. Cazacu, *Aux sources de l'autocratie russe. Les influences roumaines et hongroises, XVe-XVIe siècles*, *CMRS*, 24, nr. 1-2, 1983, p. 16-23). Interesant că doi reputați specialiști ajung în mod independent, pe baza unei cercetări riguroase, exact la opusul a tot ceea ce L. Pilat a putut concepe (și) în acest context cu prețioasă superficialitate. Ideea că moldovenii s-ar fi văzut ca un „popor ales” (idem, *Între Roma și Bizanț*, p. 514)

că în „cerbicia” lui anti-bizantină, L. Pilat își ia răgazul să vorbească despre *Bizanț contra Bizanț*⁹⁸. Or, nu se poate crede că, fie și unui autor cu lecturi atât de superficiale, formula strălucită a lui Iorga *serait tombée dans l'oreille d'un sourd*. De fapt este clar că ambiția autorului ieșean, invers proporțională cu mijloacele disponibile, a fost tocmai aceea de a da cartea destinată, în fine, să înlocuiască lucrarea lui Nicolae Iorga. Iată pentru ce aceasta se vede supusă, tocmai pe domeniul inaugurat cu geniu de ea, la o veritabilă *damnatio memoriae*.

Strania teorie a *Bizanțului fără Bizanț* ajunge însă la concluzii care cad atât de flagrant alături de realitate încât momentul înlocuirii modelului euristic al capodoperei lui Iorga este, din fericire, încă departe. Eșecul predictibil al acestui proiect intelectual contrar se datorează fără îndoială faptului că, deși autorul a întors în toate sensurile, nu fără hărnicie, dar cu siguranță fără har, pe câteva sute de pagini, un veritabil caleidoscop de idei, credințe și simboluri de sorginte bizantină, le-a privat pe toate tocmai de singura lentilă prin care acestea puteau fi nedeformat văzute, de temeiul lor istoric, de referenții lor semantici, de semnificanții lor – fără de care ele și-au pierdut inevitabil și cu desăvârșire orice sens:

---

este, desigur, o proiecție personală fără relevanță istorică. Lucrările fundamentale ale profesorului Matei Cazacu dedicate lui Ștefan cel Mare sunt, din motivele arătate, și ele puse la index. Cum poate lipsi dintr-o teză pe un asemenea domeniu studiul incontestabil semnat de M. Cazacu și A. Dumitrescu, *Culte dynastique et images votives en Moldavie au XVe siècle* cit.? Același lucru despre alt studiu remarcabil: L. Cotovanu, *Deux cas parallèles d'oikonomia byzantine appliquée aux métropoles Anthime Kritopoulos de Sévérin et Cyprien de Kiev, de Petite-Russie et des Lituaniens (deuxième moitié du XIVe siècle)* (I), *RRH*, XLII, 2003, p. 19-60 și *ibidem* (II), *RRH*, XLIII, 2004, p. 11-56, din care autorul pare însă a se inspira copios (L. Pilat, *Între Roma și Bizanț*, p. 257 sq.). Se vede că acesta înțelege să trateze școala istoriografică românească din Paris tot ca în perioada comunistă: să o ignore, să o plagieze sau să o înfieri cu mâine proletară. Sau toate trei la un loc.

⁹⁸ L. Pilat, *Între Roma și Bizanț*, p. 12. Cartea reputatului bizantinist Daniel Barbu nu are bineînțeles nimic de-a face cu demersul steril al lui L. Pilat. *Bizanț contra Bizanț* nu este decât contra-fața *Bizanțului de după Bizanț*, prima formulă o presupune intrinsec pe a doua, descriind ambele împreună cu finețe o civilizație complexă ce a transmis românilor ceva, poate prea puțin, din propria sa dialectică: o cultură a dialogului și a dezbaterii din care complexul de superioritate nu excludea defel introspecția critică, cum a demonstrat, de pildă, I. Ševčenko, *The Decline of Byzantium Seen through the Eyes of Its Intellectuals*, *DOP*, XV, 1961, p. 169-186 sau acida lucrare *Byzantium. The Empire of New Rome*, 1980 a lui C. Mango, bine cunoscutul istoric britanic originar el însuși de pe malurile Bosforului.

Patriarhia ecumenică. Adică tocmai acel „Byzance d’Église qui s’était montrée capable de survivre à l’autre et de la remplacer” (N. Iorga). O carte auto-condamnată la ne-semnificanță nu putea cu necesitate să ajungă la o concluzie mai *radical falsă*, pentru că la urma urmei nu poate da seama de însuși obiectul investigației sale. Aceasta confirmă pe deplin diagnosticul general la care l-am pus acestui tip de întreprinderi într-o comunicare susținută la Academia Română în 7 iunie 2007:

„[I] est du domaine de l’évidence, surtout depuis la recherche novatrice de Nicolas Iorga que, après la chute de Constantinople, l’agent et le véhicule principal de l’idée byzantine demeura la Grande Église, avec son patriarche et ses métropolitains, de concert avec le monde des archontes, notables laïcs, certains descendant des anciennes familles aristocratiques byzantines, d’autres, nouveaux arrivés au service de l’Etat ottoman, mais qui entendaient tous faire valoir leur position pour dominer, d’une façon ou d’une autre, la vie du Patriarcat œcuménique, et à travers celui-ci les destinées du monde orthodoxe. C’est pourquoi minimiser, voire escamoter, le rôle de la Grande Église après 1453 représente *une attitude intellectuellement stérile qui rend tout simplement incompréhensible l’existence même aujourd’hui d’un monde de tradition byzantine*”⁹⁹.

Citită cu atenție, cartea intitulată promițător *Între Roma și Bizanț* se revelează drept o uriașă dezamăgire. Titlul, înșelător, nu se potrivește nicidecum perioadei istorice abordate: secolele XIV-XVI. Pe de o parte, atunci când Biserica latină a inițiat primele contacte importante cu Moldova, în vremea lui Lațcu, sediul ei nu se afla la Roma, ci la Avignon. Pe de alta, Bizanțul, ca realitate politică, încetează să mai ființeze după 1453. Ori câtă vreme autorul neagă programatic orice formă de continuitate bizantină, cum mai poate logic o carte ce tratează sec. XVI să se mai refere la Bizanț? Un asemenea titlu ocultează în stângăcia lui un întreg continent istoric: Imperiul otoman, apărut între timp nu chiar fără să lase urme. În fine, o carte ce pretinde să trateze sec. XVI nu depășește de fapt tematic începutul acestui veac. Cititorul care a cumpărat-o

⁹⁹ Publicat acum în D.I. Mureșan, *De la Nouvelle Rome à la Troisième: le rôle des Principautés Roumaines dans la transmission de l’idée impériale*, în *L’eredità di Traiano. La tradizione istituzionale romano-imperiale nella storia dello spazio romeno*, ed. A. Castaldini, București, 2008, p. 127-128. Se va reveni deci cu folos asupra studiului Olgăi Cicanci, *Concepția lui Nicolae Iorga despre „Byzance après Byzance”*, în *Nicolae Iorga - istoric al Bizanțului. Culegere de studii*, ed. E. Stănescu, București, 1971, p. 201-234 și al lui D. Zakythinos, *Nicolas Iorga, historien de „Byzance après Byzance”*, *BAIESEE*, 9, 1971, p. 5-11.

bazându-se pe acest titlu îmbietor descoperă cu stupoare un conținut de un pățimaș „anti-bizantinism”, contrar reclamei, și o cantitate temporală cu aproape 30 % mai redusă. L. Pilat este, cum recunoaște singur, pe de-a întregul responsabil pentru greșelile și inadvertențele care minează definitiv această lucrare¹⁰⁰.

În prefața sa sibilină, acest autor avertizează pompos că „Aplicarea principiului *hegellian* [*sic!*] teză/antiteză/sinteză la cercetarea istorică poate fi catastrofală”, lucru de care încearcă să ne convingă printr-o numerologie cât se poate de puerilă¹⁰¹. Însă după cum știe orice intelectual, în toată opera lui Georg W. F. Hegel (iar nu *Hegell*) triada invocată nu apare decât o singură dată, aluziv: în *Prefața* la *Fenomenologia Spiritului*, și aceasta numai pentru a o respinge, calificând-o drept o „schemă fără viață”¹⁰². Nicăieri altundeva în opera sa Hegel nu utilizează această caricatură ce se situează exact la opusul gândirii sale. Cum s-a demonstrat de mult, această etichetă mistificatoare a fost aplicată gândirii hegeliene de un oarecare K. Marx, care l-a citit pe Hegel tot așa cum Pilat l-a citit pe Dagron, adică din auzite¹⁰³. Ce caută însă Hegel, se poate întreba cineva, într-o controversă despre ... Teoctist I? Este simplu: autorul a vrut să demonstreze cititorilor că este doct, și chiar a reușit pe jumătate.

Luând apărarea memoriei marelui gânditor, putem încheia că, dimpotrivă, tocmai aplicarea schemelor pilatiene fără viață în cercetarea istorică a produs o veritabilă catastrofă. Numai așa se poate explica *Aufhebung*-ul acestui autor care, deși începe prin a denunța sarcastic discursurile vane în jurul „ortodoxiei noastre naționale”, sfârșește prin a proclama răspicat în concluzie, la capătul desfășurării sale creatoare prin istorie, tocmai un inexistent „naționalism ecleziastic” ortodox al lui Ștefan cel Mare¹⁰⁴. Imprecațiile introducerii sale se aplică astfel cu necesitate în primul rând lucrării sale înseși. Gânditorul L. Pilat rămâne,

¹⁰⁰ L. Pilat, *Între Roma și Bizanț*, p. 21.

¹⁰¹ *Ibidem*, p. 8.

¹⁰² Cităm o ediție avută la îndemână: G. W. F. Hegel, *Phenomenology of Spirit*, Oxford, 1977, p. 29, (*Prefața*, § 50).

¹⁰³ G. E. Mueller, *The Hegel Legend of 'Thesis–Antithesis–Synthesis'*, în *Journal of the History of Ideas*, 19, 1958, p. 411-414.

¹⁰⁴ A se compara L. Pilat, *Între Roma și Bizanț*, p. 10 cu *ibidem*, p. 515, 544.

în ciuda mediocrității sale, sau poate tocmai de aceea, cel mai pertinent judecător al istoricului cu același nume.

Faptele prezentate în acest studiu critic sunt suficiente pentru a înțelege că o teorie care contravine lor rămâne o simplă reprezentare narativă complet golită de substanță istorică. În concluzie, avem de a face cu o lucrare rău concepută, scrisă fără har, publicată în grabă și vândută sub o etichetă înșelătoare, toată însă plină ochi de veleitarism. Când ignoranța spațiului bizantin și rus interzice orice veritabil comparatism, când sursele de bază sunt oculte sau măsluite după bunul plac, când lucrările fundamentale ale domeniului sunt disprețuite, când erorile de analiză și atacurile la persoană se înlănțuie într-o avalanșă, prețiozitățile „metodologice” nu mai ajung pentru a drapa o veritabilă impostură intelectuală. O asemenea întreprindere nu sintetizează, ci își pulverizează subiectul. În ciuda strădaniilor sale, autorul nu a reușit decât să mai adauge un titlu la „imensa cantitate de maculatură” dedicată lui Ștefan cel Mare, cum spunea cu atâta eleganță chiar dr. L. Pilat în cartea sa¹⁰⁵, pentru care sunt tăiați în van și dispar în fum codrii Bucovinei.

---

¹⁰⁵ *Ibidem*, p. 8.

ADDENDA ET CORRIGENDA

1. În SMIM, XXI, 2003, p. 139-149, dl. Ștefan Andreescu a publicat sub titlul *Un act genovez din 1453 sau despre limitele metodei cantitative* un important document din 31 ianuarie 1453, privitor la situația comerțului genovez în bazinul pontic. Documentul ilustrează dificultățile în care se zbătea comerțul marelui centru de la Caffa și criza veniturilor vamale ale orașului ca urmare a străpunerii monopolului impus cu mult timp în urmă de genovezii pontici comerțului cu sclavi. Într-adevăr, potrivit documentului recent editat, „neamul turcilor” (*Teucrorum genus*) frecventau portul Calamita – pe țărmul sud-vestic al Crimeei – și alte locuri, unde au înființat „scale” și percepeau dări. Urmare a acestei acțiuni a turcilor, veniturile orașului Caffa, prin care înainte treceau obligator toate tranzacțiile de sclavi din Marea Neagră, scăzuseră drastic. Împreună cu alte puteri pontice, între care la loc de frunte e amintit hanul tătarilor din Crimeea și unele centre din Caucaz, negustorii turci deschiseseră căi pentru transportul sclavilor care ajungeau la Calamita, de unde sclavii erau încărcăți „după plac spre Turcia” („...conducunt Calamitam ubi ea /capita/ pro libito carrigant pro Teuchria „). Dl. Ștefan Andreescu - urmat în această opinie de dl. Ovidiu Cristea, *Genoa's Struggle for Hegemony in the Black Sea (Thirteenth-Fourteenth Centuries*, HY, II, 2005, p. 132 – atribuie repetat, fără umbră de dubiu, referințele documentului la turci, la „turcii otomani”. Interpretare care pare firească, la prima vedere, dat fiind că numai câteva luni mai târziu turcii otomani au asediat și cucerit Constantinopolul, ținând afișul în știrile vremii. Integrată însă în contextul istoric al momentului și mai ales în seria istorică din care face parte, referința izvorului la turci se emendează firesc de la sine.

Din secolul al XIV-lea, dar îndeosebi după ce au triumfat asupra tătarilor Hoardei de Aur, care au încercat zadarnic să ia cu asalt Caffa în deceniul 1340-1350, genovezii au ocupat treptat toate centrele importante ale țărmului nord-vest pontic și au impus propriile lor reguli comerțului regiunii; între altele și-au rezervat în exclusivitate lucrativul comerț cu sclavi. Între victimele principale ale politicii genoveze s-a aflat și

importantul centru comercial pontic al turcilor din Sinope, cu o veche tradiție a comerțului de sclavi. Există numeroase referințe privitoare la conflictul între Caffa și Sinope, urmare a politicii comerciale monopoliste a genovezilor și a hotărârii beifului turc din orașul rival de a înlătura barierele comerciale genoveze (pentru tensiunea permanentă în relațiile dintre Sinope și genovezi, v. W. Heyd, *Histoire du commerce du Levant au Moyen-Age*, I, Leipzig, 1936, p. 552-554; II, p. 389, cu referință specială la comerțul de sclavi). La 6 octombrie 1455, așadar doi ani după data documentului discutat, autoritățile din Caffa constatau că nu se mai obține nici un venit de la instituția care centraliza comerțul cu sclavi, *Officium Sancti Antonii*, aceasta deoarece *saraceni* nu mai veneau acolo datorită portului „pe care l-au avut până de curând la Calamita, ceea ce socotim că nu vor mai face deoarece sunt îngroziți din cauza capturării navei domnului din Sinope interceptată de Marino Cigala împreună cu o sută de capete /de sclavi/, navă pe care a adus-o aici”. Sursa mai amintește că genovezii au mai capturat „galeatias duas theucrorum” (A. Vigna, *Codice diplomatico delle colonie Tauro-Liguri durante l’Ufficio di San Giorgio (MCCCCLIII-MCCCCLXXV)*, I, Genova, 1868, p. 366-367. De altminteri, documentul din 31 ianuarie 1453 editat de dl. Ștefan Andreescu evocă explicit un aspect al conflictului dintre „domnul din Sinope” și genovezii din Caffa, anume faptul că cel dintâi, contrar convențiilor încheiate anterior, a pus să se construiască o navă de mare capacitate, anume de „opt sute de modii”. Alte documente ilustrative pentru conflictul de interese comerciale de lungă durată între genovezi și centrul turc din Sinope se află în documentele genoveze editate de Nicolae Bănescu.

Există multiple dovezi ale încercărilor turcilor din Sinope, înainte și după 1453, de a-și asigura prin portul Calamita accesul direct la comerțul cu sclavi, obstrucționat lor de genovezi. Nu cunoaștem nici un document referitor la o încercare similară a turcilor otomani. Un studiu temeinic asupra funcției comercial-politice a centrului turc selgiukid de la Sinope va aduna, neîndoielnic, informațiile numeroase păstrate cu privire la acest aspect și va înlesni și încadrarea corectă a știrii privitoare la negustorii turci din Crimeea în vara anului 1453.

2. Vasile Mărculeț, *Conflictul dobrogeano-genovez (1360-1387) – componentă a luptei pentru supremație în bazinul vest-pontic din a doua jumătate a secolului al XIV-lea*, „Pontica” XL, 2007, p. 371-397.

Articolul se străduiește să încadreze conflictul de mai bine de un sfert de secol dintre genevezii din Marea Neagră și Despotatul înființat de Balica și Dobrotici pe țărmul vest-pontic, cu centrul la Caliacra, în problematica mai largă a istoriei bazinului pontic și a spațiului adiacent. Lucrarea e alcătuită din următoarele subdiviziuni: *Debutul conflictului dobrogeano-genevez (1360)*; *Punctul culminant al conflictului dobrogeano-genevez (c.1370-1385/1386)*; *Pacea dobrogeano-geneveză (1387)*; *Considerații finale*. Rezervăm pentru alt cadru discuția în ansamblu a studiului; ne limităm, deocamdată, să semnalăm câteva lipsuri și erori ale textului, în vederea unei noi ediții corectate și întregite.

O mai atentă scrutare a bibliografiei temei i-ar fi îngăduit autorului să înțeleagă mai precis factorii care au generat conflictul studiat, anume afirmarea hotărârii genevezilor, după marea lor victorie asupra tătarilor și după înălțarea cetății Caffa în 1313, de a controla din punct de vedere comercial întregul țărm nord – vest-pontic aflat în aria de hegemonie a Hoardei de Aur, „de la Sarai până la Varna”, așadar inclusiv centrele principale ale viitorului despotat dobrogean. Punerea în aplicare a acestei viziuni - documentată încă din al doilea deceniu al secolului XIV - în urma marilor transformări geopolitice în spațiul carpato-danubian consecutive respingerii dominației Hoardei de Aur, a înfrângerii repetatelor asalturi tătare asupra cetății Caffa - la mijlocul secolului XIV - și a preluării controlului la Chilia-Licostomo de genevezi - în al șaselea deceniu al aceluiași secol - avea să transforme un conflict virtual într-o realitate însemnată a istoriei pontice timp de un sfert de secol. Doar în contextul amintit – involuția hegemoniei Hoardei de Aur în spațiul ponto-danubian - se poate înțelege corect atât apariția despotatului dobrogean, orientat de la începuturile sale spre Bizanț, cât și instalarea genevezilor la Chilia-Licostomo. Tendința genevezilor de a impune controlul comercial asupra țărmului vest-pontic și cea a lui Dobrotici și apoi a fiului său, Ivanco, de a-și extinde dominația până la Gurile Dunării, s-a aflat la originea conflictului de lungă durată încheiat cu înfrângerea despotatului dobrogean consemnată de tratatul din 1387.

Lucrarea pune în circuitul istoriografic ipoteze lipsite de fundament, prezentate ca certitudini, de pildă afirmația potrivit căreia dominația geneveză la Chilia ar fi fost înlăturată de Țara Românească în 1370 (p. 384; s-ar cuveni ca autorul să-și precizeze opinia cu privire la raportul dintre Chilia și Licostomo). În realitate, genevezii au dominat gurile Dunării până spre sfârșitul primului deceniu al secolului XV.

Lipsește un temei documentar cu privire la existența la Dunărea maritimă a unei „țări a românilor”, „în nordul spațiului danubiano-pontic”, înlocuit de formația politică a principelui mongol Demetrius.(p. 377).

Sunt și contradicții între afirmațiile autorului cu privire la aceeași situație în cuprinsul aceleiași pagini: astfel, se susține că tratatul încheiat în 1387 de genovezi cu Ivanco, fiul lui Dobrotici, a avut caracterul unei „păci de compromis, încheiate între cele două părți la finalul unui conflict nedecis”, dar câteva rânduri mai jos se afirmă că tratatul genovezo-dobrogean a fost „avantajos categoric Genovei”, caracterizare negată apoi din nou pe aceeași pagină (p. 394). De fapt, tratatul a consacrat o *capitulare* în toată puterea cuvântului a despotatului dobrogean față de Genova. Acest caracter e pus puternic în lumină de ocuparea centrului Caliacra de genovezi, fapt atestat ulterior de un document semnalat în istoriografia română dar ignorat de autor: Ș. Papacostea, *Genovezii la Caliacra: un document ignorat*, „Pontica”, XXX, 1997, p. 277-283. Tot la rubrica omisiunilor bibliografice semnalăm însemnatul articolul al lui Antal Lukacs, *O campanie angevină necunoscută din anul 1382*, în AIIX, XXVIII, 1981, p. 169-178.

Interdicția de comerț cu un oraș sau o țară se numește în textele medievale latine *devetum* nu *deventum*, cum apare repetat în lucrare (paginile 391-392).

Relațiile dintre genovezi și despotatul dobrogean pot fi studiate punctual, în sine, la modul erudit, ceea ce incontestabil poate fi prilejul unor contribuții utile. Pentru tratarea temei în ansamblul istoriei pontice și sud-est europene, se cere o bună cunoaștere a bibliografiei problemei și un efort stăruitor. Tema rămâne deschisă.

ȘERBAN PAPACOSTEA

***

1. *Un document reeditat*. Frumoasă și vrednică de salutat inițiativa Editurii Istros din Brăila de a tipări culegeri de studii tematice italo-române, în care uneori sunt scoase la lumină și interpretate izvoare inedite, de un autentic interes.

Acest lucru încearcă să-l facă, în ultima culegere apărută, și Dl. Gianluca Masi într-un studiu ce poartă titlul: *Avvertimenti del principe di Transilvania Sigismondo Báthory a Fabio Genga, suo ambasciatore a*

Roma¹. Domnia sa crede că a depistat în fondurile de la Biblioteca Nazionale Centrale din Florența „un documento completamente nuovo” – sau, cum insistă ceva mai jos: „un testo rimasto finora ignoto”² - , care privește misiunea la Roma de la sfârșitul anului 1594 a lui Fabio Genga, sol al principelui Sigismund Báthory. Este vorba de instrucțiunile suplimentare cu privire la negocierile cu papa Clement VIII, pe care Gianluca Masi le și tipărește în întregul lor în anexa studiului său³.

Documentul în cauză este, însă, demult cunoscut istoriografiei române, fiind editat încă din 1903 de Nicolae Iorga, în vol. XII al colecției Hurmuzaki⁴. Ediția lui Iorga a avut la bază textul păstrat la Biblioteca Vaticana din Roma. Așa se explică micile deosebiri între cele două ediții ale documentului. Curios este că Dl. Gianluca Masi citează în prima notă a studiului său masivul volum XII din colecția Hurmuzaki, închinat în întregime epocii lui Mihai Viteazul. Numai că o face la modul general, ceea ce poate însemna că l-a citat indirect, fără ca de fapt să-l fi văzut! Sau dacă l-a văzut, a făcut-o în chip superficial.

Pe de altă parte, tot Dl. Gianluca Masi a dedicat concomitent un articol special și familiei Genga din Urbino, în care iarăși a folosit material de arhivă de la Florența, pe care pare să-l considere în totalitate inedit⁵. Or, câteva documente de acolo au fost totuși tipărite, iarăși mai demult, în seria *Elementa ad fontium editiones*, publicată la Roma. Printre acestea se află și lunga scrisoare a lui Simone Genga, arhitect militar, din 7 ianuarie 1587, către marele duce al Toscanei Francesco de' Medici, despre viitorii posibili candidați pentru alegerea noului rege al Poloniei, cu sugestia ca și marele duce să se numere printre aceștia⁶.

---

¹ *L'Europa Centro-Orientale e la Penisola italiana: quattro secoli di rapporti e influssi interscorsi tra Stati e civiltà (1300-1700)*, a cura di Cristian Luca e Gianluca Masi, Brăila -Venezia, 2007, p. 155-165.

² Gianluca Masi, *op. cit.*, p. 159.

³ *Ibidem*, p. 164-165.

⁴ Hurmuzaki, *Documente*, XII, București, 1903, nr. LIX, p. 24-25.

⁵ Gianluca Masi, *La famiglia Genga alla corte di Sigismondo Báthory, principe di Transilvania*, în “Nobiltà. Rivista di Araldica, Genealogia, Ordini Cavallereschi”, an. XV, no. 81, novembre-dicembre 2007, p. 595-606.

⁶ *Elementa ad fontium editiones*, XXVI, *Res Polonicae ex Archivo Mediceo Florentino*, III pars, ediderunt Valerianus Meysztowics et Wanda Wychowska de Andreis, Roma, 1972, nr. 76-77, p. 167-174; vol. XXVIII, Roma, 1972, nr. 471, p. 51-52.

2. *Hrisoave cu caracter solemn.* Sunt peste trei decenii de când Maria Soveja tipărea, printre alte acte de cancelarie de la Mihai Viteazul, un lung hrisov din 4 august 1599 (st. v.), scris în Târgoviște de logofătul Stan Săvescul. Acest hrisov conține întărirea stăpânirii lui „jupan Stoica mare vistier” (din Strâmba) și a soției lui Evdochia peste un numeros grup de sate, achiziționate de ei de curând. Dar, pe lângă satele cu pricina, boierul primea întărire și asupra altora două, de astă dată căpătate în dar chiar de la voievod. Iar unul dintre acestea din urmă îl primise Stoica „pentru credincioasă și dreaptă slujbă pe care a slujit-o domniei mele prin țări străine”⁷. Nu voi stăruii asupra semnificației acestei „mile” domnești. Am făcut-o în altă parte⁸. Voi readuce în schimb în atenție observația Mariei Soveja, potrivit căreia hrisovul din 4 august 1599 este validat, în chip excepțional, cu un sigiliu atârnat, de mărime „mijlocie”, cu diametrul de 4 cm, protejat „de un căuș de ceară naturală”, cu un diametru de 8,5 cm. Sigiliul a fost atârnat de pergament (77 × 65 cm) cu „un șnur împletit din mătase de culoare verde, roșie și galbenă, introdus prin patru orificii (în formă de cruce)”⁹. Dat fiind că marea majoritate a actelor domnești interne erau validate cu sigilii aplicate în ceară, timbrate, sau imprimate în chinovar, este limpede că în cazul hrisovului dăruit lui Stoica vistierul din Strâmba domnul a vrut să-și vădească și în acest chip satisfacția sa pentru rezultatul misiunii diplomatice executate de boierul muntean, care, de fapt, la acea dată încă nici nu se înapoiase la curte.

Voi semnala mai jos încă două astfel de hrisoave cu sigilii atârnate, spre a putea medita asupra circumstanțelor în care erau întocmite astfel de acte solemne. Mai întâi, iată o însemnare extrasă din jurnalul de călătorie din 1931 al preotului Paul Mihail, și anume din data de 12 septembrie când, aflat la Istanbul, lucra de zor la cercetarea și catalogarea documentelor românești din arhiva metohului Sf. Mormânt: „Iar, am lucrat toată ziua la transcrierea și clasificarea documentelor... Azi, am dat peste uricul din 7107 (1599) april 16, dat în Târgoviște de la Mihai Viteazul, în mărime colosală de 10 × 65 cm, cu pecete atârnată.

⁷ Maria Soveja, *Acte de cancelarie de la Mihai Viteazul*, în **RA**, an. LII, vol. XXXVII, nr. 2/1975, doc. nr. 3, p. 174-178 (trad. rom.), cu o reproducere foto a originalului în afară de text. Transcrierea textului slav, împreună cu traducerea, au fost editate în **DRH, B**, vol. XI, București, 1975, nr. 337, p. 463-474.

⁸ Ștefan Andreescu, *Alți soli ai lui Mihai Viteazul*, în **RI**, s.n., III, 1992, 3-4, p. 385-392; vezi și idem, *Restitutio Daciae*, III, *Studii cu privire la Mihai Viteazul (1593-1601)*, București, 1997, p. 297-298.

⁹ Maria Soveja, *op. cit.*, p. 171-172.

Oare e adevărat, oare am citit eu drept, oare nu-i o iluzie?”¹⁰. Indicația datei mă face să cred că avem de-a face cu hrisovul prin care Mihai vodă întărea mănăstirii de la Cepturoaia (Călușul) stăpânirea peste un grup de sate și țigani, daniile ctitorilor, credincioșii săi boieri Radu Buzescu marele clucer și frații lui. Acest hrisov, scris de Paraschiva logofătul în Târgoviște, a fost editat în 1975, cu precizarea că se păstrează în „Arhiva Centrală de Stat a Republicii Socialiste Sovietice Moldovenești”. Dimensiunile pergamentului sunt: „65 × 70” cm, de unde trag concluzia că, la tipar, în textul preotului Mihail s-a strecurat o greșeală (10 în loc de 70 cm). Dar, lucru ciudat, în descrierea arhivistică din 1975 a documentului mai găsesc și precizarea: „pecete timbrată”¹¹. Este vorba, fără doar și poate, de o eroare. Din păcate, la sfârșitul volumului în care a fost publicat actul nu a fost inclusă și reproducerea fotografică a lui, spre a putea verifica de îndată cum stau de fapt lucrurile.

Un al treilea pergament cu sigiliu atârnat, de la Mihai Viteazul, a fost descoperit între actele de la mănăstirea Simonopetra de la Muntele Athos. A fost mai întâi semnalat în 1987, în această formă: „*Charte du voievode Michel le Brave. 28 août 7107 (1599). Original. Parchemin. Sceau de cire rouge, appendu. Langue: slavon...*”¹². Ulterior au fost publicate două reproduceri foto alb-negru ale documentului, care vădesc faptul că, într-adevăr, este prevăzut cu un sigiliu atârnat¹³. Hrisovul acesta, scris tot de Stan logofătul din Săvești, în București, era cunoscut până acum doar prin intermediul unei tălmăcirii grecești târzii, din 1817, efectuată după traducerea în limba română a originalului slavon, dataată

---

¹⁰ Pr. Dr. Paul Mihail, *Jurnalul călătoriei de studii în sud-estul Europei (1931)*, București, 1991, p. 95 (extras din **BOR**, 1989, 3-6 și 1990, 1-3).

¹¹ **DRH, B**, XI, nr. 327, p. 443-450. Mănăstirea Călușul a fost metoh al Sf. Mormânt de la Ierusalim, fiind închinată chiar de Radu Buzescu (C. Bălan, *Mănăstirea Călușul*, București, 1967, p. 10). Pentru etapele de construcție ale bisericii de la Călușul, vezi: Emil Lăzărescu, *Despre biserica fostei mănăstiri Călușul și locul ei în evoluția arhitecturii religioase din Țara Românească*, în culegerea de studii: *Pagini de veche artă românească. De la origini până la sfârșitul secolului al XVI-lea*, București, 1970, p. 325-350.

¹² D. Nastase și Fl. Marinescu, *Les actes roumains de Simonopetra*, Atena, 1987, p. 36, nr. 115.

¹³ D. Nastase, *Les documents roumains des archives du couvent athonite de Simonopetra (Présentation préliminaire)*, în «Symmeikta», t. V, 1983, p. 380, fig. 4 (reproducere a părții inferioare a actului); Idem, *The Romanian Documents*, în *Simonopetra. Mount Athos*, Atena, 1991, fig. 186 (fotografie a întregului hrisov).

1775¹⁴. Hrisovul din 28 august 1599 confirmă închinarea ca metoh la Simonopetra a înseși ctitoriei voievodului, mănăstirea Sf. Nicolae din București – cunoscută ulterior sub numele „Mihai Vodă” - , împreună cu toate posesiunile ei.

În ce împrejurări au fost emise aceste hrisoave solemne? Cele din 4 și 28 august 1599 (st. v.) sunt ecouri ale pregătirilor domnului de la Târgoviște pentru înlăturarea cardinalului Andrei Báthory de la cârma Transilvaniei. La 4 august Mihai vodă a primit de la Stoica vistierul, printr-un emisar trimis din Cașovia, știrea acordului imperial de a ataca Transilvania din două direcții, atât de la miazăzi, din Țara Românească, cât și din ținuturile imperiale. Iar acest atac concentric trebuia să aibă loc la începutul lunii septembrie 1599. De aceea, în chip neîndoielnic hrisovul din 28 august pentru mănăstirea Simonopetra face parte din seria gesturilor de pietate pe care domnii români le făceau în ajunul începerii unor campanii militare. În sfârșit, hrisovul din 16 aprilie 1599 privește ctitoria de familie a celor mai apropiați sftnici și colaboratori ai domnului, boierii Buzești.

Nu voi încheia fără a atrage atenția asupra unei priorități a preotului Paul Mihail. Mă refer la semnalarea existenței în Moldova a unor hrisoave decorate cu portrete domnești, din vremea lui Miron vodă Barnovschi. Iată ce scria, la un moment dat, aflat la Sofia, în același jurnal din 1931: „Mă impresionează miniaturile unor hrisoave și documente. Am văzut pe un hrisov de la Miron Barnovschi miniatura, în culori, reprezentând pe voievod și doamna ținând în mâinile sale ctitoria lor, deasupra textului. Pe altele, inițialele, începuturile și iscăliturile voievodului sunt cu litere în aur, fin ornamentate, având chenare și finaluri pictate artistic”¹⁵. Bănuiesc că este vorba de hrisovul lui Miron vodă pentru mănăstirea sa din Iași, cu hramul Adormirea, din 12 decembrie 1627, *păstrat tot la Chișinău*. Numai că miniatura de pe acest hrisov, de care s-a ocupat cu mare atenție Dl. Petronel Zahariuc, îl reprezintă doar pe voievod și nu și pe doamna sa, cum susține preotul Paul Mihail¹⁶. Iată deci încă o nepotrivire ce va trebui în viitor lămurită.

¹⁴ DRH, B, XI, nr. 339, p. 476-483.

¹⁵ Paul Mihail, *op. cit.*, p. 105.

¹⁶ Petronel Zahariuc, *De la Iași la Muntele Athos (Studii și documente de istorie a Bisericii)*, Iași, 2008, p. 31-38 (și 3 il. în afară de text).

3. *Două rectificări.* Într-un studiu în legătură cu misionarii catolici din Țara Românească în cea dintâi jumătate a secolului al XVII-lea am semnalat, printre alte acte inedite, o scrisoare-raport a lui Andrei Bogoslavić, redactată la Târgoviște, în 20 ianuarie 1628. Între elementele oferite de acest document se află și zvonul potrivit căruia Radu vodă Mihnea ar fi murit otrăvit de unii dintre boierii săi: *...e d'alcuni Baroni (come si dice) fu uenenato*¹⁷. Am crezut inițial că acesta este unicul izvor care atribuie otrăvii trecerea la cele veșnice a domnului Moldovei. Ulterior, însă, am constatat că în colecția Hurmuzaki există un raport din Pera al bailului Zorzi Giustinian, datat 17 mai 1626, care pomenește de exact același zvon. Numai că aruncă vina asasinării pe umerii noului domn, Miron vodă Barnovski: *... et la comune opinione è, che Radulo sia stato levato di vita da esso Bernoschi col veneno, come in Valachia pochi giorni dopo è successo l'istesso alla moglie, et il figliuolo Principe di quella Provincia [Alexandru vodă Coconul] si trova nel medesimo pericolo*¹⁸. Confruntând cele două surse putem reconstitui în felul următor zvonul care a circulat în epocă: un grup de boieri moldoveni, care pregăteau terenul pentru venirea pe tron a lui Miron Barnovschi, l-ar fi asasinat, în ianuarie 1626, pe Radu Mihnea. Firește, nu putem ști cum au stat cu adevărat lucrurile¹⁹ ...

A doua rectificare pe care doresc să o fac privește o notă pe care am publicat-o într-unul din tomurile anterioare ale acestui periodic. Discutând din nou un episod al relațiilor moldo-muntene, așa cum este el reflectat într-un capitol redactat pentru volumul al V-lea al recentului tratat *Istoria românilor* de către Dl. C. Rezachevici, i-am atribuit autorului textului respectiv și o eroare pe care nu a comis-o. Citatul de la p. 124 sună corect astfel: „În acest context de rivalități și «amestecături», Vasile Lupu a trecut cel dintâi la acțiune. Chiar la capătul primului an de domnie, în ciuda legăturii de prietenie încheiate cu Matei Basarab în primele luni de domnie, dublate însă de intrigi la pașa de Silistra, el a încercat să-l surprindă, în mai 1635, pe Matei, aflat dincolo de Olt, la

---

¹⁷ Ștefan Andreescu, *Istoria românilor: cronicari, misionari, ctitori (sec. XV-XVII)*, ed. a doua revăzută și adăugită, cu o postfață de Ovidiu Pecican, Cluj-Napoca, 2007, p. 138-139.

¹⁸ Hurmuzaki, *Documente*, IV/2, București, 1884, nr. CCCCLXX, p. 416.

¹⁹ Cf. Constantin C. Giurescu, *Istoria românilor*, vol. III/1, ed. a doua revăzută și adăugită, București, 1944, p. 42, care presupune că bolile, “mai ales guta generalizată”, l-au doborât pe Radu Mihnea, în pofida faptului că “nu era bătrân”.

curtea sa din Brâncoveni, dar cum acesta, aflând despre concentrarea de trupe moldovene, s-a întors la București în iunie, acțiunea militară a lui Vasile Lupu a fost oprită...²⁰. Or, dintr-o regretabilă neatenție am transcris „la începutul primului an de domnie”, în loc de „la capătul primului an de domnie”²¹. În rest, însă, tot ceea ce am semnalat în acea notă rămâne valabil.

4. *O bizară „uitare”*. Într-un lung text publicat în culegerea de studii *Ștefan cel Mare și epoca sa*, Dl. Tudor Teoteoi pomenește la un moment dat de o comunicare pe care a ascultat-o „la începutul verii anului 2006” la Institutul de Istorie „N. Iorga”. O califică drept „foarte interesantă” și o rezumă în mod conștiincios²². Într-adevăr, în acea comunicare era vorba de posibila prezență a portretului lui Mihai Viteazul în frescele de la mănăstirea Sucevița, printre altele într-una din scenele martiriului Sf. Gheorghe din pronaosul bisericii.

Ciudat este că, deși volumul cu pricina a apărut sub egida Seminarului de Metodologia Istoriei „D. Onciul” al Facultății de Istorie din București, Dl. Teoteoi încalcă un principiu elementar de metodă: nu indică numele autorilor comunicării pe care a audiat-o cu atâta luare aminte și pe care a găsit de cuviință să o „exploateze” în cadrul demersului său. Avem oare de-a face cu o neglijență întâmplătoare sau domnia sa are alte motive, obscure, pentru această omisiune?

În orice caz, îi atrag atenția că textul comunicării, sub semnăturile autorilor ei, Dumitru Năstase, Ștefan Andreescu și Ovidiu Cristea, a fost între timp publicat și poate fi consultat și citat în chip onest de către oricine²³.

5. *„Marele Ștefan voievod”*. De curând, Profesorul Șerban Papacostea a pus în lumină un izvor, o scrisoare a regelui polon, care vădește că din 1473, adică din momentul în care Ștefan vodă al Moldovei

---

²⁰ *Istoria românilor*, vol. V, *O epocă de înnoiri în spirit european (1601 - 1711/1716)*, coordonator: acad. Virgil Cândea, secretar științific: Constantin Rezachevici, București, 2003, p. 124.

²¹ *SMIM*, XXIV, 2006, p. 266.

²² Tudor Teoteoi, *Ștefan cel Mare între tradiția bizantină și cea apuseană*, în *Ștefan cel Mare și epoca sa. Culegere de studii*, coordonator: Tudor Teoteoi, București, 2007, p. 174-175.

²³ *Movileștii. Istorie și spiritualitate românească*, III, *Artă și restaurare*, Sfânta Mănăstire Sucevița, 2007, p. 77-82 (+3 il. color în afară de text).

a înlocuit pentru prima oară un domn al Țării Românești, el a revendicat totodată întâietatea politică în raporturile cu principatul vecin, în calitate de suzeran. Fragmentul din actul cu pricina vorbește de „Valahul cel Mare” a cărui „putere este atât de mare încât regele Ungariei, de-a lungul domniei sale, niciodată nu a fost în stare să-l aducă la supunere”. Evident, acest titlu este în total contrast cu chipul în care era desemnată de obicei în mediile diplomatice – și nu numai! – Moldova în secolele al XIV-lea și al XV-lea: *Valahia Mică*. Iar Țara Românească era indicată constant sub forma *Valahia Mare*²⁴.

Această descoperire mă face să readuc în discuție textul pisaniei de pe turnul de intrare al mănăstirii Putna. Conținutul inscripției, în traducere, este următorul: „Binecinstitorul domn a toată țara Moldovei, *marele* Io Ștefan voievod, fiul *marelui* Bogdan voievod, a zidit și a făcut mănăstirea aceasta întru numele sfintei Născătoare de Dumnezeu, în timpul arhimandritului Ioasaf, în anul 6989” (s. n. – Șt. A.). Textul slavon al pisaniei a fost publicat mai întâi de către episcopul Melchisedec, care și-a exprimat concomitent nedumerirea față de prezența epitetului „mare” pe lângă numele lui vodă Ștefan și al părintelui său. Citez: „Epitetele de «Mare» (великии), date în această inscripțiune atât lui Ștefan, cât și tatălui său Bogdan, epitete, care nu se găsesc nici în unul din documentele de la Marele Ștefan, nici în cele următoare până la finele veacului al 16-lea, când a început a se da lui Ștefan epitetul de «Mare», arată că această inscripțiune și cu marca ei este de o dată cu mult posterioară”. După părerea sa, pisania pe care o vedem astăzi „datează de la jumătatea veacului al 18-lea, când Mitropolitul Iacov a reparat mănăstirea, și între altele, precum se arată în Sinodicul mănăstirii, «zidiul mănăstirei, carele era de tot răsărit și părăsit, tot din temelie l-au făcut»”²⁵.

La rândul său, Eugen A. Kozak, când a reeditat aceeași inscripție a preluat și împărtășit observația episcopului Melchisedec, adăugând doar că: „Der Charakter der hier auf Stein wiedergegebenen, ziemlich gleichförmigen Unzialschrift ergibt keine Beweismomente”²⁶. În sfârșit, inscripția a fost retipărită, după Kozak – dar verificată și cu o fotografie –

²⁴ Șerban Papacostea, *Politica externă a lui Ștefan cel Mare: opțiunea polonă (1459-1472)*, în **SMIM**, XXV, 2007, p. 22-25.

²⁵ Episcopul Melchisedec, *O vizită la câteva mănăstiri și biserici antice din Bucovina*, în **RIAF**, an. I, vol. I, fasc. II, 1883, p. 258.

²⁶ Eugen A. Kozak, *Die Inschriften aus der Bukovina. Epigraphische Beiträge zur Quellenkunde der Landes- und Kirchengeschichte*, I. Teil, Wien, 1903, p. 68.

în *Repertoriul monumentelor și obiectelor de artă din timpul lui Ștefan cel Mare*. Aici nu există, însă, nici un comentariu, de unde deduc faptul că data 1481 pentru această inscripție a fost acceptată în chip mecanic. Observ doar, în plus, că în traducere a fost omis epitetul „marele” de lângă numele lui Bogdan II²⁷.

Ținând seamă de izvorul semnalat de către Profesorul Papacostea, dar și de faptul că anul 1481 este cel din urmă în care vodă Ștefan intervine în Țara Românească spre a impune un domn credincios lui, cred că există suficiente indicii spre a admite autenticitatea pisaniei de pe turnul de la intrarea în mănăstirea Putna. Sau, oricum, a cuprinsului inscripției, în cazul în care piatra în care a fost săpată s-a deteriorat și a trebuit refăcută.

ȘTEFAN ANDREESCU

***

Semnalăm în cele ce urmează câteva informații de interes pentru istoria noastră: Francesco Ingoli, *Relazione delle Quattro Parti del Mondo*, a cura di Fabio Tosi, con un saggio di Josef Metzler, Città del Vaticano, Urbaniana University Press, 1999, XLI, 350 p.

Francesco Ingoli s-a născut la Ravenna la 21 noiembrie 1578. La 6 ianuarie 1622 papa Grigore XV a înființat Congregația de Propaganda Fide, structură căreia i-a revenit sarcina de a dirija activitatea misionară catolică din lumea întreagă. Monseniorul Ingoli a devenit primul secretar al noii Congregații, sarcină pe care a îndeplinit-o până la moartea sa, survenită la 24 aprilie 1649. Personalitate energică, de o cultură vastă, Ingoli a reușit să dea o organizare excepțională a activității misionare, care a căpătat un dinamism cu adevărat impresionant. Secretarul Congregației a acționat la Roma pentru centralizarea controlului activităților misionare, crearea unui cler indigen și a unor biserici naționale și convertirea de noi popoare, ținându-se cont de tradițiile lor culturale.

Între realizările sale se numără crearea în 1626 a tipografiei poliglote a Congregației, care a tipărit în diverse limbi vernaculare gramatici, dicționare, catehisme și alte cărți utile misiunii catolice, și

---

²⁷ București, 1958, p. 49.

înființarea în 1627 a Colegiului Urbanian, menit a forma tinerii, care veneau din teritoriile supuse acțiunii de evanghelizare.

Lucrarea lui Francesco Ingoli, *Relazione delle Quattro Parti del Mondo* a fost redactată în forma ei finală în 1631 și prezintă activitatea misionară, desfășurată de Congregația de Propaganda Fide în lumea întreagă. La baza lucrării s-au aflat scrisorile, memoriile și rapoartele ajunse la Congregație din toate colțurile lumii și păstrate în diverse registre arhivistice. Scrierea lui Francesco Ingoli cuprinde un evantai larg de aspecte legate de religie, cultură, obiceiuri, climă și geografie, semnalate de misionarii din lumea întreagă.

În cadrul lucrării, autorul a acordat cel mai amplu spațiu Europei și Asiei, în raport cu Africa și America. În anexa lucrării se găsește o scriere a monseniorului, care expune ce s-a înfăptuit la Roma în sprijinul activității Congregației de Propaganda Fide.

În lucrarea lui Francesco Ingoli se regăsesc informații prețioase despre Țara Românească și Moldova. Potrivit autorului, la origini, ambele provincii – adică românii care le locuiau – urmau ritul catolic: „erano anticamente cattoliche; ma fatto lo scisma da Greci, la cui chiesa, e rito per lo più seguitavano, divennero ancor esse, Scismatiche. Vi sono poi penetrate alcune dell’heresie de’nostri tempi, e v’erano anche de gli Hussiti, e oltr’a ciò vi sono de gli Armeni Scismatici in numero grande. Non v’è già del tutto estinta la religione cattolica, perché vi si truovano ancora numerose famiglie di Ungheri, in varij luoghi sparsi, che tuttavia ritengono e la fede, e’l rito della chiesa Romana: ma la penuria grande, che vi ha di sacerdoti cattolici, è cagione, che vadano ancor essi piegandosi all’heresie”. Francesco Ingoli arată în continuare că potrivit rapoartelor primite în anii precedenți „rimanevano nella Vallachia tredici chiese di Cattolici con quattrocento sei case pur di Cattolici, che potevano, fare da novecento anime; e vi ha un convento de’frati minori Conventuali di S. Francesco, i quali andavano attendendo alla cura di quelle chiese; se bene non potendo supplire al bisogno di tutte, restavano alcune prive di sacerdoti; onde si considerava, che se vi fossero stati de gli operarij, si sarebbe potuta sperare la conversione di molta gente, e massimamente de gl’Armeni, poichè nella sola città di Targoviste, ove suol risedere il Principe di Vallachia, e ne’luoghi d’intorno fra i Greci, e gli Armeni scismatici, che vi tengono molte chiese, e Monasterij, si afferma esservene ben quarantamila” (p. 60).

În Moldova „ripitata parte della Vallachia, per essere amendue da Vallachi habitate, vi rimangono le reliquie de'catolici in maggior numero, che nella Vallachia, poich , conforme alla sopradetta relazione son vi da quindici chiese parochiali, con pi  di mille case di Ungheri catolici, che potevano fare da cifra 2600 anime, e vi   pure un convento de'medisimi frati minori conventuali, posto nella citt  di Baccovia, che ha il Vescovo Baccoviense”. Ingoli men ioneaz  c   n partea dinspre Marea Neagr , ocupat  de t tari, se g seau pu ini catolici, dintre ace tia majoritatea fiind negustori ragusani. O biseric  catolică cu multe case de enoria i se găsea în Iași, dar acolo cea mai mare parte a populației era formată din schismatici  i eretici. De popula ia catolică din ambele provincii aveau grijă misionarii trimiși de vicarul patriarhal din Constantinopol (p. 60-61). Relatarea conține  i informații despre situația religioasă din Transilvania (p. 61-62).   i găsesc loc în scrierea lui Francesco Ingoli  i românii din Croația, care aveau în frunte un episcop foarte b tr n, numit Simone Vartana. Acesta dorea ca ei să se unească cu Roma. Erau vreo două mii de familii. Românii erau foarte iscusi i în m nuirea armelor, fiind folosiți de imperiali în luptele cu turcii. Autorul arată cum a ajuns această populație românească să locuiască în Croația, la hotarul dintre habsburgi  i turci: „Uscirono già questi Vallachi dalla Vallachia di sopra espressa, e passarono ne'regni della Servia, Bolgheria, Bosna, e Dalmatia mediterranea e di pi  nella Rascia, overo Herzegovina ...” (p. 64-65).

Constatăm că la baza informațiilor lui Ingoli despre  ara Românească  i Moldova au stat descrierile acestor provincii care au fost făcute în 1623, la Roma, de misionarul Andrea Bogoslavi ²⁸. Nu  tim, din păcate, ce sursă a folosit secretarul Congrega iei, când a afirmat că românii au fost inițial catolici  i ulterior au devenit ortodocși. Informa ia este deosebit de interesantă  i considerăm că merită investigații suplimentare.

Nevoia de a avea informații recente din teritoriul misiunii l-au determinat pe Francesco Ingoli să ceară la 30 aprilie 1627 aceluiași Andrea Bogoslavi  să trimită la Roma o descriere a Valahiei  i a  inuturilor  nvecinate²⁹. Nu știm dacă destinatarul scrisorii a răspuns

---

²⁸ G. Călinescu, *Altre notizie sui missionari cattolici nei paesi romeni*, în „Diplomatarium Italicum”, t. II, 1930, doc. I-II, p. 327-329.

²⁹ D. Găzdaru, *Un aventurier dalmatin prin  arile românești în secolul XVII*,  n „Buletinul Bibliotecii Române. Studii  i documente românești”, vol. I (V), s.n., 1967-1968, doc. IX, p. 67.

solicitării; chiar dacă a trimis o astfel de descriere, aceasta nu a fost inclusă în lucrarea lui Ingoli.

ALEXANDRU CIOCÎLTAN

***

*Pe marginea opiniilor semnate de către domnul Liviu Pilat, în SMIM, XXV, 2007. În buna tradiție a descătușării intelectuale nezăgăzuite, revista a primit între paginile ei recenzia unei cărți etichetate drept monstruoasă. Pe de o parte, afirmația mă flatează. Treptat scrierile mele au ajuns versete satanice pentru extremiști, în primul rând pentru cei de extremă dreaptă. Pe de altă parte, considerațiile aferente afirmației mă îngrijorează. Mă duc cu gândul la ce am scris în încheierea cărții blasfemice: *Domniile lui Ștefan cel Mare și Matia Corvin reprezintă testul Rorschach pentru medievalismul românesc și cea maghiară. Fiecare vede în “petele” documentare ceea ce este predispus, prin natură, prin mediu, prin tradiție, să vadă. Iar “petele” se tot extind. Nu voi insista mai departe pe natura diagnosticului. Voi accentua în schimb problema “petelor” documentare.**

În pofida firavelor aparente, textul semnat de Liviu Pilat trădează teama viscerală față de sursă și în special față de datele noi. Se trece peste acestea, iar când carul putnean se împotmolește în ele, sursele de arhivă sunt etichetate drept lucruri cunoscute. Ceea ce este complet fals, după cum o simplă lectură comparată a “versetelor” și a “sunelor” din “Coranul” moldav o poate demonstra. Vorbim de cel puțin câteva sute, dacă nu o mie (fac aici abstracție de sutele de acte găsite la Milano și Viena, după încheierea lucrării, care vor fi editate anul acesta) de acte inedite ori mai puțin cunoscute, de cele mai multe ori semnalate doar prin regist, privind Țările Române în anii 1400 și pe Ștefan cel Mare.

Trebuie însă să recunosc și că, vrând-nevrând, Liviu Pilat are în felul său dreptate. Nu erau necesare date noi pentru a destrăma fantasmile voioase care au făcut din domnia lui Ștefan cel Mare o vreme cufundată în obsesii mesianice și cumișenie ancestrală. Îmi pare sincer rău, din datorie creștină, pentru cei care suferă din această cauză. Regretul îmi scade însă, pe cale modernă, când mă uit la mijloacele cu care s-a redactat “recenzia”.

Amintind de metode care în Transilvania vroiau ca cioburile să primeze în raport cu sursele scrise, pasaje, cuvinte și trimiteri sunt scoase din context. Cum aceasta însă a părut insuficient pentru a da credibilitate condamnării, tot ceea ce ține de partea pozitivistă a fost împins în derizoriu. Nu este vina mea că secolul XV a fost un secol obsedat de bani și de venituri. Indiferent că s-a ocupat de Constantinopol, Cracovia, Buda ori Roma, orice istoriografie serioasă a dat atenție acestui fapt născut de goana conducătorilor după surse de finanțare. Dar Moldova era un “templu” neafectat de griji materiale. “Răspunderea” pentru această absurditate este pusă de către L. Pilat pe seama chipului sfânt al lui Ștefan.

S-a încercat demonstrarea neconcordanței dintre text și trimiterile bibliografice. Ca exemplu s-a ales chiar un pasaj referitor la anii (1465) 1466-1467 de care școala putneană se teme atât de mult. În pasajul în cauză, pentru a nu repeta sursele folosite în pasajul precedent și citate, ca atare, împreună cu alte izvoare, la nota aferentă, am ales să citez doar studiul lui Francisc Pall, unde erau utilizate sursele venete necesare. Mai departe, la trimiterea infrapaginală din pasajul incriminat, am ales să adaug studiul “damnatului” Constantin Cihodaru și documentele folosite de către el pentru a-și susține o afirmație eretică, pe care am și discutat-o în anexele cărții pentru a nu încărca nota în sine.

Această afirmație, constatare documentară, dar eretică, este adevărata problemă. Este vorba despre faptul că, până în 1468, de fiecare dată când în sfat apare Alexandru, fiul lui Ștefan, lipsește mitropolitul Teoctist și invers. Nu avem de a face cu un accident. Contextul cruciat peste care se suprapune problema o face cu atât mai interesantă. Iar cruciat este termen care jenează serios sensibilitatea unui “gânditor”, lipsit de argumente.

Am ales să insist pe acest exemplu pentru a evidenția frustrarea și rea-voința care a fost investită în atacul la adresa cărții. Din păcate, știința are nevoie de exemple și dovezi, pe când frustrarea nu. Aceasta nu este o noutate, mai ales când în discuție intră secolul XV. Cu toate acestea, un aspect mai merită reliefat, poate și pentru a (re)aduce în atenție faptul că este imposibil să ai un dialog cu oameni pentru care normalitatea este ura pură.

După ce, în mod constant, Liviu Pilat și mentorii săi și-au făcut un crez din minimalizarea lui Matia Corvin în raport cu Ștefan cel Mare, îmi este reproșat că această minimalizare este un laitmotiv al cărții. Regret că

literele cărți și-au schimbat dintr-o dată forma în fața lectorilor ieșeni. Iar dacă cineva l-a minimalizat pe Matia în raport cu Ștefan, aceasta a fost Republica Venetia, din motive bine cunoscute. Oricum, cu titlu de contra-argument la așa-zisa minimalizare realizată de către subsemnatul, este dat un pasaj citat și tradus trunchiat dintr-o laudă papală la adresa lui Matia. Lauda era binevenită, dar inutilă și lipsită de valoare practică și chiar simbolică. În original, lauda era completată de scuzele romane că regele nu poate fi ajutat așa cum cerea acesta, cu bani și nu cu vorbe.

Mi s-a reproșat că nu există incertitudini, discuții și demonstrații în carte. Răspunsul este dat pe două planuri. În primul rând, cartea are o anexă de o sută de pagini în format mic, conținând numai discuții și demonstrații. În al doilea rând, care ar putea fi discuțiile, pe baze strict științifice, cu oameni al căror manifest începe cu un atac violent la adresa arhiviștilor și bibliotecarilor. Poate să vorbim despre arderea cărților și a documentelor. În mod sigur, după cum au demonstrat-o, în destule studii, prin lipsa lor autosuficientă de cunoaștere a limbilor clasice și moderne, nu vom putea discuta despre date și interpretări.

Închei, prin a aduce în atenție un mic detaliu. În alte scrieri ale sale, Liviu Pilat, ca și alți companioni ai domniei sale, folosesc fără rețineri și fără alte mențiuni idei și pagini ale subsemnatului pentru a le aranja după aceea într-o sarabandă de divagații personale. Una dintre aceste divagații conducea la ideea că am ajuns să învăț adevăratele înțelesuri ale titlului de *princeps* de la acest cerc, după ce tot eu le enunțasem pentru întâia oară. Nu este un caz singular. Întrucât acest lucru se întâmplă și cu alți istorici, a căror companie, și în acest caz, mă onorează, atrag atenția cercului obsedat de mitul puterii să pună capăt acestor practici, poate și numai pentru simplul motiv că Moldova va ajunge de râsul Europei, cu 50000 de pelerini care, pe vreme de război, în calculele “atribuite” papei Sixt IV ar fi trebuit să invadeze cu venerația lor Moldova, cu nici măcar 500 000 de locuitori.

Într-o țară *tristă, dar plină de humor*, istoria secolului XV continuă să sufere mult. Surse există din abundență pentru a putea schimba această stare. Se poate chiar spera că ele vor acoperi falia săpată și lărgită de mai bine de un secol, pe de o parte, de practicile prin care s-au procurat și editat acele, puține, date pe care le folosim și astăzi, iar, pe de altă parte, de inovații interpretative, fie ele “naționaliste”, fie ele “europeniste”. Această perspectivă îi înspăimântă tocmai pe cei care cer “renovarea” medievisticii valahe. Este o criză care trebuie să se încheie,

nu prin ură și supoziții devenite legități, ci prin dovezi și studiu. Aceasta îi sperie mai mult pe cei care se pregăteau să domnească, nu doar asupra Moldovei, *o mie de ani* prin absurdități interpretative, false pioșenii și încrâncenare.

ALEXANDRU SIMON

***

Graba strică treaba! Acesta este motivul unui mănunchi de greșeli pe care le-am comis în studiul intitulat «Où se trouvait le monastère Saint-Élie de Déropoli?», publicat în volumul *În memoria lui Alexandru Elian*, éd. V. Muntean, Arhiepiscopia Timișoarei 2008, p. 205-213. Aș vrea să semnez aici acele greșeli de neatenție, dar nu înainte de a-mi exprima regretul pentru ceea ce puteam să evit și de a-mi cere iertare de la cititori.

La pagina 207 a articolului amintit, dădeam unele exemple de numire a unor mănăstiri epirote cu numele diocezei în care se aflau, precum și exemple de indicare în surse a originii unei persoane din spațiul mai larg al eparhiei eclesiastice care includea localitatea de origine propriu zisă. Citam astfel cazul mănăstirii Bradu, închinată “la mănăstirea Pogoniani”, adică la mănăstirea Molyvdoskepastos din eparhia epirotă Pogoniani, fostă reședință a arhiepiscopiei Pogoniani. În continuare am afirmat însă cu totul greșit că mănăstirea Bradu, care se afla în județul Buzău și nu în București, a fost ctitorită de marele ban al Craiovei Ghiorma, el însuși originar din Dipalița. Rectific acum că mănăstirea Bradu era ctitoria de familie a boierilor din Căndești, feciorii lui Mihalcea vornic din Pătârlage. Voi reveni mai jos asupra acestor boieri și asupra ctitoriei lor. Cum nu era destulă o greșală, în fraza imediat următoare am mai comis una, la fel de gravă, căci inscripția de la 1719 provine de la biserica lui Ghiorma din București, cunoscută și ca biserica Grecilor, și nu de la biserica mănăstirii Bradu, ctitoria căreia am atribuit-o greșit lui Ghiorma banul. Pe scurt, din grabă și neatenție am încurcat mănăstirea Bradu cu biserica lui Ghiorma³⁰. Trimiterile făcute sunt totuși cele bune,

---

³⁰ Am reluat articolul meu din volumul închinat memoriei bizantinistului Alexandru Elian, cu corecturile de rigoare și completări, într-un studiu amplu intitulat «Le diocèse de Dryinoupolis et ses bienfaiteurs de Valachie et de Moldavie. Solidarités de famille et traits identitaires multiples (XVIe - XVIIe siècles)», în curs de apariție.

cu bibliografia referitoare la închinarea mănăstirii Bradu la Pogoniani (notele 13 și 14) și la inscripția de la biserica Ghiorma sau a Grecilor (nota 15).

Să nu mi-o ia cititorul în sensul dorinței de mă disculpa – îmi asum toată vina pentru greșelile semnalate –, dar încurcătura mea mai are o explicație, care stă de altfel la baza studiului, în curs de apariție, intitulat *La famille Cândescu-Mihălcescu et ses liens avec l'Épire. Origines lointaines et plus proches (XVe - XVIIe siècles)*. Este vorba de afirmația greșită, făcută la începutul secolului trecut de către Ioan C. Filitti, cum că Mihalcea vornicul din Pătârlage ar fi fost căsătorit cu Despa, nepoata de fiu a lui Ghiorma, marele ban al Craiovei din secolul al XVI-lea. Așa cum am arătat în studiul anunțat, Filitti l-a confundat pe Mihalcea vornicul din Pătârlage cu Mihalcea vornicul din Cornești, fiul lui Ilie vornicul din Cornești, căsătorit într-adevăr cu o Despa, dar nu nepoata banului Ghiorma. Or, greșeala lui Filitti a fost preluată mai târziu de mai mulți istorici, astfel înrădăcinându-se părerea că fiii lui Mihalcea vornicul din Pătârlage au închinat mănăstirea Bradu, „*de moșie a moșilor și strămoșilor lor*”, la mănăstirea Molyvdoskepastos de la Pogoniani ca scoborători pe linie maternă din Ghiorma banul originar din acea eparhie. Asimilând la rândul-mi această pistă greșită și în graba de a trimite la timp editorului articolul meu despre mănăstirea Sfântul Ilie de la Deropoli, am complicat și mai mult lucrurile, atribuind, din neatenție, fondarea mănăstirii Bradu lui Ghiorma banul, apoi confundând Bradu cu biserica Ghiorma sau a Grecilor. Așa cum am arătat însă în studiul menționat mai sus, nici Mihalcea vornicul din Pătârlage, nici fiii săi nu se înrudeau cu urmașii lui Ghiorma banul. Deci nu o eventuală înrudire cu Ghiorma banul i-a determinat pe cei din urmă să închine mănăstirea Bradu la Pogoniani, ci cu totul alte motive, pe care le-am dezvăluit la locul potrivit.

LIDIA COTOVANU

***

Recent și foarte recent am descoperit, din întâmplare, cât de ușor se fură în lumea noastră academică. Cunoscându-mi preocupările, un coleg, Cristian Luca, mi-a trimis recentele intervenții de la săptămâna de studii (6-10 aprilie 2008) de la Prato. Institutul Internațional de Istorie Economică „F. Datini” organizează anual congrese internaționale pe

diferite teme, cea de anul acesta a fost dedicată rolului economic al familiei din secolul al XIII-lea până în secolul al XVIII-lea. Intervențiile sunt puse pe site-ul Institutului cu mult înaintea desfășurării colocviului, dând astfel posibilitatea celorlalți participanți să citească și să poată interveni în cunoștință de cauză. Așadar, accesând site-ul la www.istitutodatini.it poți afla informații despre congres, dar trebuie să te numeri printre participanți pentru a avea acces la intervenții. Ele vor fi însă publicate într-un volum colectiv în 2009. Pentru a preîntâmpina impostura, semnez acest plagiat atât aici, în revistă, dar mă voi adresa și organizatorilor acestui congres.

Citesc cu interes intervenția doamnei Maria Mureșan, profesor la Academia de Înalte Studii Economice, catedra de Istorie economică, București: „Norms and Legal Procedures for Preserving Household Wealth in the Orthodox World. Dowry and Wills in Wallachia and Moldavia in the 18th Century”. Deși în engleză, studiul doamnei Mureșan pare a fi traducerea propozițiilor mele din studiul: „*Ordinea domestică*” și „*ordinea publică*” între Stat și Biserică (1710-1834), în *De la comunitate la societate* (volum colectiv coordonat de Violeta Barbu), Institutul Cultural Român, București, 2007, p. 174-245. Să dăm câteva exemple:

Maria Mureșan, p. 3-4: „The marital strategies were built inside social categories, business associations, neighbourhoods, friendship. The boyards devised complicated marital strategies trying to remain inside their own category or climb even higher up the social ladder, or to ensure support for future social ascension. The rich merchants wanted to both preserve their social status and, especially, to move on to another rank, to a superior category, to imitate the boyard model, to obtain positions at court and become part of the aristocratic elite. The priests built up real dynasties by creating alliances among themselves. Townspeople had greater liberty of choice because towns and cities harboured a more heterogeneous population, but they were likely to choose a fellow citizen or a business partner capable to ensure a certain welfare for their sons and daughters. Peasants, whether serfs or yeomen, preferred not to leave their native village, looking for potential marital alliances, at the worst, in neighbouring villages”.

Constanța Vintilă-Ghițulescu, p. 188: „În primul rând, strategiile matrimoniale se construiesc în interiorul comunităților, categoriilor sociale, tovarășiiilor de afaceri, vecinătăților, amicițiilor. Țăranii preferă să

nu părăsească satul și atunci când sunt nevoiți s-o facă nu se îndepărtează prea mult; satele din jurul rezidenței lor oferă parteneri sau parteneri. Preoții construiesc adevărate „dinastii”, se aliază între ei, acceptă riscul de a-și da fata într-un sat mult prea îndepărtat sau aleg nora dintr-un alt sat. Mahalagii au o mai mare libertate de alegere, întrucât orașul adăpostește o populație diferită, provenită din lumea rurală sau din regiunile balcanice sau pur și simplu din alte orașe, dar și aici, orice artizan cu o oarecare stare, orice prăvăliaș sau „om cu meșteșug” se îndreaptă spre un confrate, spre un partener care să-i asigure o alianță pe viitor, o oarecare „bunăstare” pentru fiul/fiica intrat/ă în acest aranjament. Boierii construiesc strategii matrimoniale complicate, încercând să rămână în interiorul unei rețele sau să pătrundă într-o anumită rețea, să mai urce o treaptă, să-și asigure sprijinul pentru o eventuală ascensiune socială. În aceeași situație se află negustorii cu stare, ei doresc acum nu atât păstrarea statutului lor social, ci trecerea într-un alt mediu, într-o altă categorie socială, să imite modelul boieresc, să devină dregători, să capete statutul elitei aristocratice și cum o pot face mai bine decât dezvoltând o politică matrimonială de succes prin alianțe bine gândite cu ficele/fiii boierilor care le puteau deschide drumul spre „înnobilare” și, mai ales, inserția și acceptarea socială”

Maria Mureșan, p. 4: „In practice, according to customs, but very close to the provisions of the day, the marital age was between 14-15 for girls and 19-20 for boys. The difference between the Romanian world and the Western one is obvious – while in the former, marital precocity was encouraged, in the latter, at the same period of time, the marital age of girls went toward 25-26 and 26-27 for boys”.

Constanța Vintilă-Ghițulescu, p. 183: „Potrivit *Îndreptării legii*, o căsătorie devine legală atunci când băiatul a depășit 14 ani, iar fata 12. În practică, vârsta de la măritiş se apropie foarte mult de aceste prevederi ale pravilei: 14/15 ani pentru fete, 19/20 pentru băieți. Se poate observa foarte ușor diferența între lumea românească cu precocitatea mariajului și lumea occidentală unde pentru aceeași perioadă vârsta urcă până la 25/26 de ani pentru fete și 27/28 de ani pentru băieți.”

Doamna Maria Mureșan își susține spusurile făcând trimitere (vezi nota 22 și 23) la studiul colegului meu Gheorghe Lazăr, *Continuitate și discontinuitate socială: rețele comerciale și afaceri familiale. Secolele XVII-XVIII*, din același volum *De la comunitate la societate*, p. 183. Or,

studiul colegului meu se află între paginile 147-174. Studiul nostru, după cum se poate constata și mai sus se află între aceste pagini, 174-275.

Maria Mureșan, p. 4: „Another condition imposed by the Church was the religion to which the future life partners belonged. They had to be of Orthodox faith, even, if they came from different ethnical groups. In practice, the Church encouraged the conversion of the future partener to „true faith”, then marriage was granted. The archives recorded such situations of conversions justified by marriage, but also by economic and social interests”.

Constanța Vintilă-Ghițulescu, p. 187-188: „Un alt obstacol impus de Biserică îl constituie religia sau confesiunea partenerilor: ei trebuie să fie ortodocși chiar dacă provin din regiuni diferite sau sunt de etnii diferite. Biserica ortodoxă încurajează convertirea partenerului la „pravoslavnică credință”, și, odată devenit ortodox, ea își dă acordul la realizarea unei căsătorii. Arhivele înregistrează astfel de convertiri legitimate de „dragoste”, de necesitatea realizării unei uniuni sau de interese economice și sociale”

Din nou doamna Mureșan preia textul inclusiv cu nota 37, vezi în textul Domniei Sale nota 26.

Maria Mureșan, p. 4: Engagement and dowry/ *Constanța Vintilă-Ghițulescu*, p. 191, Logodna și zestrea.

Apoi, intervenția doamnei Maria Mureșan se apleacă asupra cărții mele: „În șalvari și cu ișlic. Biserică, sexualitate, căsătorie și divorț în Țara Românească a secolului al XVIII-lea”, Humanitas, 2004.

Maria Mureșan, p. 5-6: „The dowry in between promise and reality.” After engagement, the son-in-law received a dowry record, but the assets reached his house only on the wedding day. Probably the transfer of assets took place according to a specific ritual, just like in other European countries, if we think of reminiscences of such a ritual event in the 19th-20th centuries. Because a marriage with no dowry was contracted only with great difficulty even for less wealthy classes, parents strove to gather a dowry, but specilly made lot of promisses.

Constanța Vintilă-Ghițulescu, p. 153: „După logodnă, ginerele primește foaia de zestre, dar lucrurile intră în casa sa abia cu ocazia nuntirii, când mireasa se mută în casa soțului. Probabil că livrarea zestrei are loc în cadrul unui ritual specific așa cum se întâmplă în Italia sau Franța secolelor trecute, pentru că urmele acestui ritual apar în secolele XIX și XX, dar despre ce întâmplă în secolul al XVIII-lea nu știm mare

lucru. Cum o căsătorie fără zestre se realizează cu dificultate, și cei mai săraci părinți se străduiesc să alcătuiască zestrea atât de necesară. Pentru a-și vedea fiica măritată, tatăl promite un anumit număr de stânjeni, vii, livezi, sau mori”.

Și lucrurile continuă de aceeași manieră și la capitolul „The Wedding” sau „The divorce”. Doamna Mureșan nici măcar nu și-a dat silința să ascundă plagiatul. Ci a preluat totul, rând cu rând, literă cu literă, notă cu notă, trimitere bibliografică cu trimitere bibliografică. Ceea ce m-a surprins, este îndrăzneala cu care face trimitere la sursele originale, preluând citările mele din sursele de arhive. Or, ceea ce nu știe doamna Mureșan, este că aceste arhive, păstrează din fericire, o memorie a celor care le-au consultat. Este inutil să mai spun că numele Domniei Sale nu se regăsește printre cititori. Ne consolăm, gândindu-ne că atât de mult i-au plăcut rândurile noastre, că și le-a asumat fără să-și dea seama. Oare, profesor universitar fiind, cu experiență și publicații, nu știa că-și însușește munca altuia?

CONSTANȚA VINTILĂ-GHIȚULESCU

***

Moldova și Persia în relatarea unui călător armean din 1602. Acum 37 de ani profesorul Andrei Pippidi semnala importanța relatării de călătorie a lui Fra Vincenzo di San Francesco, un misionar italian în Persia, pentru istoria românilor. În articolul intitulat „Moldova și Persia într-un document italian din 1621”³¹, Andrei Pippidi remarca cu surprindere că Abbas I era la curent cu evoluția raporturilor moldo-otomane, și că șahul aflate, încă mai înainte ca Fra Vincenzo să-i fi spus, de victoria recentă a voievodul Moldovei, Gaspar Grațiani, asupra otomanilor. O altă relatare de călătorie, scrisă cu 20 de ani mai devreme, de data aceasta de un negustor armean aflat în slujba regelui Poloniei, vine să confirme „agerimea politică a lui Abbas” la care se referea profesorul Pippidi, precum și interesul acestuia pentru raporturile moldo-otomane. Am consultat această relatare de călătorie într-o traducere

---

³¹ Articolul a fost publicat în *Studii*, t. 24 (1971), p. 1123-1125.

franceză³² și, sperând că o traducere românească a textului după originalul polonez va apărea cât mai curând³³, am să mă limitez la a o rezuma.

Sefer Muratowicz, negustor armean venit din Imperiul Otoman în Polonia, a fost trimis în Persia de Sigismund al III-lea pentru a cumpăra mai multe tapițerii de la meșteșugarii din Kachan. Muratowicz a traversat Moldova atât pe drumul către Persia, în 1601, cât și pe drumul de întoarcere din anul următor. Din păcate, în relatarea călătoriei sale, trecerea prin Moldova abia dacă este menționată. Mai multe informații despre episodul moldovean al călătoriei sale putem însă afla din două documente de cancelarie, datate 12 septembrie 1602, ce conțin cheltuielile de călătorie și lista orașelor prin care a trecut pe drumul de întoarcere, împreună cu numărul de zile de călătorie³⁴. Odată ajuns în Persia, Sefer Muratowicz a fost convocat la curte, unde a acționat ca un veritabil trimis diplomatic al regelui Poloniei, având însă tot timpul grijă să-i amintească șahului că nu era un ambasador, ci un simplu negustor. De fapt, întreaga relatarea de călătorie apare drept o încercare a lui Sefer Muratowicz de a demonstra curții poloneze că este un supus credincios, care a știut să apere, deopotrivă, interesele comerciale și diplomatice ale regelui.

Momentul central al relatării îl reprezintă disputa ce izbucnește în fața șahului între Sefer Muratowicz și ambasadorul Moscovei, acesta din urmă pretinzând că regele Poloniei plătea tribut țarului. Reacția lui Muratowicz este imediată, negustorul arătând șahului că, dimpotrivă, regele său este acela care stăpânește cea mai mare parte a pământurilor rusești. Apoi, pentru a-i demonstra lui Abbas I măreția regelui Poloniei, Muratowicz amintește și de relațiile acestuia cu ceilalți principii creștini. Pentru a arăta că regele său nu era cu nimic mai prejos împăratului german, Muratowicz amintește de victoriile marelui hatman Jan Zamoyski asupra arhiducelui Maximilian, dar și de raporturile dintre împărat, poloni și Mihai Viteazul. Acest pasaj, al cărui scop era de a sublinia măreția regelui polon contrastând succesele sale militare și

---

³² Maria Szuppe, *Un Marchand du Roi de Pologne en Perse, 1601-1602*, în *Moyen Orient et Ocean Indien XVIe-XIXe s.*, 3 (1986), p. 81-110.

³³ Potrivit traducătoarei franceze a textului, ultima ediție poloneză a relatării lui Sefer Muratowicz este cea a lui Adam Walaszek, *Trzy Relacje z polskich podrozy na wschod muzulmanski v I-szej pol. XVIIw* (Cracovia: 1980).

³⁴ Documentele au fost publicate de T. Mankowski, *Wyprawa po kobierce do Persji w roku 1601*, în *Rocznik Orientalistyczny*, 17 (1951-1952), p. 184-211.

eșecurile împăratului, relatează succint luptele lui Mihai cu Imperiul Otoman, cu împăratul german, cu voievodul Moldovei și cu armatele regelui polon. Potrivit lui Sefer Muratowicz, singurul care a reușit să-l învingă pe domnul muntean a fost regele Poloniei, care nu a putut îngădui ca Moldova să fie stăpânită de Mihai Viteazul. Prin urmare, regele l-a trimis pe hatmanul său care, cu doar 7 000 de oameni, l-a învins și l-a alungat pe Mihai, readucând Moldova sub stăpânirea regelui Poloniei, „așa cum a fost dintotdeauna”.

Întreaga relatare are, după cum remarca și traducătoarea franceză a textului, aparența unei fabulații, mai cu seamă episodul din final în care șahul îi dezvăluie lui Sefer Muratowicz credința sa creștină, pe care o ținea ascunsă de supușii săi musulmani. Discursurile înfocate pe care negustorul armean le-a ținut în fața șahului, precum și permanenta dispută dintre el și ambasadorii puterilor creștine în Persia, mai cu seamă cel al Moscovei, par a fi special construite pentru a-l înfățișa pe Sefer Muratowicz într-o lumină cât mai favorabilă la curtea polonă. Același scop îl au, cu siguranță, și cuvintele foarte elogioase la adresa sa pe care negustorul armean i le atribuie șahului Abbas I. Însă, chiar dacă relatarea călătoriei lui Sefer Muratowicz a fost concepută în bună măsură ca un exercițiu de autopromovare, însemnătatea izvorului pentru istoria românilor rămâne aceeași.

MARIAN COMAN

***

1. *Între ridicol, incompetență și lipsă de etică profesională.* Într-o publicație cu conținut inegal valoric, *Classica et Christiana* (nr. 3, 2008), editată de Centrul de Studii Clasice și Creștine, aflat în subordinea Facultății de Istorie a Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, autointitulatul *direttore* al respectivului centru, Nelu Zugravu, inserează în mod întrucâtva surprinzător la rubrica „Note bibliografice” o prezentare a remarcabilei sinteze a lui Gheorghe Postică, *Civilizația medievală timpurie din spațiul pruto-nistrean (secolele V-XIII)* (p. 315-317). Spun surprinzător, în primul rând pentru că lucrarea distinsului istoric și arheolog de la Chișinău nu este aferentă perioadei clasice și, prin urmare, nu ar intra în orbita preocupărilor curente ale revistei.

Totodată, semnatarul „Notei” nu probează prin nimic abilitatea de a se pronunța asupra perioadei tratate în monografie, circumscrisă secolelor V-XIII. Acest fapt este pe deplin perceptibil dacă îi vom parcurge „considerațiile”, care se opresc invariabil la aspectele mai puțin semnificative tratate în textul colegului basarabean, în vreme ce îi scapă laturile esențiale ale contribuțiilor acestuia. Pe de altă parte, față de multitudinea realităților asupra cărora persistă controverse, recenzentul nu s-a simțit capabil să articuleze nici o opinie, preferând compania truismelor și banalităților. Altfel spus, la bogatele informații cuprinse în cele 487 de pagini ale volumului nu a avut de făcut nici cea mai inofensivă observație de fond. „Competența” sa este relevată convingător și în notele de subsol atașate prezentării. În cea dintâi, celor trei sinteze cu adevărat substanțiale ale arheologilor din Basarabia, datorate lui I. Tentiuc, I. Corman și S. Musteață, le este alăturată și o lucrare de popularizare a lui I. Hâncu, în vreme ce contribuțiile sale de reală consistență sunt ignorate. În plus, gradul de familiarizare a lui NZ cu literatura perioadei migrațiilor este dezvăluit și de faptul că numele lui Sergiu Musteață, unul din cei mai prolifici și autorizați cercetători de la Chișinău, este ortografiat greșit.

În cea de-a doua notă de subsol, socotind util să servească o mărturie irefutabilă a potențialului său științific, NZ îi semnaleză autorului lipsa din bibliografie a cinci studii ale lui Vasile Neamțu asupra uneltelor și tehnologiilor agricole. Toate bune și frumoase, numai că, exceptând o singură lucrare, care conține vagi referiri la perioada prestatală moldavă, cuprinse în doar câteva rânduri, toate celelalte studii citate au în vedere prioritar realități legate de secolele XV-XVII, prin urmare fără nici o tangență cu epoca abordată de Gheorghe Postică. Despre acest amănunt recenzentul s-ar fi putut edifica nu neapărat făcând efortul împovăraător de a citi cele cinci *opus*-uri, ci doar de a le foileta.

Pe parcursul adnotărilor făcute pe seama cărții publicate la Editura Academiei Române, *direttore* a ținut să citeze *en passant* și chestiunea practicării ritului de incinerare, prilej binevenit de a lansa invective la adresa lui D. Gh. Teodor, B. Daicoviciu și V. Spinei, care, în opinia sa, exprimată în termeni plastici, ar fi făcut istoria creștinismului „după ureche”. Din câte știm, nici unul din cei incriminați nu a avut veleitatea de a se ocupa de istoria creștinismului, dar aceasta rămâne o problemă neesențială. Jenant este însă faptul că un fost doctorand trece cu nonșalanță de la atitudinile obediente din trecut la cele denigratoare din

prezent, având – eufemistic vorbind – nedelicatețea să se pronunțe în asemenea termeni despre cel ce i-a fost conducător de doctorat: mă refer la prof. dr. Dan Gh. Teodor, savant reputat pe plan național și internațional, căruia îi datorează îndrumări și sprijin de reală consistență.

După ce încheie precipitat prezentarea conținutului sintezei lui Gh. Postică, atât cât l-a servit priceperea, NZ dedică aproape jumătate din text *Cuvântului introductiv* care a fost atașat volumului la solicitarea autorului. Verdictul asupra acestei părți introductive este de la început neezitant și neîndurător: „corp străin”, cu formulări nesincere și prețioase etc., încât eventualul lector al rândurilor sale cu sentințe inflamate se va cutremura desigur de groază și de oprobriu față de poluarea ce planează asupra acurateții istoriografiei naționale. Reproșurile cad într-o cavalcadă neostoită, trădând savoarea și entuziasmul autorului de a dezvălui și înfiera cu înduioșătoare mânie pretinse formulări stilistice eronate, ceea ce ne edifică asupra faptului că „Nota bibliografică” aferentă monografiei colegului de la Chișinău a reprezentat doar un pretext nedisimulat pentru obiective de cu totul altă natură, subsumat ideii lui Don Basilio că Aria calomniei nu va rămâne fără ecou.

O primă imputare, notificată doct în două rânduri privește prezența cratimei în cazul *Cuvântului înainte*, ceea ce este pe deplin real. Cum NZ posedă o oarecare experiență în domeniul editorial, ne este greu să ni-l imaginăm atât de naiv încât să nu conștientizeze faptul că prevederea unei introduceri de trei pagini cu două titluri ar fi fost nefirească, unul dintre acestea („Cuvânt-înainte”) datorându-se evident nu semnatarului ei, ci altor persoane implicate în editarea volumului.

Urmează o sumedenie de observații în legătură cu sensul unei expresii folosite în introducere, la care recenzentul, cu aerul satisfăcut că ar fi decriptat hieroglifice sau cuneiforme și socotind probabil că cititorii revistei sunt inculți sau handicapați, manifestă imboldul de a furniza explicații câtorva termeni absolut banali de care am uzat pe parcursul rândurilor noastre. Dacă el le-ar fi redat sensul corect, ar fi făcut desigur un serviciu celor ce și-au desăvârșit alfabetizarea prin mijloace neortodoxe, ceea ce însă nu s-a petrecut. Ca metodă de abordare, vajnicul gramatic de pripas preia câte o sintagmă folosită de noi, bineînțeles ruptă din context, și indică selectiv sinonimele cuvintelor din componența sa. Astfel, cel ce se vrea un guru într-ale semanticii românești, decretează, nici mai mult, nici mai puțin, că termenul „cuanum” înseamnă eminamente „cantitate” (astfel că expresia „cuanumul înalt al

cunoștințelor” ar fi incorectă), nefiindu-i cunoscut însă și sensul de „sumă” pe care l-am avut în vedere. Cu aceeași nonșalanță puerilă, conchide că „orizont” (extras din expresia „orizont cognitiv”) ar însemna numai „întindere/sfera cunoștințelor, nivel intelectual” (!), escamotând sensul de „capacitate”. Totodată, pretinde faptul că termenul „diseminat” (din sintagma „carieră diseminată”) ar avea sensul de „răspândit, împrăștiat, risipit”, uitând (!) că acesta înseamnă și „extins”. O altă contribuție de aceeași irecuzabilă valoare este semnificația pe care o atribuie substantivului „iz”, care nu înseamnă numai „miros deosebit, specific, neplăcut”, ci și „aromă particulară”. Considerațiile de expert lingvist privesc și titlul dat de noi introducerii – *O sinteză de indubitabilă relevanță*, NZ încercând să convingă că „indubitabil” și „relevant” ar fi cvasi sinonime, de aici rezultând o construcție tautologică, termen pe care nu dă semne că l-ar înțelege. Și alte sintagme pe care le-am folosit au reținut atenția intransigentului și atotcunoscătorului stilist: „reală personalitate”, „diapazon cronologic”, „travaliu obstinat”, categorisite – fără oboseala de a se mai furniza vreo justificare, dar cu subtilitate umoristică – drept „nestemate lingvistice”.

Desigur că nu-i putem contesta recenzentului determinarea, aplombul și mai cu seamă tupeul, calitate de reală utilitate în societatea polivalentă post-decembristă. Mai descoperit se dovedește acesta pe planul lecturilor, unde golurile se reliefează epatant. Regretăm că el n-a apelat la noi spre a-i pune la dispoziție un dicționar cât de cât lămuritor (eventual *Dicționarul explicativ al limbii române*, instrument de lucru elementar al ultimelor decenii din sfera lingvistică), ce ar mai fi eludat lacunele, pentru că nu este cătuși de puțin agreabil să constatăm că un brav membru al cinului universitar, dând frâu unei inventivități fecunde, alunecă pe panta penibilului și a ridicolului.

A doua secvență a așa-numitei „Note bibliografice”, care îmi este dedicată explicit, comportă un caracter special, având nimbul unei depline originalități. Părăsind perimetrul domeniului în care s-a erijat drept lingvist, după ce a sesizat în modul cel mai meritoriu posibil prezența unei cratime parazitare, NZ ne consacră un colorat medalion, în care ține să ne incrimineze impardonabile greșeli de exprimare orală, sesizate de-a lungul anilor în ședințe publice, și furnizând în acest sens, cu lăudabilă acribie cărturărească, și câteva exemple: „ăsta”, „asta”, „nici vuorbî”. Pentru a conferi greutate sporită aprecierilor, NZ ne asigură că nu a fost singurul care a sesizat cu condescendență carențele respective, dar evită

să facă nominalizările râvnite negreșit cu aviditate de cititor. De aici, sentințele sale, formulate peremptoriu și implacabil, nu mai necesită nici o motivare, pentru că au limpezimea cristalului: „personajul” este fals, mediocru, cu o instrucție deficitară, deținător al unui curcubeu de beteșuguri incurabile, la care nu se discerne nici cel mai mic merit profesional.

Între coperțile cu cromatică reușit armonizată ale revistei *Classica et Christiana*, într-un documentat articol asupra creștinismului timpuriu dobrogean, sunt găzduite și alte reacții viscerale ale lui NZ, de data aceasta destinate colegilor cu preocupări apropiate, unii dintre aceștia reprezentând nume de primă mărime ale istoriografiei naționale, cărora, de asemenea, li se aplică, pentru simplul fapt de a nu-i împărtăși opiniile, calificative incompatibile nu numai cu spiritul academic, ci și cu normele elementare de comportament civilizată. Dacă în cazul lui Alexandru Suceveanu, după ce i se aduc laude fățarnice, modul de adresare este numai pe alocuri persiflant, unui membru de onoare al Academiei Române de talia lui Emilian Popescu i se reproșează, între altele, „inflexiunile ipocrite de popă preaîndatorat” și „servilismul dezgustător”, în vreme ce opera îi este denigrată ireverențios ca fiind „minusculă, mediocră și repetativă” (p. 269-270) (!), iar în categoria autorilor „incompetenți și neaveniți”, colportori de „inepții”, sunt nominalizați savanți demni de toată prețuirea, precum Vasile Muntean și Dan Gh. Teodor (p. 266-267) (!), de la care, în trecut fie spus, NZ ar avea multe de învățat.

Scrutând publicațiile periodice ale Universității din Iași editate de aproape un secol și jumătate de la fondare sa, nu ne-a fost dat să întâlnim până acum un text de coloratura celui semnat de NZ, fără nici cele mai mici tangențe cu o minimă ținută academică. Desigur că etichetările colportate în *Classica et Christiana*, trădând invidii, obsesii și refulări maladive, exprimate într-un jargon insalubru, și-ar fi avut locul mult mai potrivit într-o tipăritură destinată mediului suburban și nu înțelegem de ce nu au fost direcționate în sensul respectiv, ci într-o revistă cu circulație prohibitivă.

Autorul textului nu probează nici în cea mai mică măsură că ar fi luat cunoștință despre faimoasele precepte oxfordiene, acceptate în lumea savantă de ținută, care impun cantonarea dezbaterilor, inclusiv a celor ce implică controverse, în cadrul strict al problematicei abordate, fără nici un fel de extrapolare. Asemenea standarde comportamentale se instalează cu

timiditate și în centrele științifice din spațiul mioritic, având însă, din păcate, reverberații mult mai palide în capitala Moldovei. În vreme ce institute academice respectabile din Capitală au respins „produse” de factură similară cu cea înfățișată, cu stridente derapaje de langaj, Editura de la Alma Mater din Iași le-a găzduit cu generozitate, fără vreo reacție dezaprobatoare din partea diriguitorilor Facultății de Istorie, astfel încât ne este greu să credem că aceste instituții își vor spori prestigiul patronând emanații publicistice din speța evocată în rândurile de mai sus.

Dincolo însă de aceste notificări, ne încearcă un sentiment de compasiune față de semnatarul puseurilor ce emană grobianism, dominat de dorința infantilă de a epata și a ieși cu orice preț din anonim, acceptând inclusiv postura penibilului.

2. *Errata la ediția lucrării The Great Migrations apărută la Amsterdam.* În anul 2006, prestigioasa Casă editorială Adolf M. Hakkert din Amsterdam și-a asumat publicarea celei de-a doua ediții în limba engleză a lucrării noastre *The Great Migrations in the East and South East of Europe from the Ninth to the Thirteenth Century*, I, *Hungarian, Pechenegs and Uzes*; II, *Cumans and Mongols*, 835 p., tradusă de Dana Bădulescu și inclusă în colecția „Schwarzmeer-Studien”, coordonată de profesorul Wolfgang Schuller, conținând consistente augmentări, ce însumează cu aproape 300 de pagini în plus față de ediția tipărită la Cluj-Napoca în 2003.

În mod cu totul regretabil, în cel de-al doilea volum al sintezei, aferent migrației cumanilor și mongolilor, s-au strecurat mai multe erori de tipar, fapt semnalat cu promptitudine conducerii editurii, care a acceptat să se insereze o *errata*. Din păcate, un număr de volume fusese deja răspândit înainte ca aceasta să-i fie atașată la sfârșitul tomului, ba, chiar mai mult, la câteva exemplare, difuzate ulterior, inclusiv în România, respectiva *errata* a dispărut în ipostaze ce ne-au rămas necunoscute. Aceasta este și rațiunea pentru care am considerat necesar să remitem *errata* unui periodic cu o bună receptare în rândul medievistilor.

Din cauza neremedierii incompatibilității dintre programele computerelor din România și Olanda, mai mulți termeni și câteva titluri grecești nu au beneficiat de o redare adecvată. Avem în vedere următoarele situații:

- p. 321, rândul 14: Κούμανοι, *Κόμανοι*

- p. 324, rândul 8-9: (Περσοσκούθαι, Σκούθαι, Σκυτοπέρσαι, Ταυροσκούθαι).

- p. 324, rândul 13: (Οὐνοὺς δὲ πάλιν λέγουσι καὶ Σκύθας τοὺς Κουμάνους).

- p. 324, rândul 15: *Ἡ ἐπικοινωνία στὸ Βυζάντιο, 4-6 Ὀκτωβρίου 1990*

- p. 422, nota 386: Ἰωάννου Σταυρακίου λόγος εἰς τὰ θαύματα τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, ed. I. Iverites, in *Μακεδονικά*

- p. 452, rândul 4: Κούμανοι, Κόμανοι

- p. 502, rândurile 8-10:

• Savvides, A.G.C., “Οἱ Κομάνοι (Κουμάνοι) καὶ τὸ Βυζάντιο, 11ος-13ος αἰ μ.Χ.,” *Byzantina*, 13, 1985, 2, pp. 937-955.

• Idem, *Οἱ Τούρκοι καὶ τὸ Βυζάντιο, I, Προ-Ὀθωμανικὰ φύλλα στὴν Ἀσία καὶ στὰ Βαλκάνια*, Athens, 1996.

- p. 640, rândul 13 și nota 433: Ρίπαια ὄρη

- p. 659, rândul 24: Σκύθαί

Deficiențe de aceeași natură se înregistrează și la câteva litere mai puțin utilizate, ce redau de regulă termeni orientali și mai rar antroponime europene, astfel că se impun substituirii:

- p. 363, rândul 24, în loc de: (*Ḍârîya, Turkmânîya, Guzzîa, Bağûnûkîya*), se va citi: (*Ḍârîya, Turkmânîya, Ğuzzîya, Bağânâkîya*)

- p. 523, rândul 5, în loc de: Niccolò, se va citi: Niccolò

- p. 565, nota 188, în loc de: *Ēagan*, se va citi: *Ēagan*

- p. 598, rândul 24, în loc de: *agula*, se va citi: *ayula*

O situație cu totul supărătoare, între altele și pentru faptul că nu dispunem de mijloace de a întreprinde remedieri, se constată la indice. Întrucât mai multe nume de autori, incluse în listele de bibliografie selectivă de la sfârșitul capitolelor (p. 685-697 și 736-750), au fost redistribuite de editori în mod iresponsabil în pagini învecinate celor inițiale, după ce s-a terminat întocmirea indicelui, au apărut inerente inadvertențe, în sensul că respectivele nume nu se mai regăsesc exact la paginile indicate, ci în altele din proximitate.

Deficiențe se înregistrează și în cadrul ilustrației:

- fig. 78, p. 428, harta trebuia dispusă cu nordul plasat în partea de sus a paginii, nu invers.

- fig. 82, p. 431, trebuia plasată în ordinea firească, adică în locul fig. 79 de la p. 446, care, la rândul ei, trebuia mutată la p. 431.

În afară de aceasta, câteva din corecturile remise editurii la momentul oportun nu au fost operate. Este vorba de următoarele:

- p. 352, rândul 13, în loc de: Vsevolodovich, se va citi: Vsevolodovich's son

-p. 388, nota 270, în loc de: Nicetae Choniatae, se va citi: Ioannis Cinnami

- p. 497, rândul 19, în loc de: Moscow, se va citi: Kiev

- p. 772, rândul 32, în loc de: Clerq, se va citi: Clercq

O ultimă remarcă privește grafia greșită de pe copertile ambelor volume a numelui traducătoarei: Bădalescu, în loc de Bădulescu, cum apare corect pe paginile de gardă.

VICTOR SPINEI

RECENZII ȘI NOTIȚE BIBLIOGRAFICE

Documente feudale privind istoria orașului București și a satelor învecinate, aflate în colecția Muzeului Municipiului București, realizat de Ionel Ioniță, Maria Grigoriuță, Elena Marcu, Speranța Diaconescu, Dragoș Cotizo Dolea, Edit. Muzeul Municipiului București, București, 2006, 129 p.

Realizat din inițiativa și sub îngrijirea muzeografilor de la Muzeul de Istorie a Municipiului București, albumul include rezumatele și reproducerea fotografică a 284 de documente care se păstrează în depozitul acestei instituții. Dintre numeroasele acte care alcătuiesc bogata colecție de documente a muzeului, au fost selecționate câteva dintre acelea care ilustrează aspecte ale istoriei actualei noastre capitale sau fac referire „la așezările din imediata vecinătate a Bucureștiului și <la> impactul pe care acestea le-au avut în dezvoltarea vieții economice și sociale a orașului”, putându-se enumera aici: Fundeni, Cotroceni, Dudești, Stâlpeni, Bârzești, Ogrezeni etc. Această din urmă direcție tematică pe care au avut-o în vedere autorii lucrării, în momentul operării selecției, este considerată de aceștia ca fiind „o noutate” în rândul volumelor de documente dedicate orașului, volume care au valorificat de-a lungul vremii o parte a patrimoniului muzeului. Astfel, unele dintre actele existente în albumul de față sunt pentru prima oară publicate, evident, sub formă de rezumate, în timp ce altele au făcut deja obiectul unor ediții integrale, în volume tematice de documente sau în colecția națională *Documenta Romaniae Historica*. Precizarea acestor ediții anterioare nu este făcută.

Organizarea în cadrul albumului respectă ordinea cronologică a emiterii, documentele, în majoritate originale, acoperind intervalul 1545-1800 și fiind însoțite de o descriere arheografică. Pe lângă cele redactate în limba română, se regăsesc și 14 acte scrise în slavonă, 12 în greacă, 3 în limba turcă (fiecare cu traducerea în greacă), unul în limba rusă (1773 aprilie 20). Două dintre documentele perioadei fanariote (1795 octombrie 26 și 1796 iulie 1, hriseul lui Alexandru Constantin Moruzi) sunt bilingve, având conținutul exprimat în limba română, dar și în greacă.

O atenție deosebită este acordată prezentării formei exterioare a documentelor, prin fotografiile color de mare calitate, care facilitează obținerea unor informații privind ornamentația și sigiliile, prețioase pentru științele auxiliare ale istoriei. Din punct de vedere miniaturistic se remarcă hriseoave provenind din cancelaria lui Nicolae Mavrocordat (1720 martie 9), a lui Ștefan Mihail Racoviță (1765 februarie 5), Nicolae Mavrogheni (1786 octombrie 6) sau

Alexandru Constantin Moruzi (1796 iulie 1), iar printre semnele de validare se regăsesc pecetea orașului București (1693 octombrie 11), ca și peceți eclesiastice, ale mănăstirilor Radu Vodă, Cotroceni, Hurezi.

Având ca suport mai ales hârtia, dar și pergamentul, folosit pentru unele hrisoave de secol XVI și XVII, documentele sunt variate ca tipologie: hrisoave, zapise, scrisori, cărți de judecată, cărți de blestem, așezăminte ale fundațiilor religioase, liste de socoteli, jalbe sau anaforale adresate domniei, inventare de bunuri etc. O mare diversitate se manifestă și în cazul emitenților, printre care se numără domni, mitropoliți ai Țării Românești, egumeni, în special ai mănăstirilor bucureștene, dregători, administrația orașului, județul cu cei 12 pârgari, dar și simpli particulari, mai cu seamă meșteșugari și negustori.

Sub raportul conținutului, pe lângă tipicele vânzări, schimburi, zalogiri, închirieri sau confirmări ale unor astfel de contracte, albumul are meritul de a scoate la lumină și documente legate de interesul pentru dezvoltarea urbanistică a Bucureștiului și pentru asistență socială: înființarea spitalelor de ciurmați de la Pantelimon (1735 octombrie 12) și Dudești (1796 iulie 1), a piețelor publice și a oborului de vite (1787 decembrie 21), construirea unui azil pentru cei lipsiți de hrană, la biserica Domnița Bălașa (1767 noiembrie 1), a unor chilii pentru femeile sărace, la biserica Sf. Nicolae din mahalaua Popa Dima (menționare a lor la 1786 octombrie 6), aducerea apei în sediul poliției capitalei (precizare la 1786 ianuarie 10). Dintre așezămintele religioase bucureștene, biserica Domnița Bălașa, ctitoria soților Manolache Lambrino mare ban și Bălașa, fiica lui Constantin Brâncoveanu, se distinge, în cadrul selecției de documente, ca beneficiara mai multor acte, ulterioare lui 1744, precum actul de fundație, danii, contracte pentru diverse construcții aferente, liste de bunuri.

Intensa viață economică și comercială a orașului, începând cu a doua jumătate a secolului al XVII-lea, este ilustrată nu doar de conținutul documentelor, dar și de multitudinea de îndeletniciri, alăturate numelor unor emitenți și beneficiari (croitor, cizmar, cojocar, cavaf, băcan, plăcintar, sticlar, mărgelar, zăbunar, olangiu, papugiu, bogasier, fierar, abagiu, lipsan etc.), și pe alocuri, de toponimia specifică unor astfel de activități (Târgul de Jos, mahalaua Zlătarilor, a Neguțătorilor, ulița Șelarilor, a Zarafilor, hanul lui Zamfir, al lui Șerban Vodă etc.).

Lucrarea se constituie ca un instrument de lucru necesar pentru specialiștii istoriei românești medievale și premoderne și este binevenită pentru cunoașterea unei părți a colecției de documente conservate de Muzeul de Istorie a Municipiului București, în lipsa publicării unui inventar complet al acesteia.

Florina Manuela Constantin

Florin Marinescu, *Ρομανικά έγγραφα του Αγίου Όρους. Αρχείο Ιεράς Μονής Ιβήρων (Documente românești de la Sfântul Munte. Arhiva Sfintei Mănăstiri Iviron)*, vol. I, 563 p., vol. II, 672 p., Atena, 2007.

Florin Marinescu și Muntele Athos. Acesta poate fi titlul unui documentar științific, ajuns acum, o dată cu publicarea volumului de documente românești din arhiva mănăstirii Ivir, la episodul VI. După un prim episod, oarecum de încercare, în care s-a vorbit pe scurt despre documentele românești de la Simonopetra (la care “actor” a fost și Dumitru Nastase) au urmat episoadele II (Xiropotam), III (Kutlumuș), IV (Protatu), și V (Sfântul Pavel). Toate volumele, în afară de primul (publicat în limba franceză), au fost publicate în limba greacă, cu întinse introduceri, privitoare mai ales la istoria metoacelor românești ale marilor mănăstiri athonite, cu bogate ilustrații și cu indici, extrem de utili pentru consultarea noianului de informații noi, publicate, de cele mai multe ori, pentru prima dată. La majoritatea volumelor au fost coopțați și cercetători din România, pentru a prelucra, într-un timp mai scurt, imensul materialul documentar slavo-român și româno-chirilic. Pentru publicarea în limba română a acestor documente, copărtaș a fost¹ și va fi semnatarul acestor rânduri.

Pentru orice medievalist și modernist (capătul de sus al șirului de documente este, de cele mai multe ori, secularizarea averilor mănăstirești), aceste volume de documente, publicate grație muncii devotate și neîntrerupte a lui Florin Marinescu, aduc o mulțime de informații noi, de la cele cu un grad mai mare de generalitate până la amănunte dintre cele mai mărunte, atât de necesare progresului științei istorice românești. Arhiva românească a lavrei georgiene de la Muntele Athos, mănăstirea Ivir, cuprinde aproximativ 2.384 documente², pe care editorul le-a împărțit în două volume: primul volum cuprinde 1.095 documente, de la 7 august 1432 (act slavon emis, la Siret, de Iliăș voievod) până la 17 decembrie 1830 (act rusesc privitor la satul Șirăuți, ținutul Hotin), iar volumul al doilea 1.289 documente, așezate în trei grupuri: 1.096 (23 aprilie 1831, act de arendă al unor moșii ale mănăstirii Berzunți) – 2.193 (act în limba franceză din 1897-1901; actul cu data cea mai recentă este nr. 2.192 din 21 martie 1910); 2.194 – 2.379 (acte fără dată, unele dintre ele datate aproximativ; sub nr. 2379, găsim rezumatul actului din 23 mai 1449 de la Alexandru voievod,

---

¹ Vezi *Documente românești din Arhiva Mănăstirii Xiropotam de la Muntele Athos. Catalog*, vol. I, editat de Florin Marinescu, Ioan Caproșu, Petronel Zahariuc, Iași, 2005, 484 p.

² Despre bogăția arhivei românești de la mănăstirea Ivir, Florin Marinescu a mai scris în anii din urmă (vezi, spre exemplu, *Cu privire la metoacele Sfântului Munte în România. Cazul mănăstirilor Vatoped și Ivir*, în *Închinare lui Petre Ș. Năsturel la 80 de ani*, vol. îngrijit de Ionel Căndea, Paul Cernovodeanu și Gheorghe Lazăr, Brăila 2003, p. 629.

pentru împărțirea satelor Rușciori și Dumbrăvița) și 2 380 – 2 384 (*addenda*, cuprinzând cinci acte, cu următoarele date: <1599 septembrie 1 – 1600 august 31>, 14 ianuarie 1615, 14 februarie 1630, 6 mai 1630 și 1649>. Volumul întâi conține o bogată ilustrație cu imagini ale mănăstirilor din Țara Românească și Moldova, închinată la mănăstirea Ivir, iar volumul al doilea cuprinde numeroase fotografii ale mănăstirii Ivir, reproduceri ale tablourilor votive din pictura mănăstirii (Mihnea voievod și mitropolitul Theofan II), odoare românești păstrate între zidurile acestei importante mănăstiri athonite (epitrahile, *Evangelia* ferecată a episcopului Luca de Buzău) și facsimile ale câtorva documente. Tot cel de-al doilea volum cuprinde și un indice amănunțit, împărțit într-unul de persoane și altul de locuri, care arată, o dată în plus, cantitatea de muncă depusă pentru publicarea arhivei românești de la mănăstirea Ivir.

Introducerea amplă a acestor volume, o veritabilă monografie a relațiilor românilor cu mănăstirea Ivir, se deschide cu înfățișarea ajutoarelor directe date de domnii Țării Românești: marile sume de bani hărăzite mănăstirii, ce urmau a fi luate de călugări din vistieria țării în fiecare an, alături de banii destinați refacerii complexului monahal. În continuare, autorul enumeră principalele mănăstiri din Țara Românească și din Moldova, care au fost închinată la mănăstirea Ivir, pe temeiul celor 2 384 de documente cercetate: Stelea (București), Tutana (Argeș, cu metocul Schitul lui Matei, din același județ), Radu-Vodă (București), Bălteni (Ilfov), Bolintin (Ilfov), Glavacioc (Argeș), Dealul (Dâmbovița) și Vălenii de Munte (Prahova); în Moldova: Toma Cozma (orașul Iași), Precista (Târgul Ocna, cu metoacele: Runcul din ținutul Tecuci, Grozești în zona Oituz, Pănțești și Prăjești, în ținutul Bacău) și Răducanu (Târgul Ocna, cu lista egumenilor). Introducerea se încheie cu prezentarea câtorva date despre călugării români, care au viețuit în mănăstirea Ivir, despre cărțile românești din biblioteca mănăstirii și despre principalele articole privitoare la odoarele dăruite de români acestui important așezământ athonit³.

Locul cel mai important printre mănăstirile închinată la mănăstirea Ivir a fost ocupat de mănăstirea Radu-Vodă din București. Autorul prezintă o listă a egumenilor mănăstirii Radu - Vodă (1580 - 1863), înfățișează domeniul impresionant al mănăstirii (câteva zeci de sate și alte bunuri imobile), alcătuind și o listă a metoacelor mănăstirii, anume: schitul lui Bucur, schitul lui Silvestru și Foișor, toate în București, schitul Iezerul sau Vorniceasa și Mănești din județul Ilfov, schitul Izvorul sau Pârâul Voievozilor de lângă Târgoviște, Fundul Sacului din Vlașca, Săcuiani de lângă București și Flămânda din județul

---

³ Vezi, spre exemplu, Ivan Biliarsky, *Un manuscrit slave du temps de Jean Mihnea Vodă se trouvant au monastère hagiote d'Iviron*, în **BAIESEE**, 26-27, București, 1996-1997, p. 237-238; Petre Ș. Năsturel, *Cu privire la un manuscrit slavoromân de la Muntele Athos (1589-1590)*, în *Înșiruirii istorice*, I, Aalborg, Danemarca, 2000, p. 213-215.

Ialomița). Unele date despre aceste metoace au fost adunate într-un succint volum (52 p. + o hartă), atașat arhivei românești de la mănăstirea Ivir, semnat de monahul Maxim Iviritul. În cazul documentelor mănăstirii Radu-Vodă se constată un fapt de mare importanță – o mare parte a lor au rămas în țară după secularizarea averilor mănăstirești, fiind păstrate în depozitele Arhivelor Naționale Istorice Centrale, astfel că au intrat de multă vreme în circuitul științific⁴. De asemenea, câteva dintre actele de închinare ale unor mănăstiri din Țara Românească și dintre marile privilegii acordate mănăstirii athonite au fost publicate de Grigore Nandriș⁵. Dintre documentele păstrate în arhiva mănăstirii Ivir, publicate acum în rezumate dezvoltate, un mic grup au fost publicate în întregime cu mari greșeli în 2006 (o nouă ediție se impune)⁶, iar cele inedite, din secolul al XV-lea, privitoare la Moldova, au fost publicate recent în revista “Analele Putnei”⁷.

Nu putem prezenta acum în amănunt bogăția de informații cuprinsă în cele 2 384 de documente publicate în aceste două volume de Florin Marinescu. Pe temeiul lor, multe dintre aspectele necunoscute din istoria ecleziastică, politică și socială a Țării Românești și a Moldovei vor putea fi lămurite. Totodată, mulțumindu-i domnului Florin Marinescu pentru scoaterea la lumină din taințele bine păzite ale Muntelui Athos a acestor neprețuite documente și pentru faptul că se străduie de ani buni să facă știută istoria românilor în spațiul cultural grecesc (recent a publicat o mică monografie de istoria românilor în limba greacă⁸), îi comunicăm că așteptăm următoarele “episoade” ale “documentarului” științific româno-athonit, căruia i-a dedicat întreaga viață, și îi promitem ajutor, pentru ca într-o bună zi toate mănăstirile, care au depozite de documente românești, să-și vadă legate între două coperti “pergamentele” și “hârtiile”, pe care le păstrează de atâta amar de vreme.

Petronel Zahariuc

⁴ Vezi Ileana Leonte, *Actele Secției Bunuri Publice – București. Mănăstirea Radu-Vodă București*, București, 1948, 541 p.

⁵ Grigore Nandriș, *Documente slavo-române din mănăstirile Muntelui Athos*, București, 1936, *passim*.

⁶ Vezi recenzia noastră la volumul *Hrisoave inedite de la Ștefan cel Mare și destinul unor sate din Moldova*, Iași, 2006, 467 p., în **SMIM**, XXV, 2007, p. 355-365.

⁷ Petronel Zahariuc, Florin Marinescu, *Noi documente de la Ștefan cel Mare și de la înaintașii săi*, în **AP**, IV, 2008, 1, p. 153-173.

⁸ *Români. Istorie și civilizație*, Atena, 2007.

Manuscrise din Biblioteca Sfântului Sinod al Bisericii Ortodoxe Române, coord. Arhimandrit Policarp Chițulescu, Edit. Basilica, București, 2008, 180 p.

După cum aflăm din introducere, lucrarea este concepută ca un album aniversar, elaborat cu prilejul împlinirii a 500 de ani de tipar românesc și a 50 de ani de existență a Bibliotecii Sfântului Sinod. Maniera de prezentare a materialelor este una selectivă și a ținut cont în primul rând de vechimea și frumusețea artistică a pieselor expuse, neurmărindu-se o prezentare exhaustivă a lucrărilor adăpostite în biblioteca amintită.

Lucrarea redă în ordine cronologică diferite manuscrise slavone, românești sau grecești datând din secolele XIV-XIX și, dând termenului de manuscris o accepțiune mai largă, include și câteva acte de cancelarie medievale românești, precum un hrisov de la Radu cel Mare sau două acte de la Mihai Viteazul.

Pentru fiecare material, se dau câteva date explicative, respectiv anul realizării sau perioada, în cazul în care nu se poate data cu precizie, suportul de scris, respectiv hârtie sau pergament, dimensiunile și eventual limba în care a fost redactat.

Majoritatea pieselor sunt scrise pe hârtie, însă există și un manuscris pe pergament, așa-numitul Sbornic al lui Gherman, executat în Bulgaria, în anul 1359. Totodată, este prezentată și Rânduiala Sfintei Liturghii și a Hirotoniei, un pergament pe rotulus, datând din secolul al XIV-lea.

Clasificate din perspectiva conținutului, cele mai multe sunt scrieri religioase, de cult, precum Liturghier, Octoih, Sf. Evanghelie, Ceaslov, dar există și vieți de sfinți sau cuvântări la diferite sărbători, și găsim totodată și piese cu conținut laic, precum cronografe sau un tratat de geometrie, datând de la sfârșitul veacului al XVIII-lea. În ceea ce privește limba în care acestea au fost redactate, se remarcă în primul rând slavona, cu toate că întâlnim și scrieri în româna, ca în cazul Didahiilor Sf. Antim Ivireanul, lucrare care conține și portretul Sfântului. Dintre lucrările în greacă, se pot menționa Imnurile către Dumnezeu ale lui Daponte Kaisarion, din secolul al XVIII-lea sau o operă de retorică a Ieromonahului Sofronie, datând tot din aceeași perioadă.

O mare parte a manuscriselor selectate sunt miniate, prezentând numeroase elemente decorative, precum chenare, frontispicii, inițiale ornate sau chiar portrete redade pe o pagină întreagă. De exemplu, un Tetraevanghel slavon de la mijlocul secolului al XVI-lea este prezentat deschis la portretul Sf. Evanghelist Matei, zugrăvit în plină pagină și realizat într-o cromatică bogată. De asemenea, Învățăturile Sf. Isaac din Siria conțin, la rândul lor, portretul Sfântului, așezat la masa de scris, redactându-și scrierea. Din această perspectivă, subliniem maniera grafică deosebită de realizare a albumului de față, care pune în evidență frumusețea miniaturilor ce împodobesc manuscrisele.

Oana Mădălina Popescu

OLIMPIA MITRIC, *Manuscrise românești din Moldova. Catalog*, vol. II, Edit. Junimea, Iași, 2007, 456 p. + 30 il.

Apariția unui nou volum din catalogul dedicat manuscriselor românești completează informația științifică asupra acestei deosebite categorii a patrimoniului cultural național, punând la dispoziția specialiștilor un important instrument de lucru, sursă documentară pentru viitoare cercetări în domenii variate: teologie, filologie, bibliofilie, istorie. Reprezintă, totodată, valorificarea activității de pasionat cercetător a doamnei Olimpia Mitric, desfășurată în timp cu tenacitate și probitate științifică.

Prezentul catalog, mult mai amplu în comparație cu primul, conține descrierea a aproximativ 1551 manuscrise descoperite în regiunile Suceava, Cernăuți și Vrancea. Din parcurgerea acestuia se remarcă, în primul rând, caracterul variat al conținutului - de la manuscrisele religioase la operele unor cunoscuți scriitori moderni și contemporani - și al formei acestora - cărți, mape, fascicule sau foi volante. Intervalul de timp acoperit, de trei secole (XVIII - XX), permite, astfel, surprinderea la nivelul manuscrisului a modificării caracterului scrisului, prin tranziția de la alfabetul chirilic la cel latine, ca și a preocupărilor intelectuale și spirituale ale societății românești.

Manuscrisele descrise aparțin patrimoniului unor instituții din Suceava: Biblioteca Bucovinei, Complexul Muzeal Bucovina, Direcția Județeană a Arhivelor Naționale, din Fălticeni: Galeria Oamenilor de seamă și Muzeul "Ion Irimescu", ca și al unor importante mănăstiri, ai căror călugări fuseseră întocmitorii unora dintre ele: Bogdana, Dragomirna, Moldovița, Putna, "Sfântul Ioan cel Nou" - Suceava, Slatina, Sucevița, Teodorenii, Suceava, Parohia "Sfânta Treime" - Suceava. Cercetarea fondurilor Bibliotecii Județene și Direcției Județene a Arhivelor Naționale - Vrancea, ca și stagiile de documentare la Arhivele Statului și Biblioteca Universității Naționale din Cernăuți i-au permis autoarei să pună în circuitul științific noi manuscrise. În acest volum sunt înseriate și exemplare din colecția Muzeului din Câmpulung Moldovenesc, precum și două manuscrise dintr-o colecție particulară.

Existența fondurilor de manuscrise deja constituite au determinat-o pe autoare ca în întocmirea catalogului să respecte modul în care acestea au fost organizate de către instituțiile deținătoare, uneori fiind ordonate cronologic, alteori în funcție de momentul în care au intrat în patrimoniul lor. Această opțiune de prezentare a fost determinată, probabil, și de dorința de a facilita regăsirea de către cercetători a respectivelor manuscrise.

Remarcăm deosebita varietate a conținutului acestor scrieri. Pentru secolul al XVIII-lea specifice sunt manuscrisele cu tematică religioasă. Miscelaneele descoperite în mănăstirile moldovene mărturisesc preocuparea călugărilor pentru perfecționarea vieții monastice și a celei bisericesti, pentru mântuire sufletească, pasiunea pentru viețile sfinților. *Pomelnicele* unor

mănăstiri, dintre care reținem pe cele ale Dragomirnei (p. 263) Putnei (p. 293) și Suceviței (p. 342), constituie pentru cercetător o sursă istorică în identificarea unora dintre membrii familiilor boierești donatoare către sfintele lăcașuri. În acest context menționăm și condicile de documente ale respectivelor mănăstiri.

Secolul al XIX-lea marchează o diversificare a conținutului manuscriselor, mărturie a procesului treptat de laicizare a societății. Dintre numeroasele scrieri remarcăm manuscrisele autografe ale lui Ciprian Porumbescu (Golembiowski) (p. 172 -182, 185 - 190).

Este de apreciat inițiativa autoarei de a include în acest catalog și lucrări științifice ale unor cunoscuți cercetători, care nu au apucat să vadă lumina tiparului, dar care prezintă un deosebit interes în calitatea lor de monografii ale unor comune, de volume de documente (cele 13 volume de "Documentele mănăstirilor din Bucovina", întocmite de Teodor Bălan), de lucrări etnografice sau culegeri de folclor (Simion Florea Marian).

Un interes special se impune acordat însemnărilor de pe respectivele manuscrise, reflectând circulația acestora, contexte istorice, date familiare, credințe și atitudini.

Menționăm că autoarea, în "Cuvântul înainte", a sintetizat și informațiile din alte publicații referitoare la manuscrise ce proveneau sau care au circulat în acest spațiu geografic, exprimându-și speranța că acestea mai există încă și nu au fost distruse.

Apreciind calitatea efortului depus de Doamna Mitric, considerăm că, dată fiind deosebita varietate a manuscriselor prezentate și numărul mare al celor contemporane, ar fi fost binevenită întocmirea unei liste cronologice, în care să fie cuprinse, pe lângă datare, titlul manuscrisului și instituția care-l deține. În acest mod ar fi fost facilitată cercetarea, în funcție de domeniul de interes al specialiștilor și nu numai. Activitatea deosebită a Doamnei Mitric de cercetare și publicare a manuscriselor aflate pe teritoriul Moldovei ar trebui asumată și promovată pe întreg spațiul românesc, astfel încât să se elaboreze un Repertoriu Național al Manuscriselor din România.

Mariana Lazăr

LIANA TUGEARU, *Miniatura și ornamentul manuscriselor din colecția de artă medievală românească a Muzeului Național de Artă al României*, vol. II, Simetria, București, 2006, 417 p.

Un nou volum, elegant ca prezentare și calitate a reproducerilor, completează repertorierea manuscriselor miniaturate, aflate în păstrarea celui mai important muzeu de artă al țării. După colecția de manuscrise bizantine și grecești, este rândul colecției de codice slave ilustrate, în număr de 19, inclusiv

un manuscris latin și unul românesc, să fie descrisă sub raportul realizării artistice. Chiar dacă pe prima copertă a catalogului este menționat o sigură autoare, Liana Tugearu, care a realizat fișele de descriere a manuscriselor, repertoriul de față însumează strădaniile unui colectiv interdisciplinar de specialiști: Pavel Mircea Florea a colaborat în calitate de specialist în paleografie slavonă, iar Mihai Caratașu și Natalia Trandafirescu și-au adus contribuția la descrierea codicelui latin și la descifrarea însemnărilor în limbile greacă și latină. Unui număr semnificativ de restauratori, conservatori și chimiști li se datorează starea actuală a acestor codice.

Deși redusă ca număr de piese, colecția de codice slave a Muzeului Național de Artă, moștenită de la Muzeul Național de Antichități și de la fostul Muzeu de Artă Religioasă, înmănunchează 14 manuscrise de o valoare artistică excepțională, în cea mai mare parte a lor cunoscute, publicate și studiate în secolele trecute de istoricii de artă și de filologi, precum și 5 codice cu valoare doar documentară. Din prima categorie face parte o serie de *Tetraevangheliare*, din care cel mai vechi (1435-1436) este cel decorat de Gavril Uric (Ms. 4), *Tetraevanghelul* logofătului Ivan Golia (Ms. 10), *Tetraevanghelul* postelnicului Marcea (1518-1519) (Ms. 7), *Tetraevanghelul* popii Sidor de la Bădeuți (1640, Ms. 20). Din grupul de manuscrise provenind din scriptoriile Țării Românești, sunt de remarcat *Tetraevanghelul* (1583) al popii Ion Sârbul (Ms. 11) și *Slujebnicul* (1656-1657) al lui Radu Sârbu (Ms. 22). Manuscrisele cu numerele 18 și 31 provin din Ucraina subcarpatică, manuscrisul 17 (Minei pe februarie și martie) a fost copiat în Bulgaria, o pantahuză de călătorie (Ms. 24) a ajuns la noi de la Muntele Athos, iar manuscrisul latin cu numărul 29 a fost prescris în Transilvania.

Catalogul propriu-zis se prezintă sub forma unor fișe de descriere, divizate în zece secțiuni (datele de identificare, datele tehnice, starea de conservare, proveniența și circulația cărții, posesori, descrierea analitică a conținutului, însemnări, descrierea ilustrației, a copertelor, bibliografie și expunerile publice), agrementate cu un număr de reproduceri, care ar fi putut să fie mai bogat. Volumul este prevăzut cu numeroase anexe, traduse, ca și toate părțile secțiunii introductive, în limba engleză și utile mai ales istoricilor de artă: glosar de termeni tehnici sau rari, repertoriu iconografic, indice de nume și locuri, repertoriul pigmentilor, tabel cu principalele informații legate de manuscrisele înfățișate.

În ansamblul acestui repertoriu, munca cea mai grea a revenit istoricului de artă Liana Tugearu, ale cărei eforturi, de-a dreptul impresionante, s-au concentrat asupra descrierii tehnice a decorației, dar și asupra plasării fiecărui manuscris în parte în contextul unei școli artistice. Pentru asigurarea acestei dimensiuni comparative, cercetătoarea a pus la contribuție un număr semnificativ de referințe la alte codice păstrate în alte colecții ale țării.

În cele ce urmează, fără a diminua meritele catalogului de manuscrise, aducem aici câteva observații care întregesc sau îndreaptă informațiile prezentate în acest catalog. Este regretabil că descrierea analitică a cuprinsului fiecărui manuscris nu s-a făcut în limba originală, urmată de traducere, potrivit standardelor consacrate ale cataloagelor de acest tip. O astfel de descriere fusese dată deja, în formă litografiată, în 1981 de Lucia Djamo-Diaconiță, Elena Lința și Olga Stoicovici în *Catalogul manuscriselor slavo-române din București*, (p. 13-81). În terminologia folosită la descrierea ilustrațiilor, autoarea a adus unele inovații discutabile: în locul termenului încetățenit în literatura de specialitate *scrib* (copist), se apelează la un cuvânt creat ad-hoc, *scriptor*, prin regresie de la lat. *scriptorium*; pentru *entrelac* s-a folosit *iță*, pentru *ove*, în descriere apare *buline* etc. Transcrierea însemnărilor în limba slavonă prezintă neconcordanțe între textul slavon și traducerea românească în ceea ce privește conținutul acestor note și ortografierea numelor proprii (v. p. 166, 289, cf. Lucia Djamo Diaconiță *op. cit.*, p. 61-63, 73). De asemenea, însemnările în limba română prezintă pasaje ilizibile, rezultate, din câte ne putem da seama, din lectura lor defectuoasă: ex. p. 142, „2 pole galbini, 1 verde, a morita”, trebuie redat „2 pole galbini, 1 verde, 1 mo<h>orita”, fiindcă slova *a* are valoarea de cifră-slovă, iar adjectivul *mohorâtă* = „vânat, cenușiu”. Numele lui Danciu mare armaș din Brâncoveni apare de două ori la p. 180-181 ca *Stanciu*. În descrierea tehnică, lipsesc dimensiunile oglinzii paginii, a miniaturilor, frontispiciilor, vignetelor etc. La bibliografia manuscriselor, ar trebui adăugate: Ioan Ivan, Scarlat Porcescu, *Mănăstirea Neamț*, Iași, 1981, p. 104 (Tetraevanghelul din 1435-1436 al lui Gavril Uric, descriere, reproducerea însemnării de copist); Emil Turdeanu, *L'activité littéraire en Moldavie de 1504 à 1552* în **RER**, IX-X, 1965, p. 124-125 (reproducere și comentariu al însemnării de pe Tetraevanghelul din 1512 al grămaticului Dimitrie referitoare la biruința de la Codrii Cozminului); A.N. Jasinski, *Sotchinienia Kniazia Kourbskavo*, St. Petersburg, 1889, p. 124-136 (despre activitatea de traducere din latină în slavonă a scrierilor patristice răsăritene a prințului Andrei Mihailovici Kurbski, oglindită și în tălmăcirea Omiliilor Sfântului Ioan Hrisostom copiate în Ms. 31).

O discuție aparte merită fișa manuscrisului 22, intitulat de Liana Tugearu *Rânduială de slujbă*, copiat și ilustrat de Radu Sârbu. La p. 280, se indică numele lui Pavel Mircea Florea ca fiind primul care a descifrat criptograma numelui copistului, într-un studiu publicat în 1997. De fapt, criptograma a fost lămurită încă din 1991 de către Alexandru Mareș, la solicitarea noastră, așa cum Pavel Mircea Florea ar fi putut constata citind studiul nostru *Preliminarii la studiul naționalizării serviciului divin: principalele versiuni ale Simbolului credinței (1650-1713)*, apărut în **LR**, XI, 1991, p. 25-31, nota 16. În afară de această atribuire, studiul nostru plasează pentru prima oară versiunea *Crezului* în limba română de la f. 9r-v a *Slujebnicului* lui Radu Sârbu în relație cu celelalte versiuni ale manuscrise și

tipărite din veacul al XVII-lea precum și cu tipăritura *Târnosanie* din 1652, pe care manuscrisul o reproduce (v. și studiul nostru *Preliminarii la studiul naționalizării serviciului divin: unificarea versiunilor Simbolului credinței (1660-1713)*, în **SCL**, XXXIX, 1991, nr. 3-4, p. 351-363. Desigur, așa cum este cunoscut de majoritatea filologilor, Crezul din Ms. 22 nu este prima versiune a *Mărturisirii de credință* în limba română, așa cum se pretinde în cartea pe care o recenzăm aici la p. 285, unde se reproduce textul Crezului „pentru prima oară prima traducere în limba română”. Prioritatea tălmăcirii o are diaconul Coresi, în *Liturghierul* din 1570, editat de Alexandru Mareș în 1969, urmat de alte două versiuni manuscrise din prima jumătate a secolului al XVII-lea, pentru care v. studiul nostru din revista **LR**, p. 25. Titlul ales de Liana Tugearu (*Rânduială la slujbă*) împreună cu motivarea lui (p. 281 și 286) sunt parțial greșite. În chip evident, Ms. 22 este un *Slujebnic arhieresc (Archieratikon)*, adică un Molitvelnic destinat numai clerului înalt, din moment ce conține slujbele ungerii episcopului și pe cele de competența exclusivă a arhierelui (*ierurgii, sacramentalia*): sfințirea bisericii, a prestolului, antimisului etc. Pentru că lipsesc din bibliografia manuscrisului 22, amintim aici că primii care au semnalat și studiat manuscrisul 22 au fost mitropolitul Iosif Naniescu și Ghenadie Enăceanu, editorul *Condiciei Sfinte a Mitropoliei Ungrovlahiei*, București, 1886, p. 39-40 și 107-108.

Între cele 19 manuscrise repertoriate, spațiul cel mai mare îl ocupă descrierea Ms. 18, *Tâlcuire la Apocalipsa Sfântului Ioan Teologul*, atribuit scriptoriului mănăstirii Lavra Pecerska de la Kiev și datat de Liana Tugearu 1775. Copie a unei tipărituri kieviene din 1625, codicele se remarcă prin 67 de miniaturi reprezentând scene din Apocalipsă, ce nu se regăsesc în modelul tipărit. Autoarea oferă cititorului o foarte amănunțită descriere interpretativă a iconografiei Apocalipsului, pe măsura rarității acestui ciclu în cultura noastră figurativă, din nefericire slab susținută de numărul redus al reproducerilor. Pentru datarea și stabilirea relației codicelui cu tipăritura din 1625, autoarea s-a străduit din răspuțeri să depășească obstacolele inerente unei documentări în afara granițelor țării. După ce se elimină ipoteza înrâuririi gravurilor din ediția din 1625, în cele din urmă, datarea (ultimul pătrar al secolului al XVIII-lea) se reazemă doar pe filigranele și contramarca hârtiei codicelui. Nu este singurul motiv care o face mai puțin convingătoare. O serie de alte întrebări îi șubrelesc soliditatea. Cea dintâi ar privi rostul unei copii manuscrise atât de târziu, după ce la începutul secolului al XVII-lea, cărturarii de la Kiev investiseră într-o ediție tipărită. După această ediție princeps s-a efectuat de altfel, din porunca domnului Constantin Brâncoveanu, prima traducere în limba română la 1704, tălmăcire păstrată în *ms. rom. BAR 2469* (v. Damian Bogdan, *Cărți rusești în țara noastră sub Constantin Brâncoveanu*, în **BOR**, LXXIV, 1956, p. 551-552 și Violeta Barbu, *Miniatura brâncovenească*, București, 2000, p. 84). Cea de-a doua nedumerire este iscată de lipsa surprinzătoare de argumente de ordin paleografic;

oricât de răspândită ar fi tradiția imitației, totuși scrierea semicursivă slavonă, în care a fost copiat manuscrisul, nu poate fi aceeași la distanță de un secol, cu alte cuvinte credem că este imposibil ca din punct de vedere paleografic să nu se poată lămuri dacă un manuscris aparține paleografic sfârșitului secolului al XVII-lea, cum înclinase inițial să creadă Liana Tugearu (p. 340) sau sfârșitul veacului următor (1775, datarea finală propusă). Cea de-a treia întrebare este legată de raportul, neadus în discuție de Liana Tugearu, dintre acest manuscris și ciclul *Apocalipsei* zugrăvit în ambianța așa-zisei școli de gravură de la Kiev, fondată de Pamvo Berynda în primele decenii ale veacului al XVII-lea, din care fac parte pictorul ucrainean Prokopie și ruteanul Vasilij Koreni, transferat mai apoi la Moscova (1691-1692). Aceștia sunt autorii unor cicluri de gravuri ale *Apocalipsei*, imitate după gravorul flamand Claes Jansz Visscher (Piscator) (1587-1660), autorul lui *Theatrum biblicum*, care a inspirat și pictura frescelor *Apocalipsei* în Rusia, Ucraina și Serbia. Însăși Biserica Sfintei Treimi a Lavrei Pecerska de la Kiev era acoperită cu fresce inspirate din *Biblia* lui Piscator (pentru școala de la Kiev și ciclul *Apocalipsei* v. Walter Deluga, *Les gravures orthodoxes et gréco-catholiques de la République Polonaise des XVIIe et XVIIIe siècles*, în **RES**, LXVI, 1994, nr. 1, p. 273, idem, *Prints for a Monastery in Kiev* în „Print Quarterly”, XIII, 1996, nr. 1, p. 10-19; Alexandr Lavrov, *Les gravures religieuses comme médiatrices dans les échanges culturels (Ukraine et Russie des XVIe-XVIIIe siècles)*, în vol. *Frontiers of Faith. Religious Exchange and Constitution of Religious Identities 1400-1750*, ed. de Eszter Andor și István György Tóth, Budapest, 2001, p. 267-271). Un element important în această apropiere îl constituie faptul că pictorii ucraineni au introdus în ciclul occidental al *Apocalipsei* preluat de la Piscator scene din tradiția eshatologică ortodoxă cum ar fi istoria celor doi profeți Ilie și Enoh, uciși de Antihrist, ilustrație regăsită în Ms. 18 al Muzeului Național de Artă la f. 97v. Popularitatea acestui ciclu în ambianța școlii de la Kiev în a doua jumătate a secolului al XVII-lea ne face să privim cu mai multă circumspecție datarea atât de târzie propusă de Liana Tugearu.

Violeta Barbu

Însemnări de pe manuscrise și cărți vechi din Țara Moldovei, ed. I. Caproșu și E. Chiaburu, vol. I (1429-1750), Casa Editorială Demiurg, Iași, 2008, 665 p.

Lucrarea, rod al unei îndelungate și sistematice cercetări, își propune, așa cum aflăm din prefață, culegerea și reproducerea însemnărilor de pe manuscrisele și tipăriturile din Moldova, din secolul al XV-lea până în veacul al XVIII-lea.

Autorii atrag atenția asupra importanței deosebite a însemnărilor, privite ca o valoroasă sursă istorică, ce poate furniza informații în plan social-economic, politic, religios sau cultural și care, spre deosebire de alte categorii de surse, are o încărcătură emoțională și personală mai puternică. În plus, se surprind unele aspecte greu perceptibile în documentele propriu-zise sau în cronicile. Astfel, însemnările prezintă elemente legate de genealogie, de fenomene meteorologice sau seismice ori aspecte legate de starea civilă, care sunt rareori puse în lumină de alte categorii de izvoare, dar care sunt esențiale pentru o corectă înțelegere a vieții cotidiene sau a mentalității la un moment dat.

Autorii au cules informațiile printr-o muncă minuțioasă, ce a constat în consultarea sistematică a cataloagelor de manuscrise românești, grecești sau slavone, a inventarelor arhivistice, a volumelor de documente și în final prin contactul direct cu manuscrisul sau cartea veche tipărită. Au beneficiat în acest sens, după cum ei înșiși afirmă, de rezultatele lucrărilor unor specialiști, precum C. Litzica, M. Caratașu, E. Lința, care au publicat cataloage de manuscrise grecești sau slavo-române și au folosit, de asemenea, unele lucrări mai recente, ca cele ale Olimpiiei Mitric. Bibliografia, cuprinzând deopotrivă periodice și lucrări generale, se evidențiază nu doar prin bogăția autorilor citați, dar și prin aceea că este realizată din lucrări de valoare, ale unor persoane competente în domeniu.

În ceea ce privește modul de prezentare a inscripțiilor, I. Caproșu și E. Chiaburu au ales formula specifică editării documentelor, anume publicarea textului în limba originală, respectiv slavă, greacă sau chiar polonă, urmată de traducerea în limba română și finalizată prin trimiterea exactă la izvorul menționat și la locul unde acesta se găsește în prezent, precum și la alte referințe bibliografice. Totodată se fac unele precizări esențiale în note. Cu alte cuvinte, autorii au respectat cu strictețe standardele științifice cerute de publicarea de izvoare istorice, nerezumându-se doar la furnizarea traducerii în limba română.

Dintre tipurile de însemnări prezentate, constatăm că predomină cele care fac referire directă la persoana implicată în realizarea manuscrisului sau la cumpărarea acestuia. Mențiunile pot fi în aceste cazuri mai scurte, cuprinzând numele și funcția copistului și data terminării lucrării sau mai lungi, în acest ultim caz, pe lângă datele de mai sus, apărând și informații suplimentare, care înfățișează din porunca cui s-a săvârșit opera, elemente legate de costuri, locul unde s-a efectuat munca sau scopul acesteia. În afara acestui gen de însemnări, apar și altele, care consemnează aspecte legate de viața personală a copistului, a cumpărătorului sau a deținătorului de carte, precum data căsătoriei, data la care s-a născut un copil sau moartea unui membru al familiei. Referitor la manuscrisele și cărțile pe care s-au conservat aceste însemnări, se observă ca ele sunt, în cea mai mare parte dintre cele utilizate în cultul divin, precum Sf. Evanghelie, Octoih, Liturghier, însă găsim și lucrări de istorie, ca letopisețe sau

opere ale lui Dimitrie Cantemir. Totodată apar și lucrări de natură juridică, ca în cazul Cărții românești de învățatură .

La finalul lucrării găsim un indice general, bine alcătuit, care alături de alte elemente, precum respectarea cu acribie a normelor de editare de documente, realizarea unei bibliografii de valoare și a unei liste de sigle și prescurtări, aduce o dovadă în plus asupra profesionalismului cu care autorii, respectiv I. Caproșu și E. Chiaburu și-au dus la bun sfârșit munca, aceea de a prezenta publicului, într-o manieră științifică însemnările moldovenești de pe manuscrise și tipărituri. Toate acestea arată respectul manifestat de autori față de cititori, pe de o parte și față de documente, pe de altă parte.

Oana-Mădălina Popescu

Русская и украинская дипломатия в международных отношениях в Европе середины XVII в. (Russian and Ukrainian Diplomacy in the European International Relations in the Middle of the XVII-th Century), red. M. C. Мейер, Л. Е. Семенова, Б. Н. Флоря, И. Шварц, „Гуманитарий”, Москва, 2007, 579 p.

Acest *corpus* de documente este rezultatul cooperării istoricilor ruși cu istorici din Austria, Danemarca și Suedia, în cadrul proiectului “*Diplomația rusească și ucraineană în Eurasia în anii 50’ ai secolului al XVII-lea*”, și urmărește continuarea publicării documentelor din arhivele rusești, începută în secolul al XIX-lea, având în centru activitatea diplomației rusești și a Hatmanatului Ucrainei în timpul crizei internaționale de la mijlocul secolului al XVII-lea, cauzată de conflictul ruso-polono-ucrainean. Războiul dintre Rusia și Polonia din a doua parte a anilor 50’ din secolul al XVII-lea și „unirea” cazacilor cu Rusia au determinat mari schimbări în relațiile internaționale, ducând la implicarea tuturor puterilor europene. Editorii au urmărit să evidențieze rolul Rusiei în politica internațională de la mijlocul secolului al XVII-lea, în urma faptului că au constat o anumită „rămăneri în urmă” față de modul în care istoricii ucraineni au lucrat la așezarea Ucrainei în tabloul general al afacerilor europene din această vreme. Acest volum cuprinde documente păstrate la Российский Государственный Архив древних актов (Arhiva rusească de stat a actelor vechi; RGADA), cu informații despre o mulțime de țări: din Suedia până în Imperiul otoman (de altfel, articolele din volum au fost așezate în această ordine). Un loc aparte îl ocupă documentele Hanatului Crimeei, păstrate în arhivele rusești; pentru că arhivele Hanatului au dispărut, rolul Crimeei în relațiile internaționale în secolul al XVII-lea se poate reconstitui și din corespondența hanilor cu țarul rus sau cu sultanul otoman. În urma cooperării cu istoricii străini, în volum au fost cuprinse documente din arhive europene importante (Viena, Stockholm, Copenhaga, Budapesta), referitoare la relațiile

internaționale de la mijlocul secolului al XVII-lea. Autorii articolelor și editorii volumului au publicat documentele după *Regulile publicării documentelor istorice* (Moscova, 1990), fiecare act fiind însoțit de note arhivistice și de bogate note istorice. Totuși am constatat o oarecare inconsecvență la întocmirea rubricii *ediții*, unde nu s-a semnalat întotdeauna faptul că documentul a mai fost publicat. Volumul cuprinde 10 contribuții, pe care le vom rezuma succint în cele ce urmează:

I. Volumul se deschide cu un mare grupaj de documente despre *Rusia și Suedia la mijlocul secolului al XVII-lea*, împărțit în două capitole: primul capitol, semnat de E. I. Kobzareva (*Materiale din arhivele rusești despre relațiile ruso-suedeze la mijlocul secolului XVII*), cuprinde 14 documente, dintre 24 august 1655 (dispozițiile solului K. Ievlev, trimis la regele suedez Carol X Gustav) și 3 noiembrie 1656 (scrisoarea lui Magnus Gabriel de la Gardie către cneazul Iacov Cudenetovici Cercaski, cu privire la limitarea privilegiilor pentru proprietățile lituaniene ale hatmanului Ianusz Radziwiłł), iar al doilea capitol, scris de S. Dalgren (*Surse pentru tratativele ruso-suedeze în 1655-1657*), cuprinde 22 documente, cu o introducere largă în limba engleză; documentele sunt redactate în limba suedeză, cu traducere rusească (lipsește traducerea la documentele nr. 7 și 9), sau în limba latină, cu un rezumat dezvoltat în engleză. Grupajul documentar se păstrează în Arhivele Naționale ale Suediei (Risksarkivet, Stockholm) și conține documente situate cronologic, între 3 iunie 1655 (memorialul secret al regelui suedez Carol X Gustav pentru emisarii trimiși la Moscova: Gustav Bielke, Alexandru von Essen și Philip von Krusenstiern, cu însărcinarea de a continua tratativele de pace) și 31 iulie 1657 (scrisoarea solului suedez Gustav Bielke către regele Carol X Gustav); documentul nr. 5 (înțelegerea între Suedia și nobilii lituanieni pentru intrarea marelui ducat în componența Suediei) a fost semnat de marele duce Ianusz Radziwiłł și de arhiepiscopul de Marcianopol, Petru Parcevici (alături de alte 1150 de semnături).

II. B. N. Florea, în articolul *Relațiile ruso-poloneze în anii 50' din secolul XVII*, publică 17 documente din vara-toamna anului 1656, privitoare la tratativele de pace ruso-polone de la Vilnius: nr. 1 (1656 iulie 10; marea poruncă primită de marea solie rusească, în frunte cu N. I. Odoevski); nr. 2 (1656 după iulie 10; instrucțiunile tainice primite de marea solie); nr. 3 (1656 iulie 14, p. 146-192, copia articolelor primite de solul N. I. Odoevski); nr. 4 (1656 august-septembrie; din instrucțiunile primite de sol pentru negocierile cu nobilimea lituaniană); nr. 5-17 (13 scrisori ale țarului Alexei Mihailovici către solie). Apoi, editorul publică două documente din august-septembrie 1656, referitoare la convocarea solilor șleahței lituaniene la tratativele de pace de la Vilnius, și 12 documente, dintre 9 august și 29 octombrie 1656, despre relațiile guvernului rus cu hatmanul Wincenty Korwin Gonsiewski (unele documente nu au traducerea în limba rusă). Articolul se încheie cu prezentarea materialelor

misiunii diplomatice a lui A. I. Nesterov la regele Ioan Cazimir (două documente din septembrie-noiembrie 1656).

III. I. Șvarț, H. Augustinovici (*Relațiile Habsburgilor cu Rusia și Ucraina în perioada crizei internaționale de la mijlocul secolului XVII*) publică 21 documente din arhivele imperiale din Viena (Haus-, Hof- und Staatsarchiv – Wien), situate cronologic între octombrie 1654 (copia actului de numire a solilor trimiși de țarul Alexei Mihailovici la împăratul Ferdinand III) și 12 februarie 1659 (scrisoarea stolnicului Iacov Liharev și a diacului Ivan Pescov către împăratul Leopold I despre dificultățile drumului de întoarcere la Moscova). Grupajul conține și instrucțiunile împăratului către arhiepiscopul Petru Parcevici, trimis cu solie la Bogdan Hmelnițki și la Oastea Zaporojeană (nr. 8, 10 ianuarie 1657⁹), alături de actul privitor la cheltuielile efectuate de solii, Petru Parcevici și Cristofor Marianovici, în misiunea diplomatică la hatmanul Bogdan Hmelnițki (nr. 16, sfârșitul anului 1657 - începutul anului 1658).

IV. E. I. Kobzareva editează în articolul, *Relațiile Rusiei cu Brandenburgul în anii 50' din secolul XVII*, 11 documente din Fondul 74, Relațiile Rusiei cu Prusia, de la RGADA, din intervalul cronologic: 30 aprilie – 19 mai 1656 (instrucțiunile solului D. E. Mășețkii, privitoare la tratativele cu Brandenburgul, desfășurate pentru încheierea unei alianțe împotriva Suediei) – 16 aprilie 1657 (scrisoarea principelui Frederic-Wilhelm către țarul Alexei Mihailovici despre condițiile în care Brandenburgul va păstra pacea cu Rusia).

V. O. V. Havanova a strâns în studiul, *Principatul Transilvaniei în perioada conflictului ruso-polonez pentru Ucraina în anii 50' ai secolului XVII*, 26 documente din Arhiva de Stat a Ungariei (Budapesta) și din RGADA: de la 8 martie 1654 (scrisoarea regelui polon Ioan Cazimir către principele transilvănean Gheorghe Rákóczy II, cu vești despre trecerea Oștirii Zaporojene, în frunte cu hatmanul Bogdan Hmelnițki, sub jurisdicția țarului rus și cu rugămintea de a-și pregăti oastea pentru luptele cu cazacii) până la 28 august 1657 (*post-scriptum*-ul unei scrisori a pisarului Ivan Vâhovski către voievodul kievean Andrei Buturlin, despre înfrângerea principelui transilvănean Gheorghe Rákóczy II). Dintre aceste documente, nepublicate până acum, potrivit rubricii *ediții*, sunt: nr. 3 (începutul anului 1654; scrisoarea hanului tătar către domnul moldovean Gheorghe Ștefan, cu rugămintea de a i se trimite informații adevărate despre raporturile polono-zaporojene); nr. 4 (9/19 februarie 1656, Cighirin; scrisoarea hatmanului Bogdan Hmelnițki către principele Transilvaniei Gheorghe Rákóczy II, despre trimiterea unui sol zaporojean în Transilvania; solia era răspunsul la solia nobilului transilvănean, Stefan Luths, la Cighirin, din septembrie 1655); nr. 5 (22 martie/1 aprilie 1656, Cighirin; scrisoarea hatmanului Bogdan Hmelnițki către principele Transilvaniei Gheorghe Rákóczy II, prin care își arată

---

⁹ Actul a fost publicat și în Hurmuzaki - Slavici, *Documente*, V/1, București, 1885, p. 37-38.

nădejdea în stabilirea unor relații prietenești); nr. 8 (5 iulie 1656, Cighirin; scrisoarea solului hatmanului, Andrei Grecul, către principele transilvănean Gheorghe Rákóczy II, despre plecarea solului principelui, Gheorghe Raț, în Rusia); nr. 9 (6 iulie 1656, Cighirin; scrisoarea hatmanului Bogdan Hmelnițki către principele transilvănean Gheorghe Rákóczy II, despre trimiterea soliei lui Raț la țarul Alexei Mihailovici și despre întoarcerea solilor ucraineni din Transilvania); nr. 11 (7/17 septembrie 1656, Cighirin; scrisoarea hatmanului Bogdan Hmelnițki către principele transilvănean Gheorghe Rákóczy II, cu mulțumiri pentru expedierea scrisorii regelui suedez și cu înștiințări despre vizita solului transilvănean la Moscova).

VI. O. V. Ivanova (*Tratatulele ruso-daneze din anii 1656-1659*) publică 6 documente din Fondul Legăturile Rusiei cu Danemarca de la RGADA și din Arhiva de Stat a Danemarcei de la Copenhaga, începând cu scrisoarea solului rus, cneazul D. E. Mășețkii, despre șederea în Copenhaga și discuțiile cu regele (datat 1656) și până la 7 august 1657 (instrucțiunile lui Hans Oldeland, solul danez la Moscova, pentru tratativele cu țarul Alexei Mihailovici).

VII. M. S. Meier, S. F. Faizov, *Politica Porții privitoare la relațiile Rusiei și Ucrainei la mijlocul secolului XVII*. Acest articol cuprinde cinci documente din RGADA și din Arhivele de Stat din Viena, începând cu 27 iulie 1654 (scrisoarea lui Zulfikar aga, traducător în cancelaria sultanului, către țarul Alexei Mihailovici, cuprinzând o plângere împotriva cazacilor de pe Don și vești despre a doua ridicare la tron a hanului Muhamed Ghiray în locul răposatului Islam Ghiray) și aprilie-iunie 1657 (raportul rezidentului imperial la Constantinopol, S. Reniger, către Leopold I, cu informații bogate despre Transilvania, Moldova și Țara Românească¹⁰); raportul rezidentului austriac a fost așezat greșit, în rândul actelor din anul 1656, astfel că ultimul document din grupaj este din iunie 1656 (solia trimisă de dogele venețian către șahul iranian Abbas II cu propunerea de alianță împotriva Porții).

VIII. S. F. Faizov, *Din corespondența hanului Crimeei cu țarul rus și regele polon, 1654-1658*, publică opt documente din RGADA, situate între 1654 martie 15 – mai 15 (*mohabbat-name* a hanului Islam Ghirai III către țarul Alexei Mihailovici despre atacurile cazacilor de pe Don asupra stăpânirilor hanului și ale padișahului otoman) și 23 mai 1658 (*mohabbat-name* a hanului Muhamed-Ghiray către țarul Alexei Mihailovici cu proteste împotriva noii intitulări a țarului și cu referiri la situația din Ucraina și Polonia).

IX. L. E. Semenova este unul dintre istoricii cei mai buni în domeniul relațiilor ruso-române din secolele XV-XIX, iar în articolul *Moldova și Țara Românească în contextul conflictului ruso-polonez în anii 50' din secolul XVII*,

---

¹⁰ Un rezumat al raportului a fost publicat de Hurmuzaki, *Fragmente din istoria românilor*, t. III, trad. de Ioan Slavici, București, 1900, p. 290-293 (această ediție nu este menționată, raportul fiind considerat inedit).

publică 19 documente din RGADA, dintre care inedite, din păcate, sunt doar două: nr. 4 (1654 aprilie; din răspunsurile date la Departamentul Solilor de solul moldovean Ivan Grigorievici, trimis la țarul Alexei Mihailovici) și nr. 13 (1656 mai 21; răspunsurile date la Departamentul Solilor de solii moldoveni, mitropolitul Sucevei Ghedeon și logofătul Grigore Neaniul¹¹). Mitropolitul și logofătul au discutat cu diacul de Dumă, Almaz Ivanov, care le-a expus pe scurt evoluția raporturilor ruso-moldovene, începând cu aprilie 1654, atrăgându-le atenția că domnul Moldovei, Gheorghe Ștefan, a avut o atitudine oscilantă; solii arată că această poziție s-a datorat fricii permanente de turci și tătari și raporturilor încordate cu Bogdan Hmelnițki; de asemenea, îl informează că și domnul muntean, Constantin Șerban, își va trimite solii la Moscova, iar poziția comună a celor două țări române se va stabili prin trimiterea mitropolitului Țării Românești, Ignatie, la Gheorghe Ștefan. Pe lângă multe alte lucruri importante, solii i-au spus diacului că oastea Moldovei se poate ridica la 40.000 de oameni, iar a Țării Românești la 50.000; în acest din urmă caz, alți 12.000 de oșteni s-ar mai putea strânge, dintre cei care s-au răspândit în domniile din urmă. Alte trei documente au rubrica *ediții* liberă, astfel că ar putea fi considerate inedite, numai că ele au fost deja publicate: nr. 1 (1654 după februarie 7 – gramota țarului Alexei Mihailovici către domnul moldovean Gheorghe Ștefan cu vești despre trecerea sub ascultare rusească a Oștirii Zaporojene în frunte cu hatmanul Bogdan Hmelnițki și cu cerința de a nu acorda ajutor regelui polon¹²); nr. 2 (1654 februarie 18; scrisoarea domnului moldovean, Gheorghe Ștefan, către țarul Alexei Mihailovici despre sosirea la Iași a lui Arsenie Suhanov, aflat în drum spre Muntele Athos¹³); nr. 7 (1654 august 6 – Scrisoarea domnului moldovean Gheorghe Ștefan către țarul Alexei Mihailovici cu mulțumiri pentru contribuția la stabilirea relațiilor prietenești cu hatmanul Bogdan Hmelnițki¹⁴).

X. Ultimul articol din volum aparține cercetătoarei V. G. Cențova, care a publicat în ultimii ani mai multe studii importante privitoare la istoria Răsăritului Europei în secolul al XVII-lea, așa cum se oglindește în arhivele bogatele arhive

¹¹ Documentul a fost semnalat în *Исторические связи народов СССР и Румынии в XV – начале XVIII в. Документы и материалы в трех томах. Relațiile istorice dintre popoarele U. R. S. S. și România în veacurile XV-începutul celui de-al XVIII-lea. Documente și materiale în trei volume*, II, Moscova, 1968, p. 392, nota 192.

¹² Documentul a fost publicat în *Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах*, III (1651-1654), Moscova, 1954, p. 545-546, nr. 234 (vezi și Petronel Zahariuc, *Țara Moldovei în vremea lui Gheorghe Ștefan voievod (1653-1658)*, Iași, 2003, p. 204).

¹³ *Исторические связи (Relațiile istorice)*, II, p. 244-246, nr. 79 (vezi și Petronel Zahariuc, *op. cit.*, p. 201-202).

¹⁴ Scrisoarea a fost publicată în *Исторические связи (Relațiile istorice)*, II, p. 258-259, nr. 84 (vezi Petronel Zahariuc, *op. cit.*, p. 227-228).

rusești, iar acum publică 20 de documente, majoritatea inedite, în studiul, *Documentele fondului „Relațiile Rusiei cu Grecia” (RGADA) despre istoria diplomației rusești și ucrainene și a relațiilor internaționale în Estul și Sud-Estul Europei în 1654-1658*. Documentele au fost publicate și în volum separat¹⁵; ediția de față nu cuprinde consistentul studiu introductiv din volumul de autor¹⁶.

La sfârșitul volumului, editorii au alcătuit o listă cronologică cu rezumatele prescurtate ale documentelor (între 1654 înainte de 7 februarie și februarie 1659), în limbile rusă și engleză și un indice de nume și de autori citați în note; consider că ar fi fost mai mult decât binevenit și un indice toponimic.

Acest volum aduce informații noi și interesante despre contextul politic zbuciumat din Europa mijlocului de secol XVII, în care un rol important a fost jucat și de Transilvania, Moldova și Țara Românească. Istoriografia românească are mult de câștigat din folosirea informațiilor generale și de amănunt cuprinse în documentele editate cu înalt profesionalism de acest grup european de istorici, coordonat de importanți specialiști ruși.

Petronel Zahariuc

ANGELINA DASKALOVA, MARIA RAIKOVA, *Gramoti na bălgarskite țare* (Documente ale țărilor bulgari), Akademično izdatelstvo „Marin Drinov”, Sofia, 2005, 447 p. + 8 facsimile.

Diplomele emise de cancelaria țărilor bulgari din vremea celui de-al doilea țarat au văzut din nou lumina tiparului într-o ediție realizată de filologi de la Institutul de Limbă Bulgară al Academiei Bulgare de Științe.

Cele 8 documente, atâtea câte s-au mai păstrat, îi au ca emitenți pe țarii: Ioan Asan II (2 documente-*Ватопедска грамота, Дѹбровнишка грамота*), Constantin Asan-Tih (*Виргинска грамота*), acestea datând din secolul al XIII-lea, pe Ioan Alexandru (2 documente-*Зографска грамота, Оряховска грамота*), Ioan Șișman (2 documente - *Рилска грамота, Витошка грамота*) și Ioan Strațimir (*Брашовска грамота*), pentru secolul al XIV-lea. Cea din urmă face referire la spațiul românesc, în speță la privilegiile acordate negustorilor brașoveni. Publicate integral, fără traducerea bulgară a textului slav, neajuns care este suplinit de existența unui dicționar, documentele țărilor pot fi cunoscute de cei interesați și sub aspectul formei, nu doar al conținutului, datorită facsimilelor care însoțesc

---

¹⁵ В. Г. Ченцова, *Восточная церковь и Россия после Переяславской рады. Документъ*, (*Biserica Răsăriteană și Rusia după Rada de la Perejaslav. Documente*), Moscova, 2004, 176 p.

¹⁶ Vezi recenzia mea din *SMIM*, XXV, 2007, p. 298-313.

volumul. Se remarcă, din acest ultim punct de vedere, sigiliul atârnat al diplomei lui Ioan Șișman (*Рилска грамота*), de altfel cel mai important și mai întins dintre documente, având ca beneficiar mănăstirea Rila, ale cărei posesiuni sunt confirmate cu acest prilej. Tradiția cancelariei bulgare, de redactare, de scriere și de validare a actelor poate fi astfel comparată cu tradiția creată mai târziu în cancelaria țărilor române extracarpatică, ambele fiind reprezentative și la nivelul simbolic al ideologiei suveranului.

Ediția de față mai include un dicționar, care reprezintă contribuția principală a editorilor și ocupă cea mai mare parte a volumului (p. 41-424), oferind traducerea bulgară a lexicului documentelor, toate contextele în care se regăsește fiecare cuvânt și diversele sale forme gramaticale apărute cu ocazia acestor întrebări. Se adaugă și o bibliografie a lucrărilor care valorifică informația istorică, juridică sau lingvistică a diplomelor, semnalând totodată și edițiile anterioare ale acestora.

Lucrarea poate fi utilă deopotrivă pentru slaviști și pentru istoricii preocupați de istoria instituțională, politică și culturală a sud-estului Europei, inclusiv a țărilor române, în condițiile în care statalitatea românească și cea bulgară au o moștenire bizantină comună, iar existența celui de-al doilea țarat bulgar se întrepătrunde cu istoria vlahilor sud-dunăreni.

Florina Manuela Constantin

NICOLAE IORGA, *Scrieri alese. Cuvântări și comunicări rostite la Academia Română*. Partea I, ediție îngrijită de dr. Dorina N. Rusu, Edit. Academiei Române, București, 2007, LX + 750 p. (Cărți de căpătâi, IV).

Secretarea Secției de Științe Istorice și Arheologie a avut fericita inspirație de a culege și reedita manifestările științifice și protocolare ale lui Nicolae Iorga în cadrul Academiei Române unde prezența sa timp de peste patru decenii s-a impus printre cele mai fecunde. Cei care manifestă interes pentru istoria Academiei Române și în chip special pentru prestigiul pe care l-a imprimat acestei instituții de mare însemnătate națională geniul creator pe multiple planuri al istoricului român vor găsi material abundent de informație și reflecție în acest volum masiv, alcătuit cu competență și devotament. Textele reeditate cuprind fie evocări ale unor personalități culturale și politice din trecut și din contemporaneitatea autorului, fie comunicările sale științifice în secția istorică consacrate în deosebi trecutului medieval românesc. O foarte utilă cronologie a activității lui N. Iorga în Academia Română precede ediția textelor. Devin accesibile specialiștilor, adunate laolaltă, lucrări altminteri risipite în diverse publicații mai puțin la îndemâna cercetătorilor. Așteptăm cu mult interes continuarea lucrării. Unul dintre capitolele cele mai însemnate ale istoriei

Academiei Române, cel legat de numele lui Nicolae Iorga, este restituit integral cunoașterii noastre.

Șerban Papacostea

ȘERBAN PAPACOSTEA, VIRGIL CIOCÎLTAN, *Marea Neagră răspântie a drumurilor intercontinentale (1204-1453)*, Ovidius University Press, Constanța, 2007, 360 p. + 2 h.

În anul 1990 lua naștere în Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”, la inițiativa profesorului Șerban Papacostea, programul de studii consacrat istoriei Mării Negre. Inițiativa avea drept scop, la acea dată, revitalizarea unei direcții de cercetare în care istoriografia română excelase în perioada interbelică. Reînnoarea legăturii cu tradiția întemeiată de Nicolae Iorga și Gheorghe I. Brătianu presupunea însă mai mult decât identificarea unei teme. Era nevoie de formarea unor specialiști, de aducerea la zi a bibliografiei, de racordarea la metodele istoriografiei occidentale și, nu în ultimul rând, de valorificarea rezultatelor cercetării. Toate aceste precizări par de o banalitate extremă, dar pentru cei care cunosc cât de cât contextul în care s-a „dezvoltat” cercetarea umanistă în România post-decembristă, proiectul propus în 1990 poate părea supra-dimensionat. Cu toate acestea, la aproape două decenii de la lansare, rezultatele justifică eforturile depuse. Sub îndrumarea profesorului Papacostea s-a format o nouă generație de istorici care acoperă un larg evantai tematic și un vast interval cronologic (din veacul al XIII-lea până în secolul al XX-lea); cercetările acestora, în arhive și biblioteci, s-au concretizat într-un număr de volume care, în ciuda vicisitudinilor de tot felul, au continuat, an de an, să apară; în sfârșit efortul de a integra munca specialiștilor români într-o rețea de cercetare internațională s-a materializat printr-o serie de manifestări științifice și, mai ales, prin publicarea la Roma, în condiții grafice de excepție, a revistei *Il Mar Nero*. La acest bilanț se poate adăuga recentul volum elaborat de Șerban Papacostea în colaborare cu Virgil Ciocîltan, *Marea Neagră răspântie a drumurilor intercontinentale (1204-1453)* publicat la editura Ovidius University Press din Constanța.

Volumul a avut ca punct de pornire prelegerile pe care cei doi autori le-au susținut de-a lungul anilor la Facultatea de Istorie a Universității „Ovidius” din Constanța. Lucrarea constituie însă mai mult decât un curs universitar; este, în egală măsură, un bilanț al cercetării istorice românești, o prezentare sintetică a unui subiect de mare actualitate și, nu în ultimul rând, o introducere în atelierul istoricului, prin publicarea unei consistente anexe documentare menită să-i familiarizeze pe studenți și masteranzi cu tipul de documente specific domeniului, cu problemele puse de acestea.

Limitele cronologice ale lucrării marchează două momente cruciale din istoria medievală a Mării Negre. Anul 1204 a însemnat prăbușirea Imperiului Bizantin sub loviturile cruciadei a IV-a și începutul perioadei de transformare a bazinului pontic într-o „placă turnantă” a comerțului euro-asiatic. Anul 1453 a marcat, în schimb, punctul final al „perioadei de aur” din istoria medievală a Pontului Euxin și începutul instaurării hegemoniei otomane. Sfertul de mileniu care separă cele două repere temporale este disecat cu minuțiozitate de cei doi autori, cititorul fiind purtat de-a lungul drumurilor comerciale, terestre și maritime, din zona gurilor Dunării și a Mării Negre până în orașele celor „1001 de nopți” (Samarkand, Buhara, Tabriz) și de aici până în Extremul Orient.

Primele capitole identifică principalii factori care au contribuit la transformarea spațiului pontic într-o răscruce a drumurilor comerciale euro-asiatice. Dintre aceștia, autorii insistă pe drept cuvânt asupra întâlnirii dintre agenții marelui comerț (negustorii italieni) și factorii politici capabili să asigure desfășurarea în siguranță a schimburilor (hanatele mongole). Din această simbioză a rezultat un sistem comercial care a inclus rețele de drumuri la distanțe scurtă, medie și lungă, centre comerciale cu o dezvoltare explozivă (Caffa, Tana, Trapezunt, Pera, Chilia, Cetatea Albă), flux constant de mărfuri și metale prețioase. Comerțul a generat, pentru fiecare partener implicat, politici comerciale. Dacă pentru riverani esențială a fost atragerea unui cât mai mare număr de negustori în centrele Pontului Euxin, fapt ce ar fi asigurat implicit venituri sporite pentru vistierii, pentru oamenii de afaceri genovezi și venețieni primordială a fost excluderea oricărei concurențe.

Acest obiectiv a generat numeroase tensiuni între cele două Republici și trei mari conflicte pentru supremație. Cartea insistă mai puțin pe desfășurările militare și mai mult pe consecințele acestor ciocniri militare pentru comerțul regiunii. Această abordare are avantajul de a surprinde dinamica sistemului; în opoziție cu alte lucrări care au insistat pe ideea că toate conflictele sus-menționate s-au încheiat prin păci „albe”, care nu au modificat cu nimic raportul de forțe anterior, lucrarea de față analizează în detaliu felul în care genovezii au căutat permanent să compenseze pierderile provocate de desfășurarea războaielor prin ajustarea permanentă a pârghiilor comerciale, prin adaptarea la modificările de conjunctură. Astfel, cartea surprinde felul în care Republica liguă a trecut de la simpla implantare în anumite puncte de pe litoralul pontic, la directă administrare a unor întregi segmente de țărm (exemplul cel mai elocvent fiind zona cuprinsă între gurile Dunării și Peninsula Crimeea) și apoi la crearea unor noi rute comerciale către interiorul continentului. Analiza politicii venețiene nu lipsește, dar plasarea într-un plan secund este datorată nu unei lipse de interes, cât a unei situații de fapt. Cu toate eforturile diplomatice și militare depuse Veneția nu a reușit în secolele XIII-XV să pună sub semnul întrebării hegemonia genoveză în Marea Neagră.

Ultimele capitole ale cărții analizează factorii care au dus la declinul comercial al zonei pontice. Dintre aceștia se detașează ascensiunea otomană, factor de putere care își va impune controlul pentru o lungă perioadă controlul asupra regiunii. Domnia lui Mehmed al II-lea a însemnat nu numai cucerirea Constantinopolului în 1453, dar și începutul procesului de cucerire a întregii regiuni pontice, obiectiv dus la îndeplinire, în 1484, de sultanul Baiazid al II-lea. Intrarea Mării Negre într-o nouă epocă „imperială” a generat deseori dezbateri în privința regimului aplicat pătrunderii negustorilor occidentali în acest spațiu. Indiferent dacă acceptăm sau respingem sintagma „Marea Neagră, lac otoman” evident este un lucru: după 1453 regimul comerțului în această zonă nu a mai fost stabilit de negustorii occidentali, ci de sultan.

Pe lângă aspectele politice o atenție aparte este acordată problemelor instrumentelor negoțului precum și aspectelor privind navigația la sfârșitul Evului Mediu. Acestea, împreună cu anexa de documente care ilustrează multe dintre aspectele analizate de autori și ghidul cronologic completează în chip fericit o lucrare ce constituie, deopotrivă, o foarte bună sinteză și o introducere într-un subiect transformat de Gheorghe I. Brătianu dintr-o temă marginală, într-o problemă de istorie universală.

În final, se cuvine remarcată calitatea grafică excelentă a lucrării, datorată Editurii „Ovidius University Press”.

Ovidiu Cristea

S. P. KARPOV, *Istoriia Trapezundskoi Imperii*, Edit. Aleteiia, Sankt Petersburg, 2007, 590 p. + numeroase ilustrații, hărți și un arbore genealogic în afară de text.

Profesorul Serghei Pavlovici Karpov, de la Universitatea din Moscova, se ocupă de multă vreme de istoria Trapezuntului și, în genere, a Mării Negre. Se poate spune fără teamă de a greși că această masivă monografie este așezată la un capăt de drum, căci în chip vădit ea întrunește rezultatele tuturor acumulărilor de durată ale domniei sale.

Cartea este structurată în 18 capitole, urmate de un apendice, o bibliografie și un indice de persoane și locuri. Capitolele sunt următoarele: 1. Pontul înainte de întemeierea împărăției de Trapezunt; 2. Întemeierea împărăției de Trapezunt (1204-1215); 3. Dezvoltarea socială și economică a regiunii pontice în secolele al XIII-lea – al XV-lea; 4. Administrația, legislația și puterea în împărăția Trapezuntului; 5. Contradicții interne, conflicte sociale și politice în împărăția Trapezuntului; 6. Împărăția de Trapezunt și Bizanțul; 7. Biserica în împărăția Trapezuntului; 8. Împărăția de Trapezunt și Republica Veneției; 9. Împărăția de Trapezunt și Genova; 10. Împărăția de Trapezunt și papalitatea; 11. Împărăția de Trapezunt și puterile vestice; 12. Împărăția de Trapezunt și estul

(autorul acestui foarte consistent capitol este, însă, R. M. Shukurov); 13. Împărăția de Trapezunt și Caucazul; 14. Relațiile împărăției de Trapezunt cu Crimeea și cu țările slave din Balcani; 15. Împărăția Trapezuntului și vechea Rusie; 16. Căderea împărăției de Trapezunt; 17. Cultura în împărăția Trapezuntului; 18. Împărăția de Trapezunt văzută de contemporani și urmași.

Pe lângă o imensă bibliografie, Profesorul Karpov a utilizat din plin material documentar inedit, mai ales din arhivele venețiene și genoveze. Nu pot decât să-i urez să poată scoate cât mai curând și o ediție într-o altă limbă de circulație, așa cum a făcut și cu alte lucrări ale domniei sale.

Ștefan Andreescu

PETRONEL ZAHARIUC, *De la Iași la Muntele Athos. Studii și documente de istorie a Bisericii*, Edit. Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2008, 300 p.

Drumul de la Iași la Muntele Athos, la care ne invită culegerea de studii a cercetătorului ieșean Petronel Zahariuc, este mai sinuos decât pare: face popasuri dese în Țara Românească, ajunge în Serbia, străbate Bulgaria, și Epirul și chiar Galiția. Călăuza este însă întotdeauna sigură, precisă, iscoditoare.

Pe parcursul publicării documentelor athonite, întreprindere pe cât de monumentală pe atât de folositoare și ca urmare a cercetărilor de arhive întreprinse ca harnic editor izvoare interne medievale, Petronel Zahariuc a ales din mulțimea pieselor, pe acelea mai strălucitoare: acte de danie inedite ale domnilor români către fundații din Balcani și Grecia, hrisoave împodobite cu miniaturi prețioase, pomelnice etc. Le-a șlefuit cu meticulozitate de bijutier, până când a pus în valoare orice posibilă sclipire a nestematei genuine. Textul și traducerea documentelor prezentate în anexe sunt însoțite de un studiu exhaustiv de adevărată hermeneutică a hrisoavelor: împrejurările în care actul a fost redactat, descrierea lui arheografică, seria din care face parte, însemnătatea sa pentru legăturile bisericești, personajele ilustre sau mai modeste implicate. Chiar dacă deschiderea arhivelor athonite și progresul înviorător al colecției *Documenta Romaniae Historica* ne fac să ne simțim astăzi mult mai bogați decât în urmă cu câteva decenii în ceea ce privește izvoarele primare, lacunele de informație și natura iremediabil stereotipă ne stau în față la fel de persistent. Cu ele se confruntă și colegul nostru ieșean. Armele sale sunt o redevabilă experiență paleografică și diplomatică, o solidă competență în discipline auxiliare, ca sfragistica, heraldica și genealogia. Dar pentru nemilosul război de uzură cu disparitatea știrilor, cu inconsistența și discontinuitatea seriilor de acte, este nevoie de mai mult: cunoștințe de istorie locală atât moldovenească, cât și

munteană, noțiuni de istoria artei și a arhitecturii, talent de prosopograf și destoinicia de a încheia toate acestea într-o limbă vie, cu parfum revolut.

Dar subiectul adevărat al cărții nu sunt documentele, ci Biserica Răsăriteană, în ansamblul ei, așa cum se precizează în subtitlu, prin bisericile și mănăstirile evocate în aceste documente. Actele sunt pretextul, legătura și în ultimă instanță mărturia peremptorie a oamenilor și locurilor pe care le-au pus în contact. Despre oameni și locuri este vorba într-adevăr în povestea iscată de aceste „surete și izvoade”. Ceea ce aflăm cu adevărat nou despre fundații și dani necunoscute ale domnilor și boierilor români, sub raportul informațiilor, nu schimbă, ci întregeste tabloul, încă nezugrăvit pe de-a-ntregul, al tipologiei patronatului laic asupra lăcașurilor ecleziastice din țările române și din afara hotarelor ei. Ceea ce mi se pare semnificativ însă pentru miza de conceptualizare a actului de donație și de patronat sunt observațiile valoroase și pertinente prilejuite de unele detalii conjuncturale care până acum nu au atras atenția celor care s-au ocupat de această problemă. Ele dau un posibil răspuns la ceea ce Jean-Claude Schmitt a numit „la raison des gestes”. Astfel, sugestia de a întreprinde o anchetă de filiație diplomatico-genealogică a arengilor actelor de danie domnești poate deschide perspective nebănuite de natură taxinomică, în stare să anuleze prejudecata comună asupra caracterului „mecanic” și de „clauză de stil” a acestei părți a hrisoavelor. Cronologia i-a dezvăluit lui Petronel Zahariuc legătura dintre Sfântul patron al lăcașurilor și actele de hărăzire, tot așa cum validarea acestora spune mai multe decât s-ar putea bănui. Reinterpretarea locală a dreptului ctitoricesc bizantin, asupra căreia atrăgea atenția, în 1980, Valentin Georgescu în termenii refuzului „unei mitizări imposibile a Bizanțului pentru uzul românilor”, capătă o dovadă în plus în amintirea „înfrățirii pe Evanghelie” ca o formă de coparticipare la calitatea de ctitor, tot așa cum solidaritățile de linie dinastică, de neam, filantropice sau panortodoxe primesc noi confirmări. Un element contingent, cum este presiunea făcută de călugării și ierarhii străini la începutul fiecărei domnii, intră și el în ecuația dreptului viager de ctitorie al domnului, la fel ca și libertatea adesea enigmatică a alegerii personale ori rivalitatea cu Rusia țarilor. În toate acestea, normele, fracturile și continuitățile transiterii alcătuiesc nucleul gestului fondational sau de liberalitate. Pe drept cuvânt, așa cum scria un reputat cercetător american al fundațiilor private bizantine, John Philip Thomas, fundațiile religioase sunt elementul cel mai durabil prin care Bizanțul a supraviețuit căderii sale. Studiul acestui element în ipostaza românească ar trebui scos, prin urmare, din închisoarea contabilităților factologice și din exilul reprezentărilor, spre a fi ancorat solid, ca în cartea de față, în istoria ecleziastică și în istoria socială.

Violeta Barbu

LIVIU PILAT, *Între Roma și Bizanț. Societate și putere în Moldova (sec. XIV - XVI)*, Edit. Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2008, 603 p. + 15 pl.

Lucrarea reprezintă teza de doctorat a autorului, elaborată în cadrul Facultății de Istorie a Universității Alexandru Ioan Cuza din Iași, sub coordonarea Prof. I. Toderașcu și este structurată în trei mari capitole, precedate de o introducere și urmate de concluzii, abrevieri, bibliografie, un rezumat în limba franceză și un indice de nume.

Așa cum aflăm din introducere, autorul își propune „o perspectivă asupra evoluției societății moldovenești, începând cu apariția Moldovei ca entitate politică și până spre începuturile secolului XVI” (p. 9). În ceea ce privește metodologia abordată, s-a evitat descriptivismul sau conceperea tezei ca o sinteză, în sensul său de lucrare de popularizare și s-a optat pentru o istorie comparată, o discuție a unor elemente mai puțin cunoscute sau chiar controversate și un studiu asupra vocabularului politic, astfel încât, la capătul acestui demers, să fie reconstituită perioada în ansamblul ei, într-o manieră elevată, științifică. Totodată, autorul precizează că a adus unele inovații metodologice, sub impulsul istoriei cantitative, în speță, analiza unor serii de documente.

Dl. L. Pilat aduce în discuție pe rând, în trei mari capitole, relațiile dintre Voievodatul Moldovei și Republica Christiana, dintre Voievodatul Moldovei și Lumea Bizantină și abordează, de asemenea, problema Ideologiei puterii și a imaginarului social. Cu alte cuvinte, domnia sa studiază și acele spații occidentale și orientale care au avut influență asupra statului și societății moldovenești în perioada evului mediu, apelând așadar la comparatismul istoric, dar folosindu-l pe acesta tocmai pentru a pune în evidență specificitatea locală.

Dincolo de erudiția cu care sunt analizate izvoarele folosite, foarte numeroase de altfel, remarcăm și preferința D-lui Pilat pentru istoria politică și exactitatea cronologică, aspecte care cer de regulă o minuțioasă anchetă asupra surselor și o stăruire asupra amănuntelor. Spre exemplificarea celor spuse, menționăm că un subcapitol întreg este dedicat doar analizării datei exacte a sfințirii Mănăstirii Putna, știut fiind faptul că în istoriografie s-a optat pentru mai multe variante, respectiv 3 septembrie 1469, 3 septembrie 1470 și chiar 1471. Coroborând mai multe izvoare, narative dar și acte de cancelarie, autorul, pe urmele domnului Ștefan S. Gorovei, conchide că cea dintâi dintre datele amintite este cea reală. Acest exemplu scoate în evidență preocuparea pentru detaliu a autorului, detaliu fără de care nu se poate avea o viziune de ansamblu asupra istoriei. Tot pe aceeași linie, a exactității cronologice, se înscriu și alte două exemple. De pildă, autorul afirmă că data de 12 septembrie 1464 constituie prima atestare documentară a întrunirii soborului Bisericii Moldovei (p. 362) sau că Ștefan cel Tânăr a fost primul domn care a beneficiat de ritualul ungerii (p. 386). Mai mult, stabilirea primei date menționate permite emiterea unei alte

ipoteze, anume că aceasta a fost în strânsă legătură cu momentul hirotonirii lui Tarasie pentru Mitropolia de Roman.

În demersul său științific, Dl. L. Pilat abordează, așa cum cerea și un subiect de această natură, de altfel, relațiile Moldovei cu Polonia, cu Scaunul Papal, în contextul general european al luptei antiotomane, apoi moștenirea lumii bizantine, ceea ce a implicat și o analiză a structurilor instituționale, a relației domnului cu Biserica, pentru ca în final autorul să se oprească și asupra discursului de legitimare a puterii. Notăm totodată și faptul ca Dl. Pilat se apleacă și asupra unor aspecte controversate, precum înființarea Mitropoliei de Roman sau participarea la conciliul de la Florența a mitropolitului Damian în calitate de reprezentant al întregii provincii ecleziastice a Moldovlahiei, nu doar al Țării de Sus, analiză bazată pe o cercetare a terminologiei grecești și latine a vocabularului ecleziastic.

La finalul lucrării găsim o bogată bibliografie, structurată pe surse documentare, narative, hagiografice, instrumente de lucru, lucrări generale și speciale și întâlnim, de asemenea, și un indice de materii, necesar unei astfel de teze voluminoase și condensate informațional.

Oana Mădălina Popescu

VLAD SOFRONIE, *Evoluția atitudinilor antibizantine în Occident: secolele XI – XII*, Edit. Universității Lucian Blaga, Sibiu, 2005, 92 p.

Constatăm cu satisfacție înfiriparea în centrul universitar Sibiu a unui nucleu de cercetare în domeniul istoriei bizantine, evoluție care se cuvine salută. Între roadele acestei direcții noi se află și lucrarea d-lui Vlad Sofronie consacrată antagonismului dintre Apusul latin și Răsăritul bizantin înainte de cucerirea Constantinopolului de forțele Cruciadei a Patra. Sunt prezentați succint, în această lucrare de inițiere într-un vast domeniu al istoriei universale, factorii care au contribuit la formarea și acutizarea antagonismului: expansiunea normanzilor în spațiul bizantin; penetrația din ce în ce mai adâncă a comerțului venețian în economia bizantină, cu efecte devastatoare; pretențiile universale ale Imperiului apusean; afirmarea supremației Romei papale în lumea creștină, efortul papalității de a impune Bizanțului unirea ecleziastică în formula proprie. În funcție de acțiunea acestor factori de presiune politică a Occidentului în ajutorul și în timpul cruciadelor, e discutată evoluția de la divergențe la tensiuni majore între cele două segmente ale creștinătății și apoi, după acumularea tensiunilor, la deznodământul din 1204.

Șerban Papacostea

VICTOR SPINEI, *The Cuman Bishopric. Genesis and Evolution*, în vol. *The other Europe in the Middle Ages. Avars, Bulgars, Kazars and Cumans*, edited by Florin Curta with the assistance of Roman Kovalev, Leiden-Boston, 2008, p. 413-456 (East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450-1450, general editor Florin Curta, volume 2).

Articolul cuprinde o tratare sistematică a datelor cunoscute cu privire la însemnata și încă insuficient elucidată problemă a *episcopiei cumane*, realitate rezultată din expansiunea dominației regatului ungar în prima jumătate a secolului al XIII-lea în teritoriile vestice ale spațiului dominat de cumani, în special la curbura Carpaților. Autorul, urmând opinia unora dintre predecesorii săi, are tendința de a restrânge aria de extensiune a formației politico-eceziastice subordonate regatului ungar în acest spațiu geografic, manifestând îndoiala cu privire la posibilitatea de a fi atins linia Dunării, cum pare să sugereze unul dintre actele de danie acordate cavalerilor teutoni. Sunt supuse unei noi investigații știrile privitoare la eforturile de convertire a cumenilor, la acțiunea ordinelor călugărești în spațiul misionar deschis activității lor în urma asaltului Ordinului Teutonic în spațiul extra-carpatic în anii anteriori invaziei mongole.

Șerban Papacostea

SORIN IFTIMI, *Cercetări privitoare la istoria bisericilor ieșene. Monumente, ctitori, mentalități*, Trinitas, Iași, 2008, 306 p. + XVI pl. color.

Această carte este rodul întâmplării fericite acum, când, așa cum mărturisește autorul, „de la înălțimea celor șase secole de atestare documentară (1408-2008), orașul Iași își rememorează astăzi istoria”. În opinia d-lui Sorin Iftimi, subiectul lucrării de față este esențial pentru istoria capitalei moldave: „Doar bisericile sunt cele care oferă o imagine palpabilă a trecutului. Datorită lor s-a spus că Iașul este singurul oraș unde se poate studia evoluția arhitecturii românești pe o perioadă de cinci secole” (p. 7), deoarece obiective de arhitectură civilă mai vechi de două secole nu s-au mai păstrat.

Lucrarea a fost lansată în ziua de 16 iunie 2008 în cadrul simpozionului *Iași-orașul bisericilor*, organizat de Mitropolia Moldovei și Bucovinei și Institutul Cultural-Misionar Trinitas în colaborare cu Primăria Municipiului Iași, prilejuit de manifestările acestui an: *Iași 600*.

Studiile adunate în acest volum au apărut de-a lungul anilor în publicații științifice, și în funcție de tematica lor au fost grupate aici pe cinci secțiuni. Astfel, în prima secțiune a volumului au fost așezate două studii referitoare la lăcașurile de cult aflate în slujba Curții Domnești: Sfântul Nicolae-Domnesc și biserica Doamnei.

Titlurile celei de-a doua secțiuni, care reprezintă substanța acestei lucrări, se află „În umbra Trei Ierarhilor”. Două studii au ca pilon central ctitoria lui Vasile Lupu și moaștele Sfintei Parascheva. Ipoteza avansată de Sorin Iftimi, referitoare la motivația acestei ctitorii este fascinantă: „Întreaga clădire a acestei biserici poate fi privită ca o casetă pentru moaște, sau ca un «chivot» realizat la dimensiuni arhitectonice [...] afirmare a faptului că Vasile Vodă Lupu era moștenitorul legitim al împăraților bizantini, recunoscut ca protector și stăpân de toate patriarhiile de pe teritoriul fostului Imperiu Roman de Răsărit”. Gestul lui Vasile Lupu era unul imperial: „Doar Împăratul, ca persoană sacră, și-ar fi putut îngădui să înalțe o asemenea fabuloasă ctitorie fără a putea fi suspectat de superbie [...], pentru că doar lui i se cuvenea așa ceva” (p. 59-66). În acest context, rolul moaștelor era primordial în stabilirea definitivă a reședinței domnești la Iași. În 1683, când Dosoftei a plecat în pribegie, moaștele Sfântului Ioan cel Nou de la Suceava au fost luate de Sobieski în Polonia, iar în acest caz moaștele Sfintei Parascheva „și-au desăvârșit misiunea istorică, contribuind, cu prestigiul lor, la stabilirea definitivă a Mitropoliei Moldovei la Iași” (p. 79). Abia acum, odată cu mutarea Mitropoliei, Iașii deveneau adevărata capitală a țării. Secțiunea se încheie cu un studiu privitor la aducerea osemintelor lui Dimitrie Cantemir la Iași, în 1935.

Vechile turnuri în zorii modernității, reprezintă a treia secțiune a lucrării. În turnul de la Trei Ierarhi, dărâmat de Lecomte de Nouy, s-a aflat primul orologiu din Țările Române, așezat acolo la 1640. În opinia autorului, acest orologiu avea o funcție pragmatică, se adresa negustorilor de pe ulița Podul Vechi, în capătul căreia se afla turnul, căci aceștia „aveau un alt mod de a percepe timpul, o altă sensibilitate la curgerea acestuia, dată tocmai de ocupația și stilul lor de viață”(p. 105). D-l Sorin Iftimi ține să ne precizeze nostalgic, că undeva sub asfaltul bulevardului Ștefan cel Mare, în dreptul mănăstirii Trei Ierarhi, „se mai află urmele temeliiilor în care s-au așezat, pentru prima dată în Țările Române, bățile unui ceas public”(p. 107), care poate fi considerat punctul zero al modernității. Un alt turn celebru, dar care există, este cel al mănăstirii și spitalului Sfântul Spiridon din Iași. Construit în mai multe etape, începând cu 1757 și sfârșind cu 1862, turnul reprezintă „un monument între două lumi”; astfel, „cișmelele de gust oriental sunt asociate cu steme heraldice occidentale, în care inscripțiile chirilice stau alături de cele grecești și osmane, în care un turn central reunește elemente de arhitectură medievală și modernă într-un tot care definește însăși devenirea istorică a capitalei Moldovei”(p. 123).

O altă secțiune este dedicată portretelor de ctitori și pomelnicilor. Autorul trece în revistă câteva ctitorii ieșene din secolul al XIX-lea mai puțin cunoscute, aducând contribuții noi în această direcție. Iese astfel la lumină chipul vornicului Ioan Tăutu, ctitorul bisericii Buna Vestire, cel al banului Toma Cozma, fondatorul bisericii din Păcurari unde mergeau scapeteii ruși, despre care sunt aduse informații inedite, fiind publicată catagrafia cu numele acestora.

Portretul lui Iordache Catargiu de la Spiridonie este motiv de incursiune în istoria familiei sale. Mormântul doamnei Smaranda Callimachi din familia Mavrogheni, aflat la mănăstirea Golia este în atenția autorului; de altfel, Sorin Iftimi se mai ocupă de această mănăstire și prin publicarea unui pomelnic inedit de aici. În cele din urmă, observațiile pe marginea pomelnicului bisericii Sfinții Teodori încheie această secțiune.

Diverse note, recenzii și glose privitoare la lucrări dedicate monumentelor ieșene de diverși autori, mai mult sau mai puțin pricepuți într-ale cercetării istoriei și arhitecturii ecleziastice, închid paginile acestei noi și interesante contribuții despre istoria unor biserici ieșene.

Lucian-Valeriu Lefter

Le Patriarcat oecuménique de Constantinople aux XIVe - XVIe siècles: rupture et continuité (Actes du colloque international, Rome, 5-6-7 décembre 2005), Centre d'études byzantines, néo-helléniques et sud-est européennes, École des Hautes Études en Sciences Sociales, Paris, 2007, 480 p. (Dossiers byzantins – 7).

Tema centrală a dezbaterii reflectate de acest volum este, după mine, statutul Bisericii ortodoxe în prima perioadă a stăpânirii otomane la Constantinopol. Astfel, Marie-Hélène Blanchet se ocupă de *L'ambiguïté du statut juridique de Gennadios Scholarios après la chute de Constantinople (1453)* (p. 195-211). Pornind de la premisa că „circumstanțele care înconjoară înălțarea lui Scholarios în fruntea Bisericii ortodoxe rămân încă relativ obscure” din pricina absenței unor izvoare precise, domnia sa se ocupă mai întâi de răstimpul captivității lui Scholarios, îndată după cucerirea capitalei bizantine. El însuși povestește că a fost făcut prizonier la 30 mai 1453, pe când încerca să fugă împreună cu nepotul său. Nu indică, însă, locul unde a fost ținut captiv. Dar Critobul din Imbros ne spune că sultanul a pus să fie căutat și, într-un târziu, a fost găsit într-un târg aproape de Adrianopol, unde, de fapt - potrivit unei alte surse - a și fost dus.

Se pare că a existat o încercare de răscumpărare, dar ea s-a soldat cu un eșec. Totuși, „într-un fel sau altul”, Scholarios a atras atenția lui Mehmed II, care a pus să fie căutat. Autoarea lămurește credibil sensul cuvântului „stăpân” din fraza din *Scrisoarea cu privire la cucerirea Constantinopolului*, în care viitorul patriarh pomenește de faptul că prietenii săi ortodocși au semnalat acestuia, adică *sultanului*, existența sa strigând: „acela trebuie spre a griji de sufletele noastre”! De aici deducția că Mehmed II „se gândea deja să restaureze patriarhatul” și își căuta omul potrivit (p. 202).

Stăruie, totuși, o întrebare: care a fost statutul său juridic din clipa în care sultanul l-a adus lângă sine? Aceasta este chestiunea discutată în continuare

de M.-H. Blanchet. Pentru orice rob bizantin din 1453 trebuia o răscumpărare spre a deveni om liber. Asta dacă nu avea norocul să fie eliberat chiar de către stăpânul lui turc. Autoarea crede că, „după toate probabilitățile”, Scholarios a fost răscumpărat de însuși Mehmed II. De asemenea, în preajma înălțării la treapta de patriarh este foarte posibil să fi obținut „une lettre d'affranchissement officielle” (p. 205). Așadar, se poate afirma că, în ianuarie 1454, adică în momentul în care a fost ales de Sinod, Scholarios se bucura de libertatea personală. Însă această libertate era limitată, întrucât el rămânea legat de fostul stăpân pentru toată viața „par un lien de clientélisme” (p. 207). Și, într-adevăr, între 1454 și 1456, cât a fost patriarh, Ghenadie Scholarios a fost în chip vădit dependent de sultan. Concluzia ar fi că examinarea statutului său personal atestă că el nu se simțea liber atâta timp cât trebuia să asculte în continuare de sultan (p. 210). Este încă o probă a abilității politicii lui Mehmed II față de masa noilor săi supuși ortodocși.

Studiul lui Constantin G. Pitsakis se intitulează: *De la fin des temps à la continuité impériale: constructions idéologiques post-byzantines au sein du patriarcat de Constantinople* (p. 213-239). Chiar dacă noua împărăție, care a luat locul celei bizantine, asigură în cadrul sistemului otoman existența lumii creștine ortodoxe – pentru prima oară, de altfel, toate patriarhatele orientale se găseau, după multe secole, împreună cu cel constantinopolitan, între hotarele aceluiași imperiu! -, ea nu era, totuși, acea împărăție care să întruchipeze „la perpétuité voire l'éternité promise à l'Empire romain” (p. 229-230). Singura perspectivă valabilă este, potrivit autorului, aceea că în această lume a „Bizanțului după Bizanț” și-a făcut loc ideea unei „vacanțe” a adevăratei împărății... Astfel, Biserica ortodoxă, în special patriarhatul din Constantinopol, rămâne „singura instituție a Imperiului bizantin care funcționează încă” și care va fi privită ca un „quasi-successeur, le *locum tenens* ou le dépositaire de la dignité impériale «vacante»” (p. 232). Profesorul Pitsakis stăruie apoi asupra problemei evoluției formelor ornamentelor liturgice pontificale, cu observația că *pretinsul* simbolism „imperial” al ținutei patriarhale „s-a răspândit și a funcționat într-adevăr”. În paralel, în aceeași perioadă otomană se dezvoltă un nou tip iconografic al lui Hristos, în care este concomitent „rege al regilor” (sau „împărat al împăraților”) și „Mare Preot”. Cu alte cuvinte, Isus Hristos este reprezentat atât ca „împărat”, cât și ca „episcop” (p. 237). În același spirit, folosirea simbolului vulturului bicefal – „pretinsă emblemă imperială bizantină” – s-a impus ca „motiv decorativ eclesiasc”. Abia după crearea statului național turc, expediția greacă din Asia Mică (1922), sfârșită lamentabil, a pus capăt „căutării unei eternități imperiale făgăduite”...

Dimitris G. Apostopoulos semnează studiul: *Du sultan au basileus? Dilemmes politiques du conquérant* (p. 241-251). Întrebarea la care încearcă să răspundă este, în esență, următoarea: cum au procedat cuceritorii

Constantinopolului spre a legitima noua putere în conștiința supușilor lor creștini (din oraș, dar și din teritoriile cucerite mai înainte)?

Pentru a înțelege soluția adoptată „în toată amploarea sa”, autorul se apleacă mai întâi asupra atmosferei din sânul Bisericii ortodoxe, foarte tensionată față de puterea temporală în urma unirii cu Biserica Romei, decisă la Florența. Apoi, subliniază faptul că societatea greacă, chiar în ajunul căderii capitalei bizantine, se găsea deja „în parte în împărăția zisă otomană”. De fapt, ceea ce s-a numit *Cucerirea* „a început cu cel puțin trei secole anterior cuceririi Constantinopolului și a continuat încă pentru câteva decenii” (p. 242-243).

Procesul de adaptare a patriarhatului ecumenic la noua realitate, spre a putea beneficia de posibilitățile oferite de puterea politică otomană, a făcut ca sistemul ideologic bizantin să fie conservat, însă cu unele modificări semnificative. De pildă, într-un act sinodal datând din 1474, este citat textul canonului XI al Sinodului de la Antiohia, în care conceptul de basileu rămânea, dar este în chip vădit atribuit sultanului. Căci au fost suprimate cuvintele: „mult îndrăgit de Domnul”. Prin urmare, reconstituirea patriarhatului de Constantinopol în noul cadru a „legat” nevoile puterii politice otomane – în căutare de legitimitate față de supușii săi creștini – de dorințele cercurilor grecești anti-unioniste, care „căutau să reziste puterii papale și să păstreze autonomia Bisericii lor”. La rândul lui, sultanul, din poziția de protector al autonomiei Bisericii ortodoxe, s-a putut prezenta – totuși, numai aluziv („par allusion”) –, ca jucând rolul basileului bizantin (p. 245-246). Pseudo-Sphrantzes ne spune chiar limpede că sultanul l-a chemat pe viitorul patriarh Ghenadie Scholarios „ca împărat al Constantinopolului, cum făceau și împărații creștini”, și i-a înmănat faimoasa cârjă patriarhală. Acesta a fost, așadar, „le grand jeu politique” al sultanului Mehmed II, început la câteva luni după Cucerire (p. 247).

Pe lângă sultan și cercurile grecești anti-unioniste a apărut curând și o altă facțiune pentru care reconstituirea patriarhatului era o binecuvântare. Aceasta era alcătuită din cei ce vroiau să fie „les nouveau archontes de la société grecque, les grecs chrétiens intégrés au système politique ottoman avant la Prise, qui avaient un statut économique distinct et qui auraient voulu, à travers l'institution ecclésiastique reconstituée, se présenter envers la société grecque comme des bienfaiteurs de premier ordre”. Și autorul ne oferă apoi două exemple edificatoare în acest sens (p. 248-249).

Pe același făgaș al discuțiilor despre noul statut al Patriarhatului ecumenic după 1453, Despina Tsourka-Papastahi ne oferă studiul: *À propos des privilèges octroyés par Mehmed II au patriarche Gennadios Scholarios: mythes et réalités* (p. 253-274). Concluzia principală a autoarei este că Mehmed II nu a avut deloc nevoie să ofere populației cucerite libertatea religioasă „printr-un act scris”. Sultanul, în scopul repopulării noii capitale a făcut „dovada unei perspicacități politice inegalabile”. Astfel, el a „recunoscut *de facto* regimul de *dhimmi* <sau *zimmî* - Șt. A.> ortodocșilor cucerți cu armele, acordându-le și

scutiri de taxe, chiar înainte de reconstituirea Bisericii lor”. Apoi, concedarea unor biserici, iarăși mai devreme ca Ghenadie să devină patriarh, precum și ceremonia lui de învestitură – descrisă de Critobul din Imbros – reflectă mai degrabă un regim de „souis par capitulation et non par les armes”. În locul unui *berat* de numire a lui Scholarios este de presupus că Mehmed II a emis doar un decret prin care creștinii erau chemați să-și aleagă căpetenia spirituală (p. 271). De asemenea, autoarea nu crede că sultanul ar fi dăruit un act special, cu privilegii, lui Ghenadie Scholarios. Însăși ceremonia de învestitură a patriarhului, „simbolizând înlocuirea prin sultan a împăratului bizantin și triumful Islamului asupra Creștinătății, lansa un mesaj răsunător către toate zărilor și făcea inutilă emiterea oricărui act” (p. 272-273).

Studiul lui Gilles Veinstein, cu titlul *Les conditions de la prise de Constantinople en 1453: un sujet d'intérêt commun pour le patriarche et le grand mufti* (p. 275-287), redeschide o problemă de care s-a ocupat odinioară, la noi, Alexandru Elian. Este vorba de relatarea din cronica patriarhiei de Constantinopol, compilată de Manuel Malaxos, precum și de cea a lui Dimitrie Cantemir, din a sa istorie a împărăției otomane, despre un incident petrecut prin 1537-1539. Atunci era cât pe ce să fie poruncită demolarea bisericilor creștine din Istanbul și interzicerea cultului creștin, sub cuvânt că orașul a fost în realitate cucerit și nu s-a predat de bunăvoie. Contribuția autorului constă mai întâi în punerea în lumină a unui firman din 1693 al sultanului Ahmed II, în care este evocată situația evreilor din Istanbul. Din el este de reținut că, la un moment dat, mai exact în 1538-1539, adică exact atunci când a fost pusă sub semnul întrebării existența comunității creștine, cu lăcașurile ei de cult, evreii au fost nevoiți să recurgă la aceeași procedură a martorilor – doi musulmani în vârstă – spre a proba statutul ce le-ar fi fost acordat de Mehmed II după cucerirea orașului. Pe de altă parte, profesorul Gilles Veinstein reproduce în tălmăcire franceză o *fetvâ* a *șeikh ul-islam* din vremea lui Soliman Magnificul și a succesorului său, pe nume Ebû Su'ûd efendi, în care se spune că în 1538-1539 doi martori mai mult decât centenari au susținut că creștinii și evreii s-ar fi înțeles în taină, în vremea asediului, cu Mehmed II, ceea ce a făcut ca ei să nu fie luați în captivitate și să-și păstreze bunurile. Urmarea a fost și că lăcașurile lor sfinte au rămas în picioare.

Acestui grup de studii trebuie neîndoiește alăturat și cel, foarte întins, semnat de Thierry Ganchou: *Géorgios Scholarios, «secrétaire» du patriarche unioniste Grégorios III Mammas? Le mystère résolu* (p. 117-194). În centrul atenției autorului se află un act din 1469, o scrisoare a cavalerului Waleran de Wavrin, în care acesta amintește de momentul plecării sale din capitala bizantină, când a primit în dar de la „despotul Moreei” mai multe relicve, destinate ducelui Filip cel Bun al Burgundiei. Thierry Ganchou datează episodul în intervalul 20-27 noiembrie 1445 și îl identifică pe donator în persoana lui Teodor II Paleolog, acum de fapt transferat la Selymbria, dar care rezida mai

mult în Constantinopol. El i-a cerut așadar patriarhului Grigorie Mammas să autentifice relicvele. Iar împăratul Ioan VIII i-a poruncit lui Scholarios să scrie actul respectiv, pe care patriarhul își va pune semnătura. Concluzia studiului este că Scholarios era nu secretar patriarhal, ci secretar imperial și, totodată, teolog și predicator al basileului (vezi, mai ales, p. 156-157 și 161).

Nu pot încheia fără a semnală, fie și numai enumerându-le, contribuțiile românești din acest volum. Ele sunt următoarele: *Il patriarcato di Costantinopoli e la chiesa ortodossa della Transilvania* de Ioan-Aurel Pop (p. 103-115); *Denys II de Constantinople (1546-1556) et les débuts de la politique européenne du patriarcat oecuménique* de Petre Ș. Năsturel și Dan Ioan Mureșan (p. 319-367); *Le patriarcat de Constantinople dans la vision de Stephan Gerlach (1573-1578)* de Matei Cazacu (p. 369- 386); *L'origine et la fonction théologico-politique de la couronne patriarcale* de Petre Guran (p. 407- 427) și, în sfârșit, *De la place de syntagma de Matthieu Blastarès dans le Méga Nomimon du patriarcat de Constantinople* de Dan Ioan Mureșan (p. 429 - 469). Autorii acestor studii au bunul obicei să-și țină la curent colegii români cu rodul cercetărilor lor, așa încât am crezut de cuviință să prezint mai ales celelalte contribuții. Și încă nu pe toate...

Ștefan Andreescu

SANDRA ORIGONE, *Giovanni V Paleologo e i Genovesi*, în culegerea de studii: *Intorno al Sacro Volto. Genova, Bisanzio e il Mediterraneo (secoli XI-XIV)*, a cura di Anna Rosa Calderoni Masetti, Colette Dufour Bozzo, Gerhard Wolf, Venezia, 2007, p. 105 - 115.

În biserica San Bartolomeo degli Armeni din Genova se păstrează o foarte venerată relicvă adusă din Bizanț: *Il Santo Mandylion*, o bucată de pânză de in cu chipul Mântuitorului imprimat pe ea. Iată-i pe scurt povestea: regele din Edessa (actuala Urfa, în Turcia), pe nume Abgar V Ukkama (=cel Negru), bolnav de lepră, și-a trimis un slujitor la Ierusalim, în căutarea lui Isus – de a cărui faimă auzise –, ca să-l cheme și să-l vindece. Deoarece nu putea veni, slujitorul, Hannan (=Anania), a încercat să-i facă portretul. Dar nu a izbutit, deoarece „chipul lui Hristos emana o splendoare prea intensă spre a fi pictat”. Văzând aceasta, Isus a luat apă, și-a spălat chipul și a cerut o bucată de pânză de in, cu care s-a șters. Pe această pânză s-au imprimat trăsăturile sale. La Edessa, când a privit această imagine, regele Abgar, într-adevăr, s-a vindecat și numaidecât a decis să se convertească la creștinism.

În anul 944 icoana de la Edessa a ajuns la Constantinopol. Iar de acolo, în a doua jumătate a secolului al XIV-lea a fost adusă la Genova. Sigur, există o

serie de semne de întrebare în legătură cu această prețioasă relicvă, pe care am avut și eu odată privilegiul să o contemp lu. De pildă, teste științifice asupra suportului de lemn al icoanei au arătat că nu datează decât din secolul al XIII-lea.

Profesoara Sandra Origone și-a propus, în studiul de față, să reconstituie contextul politic al relațiilor bizantino-genoveze, în care *Il Santo Mandy lion* a putut fi transferat în marea cetate ligură. Mai întâi, stăruie asupra legăturii strânse a împăratului Ioan al V-lea Paleologul cu Occidentul, „urmată cu hotărâre timp de aproximativ douăzeci de ani”. Pentru ca apoi, în partea a doua a studiului, să încerce să explice circumstanțele propriu-zise în care a ajuns, probabil, la Genova *Il Santo Mandy lion* sau *Il Sacro Volto*. Între altele, domnia sa face o subtilă observație asupra deosebirii dintre tratatele venețiano-bizantine din intervalul 1357-1390 și cele genovezo-bizantine din răstimpul 1352-1390. Față de primele, care au „un caracter exclusiv tehnic, mercantil, financiar și juridic”, celelalte, în număr de trei, „vădesc toate un prevalent conținut politic”. Cu consecința: „În cursul secolului XIV influența genovezilor la Constantinopol a devenit dominantă”. Și Sandra Origone oferă o sumă de exemple în acest sens.

Pe acest fundal, autoarea se apleacă asupra puținelor informații cu privire la „perioada bizantină” a lui Leonardo Montaldo, viitor doge al Genovei, cel care, în preajma morții, a dăruit prețioasa relicvă mănăstirii San Bartolomeo degli Armeni, unde se află până în zilele noastre. Cronicarul Agostino Giustiniani, de pildă, arată că în 1362 el era „capitano in Romania delle terre, ch'avevano Genovesi in quel paese”. Iar un bizantin, Mihail Panaretos, susține că l-a întâlnit în 1363, în calitate de „căpitan și podestat” al genovezilor din Galata. Cu aceste titluri, el avea responsabilitatea situației militare din întreaga zonă a Mării Negre. Chiar atunci diplomați genovezi au acționat pentru încheierea unei ligi antiotomane, cu participarea Veneției, Trebizondei, regatului Ciprului și cavalerilor din Rhodos. Tot Agostino Giustiniani afirmă că Leonardo Montaldo a primit icoana din Edessa, împreună și cu alte relicve, de la împăratul Ioan al V-lea, drept răsplată pentru expediția lui navală în Marea Neagră, până la Tana, „în timpul conflictului cu turcii” din 1362, când a recâștigat probabil un teritoriu, pe care l-a restituit apoi bizantinilor. Iată și concluzia: „... se effettivamente Leonardo Montaldo si mosse in aiuto di Giovanni V in quel delicato momento e ricevette il *Mandy lion*, si può supporre che quell'oggetto sacro, custodito gelosamente fino alla morte del suo detentore, fosse il pegno di un debito imperiale mai saldato, in tal modo protetto forse anche dalle rapaci pretese degli altri creditor”. Ar fi fost, deci, vorba până la urmă de un „dono diplomatico”.

Ștefan Andreescu

Les cultes de saints souverains et des saints guerriers et l'idéologie du pouvoir en Europe centrale et orientale, Actes du colloque international 17 janvier 2004, New Europe College, Bucarest, volume coordonné par Ivan Biliarsky et Radu G. Păun, București, 2007, 334 p.

Sfinții, suveranii și puterea sunt cuvintele în jurul cărora Ivan Biliarsky și Radu G. Păun au organizat un simpozion la începutul anului 2004, sub auspiciile Colegiului Noua Europă, ale cărui comunicări le-au publicat în 2007. Importanța acestor „cuvinte”, înțelesul lor foarte cuprinzător și extinderea lor spațială la scara întregii Europe au făcut posibil ca la simpozion și la volum să participe cercetători importanți din mai multe țări europene. Volumul începe cu un argument, semnat de Ivan Biliarsky și Radu G. Păun, unde este explicată strânsa legătură dintre sfinți și putere, așa cum se reflectă din studiile adunate în volum. Tema propusă de organizatori, interesantă și puternic încărcată cu semnificații, a atras interesul unui grup de cercetători, ale căror contribuții au fost împărțite în trei secțiuni.

Prima secțiune a volumului, intitulată *Bizanțul și lumea slavă*, se deschide cu studiul de sinteză al lui Marcello Garzaniti, *Prinți martiri și dinastii domnitoare în Europa Centrală și Orientală (sec. X-XI)*. Autorul, bun cunoscător al lumii bizantino-slave, analizează mai întâi activitatea Sfinților Chiril și Metodie, care a dus la nașterea unui creștinism slav, ce nu s-a dezvoltat într-o direcție independentă, după modelul altor biserici orientale. După ce discipolii lui Metodie au pus bazele unei biserici autocefale în Imperiul bulgar, în Peninsula Balcanică a început să se definească o frontieră între cele două lumi, latină și bizantină, „care marchează începutul fracturii mai întinse și mai profunde între ceea ce se cheamă *Slavia latina* și *Slavia orthodoxa*, ce traversează toată Europa Centrală și Orientală”¹⁷. În părțile nordice ale Europei, „o nouă frontieră cu creștinătatea latină” a apărut, în zona arhiepiscopatului de Gniezno, după creștinarea în rit bizantin a cneazului Vladimir de Kiev. În *Slavia latina*, evenimentul care a dat organizării ecleziastice un sens „național” a fost ridicarea principelui Boemiei, Venceslas, în rândul martirilor (după ce a fost ucis chiar de fratele său); din Boemia, cultul principelui martir s-a răspândit în toată *Slavia latina*. În Polonia, nu a fost canonizat un principe, ci episcopul martir Adalbert, a cărui figură va deveni „un model central în istoria bisericii poloneze”, în vreme ce în Ungaria a fost canonizat suveranul, artizanul creștinării țării. În *Slavia orthodoxa*, la Kiev, au fost canonizați, pentru a da forță noii biserici a slavilor răsăriteni, frații martiri Boris și Gleb, fiii cneazului Vladimir. Autorul constată că în secolele X-XI, „nașterea și dezvoltarea cultului sfinților în Europa Centrală și Orientală este strâns legată de formarea diferitelor

¹⁷ Vezi și idem, *Slavia latina e Slavia ortodossa. Per un'interpretazione della civiltà slava nell'Europa medievale*, în “Studi slavistici”, IV, 2007, Firenze, p. 29-64.

Biserici locale”, pentru ca, mai târziu, în secolele XII-XIII, să asistăm la o „veritabilă consacrare a dinastiilor sub impulsul suveranilor, inaugurându-se, astfel, o nouă etapă în istoria canonizării”.

Următorul studiu din această secțiune aparține cercetătoarei bulgare, Elka Bakalova, fiind intitulat: *Imaginea conducătorului ideal în literatura și arta medievală din Bulgaria*. Autoarea pornește de la studierea atentă a portretelor „scrise” și pictate ale regelui bulgar Ivan Alexandru (1331-1371); primul text analizat este panegiricul regelui din *Psaltirea* de la Sofia, scrisă în mănăstirea Kuklen, în 1337, despre care s-a spus că este un portret realist, că „are trăsături particulare” sau că este o creație „originală” a unui autor bulgar; au existat totuși și istorici care au spus că avem de-a face cu un „imn solemn” sau cu o „proză retorică”. Ținând seama de aceste ultime opinii, Elka Bakalova demonstrează că panegiricul își are rădăcinile în scrierea retorului Menander (sfârșitul sec. III - începutul sec. IV), intitulată *ΠΕΡΙ ΕΠΙΔΕΙΚΤΙΚΟΝ*. Pe parcursul demonstrației, autoarea scoate în evidență câteva caracteristici ale retoricii bizantine: comparația cu regii din Vechiul Testament (David, Solomon) și cu împăratul Constantin cel Mare, sublinierea milosteniei și a evlaviei, a filantropiei și a carității; toate aceste caracteristici sunt evidențiate în scrierile și pictura vremii lui Ivan Alexandru; un loc foarte important este acordat prezentării relației dintre Iisus Hristos și puterea regală, accentuându-se asupra transmiterii puterii de la Hristos la rege, și comparației dintre regele Ivan Alexandru și împăratul Constantin cel Mare, în așa manieră încât regele a fost numit „noul Constantin”. În partea a doua a studiului, Elka Bakalova analizează alte câteva portrete ale lui Ivan Alexandru: portretele miniaturate în manuscrisul traducerii bulgare a *Cronicii* lui Constantin Manases (datat 1344-1345) și în *Tetraevanghelul* de la Londra (sau Biblia Curzon) și portretul votiv din „gropnița” de la mănăstirea Bačkovo. Studiul este însoțit de reproducerea portretelor pictate ale regelui Ivan Alexandru și a „modelelor” lor bizantine (Ioan VI Cantacuzino, Manuel Paleologul) și de *Panegiricul* regelui bulgar Ivan Alexandru din *Psaltirea* de la Sofia (text în engleză și bulgară).

De la acest suveran bulgar trecem la o sfântă mult cinstită în țările ortodoxe de la Dunăre, Sfânta Paraschiva, prin studiul lui Ivan Biliarsky, *Cultul Sfintei Paraschiva (Petka) și cultul constantinopolitan al Sfintei Maria*. Moaștele Sfintei din Epivatos au fost aduse în Bulgaria iulie 1230 sau 1231, când țarul Ioan II Asan le-a dobândit de la conducătorii latini ai Constantinopolului, depunându-le în catedrala din cetatea Târnovo. Autorul analizează „în oglindă” cultul Sfintei Paraschiva (Petka) la Târnovo și cultul Sfintei Maria la Constantinopol, descoperind următoarele trăsături comune: Sfânta Paraschiva este și ea protectoare a unei capitale imperiale (*Basileuosa Polis*), deoarece Târnovo este văzut ca succesori al vechii Rome, înlocuitor al

Constantinopolului, stăpânit de latini¹⁸; Sfânta Paraschiva a fost protectoarea cerească a puterii țărilor bulgari, începând chiar cu transferul moaștelor ei în capitala bulgară, atât prin rugăciunile ei către Dumnezeu, pentru a pogori mila lui peste conducători și popor, cât și prin rolul de apărător al cetății, prin dobândirea unor calități proprii sfinților militari; Sfânta Paraschiva este venerată ca intercesor între pământ și cer. Pentru a arăta asemănările dintre cultul Sfintei Paraschiva și venerația pentru Sfânta Maria, Ivan Biliarsky aduce în discuție *Viața Sfintei Paraschiva*, din pictura exterioară a bisericii de la Arbore, alături de Asediul Constantinopolului, asociindu-se ipotezei lui Sorin Ulea, care a „reliefa semnificația militară și politică a acestor fresce”. La stabilirea acestor apropieri, un rol însemnat l-a avut Sfântul Eftimie, patriarhul Târnovei, care a scris *Viața Sfintei Paraschiva*, „translând” unele caracteristici de la Maica Domnului la Sfânta Paraschiva¹⁹.

Tot despre țările ortodoxe de la Dunăre, dar de această dată despre legăturile lor cu Muntele Athos, este vorba în studiul lui Boško Bojović, *Continuitatea unei instituții de caritate născută în Evul Mediu (sec. XV-XVII)*. Muntele Athos constituie un veritabil centru al lumii ortodoxe, de care se leagă prin fire văzute și nevăzute toate popoarele ortodoxe. După căderea bulgarilor și a sârbilor sub dominație otomană, mănăstirile ridicate de aceste popoare ortodoxe au fost ținute în viață prin daniile domnilor români, al căror statut în cadrul Imperiului otoman era incomparabil mai bun; astfel, ctitoria bulgară de la Muntele Athos, mănăstirea Zograf, s-a bucurat de sprijin din partea domnilor Moldovei, mai cu seamă din partea lui Ștefan cel Mare, iar ctitoria sârbă, mănăstirea Hilandar, a primit bogate ajutoare de la domnii Țării Românești, începând cu Vlad Călugărul. Autorul arată în ce a constatat *patronajul asupra Hilandarului și donațiile athonite ale principilor români*; pentru aceasta, prezintă în rezumat documentele păstrate în arhiva mănăstirii athonite. Lista documentelor începe cu o întărire domnească pentru stăpânirea unor sate, despre care Boško Bojović afirmă că ar fi „primul document (inedit) care presupune relații între Hilandar și Țara Românească, fiind datat 1488. Vlad Călugărul (1481, 1482-1495) confirmă cumpărarea unei proprietăți situate în muntele Roșiile (cu mențiunea localităților Suhopole – probabil este vorba despre Suhodol sau Sohodol -, Jițul și Borăscul), pentru Stănilă, Nicola și Dragcea”.

¹⁸ Ivan Biliarsky citează amintirile preotului Sinadino din Serres (după P. Odorico, S. Asdrachas, T. Karanastassis, K. Kostis, S. Petmezas, *Conseils et mémoires de Synadinos, prêtre de Serrès en Macédoine*, Paris, 1996), care a scris că Sfânta Paraschiva nu a făcut minuni la Constantinopol pentru că a fost neglijată, dar a săvârșit minuni printre bulgari, sârbi și români, deoarece aceștia i-au acordat cinstirea cuvenită (vezi și Petre Ș. Năsturel, *Un nou izvor grecesc despre Vasile Lupu și moaștele Sfintei Paraschiva*, în *Înșiruire istorice*, I, Aalborg, Danemarca, 2000, p. 118-129).

¹⁹ Vezi și Ivan Biliarski, *Покровители на Царството. Св. цар Петр и Св. Параскева-Петка*, Sofia, 2004, 111 p.

Totuși, acest document nu presupune existența unor relații cu mănăstirea athonită, ci este doar o întărire domnească, act care a ajuns mai târziu în arhiva mănăstirii, o dată cu dania vreunui dintre satele pomenite în el. Primul document care atestă relațiile dintre Țara Românească și mănăstirea Hilandar rămâne, așadar, actul din noiembrie 1492 prin care Vlad Călugărul dăruiește mănăstirii un obroc anual de 5.000 de aspri, iar călugărilor care vor veni să-i ia câte 500. În continuare, autorul rezumă actele de danie de la domnii care i-au urmat în scaun lui Vlad Călugărul: Radu cel Mare (nu mai puțin de trei acte, dintre care unul inedit), Vlad cel Tânăr, Neagoe Basarab, Radu de la Afumați, Vlad Înecatul, Vlad Vintilă și Mihnea Turcitul²⁰. În cazul Moldovei, sunt amintite doar două danii, una a lui Petru Rareș (13 martie 1533; actul nu s-a păstrat), datorată probabil legăturilor sufletești ale soției sale, Elena, cu ctitoria strămoșilor ei, și alta de la Petru Șchiopul (31 decembrie 1583), care se arată în acest fel atașat de mănăstirile athonite patronate de rudele sale domnești din Țara Românească. În secolul al XVII-lea, mănăstirea a mai primit danii doar de la Radu Șerban (14 iunie 1608) și Antonie vodă din Popești (26 noiembrie 1670). Autorul enumeră și daniile pe care le-au făcut românii către alte mănăstiri mai mici, care ascultau de Hilandar: biserica Sf. Ilie, biserica Sf. Gheorghe (numită „Turnul albanez”), zidită de nobilul albanez Ioan Castriotul, și sihăstria Sf. Sava (Nemanja) de la Karies. În finalul studiului, Boško Bojović face câteva considerații asupra legitimării puterii princiare, pornind de la daniile către mănăstirile athonite.

Cu studiul interesant și bine argumentat al lui Petre Guran, *Noul Constantin, Noul Silvestru*, părăsim spațiul dunărean, pentru a-l găsi pe „noul Constantin” și a-l descoperi pe „noul Silvestru”, la Moscova, în cea de-a „treia Romă”. Autorul remarcă faptul că *Donatio Constantini* a fost tradusă integral în greacă abia în secolul al XIV-lea, nu cu foarte multă vreme înainte ca actul să fie anulat în Occident, prin critica lui Lorenzo Valla. Țările slave din *oicumena* bizantină au adoptat viața Sfântului Constantin ca prototip pentru monarhia creștină, iar bisericile rusă și sârbă au început să caute un „nou Silvestru”. Pe drumul descoperirii „noului Silvestru”, autorul remarcă faptul că, la Constantinopol, spre sfârșitul secolului al XIV-lea a crescut interesul pentru moaștele Sfântului Silvestru, care se găseau în tezaurul de la Sfânta Sofia, și dezvoltă interesante considerații privitoare la „coroana papilor văzută de bizantini” și la „Duminica Floriilor și *Beati Petri stratoris officium*”. În timpul procesiunii de Duminica Floriilor, în forma în care a fost inventată în Rusia, țarul îi oferea mitropolitului Moscovei serviciul de „scutier”; această practică a apărut în al doilea sfert al secolului al XVI-lea, mai întâi la Novgorod, apoi la

---

²⁰ Autorul amintește de un pergament foarte șters, de pe care se poate descifra, totuși, numele domnului, Alexandru, propunând ca vreme a scrierii a doua jumătate a secolului al XVI-lea, iar ca emitent pe Alexandru cel Rău (1592-1593).

Moscova, iar în aceasta G. Ostrogorsky a văzut o urmă din *Donatio Constantini*. Rolul mitropolitului Moscovei, văzut ca „nou Silvestru”, a fost întărit de legenda *klobukului* (camilafca) alb, pusă în scris în anii 1540 sau chiar la sfârșitul secolului al XV-lea și denunțată ca falsă în Sinodul din 1666. Reformele lui Petru cel Mare au dat o lovitură de forță Bisericii prin suprimarea patriarhatului, iar după căderea ultimului țar, „întru totul natural”, noul patriarh Tihon a luat din noul *klobukul* alb, cu gândul probabil, la Sfântul Silvestru.

A doua secțiune a volumului, *perioada post-bizantină și începutul epocii moderne*, este deschisă de unul dintre cei mai buni cunoscători ai istoriei venețiene, dintre cercetătorii români, Ovidiu Cristea, care și-a intitulat contribuția: *Folosul sfinților: Veneția și începutul războiului contra turcilor (1463)*. Studiul începe cu pasajul din cronica lui Radu Popescu, în care este amintită minunea Sfântului Spiridon, care s-a arătat la Corfu, în vremea războaielor dintre turci și venețieni (1538-1540), determinându-i pe turci să se întoarcă la Constantinopol. Nucleul cercetării este constituit de un episod petrecut în 1463, anul în care a început războiul venețiano-turc, încheiat în 1479. În perioada premergătoare războiului, Senatul venețian a poruncit căpitanului general și altor reprezentanți ai Republicii în Levant să procure „într-o manieră prudentă și fără violență” capul Sfântului Gheorghe. Misiunea a fost îndeplinită în același an, capul „purtătorului de biruință” (*tropaiophoros*) a fost depus la San Giorgio Maggiore, stabilindu-se astfel „o legătură simbolică între lupta Sfântului Gheorghe împotriva dragonului și lupta Veneției împotriva Imperiului otoman”. Pentru că începutul războiului avea o importanță foarte mare pentru contemporani, ceremonia plecării corpului expediționar spre Grecia, la 5 martie 1463, a cuprins celebrarea unei slujbe solemne în biserica Sfântul Marcu și sfințirea banierii Sfântului, care a fost înmănată căpitanului general, Alvise Loredan. Steagul avea figurată o cruce de aur și înscrisă deviza: *In hoc signo vinces*, încercându-se astfel să se creeze o echivalență între războiul împotriva turcilor și cruciadă. O ceremonie asemănătoare a fost organizată în momentul când flota venețiană a ajuns la Negropont, la care au participat ortodocși și catolici, deopotrivă. În anexă, Ovidiu Cristea reproduce desfășurarea procesiunii religioase din Negropont, după istoria lui Marco Guazzo (1545).

Următorul studiu din această secțiune, aparține lui Tudor Teoteoi, având titlul *Ștefan cel Mare și sfinții militari în tradiția populară și în sursele narrative*. Autorul insistă asupra legăturilor lui Ștefan cel Mare cu mănăstirea Zograf de la Muntele Athos, poposind mai mult în jurul bisericilor cu hramuri de sfinți militari și asupra legăturilor dintre Ștefan cel Mare cu Daniil Sihastrul. O contribuție interesantă, pentru dezvăluirea legăturilor dintre popoare înainte de „secolul naționalităților”, este aceea a Marinei Miladinov, intitulată: *Arpadienii sunt croați: venerația Sfinților Regi în dioceza Zagreb până la sfârșitul secolului XVIII*. În Croația, cultul regilor sfinți a început să capete o importanță mare în secolul al XVII-lea, în cadrul Contra-Reformei și a luptei împotriva turcilor.

Cultul sfinților arpadieni, în special al Sfântului Ladislau, a devenit mai proeminent în ultimul sfert al acestui secol, când sfântul capătă rolul de *defensor indefesus* și *athleta patriae*, în urma stabilirii corespondenței dintre luptele lui Ladislau cu cumanii și lupta croaților cu turcii. Dezvoltarea cultului în secolul al XVII-lea, a coincis cu renovarea în stil baroc a Catedralei din Zagreb, devastată de turci în 1624. La renovarea din 1631-1632, patronată de episcopul Franjo Ergeljiski, au fost așezate statuile a doi regi ungari (Ladislau și Emeric); la sfârșitul secolului XIX, la instigarea episcopului catolic, exponent al noilor vremuri, s-a făcut „curățenie”, iar statuile au ajuns la Muzeul Municipal din Zagreb (vezi și imaginile de la sfârșit). În partea a doua a studiului, Marina Miladinov arată rolul jucat în dezvoltarea iconografiei Sfântului Ladislau de poetul, istoricul și heraldistul Pavao Ritter Vitezović (1652-1713).

Ultima parte a volumului a fost dedicată lui *Constantin Brâncoveanu – principe și martir*. Ioana Iancovescu, în studiul: *Din nou despre „Noul Constantin”*, analizează ciclul iconografic dedicat Sfântului Constantin din biserica mare de la mănăstirea Hurezi, unde observă prezența scenei „dialogul cu evreul Zamvri”, care este un episod din Viața Sfântului Silvestru și nu din Viața Sfântului Constantin. Autoarea crede că această scenă are legătură cu apărarea purității dogmatice a ortodoxiei, confruntată cu prozelitismul protestant.

Această ultimă secțiune și întregul volum se încheie cu laborioasa analiză a lui Radu G. Păun, intitulată: „*Pentru legea strămoșilor*”: *surse biblice și tradiții literare în povestirile despre moartea lui Constantin Brâncoveanu*. Autorul remarcă că moldovenii și valahii, spre deosebire de vecinii lor, nu au consacrat și venerat sfinți suverani; această „lipsă” a fost „corectată” după 1990, când s-a format „o adevărată galerie de sfinți români”, unul dintre ei fiind Constantin Brâncoveanu. În istoriografia românească, două sunt ipotezele importante referitoare la sursele povestirilor despre moartea domnului muntean: una aparține lui Adrian Fochi, potrivit căruia modelul cântecelor populare despre Brâncoveanu ar fi legenda despre sfârșitul împăratului Mauriciu, executat din ordinul uzurpatorului Phocas în 602 (legenda s-ar fi transmis prin intermediul cronografelor), iar ce-a de-a doua aparține profesorului Andrei Pippidi, care a scris că povestirile sunt asemănătoare cu scrierea despre moartea megaducelui Lucas Nottaras, executat împreună cu fiii și cu ginerele la ordinul cuceritorului otoman, la 30 mai 1453. Radu G. Păun prezintă critic toate versiunile povestirilor despre moartea lui Constantin Brâncoveanu, răspândite printre români și greci, și propune o nouă sursă, ce ar constitui rădăcina profundă a acestor povestiri: legenda celor 7 frați Macabei, din Vechiul Testament²¹.

---

²¹ În ultima notă a studiului, autorul amintește despre o nouă cercetare a profesorului Andrei Pippidi asupra acestui subiect: *La mort à Constantinople: héritage byzantin ou naissance d'une légende*, în **EBPB**, V, 2006, p. 471 - 496.

În încheiere, putem spune că acest volum cuprinde contribuții științifice de mare valoare, privitoare la o temă nouă, dificilă și, totodată, pasionantă. Studiile cuprinse în volum au un mare grad de originalitate, fiind rezultatul unei temeinice munci de cercetare, iar ipotezele formulate de autori avem convingerea că se vor impune în istoriografia românească și europeană. Coordonatorii, Ivan Biliarsky și Radu G. Păun, merită cu prisosință felicitări pentru strângerea în volum a acestor studii, pentru îngrijirea lor impecabilă (de îngrijirea editorială a volumului s-a ocupat și Irina Vainovski-Mihai) și pentru demonstrarea utilității colaborării dintre istoricii români și cei bulgari.

Petronel Zahariuc

Kirchenbücher sprechen lassen. Catastifele bisericesti vorbesc. Die Ordnung des kirchlichen Lebens in Weidenbach. Rânduiala vieții bisericesti din Ghimbav, (Miscellanea ecclesiastica. Veröffentlichung des Zentralarchivs der Evangelischen Kirche A.B. in Rumänien. Band II), ed. de Liliana Maria Popa și Wolfram G. Theilemann, 150 p.+ 21 il.

„Dumnezeu este un Dumnezeu al ordinii”. Aceasta este deviza care a călăuzit pe pastorii care au alcătuit cartea rânduielilor bisericesti ale comunității săsești din Ghimbav la jumătatea secolului al XVIII-lea, mai precis la 1759. Sașii sunt oameni ai rânduielii, fiindcă sunt oameni credincioși, pare să spună această deviză. Nu concep să nu aibă și să nu respecte reguli ale comunităților, școlilor, breslelor, vecinătăților, asociațiilor. Aceasta le conferă., cum frumos spune pastorul dr. Daniel Zikeli în studiul introductiv, „un sentiment de siguranță și de limpezime”.

Adevărată mină de aur pentru reconstruirea vieții religioase a comunităților rurale, *Cartea bisericii* are două părți: Rânduiala slujbelor bisericesti și a slujitorilor bisericii și Inventarul bunurilor bisericii din Ghimbav (Widenbacher). Ea reglementează relația individului și a comunității cu biserica, informează despre diferitele forme de manifestare a religiozității, prezintă istoria comunității și schițează un pitoresc și veridic tablou al vieții sociale.

Lectura acestui document este o aventură pe cât de agreabilă, pe atât de răsplătitoare: Aflăm de pildă că de abia acum, adică la jumătatea veacului Luminilor, limba latină a fost în întregime înlocuită cu germana în ceea ce privește cântările bisericesti, datorită apariției cărții de cântece a lui Petrus Cloos din Brașov la 1751, un contemporan al franciscanului român Ioan Caioni, reformatorul cântărilor catolice. Mai aflăm că la slujba principală, adică utrenia (Frükirche), se obișnuia să se recite simbolul Sfântului Athanasie, care a deținut un loc important în viața liturgică a sașilor transilvăneni. Avem astfel un răspuns

la prezența traducerii lui în limba română în *Psaltirea Scheiană* în secolul al XVI-lea.

O serie de reguli reglementează serviciul divin. Slujba religioasă avea în centru un moment liturgic, un moment omiletic, o secvență catehetică și partea muzicală (imnică), asigurată cu zel de cantor și de organist. Cel mai interesant moment apare a fi cel catehetic, numit de „examinare”; credincioșii erau chestionați public din Micul Catehism al lui Luther, astfel încât nimeni nu scăpa ignorant. Odată cu progresul Contrareformei, această pregătire catehetică a câștigat în forță și seriozitate, pentru a preveni abaterea de la credința reformată.

Rânduiala bisericii se reazemă pe un personal de cult, relativ numeros, pe potriva locului pe care biserica îl ocupă în viața comunității: pastorul, predicatorul, rectorul, clopotarul, organistul, epitropii, zeciuitorii, paznicul, slujitorii, (măiererii) și moașa. Cărmuirea spirituală a comunității este încredințată astfel unor membrii ai ei, cei mai onorabili, onești și mai zeloși. Epitropilor, aleși anual, li se cade gestionarea bunurilor bisericești. Zeciuitorii, „sinceri, harnici, loiali și devotați” încasau, în numele pastorului, decima. Din acești bani, pastorul plătea restul personalului: rectorul, paracliserul, predicatorul, cantorul și organistul.

Rectorul este un personaj cheie al comunității. Alege cântecele cele mai potrivite, instruește tineretul, predică în locul pastorului la nevoie. O serie de atribuții sunt echivalente celor unui actual secretar de primărie: citește și răspunde la toată corespondența sosită la primărie, întocmește socotelile comunei, corect, rapid și la timp, scrie și eliberează regulat certificate de naștere, testamente, apeluri judiciare.

Doă figuri interesante ale comunității bisericești sunt predicatorul și moașa. Cel dintâi trebuie să fie pregătit corespunzător din punct de vedere teologic, obedient față de pastor, versat în dispute religioase. În afară de predică, în sarcina lui cade și instruirea tineretului, precum și ținerea matricolelor bisericii. Între interdicțiile ca făceau parte din păstrarea demnității funcției sale ecleziastice, predicatorului îi este interzis „să ducă el însuși gunoiul și să umble prin sat în cămașă”. Moașa trebuia să fie o femeie pricepută, înțeleaptă și iubitoare „căsătorită sau care a fost căsătorită, să fi crescut ea însăși copii”, să aibă cunoștințe medicale, onorabilitate ireproșabilă. Își exercită meseria și atribuțiile bisericești pe baza unui atestat pe care i-l eliberează preotul, după o temeinică examinare. Dar rolul ei nu se oprește aici. Datoria moașei era să se ocupe repede și eficient de un botez de urgență, în cazul în care pruncul dădea semne de fragilitate. Va trebui să anunțe preotul, să îi pregătească pe părinți și pe nași și să fie ea însăși capabilă să administreze botezul *in articulo mortis*. Adevărat gardian al moralei sexuale a comunității, moașa ține evidența pierderilor de sarcină și a copiilor născuți ilegitim, îi instruește pe tinerii căsătoriți cu privire la viața lor sexuală. Exponentă a drepturilor femeilor, ea este cea care îi denunță în adunarea credincioșilor pe acei bărbați care își constrâng

soțiile la muncă fără măsură, se ceartă cu ele fără motiv, le bat sau se poartă necuviincios.

Un tezaur de informații de natură antropologică sălășluiesc în rânduielile din afara bisericii: nuntă, botez, înmormântare. În cazul evenimentelor numite de autori „fericite”, adică nunta și botezul, rânduiala insistă asupra componentei educative și de conștientizare a importanței acestora, în dauna obiceiurilor, de altfel foarte simplificate și raționale. Momentele catehetice ale mirilor și respectiv părinților sunt obligatorii. La înmormântare, rânduiala pe ranguri, vârstă, sex, grad de rudenie rămâne foarte strictă, ca și indicațiile formale legate de veșminte și ora când se țin aceste ceremonii în funcție de anotimp. Pomenile să fie cumpătate și în spirit creștinesc, iar în timp de molimă să se renunțe la ele. Sunt recomandate necrologurile plătite, iar locuitorii aflați în vecinătatea răposatului (Nachbarschaft) sunt obligați să asiste cu toții.

Capacitatea de autogovernare, echilibrul rațional între credință, ordine și disciplină socială reies cu prisosință din acest document, mai grăitor decât multe alte izvoare. Credința este liantul comunității, iar ordinea instrumentul firesc care o ține împreună, așa cum glăsuiește o sugestie din *Rânduiala bisericii* din Ghimbav: „La vreme grea, ar fi frumos dacă obștii i s-ar da un semn, pentru o rugăciune comună”. Într-adevăr, în ordine (rânduială) se află o frumusețe pe care unele popoare par că o au sădită în ființa lor și o cultivă pe parcursul istoriei, iar altele nu se obolesc să o deprindă niciodată.

Violeta Barbu

Edith Szegedi, *Konfessionsbildung und Konfessionalisierung im städtischen Kontext. Eine Fallstudie am Beispiel von Kronstadt in Siebenbürgen (ca. 1550-1680)*, în „Berichte und Beiträge des Geisteswissenschaftlichen Zentrums Geschichte und Kultur Ostmitteleuropas an der Universität Leipzig, 2006, Heft 2, Konfessionelle Formierungsprozesse im Frühneuzeitlichen Ostmitteleuropa, Vorträge und Studien, hrsg. von Jörg Deventer, Leipzig, 2006, p. 126-296.

Contribuție esențială cu privire la antecedentele, direcțiile și evoluția Reformei la Brașov, la definirea poziției lui Johann Honterus în declanșarea și împlinirea acțiunii de reorientare a vieții bisericești în orașul pe care l-a păstorit și la reverberațiile acțiunii sale în Transilvania, inclusiv asupra masei populației ortodoxe din provincie, alcătuită covârșitor din români. Spre deosebire de cvasi-unanimitatea lucrărilor consacrate acestei teme majore a istoriei Brașovului, a sașilor din Transilvania și a provinciei în ansamblul ei, lucrarea de față se străduiește să deplaseze centrul de greutate al cercetării asupra epocii post-Honterus, pentru care majoritatea surselor se află încă inedite în arhivele brașovene.

Prima subdiviziune a lucrării privește evoluția Brașovului de la prima sa semnalare documentară în 1235 până la acțiunea de reformare a vieții bisericești de către Honterus. Sunt semnalate sumar momentele și aspectele principale ale acestei evoluții de aproximativ trei secole: rolul pregătitor asumat de Ordinul Teutonic în privința organizării și autonomiei eclesiastice a Brașovului și a Țării Bârsei, în ciuda duratei scurte a șederii sale în regiune (1211-1225); consolidarea autonomiei regiunii în cursul secolului al XIV-lea; integrarea în sistemul de privilegii acordat de *Andreanum* (1224) sașilor din cele *șapte scaune*, în sfârșit constituirea *Universității Săsești* în timpul domniei lui Matia Corvin. Sub raport bisericesc, sunt semnalate trecerea de la dependența directă de papalitate în vremea Ordinului Teutonic, cu dreptul de a-l alege pe decanul *capitulului*, la subordonarea față de episcopia Milcoviei, apoi față de arhiepiscopia de Esztergom.

Din punct de vedere al structurii urban-administrative, Brașovul era alcătuit din patru unități: *Corona* (orașul interior), *Altstadt* (Martinsberg și Bartolomeu), *Obere Vorstadt* și *Blumenau*. În cursul secolului al XIV-lea, *Corona* a înglobat administrativ celelalte unități. De acum înainte, Brașovul era alcătuit din *orașul interior* și cartierele exterioare (*Vorstädte*), ai căror locuitori nu aveau drepturi cetățenești depline. „Structurii juridice și administrative a orașului i-a corespuns o alăturare etnică complexă, care s-a modificat de-a lungul timpurilor. Două dintre cartierele exterioare, *Obere Vorstadt* și *Blumenau*, erau etnic amestecate. În secolul al XVI-lea, se aflau în *Obere Vorstadt* 304 proprietari sași de case, 116 români și 86 unguri. În secolul al XVII-lea, dimpotrivă, erau 384 români plătitori de dări, față de 183 sași și abia dacă se mai aflau și unguri. *Obere Vorstadt* numită și *Belgeri* (ungurește *Bolgarszeg*) a devenit așadar o așezare majoritar românească. Cei mai mulți locuitori unguri trăiau în *Blumenau*, care însă avea și locuitori sași...” Orașul interior a devenit în cursul secolelor XVI și XVII exclusiv german, cel puțin sub raportul stăpânilor de locuințe, întrucât cei unguri au fost eliminați din așezare. Evoluția urbană și etnică este pusă în corelație cu transformările în sfera economică, anume cu diminuarea funcției comerciale a Brașovului în comerțul oriental în cursul secolelor XVI și XVII.

Evoluția Reformei la Brașov apare rectiliniară în datele conservate de tradiția transmisă de cele două scrieri fundamentale ale lui Honterus și de cea cronicărească a sașilor: 1542, introducerea liturghiei evanghelice, 1543, informația despre introducerea Reformei în scrierea *Reformatio Ecclesiae Coronae ac totius Barcensis Provinciae*; 1544, alegerea lui Honterus în funcția de preot orașenesc al Brașovului și înlăturarea din biserică a imaginilor pe temeiul hotărârii autorităților; de asemeni 1544, hotărârea autorităților de a introduce Reforma în orașe, iar în 1545 la sate; 1547 publicarea textului *orânduirii bisericești* pentru toți sașii din Transilvania, text care în 1550 este declarat obligatoriu de *universitatea națională* (*Nationsuniversität*). În legătură

cu aceste acțiuni și cu nuanțele lor s-a desfășurat dezbateră din istoriografia săsească a secolului al XX-lea cu privire la sursele de inspirație ale Reformei și îndeosebi, în cazul lui Honterus, anume între Elveția, unde reformatorul sașilor a petrecut un timp, și Wittenberg. Autoarea conchide că, în temeiul surselor cunoscute, în primul rând al înseși scrierilor reformatorului brașovean, nu se poate stabili cu certitudine proveniența versiunii proprii de reformă a bisericii săsești. Situația e echivocă în privința a două elemente principale care au caracterizat diversele curente reformatoare în Europa: problema imaginilor în biserică și a spovedaniei. Poziția lui Honterus este echivocă în aceste scrieri dar și în alte puncte ale cultului – aspect reflectat în cele două scrieri ale sale. Abia în cursul deceniilor următoare s-au precizat în Transilvania, ca și în Germania de altminteri, pozițiile Bisericii reformate. Rezultă din cercetarea scrierilor reformatorului brașovean că atitudinea autorităților brașovene cu privire la tradiția prereformatoare a Bisericii a fost oscilantă la începuturi și s-a clarificat doar mai târziu.

Reformă și Ortodoxie se intitulează una din cele mai interesante, din punctul de vedere al istoriei românești, subdiviziuni ale lucrării. Textul se deschide cu constatarea potrivit căreia autoritatea *magistratului* brașovean se exercita nu numai asupra populației catolice, respectiv reformate, a orașului, ci și asupra celei ortodoxe, anume românii din Șchei, deveniți majoritari cel mai târziu în secolul al XVI-lea. Dintr-o așezare cu populație săracă, originar agricolă, apoi meșteșugărească, Șcheii au dezvoltat în secolul al XVI-lea o categorie de negustori înstăriți, activă în schimburile comerciale cu teritoriile sud-carpătice. Tot legăturilor cu Țara Românească li se datorează formarea în Șchei și în satele din împrejurimi a unui corp de scribi, traducători și informatori români, folosiți de autoritățile orășenești. În centrul vieții spiritual-culturale a așezării se afla biserica Sfântul Nicolae construită din piatră în 1495, cu sprijinul domnului Țării Românești. Pe un plan mai larg încă s-a aflat preocuparea *magistratului* orășenesc pentru numeroșii negustori ortodocși care veneau din sudul Dunării în oraș cu afacerile lor comerciale. Criticile acestei mase ortodoxe, stabile sau în trecere prin Brașov, cu privire la alunecările de la dreapta credință a catolicilor au fost invocate de reformatori ca factor care i-a întărit în convingerea că e necesar să înlătore toate impuritățile adăugate de Biserica tradițională creștinismului originar și autentic. Contactul cu lumea ortodoxă a autorităților săsești era nu punctual, ocazional, ca acel al reformatorilor din Germania, ci frecvent, chiar cotidian, cu atât mai mult cu cât comunitatea din Șchei era subordonată autorității municipale, Sfatului orășenesc, nu numai administrativ, dar și bisericesc. Era așadar firesc ca Sfatul să încerce să influențeze comunitatea din Șchei în spiritul Reformei și, mai mult încă, dincolo de aria orășenească, să extindă influența principiilor Reformei în spațiul larg al creștinătății răsăritene. Iluzie inițială din vremea începuturilor Reformei, când reformații erau convinși că răsăritenii conservaseră adevăratele credințe și

practici ale bisericii începuturilor. Din acest motiv, autoritățile săsești au susținut efortul de traducere a scrierilor vechi-slave în limba română. În același context de convingeri, al adaptabilității literaturii catehetice reformate la teologia ortodoxă, au fost traduse catehismul lui Walentin Wagner, și, în română, *Micul Catehism*, tipărit la Sibiu în 1544 și *Întrebarea Creștinească* în 1559 la Brașov. Autoritățile brașovene au sprijinit acest efort de traducere și tipărire. Pe terenul traducerii unor scrieri exegetice și liturgice s-a întemeiat o comunitate de interese între mitropolitul Țării Românești și sfatul orașului Brașov. Acest curent de traduceri a slujit la propagarea Reformei, mai târziu a Contrareformei, dar a contribuit și la formarea identității ortodoxe în confruntarea cu Reforma și catolicismul. Traducerile în limba română, sprijinirea școlii întemeiate în 1559 în Șchei și extinderea bisericii, împodobită cu noi icoane, pot fi atribuite unor tendințe de prozelitism protestant. Un indiciu mai clar în această privință îl oferă însă sosirea în așezarea românească din Șchei a unui predicator român reformat, în 1565-1568, învățăcel al episcopului Gheorghe de Sângiorz și apoi cea a episcopului Pavel Tordași, în 1570 în scopul supravegherii unor tipărituri românești. Greu de explicat este acceptarea de către *magistratul* orășenesc luteran a unor predicatori reformați, în spirit calvin, în așezarea românească, ceea ce nu tolerau în propria lor biserică, orientată strict spre formula reformatorului din Wittenberg. Probabil, consideră autoarea studiului, autoritățile brașovene au avut în vedere și intensele relații economice și politice întreținute cu partenerii lor din Țara Românească. Una dintre explicațiile posibile pentru această toleranță acordată unei ramuri neagreate a Reformei este politizarea noii credințe în Transilvania, transformarea ei, după 1564, în factor constituțional. Hotărârea Dietei de la Sibiu din 1566 interzice idolatria de orice fel între toate națiunile țării și hotărăște propagarea liberă a cuvântului lui Dumnezeu, „îndeosebi între valahi, ai căror păstori orbi conduc alți orbi” Români erau invitați categoric să se supună episcopului Gheorghe, superintendentul, și adevărului biblic, „iar cei care nu recunosc adevărul lămurit să fie izgoniți, fie că acela e episcopul valahilor, fie că e preot sau călugăr”. Cu această decizie a început politica de convertire forțată de către puterea centrală

Că luteranismul a avut ecou, mai mult sau mai puțin puternic, între români se înțelege din aluziile unor texte care se referă la cei care au urmat falsele învățături ale lui „Martin eretic” și din alte texte similare. Rămâne deschisă întrebarea cu privire la ce și cât a rămas în activitatea bisericii din Șchei din influența Reformei.

Incertitudinilor doctrinare și liturgice care s-au prelungit până în 1557 s-a străduit să le pună capăt Sinodul de la Cluj din 1557 care, în ciuda titlului adoptat, *Consensus doctrinae de sacramentis Christi*, nu a reușit să realizeze unitatea mișcării reformate în Transilvania. În 1559, s-a adâncit ruptura când majoritatea clericilor unguri au aderat la doctrina helvetică, fragmentare care s-a definitivat în 1564. O întreagă secțiune a lucrării, înnoitoare sub raportul

informației și al interpretării, este dedicată consolidării Reformei de model Wittenberg și evoluției spre ortodoxia luterană în Biserica brașoveană în a doua jumătate a secolului al XVI-lea și în secolul următor.

Surprinde varietatea aspectelor specifice de cult, de tratament al problemei imaginilor și al unor rămășițe de limbă latină, de tradiții locale, considerate ca secundare – *adiaphora* în terminologia epocii – lăsate la latitudinea comunităților locale, realități care oferă o imagine mult mai complexă a ortodoxiei luterane, decât era cunoscută până acum, tematică abordată critic în capitolul *Atitudinea față de moștenirea preriformei*. Evoluția raporturilor dintre *Laicitate și spiritualitate; cooperare și delimitare* constituie obiectul unui segment substanțial al lucrării, care urmărește relațiile dintre cele două puteri după triumful definitiv al Reformei. Cu drept cuvânt se atrage atenția asupra însemnatelor evoluții de la sfârșitul secolului al XVI-lea și din secolul următor, mult neglijate până acum, și care așteaptă încă cercetări temeinice pe baza bogatului material inedit păstrat în arhivele brașovene. Considerații finale sunt rezervate *desăvârșirii confesionalizării*, cazul comunităților ungurești din Brașov și Țara Bârsei.

Lucrarea este însoțită de un bogat aparat critic, o valoroasă culegere de texte edite și inedite și o bibliografie temeinică a culegerilor de izvoare și a cercetărilor moderne asupra temei abordate.

Orice viitoare cercetare asupra Reformei la Brașov și a impactului ei general în Transilvania nu numai în mediul german dar și român și maghiar va găsi în lucrarea sumar prezentată în rândurile de mai sus cel mai sigur îndrumar.

Șerban Papacostea

Histoire des Hommes de Dieu dans l'Islam et le christianisme, sous la direction de Dominique Iogna-Prat et Gilles Veinstein, Flammarion, Paris, 2003, 298 p.

Preoți, călugări, pastori, ulemale, soufiști, derviși, „oamenii lui Dumnezeu” sunt profesioniștii cultului, elitele unei societăți, fixați, prin vocația, harisma și funcția lor într-o poziție de frunte a societății. Culegerea de studii îngrijită de Dominique Iogna-Prat și Gilles Veinstein permite o privire încrucișată și coerentă, din Evul Mediu timpuriu până în prezent, asupra Islamului și a diferitelor Biserici creștine, prin mijlocirea unei analize sociologice a personalului de cult, adică a acelor persoane care întrețin cu sacralul o relație privilegiată și directă.

Marie Hélène Congourdeau semnează primul studiu, *L'Eglise byzantine entre charisme et hiérarchie*. Studiul pleacă de la distincția, construită din primele secole între cler, laicat și monahism. Deja între categoria clerului de mir, aflată în fruntea poporului creștin și organizată progresiv în ierarhii, pe de-o

parte și monahi, un grup mai degrabă marginal, afectat de regulile stricte ale ascezei și ale circulației libere a harismei, se întrevăd opoziții de ordin social. Autoarea se întreabă dacă aceste două căi sunt complementare sau contradictorii. Istoria Imperiului Bizantin, până în ultimele sale decenii de existență, va oscila în permanență între o ierarhie fără harismă și un monahism plasat în libertatea absolută a misticiei. Atunci când, în secolul al XV-lea, medierea sacramentală și medierea spirituală vor deveni apanajul unui grup unic, patriarhi și episcopi proveniți din rândul cinului călugăresc, gestiunea sacrului va ajunge privilegiul unei minorități rupte atât de credincioșii de rând cât și de „popii ignoranți”, adică de clerul de mir. Analiza este dusă mai departe, în timp și spațiu de Matei Cazacu, în studiul *Moines savants et papes ignorants dans le monde orthodoxe post-byzantin*. În țările răsăritene de tradiție post-bizantină, continuă și se adâncește ruptura dintre clerul monastic, cultivat și instruit în mănăstiri, bază de recrutare exclusivă a ierarhiei și clerul secular, „popii ignoranți”, alcătuind adesea dinastii. Pregătirea acestora, când nu se rezumă la o scurtă ucenicie informală pe lângă un episcop, este cât de poate de precară. Lipsa unor școli speciale afectează profund instrucția religioasă atât a personalului de cult cât și a credincioșilor. Unui creștinism primitiv de bază, adânc impregnat de superstiții i se opune rafinamentul unui cler regulat, care înainte de epoca Luminilor, deținea monopolul culturii scrise și făurea, prin contribuția lui la afirmarea istoriografiei naționale, un univers de reprezentări colective în care credința și identitatea națională vor forma un tot.

Dintr-o altă perspectivă, Bernard Heyberger, cunoscut specialist în istoria creștinismului sub Turcocrăție, pune problema statutului clerului ortodox și al asceților creștini din Orientul Apropiat sub dominația otomană. Acest statut apare ca marcat de greaua răspundere civilă conferită de statutul de minoritate pe care creștinii djimi îl aveau în Orient. Structura Bisericilor din Orientul Apropiat (ortodoxă, catolică, armeană, coptă, melchită, maronită) a făcut astfel încât fiecare comunitate de bază să funcționeze ca o celulă autonomă, încadrată într-un dispozitiv local de putere. În consecință, solidaritatea născută între diferitele comunități creștine, importanța legăturilor de rudenie în construirea unei cariere bisericești și respingerea celibatului au făcut ca profilul clerului oriental să fie, în secolul al XVI-lea, mai aproape de Islam decât de catolicismul occidental. De o apropiere de acesta se poate vorbi de abia în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, când după modelul acestuia, încadrarea credincioșilor devine o preocupare mai articulată iar teritorializarea parohiilor, un proces de organizare necesară. Călugării încep să se angajeze mai mult în plan social, iar distincția dintre persoanele consacrate și laici să se cristalizeze mai clar. În sfârșit, Bernard Heyberger crede că poate detecta un proces de confesionalizare a minorităților creștine încheiat în ultimul secol de existență al Imperiului Otoman.

Creștinismul occidental este reprezentat în această culegere cu două studii, unul datorat lui Dominique Iogna-Prat (*L'omnipotence des médiateurs dans l'Eglise Latine aux XIe-XIIe siècles*) și lui Thierry Wanegffelen (*Le protestantisme en France au XVIe-XVIIe siècle: sacerdoce universel et théologie de la vocation*). Dacă Dominique Iogna-Prat reia teoria celor trei ordine punând-o în relație de data aceasta cu reforma sacramentală din secolele XI - XII, care a condus la ierarhizarea tehnocratică a preoților, singurii abilitați să administreze sacramentele, Thierry Wanegffelen reface drumul parcurs de teologia protestantă din secolul al XVI-lea angajată să definească rolul „alegerii” în exercitarea ministerului sacerdotal al pastorilor și al laicilor. Prin accentul pus asupra pregătirii teologice solide și sistematice și pe absența oricărei modalități „sacre” de consfințire a acestei alegeri, categoria pastorilor se apropie mai degrabă de ulemalele musulmane decât de preoția medievală.

Trei studii sunt dedicate clerului musulman, dar ne vom opri aici numai asupra celui semnat de Gilles Veinstein: *Les ottomans: fonctionarisation des clercs, cléricisation de l'Etat* pentru însemnătatea problemei care stă în miezul lui. Structura instituțiilor religioase ale Imperiului otoman nu face decât să reia pe aceea a statelor musulmane care l-au precedat: statul selgiucid, ilkhanid, mameluk. La fel de tradițională este și funcția îndeplinită de clericii cărturari (ulemale), formați în școlile medresse. Pe de altă parte, sufiștii, înclinați mai mult către mistică și mai toleranți, se grupează în confrerii religioase. Știința și mistica merg mână în mână, atâta timp cât cea din urmă nu o apucă pe căi subversive. Unul din punctele forte ale statului otoman a fost și organizarea puternică, ierarhizată a ulemalelor. În vârful acestei ierarhii a stat la început judecătorul armatei (kadi'ascher) Rumeliei și Anatoliei, înlocuit de către Soliman Magnificul cu muftiul de Istanbul, care deveni capul clerului sunit și hanefit. Asupra ulemalelor, ce exercitau competențe religioase dar și judecătorești, puterea statului este deplină. Această interpenetrare reciprocă a dus la fenomenul pe care Gilles Veinstein îl descrie ca fiind transformarea clerului în funcționărire și clericalizarea statului.

În analiza diferitelor realități istorice, două cupluri de termeni aflați în raport dialectic și-au disputat întâietatea: cler-laicat, harismă-instituție. Din perspectiva primului cuplu, apare limpede că opoziția între persoanele consacrate și laici în Biserica catolică și ortodoxă este dizolvată în Biserica Protestantă și în Islam: cel mai bun „expert” în Biblie sau în Coran are dreptul să fie „un om al lui Dumnezeu”, dar nici un laic nu este legat de autoritatea lui pentru a se ruga. Desigur că în acest din urmă caz, comparatismul își are limitele sale, cu atât mai mult cu cât autoritatea spirituală a imamului în societățile sunit este de altă natură decât în cele šiite. Cât despre cea de-a doua opoziție, un mănunchi de asemănări între creștinism și Islam au ieșit la iveală: fuga sfinților și asceților de funcții ierarhice ar fi un element comun. Un altul este recrutarea personalului de cult din caste sau din dinastii, neamuri și familii, pe baza

legăturilor de sânge. Deosebirile sunt tot atât de evidente: rolul diferit jucat de erudiția teologică în progresul ierarhic, completa absență a femeii în exercitarea vreunei funcții religioase în Islam.

Violeta Barbu

FLORIN MOLDOVAN, *Originea și evoluția instituției jurătorilor la români*, Edit. Texte, Dej, 2007, 310 p.

Mult dezbătută în istoriografia română de istorici și de juriștii interesați de trecutul profesiei lor, instituția jurătorilor a îndeplinit un rost major în sistemul de drept românesc, atestat încă din vremea celor mai vechi mărturii documentare. O nouă lucrare consacrată exclusiv acestei instituții importante a vechiului drept românesc nu poate fi decât binevenită.

Lucrarea e alcătuită din șapte capitole, dintre care ultimul de concluzii, și o anexă documentară. Primul capitol prezintă evoluția instituției în antichitate și în evul mediu, la diverse popoare, inclusiv cele slave. Autorul susține originalitatea instituției jurătorilor la români, a cărei origine o atribuie, ipotetic desigur, autohtonilor geto-daci. Capitolul se încheie cu fixarea deosebirii dintre categoria jurătorilor și cea a martorilor, distincție nu întotdeauna corect percepută de cercetările anterioare, și cu câteva considerații despre obiceiul pământului, despre jurământ și despre instituția «oamenilor buni și bătrâni». Capitolul al doilea și cel de al treilea tratează substanța însăși a temei, instituția jurătorilor în principatele dunărene, respectiv în Transilvania, «de la începuturi» până în secolul al XIX-lea. Pe baza surselor documentare și a vechilor legiuri sunt analizate categoriile de jurători – «tocmelnici», «adeveritori», «hotarnici», «arbitri», precum și condițiile indispensabile pentru îndeplinirea funcției de jurători. În cazul Transilvaniei sunt prezentate scaunele de judecată în comitate și districte, scaunele de judecată bisericești, cele ale sașilor și secuilor, trăsăturile comune și deosebitoare ale instituției de o parte și de cealaltă parte a Carpaților și raportul dintre așezământul chezășiei și cel al jurătorilor. Al patrulea capitol discută rolul jurătorilor în procesele civile, penale, de drept canonic, și formula de reluare a procedurii, «legea peste lege». Stadiul târziu de evoluție a instituției constituie obiectul capitolelor al cincilea și al șaselea.

Câteva pagini de concluzii sintetizează materia volumului, evidențiind tezele lucrării: existența străveche și caracterul original al instituției jurătorilor la români, atestarea ei concomitentă în Țara Românească, Moldova și Transilvania, funcția ei socială însemnată, condiționată inițial de relațiile de înrudire sau ulterior de solidaritatea de clasă. Când problema principală a societății a devenit stăpânirea pământului, instituția jurătorilor a slujit primordial la dovedirea dreptului de proprietate. Apartenența socială a jurătorilor reflectă funcția de

clasă a instituției. Dezvoltarea și consolidarea statului și a funcțiilor sale, afirmarea justiției și a instanțelor ei moderne, a diminuat până la dispariție rolul jurătorilor în secolul al XIX-lea.

Lucrarea este o contribuție utilă pentru cunoașterea unei realități însemnate a societății românești pre-moderne.

Șerban Papacostea

ANTONIETTA MORETTI, *Da Feudo a Baliaggio. La comunità delle Pievi della Val Lugano nel XV e XVI secolo*, Bulzoni Editore, Roma, 2006, 476 p.

Feuda și bailajul sunt doi termeni străini istoriei românești, dar extrem de familiari oricărui medievist occidental. De ce ar interesa atunci pe cititorul român o carte despre aceste două forme de posesie și de administrare a pământului aflate într-o regiune europeană cu care țările române nu au avut decât accidental vreo legătură istorică ori culturală? Dacă Nicolae Iorga făcea demult elogiul autonomiilor locale de pe văile helvetice, apropiindu-le de formele de organizare prestatale ale populației românești, două proiecte de colonizare a elvețienilor în Valahia la 1838 și 1841, tipărite la București de H. Buvelot în limbile franceză și română sub titlurile: *Essai sur l'Etablissement de colonies suisses en Valachie*, „prezentat și dedicat Alteței Sale Serenissime prințul domnitor al Valahiei Alexandru D. Ghika” și respectiv *Nouvelles idées sur la colonisation en Valachie* au rămas necunoscute editorilor volumelor III și IV ale seriei noi *Călători străini despre țările române în secolul al XIX-lea*.

Ticino (cantonul de limbă italiană al Confederației Helvetice) este o regiune prelinsă din Lombardia peste Alpi, care numără astăzi doar o jumătate de milion de locuitori, născută, așa cum apreciază autoarea Antonietta Moretti, „din voința altora”. Tema cărții o constituie istoria bisericească și instituțională a cantonului Ticino de la sfârșitul Evului Mediu până la înrădăcinarea Reformei catolice, perioadă care coincide cu consolidarea guvernului celor douăsprezece cantoane suverane ale Confederației helvete. În fapt, cartea aduce în discuție modul de exercitare al dominației asupra unui teritoriu, disputat între Como și Milano, iar mai apoi cucerit de elvețieni. Perioada de dominație a ducatului milanez coincide cu lupta comunităților din Valea Lugano împotriva înfeudării ierarhice și cu apariția unei pături de nobilime locală, care va juca un rol important în istoria acestei regiuni. Aspirațiile comunității în această perioadă tind către dependența directă de ducele de Milano, împotriva tendințelor nobilimii locale de a i se substitui, prin concesiune feudală. Odată intrate în stăpânirea elvețiană, în urma războaielor din perioada 1511-1517, sistemul

înfeudării a fost înlocuit cu cel al bailajului, adică a unor taxe fixe plătite periodic, aplicat printr-o nouă formă de administrație. Pe măsură ce administrația confederată ocupă din ce în ce mai mult spațiu, odată cu adâncirea fracturii confesionale, Ticino intră într-o perioadă de stabilitate, datorită acordurilor comerciale de-o parte și de alta a Muntelui Gottard, culoar important între ducatul de Milano și Confederație prin care se desfășura comerțul cu sare și cu grâne. Intrarea în sistemul bailajului a condus la consolidarea organismelor de administrație locală, adunările și consiliile locale și la introducerea limbii germane în administrație.

Capitolul al IV-lea este dedicat istoriei instituționale a Bisericii și vieții religioase a acestei regiuni înainte și după Reforma protestantă. Teritoriu aflat sub jurisdicția ecleziastică a diocezei de Como, Ticino s-a caracterizat prin structuri ecleziastice locale, o rețea de biserici parohiale și colegiale, mănăstiri și case religioase ale umiliaților (ordin apărut după 1200 în cadrul mișcărilor zise „pauperistice”, care predicau sărăcia absolută) și ale franciscanilor. Asupra beneficiilor ecleziastice, controlul Statului s-a consolidat în timp, mai ales în ducatul de Milano. Punctul culminant al efortului puterii seculare de a controla beneficiile ecleziastice a fost privilegiul obținut de ducele Francesco Sforza ca toate numirile de resort pontifical pe teritoriul ducatului să fie făcute doar în temeiul unei cereri preliminare adresate papei de ducele de Milano.

Reforma protestantă nu a cruțat Valea Lugano, dar eforturile unor episcopi de excepție, cum ar fi viitorul cardinal Carlo Borromeo și Giovanni Antonio Volpi au stăvilit pătrunderea acesteia. Instrumentele privilegiate ale Contrareformei au fost sinoadele locale, cum ar fi cel ținut la Como din 1565, vizitele pastorale, școlile Doctrinei Creștine, congregațiile clericale, formarea clerului și îmbunătățirea condițiilor economice a acestuia, confraternitățile, ca forme de mobilizare a laicilor. Astfel, regiunea ticineză a putut rămâne în totalitate atașată confesiunii catolice, în interiorul unui sistem negociat cu cantoanele reformate.

Studiul monografic al Antoniettei Moretti este un exemplu de abordare sistematică, bazată pe o documentație enormă în arhivele civile și ecleziastice locale. Interesantă și ca metodă de analiză pentru alte regiuni aflate sub dominații succesive, cartea de față pune în evidență raporturile dintre dominanți și dominați, dinamica socială care traversează aceste raporturi, conflictele și reconcilierile, aspirațiile către subsidiaritate. În aceste două secole de istorie, regiunea geografică din Valea Lugano dovedește o dinamică ce contrazice aparența unei „adormiri în istorie”.

Violeta Barbu

MARIA PAKUCS-WILLCOKS, *Sibiu-Hermannstadt. Oriental Trade in Sixteenth Century Transylvania*, Böhlau Verlag Köln Weimar, Wien, 2007, 219 p.

Teza de doctorat a Mariei Pakucs, care a văzut lumina tiparului, sub auspiciile Institutului pentru istoria comparată a orașelor, din Münster (Institut für vergleichende Städtegeschichte), este o contribuție importantă la cunoașterea detaliată a rolului Sibiului ca „poartă” a comerțului de mărfuri orientale pentru Transilvania și Europa Centrală, în secolul al XVI-lea.

Principala sursă a acestei cercetări o constituie o serie cvasi-continuă de 21 registre vamale inedite ale Sibiului (din fondul Magistratului orașului Sibiu), din perioada 1537-1597, completată cu registrul din anul 1500, publicat în *Quellen zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen (Rechnungen aus dem Archiv der Stadt Hermannstadt und der Sächsische Nation*, vol. 1, Sibiu, 1889).

Lucrarea este structurată în șase capitole. Primele două (*The Early History of Trade in Sibiu* și *The Customs of Sibiu*) trasează începuturile comerciale ale celor două orașe săsești (Brașovul și Sibiul) care, prin poziția geografică și grație privilegiilor primite din partea regalității ungare devin, începând cu secolul al XIV-lea, centrele dominante ale comerțului oriental dinspre Marea Neagră și sudul Dunării și ale celui de tranzit prin Buda și Viena. Un capitol este dedicat analizei valorii și limitelor specifice surselor utilizate (*The Customs Registers of Sibiu. Their Potential as Sources for Analysing Commercial Traffic*). Ultimile trei capitole analizează, metodic și exhaustiv, materia stufoasă a celor 22 de registre vamale ale secolului al XVI-lea (*The Sibiu Trade in the Sixteenth Century. Secular Trends; The Oriental Trade: Merchandise; The Oriental Trade: Merchants*). Prețioase appendice tabelare încheie volumul sintetizând datele precise (din registre sau rezultate prin calculele efectuate de autoare) privind valorile și cantitățile diferitelor categorii de mărfuri ale traficului oriental prin Brașov și Sibiu, negustorii înregistrați la oficiile vamale, precum și sistemul metrologic aplicat la Sibiu în secolul al XVI-lea.

La primul palier al analizei (structura și funcționarea sistemului vamal al Sibiului), autoarea introduce în circuitul științific informația clarificată noțional și instituțional a celor 22 de registre, reconstituind din fragmente disparate mecanismul vamal și comercial al Sibiului secolului al XVI-lea. Privind natura vămii, autoarea arată cum *tricesima* (3,33 %), vama regatului angevin al Ungariei, este substituită valoric de *vigesimă* (5%), în urma reformei vamale (*vectigal coronae*) întreprinse de Matia Corvin în anul 1467 (*tricesima* rămânând însă termenul încetățenit pentru vamă). Această precizare este capitală pentru reevaluările cifrice ale veniturilor vămii Sibiului pe care autoarea le întreprinde în cuprinsul lucrării sale. Sunt sistematizate apoi nenumăratele detalii, de tipul “regulament de funcționare a vămilor” pentru Sibiul și Brașovul secolului al XVI-lea (tipuri de taxe, metode de calcul fiscal, categorii de scutiri, drumurile oficiale în contrast cu “vias falsas”, sistemele de arendare a vămii, etc.), detalii

indispensabile înțelegerii adecvate a derulării schimburilor prin stațiunile de control vamal și de depozit ale vămii Sibiului către Țara Românească (cele două «Turnu Roșu» și depozitul de la Tălmaciu). Este elucidat un termen tehnic important, *sigillares*, care desemnează nu arieratele vamale, cum se considera înainte, ci chitanțele de atestare a controlului și plății vamale. Utilizând și alte surse de documente (mai ales corespondența principilor Țării Românești cu orașele Brașov sau Sibiu), Maria Pakucs-Willcocks recombina practicile comerciale în toată varietatea lor, cele instituționalizate și cele cutumiare (procurarea informațiilor, reglarea datoriilor, creditul, învoielile verbale cu martori și chezași, vânzările creditate - instrumentul obișnuit în derularea tranzacțiilor din comerțul medieval). Într-un cuvânt reconstituie, cu pătrundere și meticulozitate, toată morfologia instituțională a derulării tranzacțiilor comerciale în secolul al XVI-lea prin centrul comercial al Sibiului.

Structurii traficului de mărfuri orientale, în materialitatea acestuia, îi este alocat un consistent capitol în care clarificările terminologice se conjugă cu elocvențele grafice ale fluxurilor anuale ale acestor articole comerciale.

Al treilea palier al analizei îl constituie problematica negustorului. Înaintarea otomană spre centrul Europei a adus în scenă, spre mijlocul secolului al XVI-lea, o nouă categorie de negustori, cei calificați în documente cu termenul de „greci”, în fapt, negustori otomani angajați în comerțul cu produse orientale. O contribuție a autoarei în privința acestor „greci” este definirea precisă a statutului lor juridic și fiscal în Transilvania, conform hotărârilor Dietei transilvane. Urmărind în cele mai fine detalii practice și juridice mecanismul dreptului de etapă, autoarea pune în evidență erodarea până la golirea de conținut a acestui vechi privilegiu al sașilor, în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, prin acordarea de privilegii similare și altor orașe transilvane (printre care și Caransebeșul care devine o cale concurentă Sibiului de scurgere a comerțului oriental din Țara Românească în Transilvania). Clasificările juridice abstracte sunt ilustrate prin studii de caz (p. 131-135): cel al lui Dragotă din Curtea de Argeș (pentru prima jumătate a sec. XVI) și cel al lui Pană din Râmnic (pentru a doua jumătate a sec. al XVI-lea), exemple rarissime de negustori din Țara Românească în această epocă, cu biografie cunoscută, fie și sumar. Acest capitol se îmbină firesc cu anexele volumului constând în tabele rezultate din prelucrarea înregistrărilor vamale: numele, sau porecla sau etnonimul negustorului, locul din care venea cu marfa, numărul transporturilor, valoarea transporturilor, frecvența transporturilor, cazurile de negustori recurenți, orașele active în comerțul cu Brașovul și Sibiul etc. Registrele înseși (cele inedite) care au făcut obiectul analizelor autoarei sunt editate digital (CD atașat).

Volumul Mariei Pakucs-Willcocks, *Sibiu-Hermannstadt. Oriental Trade in Sixteenth Century Transylvania*, aduce un incontestabil spor de informație prin punerea în circulație a unor noi izvoare, prin acribia exegezei documentare și prin unele rectificări cifrice la valorile traficului de mărfuri așa cum fuseseră

stabilite în lucrările de referință ale lui Radu Manolescu și Samuel Goldenberg (rectificări rezultate fie din simpla recalculare fie prin adoptarea unei metode de calcul care să reducă marja de eroare datorată devalorizării monetare). Efortul de a ridica detaliul tehnic la o semnificație generală și reevaluarea interpretărilor mai vechi, fac din această carte și o reflecție novatoare asupra problematicei comerțului în spațiul sud-estului Transilvaniei, în secolul al XVI-lea.

Anca Popescu

FRÉDÉRIC HITZEL, *Artisans et commerçants du Grand Turc*, Les Belles Lettres, [Paris], 2007, 360 p.

Istoria Imperiului Otoman sub diversele sale aspecte, în ciuda unei bogate și variate bibliografii elaborată până în prezent, nu a încetat să constituie o preocupare permanentă și totodată un subiect de atracție pentru specialiști. Fără îndoială, la această stare de lucruri contribuie nu numai uriașul fond arhivistic ce s-a păstrat până în zilele noastre, dar și necesitatea unei reevaluări permanente a rezultatelor deja obținute, dacă avem în vedere faptul că „secretele” acestor arhive nu au fost nici pe departe epuizate. Acestei ultime perspective i se circumscrie și recenta lucrare a lui Frédéric Hitzel în care este reanalizat unul din aspectele importante pentru înțelegerea istoriei otomane: statutul economic special al Constantinopolului/Istanbul, din momentul cuceririi sale de către otomani (1453) până în zorii modernității, cu o privire specială asupra rolului pe care negustorii și meșteșugarii l-au jucat în buna funcționare și derulare a vieții de toate zilele din acest important oraș, considerat pe drept cuvânt „*l'un des principaux marchés commerciaux du monde*”.

În primul capitol al lucrării – *Istanbul, nouvelle capitale d'Empire* – pe lângă succinta prezentare a evoluției istorice a Constantinopolului din momentul întemeierii sale de către împăratul Constantin, autorul face și o atentă analiză a diverselor măsuri – de ordin arhitectural, demografic, fiscal, religios, politic etc. –, puse în practică de către sultanul Mahomed al II-lea imediate după momentul cuceririi. Conștientizând importanța geo-strategică și economică a noii sale achiziții teritoriale, acesta pune în practică un adevărat „program” de măsuri – continuat în linii generale de către toți cei ce i-au urmat la conducerea imperiului – în scopul de a reda Constantinopolului strălucirea și prestigiul de altă dată și care este cu atât mai de înțeles dacă avem în vedere faptul că luase hotărârea de a transfera aici capitala imperiului său. Noul statut politic, la care se adăuga poziția geografică și numărul mare de locuitori, sunt tot atâția factori ce au contribuit la transformarea Constantinopolului într-unul din punctele importante de convergență a drumurilor comerciale și într-un mare centru de consum. Această situație explică implicarea permanentă a autorităților otomane în scopul

evitării cu orice preț a posibilelor disfuncții în aprovizionarea cu produsele necesare traiului cotidian, dar și a menținerii prețului acestora la un nivel accesibil. Printre măsurile preconizate de către autoritățile otomane pentru atingerea acestui deziderat, prezentate și analizate în cel de-al doilea capitol al lucrării, controlul și securizarea rutelor comerciale – terestre și maritime –, precum și elaborarea unui eficient sistem de taxe vamale, au constituit de departe mijloacele cele mai eficiente.

Următoarele două capitole sunt destinate prezentării principalelor produse, atât alimentare cât și cele „*d’artisanat et de l’industrie*”, fără de care viața cotidiană a locuitorilor Constantinopolului și a principalelor instituții ce-și aveau sediul în această uriașă aglomerație urbană nu s-ar fi putut desfășura în bune condițiuni. Din lungul șir de asemenea produse considerate a avea o valoare „strategică”, la loc de frunte se găsea *grâul* – de exemplu, se consideră că la începutul secolului al XVIII-lea Constantinopolul avea nevoie de aproximativ 200 000 tone grâu anual –, procurat cu precădere din zona Egiptului, dar și din teritoriile din zona bazinului danubian cum ar fi, de exemplu, țările române. În aceeași categorie mai erau incluse și: *orezul*, *carnea*, în special cea *de oaie* (țările române ocupând și în acest caz un loc important în procurarea acestui produs), *legumele* și *fructele*, *produsele lactate*, *cafeaua* (adusă din zona Yemen-ului), *tutunul*, precum și lemnul, piatra, diverse minerale, textilele (atât cele comune, cât și cele de lux), pielea și blănurile etc. Dincolo însă de consumul cotidian, o mare cantitate din aceste produse, în special cele alimentare, erau folosite pentru funcționarea așezămintelor de binefacere (*imâret*), ce distribuiau zilnic mari cantități de hrană (așa-numitele „*soupes populaires*”), sau pentru asigurarea nevoilor palatului imperial și a derulării în bune condițiuni a diverselor „evenimente dinastice” organizate de sultan, ocazie pentru „*l’étalage de la puissance impériale*”.

În ciuda puternicei implicări a statului otoman în activitățile economice, negustorii au constituit totuși o prezență destul de activă în peisajul constantinopolitan, dată fiind dependența orașului de produsele aduse din diverse zone ale imperiului și nu numai. Prezentarea acestor actori sociali, a principalelor lor categorii – departajarea în interiorul acestei categorii profesionale avea drept principal criteriu dimensiunile și valoarea mărfurilor comercializate –, constituie subiectul următorului capitol al cărții. De reținut, de exemplu, faptul că pe lângă negustorii mai mari sau mai mici, angrenați în comercializarea diverselor produse, mai exista și categoria destul de numeroasă a *negustorilor-meșteșugari* (situație atestată de altfel și în țările române) și care aveau dreptul de a vinde în mod direct produsele confecționate în propriile ateliere. O altă categorie de negustori, destul de restrânsă din punct de vedere numeric, dar foarte influentă și cu mari posibilități financiare, era cea a negustorilor implicați în așa-numitul „comerț de stat”. Bucurându-se de înalta protecție a autorităților imperiale – în afara teritoriilor Imperiului Otoman erau

considerați ca adevărați ambasadori –, ei se implicau în comercializarea bunurilor obținute de pe așa-zisele „*domaines augustes*”, în procurarea produselor considerate „strategice” sau „monopol de Stat”; acestea din urmă, cum era cazul blănurilor de lux, procurate cel mai adesea din Rusia și pentru care autoritățile otomane cheltuiiau anual sume uriașe, erau destinate fie uzului personal al sultanului fie pentru cei ce se aflau în imediata apropiere a sa.

Cadrul instituțional în care negustorii din Constantinopol își desfășurau activitatea comercială – *esnâf* –, a reprezentat și el o direcție de cercetare, fiind analizată de autor într-un capitol separat (cap. VI, *Les corporations d'Istanbul*), unele dintre informații putând oferi elemente de comparație și posibile explicații pentru ceea ce se întâlnește și la nord de Dunăre. Astfel, sunt oferite detalii prețioase referitoare la modul de organizare al acestor corporații, atât din punct de vedere administrativ cât și profesional, controlul exercitat asupra lor de către instituțiile statului (necesitatea obținerii unui *gedik*, un fel de autorizație, pentru a putea exercita o meserie, inclusiv cea de negustor; existența unei „*police des marchés*” în frunte cu un *muhtesib* care veghea la respectarea legilor și a prețurilor), dimensiunea socială și religioasă, precum și statutul minorităților etnice și religioase prezente în sânul lor.

Considerat un „*centre de consommation sans égal et prioritaire*”, situație ce decurgea din statutul său politic în cadrul Imperiului și de cea mai importantă aglomerare urbană, aprovizionarea Constantinopolului cu produsele necesare economiei locale a constituit, ca și în vechiul Bizanț, una din marile probleme cărora autoritățile otomane au trebuit să le facă față în permanență. Pentru a rezolva în bune condiții această problemă, orice sincopă putând avea efecte dintre cele mai dezastruase, autoritățile otomane au pus în funcțiune un complicat aparat administrativ, aflat în subordinea directă a marelui vizir și care în linii generale și-a dovedit eficiența (deși nu au lipsit nici momentele de disfuncție), precum și capacitatea de a anticipa nevoile orașului (cap. VII: *Gestion du ravitaillement*). Printre atribuțiile cele mai importante ale acestui mecanism administrativ se afla, pe lângă impunerea respectării legilor atunci când era cazul sau de a interveni pentru a menține prețul produselor la un nivel acceptabil, și aceea de a supraveghea principalele locuri de desfășurare a comerțului în Constantinopol (cap. VIII: *Les lieux du commerce*). Printre acestea din urmă se numărau atât piețele specializate – cum ar fi piața de sclavi (*Esir Pazarı*), piața de cai, piața de vechituri (*Bit Pazarı*), piața „egipteană” (*Mısır Tcharchısı*) –, precum și numeroasele hanuri (caravansera), prăvălii și piețe alimentare. De o atenție specială se bucură Marele Bazar (*Büyük Tcharchı*), ale cărui începuturi datează din vremea lui Mahomed al II-lea, care a devenit în scurt timp unul dintre cele mai importante și renumite locuri de comerț din Orientul Apropiat, fiind căutat de marii negustori. Beneficiind de un statut special – avea un sistem administrativ special și dispunea de un sistem de pază propriu –, Marele Bazar mai îndeplinea totodată și funcția de spațiu de

depozitare și teaurizare al bunurilor de mare preț pentru cei ce părăseau orașul pentru perioade mai lungi de timp (cronicile otomane nu amintesc decât două momente, în 1591 și 1752, în care bunurile depozitate aici au fost furate, de fiecare dată însă făptașii au fost prinși), precum și aceea de loc de realizare a unor tranzacții financiare și împrumuturi bancare.

Situat la intersecția unor importante drumuri comerciale ce făceau legătura între Asia și Europa, Constantinopolul a constituit încă din primele momente ale existenței sale un punct de atracție pentru negustori care, beneficiind de privilegiile comerciale din partea bizantinilor, au pus bazele unor colonii comerciale care se bucurau de o mare autonomie, cum este cazul celor veniți din spațiul italian. Deși într-o primă fază sultanul Mahomed al II-lea le-a reconfirmat vechile privilegii, începând cu secolul al XVI, în contextul expansiunii teritoriale otomane, negustorii „italieni” își vor pierde treptat pozițiile deținute în peisajul economic constantinopolitan. În scurt timp, locul lor va fi preluat de negustori aparținând altor grupuri etnice, fenomenul acestei „translații” fiind analizat de autor într-un alt capitol al lucrării sale (*Les étrangers à Istanbul*). Printre acești „nouveaux venus”, stabiliți ca și predecesorii lor în zone compacte și bine delimitate, găsim francezi (beneficiari pentru prima dată ai unor „capitulații” comerciale acordate de sultan), englezi, olandezi, germani, polonezi, ruși, precum și indivizi din zone asiatice mai îndepărtate. În general, relațiile dintre acești negustori străini, implicați îndeosebi în comerțul de lux și a căror activitate se limita doar la marile aglomerări urbane ale Imperiului, și intermediarii locali au fost pașnice, nu au lipsit totuși momentele tensionate dintre cele două tabere, cel mai adesea miza reprezentând-o prețul produselor comercializate. Uneori, pentru a determina o scădere a prețului produselor aduse din Europa Occidentală, negustorii locali recurgeau la diverse metode, mai mult sau mai puțin eficiente, cum ar fi obținerea de informații asupra diverselor produse pe care le transportau navele ce urmau să acosteze, pentru a provoca în felul acesta, o „scădere artificială” a cererii, sau refuzul solidar de a achiziționa acele mărfuri al căror preț îl considerau prea ridicat. De altfel, problematica prețurilor produselor este analizată în ultimul capitol al cărții (*Conjonctures et prix*), fiind „inventariați” și prezentați acei factori – obiectivi (condițiile climatice, dezastrele naturale, incendiile, epidemiile) sau „subiectivi” (starea de război, descoperirile geografice, speculațiile monetare, capriciile unor sultani, etc) – care puteau influența într-o foarte mare măsură evoluția acestora.

Lucrarea este însoțită și de o serie de anexe – descrierea defilării breslelor la Istanbul în anul 1638 de către Evlia Celebi (p. 314-327), o listă bibliografică (p. 329-332), un glosar (p. 335-337), un index tematic (p. 339-344), onomastic (p. 345-348) și unul geografic și etnic (p. 349-356) – care fără îndoială vor ușura munca celor doritori să o folosească.

În finalul capitolului de *Concluzii*, autorul consideră că prin această carte a încercat atingerea a cel puțin două obiective: repunerea în discuție a

anumitor clișee privind istoria Imperiului Otoman, precum și o mai bună cunoaștere a trecutului orașului Constantinopol / Istanbul. Parcurgând cele aproape 360 de pagini putem spune că cele două obiective amintite mai sus au fost în totalitate realizate, considerând totodată că lucrarea constituie una de referință pentru toți cei interesați de istoria acestei importante aglomerări urbane și nu numai.

Gheorghe Lazăr

LAURENȚIU RĂDVAN (editor), *Orașul din spațiul românesc între Orient și Occident. Tranziția de la medievalitate la modernitate*, Edit. Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2007, 362 p.

Volumul reunește contribuțiile mai multor istorici din diverse centre de cercetare din țară (Cluj, Sibiu, Oradea, Pitești), autori consacrați sau aflați la început de drum, ale căror preocupări sunt legate de aspecte religioase, culturale, sociale, economice și administrative specifice orașului la răspântia dintre medieval și modern. Pentru unii dintre ei, colaborarea la acest volum constituie o continuare a celei realizate în volumul *Civilizația urbană din spațiul românesc în secolele XVI-XVIII. Studii și documente*, apărut prin grija aceluiași editor în anul anterior.

Prima contribuție din volum cu titlul *Date noi despre ctitorii mănăstirii Jitianu (jud. Dolj) și un document de danie pentru mănăstirea Sfântul Pavel de la Muntele Athos* aparține lui Petronel Zahariuc, în care se evidențiază aportul documentelor din arhivele athonite la completarea informației privitoare la mănăstirea Jitianu, din Țara Românească, „unul din cele mai importante așezăminte bisericesti din preajma Craiovei, jud. Dolj” (p. 11). Autorul aduce precizări privitoare la numele mănăstirii, care derivă din slavonescul *jitie*, ce înseamnă „viață”, „trăire”, de unde sintagma mănăstire de *obștejitie*, adică de „trăire în obște”. Un posibil ctitor ar fi, potrivit autorului, un boier muntean cu numele Jitian de la sfârșitul secolului XV-lea și începutul veacului următor, fără a-l putea depista deocamdată. El ar putea fi un anume Jitian mare stolnic în timpul domniei lui Neagoe Basarab și întâlnit în perioada 1514-1521, identificat de N. Iorga, opinie la care se alătură și Petronel Zahariuc. Autorul precizează că la începutul secolului al XVII-lea mănăstirea Jitianu era metoc al Sfântului Pavel de la Muntele Athos, fiind „una dintre primele așezăminte monahale românești închinată către o mănăstire din afara hotarelor țării” (p. 18). Un aspect semnificativ pentru importanța izvoarelor documentare aflate în arhiva Muntelui Athos este acela că cea mai veche mărturie, cunoscută până acum, despre existența acestei mănăstiri s-a păstrat în arhiva mănăstirii Sf. Pavel de la Muntele Athos și datează din 12 martie 1593. Bucurându-se de sprijinul material al

boierilor Buzești, la începutul secolului al XVII-lea, lăcașul devine, datorită prezenței în viața ecleziastică și socială, „una dintre cele mai însemnate mănăstiri din Oltenia până la căderea acestei părți de țară sub stăpânire austriacă” (p. 19). Mai reținem că în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, refacerea mănăstirii se datorează doamnei Bălașa, prima soție a lui Constantin vodă Șerban, fiind, astăzi, „una din obștile monahale înfloritoare din zona Craiovei” (p. 23). În anexă este prezentat documentul prin care Radu cel Mare dăruiește mănăstirii obrocul de 5 000 de aspri anual, iar călugărilor de la mănăstirea athonită Sfântul Pavel, trimiși în țară după bani, câte 500 de aspri, act ce inaugurează relațiile dintre Țara Românească și această mănăstire, precum și o ilustrație contemporană a lăcașului cu numele Jitianu.

Câteva aspecte privind statutul văduvelor în Cluj în perioada premodernă constituie contribuția lui Enikő Rűsz-Fogarasi, în care autoarea se ocupă de rolul și locul femeii văduve în Clujul perioadei premoderne (secolele XVI-XVII), în cadrul juridic asigurat de legislația orașului Cluj, oraș liber regal, cu statute proprii de funcționare, diferite de cele ale provinciei. Actele normative pe baza cărora autoarea și-a întemeiat investigația sunt: Hotărârile Consiliului Orașenesc cu privire la statutul femeii, Protocoalele Adunării Generale a orașului, care reglementa căsătoria între văduve ce locuiau în oraș cu nobili, situație în care ar fi fost atins sistemul impunerii fiscale din oraș, același pentru toți, Cele mai multe referiri la statutul juridic și social al femeii și al văduvelor, implicit sunt cuprinse în *Tratatul asupra succesiunii* din 1603, elaborat la Cluj. Sau reglementările breslelor în aceeași problemă, care aveau în vedere ocrotirea văduvelor, „cărora le era îngăduit să continue meșteșugul soților decedați timp de un an, perioadă în care puteau ține o calfă sau un ucenic”, însă numai în cazul în care nu se recăsătorea și continua să poarte numele soțului decedat (p. 61). Unele dintre ele continuau cu succes activitatea meșteșugărească sau negustorească a soților lor. Aceste statute ale breslelor erau, în viziunea autorităților transilvane cutume, și nu legi statutare. autoarea prezintă aspecte din statutul văduvei în viața societății. Prin urmare, se remarcă o reglementare foarte strictă a statutului văduvei, ce avea în vedere îndeosebi asigurarea venitului material a copiilor în cazul recăsătoririi mamei.

Situația drumurilor de țară și de oraș în provincia de la sud de Carpați a fost prea puțin cercetată până acum, așa cum remarcă Laurențiu Rădvan, autorul studiului *Drumuri de țară și drumuri de oraș în Țara Românească în secolele XVII-XVIII*. Interesul pentru amenajarea drumurilor se manifestă mai cu seamă în secolul XVII și, mai ales, în veacul următor, așa cum reiese din mărturiile călătorilor străini, a surselor cartografice, precum și a actelor emise de cancelaria domnească cu privire la măsurile ce ar urmează a fi luate pentru amenajarea drumurilor în special din orașe, interesul pentru astfel de căi de comunicație fiind proporțional cu situația politică a țărilor române, în general, în această perioadă. Această stare a drumurilor este urmarea firească a unei „schimbări de

atitudine față de căile de comunicație, a căror importanță economică și militară crește” în secolele XVII-XVIII” (p. 67). Apariția, alături de rutele mari (în Țara Românească, drumul ce lega Europa Centrală de Constantinopol, iar în Moldova, drumul care pornea din Polonia, prin Lvov, trecând prin Suceava și Iași), a unor rețele de drumuri mai mici ce legau orașele care se aflau la intersecții de astfel de rute, ierarhia acestor drumuri, importanța lor economică sunt alte aspecte supuse analizei și care completează informația privitoare la drumurile de țară și de oraș în Țara Românească în secolele XVII-XVIII. Mai mult, studiul lui Laurențiu Rădvan este însoțit de patru ilustrații, redată în condiții grafice foarte bune, care înfățișează: harta generală a drumurilor Țării Românești (secolele XVII-XVIII), *Via Carolina*, drumul ce lega Sibiu de Râmnic după o schiță pe harta Olteniei a lui Friedrich Scwantz realizată în 1722, fuga din București a lui Nicolae Mavrogheni, domn al Țării Românești, la venirea trupelor austriece, în octombrie 1789, după o gravură în aramă, și imaginea podului de peste Dâmbovița, din dreptul mănăstirii Mihai-Vodă, după un desen de Luigi Mayer, realizat în 1794.

Contribuția lui Judit Pál (*Administrația și elita orașului Satu Mare în prima jumătate a secolului al XVIII-lea*) se circumscrie unei probleme de natură administrativă și juridică privind conducerea orașului Satu Mare în perioada premodernă și modernă. Autoarea surprinde străduințele autorităților orașenești pentru obținerea privilegiilor de oraș liber regesc, statut dobândit în 1715, atribuțiile Sfatului intern și ale celui extern în conducerea orașului, modului de alegere a senatorilor și a perioadei de timp în care aceștia făceau parte din cele două foruri superioare de conducere a orașului, etc.

Atribuțiile vornicilor de poartă cresc din a doua jumătate a secolului XVII cu privire la probleme ce priveau târgul, ca urmare a prezenței permanente a domnului în oraș, în ceea ce privește judecarea unor pricini mărunte, hotărnicirea moșiilor, stabilirea prețului corect unor bunuri mobile sau imobile, încasarea amenzilor constituie subiectul contribuției lui Mihai-Cristian Amărieștii (*Despre vornicii de poartă și atribuțiile lor în Iași secolului al XVIII-lea*). Investigația autorului este însoțită și de un tabel cu caracter orientativ cuprinzând numele vornicilor de poartă atestați în secolul al XVIII-lea, realizat preponderent pe baza fondului documentar reunit în volumele de documente privitoare la istoria orașului Iași.

În studiul *Turnul bisericii Sfântul Spiridon din Iași, un monument între două lumi* Sorin Iftimi urmărește evoluția acestui monument pe parcursul secolelor XVIII-XIX. Biserica mănăstirii Sf. Spiridon a fost zidită pe la 1752, având drept ctitori pe Ștefan Bosie, Vasile Ruset și Anastasie lipscanul (Anastasie Popahristu Celehur). Despre ridicarea turnului de la poarta mănăstirii, se știa, până acum, că aceasta s-a petrecut la 1786, dată infirmată de cercetările istoricului, care consideră că prima sa formă se datorează lui Constantin Racoviță voievod, și datează de la 1757. Se remarcă faptul că specificul acestui

turn constă tocmai în cele două cișmele orientale, situate de o parte și de alta. De altfel, interesul pentru turnul bisericii Sfântul Spiridon din Iași a pornit atât de la construcția în sine, cât și de la aceste cișmele adăugate de Grigore III Ghica la 1765, „construcții reprezentative pentru «barocul constantinopolitan» din Moldova” (p. 181) și asocierea lor cu steme heraldice occidentale, precum și ca urmare a altor aspecte ce caracterizează această construcție: alăturarea inscripțiilor chirilice cu steme grecești și osmane, îmbinarea elementelor de arhitectură medievală și modernă.

În studiul lui Sorin Șipoș, intitulat *Mărturii asupra orașelor-cetăți de la frontiera răsăriteană a Europei consemnate de ofițerul francez Lazowski la sfârșitul secolului al XVIII-lea* sunt cercetate memoriile redactate de ofițerul francez Joseph Félix Lazowski conțin informații asupra unei părți însemnate din frontiera europeană a Imperiului otoman. Concret, el descrie sistemul de fortificații otoman dinspre frontiera cu Imperiul țarist, respectiv cetățile Ismail, Bender, Cetatea Albă și Chilia. Cele patru rapoarte întocmite cu acea ocazie au fost înaintate Directoratului, fiind întregite de un al cincilea raport, intitulat *Observații cu privire la starea actuală a Turciei și la raporturile politice ale acestei puteri cu Republica Franceză*. Dacă în cazul rapoartelor despre sistemul de fortificații de pe linia Nistrului și a Dunării este consemnată doar luna și anul redactării, ianuarie 1798, pentru ultimul raport avem și ziua, respectiv 4 ianuarie 1798. Aceste rapoarte și aceste investigații sunt făcute în contextul creșterii interesului Franței pentru spațiile aflate sub dominația Imperiului otoman, interes pentru care numeroși ofițeri francezi au fost trimiși pentru a îmbunătăți capacitatea de apărare a armatei otomane. O atenție specială a fost acordată sistemului de fortificații controlat de turci pe linia Nistrului, locul pe unde forțele rusești au atacat în nenumărate rânduri teritoriile românești aflate sub stăpânire otomană.

O cercetare de istorie socială în societatea românească la mijlocul secolului al XIX-lea privind un mijloc de divertisment aristocratic, anume balurile înaltei societăți este întreprinsă de Dan Dumitru Iacob în studiul cu titlul *Balurile înaltei societăți din Principatele Române la mijlocul secolului al XIX-lea*. Căile de pătrundere a acestora în Principatele Române, împrejurările în care erau organizate, modul de percepere a lor în societatea românească a timpului, precum și funcția socială implicită sunt punctele principale ale apariției și împănmântării acestor căi de divertisment.

Activitatea edilitară și modernizarea orașului Câmpulung Muscel (sfârșitul sec. XIX – prima parte a sec. XX) este titlul contribuției lui Carmen Oprescu despre măsurile de modernizare a orașului luate de edili: iluminatul public, întocmirea regulamentului general al orașului prin care se interziceau acțiuni și inițiative în domeniul construcțiilor, igienei și salubrității publice, activităților edilitar-gospodărești ce ar fi dăunat intereselor publice, obligând locuitorii să respecte anumite hotărâri ce aveau regulamentul ca bază legală,

amenajarea străzilor, rețeaua de alimentare cu apă, construirea de poduri, rețeaua de canalizare, prin îndiguirea Râului Târgului.

Cu alte două contribuții, una alcătuită de Gerd Frank cu privire la familia lui Ion Golăi și la destinul ctitoriei sale, mănăstirea Golia din Iași (*Un ctitor și o ctitorie: Ion Golăi și mănăstirea Golia*), cealaltă datorată lui Claudiu Neagoe despre rolul muzicii în societatea românească la sfârșitul secolului al XVIII-lea și în prima parte a secolului următor (*Tradiționalism și modernitate în societatea și muzica românească (1750-1830)*), volumul constituie o reușită istoriografică cu privire la orașul din spațiul românesc în perioada tranziției de la medievalitate la modernitate.

Cătălina Chelcu

TUDOR SĂLĂGEAN, *Un voievod al Transilvaniei: Ladislau Kán (1294-1315)*, Edit. Argonaut, Cluj-Napoca, 2007, 227 p.

Precedată de o serie de studii temeinic construite, cartea de față are drept subiect un moment de apogeu al particularismului politic regional transilvan: domnia voievodului Ladislau Kán. Într-un prim capitol, intitulat *Transilvania în epoca ultimilor Arpadieni* (p. 10-56), autorul pune în evidență elementele care au înlesnit evoluțiile ulterioare, din pragul veacului al XIV-lea. Printre acestea, un loc de frunte l-a avut afirmarea regimului congregațional nobiliar, datorită eforturilor regelui Ladislau al IV-lea Cumanul. Acesta ținea „contracarea controlului exclusiv deținut de aristocrație asupra vieții politice interne și restabilirea raporturilor directe ale regalității cu categoriile inferioare ale nobilimii” (p. 28). Rezultatul a fost că după apariția congregației nobiliare a Transilvaniei s-a creat un „obstacol major” în calea încercărilor feluritelor grupări aristocratice de a-și impune controlul asupra provinciei. Este absolut evident, așa cum subliniază autorul, că după încoronarea la 23 iulie 1290 a lui Andrei al III-lea și organizarea la Buda, în septembrie același an, a unei congregații generale a regatului Ungariei, nevoia de a organiza foarte curând o altă congregație generală – „diferită de aceea a Ungariei” –, la Alba Iulia, atestă că regatul arpadian reprezenta acum, în 1290-1291, „doar cu puțin mai mult decât o uniune personală între două entități statale (*regnum Hungariae* și *regnum Transilvanum*) aproape complet distincte” (p. 41).

Fără îndoială, esența demersului D-lui Tudor Sălăgean se găsește în capitolele despre *Asumarea prerogativelor suveranității (1301-1310)* de către Ladislau Kán (p. 73-91), despre politica lui externă, bineînțeles mai ales cu privire la implicarea în competiția pentru Coroana Ungariei (p. 123-143), sau în cel despre *Compromisul din 1310 și consecințele sale* (p. 144-167). Observațiile asupra alcătuirii unei puternice administrații voievodale, în special după

stabilirea reședinței lui Ladislau Kán la Deva, vădesc existența unei curți voievodale care pur și simplu imita și „prelua funcțiile puterii regale” (p. 79). Din aceeași secțiune a cărții mi-au reținut atenția considerațiile privind problema „descălecatului” Țării Românești. Autorul crede că probabil în vremea lui Ladislau Cumanul a fost revitalizată „o mai veche structură a frontierei militare”, în care un rol de căpetenie îl aveau românii din Țara Făgărașului. În consecință, „descălecatul” de la Câmpulung pare a fi fost „un rezultat al implantării, pe versantul sudic al Carpaților, a unui district militar de frontieră”. Unul dintre căpitani ai acestui district, la un moment dat, „s-a substituit voievozilor de la Argeș”, devenind astfel întemeietorul „a toată Țara Românească”. Cât despre voievodul menționat în cronica lui Ottokar de Styria, Dl. Tudor Sălăgean se alătură interpretării regretatului Emil Lăzărescu, adică localizează „țara” acestuia în apropierea cnezatului Haliciului – traversată de către pretendentul Otto de Wittelsbach, după ce a scăpat din captivitatea românilor –, „cel mai probabil în Maramureș” (p. 121-122).

De un deosebit interes sunt interpretările autorului cu privire la implicațiile sud-est europene ale politicii lui Ladislau Kán, în primul rând ale alianței transilvano-sârbești, ale cărei baze au fost puse în 1307. Această alianță, observă domnia sa, „nu poate fi înțeleasă în adevărata sa dimensiune decât dacă o situăm în contextul vastelor proiecte central-sud-est europene făurite, în această perioadă, de către Carol de Valois, fratele regelui Franței, Filip al IV-lea cel Frumos”. Ladislau Kán, care se afla în posesia coroanei și a însemnelor „sacre” ale regalității ungare, ar fi trebuit, împreună cu regele Serbiei, să devină „pilonii” impunerii lui Carol de Valois pe tronul Ungariei, spre a evita o eventuală și chiar probabilă viitoare expansiune a lui Carol Robert de Anjou în această direcție (p. 140-143).

Fruct al unei îndelungi meditații asupra izvoarelor, cartea D-lui Tudor Sălăgean se înscrie printre reușitele ultimilor ani și trebuie salutată ca atare.

Ștefan Andreescu

Social Behaviour and Family Strategies in the Balkans (16th - 20th Centuries). Comportements sociaux et stratégies familiales dans les Balkans (XVIe-XXe siècles). Actes du colloque international 9-10 juin 2006, New Europe College Bucarest, volume coordonné par Ionela Băluță, Constanța Vintilă-Ghițulescu, Mihai-Răzvan Ungureanu, București, 2008, 544 p.

În iunie 2006, Ionela Băluță, Constanța Vintilă-Ghițulescu și Mihai-Răzvan Ungureanu au organizat sub egida Colegiului Noua Europă din București un simpozion dedicat studierii *comportamentelor sociale și strategiilor familiale în Balcani (sec. XVI-XX)*, în urma căruia s-au putut strânge

un mare număr de contribuții științifice, pe care organizatorii le-au prelucrat și ordonat în prezentul volum. Volumul a fost structurat în șapte secțiuni, pentru că subiectele abordate cuprind cinci veacuri de istorie și întreg spațiul balcanic.

Prima secțiune a fost intitulată: *Famiiliile și strategiile lor matrimoniale*. Radu G. Păun (*Strategii de familie, strategii de putere: greco-levantinii în Moldova secolului XVII*) analizează rolul greco-levantinilor în construcția sistemelor de putere din Moldova și modul în care au sfârșit prin a deveni „autohtoni”. Felul în care s-au împământănit se poate observa din anexa studiului, unde sunt sintetizate opțiunile matrimoniale ale greco-levantinilor, ajunși dregători în Moldova, în prima și a doua generație. Autorul a mai investigat subiecte din cuprinsul acestei teme de cercetare în alte studii¹ și în teza de doctorat. Gheorghe Lazăr (*Drumul spre înalta societate, negustorii și strategiile lor matrimoniale – Țara Românească, secolele XVII-XVIII*) prezintă câteva cazuri ale unor negustori, din aceeași lume greco-levantină, care au lăsat negustoria pentru dregătorie și boierie (Ciorogârleanu, Slătineanu); alte cărări pentru a ajunge în înalta societate erau căsătoriile unor negustori cu membri ai unor mari familii boierești (spre exemplu, Văcărescu) sau „umbra” binefăcătoare și aducătoare de recunoaștere socială a acelorași mari neamuri boierești pentru unele familii de negustori. Pentru a putea observa creșterea norocului unor familii de negustori trebuie neapărat consultate spițele genealogice din anexă. Silviu Andrieș-Tabac (*Strategii patrimoniale și fundarea bisericii Sfânta Treime (1913) din Cuhureștii de Sus, județul Soroca, de către surorile Eugenia și Alexandrina Bogdan*) prezintă genealogia familiei Bogdan, ai cărei membri au stăpânit satul Cuhureștii de Sus. Eugenia Apostolopulo-Bogdan și Alexandrina Pommer-Bogdan au început în 1913 (lucrările s-au încheiat în 1930) să ctitorească aici o splendidă biserică cu hramul Sfânta Treime, după un „proiect unic, frumos și rar în satele basarabene, realizat, la cererea comanditarilor, în stil neo-românesc”. În acest a mai existat o biserică cu hramul Sf. Arhangheli Mihail și Gavril, ridicată de Ioan Bogdan în 1874 (dărâmată în 1960). Textul este însoțit de fotografii frumoase și interesante ale bisericilor și ale altor clădiri (conac, moară, școală) din Cuhureștii de Sus.

Al doilea grupaj din volum: *Structuri și interacțiuni sociale: de la nomă la practică*, se deschide cu studiul metodologic aplicat al Violetei Barbu, *Note preliminare pentru o antropologie a persoanei în Țările Române în secolul XVII*. Autoarea prezintă cele mai noi și mai rodnice cercetări în domeniul antropologiei persoanei și arată care sunt modalitățile prin care acestea se pot folosi în cercetarea istoriei românești. Astfel, pornind de la marea colecție de

---

¹ Vezi spre exemplu: *Două familii de „clienți” domnești în Moldova secolului al XVII-lea*, în **RI**, s. n., t. IX, nr. 3 - 4, 1998, p. 143 - 151; *Les grands officiers d'origine gréco-levantine de Moldavie au XVIIe siècle. Offices, carrières et stratégies de pouvoir*, în **RESEE**, 1-4, 2007, p. 153-197.

documente interne, *Documenta Romaniae Historica*, autoarea survolează cazul numelor duble în Moldova și în Țara Românească, începând cu secolul XV până la „prima listă de patronime”, cuprinsă în *Descrierea Moldovei* a lui Dimitrie Cantemir; totodată, arată modul în care, pe parcursul secolului al XVII-lea, rumânii din Țara Românească trec de la starea de masă anonimă la statutul de persoane, recunoscute prin nume în actele juridice. O altă parte a studiului înfățișează preocupările escatologice ale românilor de la jumătatea secolului al XVI-lea, așa cum se desprind din Judecata de Apoi, prezentă în programul iconografic al bisericilor cu pictură exterioară din Moldova, acolo unde mântuirea/damnarea cade asupra grupurilor religioase, până la sfârșitul secolului al XVII-lea, când grupurile religioase lasă locul grupurilor sociale, în aceeași scenă a Judecății de Apoi, pictată în câteva biserici din Țara Românească. O altă porțiță deschisă spre identificare „persoanei” în cadrul elitelor laice românești este prezentarea noțiunii de „conștiință”, pe temeiul ocurențelor și definițiilor descoperite în opera lui Dimitrie Cantemir. Următorul studiu aparține Ionelei Băluță, *Familia – „celulă de bază a societății”. Construcție ideologică și normativă în a doua jumătate a secolului XIX românesc*, care fixează ca punct de început pentru cercetarea sa evenimentele revoluționare de la 1848, coborându-le de pe pedestalul luptei naționale în sânul familiei, iar ultimul studiu din acest grupaj este datorat Silviei Soviț, care investighează, din perspectiva istoriei sociale comparate, un gen aparte de documente – *status animarum* – pentru a desprinde caracteristici ale viețuirii unor comunități (Șenčur, Mislinja) din Solvenia.

Următorul capitol este dedicat cercetării *căsătoriei și familiei* în calitatea lor de *instituții* și cuprinde cuprinde studii privitoare la universul căsătoriei și al familiei în secolul al XIX-lea în Serbia (Aleksandra Vuletić), în Grecia (Elpida K. Vogli) și în Imperiul otoman (Tuba Demirci). *Structurile familiale între tradiție și modernitate* sunt evidențiate de Karl Kaser, care prezintă o perspectivă generală asupra familiei în Răsăritul Europei, insistând asupra specificităților din Serbia, Croația și Albania, și de Petko Hristov, al cărui studiu sondează familia și migrațiile în Balcani, în secolele XIX-XX.

Capitolul *Sociabilitate și solidaritate între constrângere și libertate socială* este format din două studii: Măria Pakucs Willcocks radiografiază statutul vecinătăților în Sibiu secolului al XVI-lea, pornind de la judecățile dintre locuitorii de pe diferite străzi din Sibiu, iar Constanța Vintilă-Ghițulescu („În sânul familiei”: *Solidarități și conflicte sociale în societatea românească - secolul XVIII*) secționează complicatul țesut social românesc din secolul al XVIII-lea, disecându-l cu talent și răbdare, arătându-ne ce însemna să trăiești „fără familie și fără adăpost” și cât de utilă era „familia mare”, unde se putea manifesta solidaritatea fraternă și unde exista posibilitatea să-ți găsești mai ușor

un „chezaș” sau un naș; de asemenea, autoarea ne arată felul în care un mare boier, ajuns în centrul unei rețele de solidaritate, este nevoit să se „extragă” și să fugă peste Munți, pentru a-i proteja pe „clienți”, și cât de importantă era „căsătoria în construirea unei rețele de solidaritate”; nu sunt uitați nici săracii și modul în care aceștia uitau, iertau sau răzbunau ocări și necazuri familiale. A doua parte a acestei cercetări este privitoare la conflictele familiale, de la cele minore până la cele majore, iscate de lupta pentru împărțirea averii. În acest din urmă caz, autoarea prezintă aventura împărțirii averii paharnicului Vâlcu Liicoiul.

Ultimele două părți ale volumului sunt dedicate analizei cuplului, între *practică socială și opțiune individuală* (Aleksandra Pavićević, *Socializarea familiei: sprijin sau control?*, Anca Dohotariu, *Mizele patrimoniale ale vieții în doi în România după 1989. Un revelator al distanței între moravuri și norme juridice în vigoare* și Elitsa Kuzdova Dimitrova, *Schimbarea normelor și valorilor privitoare la căsătorie și familie în Bulgaria post-socialistă*) și statutului femeii în familie și în societatea post-comunistă din România (Ana Gherghel), în regiunea Golo Brdo din Republica Albania (Ines Crvenkovska-Risteska), în Republica Macedonia în secolele XIX-XX (Mirjana P. Mirchevska) și printre bulgarii catolici din regiunea Plovdiv în cea de-a doua jumătate a secolului XX (Tsvetana Boncheva).

Subiectele studiilor din acest volum traversează cinci secole de istorie și toate popoarele din Balcani, arătând atât elementele distinctive cât și cele comune ale istoriei sociale din această parte de lume. Coordonatorii, Ionela Băluță, Constanța Vintilă-Ghițulescu și Mihai-Răzvan Ungureanu, au avut de armonizat un mare număr de contribuții științifice de valoare, reușind să alcătuiască un volum de mare folos pentru știința istorică sud-est europeană și să demonstreze capacitatea cercetătorilor și a instituțiilor din România (în acest caz, Colegiul Noua Europă) de a aduna la aceeași masă și între aceleași coperti voci științifice autorizate (chiar dacă majoritatea aparțin unor cercetători tineri) din istoriografiile țărilor din Balcani. Din punct de vedere editorial, volumul este bine întocmit, coordonatorii și editorul (Irina Vainovski-Mihai) reușind să depășească un mare număr de dificultăți legate, mai cu seamă, de transcrierea în engleză și franceză a numelor de persoane și de localități din țările slave (au mai rămas în câteva locuri probleme la transpunerea în pagină a literelor ș și ț; spre exemplu, la p. 174 și 324). În concluzie, putem spune că această carte este expresia unei reușite colaborări a istoricilor din această parte a Europei, constituind un suport solid pentru colaborări viitoare, așa cum mărturisesc, de altfel, chiar coordonatorii în *introducere*.

Petronel Zahariuc

ALESSANDRO STELLA, *Amours er désamours à Cadix, au XVIIe et XVIIIe siècles*, PUM (Le temps du genre), Toulouse, 2008, 215 p.

Istoria dragostei și a sentimentelor a făcut să curgă multă cerneală în ultimele decenii. Acest aspect se înscrie, de fapt, în marea direcție de cercetare dedicată istoriei femeilor și genului. Preocuparea și interesul pentru acest domeniu de cercetare au dus la constituirea unei colecții, numită „Le temps du genre”, coordonată de Agnès Fine și Michelle Zancarini-Fournel. Cartea lui Alessandro Stella este a doua apariție a acestei colecții.

Documentația acestei cărți provine din fondul Arhivelor diocesane din Cadix, secțiunea „Diverse”. Este vorba, mai precis, de arhivele judiciare ale tribunalului ecleziastic care s-a consacrat diferitelor litigii referitoare la cuplu: divorț, seducție, dispute cotidiene, conflicte etc. Autorul a ales 100 de cazuri în jurul cărora și-a construit analiza. Reținerea acestor cazuri ține mai degrabă de o alegere personală, decât de una metodică. Autorul explică că s-a oprit asupra acelor „studii de caz” pentru că ar fi capabile să-l ajute „să înțeleagă motivele personale și circumstanțele contextuale care au dus la conflictul din cuplu”. Dosarele sunt însă mult mai numeroase, fiind totuși imposibil de a constitui un studiu serial² și un demers cantitativ dat fiind numărul mare de documente pierdute de-a lungul vremurilor. De altfel, autorul își propune să realizeze „o istorie-poveste” în care prioritate au „marile momente de dragoste și micile răutăți și umiliri”, „violența”, „sexualitatea”, „viața cotidiană comună”.

Cadix este „teatrul grandios” unde se desfășoară toate aceste „povești de iubire”. Originalitatea sa este dată de poziția geografică: port la Oceanul Atlantic ce adună o populație cât mai diversă din punct de vedere etnic, lingvistic, confesional, social și profesional. Un oraș care, în ciuda Inchiziției și a doctrinei „limpieza de sânge”, își păstrează caracterul său cosmopolit, iar catolicii, protestanții, evreii, musulmanii și animiștii trăiesc împreună datorită unei nevoi comune: comerțul are nevoie de pace și diplomație, de mână de lucru și de toleranță. O altă particularitate a acestui oraș este dată de numărul mare de celibatari. Un număr foarte mare de femei și fete au părăsit provincia pentru a se angaja ca servitoare în oraș, casa patronului devenind „familia” lor, și pentru a se mărita în viitorul apropiat. Celibatul masculin este cu mult mai important,

---

² Face referire aici la reușita grupului de istorici de la Trento care s-a dedicat timp de 10 ani despuierii arhivelor, realizând nu mai puțin de 4 000 de fișe, valorificate într-o serie de studii. Vezi: Silvana Seidel Menchi, Diego Quaglioni (dir.), *Coniugi nemici. La separazione in Italia dal XII al XVIII secolo*, Bologna, il Mulino, 2000; idem, *Matrimoni in dubbio. Unioni controverse e nozze clandestine in Italia dal XIV al XVIII secolo*, Bologna, 2001; idem, *Transgressioni. Seduzione, concubinato, adulterio, bigamia (XIV-XVIII secolo)*, Bologna, 2004.

depășind cu mult procentul celibatarilor din celelalte orașe spaniole. Vârsta primei căsătorii este destul de ridicată, dar nu peste media europeană: 22 de ani pentru femei și 26 de ani pentru bărbați.

A fi celibatar nu presupune și absența relațiilor sexuale. Dimpotrivă, în capitolul dedicat „Jocului cuplului”, autorul analizează relațiile care se fac și se desfac între „dragoste și căsătorie”. De la fete la femei măritate, de la negustori la preoți, oamenii din Cadix se amestecă într-o serie de raporturi considerate de Biserică ca fiind ilicite. Seduse și abandonate, multe fete se adresează justiției în speranța realizării unui mariaj, forțate deseori de împrejurări: sarcina vizibilă. Justificările masculine nu se deosebesc cu mult de cele întâlnite de noi pentru cazul românesc: nu are cu ce susține o familie, „nu este încă pregătit să se însoare, vrând să se îmbarce pentru Indii și-i promite că la întoarcere, dacă va face avere, se vor căsători” susține un personaj (p. 47), opoziția părinților, amuzamentul etc. Biserica încearcă să formeze cupluri stabile, căsătorite în fața lui Dumnezeu și după legile bisericești și mai puțin să pedepsească. Aceeași atitudine tolerantă apare și în fața amorului practicat de preoți. Călcând jurământul celibatului și al abstenenței, mulți preoți trăiesc în concubinaj cu fete sau femei măritate de care se îngrijesc și cu care au copii. Cuplul astfel constituit rezistă atât timp cât are acordul tacit al vecinilor și al comunităților. Denunțul este dificil de făcut având în vedere că un cleric are o importantă autoritate morală în comunitate. Dar atunci când survine aduce condamnarea păcătosului la reclusiune, amendă și plata cheltuielilor procesului. Adevărata pedeapsă este dată de reclusiune pentru că are loc în biserica din comunitate și sub privirile enoriașilor, expunându-l pe preotul greșit la rușinea publică. Mulți alți preoți nu ajung până aici și preferă, în locul unei vieți de cuplu, jocul dragostei din confesional. De exemplu Andres de Campos, doctor în teologie, are o lungă și bogată experiență: 54 de femei și fete, între 10 și 45 de ani, seduse în 18 ani. Toleranța Bisericii față de astfel de cazuri este explicată de autor prin nevoia Bisericii de a „prezerva dogmele, simbolurile și locurile sacre” (p. 73).

Violența este analizată în două capitole: „les griefs des femmes” și „les griefs des hommes”. Portul Cadix permite bărbaților veniți de pretutindeni să se „transforme” în vânători de zestre, pretinzând că sunt ceea ce nu sunt, că au ceea ce nu au, informațiile n-au cum să fie controlate, iar celibatul feminin îi încurajează. Povestea dintre Manuel del Corro Hoz și dona Sevastiana Maria de Torres y Montes se construiește în jurul unui astfel de pretext: o căsătorie din interes între un june de 20 de ani, venit de aiurea, și o fată bătrân, de 50 de ani, bogată și dornică de a ieși de sub tutela fratelui ei. După zece ani de căsătorie, dona Sevastiana cere divorțul și revendică retrocedarea unei dote imense risipite de soț cu o alta. Probele din dosar îi permit autorului să reconstituie, în fapt, întreaga istorie a familiei Torres. Un studiu de caz exemplar care poate să dea seamă asupra altor familii de negustori bogați ale căror averi și fiice au căzut pradă unor astfel de aventurieri. Frații și surorile, cameristele și vizitii, vaeții și

bucătării se perindă prin fața judecătorilor, oferind povești despre traiul comun al soților del Corro Hoz, despre zestre, avere, testamente false, dispute, violențe și atribuții conjugale, bastarzi și amante.

Violența rămâne de departe cauza multor plângeri adresate justiției, lăsând în urmă relațiile extraconjugale. Chiar dacă bărbații par mai sensibili la infidelitate, ei punctează totuși în cererile lor această violență, definită ca inacceptabilă și dezonorantă atunci când depășește spațiul privat (p. 133).

Capitolul „*De la domination masculine*” analizează raporturile dintre bărbați și femei de-a lungul sclaviei. Sexualitatea ocupă un loc important în relația dintre stăpân și sclavă și așa cum afirmă una dintre ele : „se supune pentru a se elibera”. Sclavele, și mai ales cele eliberate, devin parte din stereotipurile epocii legate de desfrâu, prostituție, relații ilicite. Literatura se inspire din aceste stereotipuri și le colportează. În Andaluzia, sclavele eliberate se numesc chiar „libertine” și sunt asociate femeilor publice, cu sau fără motiv. Dintre toate, mulatrele „hrănesc” un întreg folclor de „fantasme”. Dar aceste sclave nu au numai un trup, ci și „un cap și știu să-și folosească trupul pentru a reuși să-și croiască spații de libertate sau căi către eliberare” (p. 148). Dar cazuri de „sclavie” se pot manifesta și în interiorul cuplului fără a avea statutul juridic propriu-zis. Diferența mare de vârstă între parteneri, statutul de autoritate acordat soțului îi dau dreptul de a se comporta ca un adevărat „stăpân”. La rândul său, femeia poate uza de „puterile” ei pentru a pune stăpânire pe soț, menaj, avere.

Iată așadar o altă carte scrisă cu ajutorul arhivelor judiciare în care primează studiile de caz menite a ilustra cele două componente capitale ale unei relații: dragostea și ura. Sunt restituite astfel gesturi, cuvinte, experiențe, sentimente, atitudini, comportamente etc. Dominația masculină își găsește rădăcinile în dominația din interiorul cuplului, în dominația impusă, acceptată, contestată de-a lungul secolelor. Autorul reușește foarte bine să construiască tabloul unei societăți de la cumpăna secolelor al XVII-lea și al XVIII-lea prin intermediul sentimentelor și al valorilor culturale cât mai diverse. Dacă ar fi să-i reproșăm ceva acestei analize ar fi tocmai absența unui interpretări ce nu însoțește simpla povestire a documentelor, dar cum autorul nu și-a propus acest lucru sperăm că o va face în următoarea carte.

Constanța Vintilă-Ghițulescu

MARION TRÉVISI, *Au cœur de la parenté. Oncles et tantes dans la France des Lumières*, préface de Jean-Pierre Bardet, PUPS, Paris, 2008, 576 p.

Familia a devenit un subiect predilect de cercetare. Sociologi, istorici sau antropologi s-au aplecat asupra diferitelor aspecte ale vieții familiale: de la

rudenie și relații de solidaritate, până la patrimoniu și sisteme succesoriale. Membrii familiei au devenit personaje principale pentru cercetători și cărțile lor. S-au scris astfel o istorie a taților³, a alta dedicată mamei⁴, bunicii au și ei istoria lor⁵, sunt urmași de frați și surori⁶.

Cartea de față reprezintă teza de doctorat susținută de Marion Tévisi la Universitatea Paris-Sorbonne sub îndrumarea profesorului Jean-Pierre Bardet. Ea își propune să afle dacă unchi și mătușile au jucat un rol important sau mai puțin important în interiorul neamului. Franța septentrională, cu Paris, Amiens, Valenciennes, Charleville, Pontoise, Vernon, La Roche-Guyon constituie nucleul analizei sale. Dar cele mai multe informații îi sunt furnizate de bazele de date existente pentru orașul Vernon, târgul La Roche-Guyon și pentru 40 de sate normande, astfel încât autoarea a putut reface numeroase fișe genealogice. Sursele sunt cât mai diverse: corespondență, cronici de familie, jurnale și memorii, minute notariale, arhive judiciare, registre parohiale etc. Autoarea consideră că ceea ce se întâmplă în societatea contemporană de astăzi cu relațiile de rudenie poate să constituie un punct de plecare pentru studierea familiei din trecut. Din acest motiv, ea alege ca punct de plecare metodele sociologice experimentate, în principal de sociologii francezi, în explicarea și definirea rolului jucat de unchi și mătuși în viața familială. Demersul etnologic și antropologic permite compararea rezultatelor analizelor istoricului Marion Trévisi cu observațiile provenind din alte culturi unde relațiile de rudenie sunt gândite altfel decât în lumea creștină europeană. Abundența surselor o ajută pe autoare să aleagă atât demersul cantitativ, cât și pe cel calitativ. Astfel, ea explică cum registrele parohiale din La Roche-Guyon i-au pus la dispoziție informații privitoare la unchi și mătuși regăsiți printre martorii de la botez și nuntă. Conform unei ordonanțe regale din 1736, cei patru martori de la nuntă aveau obligația de a-și declara relația cu mirii, dacă sunt rude, gradul și din partea cui. O altă ordonanță din 1667, impune obligația de a nota în registru numele nașilor și nașelor. Se adaugă actele notariale și arhivele. Autoarea a utilizat patru termeni-cheie pentru lectura acestor documente: unchi, mătușă, nepot, nepoată și ajunge la concluzia că legătura avunculară nu este mai deloc prezentă în sursele clasice. Și, în acest caz, se întoarce către sursele literare și demersul calitativ.

Al doilea capitol, „*Des parents en nombre*”, încearcă să răspundă la următoarele întrebări: câți unchi și câte mătuși poate cunoaște un individ de-a lungul vieții? Linia paternă sau linia maternă furnizează cei mai mulți unchi și

---

³ Yvonne Knibiehler și Catherine Fouquet, *L'histoire des mères du Moyen Âge à nos jours*, Paris, 1980.

⁴ Jean Delumeau și Daniel Roche (dir.), *Histoire des pères et de la paternité*, Paris, 1990.

⁵ Vincent Gourdon, *Histoire de grands-parents*, Paris, 2001.

⁶ Denis Lett, *Histoire des frères et sœurs*, Paris, 2004.

cele mai multe mătuși? Răspunsul ar putea să lămurească o serie de aspecte legate de mecanismele de rudenie. Observă că populația Franței din secolul al XVIII-lea avea mai mulți descendenți decât ascendenți și mai ales un mare număr de rude „paralele”, adică din aceeași generație. La naștere, un copil era înconjurat de șase-șapte mătuși și unchi, din care 5 consanguini și 2 prin alianță; la 20 de ani putea întâlni 5 unchi și mătuși, la 30 de ani îi rămăseseră doar 3,5; după 30 de ani, unchii și mătușile încep să dispară astfel încât pe la 50 de ani nu mai este nici unul în viață. Ei nu sunt „anexe”, ci uneori mult mai numeroși decât frații și surorile, dar pentru că aparțin generației părinților copilului, ei nu pot juca „rolul” fraților, vârsta le dă o oarecare autoritate asupra nepoților și nepoatei.

Sursele literare reprezintă deseori această relație dintre unchi și nepoată, dintre mătușă și nepot. Rousseau, Marivaut, Prévost, Rétif de la Breton, Mlle Motte, Madame Riccobini sau Chevalier Duplessis au reținut în scrierile lor figuri de unchi și mătuși. Dar, în ceea mai mare parte, literatura epocii colportează o serie de clișee și stereotipuri. Personaje anecdotice, ei apar ca nucleul intrigii, de la care nepoții și nepoatele așteaptă moșteniri sau donații, protecție împotriva părinților. În această situație, abia de sunt schițați și mai nimeni nu se preocupă de imaginea lor. Atunci când devin personaje principale, pana scriitorului exagerează în ambele sensuri: unchi și mătuși excesiv de buni sau excesiv de răi, unchi desfrânați, tirani, abuzivi, mătuși „sfinte”. În scrierile autobiografice, ei sunt reprezentați deseori ca părinți mitici, simboluri ale unei identități familiale, eroi de referință, modele pentru nepoți și nepoate; acest portret se regăsește cu predilecție în sânul aristocrației.

Capitolele IV, V și VI sunt dedicate rolurilor punctuale deținute de unchi și mătuși în viața nepoților și nepoatei în momente importante: naștere, căsătorie, moarte. Marion Trévisi observă că unchii și mătușile sunt nașii preferați în interiorul familiei și asta din rațiuni demografice. Mezinul are mult mai multe șanse să aibă un unchi la nașterea sa decât un bunic. Dar și în acest caz, se pare că părinții aleg pe cei mai tineri dintre unchi și mătuși pentru a deveni nașii copiilor lor, și/sau celibatarii în speranța testării unei părți din avere în favoarea finului. Căsătoria nu mai înregistrează un număr atât de mare de unchi și mătuși în calitate de martori, nici în fața notarului nu mai sunt atât de vizibili, fiind preferate rudele foarte apropiate: frații, surorile, cumnații. Cu o singură excepție, micile comunități, satele și târgurile, privilegiază prezența unchilor și mătușilor la căsătorie. Absența sau prezența acestora este explicată prin rolul asumat: la botez este foarte important, la nuntă apare ca făcând parte din familia lărgită, și atunci pot fi înlocuiți cu oricine din fratrie, sau ei se substituie tatălui/mamei decedat/e. Moartea nu-i mai „aduce” împreună decât rareori. În schimb, moartea părinților sensibilizează și mobilizează unchii și mătușile, preocupați de tutela nepoților lor. Nu este numai o preocupare economică sau patrimonială, ci și una afectivă concretizată adesea în acte concrete: testarea în favoarea nepoților. Transmisiunea este o formă de

intervenție a unchilor și mătușilor în viața nepoților. Aceștia devin însă beneficiari în condiții speciale: când unchii sau mătușele sunt celibatari sau văduvi fără copii, sau când nu există alți moștenitori direcți. Autoarea arată că nepoții pot primi bunuri mobile și imobile, dar și o altfel de moștenire: o dregătorie, o meserie, bunuri simbolice, cunoașterea ca „o formă de identitate familială”.

Ultimele trei capitole sunt dedicate diferitelor aspecte de viață cotidiană: traiul împreună, conflictele inerente, afecțiunea și relațiile incestuoase. Moartea părinților îi aduce pe nepoți sub tutela unchilor și mătușilor. Ei preiau atribuțiile părinților, obligați de cutume și sub presiunea morală a familiei și a societății. Nu este o conviețuire prea ușoară, crede Marion Trévisi, dar nici foarte des întâlnită în această regiune a Franței unde familia nucleară predomină. Tutori și epitropi, unchii ocupă primul loc în preferințele părinților; rareori mătușile ajung să preia grija unui orfan, dar și mai rar devin epitroape în gestionarea averii unui nepot, înlocuind astfel locul părintelui decedat. Această implicare este judecată ca o formă de solidaritate familială. Există însă și alte forme de ajutor punctual pe care autoarea le clasează în sfera „serviciilor”. O formă de ajutor trebuie întotdeauna să fie „răsplătită” cu o altă formă de ajutor. Un unchi oferă un cadou la nuntă sau își împrumută nepotul sau îi administrează bunurile, dincolo de solidaritate și afecțiune, se așteaptă din partea nepotului să contribuie la acest schimb de servicii. El poate să-și apere unchiul în fața justiției, mai ales când este vorba de conflicte patrimoniale, trebuie să i se alăture în cazul conflictelor de vecinătate, sau să-l susțină în interiorul grupului de rudenie. Pentru că „solidaritatea este foarte rar gratuită și dezinteresată, chiar și între rude” (p. 444). La capătul celălalt se află conflictele provocate mai ales de dreptul de succesiune și de reglementarea tutelei. Ele nu ajung însă niciodată să se manifeste cu violență și nici să ducă la ură și stigmatizări. De altminteri, legăturile avunculare nu se bucură de prea multă afectivitate; ele se înscriu în limitele obligațiilor mondene: respect și politețe. Corespondența și jurnalele lasă să se întrevadă mai mult din natura acestor relații, unde unchii și mătușile capătă întreaga afecțiune și admirație mai ales atunci când are loc un transfer de afectivitate: un unchi care înlocuiește un tată mort sau o nepoată ce ține locul unei fiice dorite. Rareori această legătură activă se transformă într-o relație amoroasă sau într-o căsătorie. Către sfârșitul secolului al XVII-lea, căsătoriile din rațiuni patrimoniale între unchi și nepoate încep să crească fără a ocupa totuși un loc prea important pe piața matrimonială.

Cartea este un instrument de lucru foarte util; conține analize și interpretări punctuale, susținute de date statistice, grafice, tabele genealogice, baze de date, hărți, exemplificări documentare. Poate oricând servi ca model de analiză pentru orice cercetare în domeniul istoriei sociale și demografiei istorice.

Constanța Vintilă-Ghițulescu

MICHEL BERTRAND (éd.), *Pouvoirs de la famille, familles de pouvoir*, CNRS - Université de Toulouse - Le Mirail (Collection «Médiennes»), 2005, 904 p.

Istoria familiei, în ciuda unei bibliografii impresionante, continuă să reprezinte unul din domeniile privilegiate ale cercetării istorice și nu numai. Această actualitate se explică nu numai prin dorința specialiștilor de a analiza și înțelege sub toate aspectele mecanismul de funcționare al acestei instituții, dar și prin nevoia de a oferi posibile explicații la noile provocări cu care aceasta se confruntă în societatea contemporană. Acestor două deziderate încearcă să le răspundă și prezentul volum, ce conține comunicările susținute cu ocazia unui colocviu internațional organizat în anul 2000 de către laboratorul FRAMESPA de pe lângă Universitatea Toulouse II – Le Mirail.

Materiale incluse în volum au fost grupate în trei mari secțiuni, încercându-se în felul acesta să fie puse în evidență nu numai acele aspecte ce țin de problematica structurilor familiale sau a normelor juridice, ci și cele referitoare la diversele practici și dinamici ce și-au pus amprenta asupra evoluției familiei. De altfel, studiul datorat lui Agnès Fine (*Pouvoirs des familles, familles de pouvoir. Histoire et anthropologie*, p. 11-37), care precede cele trei secțiuni ale volumului, se constituie într-un adevărat bilanț istoriografic în ceea ce privește tematica familială, fiind menționate principalele lucrări științifice publicate în ultimele decenii, în special cele din lumea franceză și engleză, fiind analizate totodată și principalele direcții de cercetare subsumate acestei tematici.

Prima secțiune a volumului, intitulată *Familles et institutions*, grupează studii în care familia este analizată mai degrabă din perspectiva normelor și instituțiilor juridice care, într-o mai mare sau mai mică măsură, i-au jalonat existența – prezentarea principalelor coordonate juridice ale evoluției familiei în zona de sud a Franței și cea de nord a Spaniei a fost asumată de Jacques Poumarède (*Voies anciennes et nouvelles en histoire du droit de la famille méridionale*, p. 41-50) și de Josep Serrano Daura (*La famille dans l'historiographie juridique des territoires hispaniques pyrénéens*, p. 51-77) –, deși nu lipsesc nici cele în care sunt prezentate „istoriile” unor familii care, îmbinând în mod inteligent sistemul alianțelor matrimoniale cu cel al alianțelor politice, au reușit să-și asigure poziții importante în interiorul unor instituții, fie ele de natură politică, economică sau militară. Din această ultimă perspectivă, exemplele analizate sunt dintre cele mai diverse, ele fiind atât din lumea celor „puternici” – cum este cazul familiei conților de Armagnac (Emmanuel Jehans, *Lignages aristocratiques du Rouergue et des Cévennes au service des princes d'Armagnac*, p. 79-87) sau cel al familiei Mendoza (Catherine Gaignard, *Une famille de pouvoir: les Mendoza, comtes de Tendilla, marquis de Mondéjar*, p. 89-97) –, cât și din a celor din medii sociale mai puțin importante, cum ar fi cel al conchistadorilor (Bernard Grunberg, *Les conchistadores de Mexico: approche*

prosopographique et nouvelles pistes de recherche, p. 99-112), al micilor funcționari orășenești sau din rândul militarilor.

Rolul familiei ca principală entitate socială în raport cu care indivizii își construiesc o identitate și totodată le favorizează integrarea într-un sistem de solidarități, este analizat în cea de-a doua secțiune a volumului – *Familles et parentés* – în care se regăsesc studii ce au în centrul analizei lor problema legăturilor de rudenie, fie că sunt de natură genealogică sau spirituală. Printre subiectele abordate menționăm câteva, fără a avea pretenția că am epuizat întreaga paletă a acestora: terminologia înrudirii în sursele epocii merovingiene (Isabelle Réal, *La terminologie comme révélateur des images de la parenté. Etude menée à partir des sources mérovingiennes*, p. 321-329), construirea memoriei familiale și manipularea acesteia (Patricia Rochwert, *La construction d'une mémoire familiale mythique: le Cid et les lignages ascendants de la noblesse castilanne dans la „Chronique de Castille”*, p. 331-342; Norma Angélica Castillo Palma, *Reconstitution des familles versus maipulation des généalogies et des mémoires familiales: Cholula, 1652-1796*, p. 421-439), familia și construirea solidarităților profesionale (Jean-Paul Barrière, *Solidarités professionnelle et continuités familiales en question: le notariat en Haute - Garonne*, p. 547-568) și religioase (Patrick Cabanel, *Généalogie et familiarité de l'au-delà: le recrutement dynastique des vocations sacerdotales et religieuses*, p. 607-620), practicile religioase ca indicator al solidarității familiale (Didier Paya, *Famille et mort au Moyen Âge en Languedoc, témoignages des textes et de l'archéologie*, p. 355-376), implicarea familiei în educație (Jean-Louis Guereña, *Le savoir-vivre à l'école. Famille, scolarisation, socialisation en Espagne au XIXe siècle*, p. 575-585) etc.

Studiile reunite în ultima secțiune a volumului – *Familles et patrimoines* – se circumscriu uneia dintre problemele cele mai importante în evoluția familiei, indiferent de zona geografică sau perioada istorică, cea a patrimoniului – material, cultural, simbolic –, a modului de conservare și transmitere a acestuia din generație în generație. Și de această dată, atât din perspectiva analizei, cât și a ariei geografice acoperite, subiectele abordate sunt dintre cele mai variate și captivante. Un prim exemplu este cel al studiului semnat de Véronique Lamazou-Duplan care, analizând raportul dintre bogăție și putere în cazul câtorva familii de importanți oameni de afaceri din zona centrului economic Toulouse, constată pe de o parte „obsesia” acestora pentru achiziționarea de proprietăți funciare (care le putea deschide drumul spre obținerea unui titlu nobiliar), iar pe de altă parte, dorința de a afirma „leur urbanité, incarnée dans la puissance et le paraître” (*Le patrimoine des oligarques toulousains à la fin du Moyen Âge: constitution et gestion*, p. 633-648). Locul important pe care femeile îl ocupau în această dinamică a patrimoniului este analizat în mai multe studii, dintre care menționăm pe cel al lui Máximo Garcia (*Dot et héritage. Les patrimoines familiaux dans la Castille de l'Ancien Régime*, p. 669-686), Victoria

López-Cordón Cortezo (*La société duale: du contrat aux sentiments*, p. 687-698) sau cel semnat de Christine Dousset (*Veuvage féminin et patrimoine familial: l'exemple du Midi toulousain sous l'Ancien Régime*, p. 761-772). Captivante și foarte interesante sunt și studiile de caz analizate de Ignasi Fernández Terricabras (*Le rôle des bénéficiés ecclésiastiques dans les stratégies familiales au XVIe siècle: l'exemple de la famille Robuster, entre Rome et Tarragone*, p. 649-668) și Francis Brumont (*Une famille de drapiers, d'évêques et d'ambassadeurs: les González de Mendoza, de Torrecilla de los Cameros, au XVIe siècle*, p. 715-726), în ambele situații fiind prezentată traiectoria unor familii de negustori – Robuster și Gonzales – care, valorificând în mod inteligent averea acumulată din comerț, au reușit să realizeze o rapidă ascensiune în plan social, unii dintre membrii lor ocupând funcții importante în ierarhia ecleziastică și politică a secolelor XVI - XVII.

În finalul scurtei noastre prezentări, care de altfel nu și-a propus să treacă în revistă totalitatea studiilor și a problemelor abordate în paginile acestora, nu ne rămâne decât să subliniem și totodată să constatăm valoarea științifică a volumului care, așa cum menționam încă de la început, abordează o temă de un interes major și a cărei actualitate este mai mult decât evidentă. Aprecieri noastre se îndreaptă de asemenea și spre profesorul Michel Bertrand pentru modul exemplar în care s-a implicat în realizarea și coordonarea acestui volum, punând la îndemâna specialiștilor o importantă realizare în plan științific.

Gheorghe Lazăr

CLAUDIU NEAGOE, *Muzică și societate în Țara Românească și Moldova (1550-1830)*, Muzeul Brăilei, Edit. Istros, Brăila, 2008, 234 p.

Lucrarea de față a fost concepută ca o teză de doctorat, fiind susținută public de autor chiar în primăvara acestui an, la Facultatea de Istorie a Universității București. Motivația alegerii acestui subiect o găsim în *prefață*, unde Dl. Claudiu Neagoe precizează că cele câteva lucrări referitoare la istoria muzicii românești, chiar dacă abordează și perioada secolelor XVI-XIX, pun accentul pe evoluția estetică și tehnică a muzicii, iar nu pe o analiză de tip istoric.

Cartea este structurată în cinci capitole, care tratează despre muzica și societatea europeană, influențe orientale în civilizația românească, muzica de ceremonial, muzica de societate și respectiv tradiționalism și modernitate în societatea și muzica românească. Aceste cinci capitole sunt la rândul lor împărțite în subcapitole și sunt precedate de o introducere și urmate de concluzii. La toate acestea se adaugă un glosar, care era absolut necesar întrucât autorul utilizează din abundență termeni muzicali specifici, arhaisme sau cuvinte

turcești. La final găsim o bibliografie bogată și anexe cu reproduceri de imagini de cântăreți, dansatori și câteva tabele centralizând date despre instrumente muzicale.

Pe baza surselor edite în principal, dar și a celor inedite, autorul analizează pe rând tipurile muzicale întâlnite în Țara Românească și Moldova în secolele XVI-XIX, instrumentele menționate documentar sau care sunt redată iconografic, dar și diferitele categorii sociale implicate frecvent în viața muzicală.

Foarte frumoase și uneori detaliate sunt relatările călătorilor străini sau a cronicarilor autohtoni referitoare la muzica de ceremonial, care a fost prezentă la numirea domnilor, începând cu mijlocul veacului al XVII-lea. Îi revine autorului meritul de a fi strâns cu mîgălă atâtea exemple semnificative ce atestă prezența muzicii la această ceremonie, precum și la principalele evenimente din viața domnilor, la sărbători, nunți ori la primirea solilor. Totodată, autorul încearcă să surprindă influențele orientale, puternice din veacul al XVI-lea, dar și pe cele occidentale, asupra muzicii din Principatele Române, exemplificând cele afirmate prin referiri la izvoare de epocă. Se are în vedere și identificarea factorilor de difuziune ale acestor influențe în mediul românesc, precum și diversificarea, începând cu mijlocul secolului al XVIII-lea a auditorilor, căci, de acum nu doar curțile domnești și boierești se bucurau de spectacole, ci și mediul urban devine iubitor sau chiar producător de muzică.

Oana Mădălina Popescu

SILVIU ANDRIEȘ-TABAC, *Introducere în heraldică. Noțiuni generale și întregiri la armorialul teritorial românesc*, Edit. Universității din București, București, 2008, 172 p.

Heraldica este un domeniu dificil, pretențios și fin. La o primă vedere, după ce ni se spune ce înseamnă cuvântul și cu se se ocupă știința cu pricina, putem spune: nu-i mare dificultate sa faci o stemă! Această părere este foarte răspândită, de vreme ce în procesul de realizare a stemelor pentru unitățile administrative și pentru instituții din România și Republica Moldova asistăm la o veritabilă avalanșă de candida monstruoziități heraldice, propuse de cetățeni cărora li s-a părut repede că au priceput despre ce este vorba. Pentru a înțelege cu adevărat, cei interesați ar trebui să parcurgă paginile cărții semnate de heraldistul Silviu Andrieș-Tabac, care a îmbinat util și armonios teoria heraldică cu practica heraldică. Noțiunile generale de heraldică sunt clar și concis scrise de autor, care, având ani lungi de practică heraldică (concepție și desen) și întinse lecturi în domeniu, nu s-a rătăcit prin abundența bibliografie, nu a căzut pradă teoriilor fantastice despre obârșia „stemelor” și, mai ales, nu a propus traduceri

forțate în limba română pentru termenii de bază ai științei și artei heraldice. Pentru ca îndreptarul heraldic să aibă noimă, autorul a ales să urmeze dezlegările și ipotezele la care a ajuns marele heraldist francez contemporan Michel Pastoureau și cele ale regretaților heraldiști români: Dan Cernovodeanu și Jean N. Mănescu. Urmându-l cu smerenie pe cel dintâi, întărindu-i critic opiniile prin coroborarea cu cele exprimate de-a lungul vremii de alți reputați heraldiști, Silviu Andrieș-Tabac a reușit să explice clar, cam cum se blazonează o stemă clasică (a Moscovei sau a Bucureștilor), fundamentele istorice ale stemelor, adică: apariția stemelor, crainicii de arme, tipologia surselor heraldice și clasificarea stemelor. După ce a așezat stema pe temeiuri tari, heraldul nostru o blazonează la fel de clar, începând cu formele și „punctele” scutului și continuând cu smalțurile heraldice (metale, culori și blănuri), figurile heraldice (geometrice – partițiuni și piese; mobile – naturale, artificiale și himerice), ornamentele exterioare ale scutului (cimierul, casca, lambrechinii, burletul, coroanele, sprijinatorii, deviza, strigătul de arme, mantia, pavilionul). Dacă am reușit să scăpăm de mulțimea de lei (55) descriși și desenați în volum, atunci putem să încercăm a învățăm ordinea blazonării, adică a descrierii armelor heraldice, care, ne atenționează crainicul de arme, „este una matematică: cu un vocabular precis și o sintaxă codificată, ceea ce permite ca în cuvinte puține să se obțină o descriere clară a figurilor, atitudinilor și pozițiilor lor în scut”.

Pentru a obține limpezimea cerută este necesar ca limbajul heraldic folosit să fie la fel de limpede. Autorul remarcă faptul că limbajul heraldic românesc a fost preluat din limba franceză, iar primul vocabular heraldic a fost întocmit de Ștefan D. Grecianu, la cumpăna dintre secolele XIX și XX. În ciuda inevitabilelor poticneli (spre exemplu: *ghiurghiuliu* și *prăzuliu* pentru culorile heraldice roșu și verde), mulți dintre termenii găsiți în limba română de întâiul heraldist român profesionist au fost preluați și folosiți de generațiile următoare de specialiști. După trei sferturi de veac, Marcel Sturdza-Săucești (*Heraldica. Tratat tehnic*, București, 9174) a încercat să primenească terminologia heraldică românească, dar rezultatul a fost modest, din pricina pierderii dreptei socotințe între ce se poate traduce „de-nțeleș” în românește și ce nu. Renașterea științei, a artei și a terminologiei heraldice românești s-a datorat reputaților heraldiști Dan Cernovodeanu și Jean N. Mănescu, „care au influențat pe toți contemporanii și ucenicii lor”, după cum arată autorul. Cel dintâi a reușit să întocmească un *Vocabular heraldic*, rămas în manuscris, dar care se pare că a fost folosit la explicarea termenilor specifici acestei științe în *Dicționar al științelor speciale ale istoriei* (București, 1982), astfel explicându-se taina frumoaselor și potrivitelor descrieri ale cuvintelor acestei discipline din acest bun instrument de lucru, în ciuda faptului că învățătura heraldică a autorilor nu era dintre cele mai solide. Cu respect pentru truditorii pe același ogor și cu noblețea-i caracteristică, Silviu Andrieș-Tabac îi menționează pe toți cercetătorii din ultimele generații,

care s-au preocupat de îmbunătățirea zestrei de cuvinte și expresii heraldice românești. La sfârșitul periplului prin heraldica teoretică, autorul a așezat stema mare a Regatului României, adoptată în 1921, iar, pentru a deschide cea de-a doua „partiție” a cărții, a pus în pagină stema familiei Gorea-Nicolau din Chișinău, pe care a conceput-o în 2004.

A doua parte a cărții, explică de ce prima parte este atât de bine scrisă. Autorul și-a însușit temeinic metodologia cercetării domeniului, care, suprapusă peste un talent artistic nativ, a odrăslit un heraldist adevărat, capabil nu numai să prezinte introduceri teoretice în știința heraldică, ci să și propună soluții heraldice și să lucreze steme. Primul studiu din această parte a cărții, dovedește din plin acest lucru. Astfel, Silviu Andrieș-Tabac urmărește *stemele Cetății Albe*, de la reprezentările din vremurile pre-heraldice până la stema din 1996, adoptată de autoritățile ucrainene pentru orașul care se numește acum Bilgorod-Dnistrovs'ki. Mobila heraldică, cuprinsă în această ultimă stemă, vița-de-vie cu trei struguri prinsă de un arac, este de două ori „grăitoare”, o dată pentru că, într-adevăr, orașul este situat în preajma unei importante regiuni viticole și a doua oară pentru că lipsește cetatea; în acest mod, ucrainenii recunosc că istoria importantului oraș de la Nistru și Marea Neagră nu le aparține. Pentru că orașul a cunoscut multe stăpâniri, a avut și multe steme și proiecte de steme; autorul arată că singura stemă cu o concepție reușită a fost stema municipiului Cetatea Albă din 1930, chiar dacă din punct de vedere tehnic a remarcat unele greșeli. Pornind de la concepția acestei teme, Silviu Andrieș-Tabac s-a străduit să înlăture greșelile și a elaborat un „proiect de viitor”, corect heraldic și frumos artistic, dar, parafrazând deviza stemei, mă tem că va fi doar un „bun pentru veșnicie”! Desenul reușit al acestei steme, ca și a altora din volum, aparține arhitectei Mariana Șlapac.

De la vărsarea Nistrului, urcăm la cea mai importantă cetate românească de pe Nistru, Hotinul, aflat tot în stăpânire ucraineană, unde autorul a căutat să găsească deslușiri la stema orașului Hotin și a ținutului înconjurător, începând, de data aceasta, de la sigiliul târgului, descoperit pe un document din anii '30 ai secolului al XVII-lea. Mai jos, pe Nistru, a mai ființat în secolul al XVII-lea un târg, numit Peștere (sau Movilova), fondat de Ieremia vodă Movilă, pentru care s-a descoperit (prin 2001) un tipar sigilar, având în câmp o acvilă bicefală. Autorul a căutat cu mare atenție o eventuală amprentă a acestui sigiliu, întocmind un mic „catalog” de documente pentru acest târg, dar nu a reușit să-i dea de urmă, de aceea considerațiile heraldico-istorice pe marginea acestui izvor sfragistic excepțional sunt reținute („prea frumoase și perfecte sunt toate

componentele acestui sigiliu ca să fie considerate autentice din start”⁷). Un alt sigiliu interesant, analizat în detaliu de Silviu Andrieș-Tabac, este cel realizat de Iordache Bucșănescu în 1814 pentru ținuturile moldovenești din stânga Prutului, trecute samavolnic în stăpânirea Rusiei. Sigiliul contribuie la luminarea atitudinii unora dintre boierii moldoveni față de proaspăta stăpânire rusească, ca și la evidențierea atenției cu care autoritățile rusești urmăreau manifestările pro-românești, fie ele chiar palide și ascunse printre simboluri heraldice. „Răsplata” pentru creația sa, a primit-o boierul Iordache Bucșănescu cu mare promptitudine – i s-a înscenat un proces, din care a scăpat cu mare greutate. Oare au trecut de tot acele vremuri? După cum se manifestă autoritățile comuniste de astăzi de la Chișinău față de patrimoniul heraldic românesc, se pare că nu!

O altă zonă a cărei zestre sigilografică și heraldică este investigată de Silviu Andrieș-Tabac este ținutul Soroca, de la cea mai veche urmă păstrată a sigiliului (pe un document din 1 martie 1647) până la stema raionului Soroca, concepută de autorul acestui studiu și pictată de Mariana Șlapac; din păcate, „problema simbolurilor oficiale ale orașului Soroca nu este rezolvată nici până în prezent”, deși există, încă din 1999, un proiect bine realizat în urma colaborării dintre autorii stemei raionului. În continuare, autorul prezintă evoluția *simbolurilor orașului și județului Bălți*, de la înființarea orașului (în 1818, în urma ordinului țarului Alexandru II) până la stemele și drapelele din zilele noastre, înfățișând, și în acest caz, roadele bogate ale muncii sale pe tărâmul armoariilor și al vexilologiei.

Următoarele două studii cuprinse în volum sunt privitoare la istoria heraldicii românești, fiind discutate două proiecte de steme pentru orașul Craiova (1864) și pentru orașul Botoșani (1865). Apoi, Silviu Andrieș-Tabac adună într-un studiu de sinteză *stemele și drapelele județelor Republicii Moldova din perioada 1999-2003*, pentru ca în ultimul studiu să-și prezinte o contribuție de seamă la îmbogățirea teoriei heraldice românești, anume *coroana navală*.

În acest volum, Silviu Andrieș-Tabac și-a strâns o parte dintre roadele muncii, pe care le-a clădit frumos peste volumul publicat în 1998, la Chișinău (*Heraldica teritorială a Basarabiei și Transnistriei*). Heraldistului îi este dat rareori să-și pună știința în serviciul patriei sale, a scris demult Sever Zotta, cu referire la prietenul său Paul Gore. O asemenea vreme (rară) trăim și acum, iar autorul acestei cărți dovedește cu prisosință că și-a pus întreaga știință și putere de muncă în serviciul patriei sale românești, de aceea îi mulțumim și îi urăm să

---

⁷ O opinie clară pentru acceptarea autenticității tiparului sigilar la Dumitru Nastase, *Ieremia Movilă – urmaș al lui Constantin cel Mare*, în vol. *Movileștii. Istorie și spiritualitate românească*, II, *Ieremia Movilă. Domnul. Familia. Epoca*, editori Ștefan S. Gorovei, Maria Magdalena Székely, carte tipărită cu binecuvântarea Înalț Prea Sfințitului Pimen, Arhiepiscop al Sucevei și Rădăuților, Sfânta Mănăstire Sucevița, 2006, p. 152-154.

adune cât mai mulți snopi, frumoși și bine legați, de pe ogorul reavăn al heraldicii românești, așa cum este și acesta de acum.

Petronel Zahariuc

DRAGOȘ MOLDOVANU, *Toponimia Moldovei în cartografia europeană veche (cca. 1395-1789)*, în seria *Tezaurul toponimic al României. Moldova*. Volumul 1. Partea a 4-a, Edit. Universității “Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2005. Studiu monografic de 171 p. și un repertoriu de 313 p.

Într-un articol publicat în *Idei în Dialog* Alexander Baumgarten enumera patru principii de bază ce ar trebui să stea la baza oricărei recenzii: datoria de a scrie despre celălalt, legitimitatea profesională a autorului recenziei, principiul specializării și principiul moderației⁸. Dacă ne raportăm la cel de-al doilea și la cel de-al treilea dintre aceste principii, atunci recenzia de față apare de la bun început drept o anomalie. Recenzarea de către un doctorand în istorie a unei cărți scrise de un profesor la Facultatea de Litere a Universității din Iași și cercetător la Institutul de Filologie “A. Philippide,” autor, în ultimii 40 de ani, a mai multor cărți și studii de istoria limbii române, de filologie, semiotică literară, stilistică și toponimie, poate fi judecată, în cel mai bun caz, drept o îndrăzneală și în cel mai rău, drept o necuviință. Se cuvine, așadar, să explic de la bun început de ce mi-am asumat sarcina de a scrie această recenzie. La trei ani de la publicare, *Toponimia Moldovei în cartografia europeană veche* nu a stârnit aproape nici o reacție în istoriografia românească, deși ea reprezintă deopotrivă un excelent instrument de lucru pentru istorici și o monografie provocatoare ce propune noi ipoteze și redeschide vechi dezbateri⁹. Prin urmare, după ce cartea profesorului Moldovanu a fost elogios receptată în rândul filologilor¹⁰, am socotit de cuviință că a venit rândul istoricilor să o discute. Cred că o astfel de dezbateră, chiar dacă nu este inițiată de cea mai autorizată voce istoriografică, este deopotrivă necesară și benefică.

⁸ *Idei în dialog* nr. 6/2006. Vezi și nuanțele aduse de Simona Sora în “Compromisul,” publicat în *Dilema veche* din 16 iunie 2006.

⁹ Singura reacție istoriografică la *Toponimia Moldovei* a venit din partea lui Ștefan S. Gorovei. Acesta însă nu și-a propus să analizeze cartea în ansamblul ei, ci doar să discute un aspect dintre cele tratate de Dragoș Moldovanu, vezi Ștefan S. Gorovei, *Veacul XIV. Din nou și mereu*, în *Vocația istoriei. Prinos Profesorului Șerban Papacostea*, volum îngrijit de Ovidiu Cristea, Gheorghe Lazăr, Brăila, 2008, p. 271-296.

¹⁰ Ecaterina Mihăilă, *Interdisciplinaritatea toponimiei cu privire la Toponimia Moldovei în Cartografia Europeană Veche (cca. 1395-1789) de Dragoș Moldovanu*, în *LR*, 56, 2007, p. 57-66.

Cartea profesorului Dragoș Moldovanu cuprinde două părți, repertoriul toponimelor moldovenești atestate în cartografia europeană în perioada 1395-1789 fiind precedat de un studiu monografic structurat pe șase teme: (1) obiectivele lucrării; (2) toponimia Moldovei în cartografia anterioară lui Cantemir; (3) toponimia Moldovei în hărțile lui Cantemir; (4) toponimia Moldovei în cartografia posterioară lui Cantemir; (5) toponimia Moldovei în cartografia rusă; (6) toponimia Moldovei în cartografia austriacă. Repertoriul toponimelor moldovenești, elaborat cu acribie de Dragoș Moldovanu, are la baza un număr impresionant de hărți, și ar trebui să devină un instrument de lucru indispensabil pentru cercetătorii istoriei Moldovei medievale și premoderne. Acest repertoriu include toate atestările cartografice ale unui toponim, consemnând diferitele forme sub care acesta apare în hărțile de până la 1789. Această perspectivă diacronică permite o întemeiată analiză filologică și cartografică. Urmărirea diverselor forme sub care sunt atestate toponimele moldovenești în cartografia veche este utilă atât stabilirii etimologiei acestora, cât și reconstituirii filiației hărților. Nu întâmplător, unele dintre cele mai solide concluzii ale studiului monografic privesc tocmai aceste direcții de cercetare. Contribuțiile cărții lui Dragoș Moldovanu la cunoașterea toponimiei istorice majore și minore a Moldovei sunt numeroase, și, prin urmare, am să mă limitez doar la a enumera câteva dintre ele: confirmarea etimologie toponimului Fălciu de la etnonimul Falcin, propusă mai demult de N. Iorga, prin analiza denumirii sub care este atestată localitatea în harta lui Bernard Wapowski din 1526 (p. LXXXIV); folosirea hărților rusești de la sfârșitul secolului al XVIII-lea pentru revelarea unor particularități fonetice dialectale moldovenești (p. CXXV); corectarea etimologiei unor toponime bucovinene propuse de Nicolai Grămadă pe baza hărților austriece (p. CXXX). Uneori, analiza filologică a toponimiei poate oferi informații neașteptate asupra modului în care a fost elaborată o anumită hartă. Astfel, analizând nomenclatura geografică a hărții austriece elaborate de I.G. Neuhauser în 1788, Dragoș Moldovanu susține că toponimia a fost adunată pe teren, prin intermediul unor informatori români și secui, „de către o persoană care cunoștea întrucâtva limba română și destul de bine pe cea maghiară, deși făcea greșeli de transcriere în ambele limbi” (p. CXXXIX). Convingătoare sunt și interpretările cartografice ale lui Dragoș Moldovanu prin care, pe baza toponimiei, reconstituie filiația unor hărți, reușește să le dateze sau explică anumite erori sau confuzii. Din nou, am să enumăr doar câteva dintre rezultatele cercetării domniei sale: demontarea argumentelor cartografice ale tezei lui C.C. Giurescu asupra ținutului Olteni (p. XXIII); reconstituirea surselor hărții atribuite lui Reicherstoffer (p. LXXV- LXXVI și LXXXI-LXXXII); stabilirea filiației mai multor hărți pe baza dubletelor toponimice rezultate din compilarea mai multor surse (p. LXXII); datarea momentului în care Cantemir a elaborat harta Moldovei, în anii 1714-1715, după ce domnitorul părăsise țara, dar înainte de a fi scris *Descrierea Moldovei* (p. XCI-CII); descoperirea hărților

europene influențate de harta lui Cantemir fie direct, fie, cel mai adesea, indirect, prin intermediul lui D'Anville (p. CIV); stabilirea grupului de hărți ce derivă din ridicările topografice efectuate de ofițerii ruși în Moldova în 1770-1771 (p. CXVIII); explicarea dubletelor toponimice din harta lui Bawr (p. CX). Așadar, prin studiul monografic ce precede repertoriul toponimelor moldovenești, Dragoș Moldovanu reușește să illustreze convingător direcțiile de cercetare pe care acest instrument de lucru le deschide. Datorită muncii uriașe depuse de autor, și care poate fi doar întrezărită parcurgând impresionanta bibliografie de peste 30 de pagini, filologii și istoricii au acum la dispoziție un valoros instrument de lucru.

Există însă și câteva obiecții metodologice importante ce pot fi aduse criteriilor folosite de profesorul Moldovanu pentru a constitui corpusul toponimele moldovenești atestate cartografia europeană veche (cca. 1395-1789). Am să las de la bun început deoparte problemele pe care le poate ridica definirea conceptului de „cartografie europeană” în perioada secolelor XIV-XVIII. Cea mai importantă absență din corpusul repertoriat o reprezintă hărțile otomane dar, după cum Dragoș Moldovanu mărturisește (p. XIX), aceasta lipsă nu a fost rezultatul unei alegeri, ci mai degrabă al unei constrângeri datorate lipsei studiilor de specialitate¹¹. Principala obiecție se referă la conceptul de *toponim moldovenesc* în perioada 1385-1789, aleasă de autor drept cadru cronologic al cercetării sale. Dacă în cazul hărții ținuturilor moldovenești pe care căpitanul Hora von Oztellowitz a finalizat-o în 1790, și care reprezintă termenul *ante quem* al repertoriului, se poate vorbi pe bună dreptate de toponimie moldovenească, marea majoritate a hărților anterioare nu conțin toponime definite drept „moldovenești” de autorii lor sau care ar fi fost recunoscute ca atare de audiența căreia i se adresau. Astfel, pe harta atribuită lui Paulus Sanctinus Ducensis, și care marchează limita cronologică inferioară a cărții, cca. 1395, numele de Moldova nici măcar nu apare. Majoritatea hărților repertoriate nu sunt hărți ale Moldovei, ci ale unui spațiu geografic mai întins – ale Poloniei, Ungariei, Europei, Turciei Europene, etc. sau chiar ale întregii lumi – și, în plus, numai o parte dintre ele delimitează prin frontiere teritoriul Moldovei. Mai mult, corectând hărțile, printr-o dublă operație de selecție „de excludere a unor localități din spațiul înconjurător plasate greșit, pe teritoriul Moldovei, și de includere a altora, reprezentate greșit, în afara acestui teritoriu”, (p. XX) profesorul Dragoș Moldovanu cade el însuși în păcatul „complexului de superioritate al istoricului față de document,” de care îl acuză în altă parte, pe bună dreptate, pe C.C. Giurescu. Așadar, Dragoș Moldovanu alege din hărțile

---

¹¹ Printre hărțile repertoriate de Thomas D. Goodrich, se află și câteva ce privesc direct istoria Moldovei, vezi *Old Maps in the Library of Topkapı Palace in Istanbul*, în „Imago Mundi”, 45, 1993, p. 120-133 și nu putem decât spera că acestea vor fi editate cât mai curând.

elaborate în secolele XIV-XVIII un număr de toponime, acelea care potrivit geografiei moderne sunt localizate pe teritoriul Moldovei istorice, și le definește drept moldovenești. Astfel unele hărți, considerate a înfățișa o situație politică anterioară întemeierii Moldovei sau care reiau denumiri antice, sunt excluse din corpul repertoriat (p. XX). Cu alte cuvinte, Dragoș Moldovanu selectează hărțile și le interpretează printr-o grilă de lectură complet diferită de cea a audienței premoderne pentru care acestea au fost elaborate. De altfel, întreaga atitudine este una profesorală, autorul examinând și evaluând hărțile din perspectiva geografului și cartografului modern. Prin urmare, nu e de mirare că majoritatea hărților pică acest examen, pentru că sunt „pline de greșeli,” înfățișează „eronat cadrul natural și obiectele sociogeografice” sau poziționează localitățile întru mod „cu totul deficitar” (p. LXV)¹². Această metodologie mi se pare legitimă atâta vreme cât analiza se concentrează asupra problemelor toponimice și cartografice. Atunci însă când aceeași metodologie este folosită istoric, pentru a stabili corespondența dintre reprezentarea cartografică și realitățile politico-teritoriale, rezultatele cercetării sunt viciate de capcana argumentației circulare. Astfel, autorul pleacă de la o ipoteză pe baza căreia selectează anumite hărți, înlăturându-le pe cele „eronate,” apoi, navigând printre multiplele „distorsiuni” și „greșeli” ale acelor hărți, alege, din multiplele lecturi posibile, interpretarea „corectă.” Apoi, plecând de la acea interpretare, construiește un argument care vine în sprijinul ipotezei inițiale. Acest tip de argument poate fi cel mai bine urmărit în subcapitolul 1.2.2 al studiului monografic, în care Dragoș Moldovanu tratează *Evoluția teritorială a Țării Moldovei și problema stăpânirii muntenești asupra zonei sudice*.

Uimește, de la bun început, amplexarea pe care Dragoș Moldovanu o dă acestei probleme în cadrul studiului său monografic, 30 de pagini în format A4 (p. XXV-LXIV). Autorul preia aici o ipoteză istoriografică mai veche potrivit căreia sudul Moldovei a fost stăpânit la un moment dat, în secolul al XIV-lea, de Țara Românească. Tratarea detaliată a acestei probleme, în jurul căreia s-a purtat o aprinsă controversă istoriografică, a cărei cunoaștere autorul o dovedește cu prisosință, este neașteptată într-o carte despre reprezentările cartografice ale Moldovei, tocmai pentru că nu există nici o hartă din acea perioadă, sau din secolul următor, care să poată fi adusă în discuție. Ipoteza lui Dragoș Moldovanu, enunțată încă din prefață, este că hărțile pot fi citite în palimpsest, putând fi întrezărite cartografic diversele „stadii distincte ale evoluției teritoriale a statului moldovenesc” (p. VII). Prin urmare teza stăpânirii muntenești a

---

¹² Sugestive pentru această perspectivă sunt principalele trăsături ale hărților vechi identificate de Dragoș Moldovanu (subcapitolul 1.3): caracterul neveridic al conținutului; caracterul bidimensional (conținând o dimensiune sincronică și una diacronică); caracterul sumar al conținutului; caracterul defectuos al înregistrării nomenclaturii; caracterul conservator; caracterul redundant.

sudului Moldovei este susținută pe baza interpretării unor hărți târzii, din secolele XVII-XVIII, dar și prin argumente diplomatice și cronistice. Nu am să mă opresc aici asupra celor din urmă, bine cunoscute în istoriografia subiectului, ci am să reiau doar argumentele cartografice. Astfel, Dragoș Moldovanu consideră că principala cauză a confuziei cartografice din secolele XVI-XVII privind frontiera de sud a Moldovei se datorează suprapunerii a două situații decalate în timp: „una contemporană, conform căreia hotarul dintre principate era pe râul Milcov, și alta mai veche, dintr-o vreme când Troțușul, Adjudul și Vasluiul erau târguri de graniță” (p. XXVII). O altă ipoteză a domniei sale este că denumirea de Valahia, dată „în cele mai vechi hărți” părții sudice a Moldovei, s-ar datora „ocupării acestui teritoriu de către Țara Românească, după mijlocul secolului al XIV-lea” (p. XXVII). Să le analizăm pe rând. În ce măsură imprecizia frontierei dintre Țara Românească și Moldova în hărțile din secolele XVII-XVIII se datorează persistenței unei tradiții potrivit căreia sudul Moldovei a fost, cu câteva secole înainte, stăpânit de munteni? Trebuie spus în primul rând, că marcarea frontierelor pe hartă nu se generalizează în cartografia europeană decât începând cu a doua jumătate a secolului al XVII-lea¹³, și că primele atestări cartografice sporadice ale frontierei sudice a Moldovei, de la jumătatea secolului al XVI-lea, consemnează Milcovul drept hotar¹⁴. Mai mult, până la începutul secolului al XVIII-lea, pentru majoritatea cartografilor europeni problema frontierelor Moldovei, în cazul fericit în care o conștientizau, era una cu totul secundară. Prin urmare, nu cred că Academia din Berlin, atunci când i-a cerut lui Dimitrie Cantemir informații despre granițele principatelor Valahiei și Moldovei, încearcă să rezolve confuzia ce se născuse cu câteva secole mai devreme prin modificarea frontierei moldo-muntene (p. XXVI). Cred mai degrabă că, în încercarea de a ordona și delimita clar structurile politico-teritoriale, cartografii europeni din secolele XVII-XVIII s-au lovit de lipsa informațiilor despre această regiune și de confuzia generată de numele multiple ale Țării Românești și Moldovei. Această confuzie explică, în bună măsură, și cea de-a doua problemă ridicată de Dragoș Moldovanu, privind denumirea de Valahia dată părții sudice a Moldovei în unele hărți. Ipoteza domniei sale este că aceste reprezentări cartografice reflectă ocuparea de către munteni a sudului Moldovei, într-un anume moment istoric. Singura hartă contemporană stăpânirii

---

¹³ Potrivit unei statistici a lui James Akerman 45% din hărțile Atlasului Ortelius din 1570 includ frontiere; 62% din cele ale Atlasului Hondius-Mercator din 1616; 79% din cele ale Atlasului Blaeu din 1644 și 98% din cele ale Atlasului lui N. Sanson din 1658, vezi *The Structuring of Political Territory in Early Printed Atlases*, în „*Imago Mundi*”, 47, 1995, p. 138-154.

¹⁴ Prima hartă pe care este reprezentată frontiera moldo-munteană este harta Europei din 1554 a lui Mercator. O reproducere a acestei hărți poate fi găsită în Gerardi Mercator, *Atlas Europae*, ed. Marcel Watelet, Anvers, 1993.

muntenene ar fi cea atribuită lui Sanctinus Ducensis (cca. 1395), dar realitățile istorice din secolul al XIV-lea sunt reflectate de mai multe hărți din secolul al XVI-lea și al XVII-lea, precum cele ale lui Münster, Gastaldi, Sanson, Witt (p. XXV - XXVI). Chiar dacă acceptăm datarea hărții atribuite lui Paulus Sanctinus Ducensis în jurul anului 1395, deși găsim că argumentele plasării ei în contextul cruciadei de la Varna sunt mult mai solide¹⁵, nu văd cum ea ar putea reprezenta, cu fidelitate, întinderea Țării Românești în vremea lui Mircea (p. XIII). În primul rând harta a fost elaborată la curtea regelui Ungariei, după cum reiese clar dintr-una dintre inscripții¹⁶, și, prin urmare, perspectiva geografică asupra Țării Românești este cea a monarhiei ungare și nu cea a lui Mircea cel Bătrân. E greu de crezut că o hartă elaborată la curtea ungară ar fi definit teritorial Țara Românească așa cum o face profesorul Moldovanu, cuprinzând nu doar Muntenia, sudul Moldovei și Bugeacul, ci și Țara Severinului, Amlașul și Făgărașul. Apoi, presupunând că harta atribuită lui Sanctinus Ducensis reflectă întru totul, fără nici un fel de condiționare ideologică, realitățile teritoriale din jurul anului 1395, atunci ar trebui să acceptăm și că, în acel moment, statul bulgar se întindea asupra Macedoniei¹⁷.

---

¹⁵ Argumentul recent adus în discuție de Ioan Hațegan, și pe care Dragoș Moldovanu se pare că nu-l cunoaște, mi se pare hotărâtor. Hațegan a observat că pe harta atribuită lui Paulus Sanctinus este reprezentată o fortificație dunăreană ce a fost construită abia în 1428; vezi *Filippo Scolari. Un condotier italian pe meleaguri dunărene*, Timișoara, 1997. De altfel, datarea unei hărți pe baza steagurilor creștine reprezentate deasupra unor cetăți, argument pe care Dragoș Moldovanu îl preia de la V. Beșevliev și Dumitriu-Snagov, nu poate fi acceptată (p. XX). Hărțile europene întârzie foarte mult recunoașterea cuceririlor otomane, și cel mai bun exemplu îl reprezintă Constantinopolul care apare sub flamură creștină în toate portulanele din secolul al XVI-lea; vezi Tony Campell, *Portolan Charts from the Late Thirteenth Century to 1500*, în *The History of Cartography*, vol. 1. *Cartography in Prehistoric, Ancient and Medieval Europe and the Mediterranean*, ed. J. B. Harley și D. Woodward, Chicago, 1987, p. 371-448.

¹⁶ Lângă Timișoara apare următoarea precizare: „In questo luogo el signor re venne in s(ette)mbre con la mazor parte de christiani.”

¹⁷ Potrivit lui Florio Banfi “the section of the map covering Bulgaria and Macedonia is marked Bulgaria,” în *Two Italian Maps of the Balkan Peninsula*, în „Imago Mundi”, 11, 1954, p. 17-34. Interesant este că, potrivit lui Florio Banfi, Valahia este amplasată pe harta atribuită lui Sanctinus Ducensis, în mod limpede (*by explicit marking*) între Carpați și Dunăre. Asta nu înseamnă însă că lectura lui Banfi este cea corectă, și cea a lui Moldovanu incorectă, ci doar că fiecare dintre autori proiectează în bună măsură asupra hărții conținutul pe care apoi îl descifrează. Cartografiile din perioada premodernă erau întru totul conștienți de acest pericol și de aceea hărțile tipărite se vindeau împreună cu o broșură, adesea foarte consistentă, în care se explica cumpărătorului cum trebuia citită harta respectivă. Din păcate istoricii cartografiei n-au început decât relativ recent să se preocupe de aceste texte, așa că foarte puține sunt

Trecând apoi la inscripționarea unei părți a Moldovei cu numele de Valahia în hărțile din secolele XVI-XVII, există mai multe explicații plauzibile în afara ipotezei unei stăpâniri muntene asupra regiunii. În primul rând confuzia generată în rândul cartografilor europeni de existența denumirilor multiple, atât pentru Țara Românească cât și pentru Moldova. Doar o parte dintre aceștia sunt conștienți că denumiri precum Moldova / Dacia / Valahia sau Transalpina / Havasalföld / Dacia Alpestris sunt sinonime parțiale¹⁸. Necunoscând acest lucru, și având la îndemână hărți provenind din felurite spații lingvistice, cei mai mulți cartografi ajung să atribuie fiecărui horonim o semnificație teritorială distinctă. Un bun exemplu în acest sens este Transalpina, care ajunge să aibă în unele hărți din secolele XVI-XVII o identitate geografică distinctă de Țara Românească.¹⁹ Prin urmare, după mijlocul secolului al XVI-lea, când horonimul Moldova pătrunde în cartografia occidentală²⁰, pentru mulți dintre cartografii europeni raportul acestuia cu Valahia nu era deloc clar. Cred, așadar, că argumentele cartografice aduse de Dragoș Moldovanu în sprijinul ipotezei unei stăpâniri muntene asupra sudului Moldovei sunt invalide pentru că derivă dintr-o suprainterpretare a surselor. Astfel, din corpusul hărților din secolele XVII-XVIII, Dragoș Moldovanu le alege pe cele în care frontiera moldo-munteană era amplasată la nord de Milcov și pe care apare denumirea de Valahia suprapusă peste sudul Moldovei. Apoi, din multitudinea de explicații posibile, domnia sa alege varianta consemnării cartografice târzii a unor realități istorice anterioare cu câteva secole. Dintre toate posibilele interpretări, aceasta mi se pare cea mai puțin plauzibilă. Dacă transmiterea acestui anacronism s-a făcut printr-o tradiție cartografică, atunci trebuie să presupunem că toate hărțile din secolele XV-XVI în care frontiera moldo-munteană era pe Trotuș s-au pierdut. Dacă, dimpotrivă, cartografiile occidentale din secolele XVII-XVIII s-au inspirat dintr-o tradiție textuală, precum cea consemnată de unii călători străini și de cronicarii

---

cunoscute. Pentru o introducere în problemă vezi Catherine Delano Smith, *Cartographic signs on European maps and their Explanation before 1700*, în „Imago Mundi”, 37, 1985, p. 9-29.

¹⁸ Vezi de exemplu însemnarea de pe harta lui Venceslav Grodecki din 1569, „Moldavia pars Daciae quae nunc Walachia vocatur.” reprodusă în R. Almagia, *Monumenta Cartographica Vaticana*, vol. II, Roma, Biblioteca Apostolica Vaticana, 1944-1955; sau cea de pe harta lui Lazius din 1556, „Transalpina Hungaria Havasalföldö olim Dacia Alpestris,” reprodusă în L. Szántai, *Atlas Hungaricus. Hungary in printed maps (1528-1850)*, Budapesta, 1996.

¹⁹ Vezi de exemplu harta Europei a lui Mercator din 1554, în care Oltul este reprezentat ca frontiera dintre Transalpina și Valachia.

²⁰ Chiar dacă horonimul Moldova, așa cum consemnează chiar Dragoș Moldovanu, este atestat cartografic la sfârșitul secolului al XV-lea (p. XXXII), acesta nu este folosit în mod constant de cartografiile europeni decât de la mijlocul secolului următor.

moldoveni, atunci argumentul cartografic poate fi exclus din dezbateri fără a se pierde nimic. De altfel, Dragoș Moldovanu chiar face acest lucru, abandonând destul de repede argumentele cartografice pentru a le relua pe cele, bine cunoscute, extrase din izvoare scrise, precum cronica lui Ulrich von Richental, privilegiul pentru lioveni din 1408, titulatura lui Mircea cel Bătrân, lista rusească a orașelor volohe etc. După cum am arătat mai sus, nu am să mă opresc aici asupra felului în care Dragoș Moldovanu reinterpretează aceste surse. Cred însă că precizările critice pe care Ștefan Gorovei le-a exprimat asupra metodei istorice utilizate de autor sunt întru totul întemeiate. Prin urmare, deși bine documentat și având o argumentație laborioasă, capitolul scris de Dragoș Moldovanu asupra problemei frontierei moldo-muntene este confuz și nu contribuie cu nimic la dezbateri istoriografice. Argumentele noi aduse în discuție de autor sunt fie neconvingătoare, așa cum este cazul celor cartografice, fie sunt doar enunțate, nu și dezvoltate, așa cum este cazul celor lingvistice²¹.

Am insistat mai mult asupra acestei probleme, care nu reprezintă decât un subcapitol din studiul monografic al lui Dragoș Moldovanu, pentru că mi se pare că dezvăluie un viciu de fond al interpretării istorice pe care acesta o construiește pe baza surselor cartografice. Premisa implicită de la care pornește întreaga sa interpretare este că hărțile sunt o reprezentare științifică, chiar dacă uneori eronată, a realităților geografice. Or hărțile sunt o reprezentare ideologică și nu una descriptiv-obiectivă a realităților geografice. Prin urmare cartografia nu se dezvoltă doar din realii și din iluzii ale acestora, după cum spune Dragoș Moldovanu (p. CXXIII), ci reprezintă deopotrivă re-construcții ideologice ale realității. Interpretarea istorică a surselor cartografice nu se poate face decât descifrând un dublu raport de condiționare: cel dintre cartograf-sursele sale-realitatea geografică descrisă, pe care Dragoș Moldovanu îl suprainterpretează, și cel dintre cartograf-comanditar-audiență, pe care domnia sa îl ignoră. Harta nu reprezintă o imagine ce reflectă, mai mult sau mai puțin distorsionat, realități istorico-geografice, ci un „construct social, care re-descrie lumea din perspectiva relațiilor de putere, a practicilor culturale, a preferințelor și priorităților”²². Prin urmare, orice încercare de interpretare a hărților care ignoră contextul social, politic și cultural în care acestea au fost elaborate nu poate fi decât iluzorie. Evident că Dragoș Moldovanu nu putea face acest lucru pentru sutele de hărți a căror toponimie a repertoriat-o. De aceea însă *Toponimia Moldovei în*

---

²¹ Vezi în acest sens precizarea de la pagina XLVI a studiului monografic: “ceea ce putem ști, pe baza propriilor noastre cercetări de istorie a limbii, pe care le vom prezenta într-o lucrare mai amplă, este faptul că jumătatea sudică a Moldovei a făcut parte din aria muntenească a dialectului dacoromân.”

²² Definiția îi aparține lui J. B. Harley, *Text and Contexts in the Interpretation of Early Maps*, în J. B. Harley, *The New Nature of Maps. Essays in the History of Cartography*, John Hopkins University Press, 2001, p. 34-49.

cartografia europeană veche rămâne în primul rând un valoros instrument de lucru pentru istorici, și abia apoi un studiu monografic, de referință pentru filologii interesați de problemele toponimiei și pentru istoricii cartografiei premoderne.

Marian Coman

ALEXANDRU UNGUREANU, IONEL BOANFĂ, *Toponomastică*, Sedcom Libris, Iași, 2006, 211 p.

Excelentă introducere în știința toponomastice, inclusiv în istoria ei. Lucrarea discută principalele categorii de toponime, importanța lor pentru cercetarea istorică, geografia umană, geografia lingvistică, etnografie și folclor. Capitole substanțiale sunt consacrate formării, evoluției și clasificării toponimelor. Medieviștii români, îndeosebi cei care studiază evoluția societății românești, își vor întregi considerabil cunoștințele și își vor lărgi orizontul de înțelegere a domeniului lor de cercetare prin consultarea acestei lucrări înnoitoare în domeniu.

Șerban Papacostea

ALEXANDRU MAREȘ, *Scrierea tainică la români*, Academia Română, Fundația Națională pentru Știință și Artă, București, 2007, 230 p.

După douăzeci de ani de colecționare răbdătoare a textelor cifrate din cultura noastră veche, Alexandru Mareș ne oferă prima lucrare despre acest subiect pe cât de puțin cercetat, pe atât de atrăgător. Două decenii sunt cele mărturisite de autor în prefața cărții sale. Aș putea să adevăresc însă că s-a scurs mai mult timp de când, tânăr filolog debutant, am fost supusă de cel care avea să devină unul din cei doi mentori ai mei în departamentul de filologie și limbă literară al Institutului de Lingvistică, la un test de descifrare a uneia din criptogramele crucii. După ce, din fericire, l-am trecut cu bine, Alexandru Mareș m-a lămurit că a dorit să-mi pună la încercare capacitatea intuitivă, fără de care un filolog nu ar fi în stare să se descurce în hățișul de enigme ale scrierii vechi românești. Se înțelege însă că studierea sistematică a scrierii cifrate necesită mult mai mult decât un talent intuitiv. Este nevoie de o cultură solidă în acest domeniu, quasi neexplorat, de o tenacitate pasionată în dezlegarea enigmelor, de capacitatea de a asocia cele mai diverse informații de natură istorică, religioasă, paleografică etc. De prisos să spun că în *Scrierea tainică la români* le regăsim pe toate.

În istoria scrierii ascunse, veacul al XVII-lea este cel care deține locul cel mai semnificativ: acum înflorește diplomația, iar cancelariile domnești din țările române devin, mai ales în a doua parte a secolului al XVII-lea, plăci turnante între Imperiul otoman și imperiile creștine, canale de informații transmise în flux susținut. De aceea, securizarea acestora nu putea să fie o problemă minoră pentru domniile române. Alături de utilitatea diplomatică, copiii deprind scrierea cifrată pentru a învăța în mister însemnările lor sau chiar scrieri întregi, pe care le rezervă numai unor inițiați. Este aproape evident cât de importantă se dovedește descifrarea unor astfel de însemnări, întrucât ele învăluie informații capitale legate de datarea unui manuscris sau de numele scribului.

Despre aceste două filoaie va fi vorba în cartea lui Alexandru Mares: cifrul diplomatic și sistemele criptografice de tradiție bizantino-slavă (cheia grecească, cheia taraberică, cheia aritmetică, scrierea prin sigle și mai ales criptogramele crucii, scrierea glagolitică). Actul de naștere al vechii scrieri cifrate este 1499 Mă voi opri însă aici numai asupra cifrului diplomatic, care interesează cu precădere pe istorici. Scrierea secretă sau folosirea unei limbi străine a fost folosită frecvent în secolul al XVII-lea în corespondența diplomatică. Primul domn de la care deținem un mesaj cifrat este Vasile Lupu. Nici astăzi nu a putut fi deslușit conținutul misterios al celor 44 de rânduri cifrate din scrisoarea expediată în 1654, fratelui său Gheorghe Coci de domnul Lupu, închis la Edicule. Cel care avea să fie șeful cancelariei lui Constantin Brâncoveanu, stolnicul Constantin Cantacuzino avea aplecare către acest mod de comunicare încă din vremea studenției sale la Padova. În cele 12 cifruri diplomatice descrise și decriptate în secțiunea a doua a cărții, unele au aparținut domnilor Grigore Ghica, Șerban Cantacuzino (două cifruri), Constantin Brâncoveanu (400 de documente în limbile greacă, latină, rusă și română păstrate în arhivele rusești, 9 documente din arhivele poloneze). Acest din urmă voievod folosea scrierea cifrată și în însemnările sale personale. Cele mai multe coduri ale cancelariei brâncovenești au avut la bază limba greacă. Unele din cifruri sunt creații românești, altele sunt cifruri ale cancelariilor străine (austriacă, cifru cu semne convenționale, rusă, cifru combinat, poloneză, cifru numeric). Pentru a împiedica spargerea codurilor, anumite personalități ale epocii erau denumite cu nume speciale de cod, se foloseau unele secvențe-capcană, iar codul era schimbat periodic. Cum înflorirea scrierii cifrate a avut loc în vremea lui Brâncoveanu, după moartea tragică a domnului, vreme de un secol codurile cifrate nu au mai fost folosite. Unele din aceste cifruri rezistă chiar și acum, la sute de ani după ce au fost create: unul din cifrurile lui Constantin Brâncoveanu, celebra criptogramă din *Psaltirea Scheiană*, însemnarea din manuscrisul lui Matei Voileanu.

Istoria relațiilor diplomatice nu poate fi despărțită de cea a spionajului. Asigurarea unor canale sigure de transmitere a mesajelor era una din condițiile

de reușită. Emisarii cei mai buni par să fi fost negustorii și misionarii occidentali. Cu această carte se pătrunde în culisele ascunse ale cancelariilor. Aflăm astfel că la curțile de la Viena și Moscova, se aflau la începutul secolului al XVIII-lea, cei mai buni experți în decriptarea mesajelor, ceea ce nu se poate spune și despre Istanbul, de unde erau trimise rapoarte secrete către țările române de către capuchehaiele domnilor noștri sau de către alte persoane.

O anexă a cărții reproduce câteva texte decriptate: relatarea evenimentelor din Transilvania 1761-1762, Cugetări despre noroc și bogăție, 1779, Leacuri populare și descântece 1800, criptograme ale crucii din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, un raport diplomatic din 1662 adresat lui Grigore Ghica din Constantinopol, altul din 1682, trimis lui Șerban Cantacuzino, un raport trimis lui Constantin Brâncoveanu.

Violeta Barbu

Vocația istoriei. Prinos profesorului Șerban Papacostea, vol. îngrijit de Ovidiu Cristea și Gheorghe Lazăr, Muzeul Brăilei, Edit. Istros, Brăila, 2008, 735 p.

Acest volum omagial dedicat istoricului Șerban Papacostea s-a născut ca urmare a unei lăudabile inițiative a cercetătorilor de la Institutul „Nicolae Iorga” Ovidiu Cristea și Gheorghe Lazăr, doi dintre cei care s-au numărat printre ucenicii merituosului istoric și, deopotrivă, pedagog. Au dat curs acestei propuneri numeroși colegi, colaboratori, prieteni, foști studenți ai lui Șerban Papacostea, rezultând astfel o lucrare de mari dimensiuni, cele 32 de contribuții care însumează aproximativ 700 de pagini nefiind altceva decât o dovadă elocventă a admirației și respectului de care se bucură Șerban Papacostea în lumea științifică, atât la nivel profesional, cât și uman.

Volumul este prefațat de *Portretul unui istoric* (p. 9-25), o trecere în revistă a parcursului profesional al lui Șerban Papacostea, a cărui carieră este legată în cea mai mare parte de Institutul de Istorie înființat de Nicolae Iorga, unde a lucrat între 1951-1952 și după 1957, ocupând și funcția de director la scurt timp de la Revoluția din 1989. Avizata prezentare a preocupărilor și meritelor științifice, a contribuțiilor istoriografice și a conflictelor ideologice în care s-a văzut implicat în timpul regimului comunist, din dorința de respectare a adevărului istoric, este în măsură să ne ofere coordonatele principale cu care s-ar putea schița portretul istoricului Șerban Papacostea. Fiind, sub raport metodologic, „deopotrivă preocupat pentru depistarea unor izvoare noi”, „contextualizare” și „identificarea unor noi piste de cercetare”, „s-a concentrat aproape în exclusivitate pe studierea evului mediu”, remarcându-se prin „vastitatea și complexitatea” temelor abordate, ca și prin „atacarea unor probleme istoriografice majore”. Nu e nevoie decât să parcurgi cele 11 pagini de

Bibliografie a lucrărilor lui Șerban Papacostea (27-38) pentru a obține un solid argument în sprijinul afirmațiilor celor doi coordonatori ai volumului de față.

Cuprinsul cărții este structurat în așa fel încât să țină seama de principalele direcții de cercetare ale istoricului. Astfel, cele 32 de studii sunt repartizate în cinci secțiuni tematice, având ca titluri: *Curențe spirituale, Stăpânii mărilor, Înfruntări politice, Atelierul istoricului: izvoare și interpretări, Oameni, locuri, fapte.*

Volumul debutează cu secțiunea *Curențe spirituale*, fapt ce nu este deloc întâmplător, dacă ținem seama că istoria bisericii se numără printre primele preocupări ale lui Șerban Papacostea. Reluând tema creștinismului românesc în preajma anului 1000, Adrian Rusu investighează carențele istoriografiei noastre și atrage atenția asupra unor clișee eronate în privința acestui subiect, propunând o altă viziune în problema existenței și organizării vieții creștine timpurii. Viorel Achim evidențiază rolul dijmelor bisericești în politica de catolicizare a regelui maghiar Ludovic I de Anjou, Liviu Pilat analizează relațiile Moldovei cu Patriarhia ecumenică, la sfârșitul veacului al XIV-lea, în contextul mai larg al schimbărilor petrecute în cadrul Bisericii ruse, iar Virgil Ciocîltan realizează o radiografie a conciliului ecumenic de la Ferrara-Florența, încercare eșuată de refacere a unității lumii creștine. Mergând pe urmele preocupărilor lui Șerban Papacostea, și-au propus să exploreze spiritualitatea catolică în spațiul românesc: Violeta Barbu, autoarea unei ample contribuții la studierea cultului sfinților și a impactului Contrareformei asupra raporturilor acestuia cu Biserica și cu autoritatea laică, Alexandru Ciocîltan, care descrie comunitățile de catolici din Țara Românească, prin prisma impresiilor de călătorie ale arhiepiscopului de Sofia, Petru Bogdan Bakšić și Maria Crăciun, care apelează la o analiză iconografică pentru a estima influența franciscanilor în societatea transilvană a evului mediu târziu.

Interesul lui Șerban Papacostea pentru istoria Mării Negre și prezența italiană, îndeosebi genoveză, în această zonă, este marcat prin includerea în volum a trei studii, reunite sub titlul *Stăpânii mărilor*. Pornind de la interpretarea unor surse bizantine, Ovidiu Cristea aduce în discuție relația de cauzalitate între scăderea puterii maritime a Bizanțului și diminuarea prestigiului imperial, thalassocrația fiind un atribut al basileului. Rolul Tanei în politica pontică a Veneției, în deceniul patru al secolului al XIV-lea, este argumentat de Andreea Atanasiu cu ajutorul unor documente revelatoare, publicate de altfel la finalul studiului. O temă „genoveză” este abordată de Ștefan Andreescu, care valorifică o relație de călătorie, pentru a ne informa despre *Giovanni-Andrea și Giacomo di Promontorio, doi frați genovezi în slujba sultanilor otomani.*

Studiile puse sub semnul *Înfruntărilor politice* examinează aspecte de politică externă, ce oscilează între conflict și diplomație, în spațiul de la nord și de la sud de Dunăre, amintind de domenii favorite de cercetare ale istoricului Șerban Papacostea. Fenomenul cruciadei târzii în lumea germană a secolului al XVI-lea este tratat de Ileana Căzan, în vreme ce interesul pentru geneza statelor

medievale românești este ilustrat de contribuția lui Ștefan S. Gorovei, el însuși un foarte bun cunoscător al temei. Prezentând evoluția cercetărilor privitoare la istoria Moldovei în veacul al XIV-lea, „un domeniu de preocupări comune” al celor doi istorici, Ștefan S. Gorovei consideră că problemele complexe, controversate, legate de încheierea stătalității românești nu sunt nici pe departe rezolvate și necesită metode interdisciplinare de analiză. Relațiile Țării Românești și ale Moldovei cu marile puteri din zonă fac obiectul investigațiilor lui Nagy Pienaru, care oferă o perspectivă asupra raporturilor valaho-tătare în timpul domniei lui Mircea cel Bătrân, precum și ale lui Ioan-Aurel Pop și Alexandru Simon, semnatarii unui consistent studiu, însoțit de un document publicat în anexă, care relevă relațiile lui Ștefan cel Mare cu Casa de Habsburg. Având ca punct de sprijin teoria lui Șerban Papacostea în privința relațiilor moldo-muntene, articolul lui Marian Coman se folosește de terminologia prin care Țara Românească era desemnată în sursele moldovenești, pentru a susține aceeași concluzie: „unitatea statală a celor două Valahii” a fost o realitate medievală, însă nu a inspirat o politică fraternală, ci dimpotrivă, a generat conflicte între cele două țări.

Rubrica *Atelierul istoricului* își găsește motivația prezenței sale în acest volum prin „neobosita pasiune cu care Șerban Papacostea a căutat noi surse privitoare la trecutul românilor”. Anca Popescu, Sorin Șipoș, Tudor Sălăgean, Adrian Ioniță își construiesc demersurile lor istoriografice având ca punct de plecare fie un izvor diplomatic (un *defter* din 1530, cuprinzând informații despre organizarea Dobrogei preotomane, ori un manuscris francez din anul 1805), fie un izvor narativ (*Gesta Hungarorum*), fie unul arheologic (o figurină stilizată de călăreț, din veacul al XI-lea).

În secțiunea finală a cărții, dar nu printre cele din urmă, sunt grupate studii diverse și valoroase, care îmbrățișează aspecte de istorie socială și instituțională (Maria Magdalena Székely, *Isac, vistiernicul lui Ștefan cel Mare*; Gheorghe Lazăr, *În umbra puterii. Negustori „prietenii ai domniei” și destinul lor (Țara Românească, secolul al XVII-lea)*; Andreea Iancu, *Ioan Gheorghe Caragea-schiță de portret al unui «domn în divan»*; Petronel Zahariuc, *O biserică veche din București și neamul Doamnei Anca*; Mariana Lazăr, *Un așezământ monastic cu un destin dramatic: mănăstirea Văcărești*), aspecte de istorie a familiei (Constanța Vintilă-Ghițulescu, *«Sur des chemins inconnus»: migration et famille dans la société roumaine (XVIIIe siècle)*), teme biografice (Andrei Pippidi, *Trei note despre Ioan de Hunedoara*; Cristian Luca, *Contribuți alla biografia dei medici Jacopo Pylarino (1659-1718) e Bartolomeo Ferrati (?- 1738)*; Victor Eskenasy, *Două destine evreiești în 1942: Joseph Schmidt și Clara Haskil*) sau specifice arheologiei medievale (Ionel Căndea, *Câteva considerații cu privire la fortificațiile și așezarea medievală de la Turnu - jud. Teleorman*).

Florina Manuela Constantin

Enjeux politiques, économiques et militaires en mer Noire (XIVe-XXIe siècles). Études à la mémoire de Mihail Guboglu, sous la direction de Faruk Bilici, Ionel Cândeș, Anca Popescu, Musée de Braïla, Édit. Istros, Braïla, 2007, 763 p.

Promotorului neobosit al turcologiei în România, personalitate vie și inconfundabilă a istoriografiei românești postbelice, respectatului profesor Mihail Guboglu (1911-1989), îi este dedicat un volum cu greutate, atât la propriu (763 p.) cât și la figurat.

Volumul debutează cu capitolul *In Memoriam*, ce cuprinde evocări ale personalității captivante, prin onestitatea caracterului și prin verva orientală, a lui Mihail Guboglu, sub pana prestigioșilor istorici, Petre Ș. Năsturel (*En hommage à Mihai Guboglu*) și Tahsin Gemil (*Le Professeur Mihail Guboglu*). Tot aici găsim, cum este uzual în volumele omagiale, o bio-bibliografie edificatoare asupra operei științifice și a activității universitare a celui omagiat, alcătuită de unul din editorii volumului, colega noastră Anca Popescu. Toată admirația pentru editori, Faruk Bilici, Ionel Cândeș și Anca Popescu, pentru efortul și abnegația lor. Cuvinte mari, este adevărat, dar meritate. O mențiune laudativă, pentru condițiile grafice ale cărții, se cuvine atât Muzeul Brăilei cât și Editurii Istros, cea care editează și valoroasa revistă a Institutului de Istorie Nicolae Iorga, „Studii și Materiale de Istorie Medie”.

Contributorii volumului și-au dat ca subiect de reflecție istoria bazinului Mării Negre și a spațiului pontic, în sens larg, de la perioada thalassocrației genoveze și epoca dominației otomane până la provocările epocii contemporane post-sovietice.

Este dificil de analizat pe larg, într-un spațiu tipografic limitat, toate studiile cuprinse în acest volum, redactate în limbile franceză, engleză, italiană, spaniolă și turcă și a căror tematică îmbrățișează un atât de vast interval de timp. Ne vom mulțumi cu prezentarea sumară a importanței fiecăruia, în ordinea tematică propusă de editori.

În primul capitol, *La mer Noire: thalassocratie italienne et lac ottoman (XIVe-XVIIIe siècles)* remarcăm articolul lui Sergiu Iosipescu, cu o originală viziune privind rivalitatea și complementaritatea relațiilor tătaro-genoveze în spațiul pontic (*Génois, Tatares et la création de la façade maritime des pays roumains au XIVe siècle*); cel a lui Dariusz Kolodziejczyk după care, în secolele XVI-XVII, spațiul Mării Negre a funcționat ca o frontieră flexibilă a Imperiului Otoman (*Inner Lake or Frontier? The Ottoman Black Sea in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*); cel semnat de Anca Popescu (*La mer Noire ottomane: mare clausum? mare apertum?*), care analizează documente diplomatice și legislative otomane pentru a preciza dacă Marea Neagră otomană a fost o mare închisă sau deschisă, și de când; cel al lui Cristian Luca care urmărește, parcurgând importante fonduri documentare ale Arhivelor de Stat din Veneția, revenirea negustorilor venețieni în Pont în secolul al XVII-lea (*Alcuni ordini*

sultanali con riferimento alla politica mercantile della Repubblica Veneta nell'area del Mar Nero negli ultimi decenni del XVII secolo); cel al lui Viorel Panaite, bazat pe două *fetva*-le inedite privind statutul negustorilor occidentali aparținând statelor care nu erau legate prin tratate cu Poarta, în Mediterana otomană (*Two Legal Opinions (Fetvâs) from the Manuscript Turc 130 (Bibliothèque Nationale, Paris) on the Western Non-Treaty Merchants in the Ottoman Mediterranean*); studiul Ilenei Cazan (*Stratégie et commerce: navigation autrichienne au Bas Danube au XVIIIe siècle*) și cel al lui Adrian Tertecel (*The Russian-Ottoman Peace Treaty of Belgrade (1739) and its Consequences*) expun interesele economice a două puteri continentale, Imperiului Habsburgic și, respectiv, Rusia, în bazinul Mării Negre, în secolul al XVIII-lea; Petre Ș. Năsturel lămurește un etnonim, „Togtocomanii” - populație cumană de la granița răsăriteană a Moldovei pontice - atestat în secolul al XV-lea (*Qui sont les “Togtocomans”?*); Jean Louis Bacqué-Grammont comentează o importantă relatare de călătorie în Crimeea (Julien Bordier), din primul deceniu al secolului al XVII-lea (*Un voyageur périgourdin sur les rives de la mer Noire au temps d'Henri IV*); Feridun Emecen se ocupă de evoluția și funcția micilor porturi de pe litoralul anatolian al Mării Negre otomane (*Notes on the Historical Development of Small Harbors on the Anatolian Shores of the Black Sea*), iar Temel Öztürk reconstituie sistemul otoman de apărare a coastelor nord-est-pontice sprijinit pe bazele navale din sud (*The Naval Defence of the North-eastern Coasts of the Black Sea and the Support Services in Trabzon (1700-1750)*).

Secțiunea *Le Danube ottoman* tratează probleme socio-economice la începutul secolului al XVI-lea legate de fiscalitate – Ayşe Kayapınar (din registrele sangeacului Vidin: *Les filorici dans la région timoko-danubienne à l'époque ottomane (XVe-XVIe siècles)*) - și administrative, – Rumen Kovacev (în sangeacul Nikopol: *The Sancak of Nikopolint the Early Sixteenth Century According to the Istanbul Ottoman Archive*), precum și la Măcin în secolul al XIX-lea – Arzu Terzi (*The Socio-economic Situation of Maçin in the Middle of the Nineteenth Century*); văd lumina tiparului importante descoperiri documentare privind regiunea Brăilei sub stăpânirea otomană: cetatea otomană a Brăilei – Ionel Căndea (*The First Plan of the Citadel and City of Brăila under the Ottoman Occupation*), descoperiri arheologice din Brăila – Doina Aftene Gökşen (*Ottoman Coins Discovered in the County of Brăila*), și Niculina Dinu (*Ottoman Marked Pottery from the Sixteenth and Seventeenth Centuries Discovered in Brăila*). Claudia Römer publică un *firman* prin care ne introduce în lumea medaliilor și titlurilor otomane din secolul al XIX-lea și lămurește biografia și rolul unui personaj important al „Comisiei Dunării”, Carl Hossner (*A Mecidi Order Granted to an Austrian Member of the “Danube Commission” in 1874*).

Capitolul *Les Pays Roumains* cuprinde studii privind relațiile moldo-ungaro-otomane în timpul lui Ștefan cel Mare și Matia Corvinul – Sándor Papp (*Ștefan cel Mare, le roi Mattias et l'Empire ottoman*), statutul juridic al țărilor române față de Poarta otomană în secolul al XVI-lea – Cătălina Hunt (*The Romanian Lands in the Sixteenth Century: their Juridical Status According to Ottoman Law*), statutul fiscal, privilegiile și activitatea negustorilor otomani în Țara Românească – Gheorghe Lazăr (*Marchands Ottomans en Valachie (XVIIe - XVIIIe siècles)*). Sunt publicate informații inedite despre Elena Hartulari (Angela Jianu: *Elena Hartulari's Story: The Presentation of the Emotional Self*) sau drumul de la Viena la Constantinopol, prin București, la începutul secolului al XIX-lea (Matei Cazacu: *Un voyage de Vienne à Constantinople en 1803*).

Capitolul *Empire ottoman* debutează cu studiul semnat de Linda T. Darling privind administrația otomană față de modelul ilhanid (*Prolegomena to a Study of Ottoman Administrative Documents and Ilhanid Precedents*). Urmează o cronică otomană anonimă, inedită, descoperită în fondurile Bibliotecii orașului Berna – Vesko Obreškoy, din păcate numai semnalată (cu două facsimile) de autorul articolului (*Crónica osmanlı anónima de 897H/1491-1492*). Un amplu și detaliat studiu este consacrat mecanismului de asigurare a aprovizionării campaniilor pe timpul marelui sultan Soliman, după documente din categoria „Mühime defteri” (Condica Afacerilor importante) din arhivele Palatului *Topkapı* – Gilles Veinstein (*Comment Soliman le Magnifique préparait ses campagnes: la question de l'approvisionnement (1544-1545, 1551-1552)?*); sunt apoi prezentate organizarea spitalului pentru străini și săraci (*Gureba ve Muhacirin Hastahaneleri*) de la Tulcea conform actelor otomane din secolul al XIX-lea păstrate la Biblioteca Națională „Kiril și Metodiu” din Sofia (Stoyanka Kenderova, *L'Hôpital pour pauvres et émigrants à Toultscha*), catalogul unei biblioteci otomane din secolul al XVIII-lea, cea a lui Halil Pașa din Șumen – Orlin Sabev/Orhan Salih (*Bir Hayrat ve Nostalji Eseri: Şumnu'daki Tombul Cami Külliyesi ve Banisi Şerif Halil Paşa'nın Vakfettiği Kitap Kataloğu*). Slavka Draganova publică ample statistici otomane din ultimul sfert al secolului al XIX-lea pentru sudul Dobrogei (kazaua *Pazarcik/Dobrîci*, Bazargic: *Tanzimat Dönemi Dobriç (Pazarcık, Hacıoğlu Pazarciğı) Yöresi ve Dobruca Hakkında Osmanlı İstatistiği*). Alte articole se referă la importanța reformelor administrative otomane precursoare epocii Tanzimatului – Alp Yücel Kaya (*Les reformes ottomanes antérieures aux Tanzimat: vers un nouveau mode administratif*), sau la problema emigrărilor evreiești în secolul al XIX-lea în Imperiul Otoman, după bogatele fonduri documentare otomane de la *Osmanlı Başbakanlık Arşivi*, din Istanbul - Ali Arslan (*XIX. Yüzyıl Sonlarında Doğu Avrupa ve Balkanlardan Osmanlı Devleti'ne Yahudi Göçü*).

Ultimul capitol, *Mer Noire: enjeu international (XIXe - XXe siècles)* abordează prezența franceză în Marea Neagră la începutul secolului al XIX-lea – Faruk Bilici (*La France et la mer Noire sous la Restauration*) și instituirea

primului consulat francez de la Varna – Ivan Roussev (*Les premiers pas de la pénétration consulaire française en Bulgarie: le consulat de Varna*). Politica Marii Britanii în „chestiunea Dunării”, în contextul Războiului Crimeei, este subiectul cercetării lui Constantin Ardeleanu (*La Grande Bretagne et ses efforts pour créer et perpétuer la Commission Européenne du Danube (1855-1858)*); diplomația românească în Primul Război Mondial în fața tendințelor de dominația rusă în arealul Mării Negre este expusă de Șerban Rădulescu-Zoner (*La mer Noire – «lac russe»: une inquiétude de la diplomatie roumaine pendant la Première Guerre mondiale*); Radu Tudorancea se ocupă de problemele politice și economice din spațiul Mării Negre în epoca deschisă de dezintegrarea Uniunii Sovietice (*The Black Sea Economic Cooperation (BSEC): Its Origins and Evolution*), iar Catherine Durandin creionează o vastă perspectivă a problematicei spațiului pontic de la Războiul de Independență (1877-1878) până în zilele noastre, când Marea Neagră redevine o zonă de mare interes, nu numai pentru riverani, ci și pentru Uniunea Europeană și Statele Unite ale Americii (*Constantza, de la guerre d'indépendance à nos jours: une histoire roumaine de stratégie mer Noire*).

Volumul, *Enjeux politiques, économiques et militaires en mer Noire (XIVe-XXIe siècles). Études à la mémoire de Mihail Guboglu*, este o foarte bogată sursă de noi informații, mai ales din documente otomane (dar nu exclusiv), majoritatea inedite. Cuprinzând subiecte semnificative ale istoriei spațiului pontic, pertinent tratate, volumul de studii dedicat Profesorului Guboglu se înscrie totodată în seria contribuțiilor importante în cercetarea istorică a arealului Mării Negre.

Mircea Soreanu

EDITH SZEGEDI, *Tradiție și inovație în istoriografia săsească între baroc și iluminism*, Casa Cărții de Știință, Cluj-Napoca, 2006, 351 p.

Între istoricii transilvăneni, Edith Szegedi este oarecum o voce aparte. Odată pentru că se interesează cu pasiune de secolul al XVII-lea, spre care colegii săi, atât sași cât și români, nu și-au îndreptat prea des atenția, absorbiți de importanța Reformei sau a Iluminismului. Din acest punct de vedere, sinteza lui Edith Szegedi nu pune în valoare un veac de tranziție, ci un parcurs semnificativ din drumul către modernitate al societății săsești și al celei transilvănene în ansamblul ei. Or, ca activitate creatoare a spiritului individual, dar și ca expresie a reprezentărilor colective ale unei comunități, istoriografia este terenul cel mai bun pentru a studia dinamica, adesea contradictorie, a înnoirilor sau a întoarcerii la tradiție.

În al doilea rând, autoarea se singularizează și prin aplecarea spre ceea ce numim generic în istoriografie „discurs”, într-un context dat al generației sale care, mai degrabă preocupată de evoluții instituționale sau de mentalități, privilegiază o cu totul altă tipologie de documente.

Cartea lui Edith Szegedi, minuțios documentată, didactic structurată, pune în lumină o realitate istoriografică, plămădită din genuri și specii vechi și noi, de o bogăție și o erudiție care îi asigură un loc însemnat în producția culturală din Transilvania veacului al XVII-lea. Dintre cei care au mai intuit, în ultimele decenii, valoarea și contradicțiile culturii istoriografice săsești din perioada barocă, autoarea s-a lăsat călăuzită de contribuțiile regretatului nostru coleg, Adolf Armbruster și ale lui Stefan Sienerth.

Identitatea confesională, istoria și profilul etnic al poporului Universității saxone marchează în principal caracterul acestei istoriografii, dominată pe de-o parte de erudiția istoriei ecleziastice, dar și de pasiunea pentru originile popoarelor Transilvaniei, în special, cum era și firesc, a saxonilor. Cu aceste caracteristici, istoriografia săsească se dovedește atinsă și modelată de baroc, de fascinația genealogică și clasificatoare, de amestecul de pozitivism pragmatic și mitologie făuritoare de certitudini și idealuri colective, de variația scalei de analiză, de la microistorie la macroistorie. Pe acest fundal, deloc provincial și îngust, înflorește însă, la polul opus, memorialistica, o istorie familiară, a intimității și a subiectivității, stimulată și de concurența benefică a memorialisticii de limbă maghiară, ilustrată de nume importante ca Mikes Kelemen, Bethlen Miklos, Kémeny Janos etc.

Metoda istorică se schimbă în secolul Republicii literelor. Adunarea izvoarelor, critica lor devin instrumente din ce în ce mai utilizate de istoricii profesioniști. Autoarea a ales să evidențieze tratamentul surselor de către istoriografia săsească prin exemplificarea individuală a operei unor istoriografi, al căror nume ne este familiar: Georg Krauss, Johannes Tröster, Georg Hanner, Martin Schmeizel și alții. Este locul aici de a evidenția o altă dimensiune a scrisului istoriografic baroc, mai puțin vizibilă în analiza cercetătoarei Edith Szegedi: enciclopedismul, care precede pe cel iluminist. Desigur nu este vorba numai de structura monografică pe care o capătă istoriile elaborate mai ales în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, ci și de curiozitatea erudită pentru etnografie, etimologie și înrudirea limbilor, utilizarea argumentelor lingvistice în probarea originii etnice și în construirea „genealogiei popoarelor”. Consolidarea celei din urmă metode care nu putem să nu o remarcăm la autorii analizați de Edith Szegedi, este vizibilă și în alte opere, cum ar fi manuscrisul *Historia Daciae Antiquae* a lui Georg Soterius tatăl (mort în 1728), în care urmele slave din limba română sunt probate printr-o listă impresionantă de cuvinte românești cu corespondentele lor slavone, ori capitolul al IV-lea din *Versuch zu einer Historie der Gelehrtheit* (Jena, 1728) al lui Martin Schmeizel.

Lipsa unui indice și prezentarea frecvent schematică a materialului nu umbresc meritele acestei abordări, în care se împletesc deopotrivă claritatea judecății cu subtilitatea problematizării.

Violeta Barbu

DĂNUȚ DOBOȘ (coord.), PETRONEL ZAHARIUC, LUCIA CIREȘ, DANIELA BUTNARU, *Adjudeni. Șase veacuri de prezență catolică pe valea Siretului*, Sapienția, Iași, 2005, 398 p.

Din seria de monografii ale comunităților catolice din Moldova, aflată sub egida Departamentului de cercetare istorică al Episcopiei Romano-Catolice de Iași, lucrarea dedicată uneia din cele mai importante așezări dintre cele șase sate situate pe malul drept al Siretului îmbrățișează toate aspectele de viață istorică a comunității, presupuse de acest gen istoriografic. O echipă interdisciplinară a cercetat istoria socială depănată pe firul documentelor și al mărturiilor misionarilor care au păstorit comunitatea, etnografia (locuirea, meserii tradiționale, port, meșteșuguri, medicină populară, obiceiuri), toponimia, istoria vieții spirituale a satului Adjudeni. Fără prea mare greutate, se poate recunoaște în planul lucrării tradiția școlii sociologice a lui Dimitrie Gusti, preluată cu ceva mai puțină inspirație și coerență metodologică. Schema este una clasică, prea puțin atinsă de temele mai recente ale antropologiei religioase sau ale noii istorii sociale, abordate în monografia grupului de sate din parohia Săbăoani a istoricului Liviu Pillat (*Comunități tăcute. Satele din parohia Săbăoani, secolele XVII-XVIII*, Bacău, Edit. Dumitru Mărtinaș, 2002), grup din care face parte și satul Adjudeni.

Deși nu este preponderentă în monografia de față, istoria îndepărtată a satului Adjudeni, restituită de Petronel Zahariuc, ni-l prezintă ca sat întemeiat probabil în vremea lui Alexandru cel Bun, proprietate a boierilor Prăjescu și Hăbășescu și mai apoi a mănăstirii Trei Ierarhi, din a cărei arhivă, aflată la mănăstirea Protaton de la Muntele Athos, cercetătorul ieșean a inclus în volum transcrierea unui număr de documente inedite, împreună cu *status animarum* și fragmente de catagrafii anterioare anului 1848. Continuarea istoriei se găsește în capitolul al patrulea, redactat de Dănuț Doboș și închinat bisericii din Adjudeni. Este o microistorie văzută prin parohii perindați prin sat în secolul al XIX-lea și al XX-lea, strâns legată de relațiile dintre Episcopia de Iași și provincialatul franciscan al Moldovei. Protagonistii sunt clerul misionar și bisericile satului, comunitatea de credincioși fiind abordată exclusiv prin prisma relațiilor, uneori tensionate, cu păstorii ei. Prin urmare, evenimente sociale majore precum împroprietăririle din secolele al XIX-lea și al XX-lea, participarea la viața politică a țării, chiar și instalarea comunismului, persecuțiile și arestările care au

urmat, au în centrul lor figurile unor preoți, ce s-au păstrat în memoria colectivă, și doar accidental pe membrii comunității. Este regretabil totuși că cititorul nu-și poate face o idee clară despre drumul parcurs de acest sat, împreună cu alte așezări catolice din pământul Moldovei, către dobândirea drepturilor depline ale cetățeniei statului român, în termenii moderni și nici despre geneza conștiinței identitare a acestor comunități.

Identitatea românească este afirmată, fără ostentație, ce-i drept, în capitolul despre cultura tradițională, semnat de Lucia Cireș, bazat, cum era firesc, pe ancheta de teren. Pe alocuri, dimensiunea comparată a demersului lasă să se întrezărească timid o problematică spinoasă, cum ar fi aceea a identificării, pe cuprinsul Transilvaniei, a zonei de origine a unora dintre obiceiurile consemnate, dar cercetătoarea nu se avântă spre alte ipoteze decât cele formulate de profesorul Ion H. Ciubotaru în sinteza etnografică *Catolicii din Moldova* (Iași, 1998). Monografia mai cuprinde un studiu de toponimie, dar nu și unul de onomastică. Un mănunchi de pagini memorialistice, semnate de câțiva dintre fiii satului luminează, cu simplitate și căldură, istoria recentă a supraviețuirii în perioada comunistă și dinamica, adesea contradictorie, a schimbărilor postrevoluționare. Dacă putem astfel întrezări ce fel de solidarități au determinat un anume tip de rezistență religioasă, ne rămân încă necunoscute mutațiile generate în ultimele cinci decenii de presiunea socială asupra migrării populației în căutarea unui loc de muncă, impactul secularizării asupra indicilor demografici și de practică religioasă.

Cartea se înscrie într-o serie de monografii ale așezărilor catolice moldovenești, utilă pentru cunoașterea de ansamblu a culturii acestei minorități religioase, pe cât de strâns împletită cu cultura majoritatea, pe atât de diferită.

Violeta Barbu

LUDMILA BACUMENCO, *Ținutul Orheiului în secolele XV-XVI*. Cuvânt înainte de Victor Spinei, Edit. Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2006, 358 p. + 30 pl.

Sușținută ca teză de doctorat în cadrul Facultății de Istorie a Universității „Al. I. Cuza” din Iași, lucrarea de față este un studiu cu abordare monografică asupra așezărilor ce constituie vechiul ținut al Orheiului în secolele XV-XVI, „ce cuprinde o regiune de margine a Țării Moldovei, care se termina la Nistru, la hotarul cu Polonia și, implicit, cu teritoriul de unde erau declanșate incursiunile turco-tătare” (p. 291). Așadar, fiind un teritoriu vitregit, multe acte s-au pierdut, drept pentru care în introducerea lucrării autoarea înserează o listă cu 32 de asemenea documente menționate în actele târzii ulterioare secolului al XVI-lea,

grupate pe cancelariile emitente (Iliaș și Ștefan – 1436-1442, Ștefan cel Mare – 1457-1504 etc.)

Primul capitol al lucrării, *Structuri geospațiale și elementul antropic*, deși este destul de extins pentru o lucrare de acest gen (p. 33-62), are meritul de a raporta realitățile la documentul istoric. Următorul capitol, *Organizarea administrativ-teritorială*, ne introduce în problema anunțată. Având acces la o bogată bibliografie în limba rusă, pe baze izvoarelor și cercetărilor arheologice s-a putut reconstitui istoria unui oraș oriental de pe valea Răutului timp de jumătate de secol (1313-1368). Șehr al-Djedid (Orașul Nou) se afla pe promontoriul Peștere (vezi imaginea la planșa III), pe cursul inferior al Răutului, fiind descoperit prin săpături arheologice începând din 1947. Ținutul Orheiului este atestat ca unitate teritorială târziu, la 1531 (p. 75), iar hotarele sale sugerează „o expansiune, declanșată dinspre reședință, care avea o poziție marginală, spre est, dar nu poate trece Nistrul, deoarece acesta constituia însăși granița de est a statului medieval moldovenesc” (p. 78), în schimb înaintează spre nord până la hotarul ținutului Soroca, iar spre sud până la gura de vărsare a Bâcului în Nistru, învecinându-se cu ținutul Lăpușna, și merge spre vest până în hotarul ținutului Iași, care atunci trecea mult peste Prut. Vechea cetate a Orheiului, construită din piatră de calcar, avea 700 m² era de formă trapezoidală și se afla pe promontoriul Peștere. În a doua parte a secolului al XVI-lea reședința cu cetatea și târgul se mută mai la nord, pe cursul aceluiași râu, întemeindu-se Orheiul Nou. A doua parte a acestui capitol este consacrată așezărilor rurale ale ținutului, care sunt analizate în ordine alfabetică (se începe cu Alexinți - p. 101) și se încheie cu Zăharna - p. 158). La aproape fiecare sat autoarea a realizat și câte o spiță de curgere a stăpânirii, foarte relevante, arătând cine sunt stăpânii inițiali ai satului și care domn le-a întărit stăpânirea, apoi cine sunt cumpărătorii. Un tabel cu cele 121 de sate ale ținutului, cu vechea și noua denumire, întregește în mod fericit și util analiza documentară (p. 159-162). Curgerea proprietății în fiecare sat al ținutului Orhei este urmărită până la începutul secolului al XVII-lea, și niciunde, la fel cum au făcut odinioară istoricii Radu Rosetti și C. Cihodaru, nu s-a găsit obște de „țărani liberi” pentru perioada medievală dintre secolele XV și XVII, infirmându-se încă odată teoria școlii sociologice a lui H. H. Stahl.

Al treilea capitol al lucrării ne prezintă preocupările tradiționale ale orheienilor, economia ținutului, atât cât poate fi dedusă din documente și descoperiri arheologice: agricultura (creșterea animalelor și cultura plantelor), apicultura, vânatul, pescuitul, meșteșugurile, comerțul și circulația monetară.

Viața religioasă este subiectul celui de-al patrulea capitol al lucrării. Aflăm informații despre lăcașurile de cult, din care ne rețin atenția mănăstirile rupestre și schiturile săpate în stâncile calcaroase de la Orheiul Vechi, Saharna și Țăpova, încât în bazinul Nistrului se cunosc urmele a 40 de asemenea complexe rupestre (p. 212-213). Cercetarea arheologică a cimitirelor din Orheiul Vechi sugerează specificul ritualurilor funerare practicate, precum reminiscența păgână

în cadrul înmormântărilor. Arheologii au scos la lumină și obiecte de cult creștine găsite la Orheiul Vechi (engolpioane, cruciulițe etc.). Ultimul subcapitol aduce în vedere gesturile de pietate orheiene: sate închinat mănăstirilor precum și cărți de cult.

Capitolul al cincilea, *Puterea domnească și exercitarea ei*, are o introducere teoretică, autoarea aducând în discuție natura divină a domniei, reflectată în cronică și alte izvoare. Trecând la exemplificarea concretă a formelor puterii domnești, a miluirii supușilor domnului, a boierilor, cu întărirea de stăpânire de sate, autoarea constată, confirmând rezultatele altor cercetători ai problemei, că și în ținutul Orheiului „posesiunea pământului constituia sursa esențială a legitimării puterii și a prestigiului individual, determinând apartenența la boierime” (p. 238). Astfel, în ținutul Orheiului stăpâneau sate mari boieri, precum Oană vornicul, Negrea, Șărb, Petru Hudici sau Mihail de la Dorohoi, care îi găsim și în alte ținuturi moldovenești (Vaslui, Dorohoi etc.). Reprezentanții puterii domnești, pârcălabii de Orhei, nu puteau să lipsească din economia lucrării de față. Este reconstituită „cariera” lui Radul Gangur, Vlaicul și Duma și Gozea Micotici, pârcălabii în vremea lui Ștefan cel Mare, atât la Orhei, cât și la Cetatea Albă și Hotin. Este inclus și un tabel util cu menționarea acestora în documente, cu traiectoria dregătoriilor la Orhei, Cetatea Albă și Hotin (p. 256-261). Dintre pârcălabii din secolul al XVI-lea menționăm: Ivenco, Cozma Gheanghea, Ioan Bainschi, Cârstea și Ion Danciul, Condrea Bucium; evident, au fost și alții, unii însă depistați cu greu în documente. În încheierea capitolului, un loc ocupă și problema pretendentului orheian la domnie Ionașco, înfrânt de Aron vodă la 1592. Orheienii însă s-au răzvrătit și ulterior împotriva unor domni moldoveni.

Ultimul capitol, prin însăși titlul său, *Tătari, turci și cazaci în ținutul Orheiului*, prezintă „mărturiile ale violenței trăite de către locuitorii din ținutul Orhei în secolele XV-XVI” (p. 281), înscriindu-se într-o direcție novatoare a cercetării istorice, căci și istoria acestui ținut „a fost marcată de violența străinilor și de întregul cortegiu de orori ce o însoțesc”. S-ar părea că în urma unei năvăliri tătarești, precum cea din jurul anului 1470, a fost construită cetatea Orheiului de către Ștefan cel Mare. Vecinătatea tătarilor necesita încă o fortăreață pe Nistru, incursiunile acestora cauzând destule necazuri localnicilor, drept pentru care orheienii au avut privilegii, în virtutea faptului de apărători ai marginii Țării Moldovei.

Avem de-a face cu o lucrare utilă menită să elucideze aspecte importante din istoria unei zone din estul Țării Moldovei, ținutul Orheiului. Și alte lucrări de acest gen, studii de istorie zonală, ar fi extrem de utile, mult mai valoroase decât multele sinteze care încearcă în zadar să abordeze istoria țării fără a avea la bază asemenea monografii în care să fie reflectată pertinent istoria comunităților locale.

Lucian-Valeriu Lefter

Revista română de istorie a cărții, I, 2004, nr. 1, 144 p.; II, 2005, nr. 2, 240 p.

Continuatoare a revistei *Studii și cercetări de bibliologie*, noua publicație periodică apare sub egida celor trei biblioteci importante ale țării: Biblioteca Academiei Române, Biblioteca Centrală și Biblioteca Națională. Tradiția se rupe însă când este vorba de înfățișarea revistei; ca orice periodic european de bibliologie, și publicația românească se bucură de data aceasta de un veșmânt elegant, ilustrații color, hârtie cretată, grafică atractivă.

Profilul clasic bibliologic, moștenit de la predecesoarea ei, este menținut în structura primelor două numere care deschid seria: contribuții la Bibliografia Românească veche, la Catalogul incunabilelor de pe teritoriul României, circulația unor tipărituri vechi românești în diferite regiuni ale țării, însemnări, posesori și ex-librisuri, contribuții la arta tipografică, prezentarea unor fonduri de biblioteci provenind din donații private etc. La aceasta se adaugă un mănunchi de documente inedite, care interesează deopotrivă istoria și istoria literară. Printre ele, documente istorice cu caracter de viață privată din primele decenii ale veacului al XIX-lea, corespondența dintre Simion Florea Marian și Ion Bianu, dintre Marta Bibescu și Louis Gillet etc.

Violeta Barbu

IN MEMORIAM

GEO PISTARINO
(1917 – 2008)

La 1 mai 2008 a încetat din viață una dintre personalitățile cele mai reprezentative ale istoriografiei italiene și ale medievalisticii europene din secolul al XX-lea, istoricul și profesorul Geo Pistarino. După studii de istorie și paleografie urmate la universitățile din Torino și Roma sub îndrumarea unor

“Studii și Materiale de Istorie Medic”, vol. XXVI, 2008, p. 469-474

mari exponenți ai domeniului, Giorgio Falco și Pietro Fedele, și după anii petrecuți în învățământul mediu, Geo Pistarino a fost cooptat în rândurile cadrelor ei didactice de Universitatea din Genova, unde a profesat ca asistent și apoi ca titular al catedrei de istorie medievală și modernă, cu specializarea principală în domeniul medievisticii, istoria evului mediu și disciplinele auxiliare studiului ei, paleografia și diplomatica.

Înzestrat cu o puternică chemare pentru cercetare, Geo Pistarino a dedicat precumpănitor extraordinara sa putere de muncă și de creație uneia dintre marile realități ale evului mediu târziu, comuna Genova în secolele celei mai puternice afirmări a sa – secolele XIII-XV - , când centrul ligur a devenit una dintre cele mai de seamă realități economice și politice ale lumii mediteraneene, cu reverberații asupra ansamblului Europei acelei vremi și cu repercusiuni adânci în istoria lumii în epoca modernă. Continuator al unei remarcabile tradiții istoriografice de studii genoveze, rod al eforturilor unui lung șir de istorici italieni și neitalieni, Geo Pistarino a fost unul dintre reprezentanții cei mai iluștrii ai acestui domeniu de cercetare al istoriei universale în vremea sa. Ca orice istoric autentic, el s-a dedicat cu patimă cercetării izvoarelor istoriei genoveze, cufundându-se în vastele rezerve de documente ale arhivelor genoveze, păstrătoare ale unei imense cantități de acte notariale, contracte comerciale de diverse tipuri prin mijlocirea cărora s-a desfășurat cu precădere, în cadrul dreptului scris, activitatea înnoitoare a capitalismului timpuriu.

Edițiile sale de documente genoveze din secolele XIII-XV au cuprins întregul spațiu mediteranean, deopotrivă răsăritean și apusean. Istoricii popoarelor din bazinul Mării Negre îi sunt în cel mai înalt grad recunoscători pentru contribuția sa de primă însemnătate la cunoașterea trecutului lor medieval, prin edițiile de documente referitoare la intensa activitate a genovezilor de odinioară în acest spațiu, asupra căruia și-au pus puternic amprenta timp de peste un sfert de mileniu. Istoriografia română îi datorează marelui cercetător al Genovei medievale o contribuție esențială pentru înțelegerea corectă a funcției economice a gurilor Dunării în vremea hegemoniei genoveze în bazinul pontic, epoca genezei și a dezvoltării statelor medievale românești și a expansiunii lor înspre Marea Neagră. Factor de istorie universală timp de câteva secole, Genova medievală și-a găsit în istoricul Geo Pistarino un interpret pe măsura acestui rol.

Dar istoricul Geo Pistarino nu și-a epuizat dinamismul său creator în propria activitate de cercetare. El a asigurat continuitatea cercetării și în generațiile următoare prin remarcabila echipă de specialiști pe care i-a format în *Institutul de Paleografie și Istorie Medievală* din cadrul Facultății de Litere a Universității din Genova, pe care l-a întemeiat și l-a condus din 1963. Între rezultatele cele mai de seamă ale acestei activități de pedagog și organizator de instituții de cercetare au fost edițiile de documente din arhivele genoveze, pregătite de elevii săi sau de specialiști din alte țări, care s-au succedat în ritm

din ce în ce mai accelerat în celebra colecție *Collana storica di fonti e studi diretta da Geo Pistarino*. Animat de o puternică vocație de descoperitor și editor de izvoare, Geo Pistarino a știut să *inoculeze* pasiunea sa și numeroșilor săi elevi, deveniți la rândul lor reprezentanți eminenți ai școlii istorice italiene.

Cât privește istoricii din răsăritul Europei, vârstnici sau tineri, i-a cultivat și sprijinit în chip special, cu o înțelegere, dublată de prețuire și simpatie, care vădea o mare clarviziune politică, ulterior confirmată deplin de înlăturarea Cortinei de Fier. În această perspectivă, Geo Pistarino a aruncat neconținut adevărate punți spirituale, care, în fapt, prefigurau efortul de astăzi pentru unitatea Europei.

Evocarea marelui istoric italian ar rămâne incompletă dacă nu s-ar referi și la *omul* Geo Pistarino. Toți cei care au venit în contact cu el, toți cei care au beneficiat de sprijinul său, nu vor uita spiritul profund uman, disponibilitatea față de colegii de profesie, amenitatea sa în relațiile inter-umane. Conversațiile profesionale cu Geo Pistarino erau o sursă de îmbogățire intelectuală datorită generozității de care dădea dovadă în raporturile cu interlocutorii săi, cărora le pune la dispoziție tezaurul său de informație erudită și de idei novatoare. A știut să dăruiască din darul cu care a fost înzestrat la naștere.

Istoricii români și-au manifestat, după 1989, recunoașterea științifică și recunoștința afectivă față de istoricul, profesorul și omul Geo Pistarino prin titlurile acordate de Membru de Onoare al Academiei Române și Membru de Onoare al Institutului de Istorie „Nicolae Iorga”.

Șerban Papacostea, Ștefan Andreescu

† JAKÓ ZSIGMOND
(2 septembrie 1916 - 26 octombrie 2008)

Cu profesorul Jakó Zsigmond, istoriografia medievală a Transilvaniei pierde un adevărat patriarh, nu numai prin vârsta venerabilă și activitatea prodigioasă, ci și prin faptul că era, probabil, ultimul mare istoric din România a cărui formație academică se desăvârșise înainte de cel de-al doilea război mondial. Născut în Bihor, a urmat cursurile Liceului Reformat din Hajduböszörmény, ale Universității din Budapesta, unde și-a susținut doctoratul în 1940, ca discipol al marelui medievist maghiar, Mályusz Elemér. Debutul profesional și l-a făcut într-un loc de care va rămâne atașat toată viața: arhivele. A fost arhivist mai întâi la Budapesta, iar apoi, din 1941, la Cluj, unde din 1946 și până în 1949 va deține funcția de director al arhivei Muzeului Ardelean (*Erdély Muzeum*), prestigioasă și veche instituție de patrimoniu și cultură maghiară, la care s-a întors în ultima parte a vieții, după 1990, pentru a o conduce și a o revitaliza.

A fost, mai presus de toate, un om al documentului. Reputat specialist în diplomatică (paleografia, cronologia, filigranologia și sfragistica) documentelor latine medievale, profesorul Jakó a format generații întregi de medieviști și editori de izvoare medievale maghiari, români și germani, la Universitatea din Cluj, unde a predat începând cu 1944. Și astăzi, cursul său de diplomatică latină rămâne lucrare de referință. Capitolele despre scrierea medievală și sigilografia din Transilvania apărute în primele două volume ale seriei *Documente privind Istoria României* au fost reluate în sinteza publicată împreună cu Radu Manolescu, în 1971, la București și în 1987 la Budapesta, *Scrierea latină în Evul Mediu*. Neobosit editor de documente, a debutat în 1944 cu o ediție a urbariilor cetății Gilăului (*A gyulai vártartomány urbáriumai*) și a continuat cu actele de familie ale neamurilor Thoroczkay, Bánffy sau Wessélenyi, cu documentele episcopiei latine de Oradea. După colaborarea la primele patru volume din seria *Documente privind Istoria României*, istoricul clujean a contribuit la faza inițială de depistare și transcriere a documentelor latine din Transilvania în seria C a corpusului național *Documenta Romaniae Historica*, volumele X-XIII, apărute în intervalul 1980-1994. Dar cea mai însemnată realizare a sa pe tărâmul editării documentelor latine medievale din Transilvania sunt cele peste 5000 de protocoale ale conventului benedictin din Cluj-Mănăstur (*A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei 1289-1556*), apărute în 1990 la Budapesta, în două volume masive, însumând peste 2000 de pagini. Prin publicarea lor, împreună cu

listele reconstituite ale personalului abației din perioada menționată, savantul a urmărit să dea un răspuns la mai multe întrebări: cum a fost organizată abația din Cluj-Mănăștur ca locul cel mai important de scriere și adevărare din Transilvania de dinainte de Reformă și ca și comunitate socială; ce forțe și intenții s-au afirmat în trecutul ei; ce variantă a culturii ecleziastice medievale a reprezentat și cel rol a îndeplinit ea în cultura Transilvaniei. În 1997 și 2004, Jakó Zsigmond a îngrijit două volume masive de diplome medievale din Ardeal.

O altă pasiune a profesorului de la Cluj a fost istoria culturală a Transilvaniei, întruchipată în studiile de istorie a tiparului, a scrisului, a bibliotecilor, toate întemeiate pe cercetări de arhivă. Lui Jakó Zsigmond i se datorează capitolele de sinteză ce tratează cultura în Transilvania din tratatul de *Istorie a României*, editat de Academia Română în deceniul al șaselea al secolului trecut. De asemenea, culegerea de studii *Philobiblon transilvan*, apărută la București în 1977 cuprinde o varietate de teme, de la monografia vibrantă a marelui tipograf peregrin Misztótfalusi Kis Miklos, „Phoenix ardelean” de faimă europeană, la studiile asupra tiparului sibian cu litere latine, la istoricul bibliotecilor din Oradea, Aiud, Odorheiul Secuiesc, la cercetările asupra culturii românești, începuturile tiparului la Blaj și biblioteca lui Timotei Cipariul. Astfel, profesorul Jakó Zsigmond a urmărit cu meticulozitate circulația cărților, practica scrisului, activitatea de tipărire, dintr-o perspectivă comparată. Contribuțiile lui la cunoașterea culturii scrise în Transilvania, din Evul Mediu până în epoca Luminilor, stau la originea vastului proiect de publicare a cataloagelor vechilor biblioteci medievale și din epoca Renașterii, declanșat în Ungaria după 1990.

Într-un domeniu în care sunt mulți chemați, a purces pe calea îngustă și grea, despre care se spune că aparține celor puțini aleși. La Cluj, orașul în care a trăit și a lucrat în sobrietate, a fost o legendă vie, printre cei, tot puțini, care prețuiesc erudiția autentică. A traversat un secol întreg, al XX-lea, dar părea mai degrabă un savant al veacului dinainte, căci îngemăna răbdarea pură și perfecționistă a unui benedictin cu vaste cunoștințe de istoria culturii, a artei, a economiei. A păzit cuminte și a dus mai departe cu stoicism o tradiție, a lăsat o moștenire solidă și discipoli de nădejde.

Membru al Academiei Maghiare și al Academiei Române, *doctor honoris causa* al Universității ELTE din Budapesta, profesorul Jakó Zsigmond a creat, în scrierile sale, punți între culturile care au conviețuit în Transilvania. Împreună cu comunitatea academică românească, revista noastră, care a găzduit în numărul din anul 2000, un studiu vast despre cercetarea izvoarelor medievale din Transilvania, probabil ultima lui contribuție în limba română, îi aduce omagiu cu cuvintele lui Willamowitz-Möllendorff: *vir bonus, discendi peritus*.

Violeta Barbu, Tüdös S. Kinga